

શ્રી

સિદ્ધાન્તસાર,

અથવા

સર્વમાન્ય એકધર્મતાં તત્ત્વ મૂલ્યવવાનો પ્રયત્ન;

યોજનાર,

મણિલાલ નભુભાઈ દિવેદી

“સત્યં પરં ધીમહિ”
શ્રીમદ્ભગવત ૧-૧-૧

પ્રકાશક

માધવલાલ નભુભાઈ દિવેદી.

નડીયાદ.

અમદાવાદ.

શ્રી સત્યવિજય પ્રીતીગ પ્રેસમાં શા સામગ્ર્યદ હરીવાયે છાપ્યે

આવૃત્તિ ૩ ૭

પ્રત ૫૦૦

૨૯૧૧

[સર્વ અધિકાર સ્વાધીન.]

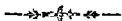
કિંમત રૂ. ૩-૦-૦

SIDDHANTA-SARA.

An outline of the history of thought in India,
terminating with an attempt to point out
the basis of a universal religion)

in

MANILAL NABHUBHAI DVIVEDI.

“ * * * * * सत्यं वरं श्रीमहि ॥ ”

“ We, on TRUTH, meditate ”

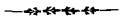
The Bhagavata

PUBLISHER.

MADHAVALAL NABHUBHAI DVIVEDI.

Nadiad-Sudarshan Office.

Printed by Sankalchand Harilal Shah at the Shri Satya
Vijaya P. Press Nava Darvaja, -Ahmedabad.

Edition 3rd.

Copies 500.

1919.

Price Rs 2-0-0

~~~~~  
[ The right of republication and translation is reserved. ]  
~~~~~

વિષયાનુક્રમ

પાનું.

પ્રકરણ,	૧. અનાદિકાલ-ધર્મેત્તમાત	૪૩
પ્રકરણ,	૨. મૂલવિચાર-વેદકાલ.	૫૫
પ્રકરણ,	૩. ક્રિયા, ગાન-અ હાણુ, આરપ્યક—ઉપનિષદ. ..	૮૧
પ્રકરણ,	૪. વ્યવસ્થા—સંત, સ્મૃતિ.	૯૮
પ્રકરણ,	૫. તત્ત્વવિચારનું પૂર્વરૂપ-શંકા, નાસ્તિકતા. ચાર્વાક.	
	શુદ્ધ, જિન... ..	૧૪૦
પ્રકરણ,	૬. તત્ત્વદંષ્ટિ—દર્શન.	૧૭૪
પ્રકરણ,	૭. પુરાણભાવના—પુરાણ, તંત્ર, મૂર્તિ.	૩૧૨
પ્રકરણ,	૮. ભક્તિપ્રધાન તત્ત્વવિચાર—સંપ્રદાય, પંથ.	૩૭૬
પ્રકરણ,	૯. ભક્તિ—ગાન—ગીતા.	૪૦૪
પ્રકરણ,	૧૦. પાશ્ચાત્ય તત્ત્વદંષ્ટિ—સુધારો સમાજ.	૪૧૭
પ્રકરણ,	૧૧. ઉપસંહાર-અત્ય અને પાશ્ચાત્ય તત્ત્વદંષ્ટિ.	
	(સર્વમાન્ય ધર્મશ્રવણ પ્રચાર)	૪૪૦

આ ગ્રંથ કર્તા કૃત અન્ય ગ્રંથો.

અંગરેજી.

- ૧—રાજયોગ—(ત્રીજી આવૃત્તિ-એનિએસંટની પ્રસ્તાવના સદિન—
(છપાય છે.)—રૂ. ૨—૦—૦
- ૨—મોનિઝમઔરઅદૈતિઝમ—આધુનિક તાલ્મસના પ્રકાશદ્વારા
અદૈત શ્રીયશુરીમાં પ્રવેશ—રૂ. ૨—૦—૦.
- ૩—તર્કકૌમુદી—(નથી.)
- ૪—ઇમિટેશનઔફશંકર—કેવવાદૈત સંબંધી, ૭૦૦ ઉતાગ—રૂ.
૩-૦-૦
- ૫—યોગસૂત્ર—(તત્ત્વવિવેચક પ્રેસ મુદ્રાપ)—રૂ. ૧—૮—૦.
- ૬—માહુકયોપનિષદ—(") —રૂ. ૧-૮-૦.
- ૭—જીવનુક્રિતિવેદ—(") —રૂ. ૧-૮-૦.
- ૮—સમાધિશતક—(નથી.)
- ૯—રેટ્રોગ્રાસ—(ચાપ છે.)
- ૧૦—સ્માદ્વાદમનરી—(ગવર્નમેન્ટ સીરીઝ માટે—મુંબાઇ.)

ગુજરાતી.

- ૧—કાન્તા (નાટક) મેટ્રીકમાં ગુજરાતીનો વિષય હજીવાત
દાખલ થવાથી તથા કેટલાક હેડ માસ્તર માટેમોની
સ્કુલોમાં ચલાવવાની મરજી થવાથી—ખીજી આવૃત્તિ—
જલદી કાઢવામાં આવી છે—રૂ. ૦-૮-૦.
- ૨—માવતી માધવ નાટક (ભાષાતર)—(ખીજી આવૃત્તિ) રૂ. ૧-૮-૦

૩—ઉત્તરરામ ચરિત્ર નાટક (ભાષાતર)—ત્રીજી, આટ્ટત્તિ-૩. ૧-૮-૦

૪—સિદ્ધાન્ત સાર-ધણી માગણી હોવાથી—ત્રીજી આટ્ટત્તિ-પાકા પુકા સાથે. ૩. ૩-૦-૦.

૫—નારી પ્રતિષ્ઠા-ધણી માગણી હોવાથી, ખીજી આટ્ટત્તિ તૈયાર છે.

૩. ૦-૮-૦ ।

૬—પ્રાણુવિનિમય—(ખીજી આટ્ટત્તિ)—૩. ૩-૦-૦.

૭—પંચશતી—(ધર્મીદેશન ઔપચાર ગુજરાતીમાં) મુમક્ષુઓને નિત્ય પાઠ કરવા યોગ્ય-૩. ૨-૦-૦.

૮—આત્મનિમજ્જન—(આટ્ટત્તિ ખીજી ૩)—આત્મા અભેદોર્મી પ્રેમજ્વલન તથા કેટલાક વિશેષ કાવ્યોના સમાવેશ થાય છે. ની-
બપક્ષપાત વેદાન્તનું અશૂતપૂર્ણ પુસ્તક, સર્વ પાસા મનનીય થયું છે-૩. ૧-૦-૦.

૯—ચારીત્ર—(આટ્ટત્તિ ચોથી) આ પુસ્તક સંસ્કારી કેળવણી ખાતા તંદ્યથી ઇનામ તથા લાયજેરી માટે મંજૂર થયું છે તથા હાઈસ્કુલોમાં મેટ્રીકમાં ગુજરાતી ફરજિયાત થવાથી ચાલવા લાગ્યું છે-૩. ૧-૦-૦

૧૦—આવ વીવાસ—(આટ્ટત્તિ છઠી)—સંસ્કારી કેળવણી ખાતા તંદ્યથી ઇનામ તથા લાયજેરી માટે મંજૂર થયું છે—હાઈ-સ્કુલોમાં ચાલવા લાગ્યું છે—તથા ધર્મ દીન કેળવણીના વર્તમાન દીનોમાં બાળકોના તથા યુવકોના હાથમાં હોશે હોગે વંચાના લાગ્યું છે-૩. ૧-૦-૦.

૧૧—ગુલામસિંહ—(આટ્ટત્તિ ત્રીજી હપાય છે.) આ વાર્તા સર્વ પાના રસ' જ્ઞાન તથા મનન પૂર્વક વંચાય છે. ૩. ૨-૦-૦.

પ્રસ્તાવના.

(વાચકને સંબોધન.)

સત્ય જાણવાની જિજ્ઞાસા સર્વને છે; સત્યને પોતાનું કરી બેસવાનો અધિકાર કોઈને નથી. સર્વસ્થલે, સર્વ પ્રસંગોમાં, સત્ય જાણવાની ઉત્કંઠા સર્વને હોય છે; પણ જાણનારની કૃષ્ણના ઘણીવાર પટંતરે આવી કાંઈકને બદલે કાંઈકથી સંતોષ પમાડે છે. ધર્મવાળા જાણે છે કે અમે સત્ય પામ્યા છીએ, તન્વજ્ઞાનવાળા જાણે છે કે અમે સત્યને વર્ણ્ય છીએ, શોધકો જાણે છે કે અમે સત્યને પકડ્યું છે. સત્યનું નામ ગમે તે હો, તેનો વેશ સંમયાનુસાર હો, પણ તે સત્ય હોય એટલે પૂર્ણ છે. વર્તમાન સમયમાં ધર્મવાળા, ને સુધારાવાળા, અન્યોન્યની સાથે કલહ કરેછે; જૂનું તેટલું ખરું, કે ખોટું; એવા વિવાદે ચડે છે; પણ નામભાગથી, કાંઈ આધ આપવાનો નથી સંત્યને જ્યાં હોય ત્યાંથી, ને જેવું હોય તેવું, લેવું એજ બુદ્ધિમાનનું કામ છે. એવોજ સંપ્રદાય પડ્યો છે કે કાંઈપણ ન માનવું એજ હઠાપણનું લક્ષણ છે, પણ વિસરી જવું ન જોઈએ કે બધી વાતમા ના, ના, કરવામાં જોટલું બૂલણ છે તે કરતાં અનેક ગણી બુદ્ધિ કોઈ વાતની હા કહેવામાં પણ સમાયલી છે. સત્યને જાણવાના પ્રયાસમા ભોગ આપવાના થોડા નથી; તેમ સત્ય પણ પ્રત્યક્ષ આવી ઉભું રહેનાર નથી. સત્યનું સ્વરૂપજ એવું છે કે તેને મૂર્તિમાન કરીએ, તેને અમુક સીમા બાંધી પરિચ્છેદવાળું કરીએ, કે તુરત તે અસત્ય થઈ જાય છે. છતાં સર્વમાન્ય સર્વપૂજ્ય, સત્ય તો એકજ હોયું

જોઈએ, ને છે; તેને ગ્રહણ કરી શકાય તો જોઈશે. વિરોધ સમન્વય છે તેનો અંત આવે. આજકાલ જે જળજળતો 'સુધારો' પ્રવર્ત્યો છે, તે એટલેજ અંશે જાણો છે કે તેની પાસે વિરોધ કરાવવાનાજ સાધનો છે, સર્વમાન્ય સત્યરૂપ સમન્વયવાનું પ્રેમામૃત નથી. આ સર્વમાન્ય સત્યને તત્ત્વજ્ઞાન કહો, 'સાયન્સ' કહો, ધર્મ કહો, જે કહો તે ચાલશે, પણ તેની પૂરે પૂરી આવશ્યકતા છે. જે અતુલ અળંગજાત ચારે પાસા પ્રવર્તી રહ્યો છે તે ધર્મમાત્રના પ્રાણાન્તનો ઉચ્ચ પ્રયાસ છે, છતાં તેજ એક ભવ્ય જન્મના પૂર્વની વેદના છે. એ બાલક તેજ કોઈ સર્વમાન્ય એકધર્મ—પરમસત્ય. એવો સમય આવ્યો છે કે ન્યારે ધર્મવાળાઓએ કયાના કૃષ્ણા કુંકી નાખવા જોઈએ; એવો સમય આવ્યો છે કે ન્યારે બાપા શાસ્ત્રીઓએ શબ્દઃ સ્વરૂપ કૃષ્ણના-પ્રભાવની સીમા ઓલંગવી જોઈએ; એવો સમય આવ્યો છે કે ન્યારે શોધકોએ "આટલુંજ" સત્ય એ મંત્રેલા મંડલનો ભંગ કરવો જોઈએ. ધર્મ, બાપા, શોધ, ત્રણે ન્યારે આમ એક થશે ત્યારે ત્રણેનું રહસ્ય એકજ સમજાશે—સત્યનો પરપ્રેમનો, ઉદય થશે.

કોઈને પણ એમ બોલવાનો અધિકાર નથી કે આટલુંજ સત્ય, તો મને ક્યાંથી હોય ? હું તેવો ઢોંગ પણ રાખતો નથી. જે રીતે પરમસત્યને વિલોક્યું જોઈએ તે રીતિમાત્ર બતાવવાનોજ મારો પ્રયાસ છે; પરમસત્ય જોવાની જેને શક્તિ હશે તે સ્વતઃજ દેખશે, તેને બતાવવું નહિ પડે. વિશ્વમાં અનેક વિચારસંગતિઓ—ધર્મ, તત્ત્વવિચાર, ઇત્યાદિ—ચાલે છે, પણ તે બધી એક અનાદિ પરમ રહસ્યનું રૂપાંતર છે એમ હું માનું છું; અને એ મૂલ પરમરહસ્યને

સમજવાનો સીધામાં સીધો રસ્તો આર્થ અર્પિતદર્શન છે એમ પણ સિદ્ધ ગણ્ય છે. અર્થોત્તર આ વાત પ્રતિપાદન કરવા માટેના મારો ઉ પ્રક્રમ છે તિતોર્પુર્વુસ્તરમેહાદુડુપેનાસ્મિસાગરમ્ મારી આ પમતિના હુદ્ર નાવથી પરમ સત્યના મહાસાગરને તરવાની મારી વિજા એમ મોહમાત્રજ છે છતાં આશરે દશ વર્ષથી પોપેલા ખીજતુ ક્ય કોઈ રૂપે પણ પ્રત્યક્ષ થતું જોઈ કોને સતોષ થયા મિના રહે ? એ ફક્ત આજેના વાચકના હાથમાં આવતું જોયતું નહતું, હજી એને પા કવાની વાર છે પણ એ ફક્તનો તથા તેના આધારરૂપ વૃક્ષનો સમૂહ ભગ થવાનો દૈવયેષા દેખી, જેવું હોય તેવું પણ, દશ વર્ષથી પો- પેતુ એ ફક્ત સુઘ માલીને સોપી દેવું આપસ્ય જણાય એ સર્વથી પક્ષ યાઓ, એનો રસ સર્વના આખવામાં આવો, એના ખી જથી અનેક તેવા ફક્ત યાઓ સ્પષ્ટજ છે, કે આ રેખ અનેક સ્થલે અપૂર્ણ હશે, દોષવાન હશે, પણ એ અર્પિતતા, કે દોષ જણી જો- છતે ક્યાં નથી, વિષયના ગહનતા અને વિસ્તારને લીધે કવચિત્ત આવી ગયા હશે સત્યને કોઈ સમ નથી, મોર્તિ વિષય નથી છતાં સમવિષયભાવ સમજાય તો, દોષ મારે માથે લઈ, હુ અનતગાઁ ક્ષમા માગ્યું સત્ય પોતે તો કોઈની શરમ રાખે તેમ નથી એ સત્ય- પગાયણતા ગ્રહવાનો રસ્તો જો હાથ લાગે તો મારો શ્રમ ફૂટાર્થ છે. ધર્મ, સંપ્રદાય, પથ, સુધારો, સમાજ, શોધ, સર્વ, સત્યનાજ રૂપા- નર છે, એટલે ખરી સત્યપગાયણતા રાખી તેમણે મારા પ્રયાસને આ નુમોદવો એજ મારી યાચના છે પટતરે સત્યને વિક્ષેપી કે પનાનેજ સત્ય ઠરાવવાનો જોને આગ્રહ હોય તેને તો મારે તાઈ કહેવાતું નથી.

મારા કેટલાક મિત્રોએ આ લેખના ‘પુર’ જોયા ઉપરથી એમ સૂચવેલું કે આ લેખનો ઉદ્દેશ સીમાર્થ પછી, ‘શુ કરવું’

તે કાંઈ કેમ બતાવેનું નથી ? આનું ઉત્તર એટલું જ છે કે મારે કાંઈ નવું બતાવવાનું હોય નહિ, જે છે તેનેજ મથાર્થ કરી આપવાનું છે, એટલે ' શુ કરવું ' એ વાત પણ છે તેનેજ મથાર્થ કરી લેવું, એટલામા સમાય છે પ્રાચીન અદ્વૈત આજકાલના સુધારા આગળ શુનેગારના પાજરામા છે, તેની અને તેના ' જડજ ' ની જગોની ફે-રમદલી કરાવની એટલીજ મારી વકીવાત છે, તેમ થયા પછી જે ન્યાય ધીશ થશે તેજ આચાર્ય થઈ ' શુ કરવું ' તે બતાવશે. પ્રા-રબ્ધયોગ હશે તો કોઈ વાર, વાચનાર પોતેજ વિચારી શકે તેવો, માર્ગ યોજના પ્રયત્ન કરીશ, જેટલું હમણાં ઇષ્ટ છે તેટલું ફલે તો મને, તમને, ને મરને સતોષ છે.

જે જે અંથકારો તથા વિદ્વાનોના વિચારોનો મેં આ અંથમા ઉપયોગ કર્યો છે તેમનો ઉપકાર માનું છું.

*

*

*

*

*

*

નડીઆદ,
૫, મે. ૧૮૮૮.

}

[લિ. અંથ યોજના.

PREFACE.

The problem of the why and wherefore of existence is as old as the world; and whether under the name of religion or science, man has tried only to understand his place in nature. It has, however, been the fashion, now-a-days, to regard religion as a mere matter of sentiment, and turn for all rational explanation to science. But it is doubtful how far science is true to its own methods and principles; for, true science can never differ from true religion. If the superstructure of theology is based on superstitious faith, the edifice of science stands on empirical dogmatism. I am no friend of the one or the other, but I have full faith in the convertibility of *knowledge* and *belief*. Religion is not entirely a matter of sentiment, nor science of reason. Deprived of their respective masks religion and science are aspects of one and the same thing. Truth wherever found is always one. The history of the world, all round, bears ample testimony to this.

Ancient India is generally acknowledged, on all hands, to be the cradle of civilization and religion. The religion of ancient India has, however, nothing so peculiar in it as to render it special property. Moreover, science and religion, so far as the *ancient* teaching is concerned, are convertible terms. The religion of ancient India is, therefore, the common property of mankind. But for this heirloom from antiquity modern science would have been nowhere. The conclusions of modern science, checked by the wisdom of antiquity appear untenable, and most disastrous in their ethical results. There is thus ample ground for the growth of a belief that even modern science is about to turn over a new leaf in its history. The *new* is but a repetition of the *old*. Who can tell?

Names go for nothing. Truth is no respecter of names or persons. The stir of the present century while it is the knell of all *religions* is, at the same time, the travail preceding a magnificent birth. The age of "idol"-atry is at

an end. The Great Iconoclast is up with his hammer. It is time for theologians to break open the shells of their belief; it is time for antiquarians to step over the boundary of myths, words, and forms; it is time for scientists to break the charmed circle "this much and no more". A universal religion of Truth, if it can be demonstrated, is the most craving necessity of the day. To a country, the antique motherland of religion, nay of that religion which we fondly hope to see,—to such a country, at present, forsaking the firm ground of truth in its pursuit of the thousand and one will-o-the-wisps of modern science and civilization, nothing can be of greater immediate service than a clear demonstration of the facts of religious and scientific history past and present.

Without any pretention to the claim of having done justice to these lofty themes, I only point out in these words the aim and method of the following pages. I have attempted to demonstrate some of these conclusions and show the claims of ancient wisdom (the Indian

Advaita) to universal belief. If my attempt succeeds in assuring my doubting countrymen of the firmness of their position, and in thus assisting them to readjust their social and religious ideas in accordance with Truth, I shall be amply rewarded for my labour. If the accompanying synopsis should interest others, not able to take advantage of the book itself, I shall only be too happy to take the earliest opportunity to lay my views before a larger circle of readers.

Nadiad,

5th May 1889.

}

M. N. D.

SYNOPSIS.

SIDDHANTA-SARA.

(An outline of the history of thought in India, terminating with an attempt to point out the basis of a universal religion.)

. The sources of information are freely acknowledged in the footnotes, and all opinions other than mine are traced to their proper authors.

CHAPTER I.

The beginning.

Quotation from Gautama Buddha forbidding inquiry into the beginning of things; the universe has an unknowable beginning.—All religions point to the same conclusion: Mahomedan, Aryan, Jaina, Magian, Zoroastrian, Egyptian, Babylonian, Christian; the discoveries of modern science confirm this.—The first human inhabitants found in Egypt and Aryavarta; the question of Egypt being a colony of India; the religious instinct in man an indisputable fact from the similarity of religious

thought in these two countries; the possibility of an inquiry into the basis of a universal religion from the continuity of history, and from the immutable nature of human consciousness.—What is Religion? various opinions; one adopted in the book: an attempt to satisfy the inherent craving for the Highest Happiness; the beginning of religious ideas, Nature-worship, Star-worship, Ancestor-worship, and Fetishism examined; Nature-worship mixed with some idea of the Supreme, the possible form of the first idea, at least, the one seen in the Vedas; the idea first rose in Aryavarta and there assumed all possible forms, necessity of studying the history of the Aryan religion occasionally comparing it with the history of other religions, the beginning of religious ideas cannot be definitely settled.—Some objections answered, and the possibility and utility of a universal religion demonstrated.

CHAPTER II.

The beginning of religious thought.

VEDIC PERIOD.

The A'ryans; their original home; the meaning of the word; the theory considering the A'ryans to be indigenous inhabitants of India—The Veda, the Koran, the Bible, the Ritual of the Dead, and the Avestâ; the eternity of the Veda explained; the oldest historical record of human thought.—The period of its composition, uncertain; its present form about 4,000 B. C.—the division of the Veda into four Vedas; their various uses, importance of the Rgveda—The internal arrangement of the Rk-Samhita; the various S'akhas of all the Vedas; White and Black Yajus'.—The Angas, Upangas, Upavedas, and Bhas'yas.—The gods found in the Rgveda, Deva, Devata', the powers of Light; the idea of order, truth, Rta; the various sources which suggest the various gods; the powers of Darkness; the Asuras; Light and Darkness the great suggestive sources of the cosmogony of all religions of the world; the Sun, Osiris,

Ormuzd; the Asuras, Typhon, Ahriman, Satan; the Vedic religion has not raised any power of Darkness to equal rivalry with the powers of Light (Devta) as in Egypt, Persia, or Judæa; a significant fact indicating the innocence of primitive thought.—The Greek gods compared; conclusion that Nature-worship with awe and love is the primitive idea.—Is it Fetishism? the hypothesis disproved, and some idea of the Supreme shown to be mixed with the original germ; the idea of the Supreme (Semitic monotheism) is not the last development of religious instinct, but it can be, nay is, though in a ruder form, the very beginning thereof.—The various gods but attempts at understanding the Supreme; Zeus-Dyaus—The first religious idea revealed at the deepest approachable strata of human thought is Nature-worship mixed with an idea of the Supreme.

CHAPTER III.

RITUAL—PHILOSOPHY.

The Brahmanas, A'ranyakas, Upanis'ads.

Are the Vedic Mantras mere prayers, or songs describing certain phenomena with awe

and joy.—Sacrifice an integral part of Vedic religion and all ancient religions in general; the hymns of no use, but for this idea.—The Ājūs' and other Vedas; the rise of the Brahmanical class; the books called Brahmanas—Subject of the Brahmanas; Vidhi, Nis'edha, Arthavada; sacrifice takes the chief place; Vach, Logos, compared; the power of the Word; change in the nature of the gods, Elementals.—Higher conceptions about Sacrifice, identified with the order of nature; Rta; latter developments of the idea of Sacrifice; esotericism of the idea; Ta-poyajna, Pranayajna, Jnanayajna &c.—The various dravya-yajnas of the Brahmanas; the yajnas enumerated and partly explained; the occurrence of animal and human sacrifices; not quite inexplicable; their universality in all primitive religions, their disuse.—The A'ranyakas; ideas of svarga, pitr, s'radhha, and transmigration; the last not yet distinct; similar ideas in China, Egypt, Persia, Arabia; the Vaitarni and similar ideas; the god of death, Yama, Anubis, Pluto, and the death-god of the Avesta; all have dogs; an explanation.—The Upanis'ads;

denial of Karma as the way to the summum bonum; the idea of transmigration, the starting point of speculation, number of the Upanis'ads and meaning of the word.—Speculation in the Upanis'ads; the problem of the godhead, soul, and the cosmos, and their relation; speculations on the summum bonum and the origin of things; the crude idea of A'tman, Brahman, from an examination of individual consciousness; the identity of subject and object; explanation of moral evil and the idea of Maya; Details postponed to the chapter on Dars'anas proper.

CHPATER IV.

ARRANGEMENT.

Sutras—Smrtis.

The extension and settlement of the A'ryans; natural stereotyping of their religious customs; the Sutras and Smrtis; the S'rauta-, Grhya-, and Dharma-Sutras, their nature and number; the Smrtis; their number, the Brahma-Sutras; their nature and division; the 8 Bhas'yas; the Prasthanatraya; the relation of S'ruti, Sutra and Smrti.—The four Varnas; their origin;

and the rise of castes; their nature, number &c.—The four As'ramas, evidence as to the adhikara of S'udras and females; the Grhya-Karmas—The sixteen or twenty-five sanskaras, fully described, and connected with their present form in Hindu society; the question of the position of woman, infant marriage, and widow remariage, historically reviewed; the Mahaya-jnas and Sraddhas.--The other two Asramas—Duties of the four Varnas and the occupations they might employ themselves in; the ignoring these rules in calamity; Dharma as defined by Manu for all.

CHAPTER V.

Beginning of rationalism scepticism, doubt, schism

✓ CHA'RVA'KA, BUDDHA, JINA

A review; the definition of religion adopted at the beginning analysed in its relation to the development of ideas of God and formal worship; religion must always include the two elements, idea of the *summum bonum*, and the

way to it, the *summum bonum* of the Vedic ideal ignored by the Upanis'ads, the Upanis'ads deal with the idea from a scientific or rational point of view; a query—How is it possible for ideas purely mythical, and ideas purely rational to subsist together? And if they can so subsist, why should not the latter, rather than the former, be the beginning of religion?—Examination into the origin of religious ideas; man evolved from the animal, psychologically also man and animal resemble each other at least in their external perception of objects and phenomena; the difference between them consists in the reflexive power of the mind of man; observations on animal perceptions of the objective world prove that they always *animalise* or *entify* the objects they see; hence man also begins with *entifying* individual objects and phenomena, i. e. with Fetichism; the growth of language affects this process and leads to the creation of *types*. gods of classes of objects &c.; the third stage consists in an exercise of the reflex psychological power of

man, which leads to abstraction and monotheism. This is the accepted view of Evolutionists, is the Vedic religion Fetichism, as asserted by them? no, it is not in the entifying stage; it is rather, in the third stage, but in a peculiar manner; the idea of one God is there, but this God has no determinate personality and the Rs'is therefore express the idea in terms of so many Devas, | this is kathenotheism as prof. Max Muller calls it; the theory that monotheism in any form cannot be the beginning, for monotheism is the last stage of the religious, this denied on the evidence of the Vedas and Upanis'ads; the last stage of religious development is not monotheism as understood by the Semitic nations, but it is monotheism as understood by the Aryan nations, it does not consist of a god apart from his creation; but it is a subjective realty including in itself object and subject i. e. Brahman; even the evolution hypothesis, as just given, proves this, for if the difference between man and animal consists in the reflexive psychological power of the former

his highest ideal must be a subjective reality not independent of himself or the objects around him; Semitic monotheism is only a high abstraction of the original entifying nature of man, and it is therefore a developed Fetish; Aryan monotheism is the rational ideal of man as such.—The processes which are thus the efficient cause of myth, are at the same time the cause of rationalism as well; human knowledge necessarily begins with mythological ideas, i. e., Fetishism of some kind; in the typifying or abstracting stage, man at once begins, by the reflexive power of his mind, to take a review of his work, and denudes every idea of its mythological appendages and reduces it to a bare fact *per se*, subject to the law of causation thus the Vedic Devas and the Upanis'ada-Brahma are but two aspects of the myth-making and rationalising nature of man; the coexistence of the two explains the ancient Mysteries, Initiations, Kabalistic rites, Esotericism; Adhyatma-Jnan, &c;—In the Aryan religion the mythmaking has, with the Smritis,

come to a stand; it is time for the hitherto latent rationalism to assert itself; the beginning is made by scepticism which ever precedes science; hence the exact position of the Charvakas, Bauddhas, and Jainas, in the A'ryan religion; this period will be followed by a period of rationalism, the Dars'anas; again we shall see a reversion to myth-making, in a highly superior and perfectly transparent form, in the Puranas; again will rationalism assert itself in the new Sampradayas and sects; and lastly will Indian and European rationalism in their context lead to Samajis and social Reform; and we shall be able to close the enquiry with a comparision of the two, thus attempting to point out the basis of a Universal Belief—a belief on the platform of which religion may cordially shake hands with science.—The Charvakas; their doctrines; their crass materialism their own ruin.—The Bauddhas; why are these and others called atheists by the Brahmanas; life of Gautama Buddha; his system; the four truths, Nirvana, and the four paths, together

with the theory of Karma and Skandhas, explained; the three councils; schism: Mahayana and Hinayana, their literature, organisation, and works of art; the four philosophical schisms; the Madhyamikas, the Yogacharas, the Vaibhas'ikas, and the Sautrantikas; their doctrines explained, Buddhism a development of Brahmanism, spread of Buddhism under Chandragupta and Asoka, later mythological developments; spread under the Turanian princes; the systematic persecution of the Buddhists, a myth; causes for this conclusion; the causes of its downfall in India; its influence on Brahmanism — The Jainas; their animosity towards Brahmanism, and their assertions to inconceivable antiquity, their fancies about the original Vedas which they once possessed, and about the rise of all other religions from theirs; however, it appears to be an independent religion, at least as old as, if not older than, Buddhism, the cycles of creation: Utsarpini and Avasarpini; the six Aras, the rise of Tirthankaras: Rs'abhadeva, Pars'vanatha, Mahavira;

Ganadharae; the Dravyarthika—naya—theory of creation; negation of creator; meaning of Jina &c; the Syadvada or Anekantavada explained, together with meaning of dravya, paryaya, apeks'a &c, the Syadvada opposed to the Brahmanical dars'anas, the nature of Mok'sa; an enumeration and examination of the Padarthas or A'stikayas; the Jain'a Sangha, S'ravalas, S'ramanas, and their gachhas (Tapa, Anchala &c &c 24 or thereabout), religious observances, the Ratnatraya, schisms Digambaras, Svetambaras; their various subdivisions; the spread and extent of Jainism; their literature and their Bhandaras; Hemacharya and other scholars—The influence of Jainism and other agnostic schisms on Bramanism; the Upani-ada darsana brought to prominence, and sectarianism and formalism suppressed

CHAPTER VI.

Rationalism

THE DARSANAS.

The world's Darsanas, Tatvadr'sti, &c. explained, the relation between formalism and

ence in Indian religion; their opposition in Arabia and Europe, and the consequent bloodshed in the name of religion.—Mansur Hallaz, Giardano Bruno; the vandalism of the Mahomedans, a result of this opposition, and a material loss to the world, the destruction of the great library of Alexandria; the Brahmins of India have never shared this spirit, but have always fostered science in the name of religion.—The limits of human knowledge; the knowable and the unknowable; the theory of the relativity of knowledge; the rules of ratiocination, meaning of the terms Anadi, Anavastha, Laghava, Atuchhatva, &c; the rule of Mill, Hamilton, and other thinkers: An explanation to be true must be *final* and *simple* and must at the same time be capable of explaining in a simple manner the largest number of facts.—Sources of human knowledge; history, thought, experience, the division of sciences in Europe; in India; Indian thinkers always test truth by three conditions, history, (Srti), reason (Yukti), and experience ('Anubhava), their division of

knowledge into theory (paroksa) and practice (aparoksa); quotations to corroborate these statements.—A tabular view of the ancient and modern schools of Indian thought—sixteen in all; the six ancient Darśanas—The Nyaya; literature and authors; the sixteen padārthas and their subdivisions; the methods of investigation: uddesa, laksana, pariksa; meaning of the term Nyaya.—The Vaiśeṣika; meaning and literature; Kanadas analysis of Nature; species and genera; Samanya and Visesa; other padārthas, seven in all; discussion as to the number; a general description of all the seven with their principal divisions; Dravyas examined in particular; the question of creation; nature of god and soul; the A'rāmbhavada; Guna examined in particular, Buddhi; theory of Causation and divisions; divisions of Buddhi; the four instruments of knowledge—Pratyakṣa, Anumiti Upamiti, Śabda; Anumiti and its subdivisions—Vyapti, Paramarśa, Hetvabhāsa, &c; the Śabda-Saktivada; the question of Pramāṇya.—The Sāṅkhya: author and literature; examination of

the Vais'es'ika padarthas; negation of a creator, *ex nihilo nihil fit*, hence Prakrti, the *noumenon* of phenomena, the all-sufficient cause; the inseparability of Purusa; the nature of the two; the theory of evolution-Parinamavada; the twenty-five elements; the nature of the summum bonum (moksa) and the way to it—The Yoga; author and literature; definition of Yoga; examination of the subject treated in the four books of Patanjali's Yoganusasana; Bahya-and Antaranga-Yoga, Kriyayoga etc; Pranayama and its accompaniments as given in the Hatha-pradipika &c; Hatha-Yoga and Raja-Yoga; the theory that the microcosm is a copy of the macrocosm; the sun and the moon in the microcosm; Samadhi, and the 8 occult powers; the Summum bonum; the relation of this system to Sankhya.—The Dharma-mimansa; author and literature; the twelve chapters of Jaimini's work; the main tenet of the school; its method of investigation, the parts of an adhikarana &c; eternity of the Veda, and the nature of Dharma, the summum bonum; Bhatta-

Prabhakara-and Mis'ra-schools of Mimansa; the Saktivada; Abhihitavayavada, Anvitatbhidhanavada, Pramanyavada, &c; relation with the Vedanta —Brahmamimansa or the Advaita (Vedanta); literature, writers &c; comparison of the doctrines of the five preceeding schools with the doctrine of this school, similarities and differences; reasons, the question of species; organic and inorganic nature a false distinction; objective perception is never independent of subjective consciousness i. e, subject and object or thought and being are inseperable; Brahma, Bhuma, A'tman explained, its chit (spiritual)-side and jada (material)-side; Ajnana, Maya, Anirvachaniya, explained, the Vivartavada the various Khyatis; analysis and examination; their Vadaa. Drs'tisr's'ti, Drs'tidra's'ti, Avachheda, Bimbapratibimba, Ajata; Brahma the great noumenon; creation i. e. phenomeanal evolution is from its jada (material) side; details of evolution according to this theory*; a number of

* For this Dars'ana, which is the key-note of Indian religion, the reader is referred for

technical terms explained in their scientific bearing; evolution of the Macrocosm and the Microcosm; the three dehas and five kos'as; special creation denied; the theory of karma and transmigration; question of necessity and free-will; the place of the individual; theory of evil and good; the summum bonum; passage to the sun and the moon as given in the Upanisads; astronomically reviewed; theory of kalpas and pralayas—an astronomical and comical fact; the sidereal "year;" the saptalokas; the Devayana and Pitryana and the various margas; the means, and full logical meaning of moks'a; the seven Bhumikas of Jnana; Duty and Sannyas contrasted and explained; some particulars about S'ankara; his Das'anan'i sannyasins; a review of the Vedic hymns, and determination that the One Vedic god is none other than Brahma; herein consists pure rational A'ryan monotheism—Advaita Vedanta the key of the treasures of Indian thought.

particulars to a separate pamphlet in English:—"Monism or Advaitism?" accompanied with a table to explain the theory of evolution.

CHAPTER VII.

MYTHOLOGY.

The Puranas, Tantras, Idol-worship.

The change which ideas of Deva, Karma, Dharma, underwent in the Puranas; the Puranas are not mere fancies, but embody real truths which any careful observer might detect.—The exact date of the Puranas cannot be settled, the period of their coming into prominence; the conditions of civilization and progress, changes in the political condition of India; review of her political history from the invasion of Darius to the present time; [the time from the invasion of Darius to the beginning of Mogul Supremacy is the time of the Puranas.]—Puranas teach the Upanis'ad-doctrine in another form; [the subject matter of the Puranas described and analyzed, their number, the use of the Puranas and the service they have done to the Indian religion and humanity in general.—Ideas about creation in the Puranas; the theory of Kalpas, Manvantaras, Yugas; Narayana, the lotus, the Svayambhu, Manu, the Ananta, and

many other myths connected with creation explained; they are all a commentary on the truths embodied in the Vedic hymns; the help rendered to us in interpreting these myths by the Advaita-Dars'ana; their scientific value in terms of that Dars'ana—The Trimurti, the source of the idea; Brahma; Prajapati, Hiranagarbha; the golden egg; Sarasvati or Vach and Brahma's love towards her; Brahma being without a share in yajnas; Tvastr, Visvakarman, etc; all these shown to be no myths but clear statements of cosmic truths revealed in the hymns of the Vedas; their value in terms of the Advaita.—Vis'nu; whence this deity? Is it the Vedic Snu in another form?; several hymns &c. examined to demonstrate the connection between the Vedic and Puranic Vis'nu and to explain the nature of the highest Heaven of that God, Goloka; the meaning of Vis'nu in terms of the Advaita; the Puranic Visnu is no myth arising from disease of language but a scientific fact; demonstration of the statement; the Samudra-Manthana, the fourteen jewels, Garuda, Laks'mi, the As'vat-

tha, and many other conceptions related with Vis'nu, all, expressed in terms of the Advaita, become scientific facts corroborating the literal truthfulness of the Vedic hymns, why is Vis'nu the God. of Heaven; why does he alone take Avataras?, the ten Avatares; the allegories of the Garuda-purana, all these explained by the light of the Advaita become scientific facts — S'iva, the origin of the idea; the Vedic Agni and Rudra, the Bull, his vehicle, whence and why? the third eye, the Moon, Parvati, Kartikeya, Tarakasura, Kailasa, Ganes'a &c. all examined by the Advaita become psychological and spiritual facts; serpents the favourites of S'iva; the truth connected with the allegories derived from the serpent, the Egyptian and Christian notions—The Tantras; their nature; are they of Babylonian or Phœnician origin?, are they indigenous?; they are all as old as the world, for the main idea of phallicism is universal; proofs from different religions; the pre-eminence of S'akti; what is S'akti?; division of the Tantras; Vama and Kaula; symbolism—

Linga, Yoni, and Svastika explained to be signs of cosmic truths and shown to be present in all religions, the Egyptian Tau and the Christian cross, mysticism in numbers; the S'richakra and Purnabhis'eka, and the five Makaras, of the Kaulas, a misunderstanding; the proper S'richakra, Bhuvanes'varichakra &c. explained by diagrams and shown to be symbols of cosmic truths, the marks on the forehead adopted by S'aivas and Vais'nava; their esotericism, the tantras worship Agni i e. S'iva, another aspect of Agni, i e Bhairava and Kali, the subject of the Vama and Kaula tantras; tantrika S'aktas; Bala, Kali, Bagala mukhi, and other worships, the Aghorin the Kapalika &c; the Margis, Kanchaliyas &c. Amba, Bahuchara &c, Mata-Egyptian Maui Assyrian Mylitta and the Phœnician Astarte--Other Puranic deities Indra, Vîtra, Varuna Parvatas, explained as symbols of cosmic phenomena; the sidereal universe as known to the ancients, the seven headed horse of the Sun, the Meru, the R'sis, the signs of the Zodiac-all embody scie

ntific truths-Idols; how old? what are they?
 are only symbols of scientific facts; rather
 they are the alphabets of a language which was
 universally understood; the kinds of idols; their
 presence in the same or similar form in all
 religions; number of gods; may be as many as
 scientific facts to explain; the number given by
 Yaska, the Upanishads, and the Vedas.--the
 religion propagated by the Tantras and Puranas;
 several ceremonies analyzed to illustrate the
 nature of the Vedic, Puranic, Yegic, or Tantric
 elements mixed in them--Conclusion; justification
 for this way of interpreting the Puranas; old
 writers; is mythology a disease of language?
 the solar-myth theory; all shown to be mere
 imagination; what we regard as mythology is
 a clear commentary on the Vedas, which read
 by the light of the Advaita, reveal pure scien-
 tific facts of a highly advanced character; the
 necessity of such symbolic language; it was un-
 iversal; the Egyptian Hieroglyphics; the same
 myths are present in all religions in different
 forms; the four kinds of Vach; the proper me-

aning of these four; who is a Dvija ?; the mystery-language; a common song generally sung in Indian village schools analyzed and shown to be a proof of this universal mystery-language; Vishnuserma's ridicule of the four Pandits taking the literal meaning of their scriptures may well demonstrate the value of the Solar-myth and such like theories of to-day.

CHAPTER VIII.

Rationalisation of the Puranic religion.

SAMPRADAYAS, PANTHAS.

- Origin of the Sampradayas; attempt to philosophise upon the literal sense of the Puranas, and to put forth the doctrine of devotion and grace in opposition to the old theory of Jnana and Karma; Saiva and Vaisnava; history of their rise and opposition.—Vaisnava Sampradayas; meaning of Sampradaya; the Visistadvaita of Ramanuja; full explanation of the philosophy and religion of the school.—The Madhva Vaisnavas; Anandatirtha; the Dvaita philosophy; explanation of its principles.—The

Visuddhadvaita of Vallabha; history; Nimbarka and Visnusvamin; principal tenets of the philosophy and religion of this school, analyzed and explained.—**Saiva Sampradayas**; the point of difference in the conception of the main issues—god, creation, moksa,—between the Saivas and Vaisnavas; the Pasupatas and their philosophy.—The Saivas proper and their philosophy.—The Advaita-Saivas i. e. the Pratyabhijna school and its philosophy.—The Rasesvara-Saivas, philosophy; alchemy; its esoteric and physical meanings; is it possible?; opinions of profs Crookes, Lockyer, Daniel &c.—The Avibhavadvaita of Vijnanabhiksu; its Advaitism.—The various Panthas; what is meant by a Pantha?; what is the difference between Sampradaya and Pantha?—Historical place of the Panthas; the Sankara-Vijaya and the Sarvadarsana-Samgraha offer two landmarks.—The Vaisnava Panthas in direct line from Ramanuja; Ramanand; Suradas; Tulsidas; Jayadeva; Kabira; Bijamargis, Nanaka and the divisions of the Sikhs, Udasis, Nirmalas, Suthrasahis, Ramarayis &c.; Dadu,

Nagas; Nischalada; and Sundardas; Senapanthis, Malukadasis, Khakhis, Rayadasis. Panthas in relation to the Visuddhadvaita; Mirabai; Radhavallabhis; Sakhibhavas, Charanadasas, Harischandras, Jayagopalas &c; Chaitanya, his philosophy, and subdivisions.—Minor Panthas; Sahajananda, the Svaminarayana; Santârama; schism in the former; the Paranamis; Pranana-this; Sunyavadis; Sivanathis; Tukarama and the worship of Vittoba; Madhavagira—The Saiva Panthas; the Sankaracharyas; Dasanamins; Khakhis, Kanphatas—Goraksa, Matsyendra; Nagas; Paramahansas and their divisions; others resembling them, Ukharasa Rukharasa, Avadhuta &c; Brahmacharins; the Lingayats of Deccan; the Srauta Brahmanas of Karnatic and Telugu.—The right hand Saktas—Examination of the point of difference between the old Advaita and these Sampradayas and Panthas the Advaita shown to be the all-governing master.

CHAPTER IX.

Grace, Karma,—a Contrast.

THE BHAGAVADGITA,

Advaita the religion at the basis of all;

Jnana and Bhakti contrasted—The Sampradayas give prominence to Bhakti and hence vest Brahma with personality; the impersonal, being thus anthropomorphised, loses its godhood.—The Visistadvaita and Visuddhavaitha and other Sampradayas examined from this stand-point and shown to be inferior to the Advaita, on various grounds.—Anthropomorphism the basis of all formal religions; the Christian doctrine of grace; the personal gods of other religions, Jehovah, Zeno &c.—The ethics of Bhakti; those of Jnana; the latter shown to be superior.—The main arguments of this chapter corroborated from the Bhagvadgita and the Bhagavata; the value, importance, and esoteric beauties of the Gita; Dr. Lorinser's theory; examined and refuted.—The Advaita shown as the only truth from which the numerous religions of India draw life.

CHAPTER X.

Western science

CIVILIZATION—SAMAJIS.

Historical place of the rise of "civilization"

in India; the causes which led to it; contact with the West; a brief history of western civilization from the Greek and Roman period to the French Revolution; supremacy of materialism; materialism in India; the chief importers of this new phase of thought are the Christian missionaries and the British traders and rulers a brief review of the attempts of Christian missionaries in India; their failure,—Degeneracy of the old Advaita, and attractions of the new materialistic creed; rise of Indian "civilization; attempt to theologise the basis of materialistic civilization, the origin of the Indian Samajis. The Brahmosamaj; its rise, history, and future The Aryasamaja; rise and history; importance of its work and the efforts of Swami Dayananda—The Theosophical Society; rise, history and future, objects; literature; the possible common ground on which all religious sects and scientific creeds may unite into one.—Materialistic civilization and the theology of the Samajis shown to be incompatible with each other; the theology of the Samajis shown to be illogical

in itself; its relation to Christian theology, which shown from the researches of Kababalists and Assyryologists, to be entirely similar to the Advaitavada of India; supremacy of the Advaita.

CHPATER XI.

Conclusion.

WESTERN THOUGHT AND INDIAN ADVAITISM.

(The universal religion.)

Professor Couse's lecture at Chicago; his conclusion that the Cycle of materialism must come to an end with this century.—The Advaita of India shown at the basis of all religions; the Bible and the Kabala, Assyria, Babylon, Egypt, Greece and Rome; Christinity; Mahomedanism, Zoroastrianism; Chinese religion; Mexico and Peru; Advaita philosophy present in all these; illustrations and arguments —The dogmatism of materialism and its civilization; compared with what usually goes under the name of dogmatism i. e. theological dogmatism.—Western theories about the substance of the universe; the Christian dogma; Idealism of Berkley &c;

“unconscious” of Hartmann, Hegel etc; the spiritualism of Kant and the monads of Leibnitz, the unknowable of H. Spencer; all these contrasted with the principles of the Advaita Materialistic science, confession as to the incompetency of matter (dead matter?) to explain the phenomena of life, Tyndall, Balfour Stuart and Tait, Goete, the spiritualistic phenomena, Crookes, Zollner, Wallace—Evolution, states of matter, Ether, Protyle, spectrum analysis and reduction of the number of elements to unity, Crookes, Daniel, etc, Gravity no explanation at all, but a mere name, all this contrasted with the states of matter and the nature of being as understood by the Advaita, the latter shown to be more scientific—Differentiation and spontaneous generation, the nebular theory, the Vedic Vach and the Puranic Samudra-manthana &c compared with these, the arrangement of planets &c, shown to accord with Puranic myths—the plurality of worlds, C Flammarion, the claims of astrology incidentally examined, the myths about Viṣṇu,

Brahma, Siva, Kartikeya, all shown to be symbolic of scientific facts; the Pleiades and the star Alcyone; their importance in the solar system—Formation of the earth; geology; Sir. Ch. Lyell. the geological periods, their approximate years; comparison with the Yugas and Kalpas of the Puranas, theory of cycles, Cuvier; Atlantes and Lemuria, Eocene man; De Quatrefages; Altantean men and their civilization; the Ramayana the Mahabharata; the question of antiquity of the Vedas reviewed; theory of cyclic pralayas; the Hyperboreans; the glacial period; proofs in favour of the geography of the Puranas; the cause of these pralayas as sought in some slight cyclic derangements of the axis of the earth; Puranic myths about the same; Dhruva, Meru, Pralaya &c—First man; Darwin, Hæckel, Spencer, Huxley; the evolution-hypothesis, ancestry to pethecod apes and men, laws of Heredity, Atavism, Adaptation (natural selection), Ontogeny and Phylogeny; contrary opinions; De Quatrefages, arguments against the descent of men from the

quadrumana; L. Figuiet; the Puranas again; the avataras and their explanation; spontaneous generation even among the human species; the men-lion Avatara; Heredity and Adaptation compared to Prarabdha and Kriyamana; ontogeny and philogeny to Pindabrahmandavada i. e. the unity of micro-and macro-cosm; the pauranika theory of cycles confirmed.—Conclusion that the Advaita is the common ground of a universal system of belief; the definition of religion reviewed.—The Vedas not the first edition of the thoughts of primitive men as held by the orientlists —The ethics of materialistic civilization compared with those of Advaitism; the theory of utility; Bentham, Mill, Sidgwick; Compté; Butler's theory of conscience, criticisms superiority of the Advaita theory of love and unity, two pictures, materialistic and Advaita morals.—Conclusion; the Advaita, the only basis of the much-wanted universal religion, prospects.

શ્રી સિદ્ધાન્તસાર.

અથવા

સર્વમાન્ય એક ધર્મનાં તત્ત્વ સૂચવવાનો પ્રયત્ન.

પ્રકરણ. ૧.

અનાદિકાલ—ધર્મોત્પત્તિ.

મહાત્મા જૌતમ બુદ્ધ, ચાર વસ્તુનો વિચાર કરવાની ના દે છે. કર્મમાહાત્મ્ય, ઇદ્દિ (સિદ્ધિ), બુદ્ધમાહાત્મ્ય, અને લોકોત્પત્તિ.* લોકોત્પત્તિ, અર્થાત્ આ વિશ્વની ઉત્પત્તિનો સમય, તેના રીતિ, ક્રમ, એ સર્વ, મનુષ્યબુદ્ધિમા પ્રતીત થાય તેવા વિષય નથી. જુદા જુદા મહાત્માઓએ, માનીઓએ, અને વિદ્વાંએ, સૃષ્ટિસમય તથા સૃષ્ટિ-ક્રમવિષે, જુદા જુદા તર્ક કરેલા છે. કેટલાએક આગળ જાણુવામા આવશે; પણ આ વિષયમા સિદ્ધ વાત કંઈ શકવી અશક્ય છે.

સર્વ ધર્મના સિદ્ધાન્તો તરફ દૃષ્ટિ કરતા, વિશ્વરચના અનાદિ છે, એટલુંજ સિદ્ધ થાય છે. હજારત મહાંમદ પેગંબરના જમાણા, અને શીઆ ધર્મના પ્રથમ ઇમામ હજરત અલિને, દોષ્ટએ પૂછ્યું, કે દુનિયા ક્યાથી શરૂ થઈ, તો તેણે ઉત્તર આપ્યું, કે આદમથી, આદમ કો-

નાથી થયો એમ પૂછતાં પણ, તેણે, એનું એજ ઉત્તર આપ્યું અને
 ઉત્તરોત્તર પ્રતિપ્રશ્નના ઉત્તરમાં, આદ્ય એટલાજ શબ્દ બોલ્યા ગયો
 ને છેવટ કહેવા લાગ્યો, કે હજારો વર્ષપર્યંત પૃથ્વી તોપણ, ઉત્તર એનું
 એજ કહ્યા કરીશ. અર્થાત્ વિશ્વ અનાદિ છે, ને માણસ તેરિરે કંઈ
 જાણી શકે એમ નથી. આર્યધર્મના શાસ્ત્રોમાં તો અનાદિપાત્રું જ
 બ્રહ્મ રીતે બતાવેલું છે એની કાલગણના છે, કે બ્રહ્માના ગતદિવસ
 થઈ એક કલ્પ થાયછે, ને તે કે ૫, દેવતાના બે હજાર યુગનો, એટલે
 મનુષ્યના આઠ હજાર યુગનો, એમ્લે મનુષ્યોના કરોડો વર્ષનો થના
 જાયછે. આવો કલ્પ પણ કંઈ એમજ નથી. અનંત કલ્પ થયા વિશ્વ
 વ્યવસ્થા ચાલે જાયછે, ને કલ્પે કે પે મહાપ્રલય, તથા યુગે યુગે
 માનવતરપ્રલય થઈ, તે વ્યવસ્થા બંધ પડેછે, ને વળી ચાલતી થાય
 છે જૈનધર્મમાં અવસર્પિણી વ્રત્સર્પિણી તથા છ આરા કહેના છે તે
 પણ આવીજ મતનમના છે. † મેજીઅન અને ઝરથોસ્ત્રી ધર્મ પ્રમાણે
 પણ ઉત્પત્તિમનની જે સખ્યા કહી છે તે બોલવાના આપણી બાપાના
 શબ્દ નથી એક ઝાઝ જેટલો કાલ કહેલો છે, ને તે, ૬ હપગ એમ
 વીશ મીઠા મક્કા જેટલા વર્ષ થાયછે. ‡ મીસર, આસિરિઆ, બાબી
 લન, એ સર્વ પુરાતન ગણ્યોના ઇતિહાસમાં પણ, ઉત્પત્તિમનની
 વિચિત્ર વિચિત્ર વાતો છે. ઇસવી સન પૂર્વે ૫૦૦૦ વર્ષ પહેલાં,
 મીસર દેશમાં મનુષ્યની વસાઈ હતી, અને સુધારાની બહુ ઉત્તમ
 ગિથિતિ હતી એમ શોધકાએ સિદ્ધ કર્યું છે. વળી, નાઇલ નદીની
 જમિના અર તપાસતા, મી હોર્નરે, મળી આવેલા મૃત્યુ પાનના

* બ્રાહ્મન દરવીશીમાં † મનુ ‡ જગતની ઉત્પત્તિનો ૧ ની શાંતરા
 તેરનો કાલ ૨૬ આદ, ને હપર ૧૮૦ શન્ય એટલો છે — અસાનતિનિર્ભાગ
 દીપાવલી ૫ બોની ૬ હજારીયન બીનીર દત્યાદિ

કટકાઉપરથી, અનુમાન કર્યું છે; કે મીસરમાં આજેથી ૧૩,૦૦૦-વર્ષ ઉપર વસતિ હોવી જોઈએ. એજ રીતે દુનિયાના જુદા જુદા ભાગમાં, ભૂસ્તરશાસ્ત્રવેત્તાઓના શોધોથી જણાયું છે, કે પૃથ્વી ઉપર વસતિ થવામાટેના અનંત યુગ વહી ગયા હોવા જોઈએ. જ-તે શોધકોએ વળી આટલાન્ટિસના લેમુરીઆ, ઇત્યાદિક મહોટા ખંડ અને દ્વીપ, નદન નાશ પામી, જલને સ્થાને સ્થલ; અને સ્થલને સ્થાને જલ, થયાની સાબીતીઓ બતાવી છે. આર્યશાસ્ત્રોના કૃષ્ણ અને શુભની વ્યવસ્થા આ સિદ્ધ ગણતરીને જોતાં ખરી પડવા જાય છે; ને અમુક કૃષ્ણ કે અમુક શુભમાં અમુક થઈ ગયા, એ વાત, ગપ જેવી માનવાતું દારણ રહેતું નથી. અનંતકાલના જોટલા જોટલા વિભાગ ઉપર,

કહેના પ્રસયથીજ આરંભાયોછે. અર્થાત્ એમ માનવાનું કારણ મળેછે, કે બાઈબલમા જેને સૃષ્ટિનો આરંભકાલ માન્યો છે, તે કોઈ આવા-વાન્તર પ્રસયનો કાલ છે, પણ મૂલ સૃષ્ટિનો કાલ નથી.† ગમે તેમ હો, પણ બાઈબલમાંના કાલમાનને વળગી રહીને, આર્યશાસ્ત્રોના શોધ કરનાર પાત્રાત્ય પંડિતોએ, આર્ય કાલગણનાને બહુ સુધી નાખી છે, તથા વિનાકારણ, ગપજેવી કરાવરાવી દીધી છે, તે વાસ્તવિક નથી.

આ વિશ્વ અનાદિ છે એટલું આ પ્રમાણે સિદ્ધ થાય છે. એ અનાદિ વિશ્વમાં માણસની વસતિ ક્યારથી થઈ, તેપણુ સમજવું અશક્ય જેવુંજ છે, છતાં, માણસનો કાંઈપણુ ધસારો જણાયો હશે, ત્યારથી આજ સુધીના લગભગ ૧૦-૧૨ હજાર વર્ષનો ઇતિહાસ, આપણને વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય રીતે મળેલો છે. પ્રાચીનતાની આ પૂર્વ પ્રદવી, દુનિયાના બે દેશ, ભોગવેછે-મીસર અને આર્યાવર્ત. એજ દેશોમાં મનુષ્યવસતિનો જૂનામાં જૂનો ઇતિહાસ મળી આવે છે. આ ઇતિહાસદ્વારા, જેમ ખીજી બધી બાબતોનાં સ્વરૂપનો ક્રમ સમજવાનું બની આવે છે, તેમ ધર્મસ્વરૂપનો ક્રમ પણ સક્ષમાં ઉતરે છે. મીસર અને આર્યાવર્ત એ બધી દુનિયાના ધર્મ વિચારના ઉત્પત્તિસ્થાન છે, અને એ બે દેશના ધર્મવિચાર એક એકને સંપૂર્ણ

† નોહના ત્રણ દીકરા હેમ, શેમ, ને જફેથ, એ પ્રથમ પછી એસીઆ યુ-રેશિય અને આફ્રિકામાં ગયા ને તેમનાં સંતાનથી તે દેશ વસ્યા એમ લખેલું છે. આ લખાયું હશે ત્યારે અમેરિકા ખંડ જણાયલો નહિ, તેથી નોહનો એક અનુરૂપ પુત્ર કલ્પવો રહી ગયો છે. આ ઉપરથી એમ પણ કલ્પના થાય કે નોહના આવકાની, તેમજ સૃષ્ટિ છેક છજ હજારવર્ષ જુની કરાવવાની વાત, બાઈબલનીજ મનાવટ હોય !

રીતે મળતા છે. એ ઉપરથી ટોઈ શોધકો એમ અનુમાન કરે છે, કે
 મીસર દેશમાં પણ, મૂલ વસતિ આર્યાવર્તમાંથીજ ગઈ હશે*; અને
 તેથી આર્યાવર્તજ મનુષ્યજાતિનું મૂલ વતન છે. આવી વાતના દેશમાં
 ટોઈ† એમ પણ બતાવે છે, કે પુરાણોમાં મિત્રસ્થાન કથું છે તેજ
 મીઝરેમ‡, મીસર; મીસરનો પ્રથમ પુરૂષ મીનીસ કથો છે તેજ
 પુરાણોનો મનુ; અને શંખાસુરાદિને હણ્યાની વાત, તે મેડિટરેની-
 અનના અંદર ધસી આવવાનું રૂપક; તથા કુર્દમસ્થાન તે પણ મીમ-
 રનુંજ નામ. ક્યાં આર્ય લોકોનો નિવાસ અને ક્યાં મીસર, એમ
 જોતાં, ધણુએક આ વાત ઉપર પ્રતીતિ કરતા નથી. ગમે તેમ હે.
 આપણે એમજ સ્વીકારીએ કે ઉભય દેશમાં સ્વતંત્રરીતેજ મનુષ્યોપત્તિ
 થઈ, તો તેમ પણ, ઉભયના ધર્મસ્વરૂપના મળતાફળામાંથી, એક મહા
 સત્ય પ્રમિત થાય છે, કે અન્યોન્યની અસર ન લાગે તેવે છોટે પડેલા
 મનુષ્યો પણ, ધર્મબુદ્ધિ દર્શાવે છે, ત્યારે મનુષ્યમા ધર્મની સ્વાભાવિક
 પ્રેરણાજ છે, ને તે પ્રેરણા અમુક એકજ માર્ગે વળે છે. જુદા જુદા
 દેશના વ્યવહારનાં, ને ધર્મનાં, સ્વરૂપ, તે તે દેશનાં હવા, વિશ્વરચના,
 ખોરાક,* અને અનાદિ લોકોક્તિ† ઉપર આધાર રાખે છે, છતાં એ
 બધાં વચ્ચે રમનારૂં મનુષ્યનું મન, ત્યાં જુઓ ત્યાં એકનું એકજ છે,
 ને તેનો ઇતિહાસ, સર્વથા સર્વ સ્થલે સરખોજ જણાય છે. જેમ
 આર્યાવર્તનાં, ચમત્કૃતિમય વિશ્વરચના, એશઆરામમાં રાખે તેવી

* સર વિલીયમ લેન્સ: એસિયાટિક સોસાયટીના રીપોર્ટ. † બોનીફના
 પુસ્તકમાં ‡ મેન્ડર વિજકુંડ વગેરેનો ઉતારો. † દેવના દીકરા મિઝરેમનું
 વસાવેલું માટે.

* બકલ: દિસ્તરી બોફ સિવીલીઝેશન. † નાઇન્ટિન્ય સેન્ટરી: બક્લ
 ઉપર દીઠા.

તથા મનને ઉશ્કેરે તેવી હવા, અને સહજ શ્રમ સાધ્યભૂમિ, એ બધાથી આર્યયોદ્ધો એવડ અધ્યાત્મ શોધમાજ પડ્યા, તેમ પાશ્વર્ત્યે લોક એથી વિપરીત સ્થિતિને લીધે, ને મુખ્ય કરી ભૂમિની કષ્ટસા-
ધ્યતાને લીધે, આધિભ્રાતિક શોધમા પ્રવૃત્ત થઈ ગયા. છતાં ઉભય અથડે માણસના મન અને આત્મા તો તેના તેજ રહ્યું, તેમને ધર્મ પી યોગણની જગર તેની તેજ ગી, અને તે તે દેશકાલના બ્યવહારથી રંગાયેલી મણુ, ધર્મવાસના, અનાદિસિદ્ધ એકઝેજ સર્વજ્ઞ જણાઈ. જે આમ ન દોન, તો આજ આપણને ધર્મવિષે વિચાર કરવાનું કદ સાધન મળત નહિ, ને આપણું જીવિત મહા દુઃખમય થઈ પડત, આપણે જુદા જુદા મન મતાનરના ખાડામા અથડાઈ કદાપિ પરમાનંદ દેખત નહિ.

વળી, જે મનુષ્યના મન અને આત્માનું આલું અનાદિસિદ્ધ સરખાપણું સાર્વત્રિક ને હોત, અને કંતિહાસ દ્વારા, અનતકાલના જુદા વિભાગ એક એક આથે જોડાયલા ન હોત, તો સર્વ ધર્મનું મય એકજ હોવું જોઈએ, એવી કંપના સ્વપ્ને પણ પેદા ન થાત, અને આજે પંડિતો નર્વસામાન્ય એક ધર્મ કરવા મથે છે, તે કદાપિ મથતા ન હોત.

મીસર અને આર્યાવર્તમા મનુષ્યના પગલા પ્રથમ જણાયા. ધર્મવિચાર પણ લગ રહ્યો. ધર્મ એટલે શું? ધર્મ શબ્દનો અર્થ ધાગ્લુ કરનાર, પરમ માર્ગે જોનાર, એવા બ્યુત્પત્તિ માત્ર વિચારતા, થાય છે. એ ઉપરથી ખીજા બધા અર્થ ઉઠેલા જણાય છે. કોઈ, અમુક અનાદિસિદ્ધ હશ્વરદત મનાતા પુસ્તકમા કલ્યા પ્રમાણે ચાલવાનું નામ, ધર્મ કહે છે, કોઈ દયા દીનતાને માર્ગે રહી, પરાપકાર કરવાનું

નામ ધર્મ કહે છે; કેટલા એક વધારે હતા હિંતરો, ધર્મ શબ્દના
 એ અર્થ—(૧) ઇશ્વરને સમજવાની બુદ્ધિ, અને (૨) તદનુસાર આચાર
 માંથી પ્રથમના અર્થને મુખ્ય ગણી, એવો અર્થ દેસે છે, કે જે
 અનાદ્યનંતપણું વિશ્વમાં ચારે તરફ પ્રતીત થાય છે, તે સમજવાની
 બુદ્ધિ. ધર્મ શબ્દના સામાન્ય અર્થો, દુરજ, કે અમુક સંપ્રદાયાદિ
 પ્રમાણે ચાલવાની બુદ્ધિ, ઇત્યાદિ જે પ્રચલિત છે, તે અત્રે વિચારવા
 યોગ્ય નથી. ધર્મ શબ્દનો, મુખ્ય રીતે, ઇશ્વરને સમજવાની બુદ્ધિ,
 એ અર્થજ આપણે સ્વીકારીશું. અને તદનુસાર ધર્મનું લક્ષણ એમ
 જાણીશું, કે અનંત અવિકૃત પરમાનંદ પામવા માટે મનુષ્ય બુદ્ધિમાં
 જે આભાવિત પ્રેરણા છે, તેને સંતોષ પમાડવાનો માર્ગ. એ આનં-
 દનું સ્વરૂપ શોધતાં મનુષ્ય જુદી જુદી વસ્તુઓમાં તે આનંદ કદાપી
 દેખી, જેવો કોઈ અવિકારી, અનાદ્યનંત મહાવસ્તુ—ઇશ્વર—નો આશ્રય
 કરે છે. પોતે અપૂર્ણ છે, પોતાનાથી વ્યતિરિક્ત કોઈક ખીજું છે, ને
 તેમાંથી પોતાની અપૂર્ણતા પૂરાશે. એ વાંછનાએજ મનુષ્ય પાંચ
 ધર્મ તરફ વળે છે. વિશ્વરચનાના ચમત્કારોદિકથી મનુષ્યના મન ઉપર
 જુદી જુદી અસરો થાય છે, ને જુદા જુદા પ્રકારની પૂજ્યભાવના-
 ઓનાં રૂપ દેખી દેખી, તેને પૂજતાં તે, આનંદ માનતું ચાલે છે.
 ધર્મની બુદ્ધિ પ્રથમે કેવી રીતે જન્મત થઈ, ને કેવી રીતે ધામે ધામે
 તેની પ્રવૃત્તિ થતી ચાલી, એ જોવાનું છે. જેટલો મનુષ્યવિચારનો દે-
 તિહામ આગત્યર્થત આપણે હાથ આવ્યો છે, તેમાંથી એ વિચાર
 કરવાનું સહજ બને તેમ છે. જુદા જુદા વિદ્વાનોના એ વિષે જુદા
 જુદાં તર્ક છે. (૧) કોઈ એમ માને છે, કે વિશ્વ રચનાના ચમ-
 ત્કારોનેજ ઇશ્વરત્વ આરોપી, મનુષ્યોએ મેલ ધર્મવિચાર ચલાવ્યો છે.*

આવી કલ્પનામાં વેદનું ઉદાહરણ મુખ્ય રીતે અપાય છે; છતાં ધણા-
એક એમ પણ માને છે, કે એ વિશ્વપૂજ્યમાં, કોઈ પ્રકારનો સર્વ-
નિયંતા એકજ ધર્મર છે એવી ભાવના પણ, ગર્ભિત છે; (૨) કોઈ
કહે છે, કે અનેક ગ્રહોપગ્રહ અને તારાથી ભરપૂર આકાશ જોઈને,
માણસના મનમાં ધર્મભાવના ઊઠી. ધણાખરા સર્વે ધર્મીમાં ગ્રહનાં
રૂપાદિ સાથે સંબંધ રાખતી દેવાદિક ભાવનાઓ બહુ દીકામાં આવે
છે, તેથી આ કલ્પના બંધાઈ હશે; પણ એમ વિચારવાનું છે, કે
ધર્મબુદ્ધિ પ્રથમ ઉદ્યા પછી, ગ્રહાદિકનાં નામ પડેલાં છે, નામાદિ
ઉપરથી ધર્મબુદ્ધિને સહાય મળી નથી.† (૩) કેટલાક વિદ્વાનો એમ
ધારે છે, કે મુવેલાં સગાંવહાલાં કોઈ આનંદમય સ્થાનમાં જઈ વસે
છે, ને ત્યાં રહી, દુનિયામાં રહેલાં પોતાનાં સંબંધીને મદદ કરી શકે
છે, એ વિચારથી ઉત્પન્ન થયેલી પિતૃપૂજાથીજ ધર્મનો આરંભ થયો
હશે. મીસર દેશમાં મુવેલા શરીરને સાચવી રાખવા પાછળ વિલક્ષણ
શ્રમ અને વ્યય કરવામાં આવતો, એ ઉપરથી કદાપિ આવું અનુમાન
બંધાયું હોય તો ભલે, પણ મરણ પછી માણસનો કોઈ ભાગ અવ-
શેષ રહે છે, વાં તે ક્યાં જાય છે, એ આદિ કલ્પનાઓ માણસના
મનમાં, ખીજી કલ્પનાઓની અપેક્ષા રાખે છે, અર્થાત્ તેજ ધર્મવિ-
ચારની આરંભક કલ્પનાઓ હોઈ ન શકે. (૪) જીવારોપણથી ધર્મો-
ત્પત્તિનો આરંભ ધણોક કલ્પે છે. મનુષ્ય જે જે જુવે છે, ચમત્કાર
વસ્તુ, ગ્રહ, નદી, કે એક ચીજ, તે બધામાં, જીવ આરોપે છે, તે
બધાને પોતા જેવું ચેતન છે એમ ધારે છે; ને તેમનામાં સાઈ નહાઈ
કરવાની શક્તિ છે, તેઓ દેવ છે, રાક્ષસ છે, એમ ધારે છે. આવી

† ૬૦ મુજબની કૃત્તોદાહ.† મેઝેરાય નામનો ગ્રંથ, બનાવનાર વિદુષી
બાળનો, બોનીકના ગ્રંથમાં કતારો.

એક જાતની પ્રતિમાપૂજા, પણ, પ્રતિમા, તે ઈશ્વરનું પ્રતીક એમ નહિ
 પણ તેજ ઈશ્વર, એવી અધમ પ્રતિમાપૂજા યદ્યપિ પ્રતિમાપૂજાથી
 ધર્મારંભ હો, તથાપિ તે પ્રતિમાપૂજા, એક ઈશ્વર સર્વોપરિ હશે, એ
 ભાવનાહીન હોય, એમ સંભવે નહિ ત્યા ત્યા પ્રતિમાપૂજા થઈ
 છે ત્યા ત્યા, તે પ્રતિમાને ઈશ્વરના ગુણોનું આરોપણ છે, તે જે
 વસ્તુની બની હોય તેના નહિ આમ છે ત્યારે, સર જોત લગત
 કહે છે તેમ, પ્રતિમા માત્ર ઈશ્વરનું પ્રતીક છે, એવી ઈશ્વરભાવનાનું,
 તેના પૂજનારામાં હીનત્વ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. આ ચાર તર્કમાં
 એક વાત લક્ષમાં રાખવાની છે શોધકોએ એમ માન્યુ છે, કે દુની
 ચાનો નિયંતા, એક સર્વશક્તિમાન નિર્ગુણ ઈશ્વર છે, આવી ભાવન
 થવી, એ મનુષ્યબુદ્ધિની પરાકાષ્ઠા છે, મનુષ્યબુદ્ધિના સંપૂર્ણ ઇજ્ઞાવાય
 પછોજ તેનો ઉદય થાય છે તેમને આવો ગ્રહ થવામાં, કૌશલ્યન
 ધર્મના તે અનુયાયી હોનાથી તેમની ઈશ્વરભાવનાને પરમગૂઢમ્યૂર
 તેઓ માને, એજ કારણભૂત જણાય છે બાકી ખરું મુદ્ધિસ્ફૂર્તિનું
 રૂપ કેના ઈશ્વરનિચાર ઉપર માણસને દોરે છે, તે આગળ સમજશે
 આમ માનવાથી તેઓ એમ અનુમાન કરે છે, કે જેમાં એ ભાવના
 શૂળથીજ જણાય, તે કંપના ધર્મબુદ્ધિના આરંભરૂપ હોઈ શકે નહિ.
 આ કારણથી ઉપર જણાવેલા ચારમાના પ્રેલ પ્રથમ, કે અત્ય તમને
 લઈને, ધર્મબુદ્ધિ, પ્રથમે પ્રવર્તેલી, એમ તેઓ ઠરાવે છે આ બધી
 બાબત ઉપર જરા વિચાર કરવાની જરૂર છે એક ઈશ્વર એ ભા
 વના, ધર્મના આરંભે ન ઉદય પામે એમ કહી ન શકાય ગમે તેની
 જગલી અને એકાંત સ્થિતિમાં પડેલું માણસ હોય, તેને પણ, પોતે
 અને પોતાની આસપાસ જે હોય, તે બંનેને સરખાવતા, તગ્તજ
 બલાબલનો વિચાર સ્ફુર્ચા વિના રૂઢે નહિ, ને એમ બને ત્યારે, તેની
 ધર્મબુદ્ધિ, તેને કોઈ બલમાન નિયંતાની કંપનામાં મહજજ ગેરી

જન્ય. પછી તે નિયંતાનું સ્વરૂપ, તેના ગુણ, તેની શક્તિ, ધર્માદિ
અનેક બાબતો ઉપર, કેળવણી અને સુધારાની અસરો થતે થતે,
જુદા જુદા વિચાર ઘડાતા ચાલે, પણ મૂલ ભાવ ઉદયજ ન પામે,
એ કલ્પના જરા દુર્ધટ લાગે છે. એક વિદ્વાન* તો, એટલે સુધી લખે
છે, કે ધર્મ સંજ્ઞાએ માણસના મનમાં, મૂલ જેવો ભાવના ઉઠેલી:
(૧) કોઈ જુદામાન સૃષ્ટિએ સૃષ્ટિ રચી છે; અને (૨) માણસના
શરીરનો એતન્મરૂપ વ્યવહાર જોઈ ચાલે છે, તે તત્ત્વ, મરણ પછી
પણ મરતું નથી. આમ છે ત્યાં, એકલી એક નિયંતારૂપ-ધર્મરભાવ-
નાનો શો અપરાધ, કે તે ધર્મારંભક ન હોય? ત્યારે, જે પ્રથમ—
વિશ્વપૂર્ણ-ધર્મોત્પત્તિના આરંભરૂપ દેખી છે, તેમાં પણ, એકનિયં-
તાની ભાવના, મિશ્રિત હોઈ શકે, ને હતીજ, એમ માફ માનવું
ચાય છે. ગમે તેમ હો, પણ વેદના જે પ્રાચીન મંત્રોથી આપણે
તપાસ ચલાવીશું, તેમાં તો એમજ જણાય છે. બીજા ત્રણ તર્કમાં
આ ભાવના મિશ્રિત હો, વા નહો, પણ તેટલાજ કારણથી, તે ખોટા
છે એમ મારાથી મનાવું નથી. ઘણાં સ્થાનોમાં, તેમ પણ ધર્મોત્પત્તિ
કાં ન થઈ હોય? બધે સર્વ ધર્મોના આરંભે શ્વારોપણ તો હોવુંજ
જોઈએ, એમ પણ હું આગળ બતાવીશ. પણ, ધર્મોત્પત્તિ સંજ્ઞાએ
આપણે આ લેખમાં રક્ત પ્રથમ તર્કનેજ જોવાનો છે. એ તર્ક આ-
ર્યાવર્તમાં ઉડ્યા છે, ને ત્યાં તેનો એટલાં બધાં સૂક્ષ્મ અને જોવા-
લાયક રૂપાન્નર થયાં છે, કે તેની એકલાનીજ, સર્વોચ્ચ પરીક્ષા કર-
વાથી. અને પ્રસંગે પ્રસંગે અન્ય ધર્મોના વિચાર તેમાં મેળવી જો-
વાથી, આપણને બધી દુનિયાના ધર્મવિચારવગે, કાંઈક અનુમાન
કરવાનું બની આવશે, એકંદરે, ધર્મોત્પત્તિવગે કોઈ નિશ્ચયાત્મક

અભિપ્રાય આપવો, એ મહાસાહસ છે, તેથી આપણે અત્રે જે વિચાર મલાઓ છે, તેનું ફક્ત, ધર્મોત્પત્તિનો ક્રમ પણ, વિશ્વકર્મના પેડે, અનાદિ છે, એટલુંજ માની, દાકતર મેક્સમ્યુલરનાં હાથપણે બરેલાં વચનો સાથે, એકમત થવું હીક પડશે. “સર્વ સામાન્ય ધર્મવિચારના આરંભના વાસ્તવિક સ્વરૂપવિષે આપણે કાંઈ નિશ્ચય ઉપર આવી શકીએ, એવો સમય અદ્યાપિ આવ્યો નથી, કદી પણ આવે એમ સંભવતું નથી. થોડું આનું થોડું આનું, એમ કટકે બચકે, આપણે જરા જરા નાણીએ છીએ ખરા; પણ ધર્મારંભના સ્વરૂપ વિષે, આપણો ગમે તેવો વિચાર હો, છતાં તે વિચાર; મૂલ પાયા રૂપ નહિ, પણ અનંતવિચાર-શ્રેણીના એક અકોડા રૂપ છે, એમ, આપણને લાગ્યા વિના રહેતું નથી.”

વિશ્વોત્પત્તિ, મનુષ્યોત્પત્તિ, ધર્મોત્પત્તિ, એ સર્વ અનાદિ છે,* વિચારમાં ઉતરે તેવાં નથી, છતાં, જ્યાં દેવતાઓ પણ જતાં હો, તેવા, એ વિકટ વિચારના, ગહનમાં, ઘણાએ મૂર્ખાઓએ માયા માયાં છે, ને સડી મુચા છે. કોઈ વસ્તુને અનાદિ કહેવાથી કાંઈ હાનિ થતી નથી. તે વસ્તુ કેમ થઈ એ બલે ન સમજાય, પણ તે હાલ કેમ આવે છે, અર્થાત્ તેનાં પૂર્વાપર સ્વરૂપ વિચારતાં, તેના સ્વભાવના નિયમ કેવા છે; એ; અને તેમાંથી શું ફક્ત પમાય તેમ છે, એ; આ બે વાત, સમજી શકાય તો બહુ છે. માણસને એટલુંજ નજીવાની જરૂર છે. છતાં, આ ત્રણ આગતો જણાય તેવી નથી, ત્યારે ધર્મના વિચાર કરવાનો અવકાશજ ક્યાં રહ્યો, ને માણસથી શું નાણી શકાતું છે, કે મિથ્યા કહાકટ કરવી, એવી શંકા, ઉપરથી વિચાર દ-

* બીજી પણ ઘણી કલ્પનાઓ અનાદિ છે તે આગળ જણાશે.

ગનારના મનમાં, ઉદ્ધારનો સભન છે આગળ કહેલું છે, કે ઇતિહાસને લીધે અનતકાલના છુટા છુટા ભાગનું એકત્ર ગોડાવું, અને મનુષ્યના મન આત્માની સર્વદા એકગુપ્તા, એ ઉભયથી કરીને, ધર્મમુદ્ધિના પો તપાસનાનું સભવી શકે છે. જે નદી, પર્વત, સમુદ્ર, આકાશ, ઘડ, ઉપઘડ, તારા, આદિએ, માણસના મનને અમર કરેલી, તે અનેક યુગ ઉપર હતા, તેનાને તેવાજ, પ્રાયશઃ આજ પણ છે, જે નિયમોથી નિશ્ચયના અને મનુષ્યમુદ્ધિની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તે નિયમો પણ અનાદિસિદ્ધ, તેના તેજ, અઘાપિ પણ છે, અને એ સર્વની વચ્ચેના ગમનારા માણસના મન અને આત્મા, તેપણ, અસંખ્ય યુગો ઉપર જે સ્વરૂપ સ્વભાવનાના હશે, તે સ્વરૂપ સ્વભાવવાળા આજે પણ, જેજ આટલી બધી સામગ્રી છે, ત્યાં ઇતિહાસદ્વારા સિદ્ધ થીતે જણાયલા પ્રાય દશ હજાર વર્ષમાં, માણસે શું શું નિર્ધાર્યું છે, પોતાનામાં રહેલી પરમાનંદ પામવાની પ્રેરણાને સતોષવા કેવાના તર્ક ઉદ્ધાન્યા છે, ને તે તે તર્કનું તેના આચારવિચાર ઉપર કેવું પ્રતિબિંબ પડ્યું છે, તથા તે પ્રતિબિંબમાં તેનો પગમાનંદ કેવે રૂપે જગમ્યો છે, એ બધું જાણવાને તની આવે તેમ જેજ ને આવે નિયાગ કરી, આપણે કોઈ સિદ્ધાન્તપર આવી શકીએ, તો આપણને પણ પગમશુબ પામવાનો, પરમધર્મ મમજી આ લોક ને પરલોક સુવારવાનો, માર્ગ જાહેર વળી, સર્વમાન્ય એક ધર્મકૃપના આપણા હાથમાં અશમાત્ર પણ આવે, તો કેટલી દ્વેષમુદ્ધિ, કેટલી મારામાર, કેનો પક્ષપાત, અને કેટલી અનીતિ, આ સમારમાથી ટળી જાય, એ પણ વિચારનું સુખ છે જ્યાસુરી, ધર્મની એકના કોઈપણ દેશમાં થઈ નથી, ત્યાંથી, તે દેશ, એમ્સપ થઈ એક મહાપ્રજ્ઞાપે, પોતાના માધ્ય સાધવાને મમથ થવાનો નહિજ, એ ઇતિહાસદ્વારા આપણને

સુખપ્રદ સમજાયતું છે આમ સર્વમાન્ય એક, ધર્મના તરત શોધવાના પ્રયત્નના ફલ વિચારી જોતા, નીતિ, સસાગ, રાજ્ય, કાષ્ઠપણ, ખરા સર્વમાન્ય ધર્મધોરણ વિનાં, નહિ નીકળે એ જણાવુ સદજ છે આ-
જકાન ' સુધારા ' મા અન્નર્થ ગયેના કોઈ, ધર્મનું ટાયલુ ધરડા બ્રાહ્મણોને કરવા દો, આપણે તો જેમ અને તેમ દેશસમૃદ્ધિ વધે તેમ મયો, એમ જૂઓ ભલે પાડે, પણ ધર્મજ્ઞાનરિના બધો પરિશ્રમ બ્યર્થ છે, માટે સર્વમાન્ય એક, શુદ્ધ, સન્માન, ધર્મનું રહસ્ય સમજવા આપણે તો સાનદે પ્રવૃત્ત થવું.

મકરણ, ૨

મૂલવિચાર—વેદકાલ.

આર્ય શબ્દ, દેવ્ય શ્રેષ્ઠતાવાચક છે, એમ કોઈ માને છે, તો કાઠ એમ માને છે, કે તે, કૃષિકર્મનાયક હોઈ, અમુક કર્મમાત્રથી નહિન લોખે એવો અથ સચવે છે કૃષિન મા કુશલતા હોવી, એ પણ જગલીપણ તથા સુધારાની અમુક પદરીએ પહોંચુ ગણાય છે, માત્ર તે અર્થવાચક આર્યશબ્દ, સુધરેલા, શ્રેષ્ઠ એવો અર્થ સચવે. આની કલ્પનાને કોઈ, * એટલે સુધી બે એ જ, કે ઉત્તર તરફથી રા-
મની ચઢાઈ, તે, કેનલ આર્યલોખના સુધારાના (કૃષિકર્મના) પ્રસારના ઉપદેશ છે, અને રામની પત્નીનું નામ સીતા, તે, હવની કોશનું નાયક હોવાથી, તે વડે, આ કલ્પનાનું સમર્થન થાય છે ગમે તેમ હો, પણ એમ ભાસ થાય છે, કે આર્યપ્રજા આર્યાવર્તમા, આવી વર્ગની હોવી જોઈએ હિમાલય અને વિંધ્યા વચ્ચેના પ્રદેશને, આ-

ચાર્ત કહે છે. † આર્ય અને આવર્ત, એ એ શબ્દભાષી, આવર્ત શબ્દ ને કેટલાકે પડિતો, માત્ર સ્થિતિવાચકજ માને છે, અને આર્યલોકો મૂલથીજ આર્યાર્તના વતની હતા, એમ કહ્યે છો' ધણાએક કહે છે, કે આવર્ત શબ્દ, ગતિ, આગમન, વાચક છે, માટે આર્યોનું આની વસવાનું સ્થલ, તે આર્યાર્ત છે, અને તેમનું મૂલ વતન કો' ખીજું છે, ‡ એટલુંજ નહિ, પણ ઈરાન, ગ્રીસ, તથા યુરોપના ધણા દેશોના ભાષા અને ધર્મપ્રિયાર, ધણે અશે, આર્યલોકોના ભાષા તથા ધર્મપ્રિયાર સાથે, એકરૂપ હોવાથી, તે તે દેશીય લોક પણ આર્યપદનાન્ય છે એમ હોય તો, જુદા જુદા દેશોમા કે ઇ' જતો પડેવાનું, તે સર્વેનું એક સામાન્ય ધ્યાન, જરૂર હોવું જોઈએ, તે મર્ત લોકની સામાન્ય ભાષા પણ, ઝંદ, સંસ્કૃત, ગ્રીક, એ સર્વની મા તારૂપ પ્રેમ એક હોવી જોઈએ, ને તેનનો સર્વમાન્ય પ્રાચીન ધર્મપણ એક હોવો જોઈએ આ ભાષા અને આ ધર્મ, તેનું અરૂપ, કાલક અશે જણાવનાર, પ્રાચીન પુસ્તક, વેદ છે, ને ઝંદ અવસ્તા પુત્ર છે, એમ મનાય છે કુરુક્ષેત્રાદિ પ્રદેશ, તે, આર્યલોકો નું મૂલ ધ્યાન એમ સ્મૃતિમરોનું* મત છે, પણ વેદમા જેને ઉત્તર કુરુ કહેનામા આવેલું છે તે સ્થન, મૂલ, ધ્યાન હોય, એમ અર્વાચીન શોધપ્રેમને છે તે સ્થાન ક્યા હતું તથા ત્યાથી શા કાગળને લીધે, ડીએ સમયે સુધરેલા આર્યલોકોને વિષ્ણુ રાઈ જતું પડ્યું અને પોતાના વતનનો છેક જ ત્યાગ કરવો પડ્યો, એ બધી બામતો વિષે સતોતમન્દ સમાધાન અધાપિ દષ્ટ શક્યુ નથી, તેપણ આર્યપદવાચ્ય અમત્ર પ્રજા-સમૂહ, હિંદુસ્તાનની ઉત્તરમા, હિંદુકુશ અને હિમાચલની ઉપગની

† મનુ, અમર, ઈત્યાદિ ‡ યજ્ઞશ્વર-આર્યવિધાનુધાન ૬ મેક્ષમુલક, વેપર સર્વે પાઠાત્ય પડિતો

પાસા, મૂલ વસતો ને એમ વેદ તથા ઝંદ અવસ્તામ ની ધણીએ
માવનાઓ ઉપરથી હાલ તુરત કરેલું છે +

સમસિધુ* પ્રદેશમા આરી ઝમેલી આર્યશાખાનુ મૂલ ધર્મ-
પુસ્તક વેદ સગથી જાણીતુ છે કુરાન, બાઈબલ આદિ શબ્દો જેમ
પુસ્તકવાચક છે, તેમ, વેદશબ્દ પુસ્તકવાચક નથી વિદ્ય એટલે જાણવું,
જ્ઞાન પામવું, એ ધાતુથી વ્યુત્પન્ન વેદશબ્દ, જ્ઞાનમાત્રનો બહાર,
એટલા અર્થનો વાચક કે મર્મજતાનું સ્વરૂપજ વેદ, માટે ઈશ્વરના
શ્રીત મુસા પેગંબરને ઈશ્વરે જ્ઞાતે દશ આગાઓ લખાની હતી,
તથા મહામદને છપ્પેવનામના કિન્નતાએ કુરાનના ફકરા પ્રસંગે
પ્રસંગે કહ્યા હતા, પણ વેદ તેની રીતે ઉતર્યો કહેવાતો નથી તેમ
મીસરદેશના 'રાઇ-યુઅલ ઑફ ધી ડેડ', કે ઈરાનના અવસ્તાના
જેવી અનાદિતા પણ, વેદની નથી વેદ, ઈશ્વરદત્ત નહિ, પણ ઈશ્વર-
પ્રેરિત કહેવાય છે, ને વેદમત્રો, જુદા જુદા ઋષિઓના જ્ઞાનમા
પ્રતીત થયા છે, દષ્ટ થયા છે, માટે તે ઋષિઓ મત્રદટા કહેવાય
છે ઋષિઓના જ્ઞાનમા પ્રતીત થવું, અને ઋષિઓએજ બનાવવું એ
બે અર્થની વચ્ચે, આ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ તફાવત માની, પ્રાચીન પડિતો

* મનુપ્રમતિ † આ વાનનો આર્યપ્રજા મળધે કરેલી છે, પણ તે પ્ર-
જાની પહેલા અનાદિવાસમા, માણસની વસતિ કયા હશે તે વિષે એમ કહ્યાયુ
છે, કે લેમુરીઆમા તે વસતિ હતી અને માર મહાપ્રલયમા તે ખડ નાશ
પામી, બીજે બધે તે વસતિ પ્રનરેલી આમ માનવાથી મનુષ્યના ઇતિહાસ
સબ ધી ધણી વાતોના ખુલાસાખાનું બની આવે છે આપણા ધર્મશાસ્ત્રમાના
કલ્પની બવરયા પણ, જાં જ માનવા ાવીજ કરે. જુઓ ટાઇલર પ્રાઈમીટીવ
ક્લથર, હેમ્લ, હીસ્ટરી ઓફ ક્રીએશન * પવનજ તથા, તેમાની છ -
પરાન સરસ્વતી સહિત નાન નરીવાળા પ્રદેશનુ એ નામ વેદમા પ્રસિદ્ધ છે

એમ કહે છે, કે વેદમત્રો અનાદિ છે, એટલે : સામા પ્રતીત થાય તેવા છે, પણ મની શકે કેમ નથી અનત યુગ, અનત કંપ વહી ગયા, પણ વેદ તેનો તેજ છે, તેનો કર્તા કોઈના અમરણમાં નથી, એટલે તે નિત્ય છે, અનાદિ છે, અપૌરુષેય છે, ઈશ્વરપ્રણીત છે, ઈશ્વરરૂપ છે મીમાસિકો તો, શબ્દની નિત્યતા સિદ્ધ કરી, શબ્દ (વાચ) એટલે બ્રહ્મ, અર્થાત્ વેદ, તેની પણ નિત્યતા સિદ્ધ કરે છે + એટલે તેને અનાદિ માનવો પડે છે આવી પૂર્વ અનાદિતાને, એ પુસ્તક સર્વથા પાત્રજ છે, કેમકે મનુષ્ય વિચારનો પ્રાચીનમા પ્રાચીન ઇતિહાસ, એનાવિના, આપણે હાથ લાગવો, અશક્ય જોવો થઈ પડત.

યદ્યપિ વેદગ્યના અનાદિ કહી, પણ તે હાલ છે એ રૂપે ગોઠવાઈ ઉપારે હશે, એ વિષે વિચાર કરી શકાયો છે. કોઈ કહે છે, કે હાલ છે તે રૂપે ગ્યના, ઇસી સન પૂર્વે ૧૧૦૦-૧૨૦૦x વર્ષ ઉપર થઈ હોય, કોઈ કહે છે કે ૨૧૦૦-૨૨૦૦ $\frac{1}{2}$ વર્ષ ઉપર થઈ હોય-અર્થાત્ અજાણી આશરે ૩,૦૦૦ કે ૪,૦૦૦ વર્ષ ઉપર દ્વાપરયુગના અંતે અને કનિના આરંભે, સર્વજ્ઞાનનાશરૂપ એક વેદના, વ્યાસ-મુનિએ ચાલ ભાગ કર્યા, એમ પુરાણોમાર્જ લખે છે, તે પ્રમાણે વેદના, હાલ છે તે રૂપને ૪૦૦૦-૪૫૦૦ વર્ષ થવા બંધ, પણ તેમા એ. ઋગ્વેદ ને, જે પ્રાચીનતા સર્વે પ્રાચીન અર્ચાચીન પડિતોએ અર્પી છે, તે ઉપરથી, ઋગ્વેદના છે તેવા કેવળી ગ્યના તો, એથી પણ જૂની કંવા બેસે

-
- પૂર્વમીમાસાસુત્ર પ્રથમાધ્યાય શબ્દશારીરમાખ્ય પ્રથમાધ્યાય, ૬ત્યાદિ
 † મીસરના ધર્મ પુસ્તકેનુ પણ એમજ લખ્યું 'શબ્દેયુગલ આરંભી
 ૬૯' ઇત્યાદિનુ • મનુષ્યક, બેન્ટ્લી ૬ત્યાદિ ‡ મેમ્ફિસ ૬ બાજવતાદિ

વેદ ચાર છે: ઋક્, યજુર્, સામ, અથર્વણ. કર્મમાત્રમાં પ્રથમ ત્રણનો ઉપયોગ વારંવાર પડવાથી તેમને ત્રયી કહે છે, ને ત્રયીનાજ પ્રધાનપણા ઉપરથી કોઇ અર્વાચીન શોધકો, અથર્વણને ચતુર્થ વેદ ગણવા, આનાકાની કરે છે. પણ ઉપનિષદ† સ્મૃતિ, પુરાણ, તથા વેદ સંબંધે પ્રમાણભૂત ચરણબૃહમા, તેમજ પાણિનીય આચાર્યના સૂત્રોમા, તથા પતંજલિના મહાભાષ્યમા, અથર્વણ વેદનું નામ, ચતુર્થ વેદરૂપે આવે છે, એટલે એવી શંકા નિરાધાર છે. ઋગ્વેદ ગદ્યરૂપે છે, અને દેવતાઓની સ્તુતિમા મુક્તોથી ભરેલો છે. યજુર્કર્મમા દેવતાને સ્તુતિપૂર્વક આહ્વાન કરવું, એ કર્મ, ઋગ્વેદીય ઋત્વિજનું છે, ને તે હોતા કહેવાય છે. યજુર્વેદ પદ્યમદ્ધ છે, ને ઋગ્મંત્રોને આધારે રચાયેલો છે. તેમા મુખ્ય વાત યજુર્કર્મસંબંધીજ આવે છે. યજુમા આહુતિ વગેરે અર્પનાર યજુર્વેદીય ઋત્વિજ હોય છે, ને તે અધ્વર્યુ કહેવાય છે. સામવેદ પણ ઋગ્મંત્રોને આધારે—પ્રાચશ નરમા મંડવને આધારે—ગાનમય રચાયેલો છે. યજુમા આમંત્રેલા દેવતાને ગાનાદિથી તુષ્ટ કરવા, એ, સામવેદીય ઋત્વિજનું કામ છે, અને તે ઉદ્દગાતા કહેવાય છે. યજુર્કર્મમા સર્વની દેખરેખ રાખનાર, તથા કર્મપ્રવૃત્તિની આગ કરનાર, એક ચતુર્થ ઋત્વિજ, ઊક્ષા નામે, હોય છે, તે અથર્વણ જાણનાર હોય એમ કોઇ માને છે, ને કોઇ, ત્રયી જાણનાર, કે યજુમાનની શાખા માત્રનોજ જાણનાર, હોય, એમ માને છે. પાછળની કૃપના પ્રમાણે, અથર્વણવેદ નિરવકાશ કરવા જાય, પણ તેમ નથી. એમા ભૌતિકસુખાદિઓ અતુળનાદિ પ્રકાર, તથા ધર્મગાનસંબંધી વિચારો છે, ને એ આખો

વેદ પ્રાયશ્ચ ક્ષુદ્રેદના દશમ મંડલનુ વિવરણ હોય તેવો છે ત્યારે
 જીજ્ઞાસુ વેદમાં ક્ષુદ્રેદનો આધાર છે, ત્યારે ક્ષુદ્રેદ એજ,
 પ્રાચીન વેદ હરે છે. એમાં જે ધર્મવિચાર હોય, તેજ મૂલના વિ-
 ચાર છે, એમ નિર્દાનો ધારે છે. એમ ધારણું વાસ્તવિક પણ લાગે
 છે. દેવતાસ્વરૂપ બધાયા પછીજ તે દેવતાને સતોપવા માટે કર્મ-
 માર્ગની શુદ્ધિ થઈ શકે, અને તે પછી ગાનાદિથી, તેમને તોપવાનો
 વિચાર તો વળી મહુજ મોડો ઉદય પામે તત્ત્વવિચારાદિ તો ડેડ
 છેવટ ઉદય પામે એમાં કહેવુંજ શુ ? માટે મૂલ ધર્મસ્વરૂપ સમજ-
 વામાં આપણને મુખ્ય ઉપયોગ ક્ષુદ્રેદનો છે, ને તેને આપણે આ
 પ્રકરણમાં તપાસીશું.

વેદ એ રામ્દ, સ્પૃહ રીતે, મંત્ર બ્રાહ્મણ આરણ્યક અને
 ઉપનિષદ, એ ચાર નામથી જાણીતા સમગ્ર સમૂહનું, નામ છે મંત્ર
 —બ્રાહ્મણાત્મક તે વેદ, અને બ્રાહ્મણમાં આરણ્યક ઉપનિષદાદિનો પણ
 સમાવેશ, એમ પ્રાચીન મત* છે, પણ અર્વાચીન શોધકો, એ ચારે
 ભાગને કાવકમથી એક પછી એક થયેલા ગણીને, વેદ એવી સત્તા,
 મંત્રરૂપ જે પ્રાચીન ભાગ, તેને જ, લગાડે છે મૂલવિચાર જાણના
 માટે મત્રભાગજ કામનો છે પ્રત્યેક મંત્ર કોઈક દેવતાને ઉદેશી
 કહેતો હોય છે, અમુક ઋષિને જણાવતો હોય છે, અને અમુક છન્દો
 રૂપે હોય છે, માટે મત્રમાત્રને, દેવતા ઋષિ અને છન્દસ, એ
 ત્રણ વાના હોય છે. ક્ષુદ્રેદમત્રોના જે રીતે વિભાગ કરેલા છે,
 મડલ મુક્ત, ઋચા, એમ, અથવા અષ્ટક, અધ્યાય, વર્ગ ઋચા,

* પૂર્વમીમાસામુદય + વમાનાદિ- માટે જુઓ બૃહદેવતા, શોનનીય ગ-
 વંતુકમ દત્યાદિ

એમ. રૂગ્વેદમંત્રો બધા મળી ૧૦૫૮૦ છે, ને તેના દશ મડલ છે, ને આઠ અષ્ટક છે. મંત્રાને સધિઆદિ સહિત લખેલા હોય, તે સં-
 હિતા કહેવાય છે; સધિવિના પદ છુટા પાડી લખેલા હોય, તે પદ
 કહેવાય છે; એમજ, અમુક અમુક પદોનો સમુદાય સર્ધ તેને ઉવટાવી,
 એવડી તેવડી ને, બોલવાની અનેક રીતિઓ, ક્રમ, ધન, જટા,
 શિખા, માલા, રેખા, ધ્વનિ, દંડક્રમ, વર્ણક્રમ, ઇત્યાદી નામે, વે-
 દપાઠીઓમા પ્રસિદ્ધ છે. પ્રતિમંત્રના પદને, અમુક રીતે ઉચા નીચા
 તાલુવાની યુક્તિ પ્રયુક્તિ પ્રમાણે, ઉદાત્તાદિ સ્વરવિવેક છે, તે પણ,
 પ્રાતિશાખ્ય ગ્રંથોમા પ્રસિદ્ધ છે. અત્રે આ બધું દિડૂમાત્ર કહી જવાની
 એટલીજ મતલબ છે, કે વેદમંત્રોને જરાપણ ફેરફાર થયાવિના, અમુક
 ઉચ્ચાર સહિત અનંત યુગો સુધિ જાળવી રાખવા, જે પ્રયત્ન બ્રા-
 હ્મણોએ કર્યો છે, તે ઉપરથી ખરેખર, તેનું અનાદિત્વ અને નિત્યત્વ
 સ્વતઃ સિદ્ધ થાય; તથા આજે પણ, આખીને આખી લક્ષાવધિ
 શ્લોકો જેટલી સંહિતાઓ, આ બધી યુક્તિ પ્રયુક્તિ સહિત, તથા
 કહેવામા આવશે તે અગો તથા બાપ્ય સહિત પણ વેદીઆ ૨૦-૨૫
 વર્ષ ગાળી ને બણે છે, તથા કઠેથીજ કઠકડાટ બોલી જાય છે, એ
 વેદ ધર્મનું મહાત્મ્ય અને બધ સહજમા બતાવી શકે. અનંતગા-
 નરૂપ વેદરાશિ કેવી રીતે વૃદ્ધિ પામ્યો હશે, અર્થાત્ તેમાના ધર્મ-
 વિચારોનાં વેદકાવમાજ કેવા કેવા રૂપાન્તરો થયા હશે, તત્ત એ બધી
 રચનાને કેટલો અનંત કાલ લાગ્યો હશે, એ લક્ષમા આણુવા જાણવું
 નોંધએ, કે યદ્યપિ મૂલ વેદસંહિતા સખધે દોષ પ્રકારના મત બેદ
 પડ્યા નથી, તોપણ વેદશ્રી મહાવૃદ્ધ અમુક પાઠન પાઠન પદ્ધતિ તથા
 ક્રિયાઆદિ અશ્વસ્વરૂપ મતભેદને લઈ, અગણિત શાખાઓ વિસ્તૃત
 થઈ ગયું છે રૂગ્વેદની પાંચ, કૃષ્ણ યજુર્વેદની છાંદી અને શુક્લ ય-

યજુર્વેદની ૧૦૧, સામવેદની એક સહસ્ર, અને અથર્વણની નવ, શાખા, એમ ગણના, અમુક સમયે થઈ શકી છે.* આ કરતાં-વિશેષ શાખા હોવાનો પણ, સંભવ છે. એમાંની બધાં વેદની મળી, માત્ર અંદાર શાખા આજસુધી હયાત રહી શકી છે†. આ પ્રમાણે પદ્મપા-દ્મનીઅનાદિ સ્વરૂપે આદ્યો આવતો વેદ, તે શ્રુતિ, એટલે સાંભળ-વાથી પદ્મનાદિ ક્રમમાત્રથી, સંક્રામિત મંત્રસમૂહ, -એ સંગ્રાથી વ્યવહારાય છે. વેદની અનંત શાખાઓ થઈ, પણ મૂલ વેદમાં મતભેદ ન થયા એમ કહ્યું, છતાં યજુર્વેદના કૃષ્ણ શુક્લ એવાં ભેદ પ્રસિદ્ધ છે. કહે છે કે મૂલ આચાર્ય વૈશંપાયન અને તેમના શિષ્ય ચાગવંસ્પત્નિને તકરાર થતાં, આચાર્ય, શિષ્યને, પોતે બહાવેલા વેદમંત્રો ઝાકરી કાઢવા કહ્યું. તેમ થતાં, કૃષ્ણરૂપે બહાર આવેલા મંત્રોને બીજા શિષ્યો તીતરું રૂપ ધરી, ખાધ ગયાં. આ વેદ વિભાગ તે, કૃષ્ણ યજુર્વેદ. પછી ચાગવંસ્કયે સૂર્યની ઉપાસના કરી નવો વેદરાશિ પ્રાપ્ત કર્યો, તે શુક્લ યજુર્વેદ. આવા કારણથીજ એ વેદ બધાંમાં અવાતનું સ્વાસ્થ્ય કાંઈ સમજી શકાતું નથી, પણ એ વાતનો આ-પણે ફરી વિચાર કરીશું.

* ચરણ બૃહ. † બ્રાહ્મણમાત્ર એક વેદ અને તેની અમુક શાખા શીખે છે, અમુક સૂત્રપ્રમાણે આચાર કરે છે, જે ઋષિકુલમાં જન્મ્યો હોય તે ગોત્રનું નામ ધારણ કરે છે, ને તે ગોત્રમાં મંત્રદક્ષ ઋષિથી એક બે પાંચ આદિ ચે-હોપર્યત મંત્ર દક્ષ થયા હોય, તે પ્રમાણે તે ગોત્રનાં પ્રવર હોય છે. એમ પ્ર-ત્યેક બ્રાહ્મણને, વેદ, શાખા, સૂત્ર, ગોત્ર, ને પ્રવર, એ પાંચ વાતની, પો-તાનું બ્રાહ્મણત્વ સાચવવા જરૂર પડે ‡ કૃષ્ણયજુર્વેદી તૈત્તિરીય શાખાવાળા કહેવાય છે: શુક્લવાળા વાગસર્ગથી શાખાનાં કહેવાય છે, ‡ સૂર્ય અથર્વે મંત્રો આપેલા માટે આ વેદવાળા વાગિન પણ કહેવાય છે.

વેદમાં કહેલા કર્માદિ, -મયાર્થ મનતે તથા અર્થનુ ભાન થાય, માટે જે સંધન યોજેલા છે, તેને અંગ કહે છે તે છ છે. ઉચ્ચા શુદ્ધિઆદિ વિષયક તે શિક્ષા. આચારરીતિઆદિ વિષયક તે કલ્પ, શબ્દસિદ્ધિઆદિ વિષયક તે વ્યાકરણ, વ્યુત્પત્તિ અને અર્થવિષયક તે નિરક્ત, કર્માદિકાલનિર્ણય વિષયક તે જ્યોતિષ, અને મત્રોમા છદ. પ્રમાણાદિ વિષયક તે છન્દસ્. જેમ જેમ શાખાભેદ થતા ગયો, તેમ તેમ ઉચ્ચાર, શબ્દસિદ્ધિ, અર્થાદિ વિષયમા, મતભેદ થતા ગયા, તેથી પ્રતિ શાખા માટે તે તે જાગતના જે શિક્ષા અથ રચાયા, તે પ્રાતિશાખ્ય કહેવાય છે વ્યાકરણશાસ્ત્રની મૂલોત્પત્તિ પ્રાતિશાખ્ય ત્રયોથીજ ગણાય છે. જેમ છ અંગમાંનું ન છતાં પણ, પ્રાતિશાખ્ય, વેદાદિ માટે અપેક્ષ્ય છે, તેમ ભાષ્ય એટલે આ સર્વ સાધનોને લક્ષમા બધાં વેદમત્રોની અર્થસંગતિનો ટીકાઅથ, તે પણ અપેક્ષ્યજ છે ચારે વેદઉપર, સાયણાચાર્યનું ભાષ્ય છે યજુર્વેદનું મેઢી-ધર ભાષ્ય છે, તેમ પ્રત્યેક વેદના ખીજાં ધણા ભાષ્યો હોવાનું કહેવાય છે ઉલ્લટ, કંક, ઈત્યાદિ પણ ભાષ્યકારો થયા છે ઋગ્વેદઉપર ગવણનું એક મહાભાષ્ય પડિતોમા વાજનાર કહેવામા આવે છે, પણ તેનો કાંઈ પત્તો નથી. ઋગ્મત્રોના જે અર્થ આપણે જાણીએ

* આ પ્રત્યેક અંગના અને અર્થો છે પાણિનીય શિક્ષા સર્વ વેદ-સામાન્ય છે, પ્રાતિશાખ્ય જુદા જુદા છે, જેમ સૌનકજી પાર્શ્વ નામનું ઋગ્વેદ માટે, ત્રિભાષ્ય રત્નસંહિત જૈત્રેયપ્રાતિશાખ્યંય યજુર્વેદ માટે, કલ્પઅર્થો આશ્વલાયનાદિ જાગજી કહેવારો, બ્યા રત્ન ધણા છે ઈદ્ર, ચદ્ર, કાલાપ, સમહુઆદિ, પણ વેદપરત્વે, પાણિનીની અષ્ટાધ્યાયી વપરાય છે, નિરુ ન ચારુકમુનિનું પ્રસિદ્ધ છે, જ્યોતિષ ગૌસંહિતાદિ છે, છન્દસ્ ઉપર પિનજા-ચાર્યનો મથ છે

હીએ, ને જે ઉપરથી તેમના ધર્મવિચાર મળી અનુમાન કરીએ
 હીએ, તે ભાષ્ય સાયણનાર્યનું છે. સાયણનાર્ય, છેક ૩૦૦-૪૦૦
 વર્ષ ઉપર થઈ ગયા છે, એટલે પાશ્ચાત્ય પંડિતો ઋગ્વેદનાર્યની જે
 નવીન નવીન ક'પનાઓ કરી, ગમે તેના ધર્મવિચારાદિ સમર્થિત
 કરવા જાય છે, તે કરવામાં, કારણ એટલું જળાવે છે, કે સાયણ-
 નાર્ય જે આધુનિક સમયમાં થયા, તેમને મહત્ત્વનાર્ય કમથી માનુમ
 હોય, માટે અમે આજે અમારા જ્ઞાનપટે સરિગેય શોધ કરી, તે
 અર્થનો નિર્ણય કરતા, અમુક ક'પના ફગાવે, તેજ ખરી હોવી
 જોઈએ દેશમાં સર્વસ્થયે પ્રચલિત વેદગણિના સર્વમાન્ય અર્થ કર-
 નાર વેદ વેદગણિ-પારંગ, સાયણનાર્યના અર્થ જોઈતા, અને પા-
 શ્ચાત્ય પંડિતોએ સ્વસ્થ સામગ્રિથી, અને અમુક દષ્ટાંતે સમર્થિત
 કરવા દેશકાવાદિ સંસ્કારશાસ્ત્ર, ક'પેલા, અર્થ, તે ખરા. ૧. અંગ
 પ્રાતિશાખ્ય, અને ભાષ્ય, ઉપરાત, ચાર ઉપવેદ અને ચાર ઉપાગ
 ગણાય છે. ઋગ્વેદનો આયુર્વેદ, યજુર્વેદનો ધનુર્વેદ, સામ્વેદનો ગાં-
 ધર્વેદ, અને અથર્વણનો સ્થપત્યવેદ, એ ચાર ઉપવેદ છે. ધર્મશાસ્ત્ર
 પુરાણ, મીમાંસા અને ન્યાય † એ ચાર ઉપાગ કહેવાય છે. ચાર
 વેદ-ઉપવેદસહિત, છ અંગ, અને ચાર ઉપાગ, એમ ચાંદ વિદ્યા
 ગણાય છે. ઉપવેદને જુદા ગણતા, ટોષ્ટ, અદરાગ વિદ્યા પણ માને છે.
 વેદમનોમાથી પ્રતીત થતું ધર્મસ્વરૂપ તપાસતા પહેલા ઉપો-
 દ્રાતરૂપે વેદવિષે, જે જાણવું આવશ્યક હતું, તે આપણે જાણ્યું. હવે
 મત્રપ્રતિપાદિત દેવતાના સ્વરૂપ વિષે વિચાર કરીએ, દિવ એટલે
 પ્રકાશનું એ ધાતુ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન દેવ સમૃદ્ધ, પ્રકાશનાર, પ્રકાશ આ

* ઇ. ૭૦૦ સુદર પાણિનિ † ધર્મશાસ્ત્ર ને સ્મૃતિ, તેની સંખ્યા,
 તથા પુરાણાદિ સંખ્યા, અને મીમાંસા ન્યાય વ્યાખ્યાન આગળ વિસ્તાર આવશે.

પનાર, એ અર્થનો-વાચક છે. એ મુખ્યાર્થમજ, ગૌણરીતે, અનુક્ર-
 વતારૂપ સુખ કરનાર, અધકાર અપ્રકાશને હણનાર, એટલે મહાસા-
 મર્થવાન, એરી-ભાવનાઓ પણ, ગર્ભિત છે દિનસ યઈ, રાત્રીરૂપ
 ભયાનક સત્તનુ નાશ પામવું, સર્વ વિશ્વનુ જન્યત યઈપુન સજીવ
 વત થવું, એ આનંદગરક ચમત્કાર, માણસના મનને પ્રથમથીજ
 કોઈ પ્રકાશમય દેવ, કોઈ અપ્રકાશમય ભયાનકસત્ત્વ, એરી ભાવનાઓ
 પ્રેરે પોતાની આસપાસ, કોઈ, મહા સમર્થ ગૂઢ સત્ત્વનો પ્રભાવ
 આવિર્ભાવ પામ્યા જાય છે, એમ વિચારી, તે સત્ત્વને ઓગળવા
 જતા, પ્રથમે, તેજ પુજ સુર્યતરજ, તેમની દષ્ટિ સદ્ગજ રીતે વળે-
 તેજ સર્વ દેવનો દેવ ગણાય એ સૂર્ય, સર્વસ્થવમા વ્યાપી,
 પ્રસરી રહી, આનંદ પ્રવર્તાવનાર દેવ ગણાતા, વિષ્ણુ નામથી
 પૂજના લાગ્યો, કૃષિકર્માદિમા સહાય કરી ઉત્પત્તિનો પ્રેરક હોવાથી,
 સવિતા નામથી માન પામ્યો, પોષણ કરનાર તથા ભયાનક સવિતા
 નામથી માન પામ્યો, પોષણ કરનાર તથા ભયાનક સત્ત્વથી રક્ષણ
 કરનાર હોઈ, પૂજા અને મિત્ર, નામ પામ્યો સૂર્યનુ નિયમિત સમયે
 આવવું જવું, તથા ઋતુઆદિનુ યથાર્થ રીતે તેના આનાગમન ક્રિપ-
 ણ નિયમાવું, એ, નિત્યવિશ્વક્રમ જોઈ, નિયમ, ક્રમ, એવી કોઈ
 ભાવનાનો ઉદય થવા લાગ્યો પણ એ ભાવનાની સાથેજ, સૂર્યાદિનુ
 આવવાજવાનુ સ્થાન ક્યા હશે, ઇત્યાદિ, વિવિધ વિશ્વ પદાર્થના
 સ્વરૂપ જોતા, ચોતરફ કાઈ પત્તો લાગવા માડ્યો નહિ, આવિર્ભાવ
 પામવું, પૂર્વોક્ત મહાસત્ત્વ, સમજાયું નહિ, અને કાઈપણ અતવિનાનુ
 ન સર્વ છે, એવી ભાવના ખડી થઈ. આ અનતતાનું નામ અદિતિ

દુ વિશ એટલે બ્યાપવું, પેસવું, એ ખાતુ ઉપરથી † અદિતિ

પણ, અને તેમાંથીજ સૂર્યાદિ દેવની ઉત્પત્તિ છે એમ ગણાતાં, આ-
 દિત્ય સંસારપણું જન્મ પામી. આવા અનંત વિશ્વરૂપમાં, જે અવિ-
 ચ્છિન્ન નિયમ ચાલ્યો જાય છે, જેથી સર્વ પોતપોતાના સ્થાનમાં
 નિયત રહી પોપાય છે, તે ભાવનાથી, સર્વને ઠાકનાર, સર્વને સંભા-
 ળનાર, સર્વને નિયમમાં રાખનાર, એવી વરુણ નામે* ભાવના ઉભી.
 નિરવધી અનંતતારૂપ વસ્તુમાન-આકાશ, અંતરિક્ષ, સમુદ્ર, તેના દેવ
 વરુણ જણાય છે. જે નિયમ સર્વવ્યાપી, સર્વ સુખપ્રદ, સર્વદા
 ચાલુ છે, તેજ પરમશ્રેયરૂપ છે, 'સત્યરૂપ છે, એમ જોતા, તેનું નામ
 મહત, સત્ય, એવું પડ્યું, ને વરુણ તેનો અધિષ્ઠાતા હોયો. સૂર્યનું
 પોષકરૂપ મિત્ર, અને અદિતિમાં વ્યાપી રહેલા નિયમનો રક્ષક વરુણ,
 એ જે ભાવના, ચારંવાર મિત્ર થવાનો સદ્ગત સંભવ છે, તેમ થતા,
 મિત્રાવસ્થાએવો એક દંડરૂપ દેવતા પણ પૂજવા લાગ્યો. સૂર્યસ્વરૂ-
 પમાંથી આટલી બધી ભાવનાઓ દેવત્વને પામી છે, તેમ પ્રાતઃસમ-

* ૧, એટલે દોહડું, એ ધાંત. ૨ સૂર્ય અને હર્પસ આ બેનો
 સંબંધ વિચારી, પાશ્ચાત્ય શોધકોના અમણી દાં મેક્સમ્યુલરે, વેદમાં-
 ની, તેમજ ગ્રીક, જર્મન, ઇંગ્લીશ, આદિ અનેક દેશનાં પુરાણોમાંની,
 કથાઓના, બહુ અમત્કારિક ખુવાસા ક્યાં છે, પુરૂરવમ અને હર્નેશનો
 ઇતિહાસ પણ, કથા અને તેની પાછળ દોરતો સૂર્ય, તથા સૂર્યનો પૂર્ણ
 પ્રદાસ થતા ઉપાત્ત અર્દશન, એ રીતે સમજાવ્યો છે. આપણા પ્રાચીન
 ઋષિઓમાં કુમારિય કંદે પણ, કાંઈક આવી દાવ્યરક્તિ અમદાવી છે
 પ્રજાપતિ પોતાની પુત્રી સાથે સંસોગ કરવા ગયો, એ વાત, સૂર્ય ઉપાને
 ભેટ્યો, સૂર્ય હૃદય ચલાયો ઉપા નાહી, એમ સમજાવી છે કંદે અહલ્યા
 સાથે જરકન કંદે, તે પણ, કંદે તે સૂર્ય, અને અહલ્યા તે રાત્રિ, એમ
 કહેયું છે. મેક્સમ્યુલરે આવી જાતની વ્યવસ્થા આગળ વધારી છે, ને ખરે-
 ખાર તેના શોધથી, આપણા, તેમજ પાન દેશની, ઘણી પુરાણ વાતો

ચના સૂર્યોદય પૂર્વેનો કાંધ, ઉપસ સંજાને પામ્યો છે, હં તથા એનીજ
ખીજ નાની મહોટ્ટી સંજાઓ, તેમાથીજ, દેવત્વને પકડે ચી છે. પણ
એક સૂર્યભાવનાનું વર્ણન કરતાં આપણે ઘણા અગત્યના મુખ્ય
દેવને વિસરી ગયા. પ્રકાશરૂપ અર્થે એજ આ બધી પૂજનો સૂચક
હતો, તો તે પ્રકાશનું વધારે પ્રત્યક્ષ, સર્વદા સમીપ, અને નિરંતર
ઉપયોગમાં આવતું, રાશ્પ, જે ઘેરે ઘેર હોય, તેને પ્રાચીન આર્યો
કેમ વિસરી જાય ? એ દેવ અગ્નિ. એજ સર્વ દેવમય દેવ, એમાજ
સર્વે દેવ, વિશેષે અસ્ત થતો સૂર્ય, પોતાનું તેજ અર્પે છે, એ દ્વારાજ
તેમને સર્વને મળી શકાયછે. અગ્નિમા નાખેલી વસ્તુ અદૃશ્ય થઈ
જાય છે, ને તે વસ્તુના સ્વભાવ પ્રમાણે શ્વ આપે છે, એટલે અગ્નિ
સર્વ દેવનું મુખ, હૃતબુક, ગણાવા લાગ્યો. એજ અગ્નિ, ઉત્પત્તિમાત્રનું
કારણ, અધ્યાત્મિક નિદાન, મહાધનરૂપ, ગણાયો.* જેવો સર્વોત્પદક,

સ્પષ્ટરૂપે સમન્વય છે કોણ જામના એક વિદ્વાને, મેક્ષમ્યુવરના કામને
આગળ જાણ્યું છે, ને તેમ કરતાં, તેણે તો, જ્યાં કોઈ વર્ણવાત યોજ્ઞાનીને
કોઈ ગરીબ બાલાની, પ્રેમરૂપે, બચાવવારૂપે, ગમેતેરૂપે, વાર્તાનીહી, કે સૂર્ય
ને ને હથાને ઝટ જળગાડી દીધા છે !

* અગ્નિને સર્વ દેશમા પ્રથમ પન્તિ મળેલી છે તેને ઉત્પન્ન કરવામા
વપરાતા કાષ્ઠધર્મણની વાત સર્વ દેશના પુરાણોમા મળી આવે છે અરણિને
પ્રમંથવડે મથતા અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે કથાથી આવે છે? સ્વર્ગમાથી, આ-
કાશમાથી તે દેવજ છે, ઇશ્વર છે શોધમે ધારેછે, કે સ્વર્ગમાથી પ્રેમાથી
અસ અગ્નિને ચોરી લાગ્યો, એવું ગ્રીક પુરાણોમા છે, તેનો ખુલાસો વેદની
વાતથી થાય છે પ્રમન્ય રાખ્દથી પ્રેમાથી અસ નામ થયું છે, અને અગ્નિ
વેદમાં પણ આવે છે સ્વર્ગમાથીજ, એટલે સ્વર્ગમાથી ચોરી આણ્યાની
વાત ચાલી છે આમ, વેદની ભાષાએ, જેમ સર્વ ભાષાના મૂળ બધારણ
સ બધી શાસ્ત્રને નવોજ પ્રકારા પમાડ્યોછે, તેમ વેદમાની દૃષ્ટનાઓપણ
સ્વર્ગદેશના પુરાણોની સરખાવટ કરવાના વિચારની દૃષ્ટીરૂપ યદ્યપીછે એવધારે

મર્ચિષ, અગ્નિ, તેવોજ સર્વપોષક, સર્વ નિર્વાહક, સર્વરૂપ, સોમદેવ,
 વેદમત્રોમા ઉત્પત્તિને પામેલો છે. એ સોમ, અમૃતરામ છે, આનંદમય છે.
 એક પ્રકાશરૂપ ભાવનાથી જેમ આટલા દેવનાં સ્વરૂપ પેદા થયાં, તેમ
 પ્રતિ ઋતુએ મેઘોદય થવો, તે વખતે ગડગડાટ વગેરે તોશાનનું થવું,
 ગુદા પર્વત આદિમાથી અનેક સ્વર ઉઠવા, પવનોનું કુંકાવું, અને છતાં
 પણ વર્ષાદનું આવવું કે ન આવવું, એ બધી ભાવનાઓથી, વિજળીઆ-
 દિના તેજવડે પ્રકાશી રહેનાર ઈન્દ્ર*, તેના સહાય મરુત, ભયાનક સ્વાદિ
 કરનાર રુદ્રા, અને વૃષ્ટિકાર્ષ કરનાર પર્જન્ય, તથા અગાધ ગતિવાળા
 મેઘપ્રેરક વાત, એટલા દેવ ઉત્પન્ન થયા. ભૌતિક પદાર્થોને, ચમત્કાર
 બોધ, જુદા જુદા દેવ કદપતે કલ્પતે, નદીઓ ઈત્યાદિને પણ, કોઈ
 કોઈ વાર દેવત્વ અર્પેલું દીઠામાં આવેછે. આ બધી દેવભાવનાઓ,
 તથા એ સર્વને ધારણ કરનાર, પોષણ કરનાર, એવા પૃથ્વી તથા આ-
 કાશ, તેમજ દેવત્વ પામ્યાવિના રહ્યાં નથી. આકાશ એકલાનેજ કોઈ-
 વાર ધૈ, એ નામથી સ્તવેલું છે, કોઈવાર, આકાશ પૃથ્વી ઉભયને,
 ઘાવા પૃથ્વી, રોદસી એવો દંદરૂપ દેવ કદ્યો છે. એ મહાપિતા-
 માતાની વચમાજ, સર્વ દેવ છે, સર્વ છે. વેદમત્રોથીજ ઉઠેલી, પણ
 પછીથી અદૃષ્ટ થયેલી, ધૌષ્ણિતરૂ, પિતારૂપ આકાશ, સર્વ શ્રેષ્ઠ ધધિર,

ઉગાદરણ પણ કહીએ ધૌષ્ણિતર, ક્રીયસ, જ્યુષિતર એનો આપણે ઇશારો
 મેલો છે. વરુણ, યુરેનોસ, પણ સૂચવ્યાં છે. ક્રીક પુરાણમાં ક્રીયસનું માયુ
 ક્રોડીને અર્થીની જન્મી એવું છે, તેનો જુવારો, ક્રીયસ-ધોમ્-આકાશને ચીરદે
 નાંખી, આકાશમાં પ્રકાશરૂપ છેદ પાડી, અર્થીની-અન્દા-ઉપા-જન્મી, એમ
 છે. પણ સૂર્ય ને વધા !

* ઇન્દ્ર, પ્રકાશવુ, ધાતુ. † રુદ્ર, રોડું, સ્વર કરવો, એ ધાતુ. ‡ ધુ,
 એટલે પ્રકાશવું, એ ધાતુ.

એ ભાવના, ઝીક ધર્મમા ઝીઅસ, જ્યુપિતર, નામથી, છે. ઝંદ અવ-
સ્તામા પણ, ઘોને, પિતા માનેયો છે.

આસપાસની સૃષ્ટિ જોતે જોતે, પોતાના પશુપુત્રાદિ તરફ નજર
કરતા, પૂજા દેવને, પશ્વાદિ પાલન સોપાયું, સમૃદ્ધિ સપત્તિ આપ-
નાર, વસુદેવ નિયત થયા, સદ્ગુદ્ધિ જ્ઞાન આદિ આપનાર, બ્રહ્મણ-
સ્પતિની ભાવના ઉદય પામી. એમ નાના પ્રકારે દેવ વ આગળ આગળ
વૃદ્ધિ પામતું ચાલ્યું. વિશ્વમા પદાર્થોનું અદૃશ્ય થવું, અને પાછું નિયમિત
રીતે આવવું, એ ભાવનાને, મરણના ચમત્કાર સાથે મેળવતા, માણસના
જીવને, સૂર્યાદિના વિશ્રામસ્થાનમા લેઈ જનાર, સૂર્યસંબંધ, ચમત્કાર થયા.
અને મુનેલાં માણસો કાઠ પાછાં આવતા નથી, માટે ધમરાજનું
સ્થાન-સ્વર્ગાદિ-તથા, પુનર્જન્મ જેવું કાઠક પણ, કપાયા. વસ્તુ-
માત્રના ઉદયાસ્ત વિચારતે વિચારતે, સૃષ્ટિ ક્યાથી થઈ, એમ વજૂ-
ત્પત્તિનો પ્રશ્ન થતા, હિરણ્યગર્ભ, બ્રહ્મપતિ, વિશ્વકર્મા, આદિ ભાવ-
નાઓ થઈ. નિત્યે પાંડવ પાંડવમા ઉપયુક્ત, વેદરૂપ વાણી, અને તે-
નાથીજ દેવતાઓની પ્રમત્રતા પામવાનો માર્ગ, એમ વિચારતા, વાય-
વાણી, એવી એક ભાવના દેવત્વને પામી; અને જેમ વાણીમાત્રમાજ
સર્વ પ્રકારની શક્તિ છે, તેમ સૃષ્ટિકર્તાથી પ્રવર્તેલો પ્રથમ ઉત્પત્તિકાલ
વાઝારાજ હોવો જોઈએ, અર્થાત્ વાય, એજ સર્વોત્પત્તિ કરનાર
શક્તિ, તથા સર્વ સમૃદ્ધિરૂપ ધેનુ, એવી ગુણભાનના ઉદ્ધી, અંતે સર્વ
વાતથી અસંતુષ્ટ થઈ, ખરૂં ઐશ્વર્ય ન જોળખી શકવાથી, વધારે વિચાર
કરતે કરતે, વિશ્વમાત્રની અવિચ્છિન્ન એકતા જોઈ, સમગ્ર દેવમય વિ-
શ્વદેવા એવી ભાવનાદ્વારા, પરિણામે, સર્વમય પુરુષની મહા કૃપના

પણ, વેદગત્રોના છેડે, કરેલી જણાય છે.

ધારકમુનિ, દેવતાઓના સ્થાન અને કર્તવ્ય ઉપરથી, તેમના ત્રણ વિભાગ કરેછે, પૃથ્વીના દેવ, આકાશના દેવ, અને અંતરિક્ષના દેવ. આપણે તે વિભાગ કામના નથી, કેમ કે આપણે તો મનુષ્યની જ બુદ્ધિથી જ ભાવનાઓ દ્વી, તે બુદ્ધિપ્રમાણે, તેના વિભાગ કરાવવાની જરૂર છે. એમ જોતા, સર્વથી પ્રથમ બુદ્ધિ, સ્થૂલ પદાર્થો જોવાથી ઉઠે, એ વિચારતા, સૂર્ય, વિષ્ણુ, સવિતા, આદિત્ય, ઉષ્ન, અગ્નિ, સોમ, ઇંદ્ર, મરુત, રુદ્ર, પેર્વાન્ન, વાત, ઘૌ, તથા નદ્યાદિ, એ સર્વ મૂલ દેવતા મનાય; તે પછી, પોતાને અડકૂચ સુખાદિ વિચારનો ઉદય થવાનો સંભવ છે, તદનુસાર, પૂષા, મિન, વસુ, વૃક્ષણ્મપતિ, આદિ, દેવભાવનાઓ ગણી શકાય. તૃતીય ક્રમ, સત્ય એજ મુખરૂપ છે, સર્વવ્યાપી નિયમરૂપ છે, એવી બુદ્ધિના ઉદયનો કદાચી, તેના પરિણામરૂપે, ઋક્ષ, વરુણ, યમ, આદિ ભાવનાઓ, નાની શકાય. વિશ્વાત્પત્તિ વિચાર, અને તેમાંથી પણ સર્વની એકતા રૂપ મહાભાવના, એ તો, છેક ઉચ્ચ થાય, માટે, ઘાવાપૃથિવી, અદિતિ, હિન્દ્યગર્ભ, વિશ્વકર્મા, પ્રજાપતિ, વાયુ, વિશ્વેદેવા આદિ. તથા પુરુષ, એ કલ્પનાઓ, આખરનીજ સમગ્રતર્ક. આવેજ ક્રમ હોવો જોઈએ, એમ સિદ્ધ રીતે, આગ્રહ તો, ન કરી શકાય, પણ સ્થૂલદષ્ટિએ, દેવભાવનાઓના ઉચ્ચપરત્વે, આવા કોઈ ક્રમનુભાવ થયાવિના રહેતું નથી. એમ તો સિદ્ધ કહી શકાય. આવો ક્રમ કલ્પવાનું ફલ એજ છે, કે મૂલધર્મભાવના કેવી હશે, તે આપણે હાથ લાગે. કયા સર્વ વિચારના વિચારરૂપ પુરુષની મહાભાવના, અને કયા સૂર્ય, ઇંદ્રાદિ ભાવનાઓ ! એક, મનુષ્ય બુદ્ધિની પાકી પરાકાષ્ઠા છે, બીજી, તે બુદ્ધિને પણ આવવા

• નિરુક્ત ના આ બાબત પરો વિચાર પ્રકરણ ૫ ને આરંભે થશે.

માડયા, એમ બતાવનારી છે. ત્યારે તે ઉભયને એકજ વેદકાલમા
બુસાડી દેડ, બધી ભાવનાઓને એક કાલાવચ્છિન્ન ચયેલી દરાવી,
મૂલધર્મ વિચાર તદ્દનુસારજ હશે, એમ કેમ કહી શકાય? કમપ્રમાણે
વિચારતાં, મૂલધર્મભાવના લક્ષમા ઉતરવી સરલ છે આખી મંડૂ
સહિતામા જોટલી ભાવનાઓ છે, તે સર્વેનું દિગ્દર્શન દરાવી ગુણો, પણ
મૂલધર્મના વિચારપરતે તે સર્વે કામની નથી. મનુષ્ય બુદ્ધિના ક્રમે
કરી, દેવત્વ ભાવનાનો જે ક્રમ સૂચવ્યો તે ઉપરથી એમ પણ કહી
શકાય, કે મૂળમત્રોમા પણ, પૂર્નાં પર જૂના નવા એમ હોવાનો સભવ છે,
માટે સર્વ મત્રો મૂલ વિચાર માટે સરખાજ ઉપયોગના હોઈ ન શકે.

પણ, આ બધી તો એક પ્રકાશરૂપ અર્થની પ્રેરણા થઈ. સૃષ્ટિક્રમ
એવો છે, કે તેમા પ્રકાશ સાથેજ અપ્રકાશ, દિવસ સાથેજ રાત્રી,
ગુપ્ત સાથેજ દુષ્પ, આનંદ સાથેજ ભય, એવો પ્રતિદ્વંદ્વી ભાવ, સર્વ
અથવા બ્રહ્મા છે પ્રકાશરૂપ સૂર્ય અને અગ્નિ, તિમિરરૂપ ઘોર ભયા-
નક ભાવનાને હજીનારા છે, ને તેથી કોઈ ઘોરસત્ત્વ, મનુષ્યને વિપરીત
કરનાર સત્ત્વ, તેની પણ ભાવના ઉદય પામે છે એજ અસુર*. ઇંદ્રના
આણેના મેઘાદિનો અવશભ કરી વૃષ્ટિ ન થતા દેનારા પણ અસુરજ
વય, પુત્રઆદિ, ને તેમની સાથે ઇંદ્રના યુદ્ધાદિ, એ બધી રચના
મત્રોમા સ્થલે સ્થલે પ્રસિદ્ધ છે. પણ એમ કરત, જેમ જેમ, સત્ય-

* આ શબ્દ, વેદમત્રોમા તો, જોને, અસુ-પ્રાણ-હોય તે, એટલા અ-
ર્થમા વપરાયલો જણાય છે, જે સગતિ અજે કહી છે, તે બ્રાહ્મણકાલમા વધારે
સાધ થાય છે હંદ અવસ્તામા, અહુર શબ્દનો અર્થ-ચૈતન્ય એવોજ છે, ને
તેને મજ્જા એટલે જ્ઞાતા, કર્તા, એમ ઉમેરતાં, ચૈતન્યરૂપ કર્તા-ઈશ્વર-અહુર-
મજ્જા-જોરમજ્જા-થાય છે

ઝડત—ની ભારના દંદ થતી ગઈ, તેમ તેમ, તેથી વિપરીત એવી અ-
સત્ય, અનૃત, ભાવના પણ, ઘડાતી ચાલી. પણ તે ભાવનાએ, ધનર
ધર્મોમાં, દેવત્વ ધારણ કર્યું છે, તેમ આર્યધર્મમાં કર્યું નથી, પણ માન
ભાવનાજ રહી છે, એ માર્મિક વાત ઉપર, આપણે જરા રહીને
વિચાર કરીશું.

મૂલ્ય આર્યધર્મમાં જેટલી ભાવનાઓ દેવતાને પામેલી, વા ત-
ત્પ્રાય છે તેનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે આપણે જોયું. પ્રકાશ અને અપ્ર-
કાશ એ ભાવનાજ દેવસ્વરૂપ પ્રેરવામાં મહામહાવાન હોય, એમ સિદ્ધ
જણાય છે. દુનિઆના ઘણાક પ્રાચીન ધર્મોમાં તેમજ થયેલું છે.
મીસર દેશમાં સૂર્ય ભાવનાનાં અસંખ્ય દેવાદિ થયેલાં છે, ને તે-
માનો મુખ્યદેવ એસિરિસ, તેનાં ઘણાં સ્વરૂપમાં, મુખ્યરીતે, સૂર્ય
સ્વરૂપનો સૂચક છે. સૂર્યના અસંખ્ય અને સુખદ તેજથી, માણસને
સહજમાં પ્રકાશરૂપ અવપૂર્ણ આનંદનું ભાન થાય છે. અગ્નિની સ-
ર્વદા આકાશ તરફ ઉડતી જવાલા, તેને, કોઈ ઉચ્ચતર જીવિતની ભા-
વના નિરંતર સૂચવે છે. અગ્નિમાં નાખેલી વસ્તુમાં અદૃશ્ય થઈ,
ક્યાં જાય છે એ વિચાર, અદૃશ્ય સૃષ્ટિની પણ કોઈ ભાવના સૂચવી
દૃશ્ય અને અદૃશ્ય સૃષ્ટિ વચ્ચે, અગ્નિને દારરૂપે કલ્પે છે. એજ અગ્નિ
ક્યાં નથી? શરીરમાં, પ્રાણીમાં, પદાર્થમાં, સર્વમાં તેજ છે, સર્વ
વિશ્વની ક્રિયા તેનાથીજ નીભે છે. પ્રકાશરૂપ, આનંદરૂપ, બયદારક
રૂપ, આ અને પેલી દુનીયાના દારરૂપ-અગ્નિ અને સૂર્ય, ધરાનમાં
પણ, પૂજ્યપદને પામ્યા છે. માણસનો આત્મા પણ એજ પ્રકાશરૂપ,
આનંદરૂપ, અનંતરૂપ છે. પ્રત્યક્ષ તેજ્જેરાશિ, તે એ અદૃશ્ય આ-
ત્મના-હોરમજૂનાં-પરમાત્માનાં-પ્રતીક છે. આવીજ રીતે સૂર્યોગ્ન્યાદિ

કાશરૂપ અર્થને આત્મરૂપે સ્વીકારનારા ક્રિસ્તીઅન ધર્મમાં, રોઝીકુ-
શીયન નામે શુભ ધર્મપાલનારા પણ, જાણવામાં આવ્યા છે.* આ-
પણે તો, અદ્યાપિ પણ, સવિતારૂપ પરમ જ્યોતિનેજ સાવિત્રી અ-
ર્થેએ છીએ. પ્રકાશરૂપ ભાવાનાએ પ્રાચીનધર્મોને આવાં સ્વરૂપ આ-
પ્યા છે, તેમ અપ્રકાશરૂપ પ્રતિદંડીભૂત ભાવનાએ પણ, પોતાના રૂપ
ધર્મવિચારમાં ઉમેર્યાં છે. મીસર દેશમાં ટાઇફાન નામે રાક્ષસ, ઓ-
સિરિસના શત્રુરૂપે, તેને હણનાર રૂપે, પ્રસિદ્ધ છે. ઝરયોસ્તી ધર્મ તો
આ દંડભાવના માટેજ ઘણો પંકાયેલો છે. એમ માન્યું છે, કે દુ-
નીયામાં સાર અને નહારું, સત્ય અને અસત્ય, ઋતુ અને અઋતુ, એવી
એ ભાવનાઓ અનાદિ કાલથી ચાલીજ આવે છે, ને તેમનું યુદ્ધ થયા
કરે છે, તેમાં સદ્ભાવનાતો જ્ય નીપજે છે. હોરમઝ્દ તથા તેના સ-
હાય સ્પેન્ટોમન્યુસ, એ સત્યાર્થરૂપ ભાવના છે, અદ્વિમાન તથા
તેના સહાય અંદ્રોમન્યુસ એ અસત્યાર્થરૂપ ભાવના છે. ખ્રીસ્તી ધ-
ર્મમાં સેતાનનામના ખરાબ કામ કરવાની પ્રેરણા કરનાર શિરસ્તાનું
નામ, સર્વને જાણીતું છે એ, યાહુદીઓએ આખીજનમાં કેદ હતા,
તેવામાં, ધરાની ધર્મભાવનાના પરિચયમાંથી, લીધેલું છે. કુરાનમાં પણ
સેતાન ઉપરાત એક મુશ્કિસનાગ તેના જેવોજ શિરસ્તો કહેલો છે.
આર્યધર્મમાં જેમ દેવ શબ્દથી, પૂન્ય ધર્મ ભાવનાઓનો વ્યવહાર
થયોછે, તેમ મીસર, ધરાન, અર્મસ્તાન, તથા યુરોપના ધર્મમાં શિ-
રસ્તા શબ્દથી તેજ ભાવનાને જણાવવામાં આવીછે. જેમ તત્ તત
વસ્તુ, નિયમાદિ માટે, દેવ છે, તેમ શિરસ્તા છે. ઝરયોસ્તીઓ અ-
દ્વિમાનને દેવ કહેછે, ને દેવ શબ્દનો અર્થ રાક્ષસ એવો કરેછે, એ

તે ધર્મની, હિંદુસ્તાનમાં વસતા પોતાના ભાઈઓ દેવભાવના કલ્પના
 મુતપરસ્ત થઈ ગયા, એમ કાંઈક તિરસ્કાર બતાવવા, ઉલટાજી અ-
 ર્થમાં યોજેલી પરિભાષા હો; પણ એક વાત અત્રે સૂક્ષ્મરીતે જોવા
 જેની છે, કે આર્યધર્મના દેવ જેટલીજ સત્તાવાળા રાક્ષસ-અહિમાન
 ટાઈફાન, સેતાન-છતર ધર્મોમાં માન્યાછે, તેમ આર્યધર્મમાં નથી.
 આપણે કહી ગયા છીએ, કેવળ વૃત્તાદિ, રાક્ષસોના નામ માત્ર, વેદમાં
 આવેછે, અને અવૃત્તાદિ ભાવના પણ નજરે પડેછે, છતાં માણસોને
 લોભાની કુમાર્ગે ચલાવવાનો કુલ અપ્ત્યાર ધારણ કરનાર, કોઈ અ-
 સુર, દેવભાવના મુખ્ય અને નિત્ય પ્રતિસ્પર્ધી તરીકે, જાણવામાં
 આવ્યો નથી. આ ઉપરથી એમ મત બાધવા તરફ વલણ થાયછે, કે
 મૂલધર્મ વિચારમાં, માણસોને યદ્યપિ દુ.ખાદિનો વિચાર થયેલો, અને
 તે, દેવનો અપસાધ કરવાથી પ્રાપ્ત થાય એમ પણ દરેક, તથાપિ
 પેતાનો દેવ અને તેની પોતાઉપર પ્રીતિ, એ ઉપર એટલી આસ્તા
 રહેલી, કે દેવને સતોષનારને, મ્હતને માર્ગે ચાલનારને, કદાપિ પા-
 પાદિ પરાજય કરી ન શકે. આમ આર્યલોક દેવતાની બળમાત્રથી
 સ્તુતિ કરવા મડયા નથી, પણ દેવતાના પ્રેમથી સુખ પામવા, તેમ
 વળ્યાછે, એવું જોઈ શકાય છે. કૂડ કપટનો કાંઈક સુધારા સાથે વ-
 ધારો થવાથી, પાપનો જય થતા ક્વચિત્ ક્વચિત્ જોયા પછી, અ-
 સુર ભાવનાઓ થયેલી, ને તેથી તે, અથવા પ્રેમભાવના, એ બન્ને,
 મૂલ ધર્મ વિચારમાં ગણતરી જોઈએ નહિ. ત્યારે આટલે સુધી આ-
 પણે જોઈ શક્યા, કે મૂલ ધર્મભાવના, પ્રકાશરૂપ અર્થ પ્રેરિત-દેવ-
 પૂજન, એ છે. એ ભાવના સખ છે, હજી, કોઈ અશ વધારવા ઘટા-
 ટવાની જરૂર છે, કે નહિ, તે જોવાનું છે.

આર્યધર્મ અને મીસરધર્મમાના દેવ, અને બીજા ધર્મના ફિરસ્તા, એ ત્રણેમા સ્વભાવમા કાઈક ભેદ છે. આર્યધર્મ અને મીસરધર્મના દેવને, તેમના પૂજકો બયયુક્ત માનપૂર્વક દૂર રહી નમેછે, શ્રીકધર્મના દેવ સાથે, તેમના પૂજકો સખાપણુ કરી રમતા રહેછે, ને ઈતર ધર્મના ફિરસ્તાઓ માણુસના સખા થઈ, ઈશ્વર અને માણુસ વચ્ચે સબધ કરાવેછે. પોતે પોતાના દેવોને અમુક સ્વભાવ આરોપવો એ, પોતપોતાના દેશની રાજ્યવ્યવસ્થાનું પરિણામ છે, એમ વિદ્વાનો ધારે છે. એમ જોતા, મૂલ્ય રાજ્યસ્વરૂપ દેવું હશે તે તરફ તર્ક ચલાવવાની જરૂર પડેછે, પણ એમજ માનવું ઉચિત છે, કે કોઈ પ્રકારનું બીજાનું રાજ્ય એજ મૂલ્યરાજ્ય સ્વરૂપ હોવાનો સંભવ છે. આ પ્રમાણે હોય ત્યારે, કોઈ એક રાજાને તામે રહેનાર મીસર અને આર્ય દેશમા, બયપૂર્વક માનયુક્ત ધર્મવાળી દેવભાવના હોવાનો સંભવ મુલબજ છે. તેમ પ્રજા સત્તાક દુકડાઓથી જોડાઈ એકરાજ્યત્વને પામેલા શ્રીસ દેશમા, દેવભાવના સખ્યભાવયુક્ત થાય, એ પણ સુગમ છે. ફિરસ્તાની કંપના તો ત્રયમ કંપનાસદશજ છે. ફલિત થવા જાયછે, કે મૂલ્યધર્મસ્વરૂપ પ્રેમ કળતા તન્મિત્ર બયની ખુદ્દિથી રચાયુ હોય, એવો વધારે સંભવ છે.

આટલે સુધી આપ્યા પંત્રી, એક ઘણા અગત્યના વિચાર ઉપર આપણે આનીએ છીએ વિશ્વરચનામા દૃષ્ટિએ પડતા વિવિધ વિશ્વસ્ત્રોતો, માણુમોએ દેવત્વ આરોપ્યુ, અને એમ ધર્મવિચાર બંધાતો ચાલ્યો, એ આપણે જોયુ પણ, જે જે સત્ત્વને બનારોપણુ કરી, સત્તાત્વ આરોપી પૂજ્યુ, તે તે સત્ત્વવિશિષ્ટજ ઈશ્વર, તે માણુમોએ માનેલો કે, તેથી અતિરિક્ત કોઈ સર્વોપરી એક ઈશ્વર માનેલો, એ

શંકા આ સ્થલે ઉઠે છે. ખીજી રીતે કહીએ તો, જેટલા દેવ તેટલા અને તેવા ઇશ્વર માનેલા, કે કોઈ એક ઇશ્વર છતાં, ખીજા બધા દેવ, તે તેની વિભૂતિરૂપ, એમ માનેલું ? ઘણા ઇશ્વર માન્યા હોય તો તે જીવારોપણમાં કહેલી અધમ મૂર્તિપૂજા થઈ; ને એક ઇશ્વરની વિભૂતિરૂપ સર્વ, એમ માન્યું હોય, તો તે બુદ્ધિની, પરાકાષ્ટારૂપ ધર્મ-ભાવના થઈ; એમ ઘણા અર્વાચીન વિદ્વાનોનું મત છે. આ વિષયનો કાંઈક વિચાર આપણે આગળ કરી ગયા છીએ, ને ત્યાં એમ ઠરાવી આવ્યા છીએ, કે આવી મૂર્તિપૂજામાં પણ, ઇશ્વરત્વભાવના મિશ્રિત ન હોય, અર્થાત્, કોઈ, એક સર્વોપરી ઇશ્વર, છે, એવી બુદ્ધિ એ પૂજનની પ્રેરક ન હોય, એમ તો છેક સંભવે નહિ. માણસ માણસ સાથે મળી મંડલ કે કુટુંબરૂપે વસવા માટે ત્યારથીજ, તેનામાં, કોઈ એક ઉપરી હોવો જોઈએ, એવી ભાવના રકુરે છે, ને તે ભાવનાનો અતિદેશ, પોતે પૂજેલા ઇશ્વરમા કરવો એ બહુ સહજ છે. આમ હોવાથી સર્વોપરી કોઈ ઇશ્વર એ ભાવના મિશ્રિત મૂર્તિપૂજા-દેવપૂજા-વિશ્વસત્ત્વપૂજા-એજ, મૂલધર્મ વિચારતું, કે વધારે ચોક્કસ શબ્દો વાપરીએ તો, વેદમાંના મૂલવિચારતું, રૂપ હોઈ શકે. *માણસો પોતાનાજ આચાર, વિચાર, ઇત્યાદિનો અતિદેશ ઇશ્વરસ્વરૂપમાં પણ કરેછે; એટલે એક ઇશ્વર સર્વોપરી હોવો જોઈએ એવી ભાવનાને, મનુષ્યબુદ્ધિની પરાકાષ્ટાનું ફલ માનવા કરતા મનુષ્યબુદ્ધિના આરંભે માનવી એ વધારે સ્વાભાવિક છે. બુદ્ધિ જેમ જેમ સંસ્કાર પામતી જાયછે, તેમ તેમ ઇશ્વરત્વના ધર્મમાં પણ સંસ્કાર થતા ચાલેછે, ને અંતતઃ, તે ઇશ્વરનું રૂપહોઈ અમુક પ્રકારનું ઠરેછે. હાથ પગને આંખવાળો, બધરાંછો કરાંના

* જુઓ બાર્થોરીલીજઅન્સ ચોક્કસ ઇન્ટરચેન્જ

પરિવારવાળો, રાગદ્વેષયુક્ત, પણ મહાસમર્થ, સર્વોપરી, નિત્ય ધર્મિ, ધર્મે
 ધર્મે, એક ધર્મ તજે, બીજો ધર્મ તજેને છેવટ, સર્વરૂપ એક ચૈતન્ય અનાદ્યનાં
 બની રહે એટલામાજ બુદ્ધિમની પરાકાષ્ઠા છે; પણ મૂલ્યે ધર્મિત્વ
 ભાવનાજ મનુષ્યબુદ્ધિમા ધર્મારંભક ન હોય, એમ કહેવું શિથિલ છે*
 સૈમિટિક ધર્મમા, ધર્મિત્વ ભાવના એજ મુખ્ય છે, તે તે નિરાકાર,
 નિવિકાર, પરમપુરુષરૂપે પૂજાય છે, એટલામાજ તે ધર્મની કૃતકૃત્યતા,
 તદ્વતુયાપીઓએ સ્વીકારેલી છે, તેથી તે ધર્મના સંસ્કારથી ઘડાયેલા
 મનવાળા શોધકો, એક ધર્મ એવી ભાવનાને ધર્મબુદ્ધિના પર્યવસાન-
 રૂપ ઠરાવવા, અને તે ભાવનાહીન વિશ્વપૂજને મૂલ ધર્મબુદ્ધિનું રૂપ
 ઠરાવવા, મથે છે. પણ, ધર્મબુદ્ધિની ખરી પરાકાષ્ઠા તો પુરુષસૂક્તોક્ત
 પુરુષભાવના, કે વેદાતવાદમાની બ્રહ્મભાવના છે, એમ જ્યારે આપણે
 સિદ્ધ કરી બતાવીશું, ત્યારે એ વિચારની નિઃસારતા સહજમા
 સ્પષ્ટ થશે. એ બધો ઇતિહાસ, આપણે જે તપાસમા પ્રવૃત્ત છીએ
 તે દ્વારા જણાશે; પણ અત્રે એટલું નિશ્ચયપૂર્વક જણાવ્યું છે, કે સર્વોપરી
 કોઈ સત્તાની ભાવનાસહિત અનેક દેવતા પૂજા, એજ મૂલધર્મ વિચાર-
 ત્વરૂપ હોવું જોઈએ. આ વાત વેદમંત્રોથી પદે પદે સ્પષ્ટ થાય છે.
 યદ્યપિ મંત્રોમા અનેક દેવતાની સ્તુતિઓ આવે છે, અને જે વખતે,
 જે દેવને, સ્તવ્યો હોય છે, તે વખતે, તે દેવને, જેટલાં અપાય તેટલા
 વિશેષણાદિક આપી, પરમેશ્વરરૂપે ઠરાવ્યો હોય છે, તથાપિ ઋષિઓ-
 ના મનમાથી એ વાત ખસતી નથી, કે કોઈ સર્વ નિર્ધારિત સર્વોપરી
 એક દેવ હોયો જોઈએ. આવા મુખ્ય ધર્મની શોધમા ને શોધમાં

*આ વિષયમા દા.૦ મેક્સમ્યુલરના વિચાર પણ જાણે અરો અને ક-
 રેલા વિચારને મળતા છે. જુઓ 'ચ્રીસ્ટ-ક્રામ એ જર્મન વર્કસોપ;' દિબર્ટ-
 લેકમ્સ, ઇત્યાદિ.

તેઓ, ધડીમા આ દેવને, ધડીમા પેલા દેવને, એમ અનેક દેવ દેવ
તનિ ઇશ્વરરૂપે બનેછે, પણ એકેથી સતોષ પામી નિરામતા નથી
ઇશ્વરપદને, એક પણ અમુક દેવ, ચિરદાનસુધી ધારણ કરી રહ્યો હોય,
એણે વેદમંત્રોમાં જણાવતું નથી એમ કહીએ તોપણ ભુલ બરેણું નથી,
તે વેદકાલથી માડીને તે છેક આજ પર્યંતમાં પણ, આર્યધર્મમાં, સર્વ
માન્ય કોઈ અમુક, તેજ ઇશ્વર, એવો નિર્ણય થયોજ નથી, ને તે
નથી થયો એમાંજ, એ ધર્મને ખીલવાનો અવકાશ મળ્યોછે. જે જે
દેવમાં એ બાવના સ્થિરતાને પામી છે, તે તે દેશમાં ધર્મવૃદ્ધિ અટકી
છે, પણ આર્યદેવમાં ઇશ્વરત્વ બાવનાની સાદી આકૃતિ મૂંડી હતી,
અમુક રંગરૂપથી બરાબ, સર્વમાન્ય રીતે, તે કદાપિ સ્થિર કરી નથી,
એટલામાંજ, એ ધર્મને ખુબ ખીલવાનો અવકાશ મળ્યોછે. વેદમંત્રોમાં
આ દેવ પેલો દેવ એમ ધણા દેવને ઋષિઓ વારાશરતી ઇશ્વરરૂપે
પૂજેછે, પણ અમુક એક ઇશ્વર નિયત કરાવેલો જણાતો નથી. વૈદિક
દેવતાના અનુકરણરૂપ ગ્રીક દેવતાઓમાં, ઓલિસ નામનો સર્વોપરી
ઇશ્વર જણાયછે, ને તે નામ તથા ઘોસ એ નામના મળતાપણા ઉ
પરથી, ઘો ને કોઈ કાલે ઋષિઓએ ઇશ્વરરૂપે માન્યો હોય, એની
બાવના થઈ શકેછે, પણ વેદમંત્રોમાં તેતો કરો પૂરાવો જડતોનથી
આર્યદેવો મૂલવતનથી વીખેરાયુ, તે પહેલાંનો કોઈ એક તેવો ઇશ્વર
હોય ને હિંદુઆર્યો તેને પછીથી વિસરી ગયા હોય, તો કાણ જાણે?
પણ, એમ હોય તોએ, આપણે જે વાત કહીએ છીએ તેજ વાતને
સળવ આધાર મળેછે જે મંત્રસહિતા ઉપર, આપણે અનુમાન કરીએ
છીએ, તે સહિતાના, તો હિંદુ અને વર્ણ એ બે દેવતા, વારવાર
ઇશ્વરપદે પહોંચતા જણાયા કરે છે, જે કે તે બે વચ્ચે પણ, પછલા

પુ.ણોમાં જુદા જુદા દેવે વચ્ચે ચાયછે તેમ, કદાપિ પણ, મુખ્ય, પદને માટે લડાર્ધ ટટો જણાતો નથી આર્યઋષિઓ આ પ્રમાણે એક દેવ-કે બીજા દેવને પૂજતા, ધર્મરત્ને શોધીએ, ને-છેવટ યાજીને, કોને પૂજીએ ? કોને ભજીએ ? એવા પ્રશ્ન પણ કરેએ, ને પર્યાવસાને મહા-ગહનશક્તિમાન ધર્મર અગમ્ય છે એમ સમજી, એકં સદ્વિદ્યા વેદુધાવદ-ન્તિ એકજ સત-સત્તા-ને નિદાનો બહુ રીતે વહેએ, એકજ મહા-સ્વરૂપની સર્વ દેવતા-વિભૂતિ છે, એમ કહી, વિરામવા જાયએ, એમ કરતાજે પુરુષભાવના જન્મ પામેએ, પણ તેના વિચાર અને અપ્રસ્તુત છે. પ્રાચીન વેદમત્રોમાથી, સારે, એટલુજ સિદ્ધ થાયએ, કે કોઈ-પછી તે ગમે તે શુભ, રૂપ, ધર્મવાળો-એક નિયતા છે, એ જ્ઞાનના-શુદ્ધ, અનેક વિશ્વવસ્તુની પૂજા, મૂલધર્મવિચારનું સ્વરૂપ છે.

આ પ્રમાણેનું મૂલ ધર્મસ્વરૂપ આપણને વેદમત્રોમાથી પ્રતીત થાયએ. આ વિચારની પૂર્વે ધર્મવિચાર કેવો હશે તે જાણવાનું આપણી પાપે કદા સાધન નથી. પ્રાચીનમા પ્રાચીન જે ઇતિહાસ આપી દુનીયામાથી હાથ લાગ્યોએ, તેમાથી તો કહી તે વાન પ્રથમે હાથે આવેએ, પણ એજ, ધર્મવિચારનું મંડાણ એમ કહી શકાતું નથી. વેદમત્રોમાથી જેમ આ વિચાર જાણ્યોએ, તેમ બીજા, એથી ઘણા ઉત્કૃષ્ટ અને મનુષ્યમુદ્ધિ બહુ કેળવણીપછીજ પેદા થઈ શકે તેવા વિચાર પણ મળી આવેએ, પણ તે બધાને ટાળી મૂકી, મૂલ વિચારને વળગવાનુંજ આપણું પ્રયોજન છે. જે વખત ઋક્સ હિતા છે તે રૂપમા ગોઠવાઈ હશે, તે વખતે આર્યસોફા કેની સ્થિતિમાં હશે તેના આભાસપૂર્ણ મંત્રો-માથીજ ચાલે છે. રાજ્યવ્યવહારમા આર્યસોફા બહુ વધેલા તેવા કહે, ગામ, નગર, કોટ, કીલ્લા, બંધાઈ, દાવજ, ધર્મવિદિ વગેરે

ધડાયલાં હોવાં જોઈએ, યુદ્ધકલા ઠીક ઠીક ખીલેલી હોવી જોઈએ; વ્યાપાર, ધંધો, નૌકાગમન, ઇત્યાદિ પણ વૃદ્ધિ પામેલાં હોવાં જોઈએ; હુનર, કલા, કૃષિ કર્મ આદિ પણ ઉચ્ચ પ્રકારના હોઈ, કુટુંબોમાં સુખ શાન્તિ આપનાર સાધનરૂપ થયા હોવા જોઈએ; અને છેવટ લગ્નાદિ સંબંધો પણ ઉચ્ચ જાતના હોઈ, સ્ત્રીઓ તથા નોકર ચાકર સર્વને યોગ્ય હક તથા છૂટ મળેલી હોવી જોઈએ; એમ સમજાય છે, કે આટલી સુધરેલી સ્થિતિ સુધી આવવું, એ મૂલ્ય ધર્મ વિચારના સમ-યનું કામ નથી, અર્થાત્ જે ધર્મ વિચાર આપણે મૂલ્યરૂપે નક્કી કર્યો તેજ, સંહિતાના છે તે રૂપે ગોઠવાવાના સમયમાં, ચાલનો હશે, કે કોઈ તેથી ઉત્કૃષ્ટતમ બ્રહ્મ ભાવનાદિ વિચાર ચાલતો હશે, એકલી શકવું કઠિન છે. જ્યારે એ જાણવું કઠિન છે ત્યારે એ પણ જાણવું તેથી વધારે કઠિન કે અશક્યવત્ છે, કે એ મૂલ્ય વિચાર ક્યારે પેદા થયો હશે, ને તે વખતે *આર્ય લોકોની સ્થિતિ કેવી હશે ? અનાદિ

* આપણે આર્ય શબ્દ બહુ વખત થયાં વાપરતા ચાલીએ છીએ, તેો સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે કે તેમાં, આ દુનીયાંના ક્રીયા ક્રીયા લોકને વિદ્વાનોએ મુકેલા છે. એ કરતાં, યોગી વધારે વાત પણ કહી લેવી જરૂરની છે. મૂલ્ય મનુષ્યવસતિ લેક્ષ્મીઆથી પ્રસર્યાની કલ્પના કહી ગયા છીએ. શોધકોએ મનુષ્યના સુધારાના ત્રણ ભાગ પાડી ત્રણ કાલ કે યુગ ખાંધા છે. પ્રથમ પથ્થરનો કાલ એટલે પથરાનાં હથીઆર વગેરે વાપરી ગુજરાન કરવાનો જંગલી સમય. પછી ઓંગનો કાલ એટલે કોઈ ઝટ વજે ગળે તેવી ધાતુ હાથ લાગી, તે વપરાયાનો કાલ. અને પછી લોહકાલ એટલે લોહનાં હથીઆર વગેરે કરી ચારી રીતે સુધારાપર આવ્યાનો કાલ. ત્યાંથી સુધારાની ઉત્તરોત્તરપ્રવૃત્તિ. આર્યલોકનો જે ઇતિહાસ આપણે વેદકાલથી આરંભ્યો તે ધણું કરી ઓંગકાલના સમયનો છે. પથ્થરના કાલમાં તેઓ ક્યાં હતા કે કેવા હતા

કાલમાં કયે વખતે ને કયી સ્થિતિમાં કેવા કેવા ધર્મવિચાર ઉઠ્યા હશે તે આપણે જાણી શકીએ તેમ નથી; પણ ધણા ધણા ધર્મવિચારના, એક ઉપર એક એમ, અનેક ચર, જ્યાં સુધી જુદે જુદે રૂપે ઝોળખી શકાય ત્યાંસુધી ઉંડા ઉંડા ઉતરતાં, આપણને, ઈશ્વરવભાવનાયુક્ત અનેક દેવતારૂપ વિશ્વપૂજા, એ મનુષ્યજુદિના ચર આગળ અટકવાની જરૂર પડે છે. એની આગળના પડની વાર્તા, અનાદિ કાલના અભેદ પડદામાથી એકાકાર જણાઈ, દૃષ્ટિમર્યાદામાં પ્રયત્નરહી પામી શકતી નથી.

પ્રકરણ, ૩.

ક્રિયા—જ્ઞાન.

બ્રાહ્મણ, આરણ્યક; ઉપનિષદ.

મૂલધર્મવિચારનું સ્વરૂપ કેવું હોઈ શકે, ને તે કેવું સંમળ્ય છે, એ આપણે જોઈ ગયા. ઋગ્વેદમંત્રોસંખ્યાએ એક વિચાર હમ્મુ કરવાનો રહ્યો છે, ને તે મૂલધર્મસ્વરૂપના વિચારપરતે પણ બહુ ઉપદેશનો છે. એવું મત કેટલાક યુરોપીયન શોધકોમાં પ્રવર્ત્યું છે, કે મૂલ વેદ મંત્રોમાં જે ધર્મવિચાર છે તે કેવલ પ્રાર્થનારૂપ, સ્તુતિરૂપ, વિશ્વચ-મત્કારના વર્ણનરૂપ, કાવ્યરૂપ છે. આના અનુમાનને અવધાની તેઓ એમ દર્શાવે છે, કે મૂલધર્મ જ વના સ્તુતિમય છે, અને મૂલસ્વરૂપ, કેવલ વિશ્વચમત્કારની પ્રતિમારૂપ છે. વેદમંત્રોમાંથી આવી કલ્પનાને અનુ-મોદન મળી શકે તેમ, મને તો, લાગતું નથી. ધણા ખરા અત્ય

તે વિષે ખબર નથી. જેમ આવા ત્રણ કાલ ઠરાવ્યા છે, તેમ દુનીયાંની વસતિની ભાષાઓની સરખાવટ ઉપરથી ત્રણ પ્રકારની મૂલ મનુષ્યશાખા-ઓ ઠરાવી છે, ને ત્રણેના ધર્મ પણ ન્યૂનાધિક રૂપવાળા, ત્રણ ઠરાવ્યા છે. આર્યલોક: તેના પણ બે ભાગ, પશ્ચિમ તરફ ગયેલા, અને પૂર્વતરફ ગયેલાં. પૂર્વતરફમાં, સંસ્કૃત અને જંદ ભાષાવાળા, એટલે હાલના હિંદ તથા પારસી પશ્ચિમતરફમાં, ગ્રીક, લાટિન, કેલ્ટિક, ટ્યુટોનિક, ને સ્લેવોનિક ભાષાવાળા, એટલે હાલનો લગભગ આખો યુરોપ અને અમેરીકા. બીજે વર્ગ રોમન્ટિક કે રોમાન્ટ લોક: યાદુદી, આરબી, બાબીલોનિઅન, ફીનીશીઅન વગેરે ભાષાવાળા, જેમાં હાલ યાદુદી અને આરબ મોઝુદ છે. ત્રીજે વર્ગ: ફિનેટ, ચીન, મલાયા, હિંદુસ્તાનના છેક દક્ષિણના લોક, તથા તાતારનો કોઈક ભાગ, એ આ ત્રણે કોઈ કાલે એક હોય કે નહિ, એ વિષય અધાપિ નિર્ણય નથી થયો.

પડિતોનું મત પણ તેવુંજ છે, તથા આપંચયોનું મત તો તેમ હોય
જ એ સ્પષ્ટ છે. અહીંના પડિતોમા, હવણ, સ્વામી દશાનંદે કહ્યું
નવીન વાત પાશ્ચાત્યશોધકોને મળતી કહી છે. તેમણે, મય વેદમંત્રો
ઈશ્વરની સ્તુતિરૂપજ છે એમ દગારી, પોતાની અગાધ નિદ્રાના બદે,
પ્રતિદેવતાના નામાદિકનો અર્થ, ઈશ્વરપગત્વેજ વ્યુત્પાદન કરી બતા-
વ્યો છે.* આ એક બુદ્ધિવિવાસ ગણાય ખરો, પણ એમ માનતા તો
મુલવિચારમા જે દેવતાદિ દ્રવ્યના ઇત્યાદિ કહ્યા તે સર્વ વાત અવળી
થઈ જાય, અને માણુએએ, પ્રથમથીજ અતિસૂક્ષ્મ તરનબુદ્ધિ દર્શાવી,
જે ઈશ્વરભાવના આર્પધર્મમા કદાપિ સ્થિતતાને પામી નથી તેજ સ્ત્રી
હારી ધર્મતરફ પ્રવૃત્તિ કરેલી, એવી દુર્ધટ યુક્તિનો અંગીકાર કરવાની
જરૂર પડે.

મૂલધર્મવિચાર, ઈશ્વરભાવનાયુક્ત વિશ્વપૂજનમય છે, એમ માનતા,
એમ પણ માનવું, યુક્તિ તથા પ્રત્યક્ષથી, આવશ્યક જણાય છે, કે તે
વિચાર કેવલ સ્તુતિરૂપ નહિ, પણ કાંઈક ક્રિયામિશ્રિત સ્તુતિરૂપ,
અર્થાત્ પગરૂપ છે. આવો સિદ્ધાન્ત જણાવવાને મારેજ ઝાપિઓ,
વેદમંત્રના ત્રણ પ્રકારે અર્થ કહે છે. એક અર્થ આધિભૌતિક અ
ર્થાત્ કેવલ વિશ્વપદાર્થના વર્ણનરૂપ, બીજો અર્થ આધિદેવિક એટલે
તે તે પદાર્થ ઈશ્વરનું પ્રતીક છે એમ ઈશ્વરત્વભાવનાયુક્ત; અને ત્રીજો
અર્થ આધ્યાત્મિક એટલે બધું એક પુરુષ-આત્મા-મય છે, તેનાજ
રૂપતર દેવદેવતાદિ છે, એ મહાગૂઢ ભાવયુક્ત. સામાન્યતઃ અત્ય
પડિતો આવું માને છે એટલુંજ નહિ પણ વેદમંત્રોમાંજ, તે તે મં-
ત્રોના આધિદેવિકાદિ અર્થની સૂચના નથી એમ નથી. એ વાત કોઈ

કોઈ પાશ્વર્ય શોધકોએ પણ સૂક્ષ્મમુદ્ધિથી જોતા માન્ય કરી છે*
 વેદમંત્રોમા પદે પદે યજ્ઞની વાત જણાવવામા આવે છે, અને જે
 સુરપશુકૃતમા ઉત્પત્તિમાત્ર યજ્ઞથી થયેલી જણાવેલી છે, તેને આપણે પ્રા-
 ચીન ન ગણીએ તોપણ, ઘણા પ્રાચીનમા પ્રાચીન મંત્રોમા એ, યજ્ઞ
 ખાનનાના ચિન્હ વારવાર જણાયા કરે છે મંત્રો દેવતાને બોલાવાના,
 સંતોષવાના, સાધનમાત્ર છે, પણ તેમનો ઉપયોગ તો, મંત્રપ્રયોગમાએ
 અર્પેના યજ્ઞમહિષ પારિતોષમા છે. યજ્ઞાર્થે મંત્રોક્તિ છે એ ન મ-
 નીએ, તો વેદમાત્ર વ્યર્થ જેવોજ થઈ જાય વાસ્તવિક રીતે ધરે છે
 પણ એમજ, કે વેદમંત્રો યજ્ઞાર્થેકજ હોના જોઈએ. માણસ, જે જે
 વસ્તુને પોતાની માને છે તેને પરાયે તજ્જી, એમા મહા અપણ
 કૃત્યું સમજે છે, પોતે તેમ કરવામા બહુ હાનિ વેદીને પણ બીજાને
 સંતોષ્યુ એમ ધારે છે પોતાને કોઈ, તેવીજ રીતે કંઈ અપે, તો
 તેથી બહુ પ્રસન્ન થઈ, તેના ઉપકાર વિસરતુ નથી આની આભાસિક
 બુદ્ધિ, માણસને, પોતે કંઈપેના ઇશ્વરને કાંઈક અર્પવાની, તે ઇશ્વર
 અર્થે પોતાની એની કોઈ અમુક વસ્તુ તજવાની, બુદ્ધિ પ્રેરે, એ
 સહજ છે જે ઇશ્વરરૂપ દેવતાઓ નિરંતર પોતાનું કલ્યાણ, રક્ષણ
 પોષણ આદિથી, કર્યા કરે છે, તેમને કાંઈક અપવુંજ જોઈએ, અર્પ
 વાથીજ તે વધારે પ્રસન્ન થઈ, વધારે રક્ષણપોષણાદિ સમૃદ્ધિ આપશે,
 ન અર્પવાથી કંઈક રીસાઈ પણ જશે, એવી ભાવના માણસના
 મનમા સહજજ ઉડે કેવલ માનસિક સ્વાર્પણ, સર્વસ્વાર્પણ આત્મા-
 ર્પણ, એ રૂપ પ્રાર્થના, એ આત્માર્પણનું પૂર્વરૂપ નથી, એ વિચર
 તો અર્પણબુદ્ધિની પરિસીમાનો છે, આરબનો નથી. કંઈક તાદ્ય,

દદ, સ્થૂપ, વસ્તુ અર્પણી, એજ અર્પણુત્તુ પૂર્વરૂપ હોઈ શકે. જેમ સૂક્ષ્મ પ્રાર્થનારૂપ કાંપના મય વિચારમા બહુ ભાગે પડે છે, તેમ કાંબ રૂપ શ્રુતિમાત્રની કાંપના પણ બહુ નિર્માત્ર્ય લાગે છે અર્થાત્ કાઈ અનુ અર્પણરૂપ યજ્ઞ ભાવનાજ અવશિષ્ટ રહે છે, ને તેજ મૂલ્યમત્રોમા પ્રતીત થાય છે સર્વ પ્રાચીન ધર્મોમા પણ, મૂલ્યનીય યજ્ઞભાવના પ્રધાનરૂપે જાણાય છે. મીસરમા જુદા જુદા દેવતા પ્રતિ, કોઈ પ્રકારે અર્પણ કાંવાની સુદ્ધિ પ્રધાન છે, આસિરિઆ, બાબીયન ઇલાદિમા પ્રવર્તેલા મયિનવત્ ધર્મ પણ યજ્ઞપરાયણજ છે, ઇરાનના અગ્નિપૂજકો તો અગ્નિને સર્વ ઉત્તમ દ્રવ્ય અર્પે છે, ગ્રીસ અને રોમમા યજ્ઞભાવના બહુ જાદ રૂપ ઉપાતરે પ્રવર્તી, પ્રજ્ઞમાત્રને એકત્ર મળવાના આમાનિદ ઉત્સવરૂપ છે ત્યાં એટલુજ સિદ્ધ થાય છે, કેવેદમત્રોથી પ્રતીત થતી મૂલ્યધર્મભાવના, ઇશ્વરત્વયુક્ત વિશ્વપૂજારૂપે હોઈ, યજ્ઞપરાયણ છે.

યજ્ઞભાવના મત્રોમા પ્રધાનપણુ પામવા લાગી, તે એટલે મુધી, કે ધીમે ધીમે કેવળ યજ્ઞને ઉદેશીનેજ આખો યજ્ઞુર્વેદ, ઋગ્મત્રો ઉપગ્રી, રચાતો ચાલ્યો. એમજ દેવતાઓની ગાનાદિ તૃપ્તિ અર્થે આમવેદ થયો. પણ વૈદિક કાલ હવે વહી ગયો હતો વેદના સાદ્ય વર્ણોઆગ્રમાથી છુટી આર્ય ઋષિમંડલ વધાઈ શુચવણુવાળી ભાષા તથા વિચારગ્રંથોમા પ્રવૃત્ત થવા-લાગ્યુ હતું. સમસિધુ પ્રદેશમાથી, ગંગા અને જમનાના જોડાઆગતરૂ, તથા ધીમે ધીમે તેથી પણ આગળ, છેક પૂર્વ સમુદ્રના કાંઠાસુધી, હવે આર્ય પ્રજા પ્રસંગા લાગી હતી વિદ્યાશય અને હિમાચલની વચ્ચેના પ્રદેશને પુણ્યભૂમિ, આર્યોત્તર, એ સગા હવે લાગવા માડી હતી એક તરફથી નવા

અદેશોની વ્યવસ્થામાં પડવાને લીધે, જેમ ધર્મ સાચવનાર યોગી કપિ-
ઓના એક વર્ગની જરૂર પડવા લાગી, તેમ બીજી તરફથી મત્રોની
જૂતી ભાષા ઓછી ઓછી સમજાતી ચાલી, આે યસાદિ ક્રિયાઓ
પણુ સર્વના સમજવામાં ન રહી, તેથી તે વર્ગની આવશ્યકતા સ્થિત
થતી ગઈ બ્રહ્મ-વેદમત્ર-ને યથાર્થ જાણનાર, બ્રહ્મલુવર્ગ થયો-
મત્રોના અર્થ, યજુરિધિ, ઇત્યાદિ સામાન્યતઃ સમજાવવાને, બ્રાહ્મણ
નામના ગ્રંથો પણ સર્વથી સમજાય તેવી નવી ભાષામાં રચાતા ચાલ્યા

બ્રાહ્મણોનો વિષય ત્રણ પ્રકારે ગોળાયેલો છે વિધિ, નિષેધ,
અર્થવાદ અમુક કરવું, કે અમુક ન કરવું, એવા આચાર્યક વચન
વિધિરૂપ, કે નિષેધરૂપ ગણાય છે અને તે ઉપર રુચિ કરાવના માટે
યોજાેલી વાર્તારૂપ, કે એનાજ નીચ ખુલાસારૂપ, વચન અર્થવાદ ગણાય
છે વિધિ, નિષેધ, શબ્દશ પાળના જોઈએ, અર્થવાદનું તત્ત્વર્થ મા-
ત્રજ્ઞ ગ્રંથલુ કવું જોઈએ* બ્રાહ્મણો અર્થવાદથીજ ભરેલા છે અમુક
મત્રનો અમુક ઉપયોગ છે, વા અમુક અર્થ છે, અમુક દેવતાનું નામ
અમુક ઠગનાનું આ કારણ છે, પેતુ કાગલુ છે, અમુક વિધિ અમુક
પ્રકારેજ પ્રાર્તે, ઇત્યાદિ ખુલાસા આપતા ત્રિચિત્ર ત્રિચિત્ર અર્થવા-
રૂપ દર્શનાઓ રચાયેલી છે એમાની ઘણી ખરી, બ્રાહ્મણોમાં સમા-
યલા ધર્મપ્રિયાર માટે આપણને ઉચ્ચ મત પ્રેરે તેવી નથી, નથા
કેટલીક તો કેવલ નિર્માર અને બાલિશ બાવધુક્ત હોય તેવીજ છે.
આનો, યજુની મહત્તા સમજાવવાનો પ્રયત્ન ચાલતો થયો તેમાં ઘણા
ખરા પ્રાચીન દેવતાઓના સ્વરૂપ ને ધર્મ બિલક પાનટ થઈ ગયા,

*જે ત્રણેનો વિસ્તાર મીમાંસા સૂત્ર અને બાપ્યમાં છે, સંસ્કૃત મા-
ધવના લેમિનીય ન્યાયમાલા વિસ્તારાદિમાં છે

કેટલાક નવા દેવ પણ પ્રકટ થયા, વા જૂના વધારે પ્રધાનપણાના પામ્યા. અગ્નિ અને સોમ, હવે મુખ્ય પદવીએ ચઢ્યા, તેમ વરુણ શક્ત ગત્રીનો અને જલનોજ દેવ થઇ ગયો, ત્યારે સૂર્ય અને ઇંદ્ર છાયામાજ પડી ગયા. સોમને ધીમે ધીમે ચંદ્ર સાથે મેળવવાનો પ્રયત્ન થતો ચાલ્યો. યજુરપુરુષ નવોજ દેવ કદપાયો. પ્રજાપતિ સર્વથી મોખજે આસી બધાનો નિયંતા થઇ, યજ્ઞનો પ્રવર્તક, ઉપદેશક, અધિષ્ઠાતા થયો. એજ બ્રહ્મારૂપે પણ પૂજતો થયો. વેદમંત્રો દેવતાને બોલાવી શકે છે, તે મંત્રદ્વારાજ યજ્ઞ સફલ થાય છે. પુષ્ટિ તુષ્ટિ આપે છે. એજ જ્ઞેતા, બ્રહ્મજ્ઞ, નિવિદ, વાચ, ઇત્યાદિ, મત્રસંજ્ઞાઓ દેવતાને પામી, અને વાચ, એ બધું સમર્થ દેવ, સર્વને નિપજ કરનાર, સર્વને પ્રેરનાર, અને સર્વ શક્ત આપનાર, ઇશ્વરરૂપ, વેદરૂપ, વિશ્વરૂપ, ઋષિઓના હૃદયમા મુખ્યતા પામ્યો. વાચને ધેતુરૂપે કટ્યેલી છે, સર્વ ક્ષવદાતા, મર્ત્ય માતા છે. એનાથીજ ઉત્પત્તિમાત્ર પ્રવર્તે છે. દર્શનોનો શાબ્દબ્રહ્મ, અને પુરાણોની કામધેતુ, આ વાચનાજ રૂપાતર છે. એમ માનવાતું કાગલ છે, કે ઋષિઓએ આ સમયે શાબ્દની નિપાદક શક્તિ વિશે ટીકક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલું હોવું જોઇએ.* સર્વવ્યાપી મહામ વિશ્વ ધાતુમા, મુખે શાબ્દ, એટલે કોઇ પ્રકારની ગતિ, થતજ નૃદિષ્ઠર્મનો આગમ થવા લાગે છે, એ વાત, ઋષિઓને જડેલી જણાય છે. મીમર દેશમા પણ વિશ્વધાતુરૂપ પ્રકૃતિને માયારૂપેજ પૂજતા, તેનું નામ આદમિસ હતું, અને લોગોમ (શબ્દ) એ તે દેવતાનું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ હતું ચાલુદી ધર્મમા પણ આજ લોગોમ ઇશ્વરરૂપે

*નુજો જેમજ્યાંકસ નામના પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનનો લેખ શાબ્દની ઉત્પત્તિશક્તિ તેજે બહુ રીતે બતાવી છે

પૂજ્ય છે. પાછળથી થનાર ક્રાંધસ્થ પણ એ લોગોસનોજ અંચ કહેવાય છે આમ પ્રાચીન ધર્મોમા વાચુની ગૂઢ કલ્પના નજરે પડી આપણને બહુ સાનદાશ્ચર્ય પેદા કરે છે. આ વાચુ, આખે રૂપે બ્રહ્મણ્યોમા પ્રધાનતાને પામી. મંત્રાક્ષરોની અમુક સગતિથીજ અમુક દેવ પ્રસન્ન થઈ શકે છે, ને યજ્ઞમાનને અભિમુખ થાય છે, એમ દૃઢ નિશ્ચય થતા વેદમંત્રોનું રહસ્ય વધારે સ્પષ્ટ થતું ચાલ્યું, અને દેવતાઓ કેવલ નિશ્ચયમેત્કાગ્ના રૂપ નથી, પણ અમુક રીતિએ આરાધતા, અમુક મંત્રને આધીન હોઈ, અમુક રીતે પેદા કરનારા, કોઈ સત્ત્વ-તત્ત્વ-છે,* એ મુક્ત મંત્રો સમજાયું. યજ્ઞની મહત્તા હવેજ ખરેખરી વધી. આખી દયાનદ કહે છે તેમ, યજ્ઞો હવા માફ કરવામાટે સુગન્ધિદ્રવ્ય તાગરાના નિમિત્તમાત્ર હતા, કે કોઈ પાશ્ચાત્ય પડિતો બતાવે છે તેમ, યજ્ઞો સાર્વજનિક મેવાવડા માત્ર હતા, એ કલ્પ કેની નિર્માલ્ય કલ્પના છે તે હવે મમજી શકવું સહજ છે હવા સાફ કરવામાટે યજ્ઞનો મહાપગ્નિશ્રમ, અને તેમાની ગુચ્છવણી, અને તદ્દ્વારા પ્રાપ્ત થતો અર્થ વ્યય, એ બધામા કોઈ ઉત્તરત નહિ, પ્રતિનુધ્ય યજ્ઞમજ કલ્પાણુ માનત નહિ; કોઈ શ્રીમાન્ કે રાજાઓ ગામમા સુગન્ધના બડકા કર્યા કરત તેથીજ કાર્ય થાત આર્ચકર્મના યજ્ઞો સામાજિક મેવાવડાઉપ કદાપિ પણ ન હતા યજ્ઞસ્વરૂપજ, એક વ્યક્તિને અવલખી નિરાહ પામનારૂ સ્પષ્ટ જણાય છે, તમારે ધણીને બેગા મળવાઉપ પ્રસંગની કલ્પના નિરાધાર કરે છે યજ્ઞકર્મનું રહસ્ય આર્ચ હૃદયમા બુદ્ધજી હરેયુ હતું, ને તે આપણે કહી ગયા તેવું હોવાનો સમય તે તે અથો અને તદ્દગતભાવનાઓ વિચારતા મમજાય છે.

*આ સબધે અથર્વણુવેદમા ઘણા પ્રસંગો છે

આપોનું જીવિતજ યજ્ઞમય, ધર્મમય રહ્યું. નિત્યયજ્ઞ, પાશ્વિક
 યજ્ઞ, માસિકયજ્ઞ, વાર્ષિકયજ્ઞ, એવા ઘણા યજ્ઞોના ઉદ્ભવ થયો. કે
 કોઈ યજ્ઞ તો, વર્ષે, દશ વર્ષે, કે સો વર્ષે, પૂરા થાય તેવા પણ યો-
 જ્યા. તેના દીર્ઘયજ્ઞોને સગ કહેતા. આખા વિશ્વની રચનાજ આર્ષ
 દ્વંદ્વમા યજ્ઞમય જણાઈ દેવતાઓએ યજ્ઞ કરીને દેવત્વ પ્રાપ્ત કર્યું
 છે, પરમપુરુષે પણ પોતાના અંગનો બહિ આપી આપીને સૃષ્ટિ રચી
 છે,* પ્રજાપતિએ સૃષ્ટિ સાથેજ યજ્ઞને પણ સર્જ, માણુમના મુખ
 માટે, આપ્યો છે. જે નિયમથી, જે આત્માવિક અનાદિ સિદ્ધ કર્મથી,
 મૃદ્ધિ અને તેનો વ્યાપાર ચાલ્યા જાય છે, તે એક મહા યજ્ઞ છે,
 અને તે યજ્ઞના અધિષ્ઠાતા, તે તે વિશ્વવ્યાપારને નિયમનાર તત્ત્વરૂપ
 દેવતા છે. એ દેવતાના સર્વે ઋણી છે. એમને ન સંતોષવાથી, વિશ્વ-
 વ્યક યથાયે ચાલે નહિ, યથાત્રાજ વૃદ્ધિ આદિ થાય નહિ, માણુસના
 મુખનો ભંગ થાય. વિશ્વકર્મરૂપ યજ્ઞને આ પ્રમાણે સંભાળવાનું ઋષિ-
 ઓએ પાડ્યું; અને અમુક અમુક પ્રસંગે ખાસ યજ્ઞની અપેક્ષા હોય
 તે માટે, ખાસ દેવતાઓને સંતોષવાના બીજા ખાસ ઇષ્ટિ ઇત્યાદિ
 નિર્માણ કર્યાં જેવી કે કરીરી ઇષ્ટિ, કામ્યેષ્ટિ ઇત્યાદિ. વિશ્વ નિય-
 મરૂપ જે ઋતુદેવ, આપણે મત્રોમા જોયોએ, તે હવે વિશ્વનિયમરૂપ
 યજ્ઞદેવ થયો. ઋતુ અને યજ્ઞ એ પર્યાય થઈ ગયા. વિશ્વનિયમરૂપ
 યજ્ઞમા બાગ લેવો, ઋતુમાર્ગે, સત્યમાર્ગે ચાલવું, એ સર્વનું નિત્ય-
 કર્મ હતું, તે કરવાથી વિશેષ લાભ નહિ, પણ ન કરવાથી હાનિ
 ખરી. ખાસ ફલ માટેની ઇષ્ટિઓ નૈમિત્તિક કર્મમાં ગણાવા લાગી.
 આવી રીતે સ્વાર્ષણમુદ્ધિથી વિશ્વકર્મમા પોતાનું મુખ સાધતા ઋષિ-

ઓએ, બ્રહ્મણ્ય-કાલ, પછીના કાલમાં યજ્ઞ ભાવનાને જુદા જુદા રૂપોને વધારી છે.† અંશમાત્ર અત્રેજ કહી લેવાનો પ્રસંગ છે. બ્રહ્મણ્યોમાં જે યજ્ઞ છે તે બધા દ્રવ્યયજ્ઞ છે. જેમ જેમ વિશ્વચક્રની અને યજ્ઞની એકતા થતી ગઈ, તેમ તેમ દ્રવ્યયજ્ઞ ઓછા થતા ગયા. પરમભોક્ષની વહના કરનાર ઋષિઓને, પોતાની ગતિ, સ્વાભાવિક વિશ્વચક્રાનુસાર થઈ જાય, એથી બીજું શું વધારે ઇષ્ટ હોય ? દ્રવ્યયજ્ઞ તો, કોઈ અનિત્ય ફલ પ્રાપ્તિ માટે કરવાના છે, વા જેની રૂપિ વિશ્વચક્રાનુસાર નથી તેમને માટે વિદિત છે. શુદ્ધરૂપ મહાત્માઓને તો, તપોયજ્ઞ, જ્ઞાનયજ્ઞ, પ્રાણયજ્ઞ, ઇન્દ્રિયાદિક આધ્યાત્મિક યજ્ઞો પરમપુરુષાર્થ સાધનારા છે. યજ્ઞનું આનું સ્વરૂપ દર્શનો સંબંધી વિચાર વાચ્યા પછી વધારે અષ્ટ રીતે સમજાશે, પણ અત્રે, એક યજ્ઞભાવના કેટલી મહત્તાને પામી છે, તથા છેક મોક્ષ પર્યંત સાધનાર હરી છે, તે દિદ્ધમાત્ર મન્યવના યજ્ઞનું આધ્યાત્મિકરૂપ પણ કહી દીધું છે.

બ્રહ્મણ્યોમાં જે દ્રવ્યયજ્ઞો છે, તથા યજ્ઞર્વેદથી જે યજ્ઞોનું રૂપ આપણે જોઈએ છીએ, તેનાં પ્રકાર ધણા છે. કેટલાકનાં નામં માત્ર અત્રે કહીએ. અગ્ન્યાધિય અગ્નિહોત્ર, દશપૌર્ણમાસ, આગ્રયણી, ચાતુર્માસ્ય, પશુમન્ધ, સૌનામણિ, એટલા લવિર્યજ છે; અગ્નિષ્ઠોમ, અત્યગ્નિષ્ઠોમ, ઉદ્ય, પોદશી, વાગ્ધેય, અતિરાત્ર, આપ્તોર્ધામ એટલા સોમયજ્ઞ છે; રાજસૂય અને અશ્વમેધ એ તો ક્ષત્રિયોને માટે જ છે. એ બધા યજ્ઞ ઐન, અર્થાત્ શ્રુતિ પ્રમાણે પ્રવર્તેલા, કહેવાય છે.

† ઉપર કહી ને, તથા કહેવામાં આવે છે તે યજ્ઞ કલ્પના બ્રહ્મણ્યોમાં, તેમજ મન્વાદિ સ્મૃતિઓમાં, ને શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતામાં મળી આવશે.

યતેના ચાર વિભાગ માનેલા છે, તેમાં સર્વે શ્રૌતયજ્ઞો સમાવેશ
 થઈ જાય છે. પ્રકૃતિરૂપયજ્ઞ, વિકૃતિરૂપયજ્ઞ, ઉભયરૂપયજ્ઞ, અનુભયરૂપ
 યજ્ઞ; જેમ કે, અગ્નિહોત્ર, ઇષ્ટિ, અને સોમ, એ પ્રકૃતિ; માસાગ્નિહોત્ર
 એ અગ્નિહોત્રની, અને દર્શપૌર્ણમાસના કામ્યેષ્ટિ, વિશ્વજિદાદિ, સોમ-
 યજ્ઞની, વિકૃતિ; જ્યોતિષોમાર્ગભૂત અગ્નિરોમીય પશુયાગ, એ ઉભયા-
 ત્મક; અને અગ્ન્યાધેય, અગ્નિચયન ઇત્યાદિ, અનુભયાત્મક. યજ્ઞોનો
 વ્યવહાર મુખ્ય અગ્નિ ઉપર હોવાથી, સર્વથી પ્રથમ અગ્ન્યાધાન છે,
 અને પછી નિત્યકર્મરૂપ અગ્નિહોત્ર છે. એનો ત્રિવર્ણને અધિકાર છે.
 યજ્ઞોપરત્વે અમુક દેશ, કાલ, વિધિ, પાત્ર ઇત્યાદિ ઘણી યોજનાઓ
 છે; અને તે તે યજ્ઞ કેમ કરવો, એ બધું ગુંચવણવાળી, ચારથી તે
 મત્તર અરાદ સુધી ઋત્વિગ્નેએ નિર્વાહ કરેલી, લાખો કાવ રોકનારી,
 અને બધું ક્યની અપેક્ષા રાખનારી, વ્યવસ્થા છે. એનો વિસ્તાર
 જ્ઞાનપથાદિ* બ્રાહ્મણોમાં તથા કૃષ્ણયજુર્વેદસંહિતામાં, અને આપસ્તં-
 બાદિ શ્રૌતયજ્ઞ ઇત્યાદિ ગ્રંથોમાં, જોવો હોય તો, મળશે, પણ અત્રે
 તો અપ્રસ્તુત છે. યજ્ઞો સર્વથે એક વાત બધું મુખ્ય રીતે વિચારવા
 જેવી છે. ધનુષા ખરા મહોદ્ધા યજ્ઞોમાં એક જેથી મો સો મુખી પણ
 મારવાનો નંપ્રદાય પડેલો નજરે પડે છે. બકરા, ઘેડા, ઇત્યાદિ પશુ
 માત્રનો બલિ અપાતો એટલું જ નહિ, પણ આપણને આશ્ચર્ય લાગે
 છે કે માણસોનો પણ ભેગ આપવામાં આવતો! પુરુષ ભેધ એ
 નામનો યજ્ઞજ વેદમાં સ્પષ્ટ કહેલો છે; અને શુનઃશોષાદિ વ્રતાન્તો પણ
 એ વાતની સાક્ષી આપે છે. વળી આ રક્તઆવમા આનંદ માનવા
 ઉપરત, યોમપાનથી, ને હેવટનાં વખનમાં તો સુગપાનથી પણ,

* અંત્રેય, નૈત્તિરીય, નૈમિનીય, તલ્લવહાર, શાંખાચન, તાણ્ડય, ગોપય,
 વરા, તથા વિધાન ગ્રંથો-ઋત્વિધાન, સામવિધાન, ઇત્યાદિ બ્રાહ્મણો પણ છે.

આપણે મત્ત થતા માણસ પડે છે. પરમ ધર્મભાવનાના અગ્રણી પદને પામેલા ઋષિઓમા આવો સપ્રદાય જણાય, એ અલમત્ત આ-
શ્રય પેદા કરવાવાળુ છે, ને યદ્યપિ થોડાજ વખત સુધી ચાલી, એ
રીનાજ બંધ થતા પશુને છોડી મૂકવાનો, કે પિષ્ટ પશુ કરવાનો, રી-
વાજ આપણી નજરે પડે છે, અને આર્થબુદ્ધિને આપણે પાછી ઉત્તન
થતી જોઈએ છીએ, તથાપિ, પશુ, નર, આદિ મેઘની મલ વાત, છેક
તુલ્ય ગણવાં જેની નથી. સર્વ પ્રાચીનધર્મોમા જ્યાં જ્યાં યજમાનના
જણાઈ છે, ત્યાં ત્યાં આના મેઘની વાત પશુ સાથે જ જોવામા આવે
છે. યજમા જે અર્પણુ બુદ્ધિ પ્રધાન છે, તે બુદ્ધિથીજ, આવા મેઘનો
ખુલાસો થઈ શકે છે. માણસ, બધું દેવતાને અર્પે છે, ને એમ અર્પતા
અર્પતા અમુક્યમા અમુક્ય, અલબ્યમા અલબ્ય એની પોતાની જાત,
પોતાનો આત્મા, તેજ અર્પવા તંયાગ થાય છે. અર્પણુની એ પરાક્રાંતા
છે. એમ કરતા પોતાના સંબંધની અમુક્ય વસ્તુઓ પુત્ર,* મનુષ્ય,
અશ્વ, પશુ આદિ, અર્પવાની બુદ્ધિ થાય એ સ્વાભાવિક છે પોતાને
બદલે પશુનું અર્પણુ કરી, યજમાન, દેવતાને સતોષે છે. વળી એમ
પન માનવુ છે, કે મેઘપક્ષ્વાદિ સ્વર્ગે જાય છે. એમાદિપાન પણ
એનાજ આશયવાળા છે. શોભ, અમૃત, દેવતાનોજ પીનાનો પદાર્થ,
પીવાથી બ્રાહ્મણોના અતરચક્ષુ ખુલી જતા, અને તેમને દેવતાઓ
પ્રત્યક્ષ થઈ ફલ આપના, તથા તેઓ અમરતન પામતા આજ પશુ,
શ્કરી, ચોગી, ઇત્યાદિ મન્ત્રગાનીઓમા, હાથીશ, ગાંત્રે, ભગ ઇત્યાદિ,
માદક, અને તેથી ઇન્દ્રિયો તથા મનને કોઈ વિવક્ષણ પ્રત્યક્ષદષ્ટિ કળ-
વવાને સમર્થ, પદાર્થોનું સેવન પ્રચલિતજ છે

આહણેમા જે મહામજો છે તેમના કેટલાક ગામ બહાર—અર-
 ઘ્યમા સાધી શકાય તેવા છે. એ વિષયના આદિષુ ભાગને, વા-
 તત્સદશ યથોને, આરણ્યક સગા આપેલી છે. આરણ્યકોમા વાનપ્ર-
 સ્થાદિના કર્તવ્ય પણ જડી આવે છે, ને પ્રેતાદિવિશે પણ કાંઈક વિ-
 ચાર નજરે પડે છે. આહણકાલમા જે યજ્ઞાદિ પ્રચલિત હતી, તેમા
 પ્રેતને માટેના શ્રાદ્ધ એ પણ આપણી નજરે પડે છે ખરાં, સૂર્યના
 પુત્ર યમ, કોઈ આનદમય સ્થાનમા પ્રેતને લેઈ જાય છે, પણ તે
 ધ્યાનમજ પ્રેત નિરંતર નિવાસ કરે છે, કે પુનઃ જન્મ લે છે, એ
 અપ્રક્ટ રીતે જણાવું નથી સૂર્યાસ્તનુ ધ્યાન પશ્ચિમદિશા,[†] તે તમ્હ
 કોઈ આનદમય સ્થાન છે, જ્યાંથી યરી આવવાનું નથી, તેજ અવર્ગ.
 એ અવર્ગમા પ્રેત જાય છે. પ્રેતલોક અથવા પિતૃલોક એની ભાવનાઓ
 રચાયેલી જણાય છે, અને પિતૃને સંતોષવાથી, દેવાદિની પેડે, તેઓ
 પણ, તુષ્ટિ તુષ્ટિ આપે, એ આશયથી શ્રાદ્ધની આવશ્યકતા સમજાય
 છે. પિતૃશ્રાદ્ધ યથાર્થ ગીતે થવાથી પિતૃને પણ ઉચ્ચતરગતિનો લાભ
 થયા જવાનો સંભવ છે, ને તેથી શ્રાદ્ધજનિ દેનાર પુત્ર ઉત્પન્ન કર-
 વાની જરૂરરૂપ પિતૃઋણનો વિચાર પણ જન્મ પામ્યો લાગે છે. આવા
 પ્રેત પુનર્જન્મ લે છે કે નિરંતર અવર્ગમા રહે છે, એ એ વિચારમા
 પણ પુનર્જન્મના વિચાર તરફ વધારે વલણ હોય એમ સમજાય છે.
 જે સૂર્યના અસ્ત ઉપરથી અવર્ગભાવના બધાઈ હતી, તેજ સૂર્યના
 નિસ ઉદયથી પુનર્જન્મની ભાવનાનો પણ ઉદ્ભવ થવા માટે એ
 સહજ છે. પ્રાચીનધર્મોનું વલણ પણ એવું જ છે મીસરના સ્વર્ગનો
 અધિષ્ઠાતા એન્યુમિસ, પ્રેતને લેઈ જઈ, પશ્ચિમ તરફ એમેન્ની નામના

વર્ગમાં અનંદમાં રાખે છે, છતાં તે પ્રેતાદરી જન્મ નથી જ પા-
મતું એમ તે ધર્મમાંથી પણ સિદ્ધ જણાતું નથી શ્રાદ્ધાદિ પદ્ધતિ
તો મીસરમાં એટલી વધી ગઈ હતી, કે પ્રેતને દાટવાની કમરનો જે
નિશાચ મંડપ કરવામાં આવતો, તેમાંનો એક ભાગ, શ્રાદ્ધ માટેનાં
દાન પિંડ ઇત્યાદિ મૂકવા જુદો રાખવામાં આવતો, અને ત્યાં નિર-
તર તે તે ક્રિયા થતી. સેમિટિક પ્રજામાં પણ, યાહુદી, આરબ વગેરે
ધર્મો, શ્રાદ્ધ જેવા રીવાજથી મુક્ત નથી, ને જરૂરોસ્તીઓમાં તે
હિંદુઓના જેવા જ શ્રાદ્ધ ડોસલા પ્રચલિત છે. ધર્મ જુદીની શિષ્ટ-
લતા માટે જાણીતો* ચીન દેશ, જ્યાં ધર્મ સંબંધી આચાર રાજ
અને અધિકારીઓ કરે છે, ત્યાં પણ, એકલા શ્રાદ્ધ, સોફોને કમવાની
પરવાનગી છે. આમ પિતૃપૂજા સાર્વત્રિકરૂપે સર્વ ધર્મમાં છે જેમ
આર્ય ધર્મમાં વૈતગ્ણી નો વિચાર છે તેમ મીસરના ધર્મમાં પણ
આનંદમય દ્વીપમાં જતા પહેલા, એક નદી તરવાની આવે છે. કોરા-
નમાં પણ, મેજીઅન ધર્મમાં કહ્યો છે તેવો, એક સાકડો પુલ છે,[†]
તે ઉપર ચઢને પ્રેતને જલુ પડે છે આ જઘા વિચારના મળતાપણામાં
જલુ આશ્ચર્યકારક મળતાપણું તો એજ છે, કે મીસરનો એન્યુમિસ
શ્વાનમુખજ છે, મીસરનો પ્લુટો શ્વાન સહિત છે, આર્યધર્મના ચમને
પણ બે કુતરા છે, ને અવસ્તાના ધર્મમાં મણુ શ્વાનની સાથેજ પ્રેતને
જલું પડે છે. અવસ્તાધર્મને માનના જરૂરોસ્તીઓ તો અચાપિ
પણ શાગદીદનો રીવાજ જલુ આસ્તાથી પાળે છે. આ પ્રમાણે મર-

* બ્હીટની, ઓરિએન્ટલ એસોસ + સેવ, મેરાન

† ક્રિશ્ચીઅન ધર્મમાં પણ જેને ઈથીસ્ટમાં મોન્સ્ટર દરી જતાવે છે, તે મી-
સરના એન્યુમિસરૂપ શ્વાનનું રૂપાતર છે, જેમ બોનિક નામના ગોધકનુ માનવું છે.

રણુની સાથે જ્ઞાનને શો શુભ સંબંધ છે, તે સમજવું જરા કઠિન છે. પોતાને સર્વદા નિમકહુલાલીથી તામે રહેનાર, તથા રસ્તો બતાવવામા બહુ સક્ષમ સમજ જણાવનાર, એ પ્રાણી, માણસે સ્વર્ગમા જવાના માર્ગમા એક અચુક ભોમિઆ તરીકે સાથે લીધું હશે; કે તેને કોઈ એવી દિવ્યશક્તિ હશે, જેથી તે મરણુની ગતિને કંઈક સમજી શકતું હશે, માટે માણુમે તેની દૃષ્ટિએ પસંદ કરેલા શુદ્ધ સ્થાનમાં પ્રાણુ તજી સ્વર્ગમા જતા હશે; કે સર્વભક્ષી કાવતું મરૂપ સર્વભક્ષી જ્ઞાન હશે, કેમકે કોઈ કોઈ પ્રાચીન ધર્મમાં કહેતું છે કે જ્ઞાનરૂપ દેવના ગળામા સર્વને ઉતરવાનું છે ।

જેમ પ્રાચીન ઋગ્ગમત્રોમાથી મલધર્મ વિચાર તથા દેવતાઓનું સ્વરૂપ આપણે જોઈ ગયા, તેમ, બ્રાહ્મણ અને આરણ્યકોમાંથી તથા યજુર્વેદાદિ સંહિતામાંથી, પ્રાચીન ધર્મભાવનામાં યજ્ઞ તથા પ્રેતાદિ વિષયક મલવિચારો કેવા ઓતપ્રોત છે, તે પણ આપણે જોયું. ધર્મ ભાવના તરફ મનુષ્યબુદ્ધિનું વયણુ પ્રાયશઃ એક રૂપેજ સર્વસ્થલે ચલા ગયું છે, ને તે જોવાનું આપણને આ પ્રમાણે સહજમા બની આવે છે. પણ, આ બધો તો ક્રિયામાર્ગ, કર્મમાર્ગ, ચલો. એ માર્ગે જનારને અહીં સુખ મળે ને છેવટ આનંદમય સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય. શું એટલામાંજ માણુસની બુદ્ધિ સતોષ પામી શકે ? એમાંજ તે બુદ્ધિમા રહેલી, પરમાનંદ પ્રાપ્ત કરવારૂપ ધર્મવાસનાની પર્યાપ્તિ ચઈ જાય ? જે પુનર્જન્મની ભાવનાનાં ફિરજો આપણે બ્રાહ્મણમાગમા જોયા, તેમાંજ આ અસતોષનું ખીજ છે. પુનર્જન્મની ભાવના સ્પષ્ટરીતે દહેજ નહિ પિઓ ઉચ્ચારે છે. તેમાથીજ એમ માનવાનું પ્રાપ્ત થાય છે કે જન્મો-જન્મ ફરી દશેશ પામવો એમાં મોક્ષ હોય નહિ, પરમાનંદ તો નિત્ય

હોવો જોઈએ, કર્મમાર્ગે જઈ પ્રાપ્ત કરેલુ સ્વર્ગ તે મિથ્યાજ્ઞ મણાય. મનુષ્યધર્મના ઇતિહાસમા આ એક સુદ્ધમસમય હતો જો આ વખતે એમ કરી ગયું હોત, કે સ્વર્ગમા નિગ્તરને માટે પ્રેતને રહેવાલુ છે, તો જો ઉચ્ચ ભાવનાઓથી માણસના જીવિતને સુખમય કરી શકાય છે, તે આધ્યાત્મિક ધર્મભાવનાઓથી, દુનીયા ખરેખર જોનસીખ ગ્હી હોત. પણ ઋષિઓની તીવ્રમુદ્ધિમાથી આપણને પરમ જ્ઞાનના ભંડાર પ્રાપ્ત થયા છે, ને એ જ્ઞાનમાથીજ, સ્કેપનહોર જેવા અનેક દેશીપગ-દેશી મહાસમર્થ વિદ્વાનોએ પણ, પોતાના જીવિતનો પરમ આધાર શોધી લીધો છે. જેમ બ્રાહ્મણોમાં યજ્ઞનેજ પ્રધાનપણું આપી દેવતા માત્રને છાયામાં પાડી દેવાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ હતી, તેમ આ નવા જ્ઞાન માર્ગમા નિવિધ જ્ઞાનકપનાઓ વડે દેવતા તથા યજ્ઞ સર્વેને નદ કવવાનો પ્રયત્ન હતો. એક તરફથી નિત્ય પરમાનંદ રૂપ મોક્ષની વાછનાએ જેમ તત્ત્વ વિચારમાં માણસના મનને દોર્લું, તેમ બીજી તરફથી સૃષ્ટિ કેમ થઈ, ક્યાથી થઈ, એ વિચારો દ્વારા પણ, માણસ એના એજ તર્કમાં આવી વિરમ્યુ હવે બાહ્યવિશ્વની તપાસ કરવી મુશ્કેલી આતરશ્ચક્ષિની તપાસમાં ઋષિઓ પ્રવૃત્ત થયા એ સમ્બધના જે ગ્રંથો છે તેનું નામ ઉપનિષદ. ઉપનિષદ શબ્દનો અર્થ, બ્રહ્મ એમ શંકરાચાર્યે પોતાના ઉપનિષદ ભાષ્યોમાં કહ્યો છે, તેમ એવો અર્થ પણ પ્રચલિત છે, કે ઉપનિષદ એટલે શુરુ પાસે બેસનાર, શુરુ સમીપ અધ્યયન કરનાર મંડલ, તેની એક એક બેઠક. આજ સુધીમાં જાણાયલા ઉપનિષદોની સખ્યા લગભગ ૨૫૦ સુધીની થવા જાય છે, પણ તેમાંના ધંધાએ પ્રાચીન નથી. એમાં ગોપોળના, નરસિંહના, એમ ગ્રંથો તે દેવના ઉપનિષદ જાણાય છે એટલુંજ નહિ, પણ અક-

ખરના સમયમાં થયેલું હોય એવું એક અસોપનિષદ પણ દીઠામાં આવે છે. જે ઉપનિષદો પ્રાચીન મનાય છે. ને જે ઉપર શંકરાચાર્યે બાધ્ય લખેલા છે, તે દશને સુમારે છે, જુદદારણ્યક, છાન્દોગ્ય, ઇશ, કેન, કંઠ, માંડુક્ય, પ્રશ્ન, મુંડક, જૈનરેય, તૈત્તિરીય. જેમ બ્રાહ્મણ, આરણ્યકાદિ, વેદ વેદ પગલે જુદા જુદા છે, તેમ ઉપનિષદો પણ છે પણ જ્યાં ઉપનિષદનો વિષય એકજ છે

ઉપનિષદોનો વિષય કેવલ નરીન' છે એમ ન સમજવું. વેદમ-ત્રોમ જ પ્રજાપતિ, હિરણ્યગર્ભ વગેરે અધ્યાત્મભાવનાઓ આપણે જોઈ છે, અને ઉપનિષદોના બ્રહ્મને જાણતી પુરુષભાવના તો આપણને સારી પેઢે પગિયત છે. પણ ઉપનિષદોમાં સ્પષ્ટ રીતે, જગદુત્પત્તિ, ઈશ્વરસ્વરૂપ, છાન્દોગ્ય, અને એ સર્વનો એક એક સાથે સંબંધ, એ જાણના વિચાર કરેલા છે, અને પરમ પુરુષાર્થરૂપ મોક્ષ શામા માનવે તે શોધેલું છે. સ્વર્ગ અને દેવતાઓ, તથા સર્ગ પામવા, દેવ મતોપરાનો ક્રિયામાર્ગ' એ બધું સ્પષ્ટ રીતે ઉપનિષદોમાં મોક્ષપરત્વે નિરપેક્ષી દરાવ્યું છે, અને મોક્ષ એટલે પરમસુખ, કેવલ આનંદમાજ સ્થિર થવામાં જતાવ્યું છે. તે આનંદના સ્વરૂપવિશે ધણા ધણા વિચાર છે. એ વિચારોમાંથી સાંખ્યવાજાને, ન્યાયવાજાને, મીમંસાવાજાને સર્વને ટેકો મળે તેવા તર્ક હામ હામ નજરે ચડે છે. પાંચજાનાં પુરાણ અને સુપ્રદાયોવાળા પણ ઉપનિષદની બેચાર પકિત પોતાના મતના ટેકામાં લાવી શકે છે. આમ છુટા છવાયા તર્ક ઉપનિષદોમાં જુદા જુદા પ્રકારના જડી આવે છે ખરા, પણ સર્વને એકાગ્ર કરી મમન્વયથી વિચારી જોતા, તેમાં જે મહાભારના વિસ્તાર પામી છે, જેને લીધે ઉપનિષદો 'આર્યધર્મ'માં પ્રધાન પદવી અધાપિ પ્રજા જો-

ગવે છે, જેને લીધે દુનિયાના દેશ દેશના વિદ્વાનોએ ઉપનિષદોના ધર્મનેજ ખરો, મોક્ષદાપી, પરાનદરૂપ, અને મનુષ્યબુદ્ધિની પરાક્રાષ્ટા ઉપ ગણ્યો છે, તે જુદીજ છે આખા વિશ્વને-તુલ્યથી બ્રહ્મારૂપત્વ વિશ્વે-સ્થિતિમા રાખનાર, છે તે રૂપે સ્થાપનાર, સચેત કનાર, કોઈ, અસ્ત, અસ્પર્શ, અગમ્ય, પણ સર્વદા અનુભવાનતિરિક્ત તત્ત્વ છે એજ એક, સર્વદા સ્થિત વિવિધરૂપ પામતા વિશ્વમા એકની એક અત્તા છે, એમ ઋષિઓએ સુદ્રમબુદ્ધિથી સિદ્ધ કર્યું છે. ગમે તેમ વિચરો, ગમે તેમ ફરવો, પણ ત્રણે જાનમા, સર્વે અવસ્થામા, એ, પ્રતિ જૈનન્યના અનુભવમાં જન્યત-જગતી-સમિરૂપે અનુભવાય છે 'એજ પન્માત્મા-એકરૂપ નિત્ય, અને અગમ્ય સર્વાનુભૂત છે, છતાં અદૃશ્ય છે, ગુચ્છરહિત છે નિરાકાર છે એજ પૃથક્-મહા-ભૂમા-સર્વ વ્યાપી છે એજ બ્રહ્મ

વેદમત્રવાચક, વેદવાચક, બ્રહ્મશબ્દ હવે આવા અર્થમા વપરાતો થયો, એ બ્રહ્મવિના આપણને ખીજા કરાતુ-જ્ઞાન સંભવતું નથી ખીજુ કશું છેજ નહિ સારે સમિધર્મરહિત, જડપદાર્થો ક્યાંથી થયા? ઉપનિષદો કહે છે કે એ તો માત્ર બ્રહ્મનો બાસ છે, બ્રહ્મ પોતેજ એ ઉપે બાસે છે, વાસ્તવિક સત્તા જડ પદાર્થમા છે નહિ, તે સત્ પણ નથી અસત્ નથી, અનિર્વાચ્ય છે, માયા છે. બ્રહ્મ આનંદમય છે, સર્વે બ્રહ્મમય છે, જીવ પણ બ્રહ્મ છે, પદ્મ માયાના સ્વરૂપમા ગુચ્છવાયાથી, સુખાવને ન જોળખી, દુખી હુ એમ ગણે છે. આમ જગતમા દુખોત્પત્તિ ઉપથી થઈ, પાપોત્પત્તિ કેમ થઈ, આનંદમય બ્રહ્મમા દુખ ક્યાંથી આવ્યું, તેનો ખુલાસો, અનાદિ માયાના નિદાનરૂપ અજ્ઞાનથી, ઉપનિષદો આપે છે જ્ઞાન માત્રથીજ ઉપનિષદ મોક્ષ બતાવે છે, કમથી

નહિ: અને જ્યાસુધી જ્ઞાન થાય ત્યાસુધી, જીવને પોતાના અજ્ઞાનની કલ્પનાના-કર્મના-ફલ ભોગવવા પડે છે, વારંવાર જન્મ લેવા પડે છે. જગદુત્પત્તિ બ્રહ્મરૂપ સત્તામાત્રથીજ થઈ છે. એ ઉત્પત્તિક્રમમા તત્ત્વોની વ્યવસ્થા, તથા મનુષ્ય દેહની રચના એ પણ સમજાવ્યા છે. માણસના શરીર, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયાદિ આત્મા નથી એમ બતાવતા, પ્રાણાદિકનો ઉદ્ભવ ક્યાંથી છે તે વિચાર્યું છે, અને સૂર્ય ચંદ્રનો પ્રાણ તથા તેનો મોક્ષગતિ અને જન્મગતિ સાથે સંબંધ, સદ્ગુણરીતે સૂચવ્યા છે. આવા મહાન વિચારમા માણસનું મન છેવટ વિરામ્યું છે. આર્યા-વર્તમાન નહિ, પણ સર્વે દેશોમા, હાલના ઝગઝગતા શોધમય દિવસોમા પણ, ધર્મપરત્વે આ કરતા નવો વિચાર પેદા થઈ શક્યો કે શકતો નથી. એ જમી વાત ઉપર આપણે દર્શનનો વિચાર કરની વખતે વિસ્તાર કરીશું: તે રચના વિસ્તારની ભૂમિકામાત્ર અત્રે દર્શાવી છે.

પ્રકરણ, ૪.

વ્યવસ્થા.

સૂત્ર-સ્મૃતિ.

એક તરફથી ચતુષ્પાદનાએ કર્મકાંડને અને બીજી તરફથી તત્ત્વ દ્રષ્ટિએ જ્ઞાનમાર્ગને, જન્મ આપ્યો હતો. ઉભય માર્ગવાળાના અનુયાયી પુષ્કલ હતા. કર્મમાર્ગમાં રહ્યાથી સંસારવ્યવહારનું મિથ્યાત્વ માનવામાં આવતું નથી, કેવળ પ્રકારની ત્યાગબુદ્ધિ થતી નથી, ઉપદું

વધારે વધારે વ્યવહારમાં જોડાતું જવાય છે. એટલે, તે માર્ગે જતા
 ઘણાને ઝાઝી અડચણ પડતી નથી. જ્ઞાનમાર્ગ ખડું સૂક્ષ્મશુદ્ધિવાળાને
 ઠામનો છે, સંસારની જાળમાંથી, લાગશુદ્ધિ પ્રદણ કરનારને ઉપયો-
 ગનો થઈ, મોક્ષ આપે તેવો છે. આ ઉભય રૂપની, યશ અને જ્ઞાનની,
 અસરોથી, આશ્રમો જેવું ક્ષણિક બધાવા લાગ્યું હતું. એજ પ્રમાણે,
 આર્યસોકો જેમ જેમ વિધ્યાયત્રને આજીવંતે પણ છેક કાવેરી
 અને કુનારિકા મુખી પ્રસન્તા ગયા, હાલમાં જણાયલા શોધો પ્રમાણે
 તો જવા અને મુખાત્રાના ટાપુઓમુખી પોતાની વેદસહિતાની પૂજા
 લઈ ગયા, તેમ તેમ પ્રાચીન ભાષા-વેદમાયા, તેમજ આશ્રમોમાંની
 ભાષા—એટલી સમજાતી ચાલી, કર્મકાંડની ગુન્નવળો મરંજના સમજ-
 વામાં ન રહેવા લાગી, અને નવા નવા દેશની વ્યવસ્થા માટે નવા
 નવા વર્ગોની જરૂર પડતી ગઈ, વગી, છતેલી પ્રજામાના સોકોને પણ,
 આર્યસોકોએ પોતાનામાં ભેળવવાના હતા, તેમની પણ વ્યવસ્થા
 કરવાની ઉભી થઈ. ધર્મરક્ષક આશ્રમજીવર્ગ તો ચયેક્ષેજ હતો, તેવો
 હવે દેશરક્ષક અને પ્રજાપાલક ક્ષત્રિયવર્ગ બધાયો, અને વ્યાપાર
 રૂઝિકર્મ ઇલાદિથી દેશરક્ષનો સંબંધ વધારી સમૃદ્ધિમાં ભેગે કરનાર
 વૈશ્યવર્ગ પણ થયો. જે જંગલી પ્રજાઓ આર્યસોકોમાં મળી, તેમનો,
 દાસપણું કરનાર શૂદ્રવર્ગ થયો. હવે વખત, શાન્તિ અને નીગતનો
 હતો એટલે, આ ચાર વર્ણોમાંનો પ્રથમ જે આશ્રમજીવર્ગ તેમણે, વધી
 ગયેલા કર્મકાંડને મથાર્યરીતે અગણ ગણ્યા, તથા જ્યારે જરૂર દોષ
 તારે સદ્ગતમાં જોઈ શકાય એમોટે, નાના, ટુકા, પણ ગુવર્થવાળા

• જુઓ બાઈ. રીવીજઅન્સ ઓફ હિંદીમાં દોડે કે જવામાં કોઈ
 શાખાની વેદસહિતા મળી આવી છે.

સત્ર રચવા માડ્યાં. એ અંગેનું તામ મૂત્રઅંત્ર કહેવાય છે. સત્ર રચવાના કામમાં આર્યપુદ્ધિને દુનીયાના કોઇ લોકની પુદ્ધિ પહોંચી શકી નથી, ને સત્રરૂપ ને ને અંગે, ધર્મ, વ્યાકરણ, યોગ, વેદાન્ત ઇત્યાદિના છે, તે, ખેચાર શબ્દના મૂત્રમાં આખા અંત્ર નેટલો વિષય સમાવી દેવાની પરમપુકિતને માટે, આર્યપુદ્ધિની મહતાના બચ્ચ નમુના રૂપ છે. ને ને ઐતયજ્ઞો આપણે કહી ગયા છીએ, તે તે યજ્ઞને ઉદેશી, તેમના સ્વરૂપ, વિધિ, આદિ બતાવવા. ને સત્રઅંગે થયા, તેમને ઐતસત્ર અથવા કૃપસત્ર કહે છે. ને વર્ણવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન થવા લાગી હતી, તેને અંગે નવા નવા વિધિ, યજ્ઞ, સંસ્કાર, ઈત્યાદિકની પણ આવશ્યકતા ધડાતી ચાલી હતી. તે સર્વને-રાજ, પ્રજા, બ્રાહ્મણ, શૂદ્ર, સર્વને-પોતાના કર્તવ્ય યયાર્ય રીતે સમજાવવા, વેદપ્રોક્ત આચારપ્રમાણે પોતાનો આચાર નિયમવા, બીજા સ્કૃત અંગેની, સરજ બાપામાં, રચના થવા લાગી હતી. આવા સમયમાં સંસ્કૃત, એટલે સુધરેલી બાપા, એ શબ્દ, અસહના દેવનાગરી ગીર્વાણ એને બદલે વપરાતો થયો લાગે છે.* આ અંગે,

* આ કેડાણે બાપાશાસ્ત્રીઓમાં બહુ ભારે ઝગડો ચાલે છે. અધારે સંસ્કૃત સુધારેલી-એવું નામ પડયું, ત્યારે, શામાથી સુધારેલી તે જણાવવું એઈએ. પ્રાકૃતમાંથી લોકભાષામાંથી, સુધારેલી એમ કહો, તો પ્રાકૃત પ્રાચીન બાપા થવા ભય, અને સંસ્કૃત કોઇ કાલે સાર્વત્રિક બોલાતી બાપા ન હતી એમ માનવું પડે બીજું મત એવું છે કે પ્રાકૃત ભાષા પ્રાચીન તો ખરી, ને તેના સ્વરૂપે જવાજો વેદભાષામાંથી નવી ભાષા થઈ તે સંસ્કૃત, પણ સંસ્કૃત સાર્વત્રિક ઉપ-લોગમાં ન હતી એમ નહિ. વિદ્વાનો તથા ઉચ્ચવર્ગના લોક સંસ્કૃતજ બોલતા, અને નીચલેક શ્રીવર્ણ-ઈંચાદિ પ્રાકૃત બોલતાં. આ ઉભય પક્ષના અનુયાયી બંન્ના છે, પણ વધારે વલણ બીજા પક્ષ તરફ છે. સ્વેગેલ, બન્સન, બીલ્સન,

જે હાલે આપણે જાણીએ છીએ તેવી શુદ્ધ સંસ્કૃત બાયાનાં લખાવણાં છે; ને સ્મૃતિ નામથી જાણખાય છે. લોકોને વ્યવહાર કાર્યમાં જાઓ અવરોધ ન આવતાં, પ્રસંગે પ્રસંગે વેદોક્ત આચાર્યમાળે કર્મમાર્ગે જવું સરસ પડે તેવા, શુદ્ધમાત્રમાં, ધરમાંજ, ચલાવી શકાય એવા કોઈ માર્ગની પણ અપેક્ષા ઉભી થઈ. એવાં બધાં કર્મ સ્માર્ત કહેવાય છે. એ માટેના જે સૂત્રચંદ્રો છે તે સ્માર્તસૂત્ર અથવા શુદ્ધ-સૂત્ર કહેવાય છે. વાસ્તવિક રીતે સ્માર્તસૂત્રોનાજ બે વિભાગ છે; શુદ્ધ-સૂત્ર અને ધર્મસૂત્ર. આશ્વલાયન, ખૌદ્રાયાન, હાઝ્યાયન, કાત્યાયન, વૈતાન, માનવ, કૌશિક ઇત્યાદિ શ્રીતસૂત્રો પ્રસિદ્ધ છે. શુદ્ધસૂત્રોમાં આશ્વલાયન, ગોમિલ, પારસ્કર ઇત્યાદિ પ્રસિદ્ધ છે. ધર્મસૂત્રોમાં આપસ્તંબ, ગૌતમ, વિષ્ણુ, તથા બીજા સ્મૃતિદારોનાં પ્રસિદ્ધ છે. શ્રીત અને શુદ્ધ એ શબ્દોનો યદ્યર્થ અર્થ, આશ્વલાયનસૂત્ર ઉપરથી એવો થાય છે, કે શ્રીત એટલે વૈતાનિક, અર્થાત્ વિતાન એટલે

મુર, ગોદસ્કર, વેખર, બોપ, મેક્ષમ્બુવર, ઇત્યાદિ કોઈ પણ પાશ્વત્યપંથિતના ભાષાસંબંધી લેખમાં આ વાતનો વિસ્તાર મળી આવશે. 'વિદ્વન્ કાદ્યોલો-ચકલ લેક્ષરશિષ' સંબંધે, મુંબઈની યુનિવર્સિટીમાં, ઠાં બંડારકરે આપેલાં બ્યાખ્યાન, જે મુંબઈની એસિઆટિક સોસાયટીના રીપોર્ટમાં છપાયાં છે, તે આ બધી તકરારોનો સાર તથા તે ઉપરાંત કેટલાક બહુ મનન કરવા યોગ્ય વિચારોથી સરપૂર છે. આજ સંબંધમાં એવી બીજી તકરારો પણ ચાલે છે, કે વેદનું નામ શ્રુતિ છે, અને તે શ્રુતિ પરંપરાથી ચાલુ રહેતો, તે ઉપરથી, તથા મંથ પુસ્તક ઇત્યાદિ કે લેખનસામગ્રિ ઇત્યાદિ વાચક કોઈ શબ્દો વેદમાં આવતા નથી તે ઉપરથી, વેદસાક્ષમાં લખવાની કલા નાણીની દરે નહિ. આથી 'વિદ્વન્ મત પણ ધજાનું' છે, તેમાં યદ્યેશ્વર માસ્ત્રીએ આર્યરિધાનુષાઠરમાં જે સંબંધે ઠીક લખાણ કર્યું છે.

અગ્નિસ્તિતાગ, બહુ અગ્નિ, તેથી સાધ્ય એગ્ન્યાધેય અગ્નિહોત્રાદિ
 કર્મ; અને ગૃહ એટલે ગૃહને, ગૃહસ્થધર્મને ઉપકારક એવા આવ-
 સથ્ય અગ્નિમાત્રથીજ સાધ્ય કર્મ, આ અર્થને, આપણે જે સામાન્ય
 અર્થ કરતા આવ્યા છીએ તે સાથે મેળવી લઈ, વ્યવસ્થા સમજવી.
 મૂત્રપ્રયો વેદ વેદ અને શાખા શાખાપરત્વે જુદા જુદા છે એ આ-
 ગળ સચવેલું છે. સ્મૃતિપ્રયોગ નામ સ્મૃતિ એમ પાડવાનું કારણ
 એવું છે, કે જેમ શ્રવણમાત્રથી પરપરાએ સંગૃહીતો વેદ તે શ્રુતિ કહેવા-
 તો, તેમ અમુક મત્રાદિમા આમ છે એવા સ્મરણથી અમુક આજ્ઞા કર-
 નાર શ્રંથ, તે સ્મૃતિ કહેવાવા લાગ્યો. સ્મૃતિ અથવા ધર્મશાસ્ત્રના શ્રંથ
 ધણા છે, તેમા મનુ, અત્રિ, વિષ્ણુ, હારીત, યાગવલ્ક્ય, ઉશનસ,
 અંગિરસ, યમ, આપ્તજ, સંવત્, કાત્યાયન, બૃહસ્પતિ, પરાશર,
 વ્યાસ, શંખ, લિખિત, દક્ષ, ગૌતમ, શાતાતપ, વસિષ્ઠ, એ વી-
 નના મુખ્ય છે. કંતુ, સુમન્તુ, યોધાયનાદિ ખીજ, ઉપસ્મૃતિકાર મ
 નાય છે. આ સમયજ સૂત્રસમય કહેવા. એવામા, જેમ કિયાને
 ઉદ્દેશીને બ્રાહ્મણ ભાગના ઐત સ્માર્તાદિ સૂત્ર થયા છે, તેમ જ્ઞાનને
 ઉદ્દેશીને ઉપનિષદોના પણ બ્રહ્મસૂત્ર અથવા ઉત્તરમીમાસાસૂત્ર થ-
 યા છે. ઉત્તરમીમાસા એવું નામ એ ઉપરથી છે, કે વેદ તથા બ્રાહ્મ-
 ણના કર્મભાગને સમજવાના જૈમિનીયસૂત્રો પૂર્વમીમાસા કહેનાય છે.
 ઉત્તરમીમાસાના રચનાર વેદવ્યાસ મનાય છે. એના ઉપર ભાષ્યો
 ઘણા છે. આ તો પ્રસિદ્ધજ છે, તેમા શંકરાચાર્યનું પ્રાચીનમા પ્રા-
 ચીન છે, જે કે તેમના પહેલા પણ ખીજ ભાષ્યો હશે એમ અનુમાન,
 નહ અને ભાષ્ય ઉભય ઉપરથી, થઈ શકે છે. વરતુત ઉપનિષદમાનો
 ધર્મ એજ જઘા આચાર્યવર્તનો નિયામક ધર્મ થયેલો હતો, અને છે.

તેથી પ્રત્યેક ધર્મમાં ઉપનિષદોનો અર્થ પોતપોતાના મતપ્રમાણે, કરવાની આવશ્યકતા પડતી. એટલે ઉપનિષદમાત્રના અર્થનો નિષ્કર્ષ કાઢી રચેલાં વ્યાસમંત્ર ઉપર ભાષ્ય લખી, પ્રત્યેક સંપ્રદાયવાળાને, પોતાનો સંપ્રદાય ઉપનિષદથી વિરુદ્ધ નથી એમ સાબીત કરવાની જરૂર પડતી. ઉપનિષદ અને સૂત્ર બેનો અર્થ, પોતાના મત પ્રમાણે વિરોધ ન આવે તેમ કરવો. એટલુંજ નહિ, પણ એ બેની સાથે ગીતાજી, જેનું તેની મહત્તાને લીધે સ્મૃતિ જેટલું પ્રામાણ્ય દરાવેલું છે, તેનો અર્થપણ વિરોધમાં ન આવતાં સ્વમતને પ્રતિપાદન કરે છે, એમ જતાવવાની જરૂર પડતી. આ ત્રણનું નામ પ્રસ્થાનત્રય. એ પ્રસ્થાનત્રય ઉપર, જે, ભાષ્ય કરી, પોતાનું મત રચાવે, તે આચાર્ય. ખીજાને આચાર્ય કહેવાય નહિ.* એવા ધર્મપ્રવર્તક આચાર્યો આજપર્યંત, શંકરાચાર્યથી આરંભી, આઠ યજ્ઞ ગયા છે, તેમનાં આઠ ભાષ્યો પ્રસિદ્ધ છે. શંકરાચાર્ય, આનંદતીર્થ, નિમ્બાર્ક, ભાસ્કર, રામાનુજ, શૈવમતપ્રવર્તક, વલ્લભ, લિલ્લુ; તે

* આ ઉપરથી સમજી શકારો કે ગીતા, સૂત્ર, ઉપનિષદ આદિના ધાર્મિકે તેટલા અર્થ હોવાનો સંભવ છે. સ્વતંત્ર, સ્વાભાવિક, યથાર્થ અને સરસ અર્થ કીરો છે, તે ભલે સંસ્કૃત ભણી, બધા અર્થો વાંચી, વિચાર્યા વિના, નિશ્ચયમાં આવી શકે નહિ. અર્થાત્ અમુક મતમતાંતરનો આગ્રહ કરી અમુક વાક્યનો અર્થ અમુકજ છે, એમ લટવું બ્યર્થ છે. જે અર્થથી ઘણામાં ઘણાં વાક્યો મચડયાવિના સરસ રીતે સમભષ જતાં હોય, અને યુક્તિ-માત્રથી જોતાં પણ જે અર્થ સંગત લાગતો હોય, તેજ ખરો અર્થ-ધર્મ-એમ નિયમ શંખી વિચારવું ઠીક પડે છે. ઉપનિષદમાં કે સૂત્રોમાં આમ કહ્યું છે, એવું કહેવા જતાં, અમુક મતનો સ્વીકાર થઈ જાય છે, ને તેથી વિરુદ્ધ મતવાળાને કહેનારનું વાક્ય અશ્રદ્ધેય થઈ પડે છે. આમ ન થાય, અને કેવળ નિષ્પક્ષપાતથી અર્થોનો વિષયમાત્ર સમભય, એટલો દેતુ રાખી, આ લેખમાં, મેં ખદુ જલાજ ને સકાયથી આ બાબતનું લખાણ કરેલું છે.

અનુક્રમે દેવસાદૈત, દૈત, બે દ્વૈતાદૈત, બે ત્રિસિદ્ધાદૈત શુદ્ધાદૈત, અને
અવિભાગાદૈત એ મતના પ્રવર્તક. વિસ્તાર આગળ આવશે. ઉપ-
નિષદો તો ગણાવી ગયા છીએ. ગીતાજીવિષે વિસ્તાર આગળ આ-
વશે. સૂત્રોનો વિષય અત્રેજ દહેવાનો પ્રસંગ છે. બ્રહ્મમૂલના ચાર
અધ્યાય છે, પ્રત્યેક અધ્યાયના ચાર ચાર પાદ છે, ને પ્રત્યેક પાદના
અમુક અમુક અધિકરણ છે. સમન્વય, એટલે શ્રુતિમાનનો બ્રહ્મપ્ર-
તિપાદન કરવા ઉપર લક્ષ છે, એ જણાવવાનો અધ્યાય; અવિરોધ,
એટલે બ્રહ્મથી વિરુદ્ધ જણાતી શ્રુતિ સ્મૃતિ પણ વિરુદ્ધ નથી, તેમ
યુક્તિથી પણ બ્રહ્મવિના ખીજું પ્રતિપાદન થઈ શકતું નથી; એ જા-
ણાવવાનો અધ્યાય; સાધન, એટલે બ્રહ્મજ્ઞાનના શ્રુત્યનુસાર સાધનના
વિચારોનો અધ્યાય; જીવન્મુક્ત, એટલે શ્રુતિપ્રમાણે મોક્ષસ્વરૂપ, મોક્ષ-
કર, જીવન્મુક્તિ, એ વિષયના વિચારોનો અધ્યાય. પ્રત્યેક અધ્યાયના
વિષયના અવાંતર વિભાગ કરી, પાદ દરાવ્યા છે, અને પાદ પાદે
પણ, યરી વિભાગ કરી, અધિકરણ પાડ્યા છે. સૂત્ર અને સ્મૃ-
તિની ગણના કરવાની આખરે, દહેવાનું છે, કે પ્રમાણ માનવામાં,
શ્રુતિ પ્રથમ છે, અને સ્મૃતિ તેથી ઉતરતી છે. જે સ્મૃતિવાક્યનું
ખીજ શ્રુતિમાં ન હોય, તે પ્રમાણમાં ગણાતું નથી.

શ્રોતધર્મનું સંક્ષેપથી વર્ણન થઈ રહ્યું. હવે સ્માર્તધર્મનું તેજુંજ
વર્ણન કરી આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરીશું. આર્યસોદોની વ્યવસ્થામાં
પ્રથમ વર્ણવિભાગ થયો એ પ્રમાણે કહી ગયા છીએ. જે ચાર વર્ણ
બધાયા, તે છેક સૂત્રકાલમાં બધાયા, એમ માનવાનું કારણ નથી,
કેમ કે વેદમાં પણ, એજ ચારે વર્ણના નામ આવે છે, અને પુરુષ-
સૂક્તમાં તો, તેમની ઉત્પત્તિ પણ પુરુષના મુખ, ગ્રાહ, ઉર, અને પ-

ગથી, 'અનુક્રમે જણાવેલી છે. એમ જણાવવામાં ચતુર્વર્ણનાં કર્મ માત્ર જણાવવાનો હેતુ છે, ને તેજ ગીતાગ્રમાં સ્પષ્ટ કરેલાં છે, છતાં પાછળના પુરાણકાવમાં, જેમ પુરુષરૂપ ભગવાન નવા થયા, તેમ આ-
 હારો પણ તેમનું મુખજ યદ્ય ખેડાઃ આહારણા મુખમા ગયું તે ભ-
 ગવાનનેજ મળ્યું, ને આહારણુ ખોલ્યા તે ભગવાનજ ખોલ્યા. ગમે તેમ પણ, વર્ણવ્યવસ્થા છે બાજુ પ્રાચીન. પ્રાચીનદેશ મોસર,
 ત્યાપણ આનીજ વર્ણવ્યવસ્થા જાણ છે ધગનમા પણ જન્મસીદના
 વખતમા જેવી વ્યવસ્થા થયાનુ દ્વિરદોશી લખે છે; અર્થાત્ મનુષ્યને કર્મ પરત્વે એની વ્યવસ્થા તો કોઈને કોઈ પ્રકારે માનવીજ પડે છે. વર્ણોત્પત્તિ ક્યાથી હશે તે પણ અરે વિચારીએ. મનુરમૃતિમા સ્પષ્ટ રીતે બતાવ્યું છે, કે જેમ જેમ વર્ણસંકર થતો ગયો, અન્યોન્યમા અગમ્ય સ્ત્રીપુરુષોએ વ્યવહાર કરવા માડ્યો, કે બહારના અનાર્થ લોકોથી સ્ત્રીઓ દૂષિત થઈ, તેમ તેમ નની જાતિઓ પેદા થતી ગઈ. તેમને ગાટે નવા નવા કર્મ પણ નિયમાતા ગયા, અને તે, પક્તિ કન્યાગ્રહણાદિ વ્યવહારથી દૂર થતી ગઈ. સ્ત્રી એટલે ક્ષેત્ર, તેને દૂષિત ન થવા દેવા તરજ બહુ લક્ષ રાખવાના આવતું, અને યદ્યપિ અનુયોગમજ્જોજન કન્યાદિ વ્યવહાર ત્રિવર્ણમા ચાલતો, પણ પ્રતિલોભ થતા તો સંકર થયોજ ગણાતો. ગમે તેના ઉચ્ચવર્ણનો પણ કોઈ કારણથી દુષ્ટ થયેલો આર્થ તરતજ અધમ વર્ણમા ગણવામા આવતો. એવા, ક્યાલોપથી કે ક્ષેત્રદોષથી, જે આહારો બ્રહ્મ યાપ, તે સુન, અમ્બાગ્રાદિ અધમ જાતિને પામતા; ક્ષત્રિયો તેમ બ્રહ્મ યાપ, તે, પૌંડ્ર

* આહાર, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યની કન્યા લે તે અનુયોગ વ્યવહાર, પણ એથી ઉચ્ચ થાય તો પ્રતિલોભ વ્યવહાર કહેવાય. એમ બે રાખદો સમજવા.

ઐશ્વર્ય, દ્રવિડ, કામ્બોજ, ચવન, શક, પારસ, પલ્લવ, ચીન, કિરાન, દરદ, ખશ આદિ જાતિને પામતા; અને ચતુર્વર્ણમાંના જે આર્યત્વ તથા અશિષ્ટાચાર ગ્રહણ કરે તે મ્લેચ્છ કહેવાતા. આવા પ્રકારના ક્રિયાલોપ કે સંકરોપ એ, જાતિની ઉત્પત્તિનું કારણ છે; અને, જેમ જેમ મૂલવર્ણથી બ્રહ્મ થઈ; ક્ષેત્રરોપવાળા જાતિઓ વધતી ગઈ, તેમ તેમ, મૂલવર્ણવાળાઓએ, પોતાની માનસિક તથા શારિરીક શુદ્ધિ સાચવવા માટે, તેવી જાતિઓ સાથે વ્યવહાર બંધ કરવા માંડ્યો. હાલમાં જે જાતો ચાલે છે, તેની ઉત્પત્તિનું મૂલ આ પ્રમાણે છે. જુદી જુદી જાતિઓએ શાં શાં કર્મથી નિર્વાહ કરવો તે પણ સ્મૃતિઓમાં કહેલું છે. વેદમાં તો, બ્રહ્મવર્ણથી થયેલી જાતિમાત્રને એકજ શબ્દ-નિષાદ-થી વ્યવહરેલી હોય એમ લાગે છે, પણ તે શબ્દ આ જાતિવાચક હશે, કે કોઈ બીજા અધમલોકવાચક હશે, એમ સ્પષ્ટ નિર્ણય થતો નથી. અર્થાત્ જાતિની વ્યવસ્થા વર્ણવ્યવસ્થા જેટલી પ્રાચીન નથી. આર્યલોકને, ક્ષેત્રશુદ્ધિ અને તદ્દ્વારા રક્તશુદ્ધિ તથા વીર્યશુદ્ધિ અને આત્મશુદ્ધિ, એ ઉપર બહુ આગ્રહ હતો, તેમાં બીજાડ થતાં જાતિઓ યદ્ય છે. સામાન્ય પ્રકારના વ્યભિચારને માટે પણ, તેથીજ, બહુ વિકટ દંડ કરાવેલો છે; ને ઉચ્ચ વર્ણોમાં લગ્નની એકતાજ સ્વીકારેલી છે. ચાલતા કલિકાલની ધોર અનીતિમાં, એ જાતિઓ હજુ કેટલી વધશે, ને ક્યાંસુધી આપણને અધોગતિએ ઉતારશે, તે કોણ કહી શકે એમ છે? આ બધો વિસ્તાર મનુસ્મૃતિના દશમા અધ્યાયમાં છે. ત્રિવર્ણને સર્વ કર્મનો અધિકાર છે. વેદમંત્રોમાં તો ઘણાએક આહવાનિનાના પણ ઋષિઓ દીઠામાં આવે છે, અને સ્ત્રીઓ પણ મંત્રદર્શન પામેલી છે. ઉપનિષદોમાં વારંવાર ક્ષત્રિયોએ

આહારોને ઉપદેશ કરેલા છે, અને ઘણી સ્ત્રીઓ, આહારમાં સારા વિદ્યાન આહારોને પણ પ્રશ્નાદિથી શુભવતી જણાઈ છે.† એટલે કે વેદાધ્યયનનો અધિકાર સર્વ ત્રિવર્ણ સ્ત્રીપુરુષને ન હતો એમ મનાતું નથી, જોકે પાછળના સમયમાં સ્ત્રી અને શુદ્ધ ઉભય આગળ વેદો-ચારનો પ્રતિબંધ દીઠામાં આવે છે, એક ખીજી યાત્રા પણ એજ પ્રાચીન પૂરાવામાંથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે. જ્ઞાનક્રિયાદિ ઉત્કૃષ્ટતાને લીધે, આહારોત્તરે ઋષિત્વને, પામવાને ખીજી વર્ણવાળા પણ સમર્થ થઈ શકતા,† તેમ તેનીજ ન્યૂનતાથી આહારો પણ, અધમતાને પામી બહિષ્કાર પામતા. કેવલ જન્મપરત્રેજ વર્ણનો નિયમ ન હતો જન્મ પરત્રે જાતિ એ નિયમ સંકર થયા પછી બધાયલો લાગે છે, ને તેમ તો, વાસ્તવિક છે, કેમ કે ક્ષેત્રદોષ એટલે વીર્યદોષ થયો, ત્યાં જાતિ બદલાવી શકિત નહોતી. અમુક કુલની સાકડી વ્યવસ્થા પેસનાનો સંભવ પણ જાતિનું બંધન થયા પછી સહજ છે કે ક્રિયાદોષ ટળે, પણ ક્ષેત્ર દોષ ન ટળે, એજ રહસ્ય છે.

* હાન્દોગ્ય † બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ ‡ રાજર્ષિ રાજ એ ઉપરથી જ થયો છે.

કે ખીજી કોઈ દેશોમાં આવી કુલજાત્યાદિ વ્યવસ્થા જણાતી નથી, પણ સર્વે દેશોમાં, હાલપણ, બધા લોક એક જેવા છતાં, અમુક અમુક વર્ગ માનેલા હોય છે, ને ખાસ ખીજી કન્યાવ્યવહાર ઇત્યાદિ તેટલી સીમામાજ્ઞ થાય છે જરૂર પડતા એ સિમા તોડવામાં બાધ ગણાતો નથી એટલું જ સવિશેષપણ છે આમ થવાનું કારણ માત્ર એટલું જ છે કે તે તે દેશોમાં નાર્યશુદ્ધિનું રહસ્ય સમજવામાં પ્રથમથી આવેલું નહિ ‘હેરિડિટી’ અને ‘ડીસેટ’ નો જે મહાનિયમ લામાર્ટ ટર્વિન લિકેલ વગેરે એ હાલ ૧૫ વર્ષથી દૃઢ કર્યો છે, તે ઋષિઓને માહુમ હતો એટલું જ નહિ, પણ તેમણે

ચાર વર્ણ તેવા ચાર આશ્રમ છે. અમુક સ્થિતિમા અમુક ધર્મ સહિત રહેવું, તે એક એક આશ્રમનું સામાન્ય સ્વરૂપ છે. બ્રહ્મચર્ય, ગૌર્હસ્થ, વાનપ્રસ્થ, અને સંન્યાસ એ ચાર આશ્રમ છે ચારે આશ્રમનો ચારે વર્ણને અધિકાર નથી. ત્રિવર્ણને પ્રથમ ત્રણ આશ્રમ સુધી અધિકાર સમન્વય છે સંન્યાસનો અધિકાર બ્રાહ્મણ એકવા-
 નેજ છે. શૂદ્રને ગૃહસ્થાશ્રમનોજ અધિકાર છે. શુદ્રને વેદાધ્યયનાદિ અધિકાર નથી, તથાપિ યમાદિ સ્મૃતિભાષી જણાય છે, કે તેમને સ્માર્તકર્મોનો અધિકાર છે. વેદમંત્રના ઉચ્ચારવિના, સંસ્કાર પણ તેમને કદી શકાય એમ મન્વાદિ કહે છે. શાંકરાચાર્યે શારીર બ્રાહ્મ્યમા અધિકાર વિચારતા એવોજ નિર્ણય કર્યો છે. પણ ઉપનિષદોમા આ અધિકારાદિને બહુ માન આપવામા આવેલું જણાતું નથી જ્ઞાનપરત્વે કોઈ અનધિકારી ગણાતું નથી.† ચાર આશ્રમોની વ્યવસ્થામા પણ, ક્રમની અપેક્ષા, ઉપનિષદ માનનારા ગમતા નથી. જામાવાદિ ઉપનિષદમા, એક બ્રહ્મચર્યથીજ સંન્યાસ લેવાની રજા છે, જ્યારે વિરાગ થાય ત્યારે ચાલી જવું એવોજ સિદ્ધાન્ત છે. આશ્ર-
 મોને અનુકૂળ કેટલાક સંસ્કાર છે, ત્રિવર્ણ, દ્વિજ એટલે એવાર જન્મેલા કહેવાય છે, તે એટલાથીજ, કે જન્મ પામવો એ એક જન્મ, અને બીજો, અમુક પ્રકારની શુદ્ધિ-સંસ્કાર પામવો તે જન્મ. સ-

તે નિયમને માણસની ઉત્પત્તિ સાધવામા વાપરી પણ લીધો છે આપમા દેશમાં વર્તમાન સમયમા નાતોની જે ગરબડ થઈ છે તે તો બહુજ દાનિ-
 કારક થઈ પડી છે નાતોની ઉત્પત્તિનું બીજ હું અત્રે કહી ગયો છું, તે લક્ષમા સજ, ધર્મશાસ્ત્રો પ્રમાણે, ચાતુ બામતોમા, બહુ સુધારો થવાની જરૂર છે.

† અપ્યયદીક્ષિતે, સિદ્ધાન્તયેશમા, શુદ્રને પણ બ્રહ્મજ્ઞાનનો અધિકાર છે એણે ઉપનિષદ મત ડીઝ ચર્ચલું છે

સ્કારની સંખ્યા સામાન્યતઃ સોળ, ચોવીશ, કે પચીશની મનાય છે. અંગિરસે પચીશ ગણાવ્યા છેઃ ગર્ભાધાન, પુસવન, સીમન્તોત્તયન, ખલિ, જનનકર્મ, નામકરણ, નિષ્ક્રમણ, અન્નપ્રાશન, ઐલ, ઉપનયન, અક્ષયર્થાદિ ચારવ્રત, સમાવર્તન, વિવાહ, આગ્રયણ, અષ્ટકા ઉત્સર્ગ, ઉપાકર્મ અને પંચમહાયમ. આ પચીશમા પંચમહાયમ નિત્ય છે, અને વિવાહાન્ત સોળ નૈમિત્તિક છે, ખીજી યથાશક્તિ કર્તવ્ય છે.

ગર્ભાધાન:—ઋતુમતીભાયાને ગર્ભધારણાએ કરેલો સંસ્કાર. રજોદર્શન થયા પછી પ્રથમ ચાર દિવસ વર્જવાના છે, ને તે પછી પણ, શાસ્ત્રે નિયિદ્ધ કરેલી અમાયાસ્યાદિ તિથિઓ વર્જવાની છે. એ મિવાયના દોઢ દિવસે, સોળ દિવસની અંદર, પોતાના શૃણ્મુક્તોક્ત હોમાદિ પૂર્વક, ગર્ભાધાન-સયોગ-વિહિત છે. આ સંસ્કાર ઉપર આજઠાન કોઈનું લક્ષ નથી. ઋતુકાલનો નિયમ લોક સંભાળતા નથી, ખાલભને રીવાજે બધું ઉંધું વાળ્યું છે, અને કેવલ પશુવત્ સભોગ માત્ર થતા, સર્વના ભોગ મળેલા છે. વીર્યરક્ષા થતી નથી, વાજણીઓ ઘણી નીવડે છે, પ્રજા હીનસત્ત્વ થાયછે; યુદ્ધિ, ખલ, પરાક્રમ યાત્ર્યા ગયા છે ! !

પુસવન:—ગર્ભધારણ થયોછે એવા નિશ્ચય પછી, ત્રીજે માસે ગર્ભમાં, વીર્ય, પરાક્રમ, સ્થાપવાનો સંસ્કાર. આ સંસ્કાર પણ હાલમાં બંધ પડી ગયેલો છે.

સીમન્તોત્તયન, ખલિ:—ચોથે, છઠ્ઠે કે આઠમે મહીને ગર્ભિણી તેમજ તેના ગર્ભની શુદ્ધિ તથા રક્ષા માટે કરવામા આવેછે. ગર્ભિણીના સીમંતને એટલે ચોટલાના સેંચાને, તેનો પતિ, ઉમરડાનાં બે ગુચ્છ, તથા ત્રણ કુશાકર સહિત, ત્રણ રંગની સળીયી, જુદો

પાડેછે, આ ઉપરથી એનું નામ સીમન્તોત્તમન પડ્યું છે, ને લોકમા-
 સીમત એમ પ્રસિદ્ધ છે. સોમની ગુતિ થાય છે, ને હોમાદિ તથા
 આશ્વિ મોજન થાયછે. પછી જેના બાલક જીવતા હોય તેની સૌભા-
 અવતી સ્ત્રીઓ પાસે, ગર્ભિણીને મગલાચાર કરાવવાનું છે. આ
 ઠેકાણે સ્ત્રીઓએ અનેક કપોલકરિપત રચનાઓ કરી, ખેળો ભરવાનો,
 મામેરાનો, વાધ બનાવવાનો વગેરે ચાલ ચલાવ્યા છે. આ સંસ્કૃ-
 રથી, સ્ત્રીરૂપ ક્ષેત્રની શુદ્ધિમાત્ર ઇષ્ટ છે, એટલે પ્રતિગર્ભે, તે કરવામા
 આવતો નથી. ગર્ભિણીને સુખે પ્રસવ થાય એની ઇચ્છાથી, કોઈ કોઈ
 લોક, વિષ્ણુબલિરૂપ હોમ પણ કરેછે. આજ પણ નારાયણબલિનો
 ચાલ સીમત જેવોજ પ્રસિદ્ધ છે પણ નારાયણબલિ, હોઠરા ન થના
 હોય ત્યારે, માઈ તીર્થમા જઈ કરી, એવો લોકપ્રચાર ચર્ચ ગયોછે.
 લોક ધારેછે, કે કોઈ જૂત પ્રજા થવા દેતું નથી તે, બલિ ચરનાથી
 થવા દેશે; પણ જે મહાજૂત-વીર્યરક્ષા ન કરવારૂપી-તેમને વળગેલું
 છે તેનો વિચાર રાખતા નથી.

જાત કર્મ, નામ કરણ, નિષ્ક્રમણ, અન્નપ્રાશન, ચૌલ -
 -બાલક જન્મે કે તરતજ, નાળ વધેગતા પહેલા, પિતા, સ્નાન કરી
 વિધિપૂર્વક હવનાદિ કરી, પર્યંત ઉપર ધી તથા મધ નાખી, તેમા
 સુવર્ણનો કટકો ધસેછે, ને તેજ કટકાથી, સુવર્ણ રંગ સંહિત ધી-
 તથા મધ, બાલકને પાવછે. આનું નામ જાતકર્મ, જે ગંગાધીરૂપે
 આજ પણ ચાલુજ છે. જાતકર્મસંબધે, અશૌચ-સૂતક-નો વિચાર
 પણ હોતો થાયછે અશૌચ બે પ્રકારના છે, મરણનિમિત્ત અને જન્મ-
 નિમિત્ત સૂતક શબ્દ, માત્ર જન્મનિમિત્ત અશૌચનો વાચક છે, છતાં
 ઉભય અશૌચને માટે વપરાય છે. મરણનિમિત્ત અશૌચને શાવાશૌચ

હોયે. મનુ હોયે કે સતક તો માયાપને, કે માનેજ છે, * પશુ
 શાવાશાય બધા સપિણ્ડોને છે. હાલનો રીવાજ તો .ખન્ને અગ્રીય
 દસ કે બાર રાત્રી સપિણ્ડમાત્ર પાળે છે એવોજ છે. જ્ઞાતકર્મ પછી
 અગ્નીઆન્ને, બારમે, કે તે પહેલાં સારે દિવસે, નામ પાડવાનું છે.
 નામ કેવું પાડવું તેપણુ નક્કી કરેલું છે. આક્ષણું મંગલવાચક, ક્ષત્રિ-
 યનું બલયુક્ત, વૈશ્યનું ધનવાચક, અને શુદ્રનું દાસત્વાવાચક પાડવું.
 આનું નામ, નામક્રાણુ, જે આજે પણ, છટ્ટીને નામે પ્રસિદ્ધ છે.
 સંસ્કારે સંસ્કારે દાન બોજનાદિ કહેવાજ છે, તે વારંવાર અત્રે
 હોતા નથી. એયે મહીને નિષ્કંઠમણુ એટલે ઘર બહાર ફરવા હરવા
 કાઢવાનું, અને છટ્ટે મહીને અન્નપ્રાશન એટલે અન્ન ખવરાવવા
 માડવાનું છે. આ બે સંસ્કાર, સંસ્કારરૂપે હાલ ચાલતા નથી. બીજે
 ત્રીજે પાત્રમે વર્ષ, કે ઉપનયનની સાથે પણ, પુત્રના માયાના વાળ
 લેવરાવવાનો સંસ્કાર છે. એનું નામ ચૌલ-ચૂડા એવું શીખાનું નામ
 છે, એ ઉપરથી માયું મુકાવવામા શિખા રાખવી કે ન રાખવી,
 એવા પોતપોતાની શાખાનુસાર બે પક્ષ છે. આજે પણ, કોઈ
 દેવમ્યાનમા જઈ બાધા ઉતરાવવાનો રીવાજ વર્ણુમાત્રમા ચાલુજ
 છે; જે કુલમાં એ રીવાજ નથી હોતો, તેવા આક્ષણુમા ઉપનયનની
 સાથેજ એ સંસ્કાર થાય છે.

● માને દસરાત્રા, અને પિતા તો રનાનમાત્રે શુદ્ધ, એવું મનુમાં તેન-
 જ સંવર્નમાં પણ છે. † ન્યોતિષ પ્રમાણે અક્ષરથી રાત્ર યવું પાડવું. આચ-
 લાયન હોય છે કે પ્રતિષ્ઠાકામેદયક્ષર, ને ગ્રહવર્ચસપમે ચતુરક્ષર નામ લેવું.
 સ્ત્રીનાં નામ પ્રીતિ આનંદવાચક તથા એકી અક્ષરવાળાં લેવા આક્ષણેનાં નામ
 રામાંત હોય છે, ક્ષત્રિયનાં વર્માન્ત હોય છે, વૈશ્યનાં વસુ, પાશ્વિત એવજ
 અન્તવાળાં હોય છે, ને શુદ્રનાં દાસાન્ત હોય છે.

ઉપનયન, તદ્વત્સાર ચાન્દ્રવ્રત, મમાવર્તન — આવકને, ગાય-
ત્રીમત્ર આપવો અને આચાર્ય પામે લઈ જવું (નયન) એ
ઉપનયન, એ સરકાર થયા પછી દ્વિજ થવાય છે બ્રાહ્મણને આર્યે
૧૧ ક્ષત્રિયને અગીઆરમે વા, ને વૈશ્યને બારમે વાં, આ સરકાર
કરવો, મોળા પછી બ્રાહ્મણનો, વીશ પછી ક્ષત્રિયનો, ને ચોવીશ
પછી વૈશ્યનો આ સરકાર માટેનો કાન અતીત થયો ગગાય છે,
એટલે તે પછી ઉપનયન કરવું હોય, તો ઋગ્વાત્સ્તોમ નામનો પ્રાય-
શ્ચિત્તરૂપ થઈ કરે ત્યારેજ બને બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, અને વૈશ્યે, કાગા-
મૃગનું, રસ્તું, કે બસ્તનું ચર્મ અનુક્રમે ઓઢવું, મુજની ત્રણ સેરની
મેખના અને કપાસનું તેવડું એક અથીનાનું યજ્ઞોપવીત (જનોઈ) ને
ખાખરાનો કે ખીલીનો માથાસુધી લાગો દડ, ધતુપતી દોરીની મેખ-
વા અને શણનું યજ્ઞોપવીત ને વડ કે ખદિર (ખેર) નો કપાલ
મમાન દડ, શણની મેખના અને બકરાના વાળનું યજ્ઞોપવીત ને
પીલવા કે ઉમરડાનો નાક સમાન દડ, અનુક્રમે ધાગણ કરવા. એ-
પ્રમાણે તૈયાર થઈ આવેલા, અને આચાર્ય, એટલે પ્રથમે પિતા,
પામેથી સાવિત્રી-ગાયત્રી-નો ઉપદેશ પામેલા, શિષ્યને, ગુરુ, ચાર
નિત્ય વ્રતનો ઉપદેશ કરેછે બ્રહ્મચારી રહે જ, સત્ય બોલજે,
મધ્યાવન્દનાદિ સિક્ષાસહિત કર્મ પાળજે, ગુરુની સેવા કરી,
વિદ્યા-વેદ-ભણજે, આ ચાર વ્રત છત્રીશ, અદ્વાર, બાર, કે ઘોડામા
ઘોડા મન, વર્ષ સુધી પાળવાના છે મરણુ પર્યંત પણ તે અહણુ ક-
ર્વો હોય તો તેમ પણ આસા છે. પછી, ગુરુની રજા લઈ, ગુરુને

૧ * ઉપનયનસરકારનો કાલ વીતી જવાથી ગાયત્રી સંબંધ વિનાના,
માત્ર, બહિષ્કૃત ગણાય છે

સતોપી, પાછા આવી, પરણવા વગેરેનો વિચાર કરવાનો છે. આ પાછા ફરવાનો જે સંસ્કાર, તે સમાવર્તન કહેવાય છે. ઉપનયનથી સમાવર્તન સુધીનો કાલ તે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ; આ સંસ્કારો કાલ પણ ચાલુ છે. કાલે કરીને ફેરફારો થઈ ગયા છે. પ્રથમ તો, ત્રિવર્ણ એ સંસ્કાર કરતા નથી, માત્ર બ્રાહ્મણોજ કરે છે; તેમા પણ વયનો નિયમ રાખતા નથી, આઠ પહેલા કરે છે, ને સોળ પંચી પણ કરે છે, * ત્રાત્યસ્તોમ કોઈ કમળું નથી. ચાર વ્રત પાળવાના, તે ક્ષત્ર બાદમ બાદમ કહીને, એકાદ મિનીટમા સમાપ્ત થાય છે. છત્રીશ, અઠાર બાર કે નવ વર્ષને બદલે એકજ દિવસમા બધું કરી લેવામા આવે છે. સમાવર્તનનો વિધિ પણ બડવો દોરાડી પટ્ટી લાવવાની રમત કરી કરવામા આવે છે. આમ થવાથી આ સંસ્કાર, એક નામ માત્ર ગ્યો છે, ને જૂની રીતિને વળગી રહીને, જનોઈ એ નામનું નાટક, બ્રાહ્મણો કરે છે. એમા જે ફેરફારો થઈ ગયા છે, તે, દેશકાલાનુસાર વાજમાજ થવા છે. એ સંસ્કારનો મુખ્ય ઉદ્દેશ વિદ્યાભ્યાસ અને બ્રહ્મચર્ય એ વાત તન્હ છે. તો, વિદ્યાભ્યાસ તો, આજે પણ લગભગ આઠમેજ વયથી આરંભી, છેક કોલેજ સુધી બચુતા ૧૨-૧૫ વર્ષ લગી ચાલજ છે; ને તે ત્રિવર્ણ નહિ, પણ સર્વે વર્ણે યથાશક્તિ કરે છે.† કોઈ, ગાયત્રીને અર્થાત ઈશ્વરને સંબોધતા નથી, ને ધર્મગ્રંથ થતા ચાને છે એટલુંજ અનિષ્ટ છે. અસલની કેળવણી ધર્મગિરિન

* બાવનગરના વડનગરા નાગડેમા ઉપનયનસંસ્કાર વિવાહ સાથેજ કરે છે, એટલે ૧૬-૧૭ વર્ષ વિવાહ થાય, ત્યારે જનોઈ પણ થાય !! † જે છે પ્રાચીન બ્યવસ્થા ચાલતી હોત તો આ પ્રમાણે પ્રવીણ યવેશને બ્રાહ્મણમાં ગણત.

તી, તેનાં ફલ પણ પ્રાચીન સદાચાર, સત્કર્મ અને મહત્તામાં પ્રત્યક્ષ છે. દાલની કેળવણી ધર્મહીન છે, તો તેનાં ફલ પણ આપણી નજરે નથી. આમ થયું છે, છતાં આ સંસ્કારનો મુખ્ય હેતુ વિદ્યાભ્યાસ, સત્યવાચનો છે, પછી નામમાત્રને વળગી, એક દિવસ નાટક કરે ન કરે તે સરખું જ છે. પણ, બહુ ખેદની વાત, ઘણા પશ્ચાત્તાપની વાત, અને આપણને વિદ્યા, બલ, પગક્રમ, તેજ, આયુષ્ય સર્વથી નિર્માલ્ય કરી પશુવત્, જટાત્, બનાવી, પરદેશીનુંજ અનુકરણ કરવાને અધમમાર્ગે દોગ્ધારી વાત, એ થઈ છે, કે બ્રહ્મચર્ય સત્યવાતું નથી. વીર્યરક્ષા બ્રહ્મચર્ય-જેને ઉપનિષદોમાં એક યજ્ઞ બરાબર માન્યું છે, તે સર્વ વાતનું-મોક્ષપર્યંતનું-નિદાન છે. એ સાચવવું એજ બ્રહ્મચર્યાશ્રમનો હેતુ હતો; ને તે હેતુ સિદ્ધ થવાથીજ ક્ષત્રિયો રાજ્ય સ્થાપતા, બ્રાહ્મણો મહાભાષ્યોને મહાવ્યાકરણો તથા ઉપનિષદો રચતા ને નવા શોધ કરતા. સ્ત્રીઓ વીરપુત્રને જન્મ આપતી, દેશ સમૃદ્ધ રહેતો, કલાકૌશલ્ય પ્રવર્તતા, એલિફન્ટા અને એલોરા જેવી શુદ્ધાઓ બની શકતી, સદાચાર, સદ્વૃત્તિ સત્યવાઈ, સુખસાન્નિત ને સંપ્રસરી રહેતા, તથા રોગાદિથી પરાભવ ન પામતા, મનુષ્યો લાભો વખત જીવી જીવ્યાનું સાર્યક કરતાં-જેમ આખો ૩૬ કે ૧૨ વર્ષનો એક વિધિ એક દિવસમાં કરી દેવાય છે, તેમ તેજ દિવસ માત્રમાં, બ્રહ્મચર્યનો જાંગ કરાય છે, વીર્યને બગાડવા મંડાય છે-તરતજ, થોડા વખતમાં, બાલકને પરણવાય છે, ઘર મંડાવાય છે!! ઉપનયનનો સંસ્કાર કરી જમણુવારો કરવી એ ફક્ત નાટકજ છે, મસ્કરીજ છે. હેતુ સત્યવાતો નથી, તો નામ માત્ર ઉપર ચાલવાથી શો લાભ છે!! ધર્મની કેળવણી ન મળવાથી એક તરફ નાસ્તિકતા અને અનાચાર

વધતા જાય છે, અને વીર્યરક્ષા ન થવાથી ખીછ તરફ શુદ્ધિપરાધમ
 સ્ત્રીથી થતાં આસે છે; એ બેનું મિશ્રણ થવાથી, આપણને, યોગા વિદ્યા-
 વ્યાસને લીધે બડી બડી વાતો કરતા આવડે છે, પણ અંદરથી ગમે
 તેમ આલતા અંતરાય નડતો નથી, ને અધમતામાંજ દિનપ્રતિદિન દૂષતા
 જાતીએ છીએ. આખા દેશની પાપમાલી થવાનું કારણજ આ સં-
 સ્કારમાંના ત્રણમાંથી બે હેતુ ચૂકવાથી ઉભું થયું છે:—અહ્યયર્થ, વિ-
 દ્યાવ્યાસ, ધર્મનિષ્ઠા, એ ત્રણમાંથી વિદ્યાવ્યાસમાત્રજ દેશકાયાનુસાર
 રૂપાન્તરે કાયમ છે!!

વિવાહ:—સમાવર્તન થઈ, અહ્યયર્થાશ્રમ સમાપ્ત કરી, ગૃહસ્થા-
 શ્રમનો આરંભ છે. એ આશ્રમનું લક્ષણ એજ છે, કે સ્ત્રી કરી; કેમકે
 તેનાવિના ધર્મકૃત્ય કરવાના બનતા નથી. સ્ત્રીસહિત ગૃહસ્થે ધર્મકૃત્ય
 કરવાં જોઈએ, કે જેથી ઉત્તરોત્તર, અંત્યાશ્રમભાટે યોગ્ય થવાય.
 સૂક્ષ્મ રીતે જોતા, આવી યોજનામાં સાફ રહસ્ય સમાયતું જણાવે.
 સંન્યાસ એવો જ અંત્યાશ્રમ છે, તે કેવલ વિગત ઉપરજ આધાર
 રાખે છે. વિરાગવિનાનો સંન્યાસ નરકતુલ્ય કલો છે. સંસારમંદિત
 ફૂટી, ને સર્વ વાત ઉપરથી મન ઊઠી જવું, એ વાત સહજ નથી.
 વળી તેમ થયા પછી પણ, બધું વિશ્વ ભાગમય છે, આત્મવત્ સર્વ,
 એવો સર્વત્ર પ્રેમભાવ ઉદય પામવો, એ સ્વાર્થપરાયણ મનુષ્યસ્વભા-
 વમાં, સહજ બની આવે તેવું નથી. તો યોગ્યજ છે, કે સંસારના
 સુખ ભોગવતે ભોગવતે અનુભવે કરીને, પદાર્થ માત્રના અનિત્યતા
 દુઃખદાતૃત્વાદિનો નિશ્ચય કરી, વિરાગમાં પેસવું; અને આત્મવત્ સર્વ,
 એવા પ્રેમભાવભાટે, પરમપ્રેમરૂપ સ્ત્રીને સાથે રાખી, તેની પાસેથી
 પ્રેમના આંક બહુતે બહુતે, પ્રેમભાવના પારંગત થઈ, સ્વપરાયણત્વ

તજની સસારમા પુરુષવર્ગને સ્ત્રીવર્ગને હાથેજ પ્રેમની અર્થાત્ પર-
 માર્થની, અર્થ તજવાની, કેળવણી લેવી પડે છે. સ્ત્રીજ પોતાના
 અભાવથી, પ્રકૃતિથી, શરીરચર્યાથી પણ એ કામ કરવાને નિર્મિત
 કે, યોગ્ય છે, પ્રેમનો પ્રત્યક્ષ દેવતા છે. એ, એની પ્રેમદેવતારૂપ છે,
 માટેજ એના અભાવમા આપણે નિયમિત રીતે, આ કે પેનો, જે તે
 એ, છેડા દેખીએ છીએ, મધ્યમાર્ગ દેખતા નથી. પ્રેમમા હોય ત્યા
 સુધી જે તેની કામલતા, ભક્તિ, એકાગ્રતા ઇત્યાદિ જુઓ, તો કોઈ
 નામા પણ તેવા હોવા કદિ કે અશક્યજ, કિ બહુના પોતાનો દેહ
 પણ તેમા ને તેમા અર્પવા તૈયાર ! ! જે એને દુ ખ દીધુ, પજની,
 > એનામાં કાઈ વિક્રિયા પેદા કરી, તો તરત ખીજેજ છેડે ઉઘ,
 ગીર્માજ, કોધિજ, મરી પડવાને તૈયાર ! ! આઘાત પત્યાઘાત સરખાજ
 હોય છે જેવો પ્રેમ તેવી ઉચ્ચતા અમલા તેજ પ્રજલ્લા માટેજ સ્ત્રીનો
 નિસાસો લેવાની સ્મૃતિકારો ઠોકી ઠોકીને ના પાડે છે. એની આશિષ
 તે અર્ગ, એનો નીસાસો તે નરક, એનામા મધ્યમાર્ગ છેજ નહિ.
 સ્ત્રી, કાતો અર્ગ છે દેવી છે, કે નરક છે કામેજ છે, સંસારનું વ્યા-
 વહાગિ જુદું બટ માણસ નથી આવી પ્રેમદેવતારૂપ સ્ત્રીજ સર્વને
 કેળવે છે બાલપણમાં માતા પ્રેમનું પાન કરાવે છે, તો મહોટપણમા
 કાન્તા પ્રેમમા પલાળી નાખે છે. સ્ત્રીઓ પ્રેમમાન વિસ્તારે છે, પુરુષો
 પાંડવમાન વિસ્તારે છે. પુરુષવિના ઉત્પાદન, ઉપાર્જન થાત નહિ;
 સ્ત્રીઓ વિના પોષણ, રક્ષણ, સ્નેહભાવ, આનંદ ઉપજત નહિ બન્ને
 એ એક વિના અધરાજ છે. સ્ત્રી પુરુષનું અર્ચાગજ છે. મનુષ્ય,
 આ બધી વાતનો નિષ્કર્ષ કાઢી, બરાબર કહ્યું છે, કે સ્ત્રી લક્ષ્મીરૂપ
 છે, દેવતા છે, પૂજ્ય છે, એના આશીર્વાદથી, એની પૂજાથી, આનંદ

ચાય છે, એને દુઃખી કરવાથી ક્ષેત્ર માત્ર પેદા થાય છે.* આની સ્ત્રીની સાથે રહ્યા વિના, પુરુષ અપૂર્ણ રહે છે, માટે ગૃહસ્થાશ્રમ કરવાનો છે. ગૃહસ્થાશ્રમથી, જેમ પુરુષને ધર્મસાધન કલ્પુ છે, તેમ સ્ત્રીને પણ કહેવું છે. પુરુષને ધર્માર્થક ક્રિયાઓ વિહિત છે, તેમ સ્ત્રીને નથી, પણ પોતાના પતિના ધર્મમા, તે અર્ધોઅર્ધ ભાગિની છે, એટલેજ તેને ધર્મપત્ની, સહધર્મચારિણી, એમ કહે છે. સ્ત્રીનો 'ધર્મ', પતિ સેવા માત્રમાજ પૂરો થાય છે. એ વિના બીજો ધર્મ તેને કલ્પો નથી. પતિ, એજ સ્ત્રીનો ગુરુ છે ઇશ્વર છે. ગુરુ અને ઇશ્વર એમ કહ્યાથી, એવું નથી મિદ્ધ થતું, કે તે તેનો કુલ મુખત્યાર, મારનાર, ફટનાર, મારી નાખનાર છે, એમ અર્થ કરીએ તો, ઉપર કહેલા મનુવચનો સંપેજ, પ્રથમ તો વિરોધ આવે. એ પ્રમાણે ગુરુ, ઇશ્વર, એ કહેવાનું તાત્પર્ય એટલુંજ છે, કે સ્ત્રીએ ગુરુ કરવાની, કે ઇશ્વર ભજવા માટે ગૃહો ધર્માધિકાર ગ્રહણ કરવાની, જરૂર નથી બැકે તેમ કરવામા તેને પાપ છે, પતિ સિવાય બીજાનું ચિત્તવન થવું, એજ વ્યાભચાર છે. પુરુષને પણ સ્વપત્ની સિવાય બીજો વિચાર તેમજ છે. ત્યારે, સ્ત્રીએ ગૃહ ધર્મકૃત્યમા પ્રવૃત્ત થઈ. અધર્મ પ્રાપ્ત નજ કરવો. કેવલ પોતાના પતિની અનન્યપ્રેમમય ભક્તિ કરવી, એથીજ સતોષ પામેલા પતિના ધર્મકૃત્યની તે અર્ધોઅર્ધ

૭ પ્રજનાર્થ મહાભાગા પૂજાર્હા ગૃહદાતયઃ । સ્ત્રિયઃસ્ત્રિયશ્ચ
 ગેદેષુ ન વિગેષોઽસ્તિ કિંચન । અધ્યાય ૯. યત્ર નાર્યસ્તુ પૂ-
 જ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતા । યત્ર તાસ્તુ ન પૂજ્યન્તે સર્વાસ્તત્રાફલા-
 ક્રિયાઃ ॥ અ'યાય ૩. યાતૃદ'ક્ય, અત્રિ, આદિ અનિઓમા પંચ,
 એજ મતવચના અનેક પામ્યો છે.

જાગતા થઇ સ્વયં મોક્ષાદિ પામેછે એમ ધર્મશાસ્ત્રકારોનું, પતિને,
 ગુરુ ઇશ્વર-ઇત્યાદિ જતાવવામા, તાત્પર્ય છે. પરણેલી સ્ત્રીને ગૃહિણી,
 ગૃહની રાણી કહેછે, તેનું કામ ધરમાજ છે, સંભાળવામાં, વ્યવસ્થા-
 મા, સર્વને પ્રેમપૂર્વક આનંદવામા-ક્ષેમ રાખવામા છે. પુરુષનું કામ
 ઉપાર્જન કરવામા, લાવી આપવામા, ને સ્ત્રી આદિને સંપૂર્ણ સામ-
 ગ્રીથી સંતોષવામા-યોગ કરવામા છે. એમ, એક ધરના બે અંગથી,
 યોગક્ષેમ થઇ, આખું ઘર આનંદમા, સુખમા, ધર્મમા, સચવાય છે.
 આમ છે, એટલે ક્ષેમસાધક ગૃહરાજીને, જુદું ધર્મકૃત્ય, કે ધર્માર્થ
 ગુરુ કરવા કરવાનું, ઘટેજ નહિ. પતિના ઉપાર્જન કરેલા પદાર્થોની
 જેમ તે સાચવનારી, કેળવનારી, ભોગવનારી, અને સારી વ્યવસ્થા
 કરી આનંદરૂપે ભોગવાવનારી છે; તેમ તેણે પ્રાપ્ત કરેલા ધર્મની
 પણ, તે સાચવનારી, ભોગવનારી, અને તેને પોતાના પ્રેમભાવથી
 જેની સંન્યામ પર્યંત પ્રહોત્યાડી, મોક્ષ માર્ગે મોકલી, પોતાનો મોક્ષ
 માધનારી છે. પ્રજનતુ રક્ષણ કરવાથી જેમ રાજા તેમના ધર્મને
 પટ્ટણ પામે છે, તેમ, પતિરક્ષણથી ગૃહરાજી, તેના ધર્મનો અર્ધ
 ભાગ ભોગવે છે. રાજા તો પટ્ટણ, પણ પત્ની અર્ધાંશ પામે છે-
 ગૃહિણી દુષ્ટ હોય, એટલે અવ્યવસ્થા કરનારી, નિગાહ કરનારી,
 ઉગ્ર અને અધર્મી, અનાચારવાળી હોય, અર્થાત્ સ્ત્રીત્વવિનાની-
 -અપ્રેમી-હોય, તો પુરુષ પણ, દુઃખી, અધર્મી, કંઠેશવાન, થાયછે.
 આ ભોક, અને પરભોક ઉભય સ્ત્રીને હાય છે; છતાં સ્ત્રીએ પુરુષથી
 જુની નથી, પુરુષદ્વારા, પોતાના કાર્ય સિદ્ધ કરનારી છે. પુરુષને
 ખરો આધાર સ્ત્રીકેપરજ છે, સ્ત્રી તેમનો દેવ છે, પણ તે તેના
 જુનામ નથી. મસાગરથી યંત્રના ચક્રપ પુરુષ છે, તેને ગતિમા

મુકનાર શક્તિરૂપ શ્રી છે; ને ગતિપ્રેરક શક્તિ તથા ચક્ર ઉભયના યોગથી ચાએલા યંત્રમાથી, ઐહિકને પારબૌદ્ધિક કર્મરૂપી કપાસનું, પરમાનંદ મોક્ષરૂપી સુવસ્ત્ર વણાવાનું છે. ન્યારે પતિના ધર્મકૃત્યમા શ્રી ભાગિની છે, અને તેને જુદું ધર્મકૃત્ય નથી, પતિસેવા એજ મર્વસ્વ છે, ત્યારે સુહજ ફલિત થાય છે, કે એક કરતા ખીજે પતિ સ્ત્રીને કદાપિ ઘટે નહિ. પુનર્જન્મને તો, આર્યધર્મમા સર્વથા માનેજોજ છે, એટલે મરી ગયેલો પતિ પણ, હયાતજ છે. અર્થાત્ તેનેજ એકવાર શુ, ઈશ્વર, ઇત્યાદિરૂપે સેવી, તેના ધર્મકૃત્યનો ભાગ લઈ, તેની સેવા તેના સુવા પછી તજવાથી, મરનાર પોતાના કૃત્યનો જે લાભ અતઃપર પામે, તેને કયી વિચારવતી સ્ત્રી ખુએ ? સુવેલાની પણ ભક્તિ રાખવી, એટલાથીજ પોતાનો મોક્ષ થાય એ નિશ્ચય કેમ શિથિલ પાડે ? ખીજે પતિ એવો વિચારજ વ્યભિચાર ગણાઈ, સુખ માત્રનો ભંગ કરનાર, ધર્મથી બ્રહ્મ કરનાર, કેમ ન ગણાય ? તાત્પર્ય, કે આર્યધર્મની વ્યવસ્થા પ્રમાણે પુનર્જન્મ મળવેજ નહિ, ને પ્રાચીનકાળમા તેથીજ હતું પણ નહિ. પ્રાચીન સમયમા નહિ, પણ પાછળથી, સતી થવાનો જે રીવાજ જણાયો છે, તે પણ આવી ધર્મસંકલનાનું, ને હ્રદય પ્રેમભક્તિનું ફલ છે. પતિ તો એકજ, તેનીજ સાથે રહી ધર્મપ્રાપ્તિ અને મોક્ષ સધાય તેના વિના ખીજું કોઈ પ્રેમપાત્ર, ભક્તિપાત્ર, નહિ; ત્યારે તેની માયેજ જવું, તેના આત્મામાજ પોતાના આત્માને પણ એકજ કાલે જોડવો, સતી થવું-૧ ! સ્ત્રી અભાવમા રહેલા પ્રેમભાવની, સ્વર્ગાધિ-દેવી ભાવની, પરાક્રષ્ટા છે, મહા આત્માર્પણ છે, પર ધર્મકૃત્ય છે ! આર્યદેશવિના ખીજા દેશો આ પ્રેમહોમથી અગણ્ય છે. આવા મ-

હાસપ્રદાયે, અનેક કારણથી, બલાતકારનું ૩૫ પદોલું હોવું જોઈએ. જાતિઅભિમાન, કુલાભિમાન, ક્વચિત્ત્વગ્ધા, એવા કારણો પણ સતી થવામા બલ કરે, ને તેથી હેતુ ન સમયાતા હાનિ થાય-ને એ રીતના બધ પાડવાની સહજ રીતે જરૂર જણાયજ. એક બીજે પણ વિચાર, પ્રાસંગિક છે. સ્ત્રીને એકજ પતિ, મૃત્યુ કે જીવતે, ત્યારે પુરુષને એકજ સ્ત્રી એમ કેમ નહિ ? એમા પણ આર્યધર્મની સંકલના જવામદાર છે. શિષ્યને, પ્રેમભક્તને, તો, ગુરુ એકજ હોય, પણ ગુરુને શિષ્ય ઘણા હોઈ શકે ગુરુના ધર્મકૃત્યમા ભાગ લેવાને ઘણા શિષ્ય ભેગા થાય, પણ શિષ્યને, એક ગુરુ કર્યા પછી, બીજે કરતા હાનિ થઈ બેસે પુરુષો, ઉત્પાદક, સગલ, વીર્યરૂપ છે, સ્ત્રીઓ પો પદ, નિર્મલ, પુષ્પરૂપ છે એક, ધર્મ સાધને પ્રબળ છે, બીજું નિર્મલ છે. પુરુષે ધર્મસાધવો, સ્ત્રીએ તેનું રક્ષણ કરી ધર્મભાગ લેવો, પુરુષને એકથી વિશેષ સ્ત્રી હોય, સ્ત્રીને એકથી બીજે પતિ ન હોય પત્ની મરી જાય, તો તો, ગૃહસ્થે બીજી કરીને જોઈએ, તેના ધર્મકૃત્ય સ્ત્રીને આધીન છે,* તેની પ્રેમભાવમા ડેળવણી, ગૃહસ્થાશ્રમ તજ્યો નથી ત્યા લગી, અવરીજ છે; તેના દોષના ધર્મકૃત્યમા ભાગ નથી, તેને તો સ્વન ધર્મ ઉપાર્જન કરવો છે, ઈગ્રી પરણવું જોઈએ

આટલે વિચાર કરવાની જરૂર હતી એ વિચાર મારા અભિપ્રાય છે એમ જણવું નહિ, પણ આર્યશાસ્ત્રી, એટલે વિચાર, સ્ત્રી પુરુષના સમઘ વિશે રહે છે તેજ મેં જરા વિસ્તારથી કહ્યો છે. આજકાલ, શાસ્ત્રોમા સ્ત્રીને ગુલામ કહી છે એનું, સતી થવાના

આજ ઉપરથી, યુનર્લમની મના ઉપરથી, 'પુરુષને શરી પરલુવાનાં કે
 વધારે સ્ત્રી કરવાની રજા ઉપરથી, તથા પતિને ગુરુ માનવાની આજ્ઞા
 ઉપરથી, પ્રતિપાદન કરવામા આવે છે, તે કેવું નિરાધાર તથા ખોટું
 છે, એ જાણાવવા માટે મેં આટલી ચર્ચા અહીં આ અપ્રાસંગિક છતાં,
 દાખલ કરી છે. હવે આપણે, જે ચર્ચા કરી ગયા, તેને અનુકૂલ,
 સંસ્કાર કેવો હતો તે ઉપર આવીએ, અને તેનું વર્ણન કરતાં, એ
 ચચાને, હવે વધારે સ્ફુટ કરીએ. "બ્રહ્મચર્યને યથાર્થ પાલીને
 આવેલાએ બાહ્યાન્તર શુભવક્ષણયુક્ત, તથા અન્યે પરિશદ ન દેરેલી
 મનોરા, યુવતી, તથા અસપિષ્ડ કન્યાને પરણવું."* કન્યા દેનારે
 પણ "કુલ, શીલ, વય, વિત્ત, વિદ્યા, રૂપ, કુટુંબીઓની સદાય, એટલું
 વિચારીને, કન્યા આપવી."x અર્થાત્ રોગરહિત, વિદ્વાન્, તથા
 ભરણ-પોષણ કરવે સમર્થ, અને શુભકુલમા, એટલે સારા આચાર
 વિચારમા પેદા થયેલાનેજ કન્યા દેવી; તેમ કન્યા પણ, રોગરહિત,
 શુભશુભાળી, મનોહારી, તથા આનંદકારી, પોતાથી નાની, ધૌવી
 જોઈએ. "જેના ઉપર મન અને ચક્ષુ દરે તેજ કરવાણુ દરે"†
 વરકન્યા કિમય મળીને સપિષ્ડ થાય છે, જન્ને મળીને એક પિષ્ડ
 બને છે; માટે તે મૃત્યુથીજ સપિષ્ડ ન હોવાં જોઈએ; એક પોઢી-
 માથી થયેલા ન હોવા જોઈએ. = વરકન્યાના આવાં લક્ષણ ઉપરાંત
 તેમની વય તપાસવાની પણ કહેવી છે. ત્રીગ વર્ષના પુરુષે બારવર્ષની

† યાજ્ઞવલ્ક્ય. * યમ + આપગ્તય. = સરખાવો દાખવેલો. 'લો
 યોદ્ધા દેરિહીદી' અને 'દીવેવપમેટ' એક રીતીક. એક લોકોનાં સ્ત્રી
 પુરુષની પ્રજા, દીન બધા બુદ્ધિવાળી થાય છે; જુદા જુદા લોકોનાંથી
 બધા પરાક્રમવાળી થાય છે.

કન્યાને પરણવું, આવો નિયમ મનુએ કહ્યો છે, અને ઉમેર્યું છે, કે ગૃહ-
સ્થાશ્રમ કરવાની ઉતાવળ હોય તો, ચોવીસ વર્ષનાએ આઠ વર્ષની
કન્યાને પરણવું. આ ઉપરથી વરકન્યા વચ્ચે થોડામાં થોડું ૧૬ ને વધા-
રેમા વધારે ૧૮ વર્ષનું અંતર રાખવાનું સમજાય છે; તેમજ ૧૨ વર્ષ
૩૦ વર્ષનો પત્ર ઉત્તમ, અને ૮-૨૪ નો ગોણુ સમજાય છે. દેશદાલાનુસાર
૧૨ વર્ષ, કન્યાને રૂઝે દર્શન થાય છે, એટલે તેવામાં તેને પરણાવવી
જોઈએજ નહિ તો જાણુ જાણુ અનર્થ થવાનો સંભવ છે, માટેજ મનુએ,
યદ્યપિ ૮-૧૨ એવો વયનો નિયમ કહ્યો છે, છતાં કન્યાના વયની સીમારૂપ
સિદ્ધનિયમ સ્પષ્ટ કરવા માટે લખ્યું છે, કે જો કન્યા પિતાને ઘેરજ
રહે રહે રૂઝેદર્શન પામે, તો, તેનો પિતા નરકમાં જાય.* અર્થાત્
૮-૧૨ કે ગમે તે વયે પણ, રૂઝેદર્શનના સંભવ પૂર્વે કન્યા પતિને
સ્વાધીન થયેલી હોવી જોઈએ. અમુક વયે પરણાવવામા અમુક પુણ્ય
છે, ને જેમ વહેલી પરણાવે તેમ વધારે પુણ્ય છે, એ વિચાર છેક
પાછળના પુગણોમાંનો છે, પ્રાચીન નથી. જેમ ઉપનયનસંસ્કાર પુર-
ણને ૮ વર્ષે કહ્યો છે, તેમ ઉપનયનસ્થાનીય વિવાહ સંસ્કાર, સ્ત્રીને
પણુ તેજેજ વર્ષે પ્રાપ્ત છે, છતાં પુત્ર જેમ ૧૬ વર્ષે પછી ઉપનયન
વિના રહે તો વ્રાત્ય થાય છે, તેમ કન્યા પણ ૧૨ વર્ષે પછી, એટલે
રૂઝેદર્શનમ્હવી, અવિવાહિત રહે તો, પતિત, અગ્રાત્ય, થાય છે. એટલે
૮ વર્ષનું વય ગોણુ ગણી તે વખતે વાગ્દાન, વિવાહ, કે વેશયાજ,
કરવાનો સન્નિદાય છે; અને ૧૨ વર્ષનું વય મુખ્ય ગણી, રૂઝેદર્શન
પૂર્વે પરણાવી દેવાનો વિધિ છે. આવા વય, ગુણ વાગાનો વિવાહ,
પોતાના ગૃહોક્તવિધિ પ્રમાણે કરવો. વિવાહ આદ્યપ્રકારના છે: બ્રાહ્મ,

દેવ, આર્ષ પ્રાણપત્ય, આસુર, ગાન્ધર્વ, રાક્ષસ અને પૈશાચ. વિદ્યા-
શીલસંપન્ન વરને વગરમાગ્યે, બોલાવી, યથાશક્તિ અવંકારાદિ પૂર્વક,
કન્યાદાન કરવું તે પ્રથમ. એજ રીતે, યજ્ઞાદિમા જે ઋત્વિજ હોય,
તેને કન્યાદાન, તે ખીજે. કન્યાને પાછી આપવા, કે યજ્ઞાદિમાટે,
એકાદ બે ગાય લઇને, કન્યાદાન, તે ત્રીજે. સાથે રહી ધર્માચરણ કરો.
એવા વચનપૂર્વક, યથાશક્તિ અલંકારસહિત કન્યાદાન, તે ચોથે.
પૈસા લઇ કન્યા દેવી, તે પાચમે. અન્યોન્યાનુરાગથી સ્ત્રીપુરુષ પરણે,
તે છઠે. મારામાર કરી, હરણ કરવું, તે સાતમે. ઉંધતી, વા મદિ-
રાદિથી બેભાન કરેલી સ્ત્રીને લઇ લેવી, તે આઠમે. પૈશાચવિવાહ
સર્વથા નિષિદ્ધ છે. પહેલા ચાર, બ્રાહ્મણને શ્રેષ્ઠ છે, પછીના બે
ગૌણ છે. પ્રાણપત્ય, ગાન્ધર્વ, ને રાક્ષસ, ક્ષત્રિયને પ્રશસ્ત છે.
પ્રાણપત્ય, ગાન્ધર્વ, આસુર, વૈશ્યને પ્રશસ્ત છે. શૂદ્રને પણ તેમજ
છે. આજકાલ તો, સર્વે વર્ણવાળા, આસુર વિવાહ લઇએકાએ, ભય
છે, કે રાક્ષસ ને પૈશાચ પણ ચાલ્યા નથી. બધા દ્રવ્ય માટેજ વિવાહ
હોયો, ત્યા પ્રાચીન ગુણવત્તાદિ કમ રહ ચઇ જઇ, ખાવવમાદિ ચાલ્યા,
અને તેના પરિણામમા અટવાઈ જતા આપણે, સ્વાર્થને દપડો ન
દેતા, શાસ્ત્રને દપડો દેતા થયા ! ! આર્ચશાસ્ત્રનો વિવાહ તે નથી,
પ્રજ્ઞેત્પતિમાત્ર માટે, કે અન્યોન્યના, કે માખાપના, ભરણપોષણની
વ્યવસ્થા માટે; પણ વરકન્યા ઉભયના ધર્મસાધન માટે, એકાત્મભાવ
માટે, મોક્ષમાટે, છે. એ સંબંધ વિષયસુખ માટે વૈપયિક નથી, કેવળ
આત્મકદાણુ માટે આત્મિક છે, માટેજ પવિત્ર, પૂન્ય, ઇનના લગ્ન
અને સ્ત્રી પક્ષે તો પતિમરણ પછી પણ, છટે નહિ તેવો છે. આવે
સંબંધ બોલું મંબાળ ગમ્મીને એકજ વાર કરવામા આવે છે. ઉભયના

અહ મળતા આવે છે કે નહિ, એ વાત ઉપર બહુજ લક્ષ રાખવામાં આવે છે, ને તે, જો ન મળે તો, ખીજી બધી જાતની યોગ્યતા કામ લાગતી નથી. એમા પણ આમરણુ છૂટે નહિ તેનો નિત્ય આત્મિક સંબંધ, આત્મિક કારણોની પણ અનુકૂળતાએજ દગ્ગો એવી મતલબ છે. આ બધુ વૃદ્ધો ગોઠવે છે. સ્વયંવરનો જે ગીવાજ, પાછળથી જણાય છે. તે પ્રાચીન નથી. વિવાહનો વિધિ કરતી વખતે અગ્નિ દેવને સાક્ષી રાખે છે, ને તેની સમક્ષ, વરકન્યા ઉભય વેદમંત્રોથી, સર્વદા સાથે રહી, ધર્મ સાધન કરવા વગેરેની પ્રાંતરુઓ કરે છે. એ બધુ ડોર્ડ બહુ શુભદિવ-એજ થાય છે, વરકન્યા અગ્નિ સમીપ બેસેછે, તે એકએકના, દદિ-પ્રાણુ આત્મા-તેને ભેગા થવાનું, શુભ લક્ષ* આબ્યાવિના, પુરોહિત બનવા જેતો નથી. સમપદી કરવામા આવે છે, તેવી પણ એમ બતાવે છે, કે સાત ડગલા સયે સાથે ચા'વા, તે હવે નિત્યને માટે મિત્ર થયા. એમ જે તે રીતે, ઉભયનો આત્મા એક પિણ્ડરૂપ થાય, એવો વિવાહ-વિધિનો હેતુ છે. કુવદર્શન કરાવી, અચનવરૂપ, આત્મસંબંધનો કદાપિ ન છૂટે તેવો નિત્ય સંસ્કાર, સમાપ્ત કરાય છે.

જે અગ્નિ વિવાહવિધિમા સાક્ષી રૂહે છે, તેજ અગ્નિ, આખા ગૃહન્યાત્રમર્મા સાક્ષી રૂહે છે. એ અગ્નિને ધરમા સ્થાપવો જોઈએ, ને શક્તિ હોય તો, તે માથે ખીજા ત્રણ અગ્નિકુંડ પણ કરીને, અગ્નિહોત્ર લેવો જોઈએ. મુવે પણ એ અગ્નિથીજ બળનું જોઈએ !

† અટકા માટે આજે પણ ધર્મ આગળથીજ, દાગિમા, ટેરના, અશાન નુખી લઈ જવાનો રીવાજ છે.

બધીમાડીને, સમયોત્તરને, સમેવરતે, સાવધાન, રહે છે, તે આ મહા મૂલ્યવાન કામ સાધવાનો બીજો કાઠ છે. લક્ષ સાધીને આત્માને જોડવા. એવો ખીવાહ, ને, લક્ષ એટલા નામથી પણ, આ કારમુસુજ, બ્યવહારાય છે.

વિવાહ સખધે મધુપર્કની વાત જરા દહી લેવા જેની છે. એવો ધર્મ-
 માર્યાર છે, કે આવેલા અતિથિને માટે મધુપર્ક કરવો જોઈએ વર-
 પણ, અતિથિજ છે અસલ જેમ યજમાટે, ગોવધ વિહિત હતો,
 તેમ મધુપર્ક માટે પણ ગાય કે બળદનો વધ નિહિત હતો માસવિના
 મધુપર્ક નહિ એમ આશ્વલાયન કહેડે, ને નાટ્યદિગ્ધી જણાય છે,
 કે સારા મહર્ષિઓ માટે પણ, મધુપર્કમાં ગોવધ કરેના છે આશ્ચર્યની
 વાત છે, કે જે ગાય આજે બહુ પવિત્ર ગણાય છે, તેને પ્રાચીન
 સમયમાં યજમાટે, તથા મધુપર્ક માટે મારવાનો રીતજ હતો ! હાલ-
 તો મધુપર્કમાં ફક્ત દહીં, મધ, અને ધીજ વપરાય છે આ પ્રમાણે
 વિનાહ સસ્કારનું સ્વરૂપ છે શૃદ્ધસ્થાશ્રમ અત્યારથીજ બધાય છે.
 શૃદ્ધસ્થાશ્રમ, સર્વ આશ્રમોનો આધાર છે, ને શૃદ્ધસ્થાશ્રમનો આધાર
 સ્ત્રી છે એ આશ્રમની પુરાણાદિકમાં બહુ બહુ પ્રશંસા છે

આ સસ્કારમાં જે બીગાડ થયો છે, તે વધ સખધે છે ને વિવા-
 હનો હેતુ સમજના સખધે છે. પ્રાચીન સપ્રદાય ચાલ્યો, ત્યાં સુધી
 તો, વયનો નિયમ પગાયો હોય એમ લાગે છે, પણ મુસલમાનાદિ
 બાલ્યોત્કે સ્ત્રીઓપર જીલમ કરવા માડ્યો, તે વખતમાં, છેક જલદી
 જલદી પરણાવી દઈ, બાલાઓને સનાથ કરવાનો રીવાજ, પરદા,
 લાજ, ઇત્યાદિ રીવાજો સાથે, ઉભો થયો લાગે છે એમ થવાથી
 બીજી બે વાત બગડી છે લગ્નનો હેતુ જે ધર્મમાટે, આત્મિક યોગ-
 માટે, તે સુકી જવાયો છે, ને કેવલ લાકડે માકલ વળગાડવાની
 વાત, આગળ આવી છે અને બાલપણે લગ્ન થવાથી, વીર્યહાનિ
 થતા, હીનસત્ત્વ પ્રબળ થઈ, અકાલમૃત્યુ વધ્યા, તેથી પુનર્વિવાહ જેવા
 પ્રસંગની જરૂર ખડી થઈ છે. કેવલ સંસાર કાર્ય નિભાવવા માટે,

આવાપીવાની સગવડ માટેજ, વિવાહ છે, એવું બંધાં મનાયું, ત્યાં પુનર્લગ્નને કાંઈ બાધ રહ્યોજ નહિ. અર્થાત્ જે લોકો પોતાની વર્ણ-વ્યવસ્થા, અમુક નાનમા આવ્યા છતાપણુ, સ્મરણમાં રાખી રહ્યા અને તેથી ધર્મશુદ્ધિમાં કાંઈક લાગુ રહ્યા, તેમણે તો પુનર્લગ્નને, દુઃખ વે-દતાં છતાં પણ સ્વીકાર્યા નથી. પણ જેઓ, વર્ણભિમાન એટલે ધર્માભિમાન, વિસર્યાછે, જેઓને ફક્ત કોઈ નાતમાં હોએ એટલુંજ ખજર છે, તેઓએ પુનર્લગ્ન સ્વીકાર્યા છે. એમાં લાભ છે કે અલાભ છે, એ વિચારવાનું કામ માફ નથી, મંતો જેવી છે તેવી સ્થિતિ કદી છે, વિવા-હનો હેતુ ક્યો માનવો તે સારો, અને બાલકમ્મ અટકાવી વિવાહ વ્ય-વસ્થા સુધારવી તે કીક કે પુનર્લગ્ન થવા દેવાં તે કીક, તથા યોડાં એક પણ પુનર્લગ્ન કરી કેટલાકનું વર્તમાનમાં આવી પડેલું દુઃખ ટાળવા જતાં એ અપવાદરૂપ રીવાજ સાર્વત્રિક થાય તેમાં લાભ છે કે હાનિ, સ્ત્રીએ પતિસેવામાં નિરંતર રહી અન્યવિચાર ન કરવો. એ પક્ષ ઉત્તમ છે કે શ્રી પરણવું એ, પક્ષ ઉત્તમ છે, ઇત્યાદિ વિચારો કરવાનું અત્રે બને તેમ નથી. પુનર્લગ્ન જેવા રીવાજની કરડી જરૂર ખડી થઈ છે, ને તેનો ગમે તે રીતે પણ, શરૂઆત કર્યા વિના, આપણને ચાલે તેમ નથી. આ સંબંધે મન્યાદિ સ્મૃતિદારો કે વેદાદિ મંત્રાનાં પ્રમાણોને સુધી, તેમાં પુનર્લગ્ન છે, માટે તે કરવું, કે નથી માટે ન કરવું, એવી તકરાર કરવી મને તો વ્યર્થ લાગે છે. આગળ બતાવી ગયેલાં કે પ્રાચીન ધર્મવ્યવસ્થામાં પુનર્લગ્નનો અવકાશજ નથી, ને તે વેળાની યથાર્થ ગોઠવણમાં, હાલના જેવાં-કાળજી શકી નાખે તેનાં વંધવ્ય, ધ્યાન જેણે તેટલા નીપજતાં પણ હશે નહિ, એટલે તે તે શાસ્ત્રોને સુધ-વામાં શું રત્ન છે ? એ સંબંધે જન્મે પણ ખરી શકે, અર્થ કરના-

ગની બુદ્ધિ ઉપર આગર જે શાસ્ત્રોથી પુનર્લગ્ન સિદ્ધ નથી થતું
એ બાબત યજ્ઞેશ્વર શાસ્ત્રીએ આર્યવિદ્યા સુધાધરમા ૧૦ સારી ચર્ચા
કરી છે, તે જોડી હોય તો જોવી હાલ તુરંત શાસ્ત્રનો સનાન
નથી, માત્ર આપણી નજરે પ્રતીત થયેલી જરૂરને પૂરી પાડવાનો
સવાલ છે, ને તેને આમ કે આમ, ગરતે પાડી એ નિયારવાનું
કામ છે એ વિવાદના નિર્ણયમા પણ આ લઘુરેખ, ૫૨૧ વચ્ચાયા
પછી, કંઈ સહાયવાન લાગે, તો મારો શ્રમ ફૂટાર્થ છે

યદ્યપિ સ્મૃતિકારોએ પુનર્લગ્નને મીઠાઈ નથી, તથાપિ તેમણે
એકે નિલક્ષણ જોના રીવાજને, ધર્મયુક્ત ગણ્યો છે જે જીને પુત્ર ન
હોય ને તેના પતિને એમ લાગે, કે પોતે પુત્ર ઉત્પન્ન કરી શકે એમ નથી,
તો તે, પોતાની પત્નીને, પોતાના નાના ભાઈને, એક પુત્ર ઉત્પન્ન કરવા
માટે, આરે આતુ નામ નિયોગ આ રીવાજ બહુ ગીતે પળાવે
હોય એમ લાગતું નથી, પણ લખેલો છે ખરો એને ઉત્પન્ન થવાનું
કારણ સ્પષ્ટજ છે આર્યસૌકોને ધર્મવિના બીજું મુખ્ય કર્તવ્ય હતું
નહિ, એજ તેમનું પગમથેય હતું, એટલે આપણે આગળ પિતૃસણ કહી
ગયા છીએ, તે ઝોડનામાટે, શ્રાદ્ધજલિ દેનાર પુત્ર ઉત્પન્ન કરવોજ
જોઈએ સણ, ત્રણ પ્રકારના છે વિશ્વચક્રરૂપ જે મહાયજ્ઞ, આગના
પ્રકરણમા બતાવ્યો છે, તેના અધિકાતા તત્ત્વરૂપ દેવ, તે પ્રસન્ન રહે,
અર્થાત્ માણસો વિશ્વક્રમથી વિરહ થઈદુ ખી ન થાય, એ માટે, જે આ-
વશ્યક થય, તે દેવસણ વિદ્યાસપાદન કરી, બીજને વિદ્યાન કરવા-
માટેની, પોતાની આવશ્યક કરજ, તે બ્રહ્મસણ, અથવા સપિત્રસણ

• પરાસરનું વારવાર સુધવામા આવતું નષ્ટેમૃતે એ વચન, મા-દ
વાગ્દાન પરત્વે છે

પિતૃકણુ તો સમજાવેનું છે. બ્રહ્મચર્યાશ્રમ લઈ, વિદ્યા બજાવતી બ્રહ્મકણુ છટે છે, શુદ્ધચાત્રમમા આગનહોત તથા નિત્યપત્ર ઇત્યાદિથી દેવકણુ છટે છે, પણ પુત્ર કૃતપન્ન કર્યા વિના [પિતૃકણુ છટતું] નથી. પુત્ર ન હોય તો, પોતે, તથા પોતાના પિતૃ, સર્વે અસદ્ગતિ પામે છે. આમ નિયોગની કૃતપત્તિ છે વળી બીજી રીતે પણ, [નિયોગની કૃતપત્તિ મમર્ચિન છે આર્યસોદાને વ્યભિચારનો બહુ અનાદ્ય છે, તે એટલે સુધી કે, ગુરુતપગામી [જેના મિત્રતત્વગામીને પણ ગણેયો છે] જે રાતે તો, દેવતાગવિના બીજી શિક્ષા નથી.* જેટલો વિચરક્ષાપર આગ્રહ છે, તેટલો જ ક્ષેત્રરક્ષાપર આગ્રહ છે. પગક્રમરૂપ વીર્ય, અને શીલરૂપ રજ, ઉભયને સાચવવાના છે. વ્યભિચારિણી સ્ત્રીને પણ રાજ્યએ બળરવચ્ચે શ્વાનપાસે સુંધાવતી, એવું સ્પષ્ટ વચન મનુષ્ય છે અર્થાત્ પુત્ર ન થયાથી, સ્ત્રી ગુમ અનાચારમા પડે, ને હીનસત્ત્વ સકર પ્રજા પન્નવે, તે કૃતા દીયરના શુદ્ધવીર્યથી શુભપ્રજા લાવે, એજ વધારે હીક એમ જાણી નિયોગ કષ્ટ્યો હશે. નિયોગ લાગે કાગ ચાલી શક્યો હોય, એમ લાગતું નથી, કેમકે દત્તક કરવાનો વિધિ અને વ્યવહાર, તત્તત્ત દાખવ થયેલો જણાય છે. તેનાથી ગરજ સરે છે. પુત્રોત્પત્તિ તરફ એટલો બધો આગ્રહ છે, કે અમુક વયે, સ્ત્રી વધ્યાજ છે, એમ નિર્ણય થાય, તો તેને તજી, બીજી કરવાની આજ્ઞા છે; પણ તજેલી સ્ત્રીને તેનો પતિ બનણુપોષણ ન આપે તો, તેને રાજ્યએ દડ દેનો, એવું વિધાન છે કેમકે,

* આયસાસ્રનો વિવાહ આત્મિક સંબંધ છે, વૈષયિક નથી જેટલે, આત્મામાં દેવ-કરનાર વ્યનિચાર, તે આત્મદત્તયા તુલ્ય સુલો ગણાય છે તથા એ સંબંધ વૈષયિકજ મનાય છે, ત્યાં વ્યનિચાર એક સામાન્ય નુસાન જેટલો મનાય છે આયસાસ્રમાં વ્યનિચારને માટે દેહાત્ત પર્યંત દડ છે, ત્યારે આધ્યાત્મનીતિમાં તે માટે માત્ર નુકસાનજ ભરી અપાય છે ! !

સ્ત્રી કદાપિ સ્વતત્ર*છે નહિ એટલે, તે પોપણ ક્યાથી લાવે ? સ્ત્રીઓને અમુક અપરાધો માટે પણ થોડી થોડી મુદત, પોપણ આપી, તજવાની લખી છે, પણ કોઈ પ્રકારની કૂરતા તેમના તરફ વાપરવાનું નયન નથી નિયોગ કલો, તે સ્વતંત્ર અણુગમે તથા કનેશ પેદા કરનાર હોવાથી, જલદીજ બધ થયો હશે,† પણ કલિકાવમાં તો તે હાનિજ કરશે એમ જાણી, પરાશર લખે છે કે ‘અગ્નિહોત્ર, ગોમેધ, મન્યાસ માસસહિતશ્રાદ્ધ, અને દીપરથી પુત્રોત્પત્તિ’ એ પાત્ર, કલિયુગમાં યથાર્થ થરાનો સભવ નથી માટે, કરના નહિ ઈ આમાના, અગ્નિહોત્ર અને સન્યાસ તો, હાવ પણ થાય છે, તો તે માટે પણ કોઈ દેવ-લાદિ સ્મૃતિનો આધાર આપે છે, કે “ જ્યાસુધી વર્ણુવિભાગ છે, વેદ પ્રવર્તે છે, ત્યાસુધી એ બે તો કરના ” પ્રાચીનકાવ્યમાં, પુનર્લ મની જરૂર કદાપિ એથી પણ નહિ ઉભો થઈ શકી હોય, કે પતિ વિનાની સ્ત્રી નિયોગથી કરીને એક પુત્ર કરી લઈ, રક્ષણ સપાદન કરી શકતી હશે, ને પછી વૈધવ્યધર્મ પાળતી હશે જાણવાનું છે, કે હાન પણ, જે રક્ષણ એકવા માટેજ પુનર્નિનાહની જરૂર હોય, તો દત્તક કરવાથી તે અર્થ સહજ સરે એમ છે, ને ધર્મબુદ્ધિ ચિરહોય, તો વૈધવ્ય પળાય એમ છે પતિ ન હોય ત્યારે, અથવા તેના મરણ પછી, સ્ત્રીઓએ કેવો આચાર વિચાર રાખવો એ બાબત સ્મૃતિકા

*બાલ્યે પિતાથી, યુવાએ પતિથી, ને વૃદ્ધત્વે પુત્રથી, એમ સ્ત્રીનું સર્વદા પારકાથી રક્ષણ છે એટલે તે સ્વતત્ર નથી, એવો સ્મૃતિકારોનો આશય છે

†નિયોગ તરફ મનુ પણ અરુચિ બતાવે છે જુઓ અધ્યાય ૯-૬૫-૬૬

‡નિર્ણય સિધુમાં કમલાકરે કલિયુગમાં ન કરવાના ૧૦૦-૧૫૦ માર્ગની

ચાલી આપી છે પરિચ્છેદ ૩ પ્રકરણ ૧

રોએ બહુ સારો વિચાર કરેલો છે, પણ અત્રે વિસ્તાર કરવાની જગર નથી, બુદ્ધિમાન વાચનાર, જે સિદ્ધાન્તોનું-દિગ્દર્શન કર્યું છે તે ઉપ-
રથી, સહજ અનુમાન કરી શકશે

મહાયજ્ઞ:—આપણે સંસ્કારોનો જે ક્રમ આપ્યો છે તેમા, મહાયજ્ઞ છેલ્લો છે, પણ તે, ગૃહસ્થને નિત્યકર્તા તરફ હોનાથી, શ્રાદ્ધાદિ કહેતા પહેલા, કહી લેઈએ. ગૃહાચારના સમયમા, શ્રીત યજ્ઞો કોઈ વાર કરનામા આવતા, પણ દેવ, ઋષિ, અને પિતૃ, એ ત્રણના ત્રણમાંથી મુક્ત થવામાટે, ખીજ પાત્ર યજ્ઞ કરાવેલા છે, ને તે નિત્ય કરનાજ જોઈએ એવી આશા છે નિત્ય યજ્ઞ ન કરવાથી હાનિ થાય છે, વિશ્વક્રમાનુસાર આચાર ન રહ્યાથી હાનિ થઈ આવે છે. માટે તે, નિત્ય કરવાજ જોઈએ એ કરવામા, સહજ સુખ રહે એજ લાભ છે, બાકી ખાસ લાભ કંઈ નથી, માટેજ નિત્ય કર્મથી હાનિ છે લાભ નથી એમ શાસ્ત્રો કહે છે. જ્યારે, મનોવિકાર નિર્મૂલ થઈ જાય અને સ્વાભાવિક રીતેજ શરીરસ્થિતિ બધાઈ જાય, અર્થાત્ પિરાગ થાય, ત્યારે નિત્યાદિ સર્વ કર્મોના ત્યાગ, સંન્યામ, ઘટે તે પૂર્વે નહિ, એ પણ સમજવાનું છે નિત્યકર્મ, ત્રિશ્વનિયમમા ગ્રહેવા માટે, આવશ્યક છે, એથી ખાસ લાભ નથી, માટે જો ખાસ ઇચ્છા હોય તો અમુક કર્મ પણ કહેલા છે, તેનું નામ નૈમિત્તિક કર્મ છે. સંન્યાસીને ઉભયનો ત્યાગજ છે. નિત્ય યજ્ઞો કરવાથી, એટલો બધો લાભ માનેતો છે, કે તેમને મહાયજ્ઞ કહ્યા છે. ખીજે પણ મહાય-
જ્ઞનો હેતુ છે. ગૃહસ્થાશ્રમ સર્વાશ્રમના નિર્વાહરૂપ છે, એ આશ્રમમા રહ્યાથીજ મોક્ષ થઈ શકે છે, એટલે સુધી એ આશ્રમની સ્તુતિ કરી છે. જે આ નિત્ય યજ્ઞાદિક ન કરાય, તો ખીજ આશ્રમોનો નિર્વાહ,

જ્ઞાન પાનાદિથી થવો કહિન થઈ પડે વળી સ્મૃતિકારો લખે છે કે
 ગૃહસ્થના ધરમા પાંચ સૂતાદોષ છે સૂતા એટલે કસાઈને ઘેર જનાર
 મારવાનું સ્થાન એ સૂતામા જેમ જીવદિસા થાય છે, તેમ, અંજાત,
 પણ જીવદિસા ગૃહસ્થના ધરમા પાંચ પ્રકારે થાય છે ખાડણીઓ,
 ચૂસો, ધમી, સમાજની, અને પાણીનાસણ એ પાંચ સૂતાસ્થાન છે,
 માટે પચસૂત દોષ પરિહારાર્થે પચયગ કરવાની જરૂર છે બ્રહ્મયજ્ઞ,
 પિતૃયજ્ઞ, દેવયજ્ઞ, ભૂતયજ્ઞ, અને નૃત્યજ્ઞ, એ પાંચ યગ અધ્યા-
 પન, તર્પણ, હોમ, બલિ, અને અતિથિપૂજન, એ, આ પચ યગના
 સ્વરૂપ, મનુએ દુકામા કહ્યા છે પ્રાત કાને બ્રાહ્મમુહૂર્તે ઉગી શાચાદિ
 સ્નાન કરી, સંધ્યાવદન કરવું આચમન, પ્રાણાયામ કરી, સૂર્યનું
 સ્તવન તથા પ્રણવપૂર્વક ગાયત્રીનો જપ કરવા તે પછી પોતાના
 વેદ શાખાનુસાર પારાયણ કરવું, અને બ્રાહ્મણે વિદ્યાર્થીઓને બણા-
 વવા આ, ઋષિઓના, બ્રહ્મ-વેદ-વિદ્યા-ગાન-ના ઋણથી મુક્ત
 થવાનો બ્રહ્મયજ્ઞ. પછી, નિત્યશ્રાદ્ધ, તર્પણ, ગૃહ્યોક્ત નિધિપૂર્વક
 કરવું, તે પિતૃયજ્ઞ, વિવાહ સમયથી રાખેલા અગ્નિમા, નિધિપૂર્વક
 હોમ કરવો તે દેવયજ્ઞ; અને ભૂમિઉપર બલિદાનાદિ મૂકવાં તે ભૂત
 યજ્ઞ. આ ત્રણે યગ એક વૈશ્વદેવ વિધિમા પણ સમાવી શકાય છે,
 માટે ગૃહસ્થોને બ્રહ્મયજ્ઞ પછી, જો આ ત્રણે ન બને તો, વૈશ્વદેવ
 કરવાનો પ્રયોગ છે દેવઋણ અને પિતૃઋણ એ બે, આ ત્રણ યજ્ઞોથી
 છૂટે છે પછી અતિથિપૂજન કરવાનું છે જેને નક્કી તિથિ નથી,
 આવવાની કે જવાની, ને જે એક રાત્રી કરતા વિશેષ તિથિ કહી
 રહેતો નથી, તે અતિથિ અતિથિ પૂજન છે, માટે કૈંચ વર્ણનાને
 એર ઉતરતા વર્ણનો અતિથિ ન ગણાય, એટલે, ભોજનમા અતિથિની

પેડે, પ્રથમે ભોજ્ય નહિ, પણ પોતાની સાથે ભોજ્ય ગણાય પ્રિદાન
 આહાર અતિથિ હોય, તો તેના બહુ બહુ રીતે, મેવા, સત્કારાદિ
 કલા છે. અતિથિને જમાડી, ને પછી ગૃહસ્થે જન્મવું, આતુ નામ
 નૃયજ્ઞ. આ પાત્ર યજ્ઞ કરતા વધેયુ અન્ન, તે યજ્ઞશેષ કહેવાય છે, ને
 જે યજ્ઞશેષ જન્મનારા છે તેને મોક્ષ મળે છે જેઓ યજ્ઞભાટે નહિ,
 પણ દેવલ ઉદર ભાટેજ પાક કરે છે, તે પાપ માત્રનુજ ભોજન કરે
 છે, એમ સ્મૃતિદારોનો આશય છે આજ્ઞકાલ તો પાત્રે યજ્ઞ નિર્મલ
 થયા છે, ત્રિવર્ણ તો શુ, પણ આહારોએ પૂરૂ પાશઽ કાર્ધ કરતા
 નથી સર્વે પોતપોતાના ધર્માનુસાર દેવાર્ચનાદિ કરે છે એટલે
 બ્રહ્મયજ્ઞનો ભાસ છે, અને છેલા નૃયજ્ઞનો ભાસ યજ્ઞ ગાય કુતરાની
 ચાનકીમાજ થાય છે શ્રાદ્ધ સંવત્સરીએ આહારુ જન્મના નેતરીએ,
 ત્યારે વૈશ્વદેવતુ નામ સામળીએ છીએ

આમહણુ, અષ્ટકા, ઉત્સર્ગ, ઉપાકર્મ — વાસ્તવિક રીતે
 જોતા, પચમહાયજ્ઞ અને આ ચાર સહિત ખીજન શ્રાદ્ધાદિ, તે સ-
 સ્કારમા ગણાય નહિ જેથી કરીને, કાંઈ દેશ્વર, કાંઈ નવું થાય, તે
 સસ્કાર. ત્રિવર્ણને દ્વિજ કરવારૂપ, ખરા સસ્કાર, તો ફક્ત, વિવાહ-
 સુધીના ૧૬ જ છે, એટલે વ્યવહારમા, સોળ સસ્કાર એવું બોલવા
 માનવાનો રીવાજ છે પચમજ્ઞ તો નિત્યકર્મ છે, અને શ્રાદ્ધાદિ પ્રા-
 સંગિક કર્મ છે. પચમજ્ઞ નિત્યે કરવાજ જોઈએ, ન કરાય તો ફરી
 સસ્કાર કરવા પડે એવી બ્રહ્મતા આવી જાય, શ્રાદ્ધાદિ તો યથાશક્તિ
 કરવાના છે. આમ હોવાથી પચમજ્ઞ તથા શ્રાદ્ધાદિક ગણુ રીતે સ-
 સ્કારમા ગણાય છે, બાકી વિનાહાન્ત સોળ, તેજ આવશ્યક સસ્કાર
 છે, જે શ્રદ્ધામાત્રથી કરેલું, તે શ્રદ્ધ શ્રદ્ધા, અર્થાત્ મારા પિતૃને

અમુક રૂલ થાઓ એવો દૃઢ સંકલ્પ, ન હોય, તો શ્રાદ્ધ નિષ્ફલ થાય છે. શ્રાદ્ધાદિ વિવેક બહુ લાભો અને શુભવશુ ભરેલો છે, તે હિંમાદિ, નિર્લુપસિંધુ, આદિ કોઈ કર્મકાંડના ગ્રંથોથી મળી શકશે. અત્રે ટુંકામાં થોડું લખું છું. ગૃહ્ય મરી જાય, એટલે તેનો જીવ પ્રેત થાય છે, પ્રેતથી પિતૃ થવામાટે પ્રથમ ૧૨ દિવસના શ્રાદ્ધ છે. મરનારને, વિવાહસમયથી ઘરમાં સ્થાપેલા અગ્નિવડે, અંત્યેષ્ઠિ વિધિપૂર્વક બાળવો જોઈએ. મૂલ આરણ્યકોથી જણાય છે કે, મરનારની સ્ત્રીને ક્ષ્મશાન સુધી સાથે વધ જઈ પાછી લાવતા, તથા મરનારની સાથે એક ગાયને બાળતા. ગાયને બાળવાનો વિધિ અનુસ્તરણી નામે કહેવાય છે. સ્ત્રીને આ પ્રમાણે લઈ જવામાંથી સતીનો ચાલ ઉત્પન્ન થયો હોય એમ મનાય; ને અનુસ્તરણીનો વિધિ તો, હાલ પણ, મસાણુગાય આપવામાં, તથા મરનારને પુણ્ય કરાવતી વેળે ગાય અપાવવામાં, કે કાઈ નહિ તો, શ્રાદ્ધમાં વાઝડી વાઝડો પરણાવવામાં, હયાત છે. મરવાના દિવસથી આરંભીનેજ શ્રાદ્ધ કરવાના શુર થાય છે. એકંદરે શ્રાદ્ધના મુખ્ય ચાર પ્રકાર છે; એકોદિષ્ઠ, સપિણ્ડન, પાર્વણ, અને નાન્દી. નાન્દીશ્રાદ્ધ, પુત્ર જન્મ કે વિવાહાદિકમાં આનંદમાટે કરાય છે; પિતૃને શ્રાદ્ધાદિથી તૃપ્ત કરનાર ઉત્પન્ન થશે કે થયો, એ માટેના આનંદનું એ શ્રાદ્ધ છે, માટે નાન્દી. બાકીના ત્રણ તે મરણ પામેલા પ્રેતસંબંધી છે. એકોદિષ્ઠ, એટલે વિસ્ત્રેદવારહિત, અને એકજ પિણ્ડ સહિત; તે ત્રણ પ્રકારનું છે; નવ, નવમિત્ર, અને પુરાણ, પ્રેતના પ્રથમ દિવસથી દશ દિવસસુધી શ્રાદ્ધ તે નવ. એકાદશથી તે ઉન-ચર્પી સુધીના ઉનમાસિક, અન્વાહાર્યાદિ શ્રાદ્ધ તે નવમિત્ર. પુરાણ સંબંધે એ પક્ષ છે. એકમાં એમ છે કે ખારમાને દિવસે સપિણ્ડન

કર્પા પછી, પ્રતિસવત્સરે, પિતા પિતામહ અને પ્રપિતામહનું, પાર્વણ્ય શ્રાદ્ધની પેઠે શ્રાદ્ધ કરવું; બીજામા એમ છે કે સપિણ્ડન પછી પ્રતિ સવત્સરે, માતા પિતાનું, એકાદિષ્ટ પ્રમાણે શ્રાદ્ધ કરવું. દેશચાત્ર પ્રમાણે વિભાગ પડ્યા છે, દક્ષિણમા સવત્સરીઆદિ પાર્વણ્ય પ્રમાણે કરે છે, આપણામા-ગૂજરાતમા-એકાદિષ્ટ પ્રમાણે કરે છે, મતલબ કે સપિણ્ડન પછીના અન્વાહાર્ય, ઠનાબિદક, સાવત્સરિક, મહાલય, મૃત્યાદિ શ્રાદ્ધ તે પુરાણ. સપિણ્ડન શ્રાદ્ધ બારમાને દિવસે કરાય છે, ચેતના પિણ્ડને પિતૃઓના પિણ્ડમા મેળવવો તે સપિણ્ડન.* બાકી, જે અમાસ, પુનમ, દીવાળી, દશરાં છત્યાદિ પરને દિવસે શ્રાદ્ધ તે બધા પાર્વણ્ય. આપણે, મથણે જે આગ્રયણ અને અષ્ટકો જે નામ આપ્યા છે તે પાર્વણ્ય શ્રાદ્ધ છે, અને ઉત્સર્ગ ઉપાકર્મ પણ તેરાજ કર્મ છે અશ્વિનમાસની પૂર્ણિમા કે એટલામા નવા અન્નથી ઇષ્ટ કરી તે આગ્રયણ, માગશરથી ફાગણ સુધીની કૃષ્ણપક્ષની અષ્ટમીએ શ્રાદ્ધ, તે અષ્ટકા (આગળનું સમગીનું પૂર્વેથી, અને પાછાનું નવમીનું અન્વષ્ટકા, તે સહિત). માર્ગશીર્ષ વા પૌષમા વેદનો વિધિપૂર્વક ત્યાગ કરાય છે, તે ઉત્સર્ગ, અને શ્રાવણમા કે બીજા કાલમા તેનો વિધિપૂર્વક સ્વીકાર એ ઉપાકર્મ. સંસ્કારે સંસ્કારે આજણુ બોજન, વસ્ત્ર દ્રવ્યાદિ દાન, એ બધું કરેલું છે, પણ આજણુ બોજનનો બધાં વખત અરધિ કરાવેલો છે. શ્રાદ્ધપક્ષે તો બહુ રિવાજ, પરિત્ર, અને શુદ્ધ આજણુનેજ બોવાવાનું લખે છે, તથા વિસ્તાર નજ કરવો એવી સ્પષ્ટ આજ્ઞા છે. આમ છતાં, આપણે અભિમાનથી, બોજનના

*પિણ્ડ એટલે મરીર, દેહ, તે ઉપરથી જે પિણ્ડ એટલે ચાખાના ટે લોટના પિણ્ડ મૂકે છે તે, તે દેહના પ્રતીક, એ નહીં.

નિસ્તારૂપ જમણવારોમા પડી, દુઃખ વડતા, શત્રુન માથે અગ્ર
ચઢાવીએ છીએ શ્રાદ્ધમા માસવિના ચાનેજ નહિ એવો પ્રત્યક્ષ
સપ્રદાય છે, પણ, મધુપર્કમા તેમ શ્રાદ્ધમા, કનિયુગ માટે, એ
રીવાજ સ્મૃતિકારોએ મના કર્યો છે શ્રાદ્ધ વિચારમા એ પણ
બતાવેતુ છે, કે શ્રદ્ધથી દૂર પડેલા પિતૃ તૃપ્ત કેમ થાય, વા શ્વ
કેમ આપી શકે, તો તેતુ એમ છે, કે પિતૃલોકના દેવ વસુ સેદ્ધ,
સૂર્યાદિ, પિતા પિતામહ પ્રતિપિતામહાદિ પિતૃરૂપે, તૃપ્ત થઈ, મર્ચને
સુખશન્તિ કરે છે *

આ પ્રમાણે સક્ષેપથી ગૃહસ્થાશ્રમનું સ્વરૂપ છે ગૃહસ્થે, કહ્યા
તે મધ્યા ધર્મકૃત્ય કરના, ને બાકીના સમયમાં આજીવીકા માટે સ્વ-
ગર્જાનુમાર કર્મમા પ્રવૃત્ત થવું દાન, દયા, સત્ય, એ ઉપર નિષ્ઠા રા
ખવી, શક્તિ હોય તો બને તેગ્યા ઐતયગાદિ પણ કરવા, અને આ
લોક પરચોક ઉભય સુધારવા

ગૃહસ્થાશ્રમમા રહીનેજ, બ્યનહાગમ્ય તથા, પુત્રાદિ ઉપર ભાર
નાખી, બ્રહ્મજનન કરી મોક્ષ પમાય, એમ પણ મન્વાદિનું મત છે.
એમ ન મને, અને એકાન્તની ઇચ્છા હોય, તો દેવ પિતૃ અને
ઋષિના ઋણથી મુક્ત થઈ, પોતાને શરીરે શિથિલતા, તથા માથે
પનિઆ આવેના બોધ, ગૃહસ્થે એમના કે સ્ત્રીસહિત, વિનાહામિને
લઈને કે પુત્રને સોપીને, વનવાસ રરવો, ત્યાં ફલકૃલાદિ ખાઈ, વૃક-
લાદિ પહેડી, સારિનક આહારનિહાર રાખવો, અને અગ્નિ મનન,
નિદિધ્યાસનથી, બ્રહ્મભાવના દંઢ કરી-સર્વાત્મભાન, આત્મન્ત પ્રેમ-

●શ્રાદ્ધાદિ તો હાલ પણ ચાલેજ છે, તફાવત એટલોજ છે કે સ્પષ્ટ
મના વરેની એવી જમણવારોમા આપણે ફસાયા છીએ

ભાવ શીખવો. એ પ્રમાણે વાનપ્રસ્થધર્મ પાળતા જ્યારે લોકેપણું વિત્તેપણું, પુત્રેપણું એ ત્રણે એપણું મટે, અર્થાત્ ક્રયામા છત્ર રહે નહિ, બધું વિષ્ટાતુલ્ય અનિત્ય, નકામું લાગે, એવો તીવ્રવિરાગ થાય કે સંન્યાસાશ્રમ શ્રદ્ધણુ કરવો. વિરાગ એજ સંન્યાસનું બીજ છે માટે શ્રદ્ધાશ્રમમાથીજ વિરાગ થાય, તો ત્યાથી પણ સંન્યાસ લેવાનું સ્મૃતિસંમત છે. ઉપનિષદોમા તો, આશ્રમસમુચ્ચય, એટલે એક પંત્રી એક આશ્રમ એવો ક્રમ, માન્ય નથી; તે પ્રમાણે તો બ્રહ્મચર્યમા, કે શુદ્ધેવની પેડે જન્મની સાથેજ, જ્યારે વિરાગ થાય ત્યારે, સંન્યાસ લેવાની આજ્ઞા છે. સંન્યાસીના ધર્મ, મુખ્ય છત્રી, આત્મભાવ, યોગાભ્યાસ, નિરપેક્ષા અન્નરહાકાર, અને મોક્ષેચ્છા, એટલા હતા છે. સંન્યાસનો અધિકાર બ્રાહ્મણુમાત્રનેજ છે, છતાં ક્ષત્રિય વૈશ્યને વિરાગ થાય તો, વનવાસ કરી બ્રહ્મવિચાર કરવાની છટ છે. ક્ષત્રિયને ત્રણ આશ્રમની રજા છે, વૈશ્યને બ્રહ્મચર્ય ને ગૌર્હસ્થ બેની, તથા શૂદ્રને એકલા સર્વસાધક શ્રદ્ધાશ્રમનીજ રજા છે. અધિકાર સંબંધે આપણે આગળ કહી ગયા છીએ, ને જ્ઞાનમાર્ગ પરત્વે, સર્વનો અધિકાર સરખો છે, એ સામીન કરી આવ્યા છીએ.

આટલે મુખી આશ્રમવ્યવસ્થા થઈ. હવે સંક્ષેપથી વર્ણુ ધર્મ દહીએ. અધ્યપન, અધ્યાપન, દાન, પ્રતિશ્રદ્ધ, યજ્ઞન, યાજ્ઞન, એ ૭ ધર્મ, બ્રાહ્મણુના છે; ને અધ્યપન, દાન, યજ્ઞન, એ ત્રણ, ક્ષત્રિય વૈશ્યનાં છે; શૂદ્રને મેવાજ છે. બ્રાહ્મણુમા પણ હાથ દેટલાકે અધ્યાપન, પ્રતિશ્રદ્ધ, ને યાજ્ઞન, મુખી દીધેલાં છે, તેથી દરેક નાનમા

શુરુ (ગોર) અને યજ્ઞમાન, જેને શુદ્ધ્ય ને બ્રાહ્મણ એવા ખોટા* નામથી પણ વ્યવહારે છે, તે વિભાગ પડેલા છે. બ્રાહ્મણ જે પોતાના આશ્રમેક્ત કર્મથી બ્રહ્મ હોય, તે બહિષ્કાર પામે છે, ને કોઈ ક્રિયા કરવામાં કામ લાગતો નથી, તેને દાન આપવાથી પણ દોષ કલ્પો છે. દાન લેનાર બ્રાહ્મણ ધણો આચારવાન હોવો જોઈએ, નહિ તો તેણે દાન ન લેવું એવી આજ્ઞા છે. મિત્રા માગવાની પણ રજા નથી, બ્રાહ્મણને અધ્યાપનને માટે પણ દ્રવ્ય લેવાની રજા નથી, કારણ કે એનો તેના બ્રહ્મચર્યનો વિભાગ છે. શુદ્ધ્યાશ્રમી બ્રાહ્મણે, કલ્યા તે છ કર્મ ઉપગત, આશ્વિન માટે જરૂર પડે તો, વ્યાપાગદિ કર્મ કરવા, પણ મેનાદિ કદાપી ન કરવા x ક્ષત્રિય ધર્મમાં, અધ્યયન, દાન, યજ્ઞન, એ ઉપરાંત ગર્ભધર્મનો સમાવેશ છે. ગૌર્યાદિગોત્ર વિદ્યા સપાદન કરી, રાજ્ય વ્યવહાર કેમ ચલાવે, ન્યાય, વ્યવસ્થા, મિત્રહત્યાદિ કેમ નિભાવના, એ બધો વિસ્તાર ધણી સૂક્ષ્મરીતે સ્મૃતિકાંડે કર્યો છે.

* બ્રાહ્મણોની સભા કરી, તેની સન્નિધિ પ્રમાણે ચાલવાનું કહેલું છે પ્રજ્ઞના ધર્મકૃત્ય, તથા શુભશાન્તિ ઉભય તેણે સાચવવાના છે, ને તેને પ્રજ્ઞના ધર્મ તથા કર્મનું પદ્માશ રક્ષણના બદલામાં મળે છે. રાજાને શત્રુશત્રુતિ એ ઉપરથીજ કહે છે. ન્યાય સંબંધે જાણવા જેવું છે, કે યદપિ રાજાઓ સભા રાખતા, ને તેમાં ન્યાય થતો, છતાં દીનાની કામોના સુકાદા પચથીજ થતા આર્થમંડવમાં, કુટુબ, એ મંડલીનું મિત્ર છે, વ્યક્તિ એ મંડલીનું મિત્ર નથી. પ્રથમ કુટુબ,

* કેમકે શુદ્ધ્યતો બનને છે, ને બ્રાહ્મણ પણ બનને છે

x મૂર્તિસેવાથી પણ નિર્બોધ ન કરવો એ કરવામાંથીજ બચડા પડેલા છે.

ધણા કુટુંબનું ગોત્ર, ધણા ગોત્રની નાત, ને નાતોના મુખ્યલોકોનું
 મહાજન-પંચ. ન્યાયની ને આચારાદિની દેખરેખ, પંચદારા બહુ સારી
 ચાલતી, અને સુખશાન્તિ સારી હતી. આમા જે દેરદાર થઈ જઈ
 વ્યક્તિનેજ મંડલનું ખિંદુ કરવાનો પ્રયત્ન હાલ ચાલે છે, તે પરત્વે
 આ વાત આગળ ઉપર આપણે ફરી વિચારીશું. ખીજ એક વાત
 પણ જોવાની છે. રાજાએ જે દંડ દેવાના છે, તેના વિવિધ પ્રકાર
 છે, પણ તેમા ઉંચ વર્ણને નીચ વર્ણ કરતાં વધારે દંડની વ્યવસ્થા
 રાખેલી છે. અર્થાત્ આદાલતને શરીરવધ નથી, છતાં દંડ તો સર્વથી
 ધણામા ઘણો છે, એટલે એકજ પ્રકારના ગુના માટે શુદ્ધ કરતા
 આદાલતને ચાર છગણો દંડ છે. આ વાત, તથા આગળ આપણે
 આદાલત ભોજનમા વિસ્તાર ન કરવાની વાત કહી છે તે, તેમજ
 આદાલતનો સહજમા બહિષ્કાર, તેને દાન લેવાની મના, ઇત્યાદિથી
 આદાલતોએ સ્વાર્થને માટે શાસ્ત્ર રચ્યા છે એ કટ્પના કાષ્ઠક શિથિલ
 લાગશે. ગજ પ્રકરણ સંબંધી સ્મૃતિઓ, તથા મયુખ મિતાક્ષરાદિ
 ટીકાઓ, મહાભારતાદિ ઇતિહાસો, કામન્દકાદિ નીતિશાસ્ત્રો, પંચનં-
 ત્રાદિ વાર્તાઓ, નાટકો, કથાઓ, એમ અનેક ગ્રંથ છે, તે વિશેષ
 જાણવાની ઈચ્છા હોય તેણે જોવા વૈશ્વને પણ ધર્મકૃત્ય ઉપરાત,
 કૃપિ, ગોરક્ષા, અને વ્યાપારકલા, એ કર્મ સંમત તથા શૂદ્રને એવા
 કોરીગરી ઇત્યાદિ છે. આ પ્રમાણે વર્ણ ધર્મ કહ્યા છે, ને સંકર
 જાતિધર્મ પણ વર્ણવેલા છે, જે થોડાકમા આપણે આગળ જતાવ્યા
 છે. આની વ્યવસ્થા છે, પણ સ્મૃતિકરોએ એક આપદર્મનું પ્રકરણ
 રાખ્યું છે, તેમાં જણાવ્યું છે, કે આપત્તિદાવમા, જે જેને વિહિત
 નથી, તે કરવાની પણ તેને રજા છે. સર્વ વર્ણ, જાતિ, અને આશ્ર-

મનો, શુભોક્ત ધર્મ આ પ્રમાણે સમાપ્ત કરતા, 'ધર્મનુ સામાન્ય લક્ષણ, સર્વને પાળવાનું, મનુષ્યે કહ્યું છે તે કહીએ. ધૃતિઃ ક્ષમા દમોઽસ્તેય શૌચમિન્દ્રિયનિગ્રહ. ધીર્વિદ્યા સત્યમક્રોધો દશકઃ ધર્મલક્ષણમ્. આ પ્રમાણે વૈદિક કાલથી આરભાયલી ધર્મવાસના, આર્યાવર્તમા સ્થિર વ્યવસ્થાને પામે છે પણ, આશ્રમ, અને જાતિની વ્યવસ્થા હાલ પણ કાયમજ છે.

* આર્ય શબ્દના અર્થ સબધે, પ્રકરણ બીજાને આરભે તથા અતે, આપણે વિચાર કર્યો છે વેદમાય સુધીની વાત, આર્યપદવાચ્ય આખા સમૂહને લાગુ પડી શકે તેવી છે, પણ બ્રાહ્મણમાં તથા સૂત્રકાંડ, એ વ્યવસ્થા તો ક્ષત્રિ દ્વિતીઆર્યોનેજ માટે છે પાશ્ચાત્ય આર્યો, તે દેશના હવા-પાણીમા બીજાજ વ્યવસ્થાએ હતાયા છે, ને તેમણે તો, ફાવાતરે, પોતાનું આર્યત્વ ખોવા નેહું, પણ કહ્યું છે — પોતાની આર્યવાસના વિરુદ્ધ સેમિ-ટિક ધર્મ પ્રેરિત ઇશ્વર-ક્રિયાઆનિદિ-સ્વીકાર્યો છે આર્યશબ્દ ત્યાં આપણેતો ક્ષત્રિ દ્વિતી આર્યો માટેજ વાપરીએ છીએ એ લક્ષમા રાખવું આર્ય શબ્દ, મૂલે, જનજ એ ધાતુ પરથી થયો છે ને જવા યોગ્ય, શ્રેષ્ઠ પૂજ્ય, એવા અર્થ બતાવે છે અર્વાચીનભાષા શાસ્ત્રીઓ માને છે કે સંસ્કૃત ગ્રી, લેટીન ઇત્યાદિની માતૃભાષા કોઈ બીજાજ હોવી નેહુંએ, જે હાલ નાશ પામી છે તે ભાષામા, અર=ખેડતુ એ ધાતુ હશેજ, કેમકે સંસ્કૃત-માથી તેનો લોપ થયો છે, પણ લેટીનમા તે છે, ને તે ઉપરથી / આરિ-આઈ=ખેડુત, એવા લેટિન શબ્દો થયા છે, અર્થાત્, અર ધાતુ ઉપરથીજ, આર્ય શબ્દ પણ હોવો નેહુંએ, ને કૃષિપર એટલાજ અર્થમા, મૂલ સમગ્ર આર્ય સમૂહનો વાચ્ય હોવો નેહુંએ ગમે તેમ ધારે, પણ આર્ય એટલે પૂજ્ય, શ્રેષ્ઠ, સુધરેલા એ અર્થ કાયમજ છે એનાજ ઉપરથી ગુજરાતીમંદે જ એ શબ્દ થયો છે સ આર્ય=મ્મા અગ્ન=હિ અગ્નિ=મ્મા

પ્રકરણ પ.

તત્ત્વવિચારનું પૂર્વરૂપ--શંકા, નાસ્તિકતા.

ચાવાક, બુદ્ધ, જિન.

આટલે સુધી જે તપાસ કરી તેમા મૂલ્ય ધર્મ વિચાર, વૃદ્ધિ પામતે પામતે ક્યા અટક્યો તે જોઈ શક્યા છીએ. ધર્મ શબ્દનો અનુઆદિએ કરેલો, મનકર્મની શુદ્ધતારૂપ સામાન્ય અર્થ, ધર્મ-વિચારની ઉત્પત્તિ અને તેનો ક્રમ, એ ઉભયનો ખુલામો કરવાને પૂર્ણ નથી; એ અર્થ, ધર્મવિચાર, અમુક સ્થિતિએ પહોંચ્યા પછી ઉઠેલો છે, પણ મન ધર્મ વિચાર પરત્વે કામનો નથી. ધર્મ શબ્દનું જે વક્ષણ આપણે બાધ્યું છે, તે ફરીથી વિચારી, આટલે સુધી જે શોધ આપણે કરી ગયા, તે પરત્વે લગાડીએ. માણસના મનમા જે પરમાનંદ માટે સ્વાભાવિક વાછના છે તે પૂર્ણ કરવાનો પ્રયત્ન, એમ ધર્મલક્ષણ બાધેલું છે. એનું પૃથક્કરણ કરી જોતા જણાશે, કે માણસ પોતે અપૂર્ણ છે, પોતાની અપૂર્ણતાને પૂર્ણ કરનાર, પોતાની નિત્યની ગરજો પૂરી પાડનાર, સુખ કરનાર, ભય હરનાર, પોતાની આસપાસ કોઈ બીજું છે, એવો એક વિચાર પ્રથમ ઉઠે છે. આ વિચારમાથી દેવ, ઇશ્વર, આદિ ભાવના જન્મ પામે છે. પછી પોતે ઇચ્છેલું સુખ કેવું હોય તો સારું, તે પૂર્ણ રીતે પ્રાપ્ત થયેલું ક્યારે મનાય, દેવાદિક જે સુખ આપે છે તેથી અધિક આપી શકે કે નહિ, છતાંદિ વિચારથી મોક્ષ સુધીનું સ્વરૂપ બંધાય છે, ને તે મોક્ષપરત્વે, પ્રથમ ભાવનાથી દરાવેલા દેવાદિનો સંબંધ સ્થિર કરાય છે, એમ આચાર, વિચાર, નીતિ, એ બધાનું મોક્ષ સાધી શકે એવું સ્વરૂપ ઘડાતું

ચાને છે આ બે અશ, મોક્ષ આપનાર દેવાદિ ભાવના અને મોક્ષ સાધક આચાર સાથેજ ચાલી, ધર્મનુ સ્વરૂપ બાધે છે મોક્ષસ્વરૂપ અને નીતિ, એ બેનો, આવો નિકટ સબધ છે, એટલે ધર્મ શબ્દની એ બે શક્તિમાથી એકનેજ વળગીને ધર્મનો શોધ કરનાર, ખોટા કે અનિશ્ચિત પારિણામ ઉપર જ આવે દુનિયામા જે સુધારા કે આચાર, આ મેમાના એક અશનેજ વળગીને ઘડાયા છે તે બહુ લાખો દાલ છવી શક્યા નથી આ બે અશોએ, આપણે જોઈ ગયા તેટલુ ધર્મસ્વરૂપ બાધેતુ છે ધણુએક દેવાદિને શ્રીત યજુર સંતોષવા, ગૃહ્યોક્ત આચારોથી સંતોષના, અને ઐહિક સુખ પામી પારલૌકિક સ્વર્ગમા આનંદે વસતુ એ આપણે જોઈ ગયા તેટલા ધર્મસ્વરૂપનો નિષ્કર્ષ છે ત્યારે સહજજ એવી શકા થાય છે, ને તે પ્રાચીન ઋષિઓને થયેલિ હોવીજ જોઈએ, કે સ્વર્ગ એજ શુ પરમ સુખરૂપ છે ? દેવતાઓ યજુરથી સંતોષ પામી, શુ નિર-તર ઐહિક સુખ આપેજ છે ? સ્વર્ગમાથી પણ પુનર્જન્મના ક્યેશ-મા તો આવવાતુજ છે, દેવતા પણ યજુરથી કાંઈ નિરતર સુખ આપતા નથી, દુષ્કંડેશ બધાએ સદાયગણીને પણ પીડે છે, ત્યારે સુખ—મોક્ષ—ના વિચાર બદલાવાજ જોઈએ, યજુર કરતા બીજા કોઈ આચાર પણ, તે બદલેલા વિચારને અનુકૂળ કરાવનાજ જોઈએ આવા તર્ક પણ, મૂલ દેવયજુરિ ભાવના સાથેજ, આપણે વેદમંત્રોમા જોયા છે એમાથીજ ઉપનિષદોના સર્વાત્મભાવરૂપ મોક્ષ, અનાદિ મિથ્યા માયાનુસાર દુષ્કાંડિ નિયમ, તથા જ્ઞાન એજ પરમ આચાર, એ બધાં ઉત્પન્ન થયા છે દેવ યજુર સ્વર્ગ એ બધા ગૌણ દર્શી છે, મિથ્યા દર્શી છે, અજ્ઞાનીઓને રસ્તે ચડાવનાગ દર્શી છે,

ચિત્તશુદ્ધિ માટે ઉપયોગના ઠર્યા છે. એ પણ ત્યારે વિચારવાનું છે કે જ્યારે વિશ્વક્રમને એકજ સમયે માણુમે એ રીતે, કલ્પનામય જાવનાથી અને યાચાતત્ત્વર તત્ત્વદષ્ટિથી, સમજે છે ત્યારે દેવાદિની ઉત્પત્તિ કરતા તત્ત્વદષ્ટિની ઉત્પત્તિનું ધર્મપ્રવર્તક કેમ નથી? દેવ એરી કલ્પનામાત્રમા શામાટે માણુમે પડવું જોઈએ? ધર્મબુદ્ધિનો અર્થ ક્રમ અને તેનું તત્ત્વદષ્ટિમા પર્યવસાન, એ સમજવા માટે, આપણે યાદ રાખવું જોઈએ, કે આપણને જે બુદ્ધિ હાલ પ્રાપ્ત થઈ છે, જેનાથી આપણે આવા પ્રશ્ન કરીએ છીએ, તે લગભગ ૭ સાત હજાર વર્ષની કેળવણીથી મળેલી છે, તેથી મૂલમનુષ્ય, દક્ષ હાય પણ ને આખો તથા વિચારવાના મન સ્થિતિનું મનુષ્ય, તેણે કેરી રીતે વિશ્વક્રમનું જ્ઞાન હાથ ધર્યું, ને વધતે વધતે આપણે છીએ તે રૂપમા તે શી રીતે આવ્યું, એ સમજવા સાફ, આપણે આપણો ૭ સાત હજાર વર્ષનો અનુભવ બુલી જવો જોઈએ છીએ. કેવલ પ્રાય ઇન્દ્રિય તથા મન અને આત્માનાના મનુષ્યને, વિશ્વચક્રના અમત્કારિક પદાર્થો અને સમજોએ, કેરી અસર કરી હશે, તે હવે જોવાનું છે. એ જાણવા માટે બાલકોની એટા તપાસીએ, તો સહજ અનુમાન બને તેમ છે પણ વિદ્વાન શોધકોએ એવો નિર્ણય કર્યો છે, કે વિશ્વચક્રના પદાર્થોના પ્રથમાવલોકન સળધે તો, મનુષ્ય અને પશુ એ ઉભયનો, અનુભવ સરખોજ હોય છે; માટે પશુના સંસ્કારો તપાસવાથી, મનુષ્યની મૂલપ્રવૃત્તિ વધારે સ્પષ્ટ રીતે સમજવાનો સંભવ છે. હાલમા એ નિર્ણય થઈ ચુકેલો છે, કે મનુષ્યો, શરીર, અને બુદ્ધિ મુદા પશુમાથીજ ઉત્પન્ન થયેલા છે, ને તેમનામા ને પશુમા ફરક એટલોજ છે, કે પશુઓ માત્ર અવલોકનજ કરેછે, પણ

માણુસ પોતાની ધાન્દ્ર્યદ્વાગ કરેના અવલોકનના વ્યવહારનું પણ
 યુનઃ અવલોકન કરી શકે છે,* બાહ્યદષ્ટિની સાથેજ આતર દષ્ટિ
 કરી શકે છે, પ્રત્યગ દર્શન પામે છે માણુસની માનસિક શક્તિના,
 આવા દ્વિર્ભાવને લીધે, આવા પ્રત્યગ દર્શનને લીધે, તેનામા અનુભવ
 વડે, ઇન્છા જ્ઞાન બુદ્ધિ ધર્મકાંપના આદિ દૃઢ રીતે સ્થૂરી ઉઠે છે.
 પણ એ બધા થતા પહેલા, મૂલ અનુભવ તો, મનુષ્ય અને પશુ
 હ્રમયનો એન્જ પ્રકારનો હોય છે, ત્યારે હવે ધર્મવાસનાની મુખ્ય
 પ્રવૃત્તિનું સ્વરૂપ જણવું કઠિન નથી. x સૂક્ષ્મ અવલોકનથી
 સહજ જણાય છે, કે જે જે વસ્તુ પદાર્થ (અપરિચિત)
 પશુના દીકામા આવે છે, તેને તે પોતાના જેવું, સજીવ માને છે,
 ને તેનામા પોતાને અનુકૂલ કે પ્રતિકૂળ વર્તવાની શક્તિ આરોપે
 છે, પરિચય થતા તે વસ્તુ કે બનાવની દરકાર કરતી મૂકે છે.
 આથી વધારે તે કરી શકતું નથી માણુસ પણ પોતાનામાના
 આ પશુઅશને અનુસરી જે જે વસ્તુ બનાવ કાંઈ દેખે છે,
 તેને પોતાના જેવું સજીવ ધારી અનુકૂળ પ્રતિકૂળ પ્રવૃત્તિ કરવા

● પશુ, કીટ, પતંગાદિ ને મનુષ્ય, એ બેનો ફરક બુદ્ધિ, જ્ઞાન, એક-
 લામા છે, એવું માનવ સરન્નેન લખના કીટી, મધમાખ વગેરે પર દરેક
 સૂક્ષ્મ અનુભવોથી ખાટું કરેલું છે, ને તેમને પણ બુદ્ધિ આદિ છે એમ
 મનાવ્યું છે

x ધર્મ, વાસનાના મૂલ સ્વરૂપવિષે, હર્બર્ટ સ્પેન્સર-સોસીઓ લોજ;
 રાઈલર-પ્રાઈમિટિવક્લવર, મેક્સમૂલરના ધર્મ કલ્પનાની ઉત્પત્તિવિષે અનેક
 લખાણ, કોક્સ-માઈયોલોજી ઓફ ધી આર્ચનેસાન્સ ઇત્યાદિમા ઘણા વિચાર
 છે, તે ઉપરાંત, વિનોલી ન મના શોધકના-મિથ અને 'સાયન્સ નામના-
 મધમાખા-વિચારોનો અત્રે મુખ્ય આધાર છે.

મમર્થ ધારે છે. એનું નામ જીવારોપણ. આ જીવારોપણ યવા લાગ્યું, કે તે ગમે ત્યાં પણ થાય છે. ચમત્કારમા, પર્વતમા નદીમા, અધારામા, દેવતામા કે છેદ એક પથરાના કટકામા, કે ચીથરાના ધાગામા પણ આવું જીવારોપણ યવાના સમય-થીજ પોતાના જેવા સજીવ, અને પોતાને અનુકૂલ કે પ્રતિકૂલ યવા સમર્થ, એવા કોઈ સત્ત્વની ભાવના બધાય છે. દેવ અસુર ઉત્પન્ન થાય છે. આવી રીતે અવયોક્ત કરતા મનુષ્યો કોઈ જાતની ભાષા પણ બાધતાજ ચાલે છે, એટલે ભાષાના બંધારણની અમરો પણ મૂલ ભાવનાઓ ઉપર યવા લાગે છે. મૂલભાવનામા જે જીવારોપણ પ્રતિબિંબિત ઉપર હોય છે, તે, હવે-એકજ જાતિને ઘણી વ્યક્તિ વાચક એક સામાન્ય શબ્દ, એની ભાષાપ્રવૃત્તિ થતા—એકજ જાતિની ઘણી વ્યક્તિનાંજ આખા વર્ગને લાગુ પડે છે. એક નદી દેવ રૂપે હોય, તેમાથી સર્વ નદી દેવત્વ પામે છે, ને નદી માત્રનો દેવ ઉભો થાય છે; એમજ ઇતર સંભવ પદાર્થોદિનું પણ જાણવું. આનું નામ વર્ગીકરણ કહીએ. હવે, માણસને ઇન્દ્રિયજન્ય અનુભવમાના માનસિક વ્યાપારનું પણ પુનરવલોકન કરવાની શક્તિ છે, પ્રત્યગ્દર્શન કરવાની શક્તિ છે, એટલે અનેક દેવાદિ કલ્પનાઓ ભેગી થઈ તેમાથી દેવત્વ, એક દેવત્વ, તે દેવત્વસહિત એક કોઈ સર્વોપરી ઈશ્વર, એવી ભાવરૂપ કલ્પના જન્મ પામે છે. આ ત્રીજા સમયમાજ, ઈશ્વરજ નહિ, પણ ભાવમાત્ર, અસ્તિત્વ-દેવત્વ-પામે છે. ઇચ્છા, જ્ઞાન, બુદ્ધિ, દયા, લોભ, દુર્બ્યા, જે જે માણસનામા થઈ આવે છે, તે બધા ભાવ, દેવત્વ ધારણ કરે છે આ ત્રીજી સ્થિતિનું નામ આપણે એકીકરણ કહીએ, ઘણાનું એવું મત છે કે એકીકરણની સ્થિતિ એજ ધર્મબુદ્ધિની પરાકાષ્ઠા છે, કોઈ નિર્ગુણ ઈશ્વર એજ ધર્મ વાસનાનું પર્યવસાન છે. આપણે આ

વાતને, આગળ તપાસી ગયા છીએ, ને નફી કરી આપ્યા છીએ કે
 મદ્યપિ એકીકરણુ ધર્મબુદ્ધિની પરાક્રામ હો, તથાપિ સર્વોપરી સર્વ
 મર્તા ઈશ્વર એજ એ એકીકરણુ સ્વરૂપ હોવું જોઈએ એમ નથી.
 આ વાત હવણાજ સ્પષ્ટ કરીશુ વેદમત્રોમા જે દેવપૂજા છે તે,
 એકીકરણુમિત્ર નથી, પણ કેવલ જીવારોપણુમય છે, એવુ પણ,
 એ શોધકો બતાવે છે આ વાત પણ આપણે સ્વીકારી નહીં. વેદ-
 મત્રોની પૂર્વે ભવે જીવારોપણુ, વર્ગીકરણુ, થઈ ગયા હોય, બદલે
 મત્રોમા પણ તેના થોડા છટા છવાયા ચિન્હ ભક્તે જણાતા હોય, છતાં,
 એક સદ્ગિયા વહુધા વદન્તિ એના ઉદ્દગારસહિત, ઈન્દ્ર તેજ સર્વો
 પરી રાજ, વરણુ તેજ રાજ, એમ દેવ દેવને સર્વોપરી ઈશ્વરરૂપે
 સ્થાપવા મથતા ઋષિઓ, એકીકરણુ સમજનાસુધી, એકેશ્વરભાવના-
 સુધી, આપ્યા ન હત, એ માનવુ કેવલ શિથિલ છે, અને એકીક-
 રણુથી જાણેયો સર્વ નિયતા ઈશ્વર એજ ધર્મની પાકાણ, એમ
 માનવાના વલણુનું પરિણામ છે. આપણે કહી આપ્યા છીએ તેમ,
 એકીકરણુથી ઈશ્વરભાવના ઉત્પન્ન થઈ, ગમે તેના, મનુષ્યધર્મને ઘટે
 તેના, રૂપ શુણુથી રંગાય છે, પણ તેને ધર્મવાસનાની પરાક્રામએ પ-
 હોયતા વાગ લાગે છે બીજી રીતે બોલીએ તો, પ્રથમે જે સર્વોપરી
 ઈશ્વર માણુએ ક્રૂપે તેને પોતા જેવે સપરિવાર, સશરીર, ક્રોધનોભા-
 દ્વિયુક્ત, ને સુખ દુઃખ આપનાર ક્રૂપે, અને, જેમ વખત જતા વિ-
 ચાર વધે, તેમ, તે બધી ક્રૂપના નાશ પામી, ઈશ્વર અથવા એકી
 ક્રણુથી પ્રાપ્ત કરેલી જે એકભાવના, તે નવુંજ રૂપ ધારણુ કરી
 શકે. આ પ્રમાણેનો બનાવ, વેદધર્મસિવાય બીજે કહી સ્પષ્ટ રીતે
 બન્યો નથી, માટે શોધકો ગુચવણુમા પડે છે, પણ ધર્મબુદ્ધિની પરા-

કાષા એકીકરણુજન્ય સર્વાત્મભાવમા છે, સર્વ નિયાંતા કે કર્તા હથગ એ ભાવમા નથી, એ આપણે સ્પષ્ટ રીતે સમજવીશું, અને અરે જે કહીએ છીએ, તેનું સમર્થન કરી શકીશું. આ પ્રકરણને આરભેજ આપણે શકા કરી છે, કે એક તરફથી વહેમડપ દેવપૂજા, ને બીજી તરફથી તત્ત્વદૃષ્ટિપ પુરુષ બ્રહ્મ ઇત્યાદિ મહાભાવના, એ બે સાથેજ કેમ જણાય છે? આ શકનો ખુલાસો કરતા, આપણે જે તકરાર ચલાવી છે તેનો, કાર્ધક નિવેડો લાવી શકીશું મનુષ્ય પ્રથમથીજ જીવારોપણમા વળે છે, એટલે દેવભાવનાથીજ ધર્મારભ થાય એ તો આવશ્યક છે; જીવારોપણથી જ્યારે વર્ગીકરણ ચલા માટે છે, ત્યારે કે તેવામા, બીજો વિચાર, માણસના મનની દ્વિર્ભાવ પામવાની, પોતાનુંજ અવસોદન કરવાની, પ્રત્યક્ દર્શન કરવાની, શક્તિનેલીધે, જન્મ પામે છે જે મનોપંત્ર દેવભાવના ધરે છે, તેજ યત્ર પોતાના ઉપગ્ર વિચાર કરવા લાગે છે, ને પોતે ધરેલી ભાવનાઓને ફરી તપાસે છે - આ પ્રનાણે તત્ત્વદૃષ્ટિ (discernce) જન્મ પામે છે. અમુક વાતનું તત્ત્વ શું છે, તેમા વસ્તુત્વિક રહસ્ય શું છે, તેનો કાર્ધકારણરૂપ સંબધ ક્યા અને કેવો છે, એ. યથાર્થ રીતે જાણવું તે તત્ત્વદૃષ્ટિ; આની દૃષ્ટિ પે। યદ્ય કે તરત વહેમ અને તત્ત્વ આ બે વિચાર જુદા પડતા આવે છે. જીવારોપણે ધરેલા દેવની તત્ત્વદૃષ્ટિ તપાસ કરે છે, ને જે દ્રષ્યનાભાવજ લાગે, તે અંશને દૂર કાઢી, વસ્તુ સ્વરૂપને યથાર્થ સ્થાપી, નિયમમા લાવતી આવે છે. આમ ધર્મને નામે આકતા વહેમ, પુરાણ દ્રષ્યના આદિ, તથા તત્ત્વદૃષ્ટિ, ઉભયની ઉત્પત્તિ એકજ સ્થાનથી છે, પણ ઉભયના કામ જુદા જુદા છે બન્ને વિના આવે તેમ નથી, બન્ને બહેનો છે, ને બન્ને માણસને

આવશ્યક છે. કોઈવાર એકનું, કોઈવાર બીજાનું, એમ પ્રત્યેક ઉત્તરેનર
ચાય છે, પણ તત્ત્વદષ્ટિ પરિણામે જય પામે છે, ને મનુષ્યને,
અગાધ જ્ઞાનના બહાર ખોલી આપી પરમાત્મ દે પહોંચાડે છે. પણ
ગમે તેટલી તત્ત્વદષ્ટિ વધે, તોએ, મૂલની છવારોપણ ભાવના નિર્મલ
ચતી નથી, ને કોઈને કાંઈએ, કલ્પનામય ધર્મ ચાલતો રહે છે.
આવા મનુષ્ય સ્વભાવને લીધેજ, સર્વ ધર્મોમા, બાહ્ય અને આત્મ,
અસિદ્ધ અને રહસ્ય, આધિભૌતિક અને અધ્યાત્મ, † એવા ભેદ પડી
ગયેલા છે, અને સ્થૂલ કલ્પનામય દેવાદિ ભાવનાનો ધર્મ એક તર
ચાલે છે, ત્યારે વિચારવાનું, આચારવાનું અને સત્યપગયણ મનુષ્યોને
આત્મ વર્ગમા, રહસ્યોપદેશમા, અધ્યાત્મ દર્શનમા, ગુપ્તો, તત્ત્વ
વેત્તાઓ, પ્રસંગે પ્રસંગે દાખલ કરે છે. ત્યારે, સિદ્ધ મયુ, કે છવારો-
પણ સાથેજ તત્ત્વદષ્ટિ જન્મ પામી, વર્ગીકરણ, એકીકરણ બધું
પોતાની રીતિ પ્રમાણે કરતી ચાલે છે, એટલે દેવપૂજા અને બ્રહ્મભાવના
સાથેજ જણાય તેમા નાઈ રહી નહિ, બલકે એમજ હોય
જોઈએ. પણ, આવાતરે એ વાત આનીજ ગર્ભ, કે તત્ત્વદષ્ટિ જવારે
એકીકરણ પહોંચે ત્યારે, સર્વનો કર્તા, નિયતા, પ્રાણ એક ધર્મ
એજ ભાવનામા વિરામની જોઈએ એમ નથી, પણ એથી વધારે
સૂક્ષ્મ, વધારે આનંદમય, વધારે વાસ્તવિક, અને તત્ત્વદષ્ટિના નામને
મયાર્થ જાણે તેની ભાવનામા-બ્રહ્મભાવનામા-પણ વિરામી શરૂ.

† મૂલ છવારોપણ રૂપ ચીયરીઆ દેવ વગેરે હાલપણ જગતી લક્ષ
કોણી વગેરેમા પ્રસિદ્ધ છે † સરખાવો, ઇજ્ઞામા 'આધિસિદ્ધના મદિરમા
પ્રવેશ' એ નામની મિસ્ટરી સફલ શુભક્રિયા, ઇન્ડિસસમા 'ઈલ્ડુસીનીઅન
મિસ્ટરીઝ', ચાહુદી 'કેખાલા' ની શુભશક્તિ, દરાન, અર્બત્તનની શુદ્ધ
તરીકાની રીત

મનુષ્ય અને પશુ વચ્ચે ફરક પ્રત્યક્ષ, દૃષ્ટિરૂપ માન્યો છે. ત્યારે મનુષ્યની ધર્મવાસનાની પરાકાષ્ઠા પ્રત્યગ્દષ્ટિના વિસ્તારમાજ હોવી જોઈએ; પોતાનામાધીજ નીકળવી જોઈએ; પોતાથી જુદા એવા કોઈ ભાવમાં વિરામવી નજ જોઈએ. જીવારોપણની-પશુબુદ્ધિની-એ પરાકાષ્ઠા ખરી, કે પોતા. જિન્ન, અને સર્વ નિયંતા, એવો ઈશ્વર માની, વિરામવું; પણ મનુષ્યબુદ્ધિની પ્રત્યગ્દષ્ટિની તો પરાકાષ્ઠા એજ કે પ્રત્યક્ષ, પોતારૂપ, આત્મારૂપ, સર્વ છે-પોતાથી ગ્રાહી જુદું નથી, બ્રહ્મરૂપ છે, સર્વાત્મરૂપ છે, પરપ્રેમરૂપ છે. પ્રથમથી સ્વીકારેલા સિદ્ધાન્તનું આવું વાસ્તવિક પશ્ચિમ હોવું જોઈએ, એ ન્યાય પુરઃસર છે. એટલે પશુ બુદ્ધિની પરાકાષ્ઠારૂપ એકેશ્વરભાવના, ધર્મબુદ્ધિની પરાકાષ્ઠા નથીજ એમ નિશ્ચય થાય છે. એથીજ આગળ કહી આવ્યા છીએ, કે આર્ય-ધર્મમા, કોઈ કાલે પણ, અમુક એક ઈશ્વર, એવી પ્રજા સમસ્તને માન્ય ભાવના થઇજ નથી; ને તેથીજ ઉપનિષદોનો ધર્મ તમામ આર્યધર્મોનો નિયામક, આજપર્યંત પણ છે. પોતાથી અતિશક્તિ એવો અમુક રૂપગુણયુક્ત એક ઈશ્વર એ ભાવનાજ સૈમિટિક (યાજુઠી, કિંશ્ચીચન, ઇસ્લામ) ધર્મની છે, ને આર્યધર્મે તેને માન્ય કરી નથી, તેમ કરનાર, પણ નથી. ઉભયે, એકત્વનાજ પૂજક છે, પણ સૈમિટિક એકત્વ, જેને આધારે પરદેશીઓ આર્યધર્મને નિંદે છે, તે પશુ બુદ્ધિની પરાકાષ્ઠા છે, આર્ય એકત્વ, મનુષ્યબુદ્ધિનો પરમ ઉદ્દગાર, ને પરમ પ્રયત્ન છે. સૈમિટિક પ્રજાને, પોતાને એકત્વને પરમરૂપે પહોંચાડવા સાર, હજુ આર્યપ્રજા પાસેથી બહુ-શીખવાનું બાકી છે. આ બધી વાત, વેદ અને ઉપનિષદોથી, અનુપદ, સિદ્ધ થાય છે, એટલે વધારે લંબાણ કરવાની જરૂર નથી; હવે વેદમંત્રોમાંની ધર્મભાવના

સંબંધે આપણે જે નિર્ણય કરી આવ્યા છીએ કે, તે એકેશ્વરભાવના મિશ્રિત વિશ્વપૂજા છે, એ સુદૃઢ છે એમા કાંઈપણ અસંભવનો આરોપ થઈ શકતો નથી; કેમ કે તાર્કિક એકેશ્વરભાવના એ, ધર્મબુદ્ધિની પરાકાષ્ઠા, એકીકરણ સમયનું મહાફલ નથી.

આટલી ચર્ચાથી એક ખીજું પણ શક્તિ થઈ ગયું. આપણે હવે જે વિસ્તાર કરવાનો છે, તેનો વિષયવિભાગ નિશ્ચિત થયો. જીવારો-પણુજન્યભાવનાનો ધર્મમા વિસ્તાર થાય, અને જ્યારે તે ભાવના વર્ગીકરણ અને એકીકરણ પહોંચે, ત્યારે તેમાથી નવા નવા રૂપ પણ, દેવતાઓને મળવા માડે. અમુક રૂપ ગુણ પરિવારવાળા દેવ થવા માડે, અને મૂલ ભાવના વિચિત્ર વિચિત્ર રીતે વધતી ચાલે, તે એટલે સુધી, કે જુદા પાડી સમજી ન શકાય એવો એક ખીચડો થઈને રહે. વહેમ પણ એમા ખુબ પ્રવર્તે, ને ગમે તેવા આચારવિચાર ધર્મને નામે ચાલ્યાજ કરે. આવા પ્રકારની મૂલ જીવારોપણની પ્રવૃત્તિને આપણે પુરાણભાવના એટલું નામ આપીએ. ખીજી તરફથી તત્ત્વ-દૃષ્ટિ, પુરાણભાવનાને રદ કરી ફરી, વસ્તુયાત્રાત્મ્ય સમજાવતી ચાલે છે, ને કાર્યકારણના મહા નિયમમાં, વર્ગીકરણ, એકીકરણ એ સર્વ દ્વારા, વસ્તુગતિને સ્થાપતી ચાલે છે. પુરાણભાવના—તત્ત્વદૃષ્ટિ; ધર્મમાર્ગ-જ્ઞાનમાર્ગ (religion-science), એની લડાઈ એમ ચાલ્યાજ જાય છે. હવે વિષયવિભાગ થઈ રહ્યો. પુરાણભાવનાનું પ્રબલ આપણે તાંત્ર અને પુરાણમાં જોઈશું, પણ તે પૂર્વે, વેદમાંની પુરાણભાવના પ્રેરિત-તત્ત્વદૃષ્ટિનું પ્રબલ, દર્શનોમાં જોઈશું, વળી પુરાણભાવના પછી, પાછી પુરાણાનુસાર તત્ત્વદૃષ્ટિ ફરી સંપ્રદાયોમાં જોઈશું; એ પછી, ઉત્તર દેશની તત્ત્વદૃષ્ટિ, ને અસત્ય પુરાણ

તત્ત્વદષ્ટિનું સંમેલન થતાં સમાજો અને સુધારો જોઈશું; છેવટ ઉભય તત્ત્વદષ્ટિની તુલના કરી, સર્વમાન્ય તત્ત્વદષ્ટિનો નિર્ણય કરી શકીશું. ત્યારે વેદજન્ય પુરાણભાવનાનો કાલ ગયો, હવે તે ભાવનાને શુદ્ધ કરનાર તત્ત્વદષ્ટિ ઉપર આપણે જવાનું છે. તત્ત્વદષ્ટિ એકાએક દૃઢ થઈ જતી નથી, તેની પૂર્વે શંકા, પુરાણભાવનાને ન માનવારૂપ નાસ્તિકતા, એ બધા આવી પડે છે. એ શંકાનો કાલ હવે આર્ય-ધર્મમા ઉદય થયો છે, આર્વાક, બુદ્ધ, જિન-ધર્મ્યાદિ શંકા કરનારા વેદધર્મને હલાવે છે. એમના વિષે વિચાર કરવા પડી, તત્ત્વદષ્ટિરૂપ દર્શનોને આપણે તપાસવાના છે.

નાસ્તિક શબ્દ એ રીતે વપરાય છે. ચાલતા આવેલા સંપ્રદાયને ન માની તેને બદલે બીજાનું સ્થાપનાર નાસ્તિક કહેવાય છે; તેમ કર્મ માનવુંજ નહિ એ પણ નાસ્તિક કહેવાય છે. આર્વાકાદિ, નાસ્તિક કહેવાય છે, તે પ્રથમ પ્રકારના નાસ્તિક છે, બીજા પ્રકારના નહિ. વાસ્તવિક રીતે બીજા પ્રકારનું નાસ્તિકપણું, ધણાંયેક ધારણ કરે છે, પણ તે નમી શકે નહિ, એટલે સંભવરહિતજ છે. હવે આર્વાકાદિએ મૂલધર્મમા શી શંકા કરી, અને તેને બદલે શું નવું માન્યુ તે જોઈએ. આ સમયે, આર્યધર્મ જે સ્થિતિએ પહોંચ્યો હતો, તે એની હતી, કે તેમા ૨૫ આ વિવિધ આચારોનો શુંચવાડો ધણો વધી પડેલો હતો, અને યદ્યપિ ઉપનિષદોનો તત્ત્વદષ્ટિરૂપ ધર્મ તૈયાર હતો, તથાપિ તે જોઈએ તેટલો સાર્વત્રિક થયો ન હતો. વળી કર્મમાર્ગમા કે જ્ઞાનમાર્ગમા, પ્રવ્રજના એક મહોટા ભાગને-શૂદ્રને-સ્પષ્ટ અધિકાર ન હતો, તેમનો મોક્ષ ચવર્તનો સંભવ નહિ એ તેમને બહુ અસંતોષનું કારણ હતું. આવાં કારણોથી કોઈ સાદા, શુંચવણવાળી કર્મક્રિયા વિ-

નાના, અને સર્વેને-શુદ્ધાદિને પણ-એક જ રીતે મોક્ષે પહોંચાડી શકે, તેના ધર્મની અપેક્ષા હતી. આવો કોઈ ધર્મ નીકળે તો લોકોમાં સહજમાં પ્રિય થઈ પડે એવો આ સમય હતો. એ અનુકૂલ સમયેજ આર્વાકાદિના મન પ્રવલતાને પામ્યા છે, ને યોડી ઘણી કતેહ મેળવી ગયા છે તથા આગળ જતા, તત્ત્વદષ્ટિને, સર્વલોકમાં ફેલાવવાનો માર્ગ કરી ગયા છે આ અથક્ષેજ, આપણે આર્વાકાદિનું વર્ણન કરવા માડ્યું છે, માટે આર્વાકાદિ છેક સૂત્રકાલ પછીજ થયા હતા, એમ મારા લખવાનું તાત્પર્ય નથી. માટે તો, પુરાણભાવના અને તત્ત્વદષ્ટિની જે લડાઈ ખતાવવી છે, તેમાં આર્વાકાદિ આ અથક્ષે દામના છે, અર્થાત્ તેમના મત ગમે તેટલા પ્રાચીન હો, પણ તે આ સમયેજ પ્રવલતાને પામ્યા છે, એટલું માગ લખવાનું તાત્પર્ય છે.

* આર્વાક નામના કોઈ માણસે ચવાવેલા મતની ઉત્પત્તિ, બૃહ-સ્પતિ નામના બ્રાહ્મણથી થયેલી કહેવાય છે. એ મતવાળા વેદ, કર્મ, જ્ઞાન, કથાને માનતા નથી. વેદના કરનારા ધર્મ હતા, શક્તિ બુદ્ધિ અને પગક્રમ વિનાના લોકની ઉપશુલિકા યોજવાનેજ કર્મોદિ ઉભા કર્યા છે, એમ તેઓ સ્પષ્ટ રીતે કહેતા હતા. યજ્ઞમાં પણ તે માગવાથી પણ સ્વર્ગમાં જત હોય તો યજ્ઞમાન પોતાના બાપનેજ કેમ માગ-તો નથી કે તે જગદી સ્વર્ગમાં જાય, બ્રાહ્મણ પિપ્પલદાન કર્યાથી જે પિતૃ સતોષ પામતા હોય તો પ્રવાસે જનાર માટે બાથુ લીધે ન-ધારો હો, ઘેર બેઠા પિપ્પલ મૂળે તે તેને પહોંચશે, ઇત્યાદિ ઉપદામની વાતો પણ તેમણે ખુબ ચર્ચવા માડી હતી. સિદ્ધાન્ત એવો છે કે સૃષ્ટિનો કોઈ કર્તા, દેવ પ્રજાપતિ ઇત્યાદિ છેજ નહી, પ્રત્યક્ષ જણાતો

* સર્વદેશનસમ્રાટને આધારે આ મતનો સાર આપેલો છે

નથી. પૃથ્વી, આપ, તેજ, અને વાયુ, એ ચાર તત્ત્વ જે પ્રત્યક્ષ જાણાય છે, તેનાથી બધી સૃષ્ટિ બની છે, તે તત્ત્વ તેમના સ્વભાવથીજ સૃષ્ટિકાર્ય કરે છે, અને જ્યારે ચારેનો અમુક પ્રકારનો યોગ થાય છે ત્યારે કાચો ચુનો અને પાનનો અમુક રીતે યોગ થતા લાલ રંગ પેદા થાય છે, વા દારૂમાં અમુક પ્રકારે તત્ત્વવ્યવસ્થા થતા કેદ કૃત્ત્રિય થાય છે, તેમ, જીવ પેદા થાય છે. જીવ કે ચંતન્ય એવું જડ તત્ત્વોથી જુદું કંઈ છેજ નહિ એટલે “ ભરમ થયેલો દેહ કદાપિ પાછો આવનારજ નથી. ” પુનર્જન્મ જેવું કંઈ છેજ નહિ, કર્મ કરવાં, વર્ણભેદ પાળવો, ધર્ત્ત્વાદિ નકામું છે. મુવા એટલે મોક્ષ. પરમ મુખ, તો આ જગતમાં રહીએ ત્ય સુધી ખાઈ, પી, આઓ ભોગવી, આનંદમાં રહેતામાં છે, ને જોટલું દુઃખ વેડું પડે તેટલું નરક છે. લોકપ્રસિદ્ધ રાગ તેજ ધૃતિર, તેની આત્મા રહેવું એજ ધર્મ. આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરાવી, છેવટ કહે છે, કે જીવીએ ત્યાસુધી મુખે રહેવું ઋણ કરીને પણ મિષ્ટાન્ન જનવા, કેમ કે ઋણ નહિ અનાય તો પણ પુનર્જન્મ નથી એટલે, શીકર નથી. આવા સિદ્ધાન્તોને જે ટા પાડવા માટે અનુમાનાદિથી કોઈ મથે, તો તે પણ ચાર્વાકને ગ્રાણ નથી. કેવલ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણજ એ મતમાં માન્યું છે; ને તેથીજ, પ્રત્યક્ષ-માત્રથી સિદ્ધ થાય થાય એટલી વાતો ઉપર વિશ્વાસ કરી, આવો ધર્મ ઉદાગ્યો છે. એ મતને, લોકોમાં સામાન્ય રીતે માનવામાં આવે તેવો, એવા અર્થવાણું લોકાયતિક એ નામ પણ, આપેલું છે. આ મતવિષે જૈનશ્રંયોમાં પણ વિચાર કરેલો છે, તેથી તે પ્રાચીન દશે એમ લાગે છે. જૈનશ્રયોમાં તો, એ મતના પ્રવર્તક બૃહસ્પતિવિષે, પોતાની એક વિધવા બહેન જોડે અયોગ્ય વ્યવહાર કરવા માટે આ ધર્મ ઉત્પન્ન

કર્માતુ લખ્યું છે ગમે તેમ હો, પણ, આવો ધર્મ, આર્યાવર્તમા
કોઈએ માન્યો નહિ સમય એવો હતો કે સર્વને અનુકૂળ પડે તેના
ધર્મની જરૂર હતી, પણ આવો છેક પશુવૃત્તિરૂપ ધર્મ તો, શૂદ્રોને
પણ ગળે ઉતર્યો નહિ. વળી સામાન્ય લોકને ધર્મ ભાવનામાં કિત્તાહ
રહે તેના પણ કોઈ પ્રકારના અથ એ ધર્મમાં હતા નહિ. ગમે તે
ડ તે, પણ ચિરકાળથી પ્રવર્તમાન અને મોક્ષની ભાવનાઓમાં ઉછરેલા
લોકની ધર્મબુદ્ધિને, આ ધર્મે તો છેક ધક્કો લગાડ્યો, ફેલડી બડકાડી;
અને એમ થનાથી એ ધર્મે પોતાનોજ નાશ કરી લીધો.

પણ જે ધર્મ આર્યધર્મ ઉપર ખરેખરી અસર કરી, વેદધર્મની
કર્મજનકને તોડી પાડી, હિંદુસ્તાનમાંજ નહિ, પણ તિબેટ, રશિયા,
તાતાર, ચીન, જાપાન, કોરીઆ, સીઆમ, બ્રહ્મદેશ, સીયોન,
જાવા ઇત્યાદિમાં પોતાની જડ નાખી, તે, આ સમયેજ જન્મ પામ્યો
મૂંઝકાવ પડીજ તેનો ઉદ્ભવ થયો, એમ ઇતિહાસદ્વારા સમજાય
છે. એ ધર્મમાં નવું કંઈ હતું નહિ, પ્રાચીનધર્મનેજ, અમુક નાગે
વાળનાનો સોદો પ્રયત્ન હતો, છતાં પ્રાચીનગાર્ગમાં સુધારા લાખણ
કરવાને લીધે, નામિતક એ સજાને તો તે પામ્યો. એ ધર્મ એક
મહાપુનના નામરૂપજ છે; એક વ્યક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલો છે. પરમ-
પવિત્ર, સારિતક, જ્ઞાનમય, પ્રેમ મૂર્તિરૂપ, આ વ્યક્તિએ, દુનીયાના
ઇતિહાસ ઉપર બન્ય અમરો કરી ને, અને પોતાનું બન્ય નામ,
બગવાનના અવતારરૂપે સ્થિત કર્યું છે. એ પૂજ્ય વ્યક્તિ તેજ જ્ઞાનમ,
જે પડીથી, છુદ્ધ એ નામને પામ્યો * એ મહાત્મા, શાકતવંશી

* સર્વદર્શનસમૃદ્ધ, શારીરભાષ્ય, લલિતચિત્ર, અને રીસોરિડસનું
બુદ્ધિજ્ઞ, મેક્ષમૂવરના નિબંધો, ખાર્યના રીવીજનસ આદિ હન્ડિયા, તથા
ચીઓગેટીના છુટા લખાણો, એ બધાને આધારે, બુદ્ધધર્મનો સાર આપ્યો છે

રજપુતોના રોહિણીતટનિવાસી ગૌતમ કુલમા, કાશીક્ષેત્રથી કિતરે,
 જન્મ્યો હતો. એ રજપુત હતો. એને, મૂલથીજ ધર્મભાવનામા બહુ
 શ્રદ્ધા હતી, અને વિચારશીલ સ્વભાવ એનામા પ્રથમથીજ જણાયો
 હતો. અનેક દતકથા એના ત્યાગ સંબંધે ચાલે છે. કહે છે કે એના
 પિતાએ એને કેવલ સુખમાજ રાખ્યા છતા, કોઈનું મરણ જ્ઞેતાની
 સાથે, એને દુઃખનું જ્ઞાન થઈ આવ્યું. અને એ ત્યાગી થઈ ગયો.
 વધારે વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય વાત એની કહેવાય છે, કે એની પત્ની,
 જોને એ બહુ ચહાતો હતો, તેને પુત્ર પ્રસવ થયાનું સામળી એ બહુ
 ખેદિત થયો, એક બંધન તો હતું તેમા બીજું બંધન થયું એમ
 ક્ષોભ પામ્યો—અને પોતાની પત્ની તથા પુત્રના દર્શનમાત્રજ કરી,
 પ્રેમબંધન ચીરી નાખી, સંન્યાસી થઈ ગયો આ વખત તેનું વય
 લગભગ ૨૯-૩૦ વર્ષનું હતું. એણે, કાશી, રાજગૃહ, વગેરે સ્થલમાં
 આશ્રયો પામે શાસ્ત્રોને અભ્યાસ કર્યો, પોતે વ્રત, ઉપોવસ, યોગ,
 આદિ કષ્ટ સાધી જોયા, પણ એના આત્માને શાન્તિ થઈ નહિ.
 એને એ બધું કેવલ દુઃખમય, દુઃખ વધારનાર, અને આત્માને શાન્ત
 કરવાપરતે નકામુંજ લાગ્યું. વિચારમા ને વિચારમા પોતાના ગુરુઆ-
 દિથી છટો પડી જઈ એકાન્તમા મનન કરવા લાગ્યો, અને એક
 દિવસ, બોધિ-પીપળા-ના વૃક્ષ નીચે પડ્યા પડ્યા, એને, પોતે ધાત્રે-
 લા પરમાત્મદરપ મોક્ષનું જ્ઞાન સ્ફુરી આવ્યું, દુઃખથી છટવાનો માર્ગ
 જડ્યો, પોતે કુદ્ધ-પરમતત્ત્વ જાણનાર-થયો. એણે જે જાણ્યું તે,
 દ્યાર્દ્ર હૃદયથી, પ્રેમભાવથી, સર્વને ઉપદેશવા માડ્યું, પોતાને ઘેર
 પણ એકવાર જઈ આવ્યો, ને ધામે ધામે ગામે ગામ ફરી એણે ધણ
 સાધું, ચેવા, ભેગા કર્યા—સઘ સ્થાપ્યો. મતભેદથી, એની સમાપણ,

એના અનુયાયીમાંના કોઈ કોઈ થયા છે, છતાં એનો ધર્મ પાણીનદ પૂરની પેઠે વૃદ્ધિ પામી ફેલાયો. લોકો, ગળગળો, ધણા બ્રાહ્મણો પણ, એના અનુયાયી થયા. આલું પરમ કાર્ય સાધી, મહાત્મા ગૌતમ શુદ્ધ, નિર્વાણ પામ્યો, તેવું વર્ષને વધે મરી ગયો. એના છવિત સં-જાંધે, ધણી ચમત્કારિક કથાઓ ચાલે છે, જેનું આપણને અત્રે પ્રયો-જન નથી. એના મરણનું વર્ષ, ઈ. સ. પૂર્વે ૪૮૨-૪૭૨* ની વચમાં શુદ્ધ ધર્મના ત્રયેતિ આધારે, મૂકવામા આવે છે. એ વિષે ધણા મતભેદ છે, પણ આખા હિંદુસ્તાનની અનાદિ પ્રાચીન તવારીખમાં આટલું આજ, એક નિશ્ચિત વર્ષ, આપણે હાથ લાગ્યું છે, ને તેને આધારે, બીજા મતપ્રવર્તક તથા રાજા વગેરેના વર્ષોની અટકળ કરવાનું આપણને ફાવે છે. હવે ઐશ્વર્યધર્મનું તત્ત્વ આપણે જોઈએ.

આ ધર્મનો મૂલ સ્થાપનારજ ક્ષત્રિય હતો, એટલે એણે પોતાના ધર્મના બોધપરત્વે, કોઈ પ્રકારની વર્ણવ્યવસ્થા માની ન હતી, બ્રાહ્મ-ણોએ માનેલા અધિકારને ગણકાર્યો ન હતો, સર્વને મોક્ષ થવાને માર્ગ છૂટથી બતાવ્યો હતો, તેન જ સાથે, પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન, બે પ્રમાણ સ્વીકારી, જે શબ્દપ્રમાણથી વેદાદિકને બ્રાહ્મણો માનવા ચોગ્ય ફરાવતા હતા, તે પ્રમાણ એણે માન્યું ન હતું; એટલે કર્મ માર્ગની શુચવણ વિનાનો કેવલ સાદો ધર્મ, એ બતાવી શક્યો હતો. સર્વની સમાનતા, સર્વ બ્રાત્રભાવ, એજ એ ધર્મનો પાત્રો, અને આધાર હતો. આ ઉપરાંત એણે નવી વાત કરી કરી નથી, ઉલટું, પુનર્જન્મનાદિ વિચારો હતા તેમજ કાલમ રાખી પ્રાચીન મતને માન

* બાર્થ, રીલીજિઅન્સ ઓફ ઇન્ડિયા ધણાક સોધકો ઈ સ. પ. ૫૮૩ પણ આપે છે.

ઇન્દ્રિયજન્યજ્ઞાન; સજ્ઞા—ભાવજ્ઞાન, સંસ્કાર—મનોદૃત્તિરૂપ વાસના-
 વિજ્ઞાન—જ્ઞાન, વિચાર, બુદ્ધિ પ્રત્યેક મનુષ્ય આ પાંચ સ્કન્ધનું
 બનેલું છે, એટલે આત્મા કે ઈશ્વરની વાતજ એમા સમાતી નથી;
 એથીજ આ મન નાસ્તિક એ નામને પામ્યો છે. આ પાંચ સ્કન્ધનો
 ઉદ્ભવ વારંવાર થયા જાય છે, ને જ્યાંસુધી તૃષ્ણા તથા અજ્ઞાન
 બે ટળી શકતા તથી, ત્યાંસુધી દેવી કર્મની વાસના ગહે છે, તેને
 પ્રતાપે, પુનઃપુનઃ સ્કન્ધનો જન્મ આવે છે, ને કુખમા રખાડવું પડે
 છે. બુદ્ધધર્મમા છેલ્લો સ્કન્ધ જે વિજ્ઞાન તેને પણ ક્ષણિક, એટલે ક્ષણે
 ક્ષણે બદલાયા કરે તેવો માનેલો છે, એટલે મરણની સાથેજ સ્કન્ધ
 તો નાશ પામી જાય છે, ને કર્મના સંસ્કારનો સંચય દોઢ આત્મા કે
 જીવમા થઈ શકે તે તો માનેલો નથી, વિજ્ઞાન પણ ક્ષણિક માન્યુ છે,
 તથી એની એજ વ્યક્તિ પુનર્જન્મ પામે છે એમ નથી, પણ એ
 વ્યક્તિજનિત ખીણ વ્યક્તિ નવા સ્કન્ધ સહિત, કર્મવાસનાને લીધે,
 ઉડે છે એવું સહસ્ય છે. ઉત્તરોત્તર સ્કન્ધ પ્રવર્તાવનાર કર્મ છે. આવો
 વિચાર થયેપિ ઉપનિષદોમા છે, તથાપિ બુદ્ધધર્મે સારીપેડે બહાર
 પાડેલો છે, ને તેની અસર આર્યધર્મે ઉપર બહુ થયેલી જોવામા
 આવે છે. સ્કન્ધમાત્ર એની રીતે નાશ પામે કે તેમાથી નની સ્કન્ધ
 રચના ન થાય એજ મોક્ષ, એનુંજ નામ નિર્વાણ. નિર્વાણ શબ્દના
 અર્થપરતે યુરોપીય પંડિતો બહુ ગુચવાયા કરે છે. નિર્વાણ શબ્દનો
 મૂલ અર્થ એટલોજ થાય કે ઓલવાઈ જવું, બુઝાઈ જવું. એ ઉપરથી
 સ્કન્ધમાત્રનું ઓલવાઈ જવું, ફરીથી ખીજા સ્કન્ધનો જન્મ ન થાય
 તેની રીતે કર્મવામના છુટવાથી, તૃષ્ણા રોકાવાથી, વિખરાઈ જવું, તે
 નિર્વાણ. એમા ઉપનિષદોના મોક્ષની પેડે આનંદ કે સુખની દૃષ્ટ-

નાજ નથી, માત્ર દુઃખનો અભાવ, રક્ત્ત્વનો ભંગ, - એટલેજ અર્થ છે. નિર્વાણ પામેવાને બુદ્ધ, અર્હત, આદિ કહે છે. આ બધા સદ્ધર્મથી સમગ્ર શકારો કે બુદ્ધનો ધર્મ નવો નથી, પણ બ્રાહ્મણોના ધર્મભાષીજ ઉત્પન્ન થયેલો, જરા વધારા ઘટાડા સાથેનો, એક નારિતક સંપ્રદાય છે. એ ધર્મની આ બધી વાત ચાર મુખ્ય સિદ્ધાન્તોથી પણ દર્શાવેલી છે. ૧. દુઃખં દુઃખં-દુઃખભાવના; ૨. સ્વલક્ષણં સ્વલક્ષણં-દુઃખ, -દુઃખ જેવુંજ છે, એના જેવું બીજું નથી, એનાથી છટવું નોંધવું, તૃષ્ણા એતું ઉપાદાન-છે. ૩. ક્ષણિકં ક્ષણિકં-વિગાનાદિ રક્ત્ત્વ ક્ષણમાત્ર રહી બદલાયા કરે છે, બધું ક્ષણિક છે. ૪. અન્યત્ય-રક્ત્ત્વનો નારા થવો તૃષ્ણા ભાગવી, એજ મોક્ષ, એજ નિર્વાણ.

‘આ ધર્મની નીતિ’ ઘણી સખત છે; તૃષ્ણાભંગથીજ નિર્વાણ એટલે ત્યાગવૃત્તિમય એ ધર્મની નીતિ છે. એમાં સાધુ અને ગૃહસ્થ એવાં બેદ છે, તેમાં સાધુનો આચાર તો બહુજ કઠિન રાખેલો છે. સાધુઓને શિક્ષા માગી ગુજરાન ચલાવવું પડતું, અને વર્ષમાં આઠ મહીના, સંઘની આગામીમાં, ઉપદેશ કરવા ફરવું પડતું. બુદ્ધધર્મમાં દોષ્ય થવાને ઓતાપત્તિ કહેતા. આ પ્રમાણે ક્રીષ્ણઅન ધર્મમાં જે બંધારણ ચાલે છે, તેજ બંધારણ આર્યધર્મમાં, ક્રીષ્ણઅન ધર્મથી પાંચમો વર્ષ પૂર્વેથી હતું!! ઓતાપત્તિનું કામ દયા, પ્રેમ, એથીજ ચાલતું; બલાતકાર કે કોઈ જાતનું આડકતરું દબાણ ન કરતાં ધર્મ-બોધ આપનાર ધર્મોમાં, બુદ્ધધર્મ પ્રથમ પંક્તિ ધરાવે છે. સાધુઓને જ્ઞાનાસામાં વિગમવાના, તેમજ નિત્ય રહેવાના સ્થાનને, વિહાર કહે છે. જે અચળો પમાડનારી અપ્રતિમ ગુફાઓ, આપણે, થાણા, હાલોલી, નાચક, ગયા, પટના ઇત્યાદિ સ્થાનો સમીપ નોંધવું

જીજી, તે બુદ્ધધર્મે પ્રવર્તાવેલી સર્વ સમાનતાના -ઉત્સાહમાં
 થઈ આવેલી શિષ્યકલાનું ક્ષેત્ર છે—સાધુઓના વિહાર છે.
 આ ધર્મે પ્રવર્તાવેલી સમાનતામાંથીજ, પ્રૌઢ મૌર્યવંશનું મહારાજ્ય
 વેદા યથેતું છે. મેસિડનના રાજા અલેક્ઝાન્ડરની સામે થતાં મળેલી
 સેનામાંથી છટા પડેલા, એક રખડતા શૂદ્ર સીપાઈએ 'નંદવંશને
 હરજેદી, મૌર્યવંશ ત્યાગ્યો' છે. ચંદ્રગુપ્ત સ્વાભાવિક રીતેજ ધૌર-
 ય્યો, અને એણે ધૌરધર્મને રાજ્યધર્મ ઠરાવ્યો. આ વખતથી
 ધર્મની પ્રવૃત્તિ વધવા માડી. ચંદ્રગુપ્તનો પૌત્ર અશોક (ઇ. સ. પૂ.
 ૨૬૦-૫૦) હિમાલયથી નર્મદાસુધીના ચક્રવર્તી રાજા હતો. એના
 ગજ્યને ચારે ખુણે એના શાસન, પર્વતોમાં કે સ્તભોમાં કોતરેલા
 મળી આવે છે,* તેમાં બુદ્ધધર્માનુસાર કિપદેશ છે, બુદ્ધધર્મ સારી પેઠે
 પ્રવર્તાવું ચિન્હ છે સીયાનમાં બુદ્ધધર્મને લઈ, જે સાધુનો સંઘ ગયેલો,
 તેનો મુખ્ય પશુ આ અશોકનોજ પૌત્ર હતો * આમ એ ધર્મ રાજકીય
 સમ્બંધોમાં પરોવાઈ, આખા હિંદુસ્તાનમાં ફેલાયો. બુદ્ધના નિર્વાણ
 પછી, એના ધર્મરિપે ધણા મતભેદ પડેલા રહ્યા, એટલે એના
 મરણ પછી તરતજ એક સભા ધર્મ નિર્ણય માટે રાજગૃહમાં મળી.
 એ પછી બીજી બે સભાઓ મળેલી દેહેવાણ છે, જેમાંની એક,
 પ્રથમ અથવા કાલાશોકના વખતમાં નિર્વાણ પછી ૧૦૦ વર્ષ વૈશ-
 લીમાં મળી હતી, ને બીજી ધર્મશોક અથવા અશોક પ્રિયદર્શીના
 વખતમાં પાટલી પુત્રમાં (ઇ. સ. પૂ ૨૫૧) મળી હતી.

* ગિરનાર, બિહાર, બિતાર, સાચી જે જોધિ નીચે ગૌતમ, બુદ્ધ
 થયો, તે ત્રણજ આગળ નહિ જોવા છે, પણ તેજ એક ડાળ સીયાનમાં
 વાવેલું, તે આજે, ૨,૨૦૦ વર્ષ પછી પણ સારા રક્ષરૂપે જુન પામે છે.†

આ સમાજોમા જે નિર્ણય થયા તેમા ધણી મતભેદ રહ્યા-
 છુદ્ધધર્મના મૂલ્યથો વિનય એટલે આચાર, અને ધર્મ એટલે
 તત્ત્વનિરૂપણ સંબધી છે. એ વિષયનો પ્રખ્યાત ગ્રંથ ત્રિપીઠિકા છે.
 એમા ત્રણ પીઠિકા-ટોપલીઓ-છે: વિનય, સૂત્ર, અભિધર્મ. આ
 ગ્રંથ પાલીભાષામા છે. છુદ્ધધર્મના ગ્રંથો સંસ્કૃત તેમજ પાલી
 બંને ભાષામા છે, ત્રિપીઠિકાવિના પણ જ્ઞાનક, મહાવંશ, ધર્મપ્રવ-
 ર્તનચક્ર, ધર્મપાદ, સ્વવિરાવલિ આદિ ધણુ ગ્રંથો છુદ્ધના જન્મ-
 ચરિત્રવિષે, એના આપે ॥ ઉપદેશોવિષે, અને ધર્મના માર્ગવિષે છે,
 પણ બ્રાહ્મણોના કે જૈનના ગ્રંથો જેટલા, કે તેથી સૂક્ષ્મવિદ્વા-
 વાળા નથી. આ બધા ગ્રંથો સંબધી, કહી ગયા તે ત્રણે સમાજોમા,
 મતભેદ પડી ગયેલા રહ્યા, તેમાથી, દક્ષિણનો મત અને ઉત્તરનો મત
 એવા એવા બે વિભાગ પડ્યા, જેને હીનયાન અને મહાયાન
 કહે છે. જેમ વિનયાદિ સંબધે આ બે વિભાગ પડ્યા તેમ છુદ્ધના
 મૂલ્ય ઉપદેશમા સમાયલી તત્ત્વદષ્ટિ ઉપરથી પણ બીજા ચાર સપ્ર-
 દાય બધામા જેમ જેમ શુચ્યવણ બહેલા તત્ત્વદષ્ટિના પ્રશ્નોમા છુ-
 દ્ધના અનુયાયી ઉતરતા ગયા, તેમ તેમ ગરમડ વધતી ચાલી, અને
 પ્રથમ નાગાર્જુને (ઇ. સ. ના પ્રથમ શતકમા) માધ્યમિકને નામે
 ચાલતો, શુન્યવાદ પ્રવર્તાવ્યો. બ્રાહ્મણો છુદ્ધધર્મની, શુન્યવાદ
 કહી નિન્દા કરતા હતા, તે હવે ખરૂં થયું છુદ્ધે, રક્ષ્તોની વ્યવ-
 સ્થામા કર્યું સદૃષ, નિત્યરૂપ, સ્વીકાર્યું નથી, તેમ નિર્વાણ પણ કોઈ
 પ્રકારના અભાવમાત્રમાજ માન્યુ છે; એટલે બધું અભાવરૂપ છે, શુ-
 ન્યરૂપ છે, એવો શુન્યવાદ સહજમા જન્મ પામ્યો. એવાદને ન મા-
 નતા, કેટલાકે, મૂલ્ય બોધમાં ત્રિગાત્રને ક્ષણિક માનેલું છે, તે ઉપરથી,

પાર્થમાત્ર ક્ષણિક નિગ્ગાનેરૂપ છે, ક્ષણનોજ સમૂહ છે, એવિના જીવ્હુ
 મધ નથી, એમ માન્યુ આ ક્ષણિવિગ્ગાનેવાદ, તે યોગાચારને નામે
 ચાને છે ક્ષણિનિગ્ગાનેવાદમા પણ એ બેદ યદ્યા નિગ્ગાનાતિરિક્ત બાહ્ય
 પાર્થ તો છે, પણ તે પ્રત્યક્ષ થઈ શકના નથી કેવન વિગ્ગામા
 ક્ષણે ક્ષણે થતા દેરધારથી તે પદાર્થોનુ અનુમાન થઈ શકે છે આ ક્ષ
 ણિકમાહ્યાર્થવાદ, જે સૌત્રાતિકોનુ, ચૂત્તોનુ તાત્પર્ય આ પ્રમાણે સમ
 જનારનુ મત ફેલાય છે બાહ્યપદાર્થો છે નહિ, ક્ષણિ નિગ્ગાનેરૂપ
 આત્મા તેજ બાહ્યપદાર્થરૂપે પ્રતીત થાય છે, બાહે છે, એ નિદ્ધાન્ત તે
 પ્રત્યક્ષક્ષણિકમાહ્યાર્થવાદ, જે વૈભાષિકોનુ મત ફેલાય છે બુદ્ધના ઉ -
 પદેશમા સમાયલી તત્ત્વદષ્ટિપરત્વે, જેમ આ ચાર બેદ થયા, તેમ તેના
 ઉપદેશમાના વિનયાદિ આચારપરત્વે, હીનયાન મહાયાન એ બેદ થયા,
 તે કહ્યા છે, આ એ બેદવાળાએ, પોતપોતાની મરજીમુજ્જમ, બુદ્ધના
 સાદા ધર્મમા, બ્રાહ્મણોના પુરાણ જેવી ક પનાઓ, ઉત્પન્ન કરી લીધી
 છે એમ બુદ્ધમાથી ઘણા બુદ્ધનો વિચાર પેદા થયો, અને તે પ્રત્યેક
 બુદ્ધ, જગત્તે તારવામાટે અવતરે છે એ કલ્પના સ્ફુરી જેમ બ્રાહ્મણો
 સાત લોખ માને છે, તેમ આ ધર્મમાં સોળ લોખ મનાયા, તે પ્રત્યેક
 ત્રણ ત્રણ લોકે એક એક બુદ્ધ, જેને ધ્યાની બુદ્ધ અવતોમ્તિધર,
 બોધિસત્ત્વ, આદિ નામ આપ્યા છે, તે રહે છે એમ કલ્પાયુ સર્વ
 કરતા છેવો વિચાર એમ પણ ઠયો કે એક સર્વોપરી બુદ્ધ-ત્રેદિક
 પ્રજ્ઞપતિ કે બ્રહ્મ જેવો-પણ છે, તેના અંશ જીમ્મ બુદ્ધ છે એનુ
 ન મ આદિ બુદ્ધ જીતમ બુદ્ધ પછી, જે, આદિ બુદ્ધની વિશ્રુતિરૂપ,
 ધ્યાની બુદ્ધમાથી, જગત્તે તારવા આપના છે, તે મેત્રેય બુદ્ધ એ
 નામથી ફેલાય છે આ પ્રમાણે કલ્પના થત જ, મૂર્તિપૂજા, કર્મ, ધર્મ,

આચાર, બધા સારી પેઠે વધ્યા, સૂત્રપ્રેતાદિ વિચાર, મત્ર, જપ, માલા, સર્વ પેઠું, અને મહાયાન જેમા આ બધીવાતનું વધારે પ્ર બલ છે, ત્યાં બુદ્ધધર્મ આવે આસ્તિક ધર્મ થઇ પડ્યો

આ પ્રમાણે બુદ્ધધર્મ ઉત્પન્ન થયો, જામ્યો, વિસ્તર્યો, અને સ્થિર થઇ રૂપાન્તર પણ પામ્યો ઈ સ ના પ્રથમ શતકમા, તુરા નીઅન જેને પુગણોમા તુરષ્ક કહ્યાછે, તે, ઉત્તરમાના, તુરાન-તા- તાર-ના, લોકોએ મૌર્યનસનો નાશ કર્યો હતો, અને પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું આ વચમા કનિષ્ક નામે રાજા થયો, તેનું રાજ્ય કા સ્મીરથી નર્મદા અને મહાનદી સુધી હતું, તેમ ઉમાલયની પેલી તરફ પણ હતું* એના વખતમા બુદ્ધધર્મ ખુબ ફેલાયો, અને એજ સમયમા, ચીન, જાપાન, વગેરે દેશોમા તેનો પ્રવેશ વ્યાપાર અર્થે † કાર્પીઅન સમુદ્ર આગળ ભેળા થતા સર્વેદેશના વેપારીઓ દ્વારા, થયો તુરષ્કલોકો જેને શક્સોક પણ કહેછે, તેમનો અમલ બે ચાર સો વર્ષ રહ્યો, એ સમય આર્યપ્રજાને સદ્દતનોજ હતો, કેમકે એક રાજ્ય સ્થિર રહેતું નહિ, નવા નવા હુમલા થયા જતા, ને અધાધુધી ચાલતી વિક્રમાદિત્યે શક લોકનો પરાજય કર્યો† ત્યારે પણ બુદ્ધધર્મ

* રાજતરંગિણી.

† વિક્રમ સંવત્ સહિતના તામ્રપત્ર વગેરે મળી આવેછે, તેમા, સ- વત્ ૧ થી ૩ સો સુધીના મળતા નથી, એ ઉપરથી એમ અનુમાન બંધાય કે વિક્રમ સંવત્ ઈ સ પછી ૫૬ થી ગળ્યો છે તે બલ છે, અને આશરે ઇસવી ૨૮૦ વખતે પડ્યો મલ્લવો, એ વાનગી છે એમ ગણના, કાની દાસાદિને થયાના, જે વર્ષ, અત્રે આવેલા ચીનાઈ મુસાફરોના લેખથી સ મળ્ય છે, તે બધ બેસી રાખે આતુ 'હન્ગીઆ, લોટઇટ ઇન ટીવ અસ' એ શ્રેવમા, મેક્સમૂલર લખે છે, તે પ્રાચીન શોધનો શોખ રાખનારને વિ ચારવ એવું છે

ચાલુ હતો એમ ચાલતો રહેલો યુદ્ધધર્મ, છેક અંદ્રમૃત્યુ, શુભ, તથા વલ્લભી રાજ્યોના સમય સુધી હિંદુસ્તાનમાં હતો એમ લેખો ઉપરથી જણાય છે. વળી કુણ્દેરીની શુદ્ધમાના લેખના અક્ષરો છેક તેરમા સૈકાના જેવા ધારવામાં આવેછે તે ઉપરથી, તથા અકબરના વખતમાં અમુલ ફઝને પણ કાશ્મીરમાં યુદ્ધ ધર્મના લોક દીઠાતુ લખ્યું છે તે ઉપરથી, એ ધર્મ ૧૫ માં સૈકા સુધી હિંદુસ્તાનમાં ઠેકાણે ઠેકાણે ચાલુ હતો એમ જણાય છે. સાતમા આઠમા સૈકામાં શાંકરાચાર્ય કુમારિલ વગેરેએ એ ધર્મની સામે ઘણો પ્રયત્ન કર્યો છે, વખતે કોઈ સ્થલે લડાઈ ટટા પણ થયા હશે, છતાં યુદ્ધધર્મને બ્રાહ્મણોએ રાજ્યો પાસે હાકી કઢાવ્યો, એ ધર્મના અનુયાયીને કતલ કરાની નાખ્યા, એ વાત તો કેવલ પુરાણકલ્પનાજ, કહી ગયા તે પુરાવાને લીધે, લાગે છે કે ત્યારે યુદ્ધ ધર્મ હિંદુસ્તાનમાંથી કેમ લોપ થઈ ગયો ? એ માટે એ ધર્મનું બધારણ જ નવામદાર છે મૂલ-થીજ એ ધર્મની નીતિ બહુ સખત હતી, એમાં સાધુ થઈ રહેવું મહુ સુસ્થેલ હતું, અને સર્વોપરી એ ખોડ હતી કે એ ધર્મ કેવલ અમાન

નાથી, કેટલા જૂત ગ્રેત કાઢવામાં, મંત્રજંત્રની ઉપાસતાઓમાં એ ધર્મ-
ના સાધુને બોલાવે છે, બાકી લોક કાન્દ્યુશીઅસનો ધર્મ પાળે છે,
તથા વધારે ઉડી શોધ માટે 'દેઓ' ધર્મનો આશ્રય કરે છે.* આમ.
એ ધર્મમાળ પોતાના નાશનાં ખીજ છે, એટલે સાર્વત્રિક કૃતક કરી
કાઢી મૂકવાની વાત, કપોતકલ્પનામાત્રજ લાગે છે. બ્રાહ્મણધર્મના,
ઉપનિષદધર્મના, જલ આગળ, બુદ્ધ ધર્મથી રહેવાયું નહિ એ ખરું,
પણ બ્રાહ્મણોના યગ્યાગાદિને એ ધર્મ શિથિલ કરતો ગયો, બુ-
દ્ધની પોતાની પ્રેમમય છાયાની છાપ, શુદ્ધાદિનો પણ બ્રાહ્મણોપાસે
મોક્ષમુખી અધિકાર મનાવી, આર્યધર્મપર મારતો ગયો, અને ઉપ-
નિષદોમાં છપાઇ રહેલા બ્રહ્મરૂપ પરમ ધર્મને, સર્વસમાનભાવરૂપ
પરપ્રેમરૂપ ધર્મને, તથા કર્મ, માયા, ઇત્યાદિ સંગતિઓને, સ્પષ્ટરીતે
બહાર અણુતરી, જ્ઞાનમાર્ગનેજ સુખ્યતા અપાવતો ગયો. દુઃકામાં,
તત્ત્વદષ્ટિના પૂર્વરૂપ રૂપે-સંકા રૂપે-જે એ ધર્મ જન્મ્યો હતો, તે પો-
તાના જન્મનું સાર્થક કરી, તત્ત્વદષ્ટિને ખરેખરી જન્યત કરી, પોતાની
જન્મભૂમિમાં તો, મરણજ પામ્યો.

આર્યધર્મની પુરાણભાવનાઓમા દયાઇ રહેલી તત્ત્વદષ્ટિ જન્યત
થઇ ખરી, પણ તેને ખરા તેજ્વળ લાવનાર એક ખીજે વીર જરૂર-
નો હતો. એજ મહાત્મા તે અનાદિરૂપ દયામર્તિ જિન, જેના અનુ-
યાયી જૈન એ નામથી અઘાપિ પ્રસિદ્ધ છે.* આ ધર્મ ક્યારે ઉત્પન્ન

• પ્રો. બ્લોક્લીના અંધને આધારે.

• સર્વદર્શન સંગ્રહ, શારીરભાષ્ય, રચાદાદ મંજરી, સૂત્ર કૃતાંત્ર સૂત્ર,
જૈન તંત્રાદરી, અજ્ઞાનતિમિર બારકર તથા દા૦ વીક્સનનો અંધ ઇત્યા-
દીને આધારે, જૈનમતનો સાર લીધો છે.

અયો એ વિષે ખરાખર નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. જૈન મતના અયોમા
 બ્રાહ્મણોના વેદ અને યજ્ઞનો એટલો બધો અનાદર છે, કે તે છેક
 દેવ જેવો જણાય છે, એટલે તેમને ખોટા પાડવાના પ્રયત્નમાં, જૈન
 અયોમા, જૈનધર્મની ઉત્પત્તિ અનાદિ બતાવી છે, સર્વ ધર્મ તેમાથી-
 જ થયા એમ કહ્યું છે, મૂલ વેદ તો ખીજા હતા અને જે ચાર વેદ
 ચાલે છે તે તો દૂર બ્રાહ્મણોએ સ્વાર્થ માટે રચ્યા છે ઇત્યાદિ લખ્યું
 છે, તેમાથી કેટલું માનવું ને કેટલું ન માનવું એ કઠિન થઈ પડે છે.
 વળી બૌદ્ધ અને જૈન એ બે ધર્મના, છેક બુદ્ધ અને જિનના અ-
 નેક નામ સુધીના પણ, ઘણી ઘણી બાબતમાના મળતાપણા ઉપરથી,
 જૈનધર્મ બુદ્ધધર્મની શાખા છે એમ પણ કેટલાકનું માનવું થાય છે *
 પણ એટલી વાત તો દા બુદ્ધર વગેરેના શોધ ઉપરથી સિદ્ધ થઈ
 છે, કે જૈનમતને બૌદ્ધમત બે એક એક સાથે સમઘ ધરાવતા નથી,
 ને હેલા તીર્થંકર મહાવીર, તે બુદ્ધનું જ ખીજું નામ છે, એમ નથી.
 જૈનમતના અયોમાથી પણ કંઈક એવોજ પૂરાવો મળે છે. જૈનોના
 અયો, જે અસખ્ય છે, તેમાથી પ્રાચીનતનો સાગે પૂરાવો મળતો
 નથી. તેમના સમર્થ લેખકોજ-હિંમાચાર્યાદિ-છેક હાલમાં થઈ ગયા છે.
 છતાં ઘણામાં ઘણું એમ ધારી શકાય છે કે પાર્શ્વનાથ જિનના સ-
 મયથી એ ધર્મ ચાલ્યો હશે, ને તેથી બુદ્ધધર્મ જેટલો પ્રાચીન
 હશે = મહાવીરના મરણને જૈનઅથકારે વિક્રમસંવત્ પૂર્વે ૪૧૦ મા
 મૂકે છે. વળી મથુરામાં મહાવીરની એક મૂર્તિ ઉપરના લેખથી, વિ-
 દ્વાનો તેને ૨,૦૦૦ વર્ષની જૂની માને છે; જૈન યતીઓ તેને તેથી
 પણ પ્રાચીન કહે છે કેમ કે કોઈ તીર્થંકરના થવા પહેલાં પણ તેની
 પ્રતિમાઓ બનાવવાનો રીવાજ છે, જેમ કે હાલ પણ હવે પછી

ચનાર પદ્મનાભનુ મંદિર વિદ્યમાન છે. કુચ્છમા અંજનરના જૈનમંદિર-
માળી એક તામ્રપત્ર મળ્યું છે, તે ઉપરથી, તે મંદિર મહાવીર પછી
૨૩ વર્ષે બાધ્યાનું અનુમાન કરેછે. આ બધી વાતો ઉપરથી ચોખ્ખો
નિશ્ચય થવાને હજી બીજા પૂરાવાની અપેક્ષા રહે છે, તો પણ મહા-
વીર તે કોઈ જુદાજ ધર્મપ્રવર્તક હતો, જૈનમત પ્રાચીન હોવો જો-
ઈએ, તથા મહાવીરને થઈ ગયાને લગભગ ૨૩-૨૪ સો વર્ષ થયા
હોવા જોઈએ, એટલું નક્કી અટકળી શકાય છે.

મહાવીર પહેલા બીજા ત્રેવીશ તીર્થંકર થઈ ગયા છે, ને પ્રથમ
તીર્થંકરના સમયથી આયુષ્ માન આપ્યું છે તે હીસાએ, પ્રથમ તી-
ર્થંકર ઋષભદેવ જિન જ્યારે થયા તેના આકાશ મુકવા કહિને પડે
એમ છે જગતની ઉત્પત્તિ સબધે, દ્રવ્યાર્થિકનય પ્રમાણે, એમ મા-
ન્યું છે કે જગત અનાદિ છે, તેમા અવસર્પિણી, એટલે સર્વ સારી
વસ્તુનું ક્ષીણ થતા જવું, અને ઉત્સર્પિણી, સારી વસ્તુની વૃદ્ધિ થતી
જતી, એવા બે કાવ ક્રમે કરીને ચાલે છે. એક એકના છ વિભાગ
છે, જેને આરા કહે છે. કાવ અવસર્પિણી કાવ ચાલે છે, તેના આ-
ગ, મુખમુખ, મુખ, મુખદુખ, દુખમુખ, દુખ, દુખદુખ એ છ
છે ઉત્સર્પિણીમા એથી ઉપટો ક્રમ થશે. વચમાના ત્રીજા ને ચોથા
આરામા, મનુષ્યોમા ધર્મની પ્રવૃત્તિ થવા સાફ, ૨૪-૨૪ તીર્થંકરો અ-
વતરે છે. પ્રત્યેક તીર્થંકરના મતને સમજી, બીજા ટોળાને (ગણને)
મમળવનારા, પ્રેર્યાક ગણધરો થાય છે. ત્રીજા આરામા પ્રથમ તી-
ર્થંકર ઋષભદેવ થયા ને તેના પછી બાવીશ બીજા થઈ, તેવીશમા
પાર્શ્વનાથ, ને છેવા, મહાવીર થઈ ગયા, આગળ ઉત્સર્પિણીમા પ-
દ્મનાભાદિ થવાના છે. એક એક તીર્થંકરના દેવસ્ય પછી તેના વખ-

તનાં શાસ્ત્રાદિ સર્વ લય પામેછે; તે પ્રમાણે ઋષભદેવના પુત્ર ભર-
તજીના વખતમાં થયેલા મૂલ ચાર વેદ—સંસારદર્શન, સંસ્થાપનપરા-
મર્શન, તત્વાવબોધ, વિદ્યાપ્રબોધ—આક્રમા તીર્થંકર પુષ્પદંત પછી લોપ
થઈ ગયા, ને બ્રહ્મણોએ લોભથી હિંસામય ચાર વેદ બીજા કર્યા !
એમંજ સાંખ્ય, પાતંજલ, જૈનઆદિ મત પણ, મૂલ જૈન મતની
વિકૃતિરૂપે થયા ! ! ઇંદ્ર, સૂર્ય, રામ, કૃષ્ણાદિની પણ યથારુચિ
કથાઓ જૈન ગ્રંથો આપે છે ! ! તીર્થંકરોના ઇતિહાસરૂપ ચોવીશ
પુરાણ પણ રચેલાં છે.

દ્રવ્યાર્થિક નયવાળા માને છે કે અનાદિસિદ્ધ દ્રવ્યશક્તિ, પદાર્થોનો સ્વભાવ, જડચેતનાદિ બનાવે છે; અને કાલ, સ્વભાવ, નિયતિ, કર્મ અને પુરુષકાર, એ પાંચ ઉપાદાન મળવાથી વસ્તુમાત્ર બનતી ચાલે છે. જગતનો કર્તા એવો કેઈ ઇશ્વર સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. જેઓ મુક્ત થઈ ગયા છે તેજ અષ્ટાદશરૂપણુ રહિત ઇશ્વર છે; તેનેજ જિન, અર્હત (ભાગધીમાં અરિહંત) આદિ સંજ્ઞા આપે છે. વસ્તુમાત્રનું સ્વરૂપ અપેક્ષારૂપ માનેલું છે. પ્રત્યેક વસ્તુ બીજી વસ્તુની અપેક્ષાથી છે પણ ખરી ને નથી પણ ખરી; જેમ કે પટની અપેક્ષાથી ઘટ નથી, ને ઘટની અપેક્ષાથી ઘટ છે. એમ પોતાનાં ભાવકાલક્ષેત્રાદિથી પદાર્થ માત્ર છે, અને પારદાનો ભાવકાલક્ષેત્રાદિથી નથી. વસ્તુમાત્ર સર્વદા અગુરુલઘુત્વ પામ્યાં જાય છે, તે તેને છ પ્રકારની હાનિ, ને છ પ્રકારની વૃદ્ધિ થયાંજ કરે છે. સંખ્યાત ભાગ હાનિ, અસંખ્યાતભાગહાનિ, અનંતભાગહાનિ, સંખ્યાતગુણહાનિ, અસંખ્યાતગુણહાનિ, અનંતગુણહાનિ, ને એજ ક્રમે વૃદ્ધિ. અર્થાત્ ઉત્પાદવ્યયરૂપ સત્તાત્મક વિશ્વમાત્ર અનંતગુણાશ્રય છે ને અપેક્ષામાત્રથી નિત્ય

ને અનિત્ય ઉભયરૂપ છે. આ પ્રમાણે વિવેક કરી જૈનમતમા પદાર્થ-સ્વરૂપ સદસદ્રૂપ માનેલું છે. એનેજ અનેકાતવાદ કે સ્વાદ્વાદ કહે છે. દોષ પણ વસ્તુ કેવલ સત્ રૂપે નથી, તેમ કેવલ અસતરૂપે પણ નથી. બધું ઉભયરૂપ છે. ઘટ એવો પદાર્થ છે તે ઘટરૂપે સત્ છે, પણ પટરૂપે અસત્ છે. તેથી સદસદ્રૂપ પદાર્થનો જે સત્ ભાગ છે તેને દ્રવ્ય કહે છે, તે અસત્ ભાગને પર્યાય કહે છે. પર્યાયથી કરીને એક પદાર્થ બીજા રૂપ નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. દ્રવ્ય પર્યાયરૂપે સદસદ્રૂપ-અનેકતરૂપ-પદાર્થમાત્ર છે. અનેકાત એટલે જેનો એક અંત-નિશ્ચય-નહિ, સત્ પણ નહિ ને અસત્ પણ નહિ તે* અપેક્ષાથી જેતા દ્રવ્યરૂપે બધું નિત્ય છે, અને પર્યાયરૂપે અનિત્ય છે, એના નિત્યાનિત્યના યોગરૂપ વિશ્વમાત્ર બનેલું છે. “પર્યાયવિનાયુ દ્રવ્ય અને દ્રવ્યવિનાના પર્યાય છેજ નહિ.” ન્યાય વૈશેષિકાદિ સત્તા-રૂપ પદાર્થ માને છે, તેમ વિશેષરૂપ પદાર્થ માને છે, તેનું જૈન મતમા ખંડન છે, કેમકે પદાર્થ માત્ર મત્તારૂપ ને વિશેષરૂપ ઉભયના મિશ્રરૂપે, દ્રવ્યપર્યાયરૂપે સિદ્ધ જણાય છે. એમજ વેદાત્તરાદીના બ્રહ્મ તથા માયાને પણ ખડે છે, ને બ્રહ્મરૂપ સત્તાજ ખરી અને માયા એ મિથ્યા-અપુષ્પવત્-એવી વાતનો અનાદર કૃત છે x ૪ળી બ્રહ્મ એટલે આત્માને, સર્વજ્યાપી કે એક પણ માનતા નથી. ચૈતન્યમય, માનરૂપ, કર્મ ભોગનનાર, જન્માન્નિલેનાર, અને મોક્ષનો અધિકારી

* એમજ સ્વાત્ત્ત્વ એવો અસ્તિત્વવાચક અવ્યય છે, તે ઉપરથી બધું વિશ્વ સ્વાત્ત્વ અસ્તિ-નાસ્તિરૂપ છે એવો વાદ તે સ્વાદ્વાદ. x જૈન ગ્રંથોમા લગભગ ૩૫૩ જુદા જુદા મતના ખડન આપ્યાં છે ક્રિયાવાની (૧૮૦) અક્રિયાવાની (૮૫) અજ્ઞાતવાદી (૫૩) નિયતિવાદી (૩૬) ઇત્યાદિ

એવો નિત્યરૂપ જીવ પદાર્થ માન્યો છે. બીજો પદાર્થ જીવથી વિપ-
રીત ધર્મવાળો જડરૂપ-અજીવ એમ માન્યો છે. જીવ અજીવ ઉભય
અનંત છે. જીવ પ્રતિશરીર બિન્ન છે ને શરીર જેવડાજ પરિણામ-
વાળો છે, પણ જન્મજવસ્થાને લઈ, એક શરીરથી બીજા
શરીરમાં જતા, જે શરીરમાં જાય તેવડો થઈ શકવાને
સમર્થ છે, હતા અવિકારી છે. પદાર્થ એ શબ્દને આસ્તિકાય
કે તત્ત્વ એવી સંજ્ઞા પણ આપેછે. મુખ્ય તત્ત્વ આ બેજ છે. જીવ
અને અજીવ. એનોજ વિશેષ વિસ્તાર કરી સ્પષ્ટાર્થ માટે સાત કે
નવ તત્ત્વ માન્યા છે: જીવ અજીવ પુણ્ય, પાપ આસ્ત્ર સંવગ,
[નર્જરા, બંધ, મોક્ષ, આમાં જીવ બે પ્રકારનો છે, સંસારી અને
મુક્ત. સંસારી બે પ્રકારનો છે સમનસ્ક ને અમનસ્ક, અમનસ્ક બે
પ્રકારનો છે સ્થાવર અને ત્રસ. સ્થાવરના પાંચ ભેદ છે, ને ત્રસના
ચાર છે. સ્થાવર જીવ એકેન્દ્રિય-અર્પ-વાળા છે, ત્રસ જીવ બે, ત્રણ,
ચાર, પાંચ, ઇન્દ્રિયવાળા છે. એમ વિસ્તારથી જીવના ૫૬૩ ભેદ બ-
તાવ્યા છે, ને વિશ્વમાત્રના વૃક્ષાદિ પદાર્થ તથા કીટપતંગાદિ તેમાં
સમાવ્યા છે. અજીવ એટલે જેનામાં જીવના લક્ષણ નહિ તે, જડ,
કર્મનો ભોગ જેને નહિ તે. એ પચ છે* ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિ-
કાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય, કાલ. ધર્મથી મોક્ષ, અધર્મથી
સ્થિતિ જન્માદિ, આકાશથી સર્વત્રપ્રવેશ, પુદ્ગલથી* દેહાદિરચના, ને
કાલથી વ્યવહાર, એમ બનેછે, તે ઉપરથી એ પાંચેના સ્વરૂપ સમ-
જ્યાં. પુણ્ય, પાપ, સહજ સમજાય તેવાજ છે; જૈનોએ, અહિ સા-

* પુદ્ગલ બે પ્રકારનાં છે: અણુ જે અબીન્દ્રિય છે, અને તેના કા-
ચરૂપ સમૂહ જે જણાઈ શકે છે-સ્કન્ધ. પૃથ્વીઆદિ તત્ત્વનો પણ એમાં સમાવેછે.

મનપરત્વે, તેમના સંબધી બહુ ઝીણા વિવેક કર્યો છે. આસત્વઃ
અસત્ શુરુ, અસત્ દેવ, અસત્ ધર્મ, ઇત્યાદિમાં પ્રવૃત્ત કરી, મિથ્યા-
ત્વાદિમાં પાડી, મન વચન કાયાને, કર્મમાં આસત્વાવે, પ્રવર્તાવે, તે
આસત્વ. સંવરઃ પૂર્વોક્ત આસત્વને રોકનાર તે સંવર. એના ૫૭ બેદ
છે, પણ ન્તેમાં મન, વાણી, કાયા ત્રણનો નિગ્રહ કરી, અનેક પરિપક્વ
વેદી, જ્ઞાનનાં જલું એ રહસ્ય છે. નિર્જરાતત્ત્વ એતું નામ છે, કે
જેનાથી કર્મમાત્ર નિર્જર થાય, નિઃશેષ ખર્ચાઈ જાય. એ માટે તપ,
ધર્મ, યોગાદિ અંગ દ્વારા છે. બંધઃ જીવનો પ્રદેશ અને કર્મપુદ્ગલ
એ ઉભયતું સંમેલન તે બંધ. જીવ અને કર્મ એ બે, અપશ્ચાત્યપૂર્વ
છે, અનાદિ છે; પણ કર્મનો પ્રવાહમાત્ર અનાદિ છે, એટલે તેનો
ક્ષય થઈ શકે છે ને મોક્ષ સંભવે છે. બંધના ચાર બેદ, તથા તે
બંધ ચતુર્નાં કારણાદિનો બહુ સૂક્ષ્મ વિસ્તાર છે. મોક્ષઃ સમગ્ર ક-
ર્મનો ક્ષય થઈ, જીવતું જે સ્વરૂપમાં અવસ્થાન, તે મોક્ષ. મોક્ષ છે
તે જીવનો ધર્મ છે, અને ધર્મધર્મી કદાપિ ભિન્ન નથી, માટે જ્ઞાના-
દિથી કર્મક્ષય થતાં મોક્ષ સ્વતઃ સિદ્ધ થાય છે. જેમ પાણીમાં તર-
વારૂપ સ્વભાવવાળા આખુઆ, મૃત્તિકામાં લપટાયેલા હે.ય તે પાણીમાં
ડુબે છે, તેમ કર્મમાં લપટાયેલો જીવ અધોગતિ લે છે, પણ કર્મક્ષય
થતાં ઉર્ધ્વગતિએ ઉત્તરોત્તર મોક્ષ પામતો જાય છે. મુક્તાજીવ તેજ
સિદ્ધ, ઇશ્વર, જીન, કેવલી, આદિ નામને પામે છે; અકાય, અનંત-
શક્તિ, જ્ઞાનમય, અદાર દોષરહિત હોય છે

જૈન મતના લોકના પણ બે બેદ છે; આવક અને યતિ; એ
ઉભય મળીને સંધ. આવક અને શ્રાવિકા એ અવિરતિ એટલે પ્રવૃત્તિ
ધર્મ પાળનારાં છે; યતિ જેને શ્રમણ કહે છે તે અને શ્રમણી તે

વિરતિ એટલે નિવૃત્તિ ધર્મ પાળનારા છે. જૈનોમાં શાંતિભેદ નથી-
ઉત્તરમાં નથી, દક્ષિણમાં છે. ઉત્તરમાં પણ શાંતિને બદલે ગમ્મ
(ગોત-ગોત્ર) માને છે; ને અન્યોન્યમાં કન્યાનો, તેમ કેાઈ વાર
બાણનો પણ વ્યવહાર, રાખતા નથી. આશરે ૮૪-૮૫ ગમ્મ છે,
પણ તેમાંના યોડાજ દયાત છે. ગુજરાતમાં જૈનો તપાગમ્મના છે
કુમ્મમાં અંચલગમ્મના છે. સઘે કેવા ધર્મ પાળવા, ઇત્યાદિ બહુ
વિસ્તાર છે, પણ તે બધાનો નિષ્કર્ષ અહિંસા એજ છે. જે જીવ-
તત્ત્વ ઠહી ગયા તેની જરા પણ હિંસા થતી જોઈએ નહિ. હિંસામાં
પણ દ્રવ્યહિંસા, ભાવહિંસા, એમ ઘણા ભેદ પાડી છેક મનથી, કે
વચનથી પણ જીવને દુખવવો એ હિંસામાં સમાવ્યું છે. એ અહિં-
સાના વિવેક પરત્વે, આચાર, વિચાર, ખાનપાન, સર્વ નિયમ્યું છે,
ને મોક્ષ પામવા માટે અહિંસાયુક્ત ધર્મ ઉપરાંત વિવિધ પ્રાણાયા-
માદિ સાધન પણ કલા છે. સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર, એ મત્તત્ત-
રૂપ મોક્ષમાર્ગ છે. તેથી કરીને જ્ઞાન થાય છે. જ્ઞાન પાત્ર પ્રકારના
છે: મતિ, યુતિ, અવધિ, મનઃપર્યાય, અને કેવલ, કેવલ જ્ઞાન તે મોક્ષ
અથવા કેવલ્ય. ને તે જોને થાય તે કેવલી, અર્હંત, જિન, ઇન્દ્રિય. સ-
મ્યજ્ઞાન એટલે સંશય વિપર્યય અને અધ્યવસાયથી રહિત ચચાર્યરૂપ
સ્વાહાદ્યું જ્ઞાન, તેજ મોક્ષ, કર્મધર્મની ઠકાપૂટ તે મોક્ષ નહિ એમ
અપદ કહે છે. જૈનમતમાં ઘણા ઘણા ભેદ પડી સંપ્રદાય થયેલા છે.
મહાવીર પંથી આઠ જુદા જુદા મતભેદવાળા થયા છે: તે પ્રત્યેકને
નિન્દવ કહે છે. મહાવીર પંથી ૬૦૯ મા આઠમો નિન્દવ યોગિષ્ટ શિ-
વભૂતિ થયો, તેણે, વસ્ત્ર ન પહેરનાર, દ્વિગંબર મત ચલાવ્યો, એ પહે-
લાના તે બધા શ્વેતાંબર એમ શ્વેતાંબરવાળા કહે છે. દ્વિગંબરો પોતાને

પ્રાચીન જણાવેછે, ને શ્વેતાખરને અર્વાચીન કહેછે. મહાવીર પણ દિગં-
ખરજ હતા. એમની વચ્ચે મુખ્ય બેદ આગમેની ઉત્પત્તિ સંબંધે, તથા,
સ્ત્રીઓના મોક્ષાધિકાર સંબંધે છે. દિગંખરો વર્તમાનકાલમા તો,
રંગેના વસ્ત્ર પહેરેછે. દિગંખરના અંધો ધણા છે, ને કુર્ણાટકની લી-
પિમા છે, એના બેદ પણ થયાછે: કાશસંધ, મૂલસંધ, માયુગસંધ,
ગોખ્યસંધ ઇત્યાદિ. શ્વેતાખરોમા પણ પુનમીઆ, ઇત્યાદિ બેદ પડેલા
છે. દિગંખરો સ્વાદ્વાદની પ્રક્રિયામા બહુ પ્રવીણ હોયછે, ને આચાર
પાળવે બહુ તીવ્ર હોયછે. એ પછી છેક હાલમા બીજા ધણા બેદ
પેદા થાયછે. અમદાવાદના એક હુંપક નામના લેખકે સંવત ૧૫૦૮
મા જુદા પડી, સં. ૧૫૩૪ માં લીંબડી જત્ર નવો માર્ગ ચલાવ્યો.
જૈનધર્મમા મૂર્તિપૂજા પ્રથમથીજ છે. તીર્થંકરોની મૂર્તિઓને પૂજેછે,
ને જપ, તપ, કથા, વાર્તા, (જેને વ્યાખ્યાન-વખાણ કહેછે) સર્વ
માનેછે, હુંપકે એ બધું ન માન્યું. એના શિષ્યોમા સં. ૧૭૦૯ મા
ચન્નંગ થયો, તેની પાગેથી મુરતનો પ્તોરો લવજી, દીક્ષા લીધા
પછી છૂટા પડ્યો, અને મોઢે પાટી બાધવા માડી. એનાજ ચેલામાથી
પરપગએ કોઇ ધર્મદાસ છીપાએ હુંદીઆનો પંથ દાઢ્યો. એમા
પણ વળી તેરાપંથી, વીસપંથી એવા બેદ છે. હુંદીઆ, પૂજા વખાણ
આદિ બાલ્યારને બહુ માનતા નથી; પણ અહિંસા ધર્મમાટે સખત
આચાર પાળેછે.તેગ, ને શીસપંથી, તે, એ ઉપગત, ગુરુને કે પૂજને
પણ માનતા નથી. આ પ્રમાણે શ્વેતાખર જૈનના અંધોમાં લખ્યું છે.*

* દિગંખર ને શ્વેતાખરની ઉત્પત્તિ વિષે બહુ વાદવિવાદ છે. દિગંખરી
ગિતરોનાચાર્ય લખેછે કે યિ. સ. ૧૩૬ માં વલ્લભીમા શ્વેતાખર સંધ થયો
એમજ શ્વેતાખરી હમાશ્રમજુ લખે છે કે મહાવીર પછી ૬૦૯ વરો દિગંખર
ચલા બન્ને બહુ પ્રાચીન હોય એમ લાગેછે. શ્વાસ્યોના પ્રાચીન અંધોમાં

જૈનમત હિંદુસ્તાનમાં સારી પેઠે પ્રસિદ્ધ છે, ને અઘાપિ પણ હયાત છે. ગૂજરાતમાં, કચ્છમાં, મારવાડમાં, ખંભાતમાં, દક્ષિણમાં પણ બધે એ મતના અનુયાયી છે એ મતતાળા છેક ચંદ્રગુપ્ત અને અગોકને પણ પોતાના મતમાં ગણે છે. વલ્લભીનું ચક્રવર્તી રાજ્ય, જે વખતે સોમ્વતી છેક કનોજસુધી વિસ્તરેલું હતું, તે વખતમાં જૈનમત ગૂજરાતમાં આવ્યો લાગે છે. પાછળના રાજાઓમાં કુમારપાનને હિંમાચાર્ય જૈની કર્યો હતો, અને તેની પૂર્વે તથા પછી પણ જૈન અને બ્રાહ્મણ બન્ને ધર્મને રાજાઓ આશ્રય આપતા, એમ પ્રાચીન લેખોથી જણાય છે. જૈન યતિઓએ, પોતાના તીર્થ આગમ હિંસા બંધ કરાવવા, અકર અને જહાગીર પામેથી પણ શરમાનો મેળવેલા છે. જૈન ધર્મના પુસ્તક પણ અસંખ્ય છે સંસ્કૃત અને માગધી બન્ને ભાષામાં છે કેવલ ધર્મસંબંધે જ નહિ, પણ ન્યાય, વ્યાકરણ, કોશ, સાહિત્ય, ઇત્યાદિ બાબતો ઉપર પણ બહુ સારા સારા ગયો છે, ને તેમના ધર્મ બાબતમાં તો, ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથ, તત્ત્વવિચારના તેમજ પુરાણાદિ જેવા, સૂત્ર ન્યાદિ નામે પ્રસિદ્ધ અનેક છે આપણા ગૂજરાતમાં જ, ખંભાતનો કોઈ વાણીઓ, જે હિંમાચાર્ય નામે જૈન સાધુ થયો હતો તેના રચેલા અનેક ગ્રંથ છે. એમજ ખીજ સાધુઓના પણ છે. પાટણ, ખંભાત, જેસલમેર, જેપુર, આદિ સ્થલોના જૈન ભડાર લાખો પુસ્તકોથી ભરપૂર છે, ને વિદ્યાના ખરા ભડારરૂપ છે.

આ પ્રમાણે દૈવ મુલ નાખી ચાલેલો આ અહિંસારૂપ પરધર્મ આપણી નજર આગમ અઘાપિ પણ છે. બ્રાહ્મણોના ધર્મ-વેદમાં જૈન એવું નામ નથી આવડે પણ વિવસન, નિર્ઋત્ય, દિગંબર એવું નામ વારંવાર આવે છે

ગતિ તથા યગમા થતી હિસાને-ખરો ધક્કો એજ ધર્મે લગાડ્યો છે. શુદ્ધના ધર્મે વેદમાર્ગનોજ ધનદાર ક્યો હતો, તેને અહિસાનો આગ્રહ ન હતો. એ મહા દયારૂપ, પ્રેમરૂપ ધર્મ, તો જૈનનોજ થયો. આખા હિંદુસ્તાનમાંથી પશુચર નીકળી ગયા છે, ફક્ત છેક દક્ષિણમાં, જ્યાં બૌદ્ધ કે જૈનની છાયા ખરાબર પડી શકી નથી, ત્યાંજ તે ચાલુ છે. આટલુંજ નહિ, પણ ઉપનિષદોનો જ્ઞાનમાર્ગ સર્વથા સતેજ થઈ, જૈનોના જીવાજીવ તથા કર્મધર્મરૂપ વાદ પરત્વે, ધણો બહાર આવ્યો છે. આમ શકારૂપ, બૌદ્ધ તથા જૈનધર્મોએ દર્શનોના પરમધર્મનો રસ્તો ક્યો છે, તત્ત્વદષ્ટિને ખરેખરે પ્રવર્તવાનો માર્ગ ક્યો છે, ને વર્ણુ જાતિ બધું જુલાવી દઈ, મનુષ્યમાત્રને પરપ્રેમમા એકાત્મ-ભાવ પમાડનાર બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉદય સ્વયંવ્યો છે.

પ્રકરણ, ૬.

તત્ત્વદષ્ટિ.

દર્શન.

તત્ત્વદ્રષ્ટિ, સમ્યગ્દર્શન, દર્શન, ઇત્યાદિ શબ્દોનો અર્થ મથા ચરીતે સમજવો. જોઈએ તત્ત્વ એ શબ્દ તત્ત્વ અને ત્વ પ્રત્યયનો બનેલો છે. તત્ત્વ એ ત્રીજા પુરુષનું એક વચન, નપુસન, સર્વનામ છે. બ્યારે કોઈ વસ્તુ પદાર્થ ભાવ ઇત્યાદિની અમુક જાતિ છે, એનું નમ્મી દહેવું નથી હોતું, ત્યારે પણ સમ્પૂર્ણતા નપુંમકલિંગે શબ્દ વ્યવહાર કરવામાં આવે છે. તત્ત્વ એ ત્રીજી વસ્તુનું વાચક છે, દર્શ

નાર સંભળનાર એ બેથી કોઈ ત્રીજી, અર્થાત્ એ વચ્ચે વાતનો વિષય, જાણવાનો પદાર્થ, જે હોય, તે વસ્તુનું વાચક છે; અને નપુંસક છે એટલે તે વસ્તુની જાતિ ગમે તે હો, પણ તે વસ્તુ પોતે શું છે, તેને ઉદ્દેશીને પ્રવર્તે છે, એ વસ્તુનું તે વસ્તુ રૂપે હોવા પણ એવો ભાવ જતાવવા માટે, ત્વ એ ભાવવાચક પ્રત્યય લગાડેલો છે. ત્યારે, જે વસ્તુ પદાર્થ સંભવ ઇત્યાદિ જણાય છે, તે જેવા છે તેવા જ છે કે નહિ, તેમનું સ્વરૂપ કેવું છે, તે યથાર્થ શું છે, એનું નામ તત્ત્વ. કોઈપણ વસ્તુનું વસ્તુત્વ તે તત્ત્વ. પશુને જે ગુણોને લીધે પશુ એવું નામ મળ્યું છે તે સમગ્રનું સ્વરૂપ, પશુમાત્રને સામાન્ય, તે તત્ત્વ, પશુત્વ; પછી એ પશુત્વવાળા સમૂહના વિભાગ—હાથી, ઘોડા, બળદ—ગમે તેટલા હો; કે તેની જાતિ—નર નારી—ગમે તેટલી હો. દષ્ટિ, દર્શન એ બધા એકજ અર્થના વાચક શબ્દ છે, દશ એટલે જોવું, જાણવું, એ ધાતુ ઉપરથી ચલેલા છે. તત્ત્વદષ્ટિ એટલે તત્ત્વ જાણવું. સમ્યક એટલે જોવું, હોય તેવું, યથાર્થ, ઉપરથી જ જાણાતું હોય તે નહિ, પણ સિદ્ધ, ખરે ખરું; એવું, વસ્તુમાત્રનું ખરેખરું રૂપ જાણવું તે સમ્યગ્દર્શન, તત્ત્વદષ્ટિ. એમજ, દર્શન એટલે જાણવાપણું, જ્ઞાન, અર્થાત્ યથાર્થ-જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન, તત્ત્વદષ્ટિ. આમ, આ ત્રણે શબ્દો એકજ અર્થના વાચક છે, અને આ વિશ્વચક્રના અનેક પદાર્થ સંભવ આદિના યથાર્થજ્ઞાનને સૂચવે છે. વિશ્વમા અનેક પદાર્થો આપણી નજરે પડે છે, અનેક બનાવો—સભવ—આપણને સુખ, દુઃખ, આશ્ચર્ય, ભય, આદિ એરે છે; આપણે એ બધાને, વસ્તુને, સભવોને, જુદી જુદી રીતે સમજી લઈએ છીએ; કોઈમા કોઈ દેવની કલ્પના જ કરીએ છીએ, કોઈમા ભૂત રાક્ષસ દૈત્યાદિની કલ્પના કરીએ છીએ, તેમને સંતોષવા

પ્રયત્ન કરીએ છીએ, અથવા એ બધા વસ્તુ સંભાળીને લક્ષમાન
લેતા નથી ને ચા'યા જઈએ છીએ, પણ વિચારવાનું એમ થયા
વિના રહેતું નથી, કે આ બધી ચ્યના જે હું જોઉં છું તેની જ છે, કે
તેનું સ્વરૂપ કાંઈ બીજું જાતનું છે, એ બધું અકસ્માત જ ગમે તેમ
બન્યા જાય છે, કે એના પણ કાંઈ કાર્યકારણરૂપ નિયમો છે, જે પ્ર-
માણે એ બધી ચ્યનાને અનુસરી પ્રાણીમાત્ર દુઃખ ટાળી સુખ સાધી
શકે. આવા વિચાર મનુષ્યજીવિતા કીધા કાનમા ઉદ્ભવ પામે છે, તે
પણ, આપણે વિચારી આવ્યા છીએ મૂલ મનુષ્યો વસ્તુસંભાળીને
જીવારોપણથીજ વિચારે છે ને દેવ અમુરોદ્દિષ્ટે વિશ્વની વ્યવસ્થા
માની, યજુષાગાદિ કર્મપ્રવૃત્તિથી સુખ સાધવા જાય છે. એ જીવારો-
પણમાથી વર્ગીકરણ અને પડી એકીકરણ એમ બે કાયકમ આવે
છે એ પણ, બધી વાત સમજાવતા દલીલ ગયા છીએ, કે માણસને
પ્રત્યગ્દર્શન કરવાની શક્તિ છે, તેથી તે પોતે કરેલા વિચારોનો પણ
ફરી વિચાર કરે છે, તે વિચાર કરનાર જે મન-અત્મા, તે ઉપર
પણ નજર કરે છે. જ્યારે વર્ગીકરણ સુધી માણસ પહોંચે છે, ત્યારે
કે તેવામા, તેનો અનુભવ પણ વિસ્તાર પામ્યો હોય છે, એટલે, તેને
સહજ જ પ્રત્યગ્દર્શિ થવા માટે છે, ને તે, પોતાની દેવાદિ બાવનાના
સ્વરૂપનું તત્ત્વ, વિચારવા માટે છે. એટલે કે જે વિશ્વક્રમને દેવાદિરૂપે
જોયેલો, તેનેજ યથાર્થ સ્વરૂપે જોવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એ પ્રમાણે
જોઈને, જે નિર્જુલ થાય તેને, વર્ગીકરણ, એકીકરણ, એ સર્વદારા,
વર્ગપાડી સામાન્ય સ્વરૂપમા ગોઠવી, કાર્ય કારણના નિયમોના સંગ્રહ
કરે છે. આ પ્રમાણે તત્ત્વદર્શિ, સમ્યગ્દર્શન, ધરાય છે. એનુંજ નામ
દર્શન, જ્ઞાન. જેમ એક તરફથી દેવાદિ વ્યવહાર ચાલે છે, તેમ બીજી

તરફથી દર્શનનો વ્યવહાર પણ ચાલ્યો જાય છે, પણ દર્શનનો પ્રવાહ, દેવાદિભાવના રૂપ તટની મર્યાદાને, ધીમે ધીમે કોતરી કોતરી, પોતાને માટે વધારે વધારે જગો કરતો ચાલે છે, વિસ્તરે છે એક તરફથી કર્મ—યજ્ઞાદિક—નો માર્ગ ચાલ્યો જાય છે, બીજી તરફથી જ્ઞાન—દર્શન—નો માર્ગ, કર્મ માર્ગને દબાવી, પોતાની પ્રધાનતા સ્થાપતો ચાલે છે આ પ્રમાણે જેમ જેમ તત્ત્વદષ્ટિનો વધારો થાય છે, તેમ તેમ દેવાદિ ભાવના જેને પુરાણ ભાવના એવું નામ આપવાનો આપણે નિશ્ચય કરી આપ્યા છીએ, તે ઘટતી ચાલે છે. પુરાણભાવના અને તત્ત્વદષ્ટિ, એ બેના સ્વરૂપ જુદા, તેમ તે બેમા જે સુખ માનેલું તેના પણ સ્વરૂપ જુદાજ, તેથી તે સુખ સાધવા માટેના માર્ગ પણ એ બેમા જુદાજ. તત્ત્વદષ્ટિ, જ્ઞાનમાર્ગે સુખ સાધે છે પુરાણભાવના કર્મમાર્ગે સુખ શોધે છે. આવી વ્યવસ્થા મનુષ્યબુદ્ધિના સ્વરૂપમાજ અનાદિસિદ્ધ, સ્વાભાવિક છે એમજ થવું જોઈએ, એમજ થયું છે, ને એમજ ચાલે છે, તથાથશે શ્રીત કે સ્માર્ત ધર્મ, અને કર્મમાર્ગ તે પુરાણભાવનાનું રૂપ છે, દર્શન અને જ્ઞાનમાર્ગ તે તત્ત્વદષ્ટિનું રૂપ છે. વિચારવાનને, યથાર્થ સમજવાની શક્તિ ધરાવનારને, દર્શનમાજ પ્રવૃત્ત થવાથી સંતોષ થાય છે, એ સ્વાભાવિક નિયમ છે, અને તેથીજ તત્ત્વદષ્ટિનું સર્વદા, પુરાણભાવના ઉપર પ્રમલ રહે છે તત્ત્વદષ્ટિમા પ્રવેશ કરવાને અસમર્થબુદ્ધિવાળા લોક પણ, તેજ ખરી છે એમ માને છે, ને પોતાની માનેલી પુરાણભાવનાએને પણ તે તત્ત્વદષ્ટિ સાથે કોઈને કોઈ રીતે જોડી બતાવે છે એ ઉપરથી સમજાશે, કે દર્શનના શ્રીતસ્માર્તધર્મના નિયામક છે, ને આર્યાવર્તમા અનાદિકાલથી તેમજ થયું છે. ગમે તે દેવને, વિષ્ણુને શિવને ગણપતિને શક્તિને કે જૂતપ્રેતને,

પૂજનારા, સર્વે, બ્રહ્મજ્ઞાનથીજ મોક્ષ, પોતાનો દેવ તેજ બ્રહ્મ, એમ ઉપનિષદોના માર્ગને, દર્શનને, સર્વદા મુખ્ય માનેછે, ને પોતાના ધર્મને ગૌણ કહેછે, તથા એથીજ, સર્વદેવ એક છે ગમે તેને બળે એમ વાર-વાર ઉચ્ચાર કરેછે. આમ હોવાથીજ આર્યલોકો ધણા દેવ માનવા છતાં એકેશ્વરનેજ પૂજનારા છે, કિંબલુના એકેશ્વર માનનારી કોઈપણ પ્રજા કરતા, બ્રહ્મરૂપ સર્વમય ભાવનાને લીધે, ધણા આગળ વધેલા છે આ પ્રમાણે તત્ત્વદષ્ટિ અને પુરાણભાવના એ એ મુખ્ય અને ગૌણરૂપે આર્યાવર્તમા પ્રવર્ત્યા છે, અને એ બેનો આવો 'સગી બહેનો' * જેવો સબંધ હોવાથી બીજા દેશોને કદાપિ ન સમજાયલા એવા બહુ ઉત્કૃષ્ટ મુખ્ય આર્યદેશ ભોગરી શક્યો છે

યુરોપમા બ્યારે પુરાણભાવનાને ન સ્વીકારતા તત્ત્વદષ્ટિથી સત્ય પ્રકટ કરનારને* બહાર રીતે સજાગતી મૂક્યા છે ત્યારે આર્યદેશમા તેમના આગળ, હાથમા સમિધ લઈ, શિષ્યભાવે તેમને સર્વસ્વ અર્પણ કરી, તેમની પાસે સત્ય સમજવાને વિચારવાનું લોકો વળેના છે. ઇસ્લામધર્મના પ્રખ્યાત સુરી મનસુર હુદાજે, બ્યારે અનલહુક= એમ બગદાદના ખલીફને કહ્યું, ત્યારે તેને મારી નાખનાની સજા

* પ્રો. હક્ષીએ, ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન ને Twin-sisters કહેવે અવતરેલી બહેનો કહી છે, ને તેમની એક રૂપતા બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે

* ગોર્ડીઆનો જુનો નામના સાધુએ અત્મારૂપ સર્વ છે, એવું કહ્યું તે માટે, પરમદયાળુ ધર્મશુરે એવી વિદ્યા દરમાવી કે 'લોહીનું ટીપું ન પડે તેમ તેને સબંધ કરો, * અર્થે તુ બાળી મૂકો ! !

= અનલહુક એ અરબી વ કવ અને અલુબલ એ સંસ્કૃતવાક્યનો અર્થ એ છે

ચક્ર છે; આર્યધર્મના અહિંસ્રહા કહેનાર શંકરાચાર્ય આજે પણ
જગદ્ગુરુ કહેવાઇ પૂજાય છે. તેમ હાલમા યુરોપીઅન છે, તેમ
મધ્યપ્રાચીનકાલમા આરબલોકો તત્ત્વગ્રનની શોધોમા પ્રીણ હતા,
પણ યુરોપીઅન તેમજ આરબ ઉભય તત્ત્વશોધકોને, પુરાણભાવના-
રૂપ ધર્મ એટલો બધો વારંવાર ને પગલે પગલે નડ્યો છે, કે જે
તેમ ન થયું હોત તો દુનીયાને જે ગાન આજે પ્રાપ્ત થયું છે તે
લગભગ ૨૦૦૦ વર્ષ પહેલા મળ્યું હોત. આ વાતનો પૂરવો ઇતિ-
હાસવેત્તાઓથી અજાણ્યો નથી. અયેકઝાન્ડ્રીઆતું મહાપુસ્તકાલય
જે આરમોએ સળગારી મૂક્યું ના હોત; તેમ છતાં પણ બ્યેલા
ચોડા ઘણાં પુસ્તકોનો તથા તે દ્વારા ચાલતા શોધોનો જે રોમના
પોપે નાશ ન કર્યો હોત, તો ગુસ્તવાકર્ષણ, વરાળચંત્ર, વીજળી,
ચુંબક, ખગોળશાસ્ત્ર, ગણિત, ન્યાય, ધર્મસંબંધી તત્ત્વગ્રાન, ઇત્યાદિ
અનેક અનેક શોધ, જે નવે નામે ઇસવીસનના ૧૨-૧૪ મા સૈકા-
પછી અરંભવા પડ્યા, તે આરંભવા ન પડ્યા હોત, એટલુંજ નહિ,
પણ તેમ કરવાથી આજે જે ગાન મનુષ્યોને પ્રાપ્ત થઇ શક્યું છે,
તે કરતા આજથી ૫૦૦ વર્ષ પછી એ ગાન જે રૂપ લેશે, તે રૂ-
પજ હાલ સમજાયું હોત. વળી, ઇસ્લામીઓએ જે પોતાની નાશ
કરનારની કુચુદ્ધિ પૂર્વ તરફ ન ફેલાવી હોત, ઇરાન અને હિંદુસ્તા-
નના બ્રાહ્મણો જે પ્રાચીનકાલથી તત્ત્વદષ્ટિમા મડેલા હતા, ને જેને
પુરાણભાવનાની અડચણોનો નડાવ ન હતો, તે તેમને કારા રહેવા
દીધા હોત, તોપણ એનો એજ સાબ થયો હોત પણ એક તરફથી
અલેકઝાન્ડ્રીઆને તેમ બીજી તરફથી ઇરાન હિંદુસ્તાનને પણ તેમણે
સાફ કરી નીચોતી નાખ્યા, એટલે બધી દુતીયા તેમના આગમ દ્વાર

આર્થ બેડી, અને ૨૦૦૦ વર્ષ પગલ પડી ! ! આપણે તો શકતા
 ૨૦૦૦ વર્ષનો ટોળા ગયો છે, પણ વાસ્તવિક રીતે તો, પુરાણભાવ-
 નાનો કુલ જીવનને લીધે ૨૫૦૦-૩૦૦૦ વર્ષનું નુકસાન, માણસ
 જાતને થયું છે. એ થોડી દીલગીરીની વાત નથી. આ નુકસાનના
 કરનાર કોણ ? પુરાણભાવનારૂપ ધર્મના અયુવાળી ધર્મિષ્ઠ, પવિત્ર
 ધોષ અને ધેગબર ! ! શુ આર્યાવર્તના આહારોએ આ અધમતા
 મા ભાગ લીધો છે ? કદાપિ નહિ. આર્યાવર્તના ધર્મની એજ ખુશી
 છે, કે પુરાણભાવના અને તત્ત્વદષ્ટિ, એ ધર્મમા કદાપિ વિરોધી
 ભાવે જણાયાન નથી, સર્વદા ગૌણ મુખ્યરૂપે હજીમળીનેજ ચાલ્યા
 છે, ને તેથીજ એ ધર્મમા ધર્મને બહાને માર કાપ કે કુસપ
 કદાપિ પણ જણાયા નથી, આર્યપ્રજા સાત્ત્વિક બુદ્ધિની પરાકાષ્ઠાને
 મહોત્સવી છે, ને બહારની અડચણોથી તેની પાયમાલી થઈ તે ખંદેન,
 ઘણા ઘણા તત્ત્વના શોધ નિર્વિઘ્ને અને સમય ખોયા વિના, દરી
 શની છે, જે આગળ ચલાવી શકાય હોત તો ફરીયાને અતુલ લાભ
 કરનાર નીચડત આમ છતા પણ, તત્ત્વજ્ઞાનના રક્ષક, પોષક, ઉત્પા-
 દક, જે આહારો, તેમને આજકાલના વગર વિચારથી, આપણે,
 તત્ત્વજ્ઞાનના નાશ કરનાર, મૂલમાથી ઉગવા ન દેનાર, ધોષ, અને
 ધેગબરો સાથે સરખાવી, સ્વાર્થી ગણી, તેમની વાતોને હસીએ,
 એ આપણીજ દુકી દષ્ટિનો નમુનો છે ! એ આહારોદ્ધાર, જે ત-
 ત્ત્વદષ્ટિનો અમુલ્ય વારસો આપણને મળેલો છે, તેને લીધેજ આ-
 પણે આપણા આર્યત્વને માટે મગરૂ છીએ, કેમકે ફરીયાની કોઈ
 પ્રજા એવું દર્શન પેદા કરી શકી નથી, કિબહુના આજપર્યંત પણ
 સર્વે પ્રજા એનેજ ખીલાગતી ને વખાણતી આવી છે. જ્યારે મુધા-

ત્રાના તેજમા બધી દુનીયને આજ નાખનાર યુરોપ અને અમેરિકામાં તત્ત્વદષ્ટિ પુરાણભાવનાને મારી નાખે છે એવી વિરોધરૂપ ખૂબ ચર્ચામાં સમયમાં પડી રહી છે, ત્યારે પુરાણભાવના ગૌણ છે, તત્ત્વદષ્ટિજ્ઞ મુખ્ય છે, તત્ત્વગાનમાંજ મોક્ષ છે, પુરાણભાવનાથી તો કાયશીલ સ્વર્ગજ મળે છે, તત્ત્વગાન અને પુરાણભાવના એ બે બહેનો છે, ચતુ નથી, એ મહાસત્ય—તત્ત્વદષ્ટિજ્ઞ ખરી છે, પુરાણભાવના ખોટી છે છતાં બંને વિરોધી નથી,—આર્ચકપિઓને ૩૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે જણાવેલું હતું, અને અद्याપિ પણ, આર્ચકધર્મમાં, સર્વમાન્ય છે । આ વાત યથાર્થ રીતે સમજવામાં આવશે તો, આપણા ધર્મમાં જે જે વાત, હાલ વિરોધ જેની લાગતી હશે, તેનો ખરાબર ખુલાસો થઈ શકશે, તથા પરદેશીઓ આપણા ધર્મના તત્ત્વ ન સમજતા, મૂર્તિઓ અને અનેક દેવ જોઈ કેવા મુશ્કેલ છે, અને પોતાને એ ધર્મમાંથી ઘણું શીખવાનું છતાં, તેનીજ, વિનાશરણુ નિન્દા કરના લાગે છે, તે પણ સમજી શકાશે

મનુષ્યને જે જ્ઞાન થઈ શકે તેની પણ સીમા છે મનુષ્યના મનનું બધારણુજ એવું છે, કે તેમાં, અમુક હદ સુધીજ, જ્ઞાનનો પહોંચ થઈ શકે છે આમ હોવાથી, જ્ઞાનમાત્રના ગમ અને અગમ્ય એવા ભેદ પડે જે આ ઉપરથી ઘણાંએક એવું કહ્યું છે, કે માણુસને જે જ્ઞાન થાય તે પારમાર્થિક હોઈ જ ન શકે, એટલે તે ઉગ્ર વિશ્વાસ કરવો એ નકામો છે આ વાત યથાર્થ નથી, કેમકે, યદ્યપિ માણુસ ચારેપાસ અગમ્યતારૂપ અધકારમાં ઘેરાયેલું છે, તોપણ, એ અગમ્યતારૂપ અધકારમાંથીજ ઘણાંએક દેવા, તેની નજરે પડે છે અને એક અમુક પ્રદેશને પ્રકાશવાનું કરી, તેની આગળ સ્પષ્ટ રીતે

પ્રદર્શિત કરે છે, તેટલો પ્રદેશ તેને ગમ્ય કરે છે. એ પ્રકાશ કથાથી
 આવે છે, કેમ આવે છે, તથા જે અધિકારમાથી તે દૃષ્ટિએ પડે છે,
 તે અધિકાર શું છે, ઇત્યાદિ માણસના સમજવામા આવતું નથી એ
 ખરી વાત છે, પણ જેટલો પ્રદેશ પ્રકાશિત છે તેટલા પ્રદેશનું જે
 જ્ઞાન તેને મળે છે તે તો યથાર્થ તથા વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય જ
 હોય છે. હજારો વર્ષથી મનુષ્યો જેવા થતા આવ્યા છે, ને થાય છે,
 તથા તેને જે જ્ઞાન સંભવે છે, તેની આવી વ્યવસ્થા છે, પંજી અતઃ
 પરબવિષ્ણુમા માણસનું એવું બધારણુ ધાર કે જેથી કાંઈપણ તેને
 અજમ્યજ ન રહે, તો તે જુદી વાત છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાનના વિ-
 ભાગ વર્તમાન સમયના પાશ્ચાત્ય શોધગ્રંથોએ કરેલા છે, પ્રાચીન આર્ય-
 શાસ્ત્રોમા એજ વાત ખીજી રીતે કહી છે. કોઈપણ વસ્તુના નિયમનું
 અવલોકન કરતા જ્યારે આપણે છેવટ વાત ગ્રહણ કરીએ, ને તેની
 આગળ જેવા જગ્મએ તો તેની તેજ તેના કાચુરૂપે પુનઃ માનવાની
 જરૂર પડે, ત્યારે તે છેવટ વાતને અનાદિ એમ કહેવામા આવે છે.
 જેમ કે સર્વના કાચુરૂપ હૃદયને માન્યો, ને પંજી તે હૃદયનું કાચુ
 ખોળામા જતા ખીજે તેવેતે તેવોજ હૃદય માનવાની જરૂર પડી,
 તો પ્રથમ હૃદયનેજ અનાદિ કહેવો એ વધારે વાસ્તવિક છે. અર્થાત્
 ખીજી રીતે બોલીએ તો હૃદય માન્યા પંજી, તેની આગળની વાત
 અગમ્ય છે. એમ ખીજી વાત ૫૧ લક્ષમા લેતા જેવી છે, કે જ્યા
 જ્યા અનાદિપણું માન્યું છે, ત્યા ત્યા, અનાદિપણું ન માનતા, આ-
 ગળ વધવાનો માર્ગ પ્રયત્ન કરે, તો જે છેવટનું કાચુ કહ્યું હોય,
 તેનું તેજ ફરી પ્રકાગન્તરે રહે, અ ૧ નામ જનસ્થા, ગોટલે ગર-
 બ્ધ, શુંચરણ, તન્દારતા નિયમેતે ન સમજવાપણું, એમ કહે છે.

જ્યાં જ્યાં અનવસ્થા દોષ આવે, ત્યાં ત્યાં અનાદિષણ માનવું જ
 જોઈએ, એવી આર્યશાસ્ત્રમા લખવાની શૈલી છે, તેનું તાત્પર્ય, ગમ્ય
 અને અગમ્ય એવા જે વિભાગ કરી બતાવ્યા તેટલું જ છે. અન-
 વસ્થા દોષ ક્યારે ઉત્પન્ન થાય છે, એ સંબંધે આપણે કહી ગયા,
 કે જે છેવટની વાત હાથ આવી હોય, તે પછી જ્યારે તેનીને તેવી
 વાત તેના કારણરૂપે કહેવામા આવે, ત્યારે એ દોષ થાય, એ ઉપ-
 રથી આટલું પણ રહજ સિદ્ધ થાય છે, કે જેને, કોઈપણ વસ્તુ-
 સભર ઈત્યાદિના કારણરૂપ કરાવવામા આવે તે છેવટનું જ હોવું
 જોઈએ, તેની આગળ જતા તેનું તેજ આવે, નહીં ન આવે, એટલી
 સીમા સુધી તે કારણ ગણેલું હોવું જોઈએ. જેમકે ઉપરનાજ ઉદા-
 હરણમા ઇશ્વર એ છેવટનું કારણ છે, કેમકે તેની આગળ શું, એ
 વિચારના, ઉત્તર ઇશ્વરનો ઇશ્વરજ આવે છે, અનવસ્થા થતા જાય છે.
 ડાઉ એમ કહે કે ઇશ્વર નહિ પણ જે જડપદાર્થોથી ઇશ્વર જગત્
 રચે છે, તેજ બધા વિશ્વનું છેવટનું કારણ હો, તો તેમ ન બને,
 કેમકે જડપરમાણુમા ગતિકરનાની શક્તિ નથી, તો તે પરમાણુને
 પ્રતર્તવનાર કોણ, એ પ્રશ્ન ઉભો રહે છે, ને તે પ્રશ્નનો જવાબ
 પરમાણુ પોતે એમ જ્યાં સુધી આપી શકતો નથી, ત્યાં સુધી
 ઇશ્વર કલ્પનાની જરૂર પડે છે અર્થાત્ પરમાણુ એ છેવટનું કારણ
 નથી વળી કોઈ કારણ છેવટનું હોય એટલું જ, તેની સત્યતા માટે
 બસ નથી તે કારણ ઘણું સાદું અને ગુચ્છવણુમા પડવા વિના
 ખુલાસો કરી શકે તેવું પણ હોવું જોઈએ. જેમકે પરમાણુથીજ જગત્
 રચાય એમ માનીએ, તો પરમાણુમા, અનંત પ્રમાણની ગતિ કરાવની
 અનંત શક્તિઓ માનવી પડે, એથી એ કારણના સાદાપણાનો નાશ

યદ્ જાય, માટે ઇશ્વરરૂપ સાદુ દારણુ માનવું તેજ વધારે વાસ્તવિક.
 એટલે બીજી રીતે કહીએ તો, જે છેવટનું દારણુ ઠરાવનામા આવે,
 તે પોતે એકલુંજ, કાર્ય કરનાને સમર્થ હોવું જોઈએ. એક ત્રીજો
 નિયમ પણ લક્ષમા લેના જોવો છે. દારણો શોધવાના છે, તે વસ્તુ
 તથા સબવોનો ખુનાસો કરવાને માટે છે, ત્યારે જે દારણુથી ધણામા
 ધણા સબવોનો ખુલાસો થઈ શકેતો હોય, ને તે સબવ બધા ધણી
 અગત્યના હોય, તે દારણુ વાસ્તવિક દારણુ ગણાય જેમકે જડપ-
 રમાણુ માનવાથી ચેતનશક્તિનો ખુલાસો થતો નથી, ને ઇશ્વર મા-
 નવાથી થાય છે, તથા ચેતનશક્તિનો ખુલાસો એટલો બધો અગ-
 ત્યનો છે કે તે ઉપર માણસના મુખમાત્રનો આધાર છે, તો ઇશ્વર
 એ વધારે વાસ્તવિક દારણુ ગણાય. ત્યારે કોઈપણ દારણુ સમગ્ર
 હોય તે માટે તેમા ત્રણ કે બે વાત જરૂર હોવી જોઈએ (૧)
 તે સાદુ એટલે એક તથા અત્યગ્રહ હોવું જોઈએ, (૨) તેથી ધણામ
 ધણી અને બહુ અગત્યની વાતોનો ખુનાસો થવો જોઈએ. આની
 આ વાત હેમિલ્ટન, મીલ, હિલ્કેલ વગેરે પાયાત્ય શોધકો કહે છે.
 આર્યશાસ્ત્રમા એજ વાત જણાવનારા બે મહુ યોગ્ય શબ્દો છે.
 એક તથા અત્યગ્રહ હોય તેને લાઘવ કહે છે, અને ધણી જરૂરની
 ધણી વસ્તુનો ખુનાસો કરનાર હોય તેને અતુચ્છત્વ કહે છે એટલે
 દારણુમાત્ર લઘુ અર્થાત્ ગૌરવ વિનાનું જોઈએ, અને તુચ્છત્વવિ-
 નાનું જોઈએ આર્યશાસ્ત્રમા જ્ઞાનમાત્રના મત્યામલની સરખામટ
 કરવા સમયે, આરા પ્રકાશની વ્યવસ્થા છે, એ વ્યવસ્થાજ મનુષ્ય
 માત્રને માન્ય છે, એટલે એને સારી પેઠે લક્ષમા રાખનાથી, દરે
 પક્ષે જે વિચાર આપજે કન્વાના છીએ તેની સાગસાગનાની તુલના,
 વાચનારનાથી સદગત્તો થઈ શકશે

જ્ઞાન માત્રના ગમ્ય અને અગમ્ય એવા બેદની વ્યવસ્થા આપણે જોઈ. વળી માણસને જે જ્ઞાન ગમ્ય છે, તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતા, સત્સમૃપજ્ઞાન કીધું જાણવું તેનો નિયમ પણ જોયો. હવે એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ જોવાનો છે. માણસને પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરવા માટે ઇન્દ્રિયોનું સાધન છે, અનુભવ ઉપરથી અનુમાન દ્વયના ઇત્યાદિ કરી તર્ક બાધા માટે મનરૂપ સાધન છે. અને એ બન્નેને ખરા ખોટા તપાસવા માટે આત્મવાક્યરૂપ ઇતિહાસ, શ્રુતિ, પણ તૈયાર છે. માણસને મૂલજ્ઞાન, અનુભવ ઉપરથી આવે છે કે સ્વામાયિક્ષ્ણ હોય છે, એ વિચારવાનું આપણું કામ નથી. એ બાબત તો, દર્શનોમા જે વિચારપરપગ જણાય, તે બંધી જોયા પછી, વાચનારને પોતાને નિશ્ચય કરવાનો છે, પણ મારે તો માત્ર વિચાર પદ્ધતિના, તત્ત્વદ્ષ્ટિના નિયમ જણાવવા એટલોજ ઉદ્દેશ છે. ત્યારે મૂલ જ્ઞાનનો પ્રશ્ન બાબત પર રાખી, એમ કહીએ, કે કેઈ અમુક કાયે, માણસ પોતાનું જ્ઞાન ત્રણ રીતે મેળવે છે. અનુભવથી, વિચારથી, અને ઇતિહાસથી. પાશ્ચાત્ય-દેશોમા જે શોધ, વર્તમાન સમયમા થાય છે, તેમા આરાગ કઈક વિભાગ માનેલા છે. અનુભવમાનથીજ જ્ઞાન સપાદન કરવામ, પણી પણી વસ્તુને લેવી તેમના પ્રયત્નરણુ કરવા, તેમના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવો, અને તેમના સંબંધાદિના નિયમ ધડવા, આ એક પ્રકાર છે; વિચાર અને તર્કથી કરીને વસ્તુસ્વરૂપ નક્કી કરવું તથા તે સંબંધી નિયમ ધડવા, આ બીજો પ્રકાર છે, અને ઇતિહાસ કે ધર્મશાસ્ત્રોની આગા પ્રમાણે વસ્તુમંભવ સમજવા અને તે પ્રમાણે નિયમાદિ માનવા એ ત્રીજો પ્રકાર છે અનુભવવાળા તર્ક કે ઇતિહાસનો કે તર્કવાળા અનુભવ અને ઇતિહાસનો, કે ઇતિહાસવાળા અનુભવ અને તર્કનો ઉપયોગ

નથી જ કરતા એમ ન સમજવું, પણ તે તે મતવાળાને અનુભવ, તર્ક, અથવા શ્રુતિ, એ મુખ્ય છે, ને ખીજા ગૌણ છે. પ્રથમ વર્ગના જ્ઞાનમા સિદ્ધ પદાર્થ વિજ્ઞાન, રસાયણ, ભૂસ્તર, ભૂગોળ, ખગોળ, ઇત્યાદિ વિશ્વોત્પત્તિ સંબંધી શાસ્ત્રો છે, ખીજા વર્ગમા ન્યાય, મનો-મર્મ, નીતિ, જીવ, આત્મા, વ્યવહાર, ઇત્યાદિ સંબંધી શાસ્ત્રો છે; ત્રીજા વર્ગમા ધર્મને નામે ચાલતા શ્રુતિ-સ્માર્ધર્મિય-સંબંધી શાસ્ત્રો છે. આમાના બે અથવા ત્રણના મિશ્રણ ગણા, કે સર્વેને સામાન્યન ઉપકારક, એવા ખીજાં ઘણા આર્ય શાસ્ત્ર, મણિત, ઇતિહાસાદિ શાસ્ત્રો છે, પણ મુખ્ય વિભાગ આ પ્રમાણે ચાલેલો છે, ને ત્રણે વર્ગવાળા પોતપોતાના શાસ્ત્રોથી આખા વિશ્વની તમામ વાતોના ખુલાસા કરવાનો હક ધરાવે છે. આ ત્રણે વાતને જુદી પાડી દીધી છે, તેથી એ ત્રણે વચ્ચે, પાશ્ચાત્ય દેશોમા વિરોધ થયા કરે છે' ને એક ખીજાને, એક ખીજા, માનતા નથી. ત્રીજા વર્ગવાળાનું તો છેક મરણ થવા વેળાજ આવી છે, ને ખીજા વર્ગવાળાને પણ કાંઈક નમળા પાડવાનો પ્રયત્ન થયા કરે છે. આજે તે દેશમા બલ માત્ર અનુભવ, પ્રયોગ, ઇત્યાદિથી પ્રાપ્ત કરેલા સિદ્ધ જ્ઞાનનું છે. અનુભવ, તર્ક અથવા યુક્તિ, અને ઇતિહાસ અથવા શ્રુતિ, એ ત્રણને જુદા પાડનારૂં, ત્રણ પરિણામ આવી શકે, અનુભવ માત્ર ઉપર જતા નાસ્તિક થવાય, યુક્તિ માત્ર ઉપર જતા કશો નિશ્ચયજ ન બને, અને શ્રુતિમાત્ર ઉપર જતા વહેમી થઈ જવાય. જ્યારે ત્રણેનો યેગ ચાપ ત્યારે સાત્ય નિર્ણય બને; અને માણસના ઇન્દ્રિય, મન, તથા શ્રુતિ જ્યાં સર્નાળે એકાગ્રતાથી કામ કરે, ત્યારે ખરી વાત હાથ ચાપ. અખ કાંઈક જુએ, મન કંઈક નિચારે, ને શ્રવણ કાંઈક સાંભળે

તો ત્રણે દ્વારા ગમે તેવા પરિણામ આવે, સત્ય નિર્ણય નજ બને-
આટલા માટે આર્ય શાસ્ત્રની તત્ત્વ દૃષ્ટિ, પાશ્ચાત્ય તત્ત્વ દૃષ્ટિ કરતાઃ
અન્યથા પ્રવર્તે છે. ધર્મ અને તત્ત્વ દૃષ્ટિ, એ આપણા દેશમાં બુદ્ધ
મનાયાજ નથી, એ હું કહી ગયો છું, ને એમ ચવાના અતુલ લાભ
પણ બતાવી ગયો છું. એ લાભમાં હવે એક ખીન્ને લાભ પણ ઉમે-
રજો, કે આર્યબુદ્ધિમાં નાસ્તિકતા કદાપિ ઉદય પામી શકી નથી,
કિબહુના હવે પછી પણ, બાગ્યે પામે. ધર્મ, એતો સર્વથા, આર્ય-
બુદ્ધિમાં, સર્વ વિચારનો નિયામકજ છે. એટલે શ્રુતિને તો માનવીજ
પણ અનુભવ અને યુક્તિને તેમાં ન મેળવ્યા હોય તો વહેમ માત્રજ
ચાય એ આપણે કહી ગયા, એટલે શ્રુતિના વાક્ય, યુક્તિથી બદ-
બેસવા જોઈએ, અને તે યુક્તિથી દરેકો નિર્ણય, અનુભવમાંથી સિદ્ધ
ચતો હોવો જોઈએ, આવું આર્યશાસ્ત્ર પોક્કારી પોક્કારીને કહે છે.
શ્રુતિ, યુક્તિ, અનુભવ, ત્રણ વિનાનો સિદ્ધાન્ત તે નકામો છે, એમ
દર્શનોમાં વારંવાર કહેતું છે. બ્રહ્મ સત્ત્વના ખીજ અધ્યાયમાં સર્વા-
પ્રતિષ્ઠાનાત્ એ સત્ત્વથી, યુક્તિ માત્રનો આશ્રય કરવાની સ્પષ્ટ ના-
કહી છે, કેમકે તર્ક અપ્રતિષ્ઠિત છે. ચિયર નથી, એથી, ગમે તે વાત,
આમતેમજ આમ, સિદ્ધ કરી શકાય. માટે તર્કને નિયમમાં રાખવા
શ્રુતિ અને અનુભવ જોઈએ. એકલી યુક્તિ કે શ્રુતિ કામ ચવાવી
ન શકે એવા આશયથી મનુ લખે છે કે “ઋષિઓના ધર્મોપદેશને
વેદ (શ્રુતિ)થી અવિરુદ્ધ તર્ક વડે, જે સમાધાન કરી આપે, તેને
ખરો ધર્મવેત્તા જાણવો.” એજ વાત વધારે સ્પષ્ટ કરી, અનુભવ
વિના પણ ન ચાલે એમ જણાવવા, સર્વ દર્શન શિરોમણિ અદ્વૈત
દર્શનમાં જ્ઞાનના બે વિભાગ દર્શા છે, પરાક્ષ અને અપરાક્ષ. અમુક

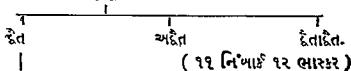
વાત અમુક રીતે છે એવું જાણવું તે પરોક્ષગ્ઝાન. આતું શ્રુતિ અને
 સુક્તિથી થયેલું ગ્ઝાન નકામું જ છે. ખરૂં ગ્ઝાન ત્પારે થયું હોવાય, કે
 જ્યારે તે ગ્ઝાન પામનારને, તે ગ્ઝાનનો, ગ્ઝાન થતાની સાથેજ પોતાના
 આચારમા, વ્યવહારમા, વિચારમાં-પોતાની આસપાસના વિશ્વમાત્રમા,
 પ્રત્યક્ષ અનુભવ થવા માડે. આતું નામ અપરોક્ષ ગ્ઝાન. આમ છે
 એટલે, શ્રુતિ, સુક્તિ, અને અનુભવ, ત્રણેને મેળવીને સત્ત્વનિર્ણય
 માટે પ્રવર્તેલી આર્થ તત્ત્વ દષ્ટિમાથી, એકલા અનુભવને, કે એકલી
 સુક્તિને, કે એકલી શ્રુતિને પ્રધાન માની રચેલાં શાસ્ત્રો ઝાઝા થયા
 નથી. ત્રણેના સંમેલનથી જે અનંત શાસ્ત્રો ઋષિઓએ શુ'ંથ્યાં છે,
 તેમાં, અવાંતરે, ત્રણે બાબતના વિચારો મળી આવે છે, પણ એ
 ત્રણમાની એક જ વાત સંબંધે શાસ્ત્ર હોય, એવું કોઈ જાણ્યામાં
 નથી. વળી, શ્રુતિ પહેલે નંબરે છે, સુક્તિ બીજે નંબરે છે, તે અનુભવ
 ત્રીજે નંબરે છે, એટલે ત્રણેના સંમેલનવાળાં શાસ્ત્રોમાં પણ શ્રુતિ
 સુક્તિ એ બેનું પ્રાધાન્ય વધારે હોય છે, અને અનુભવનું કાંઈક ઝોછું
 હોય છે. એટલે કે શ્રુતિના મોડા ધણા મિશ્રણ સહિત પણ પ્રધાન-
 પણે સુક્તિ માત્રને આધારે રચાયેલાં ન્યાયાદિ જે શાસ્ત્ર ગણાવી ગયા
 છીએ, તે ધણાં મળી આવે છે- ધર્મ મિશ્રિત અનુભવ પ્રધાનશાસ્ત્ર
 પણ છેક નથી જ એમ નથી. આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, સ્થપત્યવેદ, ગાધ-
 ર્વેદ, જ્યોતિષ, ગણિત, ઇત્યાદિ તેવા પણ છે, પણ તેમા શ્રુતિનાં
 પ્રમાણ નહિ એમ નથી. તત્ત્વદષ્ટિ સંબંધે શોધ ચલાવવાનો માર્ગ,
 આર્થદેશમાં, પાશ્ચાત્ય દેશ કરતાં, બિન્ન હોવાથી, શાસ્ત્રોની ઉત્પત્તિ
 ઉભય સ્થલે જુદા પ્રકારનીજ થઈ છે, અને જે વિષયનાં શાસ્ત્ર ત્યાં
 મળી આવે, તે વિષયનાં અહીં નથી મળતા, તેમ અહીં મળી આવે,

તે વિષયનાં ત્યા નથી મળતાં. આમ છતાં પણ ઉભય સ્થલે, માણુ-
સણું મન જે પ્રક્રોના ખુલાસા કરવા મથ્યું છે, તે એકના એકજ
છે, - હૃદય, જીવ, જગત, સુખ, અને એ સર્વના સંબંધરૂપ નીતિ-
એટલે બન્નેમા જે સિદ્ધાન્ત થયા હોય તેની તુલના, સત્ય જ્ઞાન કેને
માનવું એ સંબંધી જે નિયમ આપણે કહી ગયા, તે સર્વમાન્ય
નિયમે દરવી અશક્ય નથી.

સત્યજ્ઞાન એટલે શું, તે કહેલે અંશે સંભવે તેમ છે, તથા તે
પ્રાપ્ત કરવાના કેટલા માર્ગ કેવી કેવી રીતે વપરાયા છે, એ બધી
વાત સમજાઈ; એટલે સત્યજ્ઞાન માટે અમુક રીતિએ પ્રવર્તેલાં આર્થ-
દર્શનાતું, કાંઈ સ્વરૂપ પણ અટકળાણું હોવું જોઈએ. હવે આપણે
તેનોજ સંક્ષેપથી વિચાર કરી લઈએ, ને તે પછી પ્રત્યેક દર્શનનો
વ્યુહો વિચાર કરીએ. વિશ્વમાત્રની રચના કેમ ચાલે છે, તથા તે કેવી
છે, ને તેમાથી સુખ કેમ ચાય, ઈત્યાદિ નિયમો શોધતા, લાઘવ તથા
અતુચ્છત્વ ઉપર દષ્ટિ રાખી, ધણીએક, કોઈ એકજ વસ્તુથી સર્વનો
ખુલાસો કરે છે (એકૈત); કેટલાએક એટલાથી સંતોષ ન માની
એક કરતાં વધારે વાતથી બધાનો ખુલાસો આપે છે (દ્વૈત). કોઈ,
બન્ને વચ્ચે જ નિર્ણય કરવા મથે છે (દ્વૈતાદ્વૈત). જગત્પત્ની રચનામા
જડ ચેતન એવા ઉભય બેદ તો ઉપર ઉપરથી જોનારને પણ સમ-
જ્ઞપ છે. તે પરત્વેજ પ્રથમ તો વિચાર ચાલે છે. એક વસ્તુથી ખુલાસો
કરવાવાળા, જડમાત્રથીજ, કે ચેતનમાત્રથીજ, કે ઉભયરૂપ એકત્વથી,
કે અનુભયરૂપ પણ વ્યુદીજ જ્ઞાતના એકત્વથી (વારતત્ત્વિક રીતે દ્વૈત-
થીજ), બધીવાત સમજાવે છે. એક કરતાં વધારે વાત માનનારા
જે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, સાત, સોળ, પચીસ, છત્તીસ, ગમે તેટલી

ન્વાતથી બધું સમજાવે છે એ બધાનો સચ્ચ એક કોણકથી કરીએ,
તેમના, આર્યશાસ્ત્રમાં તેમના જે નામ છે તે પણ આપીએ.

સંન.

૧, ન્યાય, ૨, વૈશેષિક,	જડમાત્ર ચેતનમાત્ર.	ઉભય અનુભવ.
(૧૬) (૭)	(ચાર્વાક (૧૩ શુદ્ધાદ્વૈત) (૬ અદ્વૈત)	(૭-૮,
૩, સાંખ્ય, ૪, યોગ,		વિશિષ્ટાદ્વૈત
(૨૫) (૨૬)		શૈવ તથા વિ-
૫, મીમાંસા)		શ્વેત બન્નેના
		અને

(૧૦ માધ્વ-વૈષ્ણવ)
(જૈન, બૌદ્ધ)

૯, અવિભા-
ગાદ્વૈત.)

આટલા ૧૩ આસ્તિક મત યથા છે, તે ચાર્વાક, જૈન, બૌદ્ધ, એટલા
૩ નાસ્તિક* મત યથા છે આ ત્રણ વિષે આપણે ટૂંકી ગયા છીએ.
બાકી જે ૧૩ તેમથી ૬ સુધીના મત, તે પ્રાચીન છે, તે છ દર્શનને
નામે પ્રસિદ્ધ છે, બાકીના ૭ આધુનિક છે ન્યાયાદિક નીચે જે અઠ
આડ્યા છે તે, તે મતમાં માનેલા પદાર્થની સખ્યાના છે. આ સોળ
મત જે અત્રે ગણાવ્યા છે તે ઉપરાંત બીજા આર્ય તત્ત્વવિચારમાં કે

* બ્રાહ્મણે, નાસ્તિક મત પણ હશે એમ ગણે છે, ચાર્વાક, જૈન,
અને માધ્વમિતાદિ ચાર બૌદ્ધ.

ખીજ દેશના તત્ત્વ વિચારમાં હોય એમ મને લાગતું નથી, મનુષ્યસુ-
 દ્ધિ તત્ત્વજ્ઞાન સખધે, ધણામાં ધણા આર્ટલાજ કરી શકે એમ પણ
 માનીએ તો ચાલે એક સર્વાભાવરૂપ શત્યવાદ જુદો ગણ્યો નથી, પણ
 તેવો તો સભરી ન શકે, એ મેં આગળ કહેલું છે, છતાં તેનું કાંઈક
 રૂપ માધ્યમિક ઐદ્દમાં અતર્ભૂત છે. આ ઉપરાંત કાલનેજ, કે
 સ્વભાવનેજ, કે નિયતિનેજ, ઈશ્વરરૂપ માનનારાના મત પણ છે, પણ
 તે પુરાણમતો જે અનત છે, તેમાં ગણાય છે, ને તત્ત્વદષ્ટિમાં, દર્શન-
 વિભાગમાં, દાખલ થઈ શકના નથી યદ્યપિ, ૭ થી ૧૩ સુધીના જે
 ૭ મત છે, તે પુરાણાનુસાર છે, તોપણ, તત્ત્વદષ્ટિપરાયણજ છે, તે
 તે મતના પ્રવર્તકા આચાર્યો થયેલા છે, એટલે આપણે, તેમને
 દર્શન વિભાગમાં ગણ્યા છે. પ્રાકૃત સપ્રદાયો, પયો, તથા સમાજો,
 એ સર્વનો તો આ મેં ગમાજ સમાજેશ છે ત્યારે હવે પ્રાચીન છ
 દર્શનિનો સારમાત્ર અત્રે દહી જગ્યે ખીજ જે રહ્યા તે તેમની
 યોગ્ય જગ્યાએ કહેવામાં આવશે

ન્યાય.

ન્યાયશાસ્ત્રના પ્રણેતા ગૌતમજે, તેમણે પાંચ અધ્યાયરૂપ ન્યાય-
 સૂત્ર રચ્યા છે, તે ઉપર વાત્સાયનનું બાલ્ય છે, ને અનાતર ઝયો ધણા
 છે. મોક્ષ પામવા માટે તત્ત્વજ્ઞાન થવું જોઈએ તત્ત્વજ્ઞાનથી, કુખ્ય,
 જન્મ, પ્રવૃત્તિ, દોષ, અને મિથ્યાજ્ઞાન, એટલાનો ઉત્તરોત્તર નાશ
 થતો, મોક્ષ મળે છે. ત્યારે તત્ત્વજ્ઞાન કેમ થાય ? તે વિશે પ્રથમસૂત્ર,
 કે “ પ્રમાણ, પ્રમેય, સંશય, પ્રયોજન, દૃષ્ટાન્ત, સિદ્ધાન્ત, અવયવ,
 તર્ક, નિર્ણય, વાદ, જલ્પ, વિતરણ, હેતુભાસ, છવ જાતિ, નિઘ્ર-

હસ્થાન, એટલા તત્ત્વ જાણવાથી મોક્ષપ્રાપ્તિ ” થાય છે. આ પ્રમાણેના સૂત્રોમા આ સોળ બાબતોનો વિસ્તારથી વિચાર ચલાવેલો છે સૂત્રોના પાંચ અધ્યાય છે, ને એકેક અધ્યાયમા બે બે આલેખ છે. આ શાસ્ત્ર, કેવલ વાદવિવાદ કરી, તત્ત્વનિર્ણય કરવાના નિયમોના અન-લોખનનું જ છે, એમા પદાર્થ વિજ્ઞાન વિષે પ્રાધાન્ય ત વિચાર નથી, એ બાબત વૈશેષિક સૂત્રોમા ચર્ચેલી છે, જોકે પ્રમેયના એક અશમા ગૌતમે પણ વૈશેષિક પદાર્થોનું સૂચનમાત્ર કરેલું છે. મીં કોલકુક કહે છે તેમ ન્યાય એ વાદવિવાદ તથા તત્ત્વપરીક્ષાનું શાસ્ત્ર છે, અને વૈશેષિક એ પદાર્થ વિજ્ઞાનનું શાસ્ત્ર છે. ઉભય મળીને તત્ત્વ-જ્ઞાન માટે સાધનરૂપ છે. ન્યાય એ નામથી તર્કસંગ્રહ, તર્કકોમુદી, આદિ ગ્રંથો, જે ચાલે છે, તે વાસ્તવિક રીતે એકલા ન્યાયના નથી, પણ ન્યાય વૈશેષિક ઉભયનું મિશ્રણ કરી સારસંપે રચેલા છે. ભાષા-ચરિત્રેદ પણ તેવાજ ગ્રંથ છે, જો કે તેનું વલણ જરા વૈશેષિક તરફ વધારે છે* ગદાધરી, જગદેશી, અનુમાનચિંતામણી આદિ મહાગ્રંથો તો, ન્યાયના એક એક ખડમાત્ર ઉપરજ, બહુ સૂક્ષ્મ વિવે-કથી વિસ્તાર કરે છે, ને ધણા દુર્ધટ છે હવે સોળ પદાર્થોનું દુકામા

* વર્તમાન સમયસા ન્યાયનો અભ્યાસ ધણ કરી પચપ્રકરણ જેટલો કરાય છે તે પચપ્રકરણ આ છે, તર્કસંગ્રહ, દીપિકા, નીતકલી, ભાષા-ચરિત્રેદ (મુખાવલીસંહિત), અને દિનકરી, દિનકરી, ઉપર રામરુદ્રી દીપ છે, તેમ તર્કસંગ્રહની પણ ચંદ્રોદય, ન્યાયમોધિની, વાચ્યવૃત્તિ એટલી બીજી દીકાઓ છે કથર સિદ્ધિ સબધે સારામા સારો ન્યાય ગ્રંથ, ઉદયનાથાચારી કુસુમાવલિ છે એ વિના પણ ધણા ધણા ગ્રંથો છે ન્યાય તથા વૈશેષિકનો અભ્યાસ 'દ્રાવિડ', 'તેલંગ', તથા ઉત્તરમા, નદીઆ, હાથી, એ રથસોમા અ-ધ્યાપિ પણ સારો થાય છે

વર્ણન કરી જઇએ, અને વિશેષ વિચાર વૈશેષિક દર્શનમાં રાખીએ, કેમકે વૈશેષિકવાળા પોતાના પદાર્થમાં આ સોળનો પણ અતર્ભાવ કરે છે.

ન્યાયશાસ્ત્રની રીતિ એની છે કે ઉદ્દેશ, લક્ષણ, અને પરીક્ષા, એ ત્રણથી પદાર્થતત્ત્વનો નિર્ણય કરવો. ઉદ્દેશ એટલે જે વસ્તુનો વિચાર કરવો હોય તેને નામમાત્રથી કહી જતી, જેમકે આગળ સૂત્ર કહ્યું, તેમાં મોળ પદાર્થ. લક્ષણ એટલે જે ઉદ્દિષ્ટ વસ્તુ હોય, તેનો કોઈ અસાધારણ ધર્મ. અસાધારણ શબ્દનો અર્થ એમ થાય, કે જે વસ્તુનું લક્ષણ કરવું હોય (લક્ષ્ય) તેને, તથા જે વસ્તુઓ તેનાથી ભિન્ન છે (અલક્ષ્ય) તેને, બંનેને સાધારણ નહિ, તે, કેવળ લક્ષ્ય-નેજ વળગેલો હોય તે, અને ધર્મ એટલે કોઈ ગુણ ઇત્યાદિ પણ અસાધારણ શબ્દનો આવો અર્થ—‘લક્ષ્ય’માત્રમાંજ હોય” એમ—ન કરવો, કેમકે, હવણાજ કહીશું તે અવ્યાપ્તિરૂપ દોષમાં પણ, ‘લક્ષ્ય-માત્રમાંજ’ ધર્મ રહે છે, છતાં તે દોષ ગણાય છે ત્યારે, અસાધારણ ધર્મ એનો એવો અર્થ કરવો, કે જ્યાં લક્ષ્ય હોય ત્યાં અસાધારણ ધર્મ હોય, ને જ્યાં અસાધારણ ધર્મ હોય ત્યાં લક્ષ્ય હોય. ઉદાહરણ તરીકે ગાયનું લક્ષણ કરવું છે, ત્યારે તેનો અસાધારણ ધર્મ લેવો જોઈએ હવે આ ધર્મ પણ એવો હોવો જોઈએ, કે ગાય શબ્દથી ધારેલી જેટલી વ્યક્તિ હોય, તે સર્વને લાગુ પડે. જે કંટલીક રહી જાય તો તે અવ્યાપ્તિ દોષ, જે ગાય કરતાં બેસ ઇત્યાદિ ગાય નહિ તે, અંદર આવી જાય તે અતિવ્યાપ્તિ દોષ, ને જે કોઈપણ ગાયને લાગુજ પડતો ન હોય તો અસંભવ દોષ. આ ત્રણે દોષ રહિત અસાધારણ ધર્મ તે લક્ષણ જે કામરી હોય તે ગાય એમ માની

અવ્યાપ્તિ દોષ, જેને સીંગડા હોય તે ગાય એમ કહીએ તો અતિવ્યાપ્તિ દોષ, જેને એક ખરી હોય તે ગાય એમ કહીએ તો અસંભવ દોષ, અને જે એમ કહીએ કે જે સ્ત્રીવાચક જનાવરને ગળે મોઢી ધત્તાદિ હોય તે ગાય, તો ત્રણે દોષ વિનાનું ખરૂં લક્ષણ 'ગોદડીનાળી' એ અસાધારણ ધર્મ થયો. તે ખરેખરો અસાધારણ ધર્મ છે કે નહિ તે જોવા માટે એમ કરી જોવું, કે 'ગોદડીનાળી' તે બધી 'ગાયન' છે, એ તપાસવું, ને પાછું, 'ગાય' છે તે 'ગોદડીનાળી' છે, એમ ઉલટું પણ તપાસવું ઉદ્દેશ પડી આ પ્રમાણે લક્ષણ થાય છે તે પછી પરીક્ષા થાય છે, એટલે જે લક્ષણ બાધ્યું તે ખરાબર છે કે નહિ, તેમા કહ્યા તેવા કેઈ દોષાદિ છે કે નહિ, એ વિચાર કરી નિર્ણય થાય છે જે સોગ પદાર્થ કહ્યા છે, તેની આ ત્રણે રીતે ન્યાયશાસ્ત્રમા તપાસ કરેલી છે એ બધા વિસ્તાર અગ્રે બને તેમ નથી પ્રથમ પદાર્થ પ્રમાણ છે, તેનું લક્ષણ એવું છે કે 'પ્રમાણુ કણુ' અર્થાત્ જેનાથી પ્રમા એટલે યથાર્થગ્ન થાય તે પ્રમાણુ આગ છે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, શબ્દ. એનો વિસ્તાર વૈરોપક્રમા કરીશુ બીજો પદાર્થ પ્રમેય ચારમાથી કેષપણુ પ્રમાણુવડે જે સમગ્ર જગત તે એ બાર પ્રમારના છે આત્મા, શરીર, ઇન્દ્રિય, અર્થ* સુદ્ધિ, ધર્મ, પ્રવૃત્તિ દોષ, પ્રેરણાવ, ફલ, દુષ્ણ, અપવર્ગ. ત્રીજો પદાર્થ મંશય એટલે નિશ્ચયરહિત જે ગ્ન તે. એથી પદાર્થ પ્રયોગન, તે એ, કે જે માટે માણસોની મોઢપણુ તગ્ન પ્રવૃત્તિ નીપજે એ બે પ્રમારના હોય છે, દુષ્ટ અને અદુષ્ટ. વ્યાપ્તિગ્ન થવામાટે જે ઉદાહરણો જોવાની જરૂર છે તે બધા દૃશ્યન્ત, એ પાચમો પદાર્થ વ્યાપ્તિ-

તિથે વૈશેષિકમા કહેવાશે. યથાર્થ જ્ઞાનરૂપે કરી, સંશયાદિરહિત,
જે નિશ્ચય, તે સિદ્ધાન્ત. તે ચાર પ્રકારના છે: સર્વતન્ત્ર, પ્રતિતન્ત્ર,
અધિકરણ, અને અબ્યુપગમ. જે સિદ્ધાન્ત બધા તન્ત્ર એટલે વિ-
ચારશાસ્ત્રને માન્ય હોય તે સર્વતન્ત્ર; ચાલતા તન્ત્રવિનાના તન્ત્રને
માન્ય હોય તે પ્રતિતન્ત્ર; જે વિષયની ચર્ચા છે તેમા માન્ય તે અ-
ધિકરણ; અને સ્વીકારેલો નિશ્ચિત સિદ્ધાન્ત તે અબ્યુપગમ. પરાર્થાનુ-
માનના વિભાગ તે અવયવ; એ પણ વૈશેષિકમા કહેવાશે. વ્યા-
ખ્યારોપથી વ્યાપકનો આરોપ તે તર્ક; એપણુ આગળ આવશે. એના
અગ્રીઆર ભેદ અત્રેજ કહીએ: વ્યાધાત, આત્માશ્રય, ઇતરેતરાશ્રય,
ચક્રકાશ્રય, અનવસ્થા, પ્રતિબન્ધિ, કલ્પના, ગૌરવ, ઉત્સર્ગ, અપવાદ,
વૈગત્ય*. જે તકરાર હોય તેનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણવું તે નિર્ણય-
તત્ત્વનિર્ણય કરવાને આગળ તકરાર કરી તે વાદ. આમ તેમજ
આમ ગમે તે સાબીત કરી શકાય એવી વાત તે જલ્પ. પોતાનો
કોઈ પણ સ્થાપન કર્યાવિનાજ સામાનામા દૂષણાદિ આપી તકરાર

*મૂલવાતથી વિરુદ્ધ સાબીત થાય તે વ્યાધાત, એની એજ વાતથી તે
વાતની સિદ્ધિ થતી હોય તો આત્માશ્રય; કોઈબેવાત અન્યોન્યને આશ્રયે
સિદ્ધ થતી હોય, જેમકે ઈશ્વર અને કર્મ, તેમાં કર્મ જડ અને ઈશ્વર પ્રેરક
સ્વારે કર્મ હોય તો ઈશ્વર પ્રવૃત્ત થાય, ને ઈશ્વર હોય તો કર્મ પ્રવૃત્તિ
કરે, એ અન્યોન્યાશ્રય; ચક્રક પણ એજ પ્રકારનું બેથી વધારે વસ્તુનું હોય;
અનવસ્થા કહેલી છે, મૂલ વાતને રોકે તેવી વાત સિદ્ધ થાય તે પ્રતિબન્ધિ;
કલ્પના પ્રસિદ્ધજ છે; ગૌરવ તે લાઘવથી ઉલટું-લાઘવ કહી ગયા બીએ;
ઉત્સર્ગ એટલે સામાન્ય નિયમ; અપવાદ પ્રસિદ્ધજ છે, વૈગત્ય એટલે મૂલ
વાતથી જુદીજ વાતની સિદ્ધિ. તકરાર કરતાં, એક વાત માનીએ, તો બીજી
આમ માનવી પડે એનું નામ તર્ક છે, ને જે બીજી વાત માનવી પડે તે આ
અગ્રીઆરમાંથી એક જાતની હોય તો તે મૂલ માનેલી વાતને દોષ રૂપ છે.

કર્તા જ્યાં તે વિતરણ. જેથી સાધવાની વાત સધાતી ન હોય એવેદ હેતુ તકરારમા વાપરી લીધો હોય તે હેત્વાભાસ, જે વિષે આગળ કહીશું અનેકાર્થવાચક શબ્દાદિની યુક્તિથી છેતરવાની તકરાર, તે છલ. પોતાનાજ પક્ષને તોડનાર ઉત્તર તે જાતિ. અને પ્રતિવાદીને પરજાય થઈ તે નિરુત્તર બની જાય એવું કાંઈ તે નિઘ્રહસ્થાન-નિઘ્રહસ્થાન બાવીશ રીતે થઈ શકે છે, અર્થાત્ એ બાવીશમાનુ એક પણ બતાવી શકાય, એટલે પ્રતિનાદી દ્વારે. પ્રતિગ્રાહાનિ, પ્રતિગ્રાન્તર પ્રતિગ્રાવિરોધ, પ્રતિગ્રાસ ન્યાસ, હેત્વન્તરોક્તિ, અર્થાન્તરોક્તિ, નિરર્થ-કોક્તિ, અવિગ્રાતાર્થકોક્તિ, અપાર્થકોક્તિ, અપ્રાપ્તકાયોક્તિ, નૂનોક્તિ, અધિકોક્તિ, પુનરુક્તિ, અનનુભાવણુ, અગ્રાન, અપ્રતિભા, અવિલેપ, મતાનુગા, પર્યંતુયોજ્યોપેક્ષણુ, નિરંતુયોજ્યોપેક્ષણુ, અપસિદ્ધાન્ત, અને હેત્વાભાસ એ બધા સ્પષ્ટાર્થજ છે.

આ પ્રમાણે ન્યાય શાસ્ત્રનો વિષય છે. ન્યાય એટલે પરાર્થાનુ-માન, અર્થાત્ સામા માણસને નિશ્ચય કરાનામાટે જે અનુમાન કરવામા આવે તે અને આ વાત સર્વ બામતના નિર્ણયો કરવામા ઉપયોગની છે, તથા ન્યાય શાસ્ત્રમા પ્રધાન છે, માટે આખા શાસ્ત્રનું નામ ન્યાય એવું રાખ્યું છે. ન્યાયથી તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય ત્યારે મિથ્યાજ્ઞાન-નો નાશ થાય, મિથ્યા જ્ઞાનનો નાશ થાય, ત્યારે દોષ મટે, દોષ મટે, ત્યારે પ્રવૃત્તિ અટકે, પ્રવૃત્તિ અટકે, ત્યારે જન્મ ટળે, ને જન્મ ટળે, ત્યારે દુઃખની સર્વથા નિવૃત્તિ થાય. આ પ્રમાણે તત્ત્વ-જ્ઞાનથી કરીને, જે આત્મ તિક્ક (સર્વ કાવને માટે રહે તેવી, નિત્ય) દુઃખનિવૃત્તિ, તેજ મોક્ષ ન્યાય મતમા આ ઠેકાણે, બૌદ્ધ, જૈનાદિએ માનેલા મોક્ષના સ્વરૂપનું પણ ખંડન કરેલું છે, ને ચોતે માનેલા,

અર્થત દુઃખ નિવૃત્તિરૂપ મોક્ષનું સમર્થન કર્યું છે. પરમેશ્વરના અનુ-
 અદથી જ્યારે શ્રવણાદિદ્વારા તત્ત્વજ્ઞાન થાય ત્યારે મોક્ષ થાય છે.
 ન્યાય મતમા જગતનો કર્તા પરમેશ્વર તથા તેના વચનરૂપ વેદ, એ
 ઉભયને, અનુમાન તથા શાબ્દ પ્રમાણથી, સ્વીકારેલા છે. કાષ્ઠક
 વિસ્તાર આગળ કહીશું. આ પ્રમાણે ગૌતમપ્રણીત ન્યાયશાસ્ત્રનો
 સંક્ષેપ છે. કણ્વાદ મુનિએ, એ શાસ્ત્રનું મથાર્થ અવલોકન કરી, ત્રિશ્ચ
 ક્રમનો પણ અનુભવ તેમા મેળવી, સાત પદાર્થ કલ્પ્યા છે ને તેમા,
 આ સોળનો પણ, સમાવેશ કર્યો છે એ મતમા, પદાર્થરૂપના એક
 નવો પ્રકાર છે, ને જગતની વસ્તુમાત્રને અમુક પદાર્થમાજ આણી
 મૂકી છે એ કણ્વાદમુનિની અવલોકનની તથા વિચારવાની શક્તિનો
 અભાવ છે, પણ તે સિવાયનો જે વિસ્તાર છે તે બધો ન્યાયમાથી
 છીધેલો છે. ન્યાયનું જે સ્વરૂપ કહી ગયા તે, તથા વૈશેષિકનું હરે
 કહીએ છીએ તે, બન્નેને સરખાવતા, સામાન્ય તથા વિશેષ અંશો
 સ્પષ્ટ થઈ જશે.

વૈશેષિક.

ગૌતમનો ન્યાય તે સર્વથા પદાર્થપૃથક્કરણ એ નામનો પાત્ર
 નથી. સૃષ્ટિના પદાર્થનું પૃથક્કરણ કરી, તેમની ઉત્પત્તિ નિર્ણય કરી,
 સ્થિતિ વિષે મોક્ષ-પરમાનન્દ-સાધવો જોઈએ. ન્યાયના પ્રમેય એ
 પદાર્થમા આ વિચાર કાઠક આરે છે, પણ તેને મથાર્થ રીતે પાર
 પાડવાનું કામ કણ્વાદે પૂરું કરેલું છે. કણ્વાદે પદાર્થમાત્રને, એટલે જોને
 કાષ્ઠપણ નામ આપી શકાય તેવાં વસ્તુ વિચારાદિ સર્વને, તપાસી
 જોઈ, એમ નિર્ણય કર્યો કે પદાર્થ સાત છે. ખરૂં તત્ત્વજ્ઞાન થવા
 માટે અનુમાન કરી તત્ત્વનિશ્ચય કરવો જોઈએ, ને તેમ થાય ત્યારે
 દુઃખની નિવૃત્તિ થઈ મોક્ષ મળે. પણ અનુમાનનું જ્ઞાન પદાર્થજ્ઞાનને

આધીન છે, માટે પ્રથમે પદાર્થનિર્ણય થવો જોઈએ, એમ કણ્થાદિ સૂત્રના પ્રથમ સૂત્રનો આશય છે. .

સૃષ્ટિના પદાર્થ તરફ નજર કરીએ તો સર્વમા કાંઈ કાંઈ સામાન્ય અંશ જણાશે, તેમ વિશેષ અંશ, જેથી તે એક બીજાથી જુદા પડે છે, તે પણ જણાશે ત્યારે જે અનેક વસ્તુમા હોય, અને જાતે એક હોય, તથા અનાદિ સિદ્ધ નિત્ય હોય, તે સામાન્ય અંશ જણાવે. એનું નામ સામાન્ય જોનાર્થી કરીને સામાન્ય અંશે મળતા છતાં પણ પદાર્થો અતસ્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે, એક એકથી જુદા પડે છે, તે વિશેષ પદાર્થોના સામાન્ય અને વિશેષ અંશનો નિર્ણય કરિ તત્ત્વગાન શોધનાર તે વૈશેષિક * પણ એ બધા વિશેષ કે સામાન્ય અંશનો આવિર્ભાવ જેમા થાય છે તે કાંઈક વસ્તુ હોવી જોઈએ, તેરી જે વસ્તુ કોઈ ગુણના કે ક્રિયાના આશ્રયરૂપ હોય તેનું નામ દ્રવ્ય જે ગુરુ અથવા ક્રિયાથી કરીને દ્રવ્યનું દ્રવ્યત્વ સિદ્ધ થાય તેપણુ જુદા પદાર્થનું હોવા જોઈએ એજ રીતિએ પ્રિચાર કરતાં જ્યારે દ્રવ્ય અને ગુણનો, અન્યોન્યવિના હોવાપણું ન બને એવો સંબંધ હોયો, તેમજ સામાન્ય અને વિશેષ તથા દ્રવ્ય તેનો પણ તેવોજ સંબંધ હોયો, ત્યારે એ સંબંધનું પણ કાંઈક અસ્તિત્વ માનવું જોઈએ જે સંબંધથી કરીને કે.) જે વસ્તુ પોતાનું અતસ્ત્વ સિદ્ધ કરી શકે, ને જુદી પડતાં બીરે નાશ પામ્યા જેવી થઈ ગહે, તેનું નામ મમનાય આ પ્રમાણે

જોતે જે શબ્દની નીચ જ્યાંપણ પણ સર્વ દર્શન સૂત્રક્રદાદિમા દ્વેષી છે ક્રિત્વ અનિત્ય છે, પાર્થિવ પદાર્થોના ઉપાદિ તેજ સંયોગ થતાં છે પરમાણુ આ બધી બંધાના માટે છે, તથા વિભાગથી પણ વિભાગ થઈ શકે છે, એટલું માનનાર વૈશેષિક કહેવાય

બધી સૃષ્ટિના પદાર્થ છ વર્ગમાં ગોઠવી શકાય: દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ, અને સમાવેશ. જ્યારે આખી સૃષ્ટિના પદાર્થ માત્રનાજ આટલાજ વિભાગ કર્યા, ત્યારે શક્તિ, સાદૃશ્ય, તમસ, ઈત્યાદિ, જેને ખીજા દર્શનવાળા પદાર્થ માને છે, તેને ક્યા ગણવા? શક્તિ એટલે અમુક દ્રવ્યમાં અમુક વ્યાપાર કરવાનું સામર્થ્ય, તો તેનો તો, ગુણ કે કર્મમાં સમાવેશ થાય; એમજ સાદૃશ્યનો, જે પદાર્થો વચ્ચેનો સામાન્ય અથવા એ અર્થ લઈ, સામાન્યમાં સમાવેશ થાય પણ તમસ—જે નીચગુણનાનું હોઈ દ્રવ્યરૂપે સમજાય છે—તેને ક્યા મૂકવું? આ શંકાના સમાધાન માટે એક સાતમો પદાર્થ પણ માનવાની જ-ગર પડે છે. જે છ પદાર્થ કહ્યા તે તો ભાવરૂપ, એટલે હોવાપણના અર્થના વાચક છે. ત્યારે ન હોવાપણું, એ છએ પદાર્થનો અભાવ, એવો કોઈ પદાર્થ હોવો જોઈએ. એનું નામ અભાવ*, એમાં તમસનો સમાવેશ થઈ ગયો—કારણકે તે તેજોરૂપ દ્રવ્યનો અભાવમાત્રજ છે. આ પ્રમાણે સાત પદાર્થ વૈશેષિક મતમાં માનેલા છે.

દ્રવ્ય ત્રણ છે: પૃથ્વી, જલ, તેજસ્, વાયુ, આકાશ, કાલ, દિશ્, આત્મા, મનસ; ગુણ ચોવીસ છે: રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, સંખ્યા, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ, વિભાગ, પરત્વ, અપરત્વ, બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઇન્દ્રિય દ્વેષ, પ્રયત્ન, ગુરુત્વ, દ્રવત્વ, સ્નેહ, સંસ્કાર, ધર્મ, અધર્મ, શબ્દ, કર્મ પાંચ પ્રકારના છે: ઉત્કેષણ, અવકેષણ, આક્રમન, સપ્ર-ચાગણ, ગમન. સામાન્ય એ પ્રકારના છે પર અને અપર. પર

*મૂલ સૂત્રમાં છજ પદાર્થ છે.

†મૂલ સૂત્રમાં આટલા ૧૭ છે, પણ ખીજા ૬ પણ ધારેલા હશે એમ એ: ચક્રાર ઉપરથી કહેણું છે.

દાર્થો પણ સમજવા હશે પદાર્થોને જુદે જુદે સ્વરૂપ સ્થાપનાર, દ્રવ્યોના નિત્યરૂપમા રહેનારા વિશેષ અનંત છે. સમવાય-કોઈ બે પદાર્થને, જેમકે તાંતુ અને પટને, દ્રવ્ય અને ગુણને કદાપિ જુદા ન પડી શકે તેને રૂપે સ્થાપનાર-એકજ છે. ગુણ અને ગુણી, જાતિ અને તે જેમા રહે તે (વ્યક્તિ,) અદયવ અને અવયવી, નિત્ય દ્રવ્ય અને વિશેષ, અને ક્રિયા તથા ક્રિયાવાન, એટલા પચ પ્રકારના અયુ-તસિદ્ધ યોગ, તે બધામા સમવાયમાત્રનો સમાવેશ છે. અભાવ એટલે ન હોવાપણું. કોઈ વસ્તુનું ન હોવાપણું બે રીતે બને છે, કોઈ સ્થલે તે પદાર્થ ન હોય, કે કોઈ સ્થલરૂપ તે પદાર્થ ન હોય. આ બન્ને સંબંધનું નામ સંસર્ગ અને તાદાત્મ્ય. સંસર્ગાભાવ, જેવો કે આ ઝોરડામા પુષ્પ નથી, એ અભાવ. તેના પણ ત્રણ વિભાગ છે. જે જે અનિત્ય વસ્તુ છે તે થયેલી છે, ત્યારે તેના થતા પહેલા તે ન હતી, તેમ તેનો નાશ થશે ત્યારે પણ પાછી તે રૂપે નહિ હોય આનું નામ પ્રાગભાવ, અને પ્રધ્વસાભાવ, જે વસ્તુ ત્રણે કાવમાં નથીજ-જેમકે શશવિધાણુ, વધ્યાપુત્ર-તેના અભાવનું નામ અત્યંતા ભાવ. આ ત્રણ સંસર્ગાભાવ થયા. બીજો તાદાત્મ્યાભાવ-જેમકે પટ તે ઘટ નથી, ઘટ તે પટ નથી, પટમા ઘટનો અભાવ, ઘટમા પટનો અભાવ-તે અન્યોન્યાભાવ. જે પદાર્થનો અભાવ કહેવો હોય તે પદાર્થ, તે અભાવનું પ્રતિયોગી કહેવાય, જેમકે પુષ્પાભાવમા પુષ્પ, પટાભાવમા પટ, ઘટાભાવમા ઘટ.

આની રીતે સામાન્યતઃ સાતે પદાર્થનું સ્વરૂપ છે. એમાના કોઈ કોઈ અંશો લેઈ વિશેષ વાત કહેવાની હોય તે ટુંકામા કહીએ. દ્રવ્ય નવ કલા છે. તેમા પૃથ્વી, જલ, તેજસ, અને વાયુ, એ બધાં અનિત્ય

તથા નિત્ય એ રૂપે રહે છે. પરમાણુરૂપે નિત્ય અને પરમાણુનો સમૂહ (કાર્ય) બળ દેક, ઇન્દ્રિય, વિષય (ભોગવવાના પદાર્થ), ઇત્યાદિ થાય તે અનિત્ય. આ શાસ્ત્રમા સ્થૂળ પદાર્થનું પૃથક્કરણ એટલે સુધી થયું છે, કે અદૃશ્ય, પણ કદપી શકાય તેવું, નિત્ય સ્વભાવવાળું, પરમાણુ-ધણો સૂક્ષ્મ કણ-પદાર્થના સ્વરૂપનું કારણ છે એમ કરાવેલું છે. પરમાણુથી આગળ શોધતા અનવરથા થાય છે. કહ્યા તે આરંભ દ્રવ્ય પરમાણુરૂપે એટલે નિત્યરૂપે, તથા કાર્યરૂપે એટલે અનિત્ય રૂપે, હોઈ શકે છે, માટે તેમને આરંભક દ્રવ્ય કહે છે, તેમનાથી સૃષ્ટિનો આરંભ થાય છે, ને એ પ્રમાણે સૃષ્ટિક્રમ માનવાના મતને આરંભવાદ કહે છે. જગતનો દોઈ કર્તા પરમેશ્વર તો હોવો જોઈએ, કેમકે સૃષ્ટિક્રમ જોતા, તે કર્તા વિનાનો ન હોય એવું અનુમાન, કુબારાન્ધિક ઘટ ઘડે છે તે પરથી પણ, થાય છે. એ હૃદયની ઇચ્છાથી, પરમાણુઓમા ગતિ થઈ દ્વયણુકાદિ ક્રમથી સ્થૂળ પદાર્થો પર્યંત રચના બને છે.* આરંભકદ્રવ્ય વિનાના જે પાથ રહ્યા તે નિત્ય દ્રવ્ય છે. એ સર્વ નિત્ય છે, માટે જ સર્વ વ્યાપી (વિભુ) પણ છે, છતાં મનસ્સ જે નવમુ દ્રવ્ય તે નિત્ય છે પણ સર્વ વ્યાપી નથી, કેવલ આણુરૂપજ છે, ને પ્રત્યેક આત્મા (જીવ)ને વશગેલુ રહે છે તેથી અનંતરૂપે છે-મનસ્સ તથા આત્માનો યોગ થાય ત્યારે જ જ્ઞાન થઈ શકેછો, કેમકે જ્ઞાન એ આત્માનો ગુણ છે, પણ મનસ્સ તે એ જ્ઞાનને સુખદુઃખરૂપે

* પરમાણુ તથા દ્વયણુક અદૃશ્ય-અતીન્દ્રિય છે. ત્ર્યણુક આગળથી પદાર્થો દૃશ્ય થાય છે, પરિણામ ગુણુવાળા થાય છે.

† જ્ઞાનનો ક્રમ એમ માન્યો છે કે ઇન્દ્રિયો પદાર્થને મળે છે, મન ઇન્દ્રિયોને મળે છે, ને આત્મા મનને મળે છે ત્યારે જ્ઞાન થાય છે

અનુકૂળ પ્રતિકૂલ રૂપે થઈ શકે કરનાર છે. ઇન્દ્રિયો જ્ઞાનના દારણ-સાધન દાર છે. માટે શરીરમાત્રમા સુખદુઃખાદિ સાક્ષાત્કાર માટે મનસ્ તેમ જ્ઞાન ધર્મ માટે આત્મા, ઉભયની અપેક્ષા છે*. મનસ્ નિત્ય છે તેથી કરેલા કર્મના સંસ્કાર તેમા રહ્યા કરે છે, તે આત્માને (જીવને) પુનઃ પુનઃ જન્મોજન્મ સુખદુઃખ ભોગવાવે છે.† જ્યારે ઇશ્વર કૃપાર્થી તત્ત્વજ્ઞાન થઈ અત્યંત દુઃખધ્વંસ થાય ત્યારે મોક્ષ મળે. આત્મા એવું જે દ્રવ્ય કહ્યું તે બે પ્રકારે છે: પરમાત્મા એટલે નિત્ય જ્ઞાનવાન, સર્વજ્ઞ, કર્તા૩પ ઇશ્વર; અને જીવાત્મા એટલે અસર્વજ્ઞ, અનિત્ય જ્ઞાનવાન, જીવ ઇશ્વર એકજ છે, જીવ અનેક છે. દ્રવ્યમાત્રમા પોતપોતાના અમુક ગુણ રહેલા હોય છે, જેમાના મુખ્ય એક એકને ઉદ્દેશી તે તે દ્રવ્યને જોગખવામા આવે છે, જેમકે ગધ, રસ, રૂપ, સ્પર્શ, શબ્દ, જ્ઞાન, સુખાદિબુદ્ધિ, એ પૃથ્વી જલ, તેજસ્, વાયુ, આકાશ, આત્મા, અને મનસ્, એ સર્વના અનુક્રમે મુખ્ય ગુણો છે. તે તે ગુણપૂર્વક ઇન્દ્રિય કે શરીર હોય તે પણ તે તે દ્રવ્યનું બનેલું સમજવાનું છે. કાવ અને દિક્ક એ કેવળ વ્યાવહારિક છે, પરત્વાપરત્વરૂપ ગુણ એમા રહેલા છે, ભૂત ભવિષ્યાદિરૂપ પરત્વાપરત્વ,

* આત્મા વિભુ છે, તેમ મનસ્ને વિભુ ગણાય નહિ, કેમકે ઉભયનો સંયોગ નિત્ય રૂપે થઈ જતા નિરંતર જ્ઞાન થાય, અર્થાત્ સુષુપ્તિ આદિ ન બને એમ માનવું છે, માટે મનસ્ અણુ હોયું તેમજ

† નિત્યરૂપી મનસ્ ન માનીએ ને જન્મ વ્યવસ્થા ન માનીએ તો કૃતનારા અને અકૃતભ્યાગમ દોષ આવે અર્થાત્ જગત્તેમા સારી નરસી એવી જે વ્યવસ્થા જન્મ માત્રને જન્મતા વારન થયેલી હોય છે તે કાંઈ કારણ વિનાજ બનેલી કરે (અકૃતભ્યાગમ), અને ત્યારે તો જે જે કર્મો કરાય તે તે પણ નિષ્ફલ જાય (કૃતનારા) એમ કાર્ય કારણરૂપ નિયમનો ભંગ થાય.

તેમ દૂર સમીપાદિરૂપ પરત્વાપરત્વ, એ કાલ અને દિક્ષના અનુ-
ક્રમે સ્વરૂપ છે.

હવે ગુણ એ ખીજ પદાર્થના કેટલાક અંશ તપાસીએ. ચોવીશ
ગુણ કહેલા છે તેમાંથી તપાસ ચલાવવા યોગ્ય ગુણ માત્ર મુદ્દિજ છે.
એ તપાસ કરતા પૂર્વે એક વાત જાણવાની છે. અમુકનું કારણ
અમુક એમ વારંવાર લક્ષણ બાધવામાં આવે છે, તથા આવશે, ત્યારે
કારણ એટલે શું? કાર્યની પૂર્વે જે અવશ્યે કરીને હોય, તથા જે
કાંઈ અન્યરીતે તે કાર્યનું કારણ થતા અટકતું ન હોય, તે કારણ,
એનેજ કાર્યનિયમ પૂર્વવર્તી, તથા અનન્યથાસિદ્ધ, એ બે શબ્દથી
પારિભાષિક રીતે વ્યવહારાય છે. કાર્યનિયત પૂર્વવર્તી એટલે કાર્યની
પૂર્વે અવશ્યે કરીને હોનાર, તે એવી રીતે કે જ્યાં કારણ ત્યાં કાર્ય
જ્યાં કાર્ય ત્યાં કારણ એમ સંબંધે હોનાર, ઘટનું કારણ માટી,
ગદ્દબ, કુંભાર, ઇત્યાદિ છે. પણ અવશ્યે પૂર્વે હોનાર તો માટી જ
છે, માટે તે નિયતપૂર્વવર્તી ખરું કાગળ છે. અનન્યથાસિદ્ધ હોય એટલે
કાંઈ અન્યરીતે કારણ થતા અટકતું ન હોય, જેમકે એક વસ્ત્ર વણાતું
હોય તેનું કારણ તત્તુ, સાળ, ઇત્યાદિ છે, તો હવે તાંતુના રંગને
તે પટનું કારણ માનવા જઈએ, તો તે ગંગ, પટનું કાગળ થતા અન્ય
રીતે અટકે છે, કેમકે તાંતુને જાળ્યા વિના તાંતુનો રંગ જાણવાનો
નહિ, માટે તાંતુ એજ પટનું કારણ છે, તાંતુને આધીન જેનું અ-
સ્તિત્વ એવો રંગ અર્થાત્ તાંતુરૂપ કારણ નથી; એમજ એક કુંભ
બનાવવામાં કુંભાર કાગળરૂપ છે, પણ કુંભારનો પિતા તે કાગળરૂપ
નથી. અર્થાત્ જેમાંથી તરતજ ને અવશ્ય કરી કાર્ય પેદા થાય તે
કાગળ. કારણ ત્રણ પ્રકારના છે; સમવાયી, અમમવાયી, નિમિત્ત. જે

પાય પ્રકારે સમવાય સંબંધ આપણે આગળ કહી ગયા છીએ તે સંબંધે કરીને જે કારણ થાય તે સમવાયી કારણ, જેમકે તંતુ એ પટનું, રૂપ રસ એ પદાર્થનું, ઇત્યાદિ. કોઈ કાર્યના કારણની સાથે, કે કોઈ કાર્યના કારણના પણ કારણ સાથે, જે સમવાય સંબંધ ધરાવતું પોય, તે અસમવાયીકારણ, જેમકે પટ એ કાર્ય તેનું તંતુ એ કારણ, એ તંતુની સાથે તંતુત્વ સમવાય સંબંધે છે, માટે તે તંતુત્વ પટનું અસમવાયીકારણ; વળી પટરૂપ એ કાર્ય, તેનું પટ એ કારણ, ને તેનું પણ તંતુ કારણ, એ તંતુ સાથે તંતુરૂપ સમવાય સંબંધે છે, માટે તે તંતુરૂપનું અસમવાયીકારણ. આ એ વિનાનું, અર્થાત્ પ્રવૃત્તિ કરાવનાર ઇત્યાદિ, તે નિમિત્ત કારણ, જેમકે પટ બનાવવામાં સાજા, સાજવી, વગેરે. સમવાયી કારણને ઉપાદાન કારણ પણ કહેછે: પરમાણુ એ આ જગતનું ઉપાદાન કારણ, ઈશ્વર એ નિમિત્ત કારણ. કોઈ કાર્યને પરંપરાએ કારણું તો ઘણું હોઈ શકે, પણ જે અસાધારણ* એટલે આવશ્યક-નિયત-કારણ હોય તેજ ખરું કારણ એને કરણુપણુ કહેવામા આવે છો.

સર્વ વ્યવહારના કારણરૂપ જ્ઞાન તે બુદ્ધિ; અર્થાત્ પ્રત્યેક વખત

* વસ્તુમાત્રનાં સાધારણ કારણ નવ છે, ઈશ્વર, ઈશ્વરેચ્છા, ઈશ્વર-જ્ઞાન, ઈશ્વરપ્રયત્ન, પ્રાગભાવ, પ્રતિબંધકાભાવ, કાલ, દિક, નિયતિ. એ વિનાનું કારણ તે અસાધારણ કારણ.

† જે કારણ વ્યાપારદ્વારા કાર્ય સંપાદન કરે તે કારણ એવો પણ મત છે, જેમકે લાકડું કાપવામાં દહોવાડો એ કારણ છે, કેમકે હેઠવારૂપ વ્યાપારદ્વારા કાપવાનું કાર્ય કરે છે. એમજ સ્મૃતિનું અનુભવ કરણ છે, કેમકે સંસ્કારરૂપ વ્યાપારદ્વારા કાર્ય કરે છે.

એં જાણ્યું, જોયું, ઇત્યાદિ પ્રત્યયો થવારૂપ જે જ્ઞાન તેજ બુદ્ધિ (બુધ, જાણવું એ ધાતુ). બુદ્ધિ જે પ્રકારની છે; અનુભવ અને સ્મૃતિ. પ્રથમ અનુભવ થાયછે, તે અનુભવથી મનમાં સંસ્કાર થાયછે. ને તે સંસ્કારદ્વારા સ્મૃતિ થાયછે. આ તે દેવદત્ત એવું, આ અશે અનુભવ, અને તે અશે સ્મૃતિ, એ ઉભયમિથ જ્ઞાન, તે પ્રત્યભિજ્ઞા. અનુભવ પણ યથાર્થ હોય કે અયથાર્થ હોય. વસ્તુનું જે રૂપ હોય, તેજ રૂપે તે વસ્તુ સમજાય, એ યથાર્થાનુભવ અથવા પ્રમા; તેજ વસ્તુ અન્યથા સમજાય, તે અયથાર્થાનુભવ કે અપ્રમા; જેમકે છીપને છીપ જાણવી એ પ્રમા, પણ તેને રૂપ જાણવી એ અપ્રમા. અપ્રમા ત્રણ પ્રકારની છે, સંશય—પરસ્પરને વિરુદ્ધ એવા નાનાપ્રકારના ધર્મ-યુક્ત જે જ્ઞાન તે, વિપર્યય—અવળુજ જ્ઞાન; અને તર્ક—દારણને સબંધે કાર્યજ્ઞાન. દોરડીને સર્પ, માલા, જલધારારૂપે કદપવી તે સંશય, દોરડીને સર્પજ માનવી તે વિપર્યય. તકનું સ્વરૂપ ન્યાયમતમાં આપણે કહેલું છે. છતાં ફરી કહીએ. એક વાત માન્ય કરવી, અને તે ઉપરથી ફલિત થતી વાત ન માન્ય કરવી, એ કાર્યકારણ ભંગરૂપ અયથાર્થજ્ઞાનને તોડનાર જ્ઞાન તે તર્ક. પર્વત ઉપર ધૂમ જાળાય છે માટે દેવતા હશે આ અનુમાન છે. હવે કોઈ કહેશે કે ધૂમ બંધે જાળાય, પણ દેવતા નથી. અહીં આ ધૂમ (વ્યાપ્ત, કાર્ય) છે એટલું સ્વીકાર્યું, ને દેવતા (વ્યાપક, કારણ) છે એ ન સ્વીકાર્યું, એ કાર્યકારણભંગરૂપ અયથાર્થજ્ઞાન થયું. ત્યારે એવો તર્ક કરવો પડે છે કે જે દેવતા ન હોય તો ધૂમ પણ ન હોય—અર્થાત્ એ ઉભય કાર્ય કારણરૂપ છે એટલે દેવતા ન હોય એમ તમે માનો, તો ધૂમ

‡ એ પ્રત્યયને અનુવ્યવસાય કહે છે: મૂલ જે જ્ઞાન તે વ્યવસાય.

રોય એમ માનવું અશક્ય છે, અપ્રમા છે. માટે તમે ધૂમ છે એમ કહ્યો છો તે વાતને હાનિ થાય છે, એટલે દેવતા છે એમ માનો, કે ધૂમ નથી એમ માનો. તર્કનું શ્લ યથાર્થ નિર્ણય કરાવારૂ છે, પણ તેનું સ્વરૂપ અયથાર્થ ગ્રાનરૂપ છે; કેમકે દેવતા નથી ને ધૂમ છે એવો અયથાર્થ અનુભવ વાદી ઉઠાવે છે, તે માટે તર્ક કરવો પડે છે.

યથાર્થગ્રાન અથવા પ્રમા ભે જોનાથી પ્રાપ્ત થાય તે પ્રમાણ. પ્રમાણ ચાર છે, પ્રત્યક્ષ, અનુમિતિ, ઉપમિતિ, શબ્દ. ઇન્દ્રિયોથી સાક્ષાત્ કે પરપરાએ જે ગ્રાન થવું ને પ્રત્યક્ષ તેના બે પ્રકાર. આ કાંઈ છે એવું સામાન્ય ગ્રાન તે, નિર્વિકલ્પ, અને આ પુરૂષ છે ઇત્યાદિ વિશેષ ગ્રાન તે, સવિકલ્પ. શ્રોત્ર, ત્વક્, ચક્ષુ, રસના, ઘ્રાણ. અને મન, એ છ ઇન્દ્રિયને લીધે ઇન્દ્રિયગ્રાન્ય જે પ્રત્યક્ષ તે પણ છ પ્રકારનું જાણવું, જે ઇન્દ્રિયે જે વસ્તુ પ્રત્યક્ષ થાય, તેજ ઇન્દ્રિયે તે વસ્તુના સામાન્ય, અભાવ, તથા સમવાય, પ્રત્યક્ષ થાય એમ પણ, જાણવું; જેમ કે ચક્ષુથી ઘટ જાણ્યો, તો ઘટન, ઘટાભાન, અને ઘટસમવાય, એ સર્વે પણ ચક્ષુગોચરજ ગણવા. પ્રત્યક્ષથી જ્યારે ઘણા ઘણા અનુભવવડે નક્કી કરી એક કાર્યકારણરૂપ સિદ્ધાન્ત હાથ લાગે ત્યારે અનુમિતિ કરવાનું બને છે. જે જન્મે તે મરે એ અનુભવ હજારોવર લાખોવાર થાય, તથા કોઈપણ મથલે જન્મ્યા છતા મરવાનું ન બન્યું હોય એવું આપણા જાણવામા ન હોય, ત્યારે, જન્મે તે મરે એ સિદ્ધાન્ત થાય. જે જે જન્મે તે તે મરે એવો જન્મ-મરણના કાર્યકારણરૂપ અન્યોન્યસંબંધ તેને સહચાર કહેછે, અને જન્મ્યા છતા મરે નહિ એમ જો જણાય, તો જન્મમરણ એ બે,

કારણકાર્ય થાય નહિ, એને વ્યભિચાર—કાર્યકારણરૂપે જોડાયલા ન હોવાપણુ—કહેછે. જ્યારે સહચાર હોય તે વ્યભિચાર ન હોય ત્યારે સિદ્ધાન્ત—કાર્યકારણનો સર્વત્ર સિદ્ધાન્ત—થાય, એનું નામ વ્યાપ્તિ જ્યા જ્યા ધૂમ છે ત્યા ત્યા અગ્નિ છેજ, એ સહચાર, ને જ્યા અગ્નિ નથી ત્યા ધૂમ નથીજ, એ વ્યભિચાર ન હોવાપણુ, એ બે વાના સિદ્ધ થનાથી, જ્યા ધૂમ ત્યા અગ્નિ, એ વ્યાપ્તિ. આમા પણ ધૂમ અને અગ્નિ એ બે શબ્દ કાર્ય અને કારણરૂપે છે જ્યા અગ્નિ છે ત્યા ધૂમ છેજ એવો કાષ્ઠ નિયમ નથી, પણ ધૂમ છે ત્યા અગ્નિ છે એવો નિયમ તો છેજ, એટલે અગ્નિનો પ્રદેશ ધૂમના પ્રદેશ કરતા મહોટો છે ત્યારે કાર્યકારણરૂપ સંબધમા, જેનો પ્રદેશ મટોગો હોય તે વ્ય કહ કહેવાય છે, ને જેનો પ્રદેશ નાનો હોય તે વ્યાપ્ય કહેવાય છે, કાર્ય વ્યાપ્ય હોય છે, કારણ વ્યાપક હોયછે * વ્યાપ્યવ્યાપકનાં સંબધરૂપ વ્યાપ્તિ જરૂરે ત્યારે અનુમિતિ થઈ શકે આપણે જાણ્યું કે ધૂમ ત્યા અગ્નિ, હવે સામી ટેકરી ઉપર ધૂમ છે માટે અગ્નિપણુ હશે જ એ અનુમિતિ બની શકી. જેના વિષે અમુક વાત સાધવાની છે તેને પક્ષ કહે છે, જેમકે ટેકરી, જે સાધવાનું છે તેને સાધ્ય કહેછે, જેમકે અગ્નિ, ને જે વાત વચમા ગણીને સિદ્ધાન્ત થાય છે તે સાધન અથવા હેતુ કહેવાય છે, જેમકે ધૂમ. અમુક વાત સાધવાની હોય ત્યારે જે જે વસ્તુઓમા તે વસ્તુનો નિશ્ચય થઈ ચુકેલો હોય તે બધી સપક્ષ કહેવાય, ને તે વસ્તુ જે જે વસ્તુમા નથી, એમ નિશ્ચય થયો હોય તે બધી વિપક્ષ કહેવાય, જેમકે ટેકરી ઉપર અગ્નિ સાધ્ય છે, ટેકરીપર અગ્નિ સશયા મદ છે, માટે ટેકરી પક્ષ, પણ

* કોઈ વાર કાર્યકારણના પ્રદેશ સમાન પણ હોય, છતાં કાર્ય તે વ્યાપ્ય અને કારણ તે વ્યાપક એવો નિયમ છે

રસોડા વગેરેમાં અગ્નિ નિશ્ચયરૂપ છે માટે તે તેના સપક્ષ; ને સરોવર વગેરે અગ્નિ ન હોવારૂપે નિશ્ચયરૂપ છે માટે વિપક્ષ. ધૂમ અને અગ્નિનો સંબંધ આપણે જાણ્યો છે, અને તેજ ધૂમ આપણે ખીજે રથે બેસ્યો, ત્યારે અનુમિતિ કરી છે. ધૂમ એ, સાધ્ય તથા પક્ષ ઉભયને સાધારણ છે; ત્યારે ધૂમ, પક્ષનો ધર્મ થયો, પક્ષમાં હોનાર થયો, તેજ સાધ્ય સાથે નિશ્ચિત સંબંધ રાખનાર થયો. ખીજી રીતે ખોલીએ તો હેતુ, પક્ષધર્મ છે તથા વ્યાપ્તિવાળો છે, એ ઉભયરૂપતાન, અનુમિતિ કરવામાટે જરૂરનું છે એનું નામ પરામર્શ. પરામર્શ એજ અનુમાન, ને તે અનુમિતિનું કારણ અથવા કારણ જાણવું. ધૂમ છે ત્યાં અગ્નિ છેજ એવો નિશ્ચય કરવા આપણે આપણી મેજે રસોડું ભટ્ટી આદિ જોતા ફરીએ, ને વ્યાપ્તિ ઘડતા ચાલીએ, એ બધું સ્વાર્થાનુમિતિ કહેવાય; પણ આપણે જે નિશ્ચય કર્યો તે ખીજને ગળે ડાળવા પરામર્શાદિદ્વારા યુક્તિ કરીએ, તે પરાર્થાનુમિતિ કહેવાય પરાર્થાનુમિતિના પાંચ વિભાગ માન્યા છે. સિદ્ધ કરવાની વાત કહેવી તે પ્રતિજ્ઞા: ટેકરીઉપર અગ્નિ છે. તેનું કારણ-કહેવું તે હેતુ: ધૂમથી. સાધન અને સાધ્યના સંબંધરૂપ વ્યાપ્તિ કહી તેના દષ્ટાન્ત પણ કહેવા તે ઉદાહરણ: જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય ત્યાં અગ્નિ હોય છે, જેમકે રસોડા વગેરેમાં. પછી પક્ષ તથા સાધનનો સંબંધ કહી જતાવવો તે ઉપનયન આ ટેકરી ઉપર ધૂમ છે. ને છેવટ સિદ્ધાન્ત કહેવો તે નિગમન: માટે ત્યાં અગ્નિ પણ છેજ.

વ્યાપ્તિ સિદ્ધ કરવામાં સહચાર તથા વ્યભિચારાભાવ જે કારણ કહ્યા છે. ત્યારે કોઈ હેતુ અને તેનું સાધ્ય તે બેની વ્યાપ્તિ છે કે નહિ એ પરીક્ષા ઉભય રીતે કરવી જરૂરની થઈ. જ્યાં જ્યાં ધૂમ ત્યાં ત્યાં

અગ્નિ એ તો સહચારગાન થયું; વ્યભિચારાભાવ ગાન એ થયું કે નહીં.
 ન્યાં અગ્નિ નથી ત્યાં ધૂમપણુ નથીજ. આ બન્નેને અનુક્રમે અન્વય
 વ્યાપ્તિ તથા વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ એમ કહે છે. અગ્નિ સાધવામાં ધૂમ એ
 એવો હેતુ છે કે તેને બન્ને પ્રકારની વ્યાપ્તિ હોઈ શકે છે, માટે તે
 અન્વયવ્યતિરેકી હેતુ કહેવાય. પણ કોઈવાર કેવલ અન્વયજ હોય,
 કે કેવલ વ્યતિરેક હોય, તોપણ વ્યાપ્તિ ખોટી છે એમ ન સમજવું.
 જેમકે સર્વને નામ હોઈ શકે છે, કેમકે સર્વેનું ગાન થઈ શકે છે.
 અહીં સર્વ પદાર્થોને નામ હોવાપણું સાધ્ય છે, ને તેમનું ગાન થવા
 પણું-જેયત્વ-હેતુ છે. ન્યાં ન્યાં જેયત્વ છે ત્યાં ત્યાં નામ હોવાપણું
 છે, જેમકે ઘોડા, ગાય, ઇત્યાદિમાં. આ અન્વયવ્યાપ્તિ થઈ. વ્યતિરેક
 વ્યાપ્તિ એવી થવા બપં કે ન્યાં જેયત્વ નથી ત્યાં નામહોવાપણું
 નથી, પણ તે નહિ બને, કેમકે જેયત્વ વિનાની વસ્તુજ સંભવે નહિ,
 એટલે દદાન્ત નહિ મળે, ને દદાન્ત નહિ મળે, ત્યારે વ્યાપ્તિ પણ
 નહિજ બને. આવો જો હેતુ હોય તે કેવલાન્વયી. એથી હલટા-તે
 કેવલવ્યતિરેકી, જેમકે આત્મા સર્વ વસ્તુથી (જડ) જુદોજ છે કેમકે
 ગાન ગુણવાળો છે. અહીં આ સર્વથી (જડ પદાર્થોથી) જુદાંપણું એ,
 ગાનગુણવડે સાધ્ય છે: ન્યાં ન્યાં ગાનગુણ ત્યાં ત્યાં સર્વથી (જડ
 પદાર્થોથી) જુદાંપણું એ અન્વયવ્યાપ્તિ નહિ બને. કેમકે દદાન્ત નથી.
 ગાનગુણ ન્યાં હોય ત્યાં તો આત્માજ હોય, કેમકે આત્માવિના બીજું
 કંઈ ગાનવાળું નથી, ને આત્મ-તો પક્ષ છે-સાધ્ય સંબંધે સંશયાત્મક
 છે-એટલે દદાન્તમાં આવી શકે નહિ. વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ બનશે: ન્યાં
 સર્વથી (જડ પદાર્થોથી) જુદા પડવાપણું નથી ત્યાં ગાનગુણ નથી,
 જેમકે સાકું, પથ્થર, ઇત્યાદિકમાં. આ ત્રણે પ્રકારના હેતુથી અનુ-

મિતિ બની શકે છે

આ પ્રમાણે અનુમિતિ પ્રવર્તે છે, ને તેથી જ્ઞાન થાય છે. યથાર્થજ્ઞાન અથવા પ્રમા જે આ પ્રમાણથી બને છે, તેના ત્રણ અંગ થયા વ્યાપ્તિ, પરામર્શ, અને તે ઉપરથી અનુમિતિ હેતુથી કરીને, સાધ્ય તથા પક્ષ એ બેના સબધનો નિશ્ચય, એ ત્રણ અંગદ્વારા બને છે. જો હેતુ શુભ હોય તો અનુમિતિ યથાર્થ થાય, ને અશુભ હોય તો અયથાર્થ થાય, ત્યારે જો અશુભ હેતુ હોય, છતાં શુભ હેતુ તરીકે વપરાઈ ગયો હોય, તે હેત્વાભાસ એટલે હેતુ જેવો જણાનાર, પણ ખરો નહિ એના હેતુથી કરીને વ્યાપ્તિ, પરામર્શ, કે અનુમિતિ, એ ત્રણમાના એક અંગને પણ બાધ આવે છે, એવું બતાવવું તે હેત્વાભાસ હેત્વાભાસ પાંચ પ્રકારના છે. અનૈકાતિક, પ્રિચ્છ, સત્પ્રતિપક્ષ, અસિદ્ધ, બાધિત જેમાથી એકે અત, એટલે નિશ્ચય, ન બને, તે અનૈકાતિક, અર્થાત્ જ્યાં હેતુ અને સાધ્યનો વ્યભિચાર બતાવી શકાય, ને તેથી વ્યભિચારાભાવજ્ઞાન ન થવાને લીધે વ્યાપ્તિનો પ્રતિગઢ કરાય તે (૧) જે વ્યભિચારસહિત-સવ્યભિચાર-તે અનૈકાતિક એ ત્રણ છે. સાધારણ, અસાધારણ, અનુપસદ્ધારી વ્યાપ્તિને ખોળી પોડનાર વ્યભિચાર જ્ઞાન છે. તો હેતુ અને સાધ્યનો વ્યભિચાર પણ ત્રણ રીતે બને છે. જ્યારે સ્પષ્ટ વ્યભિચાર બતાવી શકાય ત્યારે, જ્યારે હેતુસાધ્યના સહચારવિષે અત્યંત શંકા પડે ત્યારે, અને જ્યારે હેતુ સાધ્યને એક બીજા સાથે સમબધ્ધે ઉચ્ચારીજ ન શકાય ત્યારે અનૈકાતિક.

*જ્યાં વ્યાપક અને વ્યાપ્યના પ્રદેશ સરખા ન હોય ત્યાં વ્યતિરક વ્યાપ્તિ આમ ઉવટાવીને કરવી પડે છે. જ્યાં જ્યાં સરખા હોય ત્યાં ઉલ્લેખવાની જરૂર નથી, જેમકે ઉપર જણાવેલા બીજા ઉદાહરણમાં.

ત્રણે પ્રકાર સાધારણાદિ ત્રણમાં અનુક્રમે જોઈ લેના. (અ) પ્રતી-
 વ્યાપ્તિ થઈ ત્યારે કહેવાય કે જ્યારે જે હેતુથી સાધ્ય સાધીએ, તે
 હેતુ સપક્ષમાં હોય ને વિપક્ષમાં ન હોય; પણ જ્યારે બન્નેમાં હોય,
 સાધારણ હેતુ, ત્યારે વ્યાપ્તિ નજ બને. સપક્ષવિપક્ષ ઉભયસાધારણ જે
 હેતુ તે સાધારણ હેતુભાસ. આ પર્વત ઉપર અગ્નિ છે કેમકે પર્વત
 પદાર્થ છે. આમાં પદાર્થત્વ એ હેતુથી અગ્નિ સાધવાનો છે, ત્યારે જ્યાં
 જ્યાં પદાર્થત્વ ત્યાં ત્યાં અગ્નિ એવી વ્યાપ્તિ થઈ, તેમાં રસોડું વગેરે
 સપક્ષ પણ થયાં, કેમકે ત્યાં પદાર્થત્વ છે ને અગ્નિ પણ છે. પણ સરોવ-
 રાદિકમાં પદાર્થત્વ છે, છતાં અગ્નિ નથી, એટલે સરોવરાદિ જે વિપક્ષ
 તેમાં પણ પદાર્થત્વ એ હેતુનો બહિષ્કાર થયો. આમ બહિષ્કારા-
 ભાવ ન થયો તેથી, વ્યાપ્તિ-જ્યાં જ્યાં પદાર્થત્વ ત્યાં ત્યાં અગ્નિ-
 ખેટી પડી ગઈ. ત્યારે પર્વતમાં પદાર્થત્વને લઈને અગ્નિ છે એમ
 કહ્યું, તેમજ એના એજ પદાર્થત્વને લઈને અગ્નિ નથી એમ પણ,
 સરોવરાદિનાં દષ્ટાન્તથી, કહી શકાય, એટલે વ્યાપ્તિ ન બને, ને તેથી
 પર્વતમાં અગ્નિ છે, એ અનુભૂતિ પણ, પદાર્થત્વ એ હેતુથી, નહિ
 બને. (બ) અસાધારણ એટલે સાધારણ નહિ, બેયાર વસ્તુમાં રહેલું
 નહિ, એકજ વસ્તુમાં રહેલું. જ્યારે હેતુ કેવલ પક્ષમાંજ રહેલો
 હોય, સપક્ષાદિમાં ન હોય, ત્યારે અસાધારણ હેતુભાસ. શબ્દ
 નિત્ય છે કેમ કે શબ્દત્વવાળો છે. અહીં આ શબ્દત્વ એ હેતુ, નિ-
 ત્યત્વ એ સાધ્ય; અને નિત્યત્વવાળાં આકાશાદિ તે સપક્ષ, અને
 નિત્યત્વવિનાનાં પૃથ્વી આદિ તે વિપક્ષ, જ્યાં જ્યાં શબ્દત્વ ત્યાં ત્યાં
 નિત્યત્વ એવી વ્યાપ્તિ સિદ્ધ કરવામાં, સપક્ષરૂપ ઉદાહરણ જોઈએ
 તેમ વિપક્ષરૂપ પ્રત્યુદાહરણ જોઈએ. આ સ્થલમાં સપક્ષ વિપક્ષ

ઉભય તો છે, પણ શબ્દત્વ એ એવો હેતુ છે કે તે શબ્દમિના કોઈ
 ખીજામાં છે નહિ, એટલે સપક્ષ વિપક્ષ ઉભયે, આપણને દૃષ્ટાન્ત
 માટે કામ લાગતા નથી આમ થવાથી શબ્દમાં નિત્યત્વ છે કે
 અનિત્યત્વ છે એનો નિશ્ચયજ્ઞ બનતો નથી, શબ્દત્વ નિત્યત્વ આખ્ય
 છે કે નહિ તેજ જણાતુ નથી, એમાં નિત્યત્વ તેમ અનિત્યત્વ બન્ને
 વાના બતાવી શકાય તેમ છે, એટલે શબ્દના સ્વરૂપવિષે કેવલ
 શકા થઈ પડે છે આ પ્રમાણે પરામર્થજ્ઞ બનતો નથી તેની અનુ
 મિતિ નહિ બને (ક) જ્યારે વસ્તુમાત્ર પક્ષમાં સમાઈ જવાથી
 દૃષ્ટાન્ત ન મળે ત્યારે અનુપસહારી હેત્વાભાસ સર્વવસ્તુ અનિત્ય
 છે, વસ્તુ હોવાથી અગ્નિ આ વસ્તુત્વ ઉપરથી અનિત્યત્વ સિદ્ધ કર
 ચાનું છે, પણ વસ્તુત્વ તો સર્વ-એટલે પક્ષ-વિના ખીજે કહી મગ
 ચાનું નહિ, તેથી દૃષ્ટાન્ત-નિત્યત્વ કે અનિત્યત્વવાળી વસ્તુ-મળનાર
 નહિ, ને તેથી સાક્ષાત્ અનુમિતિજ્ઞ બનવાની નહિ અન્યથાપિ
 કે વ્યતિરેખ્યાપિ કાંઈપણ નહિ બને તેથી એમ્મ અનુમિતિજ્ઞ
 રદ પડે છે જ્યાં જ્યાં વસ્તુપણ ત્યાં ત્યાં અનિત્યપણ, તેમ જ્યાં
 અનિત્યપણ નહિ ત્યાં વસ્તુપણ નહિ, એ બેમાંથી એકે આધિન
 સિદ્ધ થવાની નહિ કેમકે દૃષ્ટાન્તજ્ઞ નથી

(૨) જ્યાં સાધ્યના અત્યંત અભાવની સાથેજ આપિ ગળ-
 નાર હેતુ પ્રયોજવામાં આવે ત્યાં વિરુદ્ધ હેત્વાભાસ આ બગદ છે
 એમાં અશ્વત્વ છે માટે, અહીં અશ્વત્વ ઉપરથી બગદપણ નહિ સિદ્ધ
 થાય, કેમકે અશ્વત્વને બગદપણ સાથે વ્યાપિ નથી, પણ મગ-પ-
 ણના અભાવ સાથેજ નિત્ય વ્યાપિ છે વ્યાપિનોજ પ્રતિનિવ થાય
 એ કેમકે આ બગદ નથી, અશ્વત્વ જે બગદના અભાવે આપિ છે

તેને લીધે, એવું વિરુદ્ધ જ્ઞાન થઈ આવે છે. (૩) જ્યારે કોઈ હેતુના સાધ્યનો અભાવ, તેના તેજ પક્ષમાં, ખીજા હેતુથી બતાવી શકાય, ત્યારે સત્પ્રતિપક્ષ-અર્થાત્ જોને પ્રતિપક્ષો છે એવો હેતુ. શબ્દ અનિત્ય છે કારણ કે કાર્ય છે, એ અનુભૂતિનાં સામે એવી અનુભૂતિ પણ બને છે કે શબ્દ નિત્ય છે આવણત્વને લીધે. બન્નેનાં દષ્ટાન્તઃ પણ, ઘટપટાદિ તથા શબ્દત્વાદિ અનુક્રમે છે, તેથી ઉભયમાં વ્યાપ્તિ પણ બને છે; એટલે શબ્દ એ પક્ષમાં નિત્યત્વને અનિત્યત્વ બન્ને જુદા જુદા હેતુથી સિદ્ધ થવા જાય છે. પ્રતિપક્ષનું જ્ઞાન થવાથીજ હેત્વાભાસ થાય છે, ને સાક્ષાત્ અનુભૂતિજ ખોટી પડી જાય છે.

(૪) અસિદ્ધ એટલે હેતુનો આશ્રય (પક્ષ), તેનું સ્વરૂપ, કે તેની વ્યાપ્તિ, એમાંનું કોઈપણ અસિદ્ધ છે, ખોટું છે, એમ બતાવવું. તે. એ ત્રણ છે. (અ) જ્યારે હેતુનો આશ્રય ખોટો હોય ત્યારે આશ્રયસિદ્ધ હેત્વાભાસ, જેમકે આકાશ પુષ્પ સુગંધીમાન છે કારણ કે પુષ્પ છે. પુષ્પત્વ એ હેતુથી સુગંધિમત્ત્વ સાધવાનું છે, પણ આકાશપુષ્પ એ પુષ્પત્વનો આશ્રય છે, પક્ષનું સ્વરૂપ આકાશત્વસંહિત છે, તેજ ખોટું છે, એટલે, સુગંધિમત્ત્વવ્યાપ્તપુષ્પત્વવાન આકાશપુષ્પ એવે: પરામર્શ નહિ બને, ને તેથી અનુભૂતિ પણ નહિ બને, (બ) જ્યારે હેતુનું સ્વરૂપજ ખોટું હોય ત્યારે સ્વરૂપાસિદ્ધ હેત્વાભાસ. આ પર્વત ઉપર અગ્નિ છે, સુવર્ણમય ધૂમને લીધે. અહીંયાં સુવર્ણમયત્વવિશિષ્ટધૂમ એ હેતુથી અગ્નિ સાધવાનો છે, પણ સુવર્ણમયધૂમત્વવિશિષ્ટપણું જે ધૂમને કહ્યું, તેજ ખોટું છે, એટલે સુવર્ણમયધૂમવ્યાપ્તઅગ્નિમાન પર્વત એવો પરામર્શ નહિ બને, ને તેથી અનુભૂતિ પણ નહિ બને. (ક) જ્યારે કોઈ હેતુ સાધ્ય સાધવામાં અ-

ન્યની મદદ લેતો હોય, અર્થાત્ તે હેતુ ઉપાધિવાળો હોય, ત્યારે વ્યાપ્ત્વાસિદ્ધ હેત્વાભાસ. હેતુ પોતેજ સાધ્ય સાધી શકતો નથી, અમુક સાધ્યના વ્યાપ્યરૂપે અસિદ્ધ છે. કોઈ ત્રીજી વસ્તુ દ્વારા વ્યાપ્ય થાય છે, માટે ખોટો છે. એવી જે ત્રીજી વસ્તુ તેનું નામ ઉપાધિ, ને ઉપાધિ સહિત હેતુ, તે વ્યાપ્ત્વાસિદ્ધ, ઉપાધિ તે એ કે જે સાધ્ય સાથે વ્યાપ્તિ રાખે (સાધ્યનો વ્યાપક હોય), પણ હેતુ સાથે ન રાખે (સાધનનો અવ્યાપક હોય). પર્વત ઉપર ધૂમ છે, ટેમ્બે ત્યાં અગ્નિ છે. અગ્નિ એ હેતુથી ધૂમ એ સાધ્ય સિદ્ધ કરવું છે અહીં ઉપાધિદ્વારા ધૂમ સિદ્ધ થઈ શકે છે, બાકી સ્વતઃ અગ્નિ પોતે તો ધૂમ સિદ્ધ કરી શકે નહિ. કેમ કે જ્યાં અગ્નિ ત્યાં ધૂમ એ વ્યાપ્તિ બનતી નથી, તપાવેલા લોહના સળીઆમાં અગ્નિ છતાં પણ ધૂમ નથી, એ બ્યભિચાર જણાય છે માટે. ત્યારે જે ઉપાધિથી અગ્નિ, ધૂમને સાધી શકે, તે ઉપાધિ બીના લાકડારૂપ છે. જ્યાં અગ્નિ સાથે બીના લાકડા હોય ત્યાં ધૂમ થાય, પણ અગ્નિ એકલો હોય ત્યાં તો ન થાય. ત્યારે જ્યાં બીના લાકડા ત્યાં ધૂમ, એ સાધ્ય વ્યાપકતા, અને જ્યાં અગ્નિ ત્યાં બીના લાકડાં નહિ એ સાધન અવ્યાપકતા, આ બન્ને વાત સિદ્ધ થવાથી બિના લાકડા, કહેલી અનુમિતિમાં ઉપાધિરૂપ ઠર્યાં. અગ્નિ એ હેતુ ઉપાધિદ્વારા, ધૂમ એ સાધ્યને સાધે છે, માટે જ્યાં અગ્નિ ત્યાં ધૂમ એ વ્યાપ્તિ નહિ બને, અગ્નિ ધૂમનો વ્યાપ્ય નહિ થઈ શકે, માટે અનુમિતિ પણ નહિ બને. (૫) ત્યારે કોઈ હેતુનું સાધ્ય અનુમિતિવિનાના બીજા

• ઉપાધિના ચાર પ્રકાર છે, પણ તે અગ્રે વિસ્તારના લયથી આ-
ચ્યા નથી.

પ્રમાણથી ખોટું પાડી શકાય ત્યારે બાધિત હોવાભાસ. હેતુએ સાધેલી વાતજ બાધવાળી છે, ખજન પ્રમાણથી ખોટી પડેલી છે, એ જ્ઞાન તેજ અનુભૂતિનો સાક્ષાત્ પ્રતિબંધ કરે છે. અગ્નિ ઉજ્જુ નથી એમ કોઈ પણ હેતુથી જ્યારે કોઈ અનુભૂતિ કરે, ત્યારે તેને પ્રત્યક્ષ રીતે અગ્નિ આપવો, કે તે ઉજ્જુ છ એમ તરત માને, ને અગ્નિ ઉજ્જુ નથી એ અનુભૂતિ કરવી મૂખી દે, એજ બાધિતનું સ્વરૂપ છે. x

ત્રીજું પ્રમાણ ઉપમિતિ છે. એક વસ્તુ ખીજના જેવી છે એમ જોઈ તે નહી વસ્તુનું નામ કલ્પવું એ ઉપમિતિ. જે વસ્તુનું સાદૃશ્ય તે ઉપમાન, અને જાણેલી વસ્તુના ધર્મનું નહી વસ્તુમા આરોપાવું તે અતિદેશ, ઉપમાનનો અતિદેશ કરનાથી થયેલું જે જ્ઞાન તે ઉપમિતિ. જેમકે કોઈએ ગવય (રોઝ) જોયું ન હોય, તે જ ગલમા જઈ રોઝ જેના પિંડને દેખે, ને તરત તેને બળદના જેવું ધારે, ને તે ઉપરથી, બળદરૂપ ઉપમાનનું અમરણ કરીને તેનો તેનો અતિ-દેશ દીઠેલા પિંડગા કરે, ને તેને ગવય (ગો-બળદ-સદૃશ) એ નામ આપે, એનું નામ ઉપમિતિ.

ચોથું પ્રમાણ શાબ્દ, શબ્દથી થયેલું જ્ઞાન તે શાબ્દ. જે યથાર્થ બોલનાર હોય તે પુરવ આમ કહેવાય, અને જે આમવાચ્ય તે શબ્દ, ને શબ્દથી થયેલું જ્ઞાન શાબ્દ. જે શબ્દનો અમુક અર્થરૂપ સંકેત હરેલો હોય તેને પદ કહેછે, ને તે સંકેતિત અર્થવાચક શબ્દધર્મને

x જે પાત્ર હોવાભાસ હતા તેમા સર્વ અયથાર્થ અનુભૂતિનો પ્રમા-વેશ થાય છે ન્યાયદર્શન વિચારતા વક્ષણના ત્રણ હોય કહેવા છે, અતિ-ન્યાસિ, અન્યાસિ ને અસમય. એ ત્રણે સાધારણ, સ્વરૂપાસિદ્ધ, અને ચિરંજીવ, અનુક્રમે સમાય છે તે બુદ્ધિમાન વાચનારે યોગ્ય લેવું.

શક્તિ કહે છે. શક્તિ અનાદિ છે, અર્થાત્ ધ્વિરે-છાથી ઉત્પન્ન થયેલી છે એમ માને છે, સાધારણ નિયમ એવો કહે છે કે આપ લોકના વ્યવહારથી, કોશથી, વ્યાકરણથી, ઇત્યાદિ સાધનોથી શબ્દની શક્તિ સમજી શકાય છે આ અથવા એની તકરાર છે કે શબ્દની શક્તિ તે વ્યક્તિરૂપ છે, કે જાતિરૂપ છે, અર્થાત્ ગદ્ય મહિન ઓકાર એવો ગદ્ય એ સમુદાય, કેવલ એક પિંડ, એક ગાય, એટલું જ સૂચવે છે, કે અમુક ગુણ, સામાન્ય સ્વરૂપ, ગોત્ર, એ મૂલ્યવે છે ? આ દશનવાગી એમ માને છે કે પદમાત્ર જાતિવિશિષ્ટ-વ્યક્તિના વાચક છે, અર્થાત્ અમુક સામાન્યતા સહિત અમુક પિંડ એવું જાતનાના છે, ગોત્રયુક્ત ગોપિંડ એમ સૂચવે છે. પદ જે પ્રકારના હોય છે, મુખ્ય અને લાક્ષણિક. કોઈ પદનો સાક્ષાત્ જે અર્થ તે મુખ્યાર્થ અથવા શક્યાર્થ, જેમકે ગોનો ગાય, ને સાક્ષાત્ એના શક્યાર્થ સાથે સમઘ રાખનાર અર્થ તે લક્ષ્યાર્થ, જેમકે ગગા ઉપર ધર એ વાચનમાં ગગાશબ્દને તટ એવો અર્થ થાય છે, તે ગગાશબ્દના પ્રસાર મુખ્યાર્થના સંબંધને લીધે થાય છે. લક્ષ્યાર્થ તે શક્યાર્થ નથી, જેમકે લોખંડિય સંકેતરૂપ નથી, પણ જ્યાં કોઈ વાક્યના અર્થની સગવડ ન થઈ શકતી હોય-તાત્પર્યની અનુત્પત્તિ હોય-ત્યાં તેવો અર્થ શક્યાર્થને અવલખીને નવોજ કદરવો પડે છે*. વ્યંગ્યાર્થ એવો ત્રીજો અર્થ કોઈ શાસ્ત્રવાગી માને છે, તેનો અનુભવિમાં સમાવેશ થઈ શકે છે; જેમકે ગગા ઉપર ધર એ વાક્યમાં ગગાતટ ઉપર ધર એમ ન જોવાતા, ગગા ઉપર ધર એમ જોવાના કારણ ધરની અત્યંત શીત-

*શબ્દની શક્તિના સ્વરૂપવિષે તથા શ-યાર્થ અને લક્ષ્યાર્થ વિષે સાહિત્ય શાસ્ત્ર મત જુદાજ પ્રકારનું છે, તેમ બીમાસા વદનાદિનું પણ જાણ છે જે અત્રે ચર્ચવાનો પ્રસંગ છે નહિ

લતા પવિત્રતા વગેરે સૂચવવાનું છે, તો એ વાક્યમા ગંગાપદનેદ
 વ્યંગ્યાર્થ શીતલાતાદિ થયો, પણ એ અર્થરૂપ જુદી શબ્દશક્તિ
 કલ્પવાનું કારણ નથી, કેમકે ‘ધર શીતલતાદિ યુક્ત છે, ગંગાતટ
 ઉપર છે તેથી’ એ અનુમાનવડે ધારેલો અર્થ સિદ્ધ થઈ શકે છે.
 શક્યાર્થ કે લક્ષ્યાયયુક્ત પદનો સમૂહ તે વાક્ય વાક્યનો અર્થ બરા
 બરા થઈ શકે માટે ત્રણ વાતની અપેક્ષા છે. આકાક્ષા, યોગ્યતા,
 સન્નિધિ કોઈએક પદને ખીજા કોઈ પદની સાથે ન રાખવાથી અર્થ
 સંગતિનો ભગ થાય ત્યારે તે એ પદને અન્યોન્ય સાથે આકાક્ષા છે
 એમ કહેવાય. જેમકે ગાયને લાવો એમા લાવો અને ગાયને, એ
 જુદા જુદા હોય તો કંઈ અર્થ સૂચવી ન શકે માટે તે એને અન્યો
 ન્યની આકાક્ષા છે એમજ, કહેલી વાત યોગ્યતાનાથી ન હોય તોપણ
 અર્થ થાય નહિ, જેમકે અગ્નિથી સિંચો, એમા સિંચવાની મુખ્ય
 ક્રિયા અગ્નિથી બનતી નથી પણ જલથી બને છે માટે વાક્ય અયથાર્થ
 છે, શબ્દોમા યોગ્યતા નથી વળી ગાયને એવું હવણ કહીએ, ને
 લાવો એવું એ કલાક પછી કહીએ, તોપણ અર્થ ન થાય માટે સાથે
 જ બોવાનારૂપ સન્નિધિ પણ વાક્યાર્થ માટે જરૂરની છે આકાક્ષા,
 યોગ્યતા, અને સન્નિધિ, ત્રણથી પદસમૂહરૂપ નાક્યનો અર્થ થઈ
 શાબ્દગ્ઞાન થાય છે. આત્મામા તેજ ખરૂં શાબ્દ ગ્ઞાન છે, માટે પર-
 માત્મરૂપ પરમેશ્વરના વાક્યરૂપ વેદ તે સર્વથા વિશ્વસનીય, સત્યતાનરૂપ
 પ્રમાણ-શાબ્દગ્ઞાન છે વેદ વચનોખી તેમજ ખીજા સર્વ શાબ્દગ્ઞા
 નના ત્રણ વિભાગ છે વિધિ, નિર્ગેહ, અર્થવાદ. એનો અર્થ આપણે
 કહી ગયા છીએ.

પ્રમાણ જ્ઞાન આપનાર ચાર પ્રમાણોનો વિચાર સંક્ષેપથી થઈ રહ્યો-
મીમાંસા અને વેદાંતમાં અર્થાપત્તિ તથા અનુપલબ્ધિ એવાં બે પ્ર-
માણ વધારે માને છે. અર્થાપત્તિ એટલે જેમાંથી, અર્થાત્ આમ છે,
એવું જ્ઞાન થાય તે. રુદ્રપુષ્ટ દેવદત્ત દિવસે જન્મતો નથી એમ કોઈ
કહે તો, એમાંથીજ તરત એમ ક્ષિત થાય કે, ભારે-અર્થાત્-રાતે
જન્મતો હશે. આવું સાક્ષાત્ જ્ઞાન તે અર્થાપત્તિ. ન્યાયવાળા એને
અનુભિતિમાં સમાવી દે છે. અનુપલબ્ધિ પ્રમાણ એવું છે કે આ
સ્થળે ઘટનો અભાવ છે, તો તે અભાવ પોતેજ આપણને પ્રત્યક્ષરૂપે
જણાય છે, ને તે જણાવામાં, પ્રતિયોગીરૂપ જે ઘટ તેવું ન હોવા-
પણું—અનુપલબ્ધિ—એજ કારણ છે. ન્યાયવાળા કહે છે કે અનુ-
પલબ્ધિ એ અભાવજ્ઞાનનું સ્વતંત્ર કારણ નથી, પણ અભાવના
પ્રત્યક્ષનું સહકારી કારણ છે, ઇન્દ્રિયદ્વારા અભાવપ્રત્યક્ષ યવામાં
સહાયરૂપ છે એટલે તે જુદું પ્રમાણ નથી. એવીજ રીતે પૌરાણિ-
કોનાં અંતિહાદિકને પણ ચાર પ્રમાણોમાંજ સમાવેલાં છે. પ્રમાણો
સંબંધે બીજો પણ બહુ મુદ્દમં વિચાર છે. પ્રમાણથી પ્રમા થાય છે;
ભારે એ પ્રમા પોતે પ્રમાજ છે એમ થાથી નિર્ણય થાય ? પ્રમા
એટલે યથાર્થ જ્ઞાન, તો તે યથાર્થ જ્ઞાનનું યથાર્થપણું આપણે કેવી
રીતે જાણીએ છીએ ? પ્રમાણવિના જ્ઞાન થાય નહિ એવું માનનારા
નૈયાયિકો એમ સિદ્ધ કરે છે કે જ્ઞાન ત્યા પછી, તે જ્ઞાન પ્રમા છે
એવું, અનુમાનથી આપણે જાણીએ છીએ, નહિ તો સંશયરૂપ જ્ઞાન
બનેજ નહિ. મીમાંસક તથા વેદાંતિ કહે છે કે જ્ઞાનનું જ્ઞાતવ્ય
અનુમાનથી માનતાં અનવસ્થા થાય, કેમકે તે અનુમાનને પણ અનુ-
માનાન્તર તેને પણ અનુમાનાન્તર એમ ક્યાં અટકવું ? માટે જ્ઞાન

ચોતેજ જ્ઞાનને જ્ઞાનરૂપે જાણે છે, અર્થાત્ જ્ઞાનની સાથેજ જ્ઞાનનું
અમાત્મ રહેલું છે, જ્ઞાન સ્વયંપ્રકાશ છે. એમ માનવામાજ લાઘવ
પણ છે. નૈયાયિકો આ વાતને આપણે કહ્યા તે કારણથી સ્વીકા-
રતા નથી.

ચોતીશ ગુણુમાના બુદ્ધિ એ ગુણુનો આટલો વિસ્તાર છે. બાકીના
ગુણો વિષે કાંઈ જાણવા જેવું નથી. તેમ બીજા જે પાંચ પદાર્થ
તેમાના પણ કોઈ વિશેષ અંશ જાણવા જેવા નથી. એટલે હવે આ
દર્શનનો ઉપસહાર કરીએ. જોતમે ન્યાયમા કહેલા સોળે પદાર્થનો
કુણાદના સપ્ત પદાર્થમા સમાવેશ થઈ રહે છે એ સહજ સમજાય
તેવું છે, કુણાદના મત પ્રમાણે, જ્યારે કર્તારૂપ પરમાત્માની કૃપાથી
અથર્થ પદાર્થવિવેક રૂપે તત્ત્વજ્ઞાન થાય ત્યારે જીવાત્માનો દુષ્ક
ધર્મ સર્વદાને માટે નિવૃત્તિ પામી જાય, એનુંજ નામ મોક્ષ, અને
એજ પરમપુરૂષાર્થ. આ રીતે જીવ, ઇશ્વર, અને જગત્ત્રા સ્વરૂપ
તથા તેમનો સંબંધ આ દર્શનમા ઠરાવેલો છે, હવે એ કરતા નીન
વિચાર કેવો થયો છે તે આપણે જોઈએ.

સાંખ્ય*

(નિરીશ્વર સાંખ્ય)

કપિય મુનિએ બીજીજ રીતે પદાર્થવિવેકન આરબ્યું. તેણે
નિશ્ચય કર્યો કે જે પદાર્થોના સ્વરૂપમાજ આપુ જગત્ સાગોપાગ
ઉપજતી શકે તેવું સામર્થ્ય ન હોય, તો ઇશ્વર પોતે પણ, નહી
વરતુ ક્યાથી બનાવે ? અર્થાત્ ઉપાદાન કારણુજ જે સપૂર્ણ ન

* સાંખ્યદર્શન માટે, કપિલસૂત્ર, ઇશ્વર કૃષ્ણકારિકા, વિજ્ઞાનભિક્ષુનુ
સાધ્ય, તથા સર્વદર્શન સંગ્રહ એટલાનો આધાર લીધેલો છે.

હોય, તો નિમિત્ત કારણથી શુ બની શકે ? કાઈ હોય તેમાથી બીજું હોઈ શકે પણ કાઈન ન હોય તેમાથી બીજું કેમ હોઈ શકે ? સત્માથી સત્ થાય, અસત્માથી સત્ થાય નહિ. જ્યારે પદાર્થમાત્રનું સદ્રૂપ હોય અને તેમાથી સદ્રૂપ જગત બની શકે, ત્યારે ઇશ્વર એના કોઈ કર્તાની શી જરૂર છે ? ઇશ્વર પોતે પણ અસત્માથી તો સત્ બનાવી શકનાર છેજ નહિ, ત્યારે ઇશ્વરની જરૂરનું ક્યા રહી ? જે પદાર્થ માન્યા છે તેમા આત્મા પણ આવી જાય છે, પરમાત્મા-ઇશ્વર-પણ તેનોજ વિભાગ છે, ત્યારે તેને કર્તા-પણ આરોપવાની કશી જરૂરનું ક્યા છે ? એ કલ્પનાનું વ્યર્થ છે કર્તા એવો ઇશ્વર છેજ નહિ, સિદ્ધ થઈ શકતો નથી પદાર્થો પોતે પોતાના સામર્થ્યથીજ જુદે જુદે રૂપે બને છે, સત્ રૂપ છે તે સત્ રૂપ જણાય છે, તેમા ઇશ્વર શુ નવું કરે છે ? ઇશ્વર, પરમાણ્વવાદિને ગતિ આપે છે, એમ કોઈ કહે તો કુપિત એમ બતાવે કે પરમાણ્વવાદિને ગતિ પામવાનો સ્વભાવજ છે, તેમનામાજ પ્રેરક રૂપ પુરુષ રહેયો છે, તેમનાથી જુદો નથી, એટલે ઇશ્વરની જગો ક્યા રહી ? આમ કર્તાત્રિપ ઇશ્વરની કલ્પનાને વ્યર્થ ઠરાવી, કુપિતે વિચાર આગળ ચલાવ્યો કે સત્તારૂપ સામાન્ય, માત્ર ત્રણજ પદાર્થમા માન્યું છે તે વાસ્તવિક નથી; સત્, સત્, છે, છે, એવી પ્રતીતિ તો પદાર્થ માત્રમા થાય છે, ને પદાર્થોને જોતા જડ તથા ચૈતન્ય બેજ અંદા સત્ રૂપે સમજાય છે, ત્યારે સાત પદાર્થ માનવાની, તથા સત્તાને ત્રણમાજ માનવાની, યુક્તિ ઠીક નથી. આવો તકે કરવાથી તેજુ નિશ્ચય એમ ક્યો, કે સુખ, દુઃખ, તથા અગ્નિ, એ ત્રણ ગુણયુક્ત વસ્તુમાત્ર પ્રતીત થાય છે, તેથી એ ત્રણ ગુણ સહિત કોઈક મૂલ

ચોતેજ ગાનને ગાનરૂપે જાણે છે, અર્થાત્ ગાનની સાથેજ ગાનનું
અમાત્ર રહેલું છે, ગાન સ્વયંપ્રકાશ છે. એમ માનવામાજ લાઘવ
પણ છે. નૈયાયિકો આ વાતને આપણે કહ્યા તે કારણથી સ્વીકા-
રતા નથી

ચોવીશ ગુણુમાના બુદ્ધિ એ ગુણુનો આટલો વિસ્તાર છે. બાકીના
ગુણો વિષે કાંઈ જાણવા જેવું નથી. તેમ બીજા જે પાંચ પદાર્થ
સેમાના પણ કોઈ વિશેષ અંશ જાણુના જેવા નથી. એટલે હવે આ
દર્શનનો ઉપસહાર કરીએ. ગૌતમે ન્યાયમા કહેલા સોળે પદાર્થનો
કલ્યાદના સપ્ત પદાર્થમા સમાવેશ થઈ રહે છે એ સહજ સમજાય
તેવું છે, કલ્યાદના મત પ્રમાણે, જ્યારે કર્તારૂપ પરમાત્માની કૃપાથી
અથર્થ પદાર્થવિવેક રૂપે તત્ત્વજ્ઞાન થાય ત્યારે જીવાત્માનો દુષ્ક
ધર્મ સર્વદાને માટે નિવૃત્તિ પામી જાય, એતુજ નામ મોક્ષ, અને
એજ પરમપુરૂષાર્થ. આ રીતે જીવ, ઇશ્વર, અને જગત્તા સ્વરૂપ
તથા તેમનો સંબંધ આ દર્શનમા ઠરાવેલો છે, હવે એ કરતા નીન
વિચાર કેવો થયો છે તે આપણે જોઈએ

સાંખ્ય*

(નિરીશ્વર સાંખ્ય)

કપિલ મુનિએ બીજીજ રીતે પદાર્થવલોકન આરંભ્યુ. તેણે
નિશ્ચય કર્યો કે જે પદાર્થોના સ્વરૂપમાજ આખુ જગત્ સાગોપાગ
ઉપજાવી શકે તેવું સામન્ય ન હોય, તો ઇશ્વર પોતે પણ, નહીં
વસ્તુ ક્યાથી બનાવે ? અર્થાત્ ઉપાદાન કારણુજ જે સંપૂર્ણ ન

* સાંખ્યદર્શન માટે, કપિલસૂત્ર, ઇશ્વર કૃષ્ણકારિકા, વિજ્ઞાનભિક્ષુક
સામ્ય, તથા સર્વદર્શન સંગ્રહ એટલાનો આધાર લીધેલો છે.

હોય, તો નિમિત્ત કારણથી શુ બની શકે ? કાઈ હોય તેમાથી
 બીજુ હોઈ શકે પણ કંઈજ ન હોય તેમાથી બીજુ કેમ હોઈ
 શકે ? સત્માથી સત્ થાય, અસત્માથી સત્ થાય નહિ બ્યારે
 પદાર્થમાત્રજ સદ્રૂપ હોય અને તેમાથી સદ્રૂપ જગત બની શકે,
 ત્યારે ઈશ્વર એવા કાઈ કર્તાની રી નરૂર છે ? ઈશ્વર પોતે પણ
 અસત્માથી તો સત્ બનાવી શકનાર છેજ નહિ, ત્યારે ઈશ્વરની
 જરૂરજ ક્યા રહી ? જે પદાર્થ માન્યા છે તેમા આત્મા પણ આવી
 જાય છે, પરમાત્મા-ઈશ્વર-પણ તેનોજ વિભાગ છે, ત્યારે તેને કર્તા-
 પણ આરોપનાની કશી જરૂરજ ક્યા છે ? એ કલ્પનાજ વ્યર્થ છે
 કર્તા એવો ઈશ્વર છેજ નહિ, સિદ્ધ થઈ શકતો નથી પદાર્થો પોતે
 પોતાના સામર્થ્યથીજ જુદે જુદે રૂપે બને છે, સત્ રૂપ છે તે
 સત્ રૂપ જણાય છે, તેમા ઈશ્વર શુ નવું કરે છે ? ઈશ્વર, પર-
 માણ્વાદિને ગતિ આપે છે, એમ ટાંકી દેહે તો કૃપિન એમ બતાવે
 કે પરમાણ્વાદિને ગતિ પામવાનો સ્વભાવજ છે, તેમનામાજ પ્રેરક
 રૂપ પુરૂષ રહેતો છે, તેમનાથી જુદો નથી, એટલે ઈશ્વરની જગો ક્યા
 રહી ? આમ કર્તારૂપ ઈશ્વરની કલ્પનાને વ્યર્થ ઠરાવી, કૃપિને વિચાર
 આગળ ચનાઓ કે સત્તારૂપ સામાન્ય, માત્ર ત્રણજ પદાર્થમા માન્ય
 છે તે વાસ્તવિક નથી; સત્, સત્, છે, છે, એવી પ્રતીતિ તો પદાર્થ
 માત્રમા થાય છે, ને પદાર્થોને જોતા જડ તથા ચૈતન્ય બેજ અદ્ય
 સત્ રૂપે સમજાય છે, ત્યારે સાત પદાર્થ માનવાની, તથા સત્તાને
 ત્રણમાજ માનવાની, યુક્તિ ઠીક નથી આવે તકે કરવાથી તેજી
 નિશ્ચય એમ ક્યો, કે સુખ દુઃખ, તથા અજ્ઞાન, એ ત્રણ ગુણયુક્ત
 વસ્તુમાત્ર પ્રતીત થાય છે, તેથી એ ત્રણ ગુણ સહિત કાંઈક મૂલ

વસ્તુમાથી વસ્તુમાત્રની ઉત્પત્તિ છે, તેજ ખરી સત્તારૂપ છે. એકની
 એકજ વસ્તુ ત્રણજણને ત્રણરૂપે જણાય છે: તેના માલીકને આનંદ-
 રૂપે (સત્ત્વ), તેની ઈચ્છા રાખ્યા છતાં જેને ન મળેલી તેને દુઃખ-
 રૂપે (રજસુ), અને જેને તેની દરકાર નથી તેને નિરર્થક જડરૂપે
 (તમસુ), જણાય છે. અર્થાત્ જોનારનામા સુખદુઃખજડત્વાદિ ગુણ
 નથી પણ વસ્તુ સ્વભાવમાજ છે તેથી યદ્યપિ જોનાર એવો જ્ઞાન-
 રૂપી પુરુષ છે, છતાં તે કેવલ અકર્તા છે, સાક્ષીમાત્રજ છે; ને સૃષ્ટિકાર્ય,
 સુખદુઃખાદિરૂપ બનાવનાર તો ત્રણગુણવાળી પ્રકૃતિ છે. એ ત્રણગુણ
 તે, કેવલ સુખરૂપ શાન્ત-સત્ત્વ; દુઃખાદિ ભોગવનાર પ્રવૃત્તિ કરનાર
 તરલતારૂપ-રજસ; અને એ ઉભયનો અભાવ હોઈ કેવલ અજ્ઞાનરૂપ
 જડરૂપ-તમસુ. આ ત્રણ ગુણ સહિત જે મૂલ કારણ, જેમાથી સૃષ્ટિ
 ઉપજે છે, તે મૂળપ્રકૃતિ, અથવા પ્રધાન એમા એ ત્રણે ગુણ સમાન
 રીતે રહે છે, માટે એને ત્રિગુણસામ્યાવસ્થા એમ કહે છે એ પ્રકૃતિ
 જોગોજ ચૈતન્ય અંશ પણ ઉપર કહી આવ્યા તેમ સિદ્ધ થાય છે, ને
 તે સર્વત્ર એકરૂપેજ, જ્ઞાનરૂપેજ, ભોક્તારૂપેજ, સાક્ષીરૂપેજ રહે છે.
 સુખદુઃખાદિ જે તારતમ્ય તે તો કેવલ પ્રકૃતિના ગુણોથી થયેલું છે.
 એ ઉપરથી કપિલે એવો નિર્ણય કર્યો કે ત્રિગુણસામ્ય રૂપ મૂળપ્રકૃતિ
 તે જડ છે, અને ભોક્તારૂપ પુરુષ તે ચૈતન્યમય છે, છતાં ઉભય એક
 એકને આશ્રયે રહે છે, જુદા નથી. જેમ પ્રકૃતિરૂપ રૂપાતર લેછે, તેમ
 પુરુષ લેતો નથી; પુરુષ અકર્તા છે, પ્રકૃતિ કેવલ જડ છે. ત્યારે
 સૃષ્ટિકાર્ય કેમ બને છે? જડ પોતે તો પ્રવૃત્તિ પામી શકે નહિ, તેમ
 પુરુષ જે તેની સાથેજ છે તે પણ અકર્તા છે, એટલે તે તેને પ્રવૃત્તિ

પમાડે નહિ, એક અંધ, ખીચું પંગુ; એ અંધપંગુ ભેગાં થઈ ચાલે છે, ને સૃષ્ટિ થઈ શકે છે. જેમ ગાયનું દુધ પોતાના વાછડાને અર્થે સ્વતઃજ ઝરે છે, તેમ પ્રકૃતિ, પુરુષના સંબંધથીજ (પ્રેરણાથી નહિ) સ્વતઃ ગતિ પામે છે. પુરુષાર્થે પ્રકૃતિ પ્રવર્તે છે, પણ પુરુષથી નહિ. પુરુષ પ્રકૃતિમાં બંધાયો છે તેથી પ્રકૃતિનાં કર્માદિ પોતાનાં, આરોપી મોહિ કરીને બંધાયેલો માની દુઃખી થાય છે. પ્રકૃતિ બ્યારે સત્ત્વગુણરૂપે પુરુષને જણાય ત્યારે આ ભ્રમ નિવૃત્ત થઈ જ્ઞાન થાય છે, ને પુરુષને મોક્ષ મળે છે. ત્રૈલુ પ્રદારના દુઃખથી મુક્ત થઈ જવું એજ મોક્ષ. આધિભૌતિક એટલે ભૂત-સર્પ, વ્યાધ્યાદિ-થી થયેલા, આધિદૈવિક-દેવ, પિશાચ્યાદિ-થી થયેલા; ને આધ્યાત્મિક-શરીરમાથી થયેલા જ્વરાદિ, એ ત્રણેમાંથી છૂટી જવાય, અર્થાત્ એ ત્રણ પ્રકૃતિ ધર્મ છે એમ સમજાઈ પોતે અકર્તા છે એમ પુરુષને જણાય, તેજ મોક્ષ. પુરુષો ચૈતન્ય સ્વભાવવાળા પણ અનંત છે, તેથી જે પુરુષને કર્મવાસના ઠાય થવાથી, જ્ઞાન થઈ જાય, તેને પ્રકૃતિનો કરેલો ભ્રમ મટે, ને તે મુક્ત થાય. એક નદી જેમ કોઈ પુરુષને પોતાનો ખેલ બતાવી વિરામે છે, તેમ પુરુષને પ્રકૃતિ પોતાનું રૂપ બતાવી, વિરામી જાય છે. આવી રીતે પુરુષ અને પ્રકૃતિ એ બેનો યોગ માની મોક્ષાદિ વ્યવસ્થા, તથા સત્ત્વાદિ ગુણવડે સુખદુઃખ ધર્મકર્માદિ વ્યવસ્થા, કપિલે કરી છે; ને કર્તારૂપ ઈશ્વરને કેવલ ઉરાડો દીધો છે, બુદ્ધિમાનની કલ્પનામાં ન ઉતરે તેવો કરાવ્યો છે. પુરુષ અને પ્રકૃતિની ઉત્પત્તિકાથી એ પ્રશ્ન નકામો છે કેમકે તે અનાદિ છે, તેમનું કારણ શોધવા જતાં અનવસ્થા થાય-છે. ન્યાય તથા વૈશેષિકવાળા, પરમાત્મ અને તેમને ગતિ કરાવનાર પરમાત્મા તથા ભોક્તારૂપ જીવાત્મા ઇત્યાદિ કલ્પના કરે છે, તે કરતાં કપિલનાં પ્રકૃતિપુરુષની કલ્પના લાઘવવાળી

છે પુરુષ અને પ્રકૃતિ કોઈના પણ કાર્ય નથી, કોઈનો વિકાર—
 નિકૃતિ—નથી. મૂલપ્રકૃતિ તે અવિકૃતિ છે; પુરુષ પ્રકૃતિ નથી, તેમ
 વિકૃતિ પણ નથી. મૂલપ્રકૃતિમાં, પુરુષસબધથી રજ્જેશુલને લઈને
 ગતિ થતા માટે છે, ને સ્પૃશ્ઠકાર્ય અને છે. મૂલપ્રકૃતિમાંથી સાત
 વિકૃતિઓ થાય છે, ને તે સાત, પ્રકૃતિની વિકૃતિ છતાં, બીજી સોળ
 નિકૃતિની પ્રકૃતિ-કારણ-થાય છે, એટલે તેમને પ્રકૃતિનિકૃતિ કહે છે.
 પ્રકૃતિ એટલે પ્રકર્ષે કરીને કૃતિ કરનાર મૂલ પદાર્થ. એમાંથી વિ-
 કાર થઈ ઉત્પન્ન થાય તે વિકૃતિ, જેમકે દૂધમાંથી દહીં. વિકૃતિનું
 નામજ પરિણામ જેમ વૈશેષિકમતનાળા ઇશ્વરપ્રેરિત પરમાણુથી
 જગત્ની ઉત્પત્તિ કહે છે, તેનું નામ આરમ્ભવાદ, તેમ પ્રકૃતિનાજ
 આધારિક પરિણામથી ઉત્પત્તિ થતી એનું નામ પરિણામવાદ. ત્યારે
 પ્રકૃતિના પરિણામ-વિખર-કેવા થાય છે તે જોઈએ મૂલપ્રકૃતિથી
 મહત્તત્ત્વ પેદા થાય છે, મહત્ત્વ એટલે બુદ્ધિ અથવા અંતઃકરણ,
 વસ્તુઓને જાણનાર. તેમાંથી અહકાર થાય છે, વસ્તુમાત્રને અહંતા
 આર્પનાર, વસ્તુને સ્વરૂપે સ્થાપનાર હું કર્તા છું, એમ ગનાવનાર.
 અહંકારના સત્ત્વાશને તથા તમોશને રજ્જેશુલ પ્રવૃત્ત કરે છે, એને
 તમોશથી પચ તન્માત્ર થાય છે. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ.
 આ સાતમાંથી બીજી સોળ થાય છે અહકારના સત્ત્વાશમાંથી
 પાચ જ્ઞાનેન્દ્રિય (વાદ્, પાણિ, પાદ, પાપુ, ઉપસ્થ), તથા પાચ
 કર્મેન્દ્રિય (શ્રોત્ર, ત્વક્, આક્ષિ, રસના, ધ્રાણુ), અને જ્ઞાન તથા
 કર્મ બિયાત્મક મનસ્, એ અગીઆર થાય છે તેમ પચતન્મા-
 ત્રથી અનુક્રમે, આકાશ, વાયુ, તેજસ્, જલ, પૃથ્વી, એ પચ
 અદાબૂત થાય છે. એમ સોળ પદાર્થ અને છે. જે સાત કલા તે

પ્રકૃતિની વિકૃતિ છે, ને આ સોજની પ્રકૃતિ છે, આ સોજ એ સાત-
ની વિકૃતિજ છે, કોઈ ખીજની પ્રકૃતિ નથી. આ પ્રમાણે મૂલ્યે બે
પદાર્થ તેનોજ વિચાર પચીસ પદાર્થરૂપે થાય છે, ને તેથી બધું
વિશ્વ બને છે. સત્વાપત્તિરૂપ મોક્ષ, પુરુષને થાય ત્યારે તે પુરુષને
પ્રકૃતિનો દરેલો મોંઘ મટે છે સાંખ્યશાસ્ત્રમા ઈશ્વર માન્યો નથી
એટલે ઈશ્વરના વચનરૂપ વેદનો પણ સ્વીકાર કરવામા આવતો નથી,
છતાં પોતાને અનુકૂલ હોય એવા શ્રુતિ સ્મૃતિ વાક્યોને સાંખ્ય-
મનાનુસારી આચાર્યો વારંવાર ઉપયોગમા લે છે*. જ્ઞાન પામવા
માટે તત્ત્વવિવેક જરૂરનો છે, ને તે પ્રત્યક્ષ તથા અનુમાન એ બે
પ્રમાણથી થાય છે, એમ સાંખ્યમતમા પ્રમાણાદિ વ્યવસ્થા છે. આ
પ્રમાણે તત્ત્વની સખ્યા (સારી રીતે ખ્યાપન કરવું) કરીને નિર્ણય
કરનાર દર્શન તે સાંખ્યદર્શન.

યોગ

(સેશ્વર સાંખ્ય)

જેમ એકજ પ્રકારની પરીક્ષા કર્યાને લીધે ન્યાય તથા વૈશેષિક

* અજામેકાં લોહિતશુક્લવર્ણાં ઇત્યાદિ એતાન્ધતરોપનિષદ્
વાક્યને કેવલ પ્રકૃતિ ઉપર લગાડે છે, એમજ યસ્મિન્પૃચ્છ પૃચ્છજના
આકાશશ્ચ પ્રતિષ્ઠિત. ઇત્યાદિ બ્રહ્મદાર્બ્યકવાક્યને કેવલ પચીસ તત્ત્વ
ઉપર લગાડે છે. આ તથા એવાં ખીજ ઘણાં વાક્યોના અર્થનું ખડન
સારીરજ્ઞાખ્યના પ્રથમાધ્યાયમા છે. ગીતાના વાક્ય પ્રકૃતિપુરુષચૈવવિદ્ય-
નાદી ઉમાવપિ ઇત્યાદિ તેને પણ પોતાના પ્રકૃતિપુરુષપરત્વે યોજે છે.

† સાંખ્ય એ રાષ્ટ્ર ભગવદ્ગીતામા તત્ત્વદષ્ટિ, સમ્યક્ જ્ઞાન, જ્ઞાન એ
અર્થમા વાપરેલો છે, તે અત્રેના અર્થ સાથે સુધ્ધિમાને થોડાં લેવા.

એક એકને પૂર્વોત્તરરૂપે સંકલ્પલા છે, તેમ માંખ્ય તથા યોગ પણ એક એકને અનુબદ્ધ છે. એ ઉપગ્રથીજ વારંવાર બે ન્યાય, બે સાંખ્ય, ને પૂર્વ ઉત્તર એ બે મીમાંસા, એમ પણ પદ્ધતિને ગણાય છે, કપિયે જે તત્ત્વવિચાર કર્યો છે, તેને પતંજલિએ સ્વીકાર્યો છે, ને પુરુષની મુક્તિ માટે ખરો માર્ગ કીધો છે તેનીજ સવિશેષ શોધ કરી છે. પતંજલિએ પોતાની પૂર્વના કે પોતાના સમયના જે જે આચાર્યો થઈ ગયેલા તેમના વિચારોનો સંગ્રહ કરીને યોગાનુશાસન રચેલું છે સાંખ્યમતમાં કહેલા પચીસ તત્ત્વ તેા માન્ય છે, પણ નિરંતર પ્રકૃતિમાજ બંધાઈ ગયેલા પુરુષને કદાપિ પણ શુદ્ધમાર્ગ પ્રાપ્ત થઈ મોક્ષ થાય એ સંભવતું નથી, એમ માનીને, પુરુષને મોક્ષપ્રુદ્ધિ આપનાર પરમજ્ઞાનવાન, નિત્ય, શુદ્ધ, એવા એક ઈશ્વરની* જરૂર પતંજલિએ સ્વીકારી છે. એથી તેના સામ્રાજ્ય ઈશ્વરસદિત છવીશ તત્ત્વ થાય છે. કપિયે જે વિચાર બાલ્કસુદ્ધિની રચના સંબંધે ચલાવ્યો છે, તેનેજ પતંજલિએ વિસ્તારીને આત્મસુદ્ધિની શોધમાં કામે લગાડ્યો છે. મોક્ષ ઈશ્વરકૃપાથી થાય છે, ને તે પ્રાપ્ત કરવા માટે પુરુષને યોગ કરવાની જરૂર છે. યોગાનુશાસનના ચાર પાદ છે. પ્રથમમા યોગ શબ્દનો અર્થ સમજાવી સમાધિ પર્થત વિચાર; દ્વિતીયમા ચિત્તવૃત્તિને સ્થિર કરવા માટે ક્રિયાયોગાદિ બાહ્યરંગ સાધન, તૃતીયમા સંયમ-ધારણા ધ્યાન સમાધિ-એ અંતરંગ સાધન; ને ચતુર્થમા સિદ્ધિઆદિ સદિત પરમ મોક્ષનો નિષ્કર્ષ; એમ વ્યવસ્થા છે.

• જ્ઞેશકર્મવિપાકશયાદિથી મુક્ત, સ્વેચ્છાથી શરીરવાન, નિર્માતા, તથા ધર્મપ્રવર્તક, અને સંસારમાં તપતા પુરુષોને અનુગ્રહ કરનાર, પરમ-પુરુષ, એવું ઈશ્વરનું લક્ષણ બાપ્યું છે † યોગાનુશાસન કપર મોક્ષરાત્ર્ય

યોગ એટલે શું ? ચિત્તવૃત્તિનો રોધ તે યોગ. યોગ એટલે સમાધિ. ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ થઈ જઈ સારી રીતે (સ) સ્થિરતા (આધિ-આધાન) થાય, ઇશ્વરપ્રસાદ પમાય, ને પ્રકૃતિના બધાથી છૂટવા-રૂપ મોક્ષ મળે એજ યોગ. પ્રમાણ, વિષય, વિકૃત, નિદ્રા, સ્મૃતિ, ઇત્યાદિ વૃત્તિઓ છે, તે બધી મળીને ચિત્ત થાય છે. એ વૃત્તિઓને બધ પાડી દેવી—નિરોધ—કે જેથી સમાધાન થઈ આવે. પુરુષ-જીવ-છે તે તો, કેવલ અવિકૃત ચૈતન્ય છે, તેને ચિત્તવૃત્તિએ કરીને મોહ થાય છે, તેથી વૃત્તિનિરોધ થાય એટલે પુરુષને સ્વરૂપગાન (પોતાના રૂપનો યોગ) થઈ, સત્ત્વાપત્તિ થાય તે મોક્ષ ચિત્તનો સ્વ-ભાવ પરિણામ પામવાનો છે, પુરુષનો તેમ નથી, માટે ચિત્તનિરોધથી, ગાનનોજ અસંભવ થઈ જાય એમ ન સમજવું પરિણામ ત્રણ પ્રકારના છે, ધર્મપરિણામ, લક્ષણ પરિણામ, અવસ્થાપરિણામ — જુદા જુદા સ્વરૂપ જોવા એ ચિત્તનો ધર્મપરિણામ, વર્તમાનાદિકાલ-સંબંધે ચિત્તનું હોય તે લક્ષણપરિણામ, અને જે જોયેલા રૂપ હોય તે રૂપે સ્થિર થવું એ અવસ્થાપરિણામ. ત્રણે પ્રકારના પરિણામ સ્થિત નિત્ય ગાનવાન એકસ્વરૂપ તે પુરુષ પરિણામરૂપ ચિત્તવૃત્તિને રુદ્ધવી એ યોગ. ત્યારે નિદ્રાદિમા વૃત્તિઓ રુદ્ધાયજ છે તો તેપણુ યોગજ નહિ ચિત્તની ત્રણ અવસ્થા છે, ક્ષિપ્ત, મૂઢ, ત્રિક્ષિપ્ત.—વિષ-યોમા રખડતું ચિત્ત તે ક્ષિપ્ત, નિદ્રામા પડેલું તે મૂઢ, ને વિષયમા વિશેષ રોકાયેલું તે ત્રિક્ષિપ્ત એ ત્રણે સ્થિતિમા ક્લેશાદિનું નિર્ગન

નાનું સરખું વિવરણ છે, આસનુ બાધ્ય છે, ને તે બાધ્યની વાચ્યઅપતિમિત્રે ક્લેશી દીકા છે એ સિવાય હઠયોગપ્રદીપિકા, ગોરક્ષશતક, યાજ્ઞવલ્ક્ય સંહિતા, સર્વદર્શનસંગ્રહ, શિવસ્વરોદય, શિવસંહિતા, તત્ત્વસાર, ઇત્યાદિ-નો આધાર લીધો છે

રિર્મૂલ થતું નથી, માટે યોગ થયો ન હોવાય. એજ વાત પતંજ-
લિએ યોગના જે અંતરાય ગણાવ્યા છે તેમા કહીછે: વ્યાધિ, સ્થાન,
સંશય, પ્રમાદ, આલસ્ય, અવિરતિ, બ્રાન્તિદર્શન, અલબ્ધભૂમિક્ત્વ,
અને અનવસ્થિતિ*, એટલા ચિત્તવિક્ષેપ જાણવા; તેજ યોગ એટલે
વૃત્તિનિરોધ તેમા અંતરાય ૩૫ છે. આ અંતરાયને દૂર કરીને વૃત્તિને
કેવલ નિરોધ કરવો તેજ યોગ, તેજ સમાધિ. આગળ કહેવામા આ-
વશે તેમ સમાધિ પણ બે પ્રકારે છે, સંપ્રગાત અને અસંપ્રગાત-
સંપ્રગાતમા તો થોડી પણ વૃત્તિ બની રહે છે, ને યોગ તો વૃત્તિ
નિરોધનું નામ છે, ત્યારે સંપ્રગાતસમાધિ યોગ કેમ કહેવાય? યોગનું
જે લક્ષણુ હતું તે અવ્યાપ્તિ દોષવાળુ હતું આમ ન સમજવું કારણ
કે વૃત્તિનિરોધ એટલે કેવલ ચત્ત્વરતા એમ અર્થ નથી, પણ ક્લેશ,
કર્મ, વિપાક, અને આશય, એટલાનો નાશ થાય એવો જે વૃત્તિ
નિરોધ તે યોગ એમ સમજવાનું છે. એમ અર્થ થયો ત્યારે યોગના
લક્ષણુમા જે અવ્યાપ્તિ દોષ હતો તે દૂર થઈ ગયો, ને સંપ્રગાતસમાધિ
પણ યોગમા સમાઈ રહ્યો. ક્લેશ પાંચ પ્રકારના છે: અવિદ્યા, અ-
સ્મિતા, રાગ, દ્વેષ, અભિનિવેશ—અનિત્ય તથા અશુચિ અને દુઃખ
૩૫ વસ્તુઓને, નિત્ય શુચિ તથા સુખરૂપ માનની, તે અવિદ્યા; દ્રષ્ટ
અથવા સાક્ષીરૂપ અકર્તા જે પુરુષ છે તેણે, જે જે દર્શન થાય તેને
પોતારૂપ માનવું, અસ્મિ, આ હું હું, એ મેં હતું, એમ અહંતા
ધરવી, તે અસ્મિતા, રાગદ્વેષ પ્રસિદ્ધજ છે; સહજજ એવી આમક્રિ

* જે શબ્દો સ્પષ્ટાર્થ નથી તેના અર્થ કહીએ. સ્થાન=કર્મમા, અ-
વ્યાપ્તિમાં, પ્રવૃત્ત ન થવું તે અવિરતિ=વિષયનો અભિલાષ અલબ્ધભૂમિ-
ક્ત્વ=રોગપણુ કારણને લેકને નિરોધ ન બની આવે તે અનવસ્થિતિ=
ભૂમિકા મળે, નિરોધ ૩૫ સમાધિ થાય, પણ તે ટકે નહિ તે

અથવા જ્ઞાન છે કે ભોગ્ય એવા જે વિષય તેનો, તથા આ શરીરનો
 રવિયોગ ન થશે, આત્મ નામ અભિનિવેશ. આ પાત્ર ક્ષેત્ર. કર્મ,
 શાસ્ત્રોક્ત જ્યોતિષોમાદિ સારા, કે નહારા બ્રહ્મહત્યાદિ છે. વિપાક
 એટલે તે કર્મનું ફલ. આશય એટલે કરેલા કર્મના સસ્કાર જે ફલ
 આપતા સુધી ચિત્તમા રહે છે (આ+શય=શુભે છે) તે. ક્ષેત્ર ક્રમ
 વિપાક અને આશયનો નાશ કરનાર ચિત્તવૃત્તિનિરોધ તે યોગ, તેજ
 સમાધિ—અર્થાત્ દુઃખથી તથા કર્મવાસનાથી તથા વિપાસકિતથી
 છૂટા થઈ જવું તે. આ પ્રમાણે ક્યેશાદિકનો નાશ કરનાર, ચિત્તવૃત્તિ
 નિરોધ પ્રાપ્ત કરવા સાર, જે અંતરાય કહ્યા છે તે દૂર કરી, અભ્યાસ
 તથા વૈરાગ્ય સાધવા. ચિત્તને જુદા જુદા પરિણામ પામતા અટકાની
 ચોતાના સ્થાનમા ઝિયર કરવાના હેતુથી વારંવાર પ્રયત્ન કરવો તે
 અભ્યાસ, અને ઐહિક તથા આમૃતિક, એટલે અમૃત્યદન વનિતાદિ
 તેમજ ઇન્દ્રિયગાદિ, જે જે વિષય છે તે સર્વને વશ હું નથી, પ્રભુ
 તે બધા મારે વશ છે, કેમકે તે અનિત્ય છે, દુઃખરૂપ છે, ને હું નિત્ય
 તથા આનંદરૂપ છું, એવો જે નિશ્ચય તે વૈરાગ્ય. યોગરૂપ સમાધિ
 પ્રાપ્ત કરવા અભ્યાસાદિની અપેક્ષા કહી, તે યથાર્થ બની આવે તેને
 માટે પ્રથમે ક્રિયાયોગ કહેયો છે. તપઃ સ્વાધ્યાય ઇશ્વરપ્રણિધાન એ
 ક્રિયા યોગનું લક્ષણ છે. કૃત્યદ્રાવણાદિક પ્રતાયરણથી શરીરને દમ્બું
 તે તપસ્. * પ્રભુવ ગાયત્રી મંત્રાદિક મંત્રોનો યથાર્થ રીતે જપ તે
 સ્વાધ્યાય. શારીરિક માનસિક ઇત્યાદિ ક્રિયામાત્રનું, જનની અપેક્ષા
 તજી, કેવલ ઇશ્વરાર્પણ, તે ઇશ્વરપ્રણિધાન.

*યાજ્ઞવલ્કય મંમન જે પ્રકારના છે વૈદિક, તાત્રિ- તે પ્રત્યેક યજ્ઞ
 ત્રણ પ્રકાર છે પુરુષ, સ્ત્રી, નપુસક નમોન્તમન્ત્ર નપુસક, તથા સ્વાદાન્ત
 તે સ્ત્રી, તે વિનાના પુરુષ-તેજ ફલદાતા. વળી મંત્રોની દશ પ્રકારે શુદ્ધિ

આ પ્રમાણે જ્યારે ક્રિયાયોગથી કરીને સર્વથા યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય ત્યારે અષ્ટાંગયોગ કરવાનો છે. તે આઠ અંગ યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અને અપરિગ્રહ, એ યમ, શૌચ, સતોષ, તપસ, સ્વાધ્યાય, ઇશ્વરપ્રણિધાન, એ નિયમ, આ દશ વાત સિદ્ધ થાય ત્યારે આસનનો વિચાર કરવાનો છે. નિરુપદ્રવવાળા શાન્ત અને પ્રસન્ન સ્થલમાં રહી આસન સાધવું. જેનાથી કરીને ચિત્તની સ્થિરતા મહાજ્ઞા બની રહે તે આસન. પદ્મ, ભદ્ર, વીર, સ્વસ્તિક, દણ્ડક, સોપાન્ય, પર્યંકુ, કૌચ, નિપદન, સમસંસ્થાન, એ દશ પ્રાચીન ઐયોમા આપેલા છે. એનાજ વિસ્તાર કરીને આધુનિક ઐયોમા ચોરાશી કે તેથી પણ અધિક બતાવ્યા છે, જે પગને જે ઝાઘો ઉપર આવે તેમ અનુક્રમે ગોચવા, અને જમણે હાથે ડાબા પગનો ને ડાબે હાથે જમણા પગનો અગુટ પીઠ તરફથી પકડવે, તથા સીધું શરીર રાખી મેસવું, એ પદ્માસન, એમ યાગવલ્ક્ય કહે છે. એનાજ પ્રકારે બીજાં પણ બને છે. યમ નિયમ ને આસન એ ત્રણથી જ્યારે આચાર નિયાર જ્ઞાનપાન તથા સ્થિતિ બદામર ટેકાણે આવે, ત્યારે પ્રાણાયામ કરવા માડનારું છે. યમાદિ યયા છનાં પણ ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ ન થાય ત્યારે પ્રાણાયામની અર્થેશ છે. ચિત્તવૃત્તિને વિષયોમાં પ્રગટ કરનાર પ્રાણ છે, પ્રાણનું શરીર બહાર જવું આવવું થાય તે પ્રમાણે ચિત્ત પણ જ આવ કરે છે, માટે પ્રાણને કૃધો હોય તો ચિત્ત પણ

ધ્યાવિતા પણ તે ફલ આપતા નથી ઇવન, તાડન, બોધન, અભિષેક, વિમલોદયન, આધ્યાયન, જનન, તર્પણ, દીપન, શ્રુતિ આ બધો વિસ્તાર શારદાગિરિક નામના ઐયોમા છે

ઘિર થાય એમ માને છે. માણસના શરીરમાં જે શ્વાસોચ્છ્વાસ હોય છે, તે જેનાથી હંવનક્રિયા બને છે, તે વાયુનું નામ પ્રાણ; સ્થાનના ભેદે કરીને એને ગુદા ગુદા નામ આપેલા છે: જેમકે હૃદયમાનો વાયુ તે પ્રાણ, ગુદામાનો તે અપાન, નાભિમાંનો તે સમાન, કંઠમાનો તે હિદાન, અને સર્વશરીર વ્યાપી તે વ્યાન. તે તે સ્થાનમાં રહી તે તે સ્થાનનાં કર્મ પણ તે તે વાયુ ચલાવે છે. હૃદયમા જે રક્ત બને છે, તે જેની શુદ્ધિથી દેહ શુભ રહે છે તથા માણસના વીર્ય પરાક્રમ બુદ્ધિ આદિ વૃદ્ધિ પામે છે, તેને સાયવવાનું કામ પ્રાણનું છે. એમજ મલોત્સર્ગ, અન્નનું શુભ થવું, વાણીનો તંત્ર બરાબર ચાલવો, શરીરની સ્ફુર્તિ ગતિ ઇત્યાદિ થવા, એ બીજા ચાર વાયુના અનુકર્મ કર્મ છે. કર્નમાત્રતરણ લક્ષ કરી નાગ કુર્મ ધનંજયાદિ દશ ભેદ પણ કોઈ શાસ્ત્રકારો માને છે. એ પ્રાણ મનુષ્યનેજ છે એમ નથી, પણ પદાર્થમાત્રને છે, તેમ બધા વિશ્વને છે, ને સર્વ વ્યાપી છે. એનું મહાસ્થાન સૂર્ય છે, તેમાંથી પ્રાણનો પ્રવાહ બધે પ્રસરે છે, ને ચંદ્રથી કરીને પોષાય છે. ચંદ્રની ગતિ પ્રમાણે માણસના દેહનો પ્રાણ પણ ગતિ કરે છે. રાત દિવસના ચોવીસ કલાકમા માણસનો પ્રાણ બાર વાર બદલાય છે. જમણી નાસિકામાંથી પ્રાણનું વહેવું તેને સૂર્ય અથવા ઈંડા કહે છે, ડાબીમાંથી વહેવું તેને ચંદ્ર અથવા પિંગલા કહે છે, ને ઉભયમાંથી વહેવું તેને સુષુમ્ણા કહે છે. માણસનું, તેમ સર્વેનું શરીર, પચતત્ત્વનું બનેલું છે. એ પાંચે તત્ત્વ—આકાશ, વાયુ, તેજસ, જલ, પૃથ્વી—શરીરમા ચયાક્રમે ચાલ્યા કરે છે, ને અઘી અઘી ઘટિ-કાએ, જે એક એક પ્રાણ આવે છે તેમા, વાયુ, તેજસ, જલ,

મૃત્તી, આકાશ; ૨૦, ૩૦, ૪૦, ૫૦, તથા ૧૦, એટલી પવ મુધી અનુક્રમે ચાલે છે. ચંદ્રપ્રાણ, જલ પૃથ્વી એ તત્ત્વ, સાર્વિક કર્મમા સિદ્ધિદાતા છે, સૂર્યપ્રાણ, તેજસ્ તત્ત્વ, એ રાજસી કર્મમા સિદ્ધિદાતા છે. સુષુમ્ણા, તથા આકાશ તત્ત્વ, બુદ્ધિ ભક્તિ જ્ઞાનાદિમા સિદ્ધિદાતા છે. વાયુ તત્ત્વ સાધારણ છે*. પ્રાણને સ્વર પણ ઠહે છે, જેમ એક સારંગીના જુદા જુદા સ્વર થાય છે, તેમ પ્રાણની સ્થિતિઓ તથા તેમા તત્ત્વની છાયા એ સર્વ શરીરરૂપ સારંગીના સ્વરજ છે, ને તેની મિથિતા મુશ્કેલ છે. યોગ્ય સ્વર તથા તત્ત્વનો વિવેક કરી, યમાદિ સાધનસપત્ત પુરુષે, પ્રાણાયામ આરંભવો. પ્રાણનું શરીરમા પેસવું તે પૂરક, શરીરથી બહાર નીકળવું તે રેચક, ને તેને શરીરમા યથાશક્તિ ધુંટવો તે કુંભક. પ્રાણને ખેંચી, કુંભક કરી, ને મૂકી દેવો તે પ્રાણાયામ. યમાદિસાધન, સ્વરતત્ત્વાદિ વિવેક; તથા મૂલાદિ ત્રણબંધ, એટલા નિશ્ચયપૂર્વક સાગોપાર્જી જાણ્યાનિના પૂરક રેચકાદિ કરનાર બહુ જ્ઞા-

“આ બધા, પ્રાણ તથા તત્ત્વનો વિચાર, કાલજ અરો મારા” પ્રાણ વિનિમય” મંથમાં છે ત્યાં જોવો.

† બંધ ત્રણ છે મૂલબંધ, ઉદિયાનબંધ, જલધરબંધ ગુદાના અપાનને રોકવો તે મૂલબંધ, નાભિમાં સમાનને રોકવો તે ઉદિયાન, ને કંઠે ઉદાનને રોકવો, તે જલધર એમજ ખેચરી, શામલી, ચાયરી, ભૂચરી, વજોલી, આદિ મુદ્રાઓ, એજે કે અમુક અમુક શરીરાવયવને રોક કરી પ્રાણ નિયમવાના, માર્ગ છે વળી જેના શરીરમાં મેદાદિ દોષ દોષ, ને પ્રાણાયામમાં તેથી વિદ્ય આવતું દોષ, તેને માટે, બસ્તિ, યોગિ, નેતિ, ગોષ્ઠિ, કપાલભાતિ, ત્રાટક, ઉત્પાદિ છ ક્રિયા માનેલી છે. પ્રાણાયામનો પ્રકાર જોયો છે તેમા પણ રેચક, પૂરક કેવી રીતે કરવાં તેનો સૂક્ષ્મ વિવેક છે, તથા કુંભકના ૮ નું બહુ પ્રકાર-ઉત્પાતથી રીતલી, આદિ છે. એજ પ્રમાણે ગુદા, ઉપસ્થ, નાભિ, ક્રાંત્ય, કંઠ, અને જઘ્ગરી, તથા મસ્તક

નિને પહોચે છે: શ્વાસ, ક્રોધ, ક્ષ, હિંસા, હ્રોગ, ચિત્તભ્રમ, ગુન્હ, ઇત્યાદિ અનેક વ્યાધિમા રસાઈ પડે છે. જે યથાર્થ રીતે થાય તો સર્વ વ્યાધિને છૂટી, ચિત્તવૃત્તિ નિરોધ કરી, મોક્ષ સાધી શકે. અર્થાત્ અત્રે તે વિષે વિસ્તાર કરવાનું પ્રયોગન નથી એકલા પ્રાણા-ચામનેજ વળગી પડીને ધણા એક મતમતાતર તથા સપ્રદાયવાળાએ અનેક યુક્તિ પ્રયુક્તિ કરાવી છે, ને તે તે સાધવામાજ જાણે મોક્ષ હોય એમ હાથ છે. કોઈ, નાકમાથી દોરો પરાવી ગળામા કાઢે છે (નેતિ), કોઈ, પચીસ પચાસ હાથનું કપડું ગળી જઈ પાછું કાઢે છે (પૌતિ), કોઈ, એકાદ હાથજ ઉચો રાખી મૂકી તેને સુકવી નાખે છે, કોઈ સૂઈ સામું જ જોઈ રહે છે, ઇત્યાદિ અનેક બીનતો લઈ એમે છે, ને તેટલામાજ કૃતાર્થતા માને છે કહેનાની મતલબ એમ નથી કે એ મધા નકામા છે કે કેવલ બર્થ છે, પણ એમા જ પુરુષાર્થ નથી, એટલે સુધી પણ કહીએ કે એકલા પૂરક રચકાદિમા પણ પુરુષાર્થ નથી પતજલિ પોતે યોગ શબ્દનો અર્થ સમજાવવા જે પ્રયત્ન કરે છે, તેમાથી આપણે જોયું છે કે ચિત્તવૃત્તિના નિરોધ-રૂપ સમાધિ એજ ખરો પુરુષાર્થ છે, ને તે માટે મધા સાધન માત્ર

એ સ્થલમા સાત ચક્રનો સૂક્ષ્મ વિવેક છે ને તેમા પ્રાણને બહુ બહુ રીતે ચાલવવાના પ્રમાર છે ઉવટ, સુષુપ્ત્તા માર્ગ એમે ખરડાની કરોડનો રાશ્મ માત્ર તથા તેના અને મસ્તમ્ના સધિ આગળ બ્રહ્મરંધ્ર, ઇત્યાદિ દ્વારા કુટબી નામની શક્તિને જાગ્રત કરી સમાધિએ પહોચાય છે. આટલી વાતો અત્રે સચવી જવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આ બધો વિવેક જાગ્યા વિના, એકદમ ક્રૂરો મારનારને હાનિ થાય છે, માટે સાવધાન રહેવું, ને વિચારીને કામ કરવું યથાર્થ રીતે વિવેક બને તો શરીર સુખ મન સુખ તથા મોક્ષ મળે.

છે. સાધનનેજ, કે તે સાધનના પણ એકદેશને, પુરુષાર્થ માનવો, એ બુદ્ધ છે. પ્રાણુ સાધવો તે પણ ચિત્ત સ્થિર કરવાને, સમાધિ પામવા નેજ; જો તેજ સમાધિ-ચિત્ત નિરોધ-બીજી રીતે થઇ શકે, તો પ્રાણને મથવાનું નકામું જ છે, પ્રાણ એની મેળે જ સ્વાભાવિક ગતિમા આવી રહેશે. બધું ચિત્તના વશીકાર ઉપર આધાર રાખે છે- પતંજલિની પછીના આચાર્યોએ, યોગના જે જે મેદ માન્યા છે તે પણ આવો વિવેક સમજાવવાનેજ. હઃયોગ-અર્થાત્ હ એટલે સૂર્ય (પ્રાણ), અને હ એટલે ચંદ્ર (પ્રાણ), તેનો યોગ-પ્રાણાયામાદિ વિસ્તાર-તે, અને રાજયોગ-કેવલ ચિત્ત નિરોધરૂપ શક્તિ નિરોધ-તો હઃયોગ એ પુરુષાર્થ નથી, રાજયોગ એજ પુરુષાર્થ છે, તો ચિત્તને ગમે તેમ થવાબ્યાં કરવું અને માત્ર વાધુનિરોધ કરવો, કે તે માટેના એકાદ નજીવા સાધનમા ભગઈ જેસવું, એ કેવલ ભ્રમ છે.

અસ્તુ. પ્રાણાયામ સુધી જે સાધન કહ્યા તે બહિરંગ એટલે બાહ્ય, શરીરને નિયમનાથી સુખ્યત્વે સંધાય તેના, સાધન છે. હવે અંતરંગ સાધન એટલે શરીર માથે ચિત્તને પણ નિયમવાના સાધન કહેવાના છે. વિષય માત્રથી ઇન્દ્રિયોને પાછી લક્ષવી ચિત્તમાજ સમાવી દેવી, તે, પ્રતિકૂલ આહરણરૂપી, પ્રત્યાહાર. રાગ, ક્રોધ, દ્વેષ, મોહ, મત્યાદિ શક્તિમાત્ર ઉત્પન્ન થવાનું કારણ વિષયેન્દ્રિયસંયોગ છે, માટે ઇન્દ્રિયોને વિષયમા વળગવા ન દેવી એવું નામજ પ્રત્યાહાર, એમ થયા પછી શરીરમાના સાનયકમાથી એકાદ ચક્રમા, કે કોઈ બાહ્ય પદાર્થ ઉપર પણ, અથવા દક્ષિત ભગવત્ સ્વરૂપમા, ચિત્તને સ્થિર બાંધી દેવું તે ધારણા. પછી જેની ધારણા કરી હોય તેનાજ સ્વરૂપનો પ્રવાહ માત્ર ચિત્તમા વહે, ને બીજો વિસદ્ય પ્રત્યક્ષ ન હોય,

એર્થાત્ ચિત્ત પોતે તન્મય-એકરસ-થઈ, ધારિત વ્યક્તિમય થઈ જાય,
 પોતે જ નિર્મલ થઈ જાય, તે ધ્યાન. આ પ્રમાણે નિરંતર અભ્યાસ-
 કરીને કલેશાદિ નાશ થતા સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે. સમાધિ એ-
 ટલે સારી રીતે સમાધાન, વૃત્તિ નિરોધ; વસ્તુનું મથાર્થ સ્વરૂપ જણા-
 વાથી, પુરુષનું સ્વરૂપને ઝાળખવું, કેવલચિન્મય સ્વભાવના સ્થિર
 થવું, મોક્ષ પામવો, મોહમય દુઃખનો અભાવ થવો, આનંદનો ઉદય
 થવો. સમાધિના બે પ્રકાર છે; સપ્રગાત અને અસપ્રગાત. વૃત્તિ-
 ઝાળો નિરોધ તે સમાધિ. એ એક પ્રકારની ભાવના છે, તે જ
 જોગ્યવસ્તુ હોય તે રૂપ થવાનું નામ છે. જોગ્યવસ્તુના બે પ્રકાર છે,
 ઇશ્વર અને પચીસ તત્ત્વ. તત્ત્વ પણ જડ અને અજડ, એટલે પ્રકૃતિ
 તથા તેના વિકાર તે જડ, અને પુરુષ એ અજડ. જડમાં પૃથ્વીઆદિ
 સ્પૃહ તત્ત્વ, અને તન્માત્રાતઃકરણાદિ સૂક્ષ્મતત્ત્વ. જ્યારે સ્પૃહ તત્ત્વોને
 લઈને ભાવના સ્થિર થવા ગાડે ત્યારે સવિતર્ક સમાધિ, જ્યારે
 સૂક્ષ્મતત્ત્વોને લઈ સ્થિરતા થાય ત્યારે વિચાર સમાધિ, જ્યારે રજસ્ત-
 મોયુક્ત ચિત્તમાત્રની ભાવનાથી સ્થિરતા બને ત્યારે આનંદ સમાધિ,
 અને જ્યારે રજસ્તમસનો પરાજય થઈ કેવલ સત્ત્વરૂપે પુરુષદષ્ટિમા
 સ્થિતિ થઈ જાય ત્યારે અસ્મિતા સમાધિ. આ ત્યારે પ્રકાર સપ્ર-
 ગાત સમાધિના છે, જેમાં સં એટલે સારી રીતે કરીને તત્ત્વવિવે-
 કથી ચિત્ત સ્વરૂપ પ્રગાત થાય છે તે. હેવટની જે સત્ત્વવૃત્તિ ઠીક તે
 મુદ્ધાનો પણ નિરોધ થઈ જાય, તે કૈવલ્ય-ચિન્મયતા-પ્રાપ્ત થાય તે
 અસપ્રગાત સમાધિ સપ્રગાત તથા અસપ્રગાત ને સવિકલ્પ તથા
 નિર્વિકલ્પ સમાધિ પણ કહે છે. આ પ્રમાણે સમાધિનો અભ્યાસ
 કરવાથી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. સમાધિનો અભ્યાસ કરનાર યોગી

ચાર પ્રકારના છે. પ્રાથમકલ્પિક, મધુમતિક, પ્રજાન્યોત્તિષ, અતિ ક્રાન્તભાવનીય. પ્રાથમકલ્પિક તે એ કે જે અભ્યાસ માત્રમા પ્રવૃત્તિ-
માનુ થનાથી પોતે જ્ઞાનપ્રકાશ પામ્યો હોય બીજી ભૂમિકાવાળો તે
મધુભૂમિક અથવા ઋતભરપ્રગ કહેવાય છે. મહાવૈરાગ્યને લીધે ૨૦૮-
સ્તમસનો નિર્મૂલ નાશ થઈ જવાથી, અવપુર્ણ સુખરૂપ જ્ઞાનમય
વિશદતા આવે, એનું નામ મધુમતી અથવા ઋતભરપ્રગ સિદ્ધિ
કહે છે. એ સિદ્ધિ જે પ્રકારે જણાય છે, મનોજીવિત્વ એટલે શરીરને
પણ મનના જેવી ગતિ કરવાનું સામર્થ્ય, અને વિકરણાભાવ એટલે
કોઈ પણ પ્રદેશનું જ્ઞાન થવામા અંતરાયનો અભાવ જેમ મધપુડો
ખોળા ગળ્યો છે તેમ તેનો કોઈ એક દેશ પણ ગળ્યો છે, એમ
સર્વત્ર તથા એકદેશમા પણ જ્ઞાનમય જે સિદ્ધિ તે મધુમતી એજ,
ઋત એટલે સત્ય માત્ર જાણવાની શક્તિરૂપ ઋતભરપ્રગ પણ કહે-
વાય છે. આ સિદ્ધિવાળા યોગીને બીજા પ્રકારનો જાણનો જ્યારે
પ્રધાનજ્ય એટલે પ્રધાન અથવા પ્રકૃતિના જે જે વિકારો છે તે
સર્વ પોતાને વશ થઈ જાય એવી સિદ્ધિ મે, ત્યારે ત્રીજા પ્રકારનો
યોગી થયો જણાય. તેને ભૂતેન્દ્રિયજથી એમ કહે છે. એજ વખતે
જે સર્વવિવેકરૂપ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તેને વિગોષ્ઠ અથવા ન્યોત્તિ-
ષ્મતી વૃત્તિ પણ કહે છે. જ્યારે આ બધી સિદ્ધિ આદિથી* પણ
વિરાગપામી વૃત્તિમાત્રનો નિરોધ કરી અસપ્રગાત સમાધિએ પહોંચાય

* આજ સિદ્ધિઓને આઠ પ્રકારે પણ કહેવાય છે અણ્નિમા, મદિમા
સપિમા, ચરિમા (એ ચાર મનોજીવિના ભેદ છે), પ્રાપ્તિ, પ્રાકાશ્ય,
ચરિત્વ (એ ત્રણ પ્રધાનજ્યના ભેદ છે), ને ઇશત્વ (એ ચતુર્થ ભૂમિકા-
વાળા યોગીના પરવેરાગ્યનું રૂપ છે)

ત્યારે અતિકાન્તભાવનીય ચતુર્થભૂમિકે યોગી થવાય આ વખતે કલેશાદિબીજમાત્ર નિર્દગ્ધ થઈ જવાથી, કાર્ય કારણરૂપ સુખદુઃખાદિ-શબ્દ વસ્તુમાત્રનો પ્રકૃતિમા લય થઈ જાય, અને ફરીથી તે પ્રકૃતિના બદરૂપ સરકાર ઉદય ન પામે તેવી રીતે પુરુષનું ચિત્તક્રિત સ્વરૂપમા અવસ્થાન થઈ રહે, તેજ મોક્ષ—કૈવલ્ય

ધર્મમીમાંસા †

આટલે સુધી આપણે જે વિચાર કરતા આવ્યા, જે રીતે તત્ત્વ-દષ્ટિના તરંગોને પરિવર્તન પામતા આપણે જોયા, તે કરતા હવે જે વિચાર કરીશું તે નવીન જાતિનોજ છે જે ચાર દર્શનની વાત આપણે કહી તે મુખ્ય કરીને કેવલ તત્ત્વશોધ ઉપરથીજ વિસ્તરેલી છે, તેમા શ્રુતિને વારવાર વચમા આણવાનો પ્રયત્ન થોડો છે, જે જે દર્શન હવે વર્ણવવાના છે, તેમનો વિષય જરાક જુદી રીતિનો છે તે બન્ને દર્શનોમા વેદનું પ્રાધાન્ય માનેનું છે. મીમાંસા એટલે શોધ તપાસ, સૂક્ષ્મવિચાર ત્યારે મોક્ષ એટલે પરમાનંદ પામનામાટે જે સૂક્ષ્મ વિચાર તેનું નામ મીમાંસાશાસ્ત્ર એ વિચાર સ્વતંત્રજ ચલાવવો તે ઠીક નહિ, પણ ઇતિહાસકારા જે અનુભવો મનુષ્ય જાતિએ ભેગા કરી વારસામા આપેલા છે, તેને પણ વારવાર અવનોક્તતા જવું, એમ આ દર્શનનો સિદ્ધાન્ત છે વેદરૂપ પ્રાચીન અનાદિ સંગ્રહને તજીને જવાયજ કેમ ? એમાથી જે પરમાર્થ પ્રાપ્ત થાય તેજ ધર્મ તેજ મોક્ષ આ પ્રમાણે વેદના ક્રિયાદિને વળગીનેજ ધર્મસ્વરૂપ

† જેમિનિસૂત્ર તથા રાષ્ટરશાખ્યના કોઈ કોઈ અધ્યાય, જેમિનીય ન્યાયમાલાવિસ્તર, અર્થ-સંગ્રહ, તથા સર્વ દર્શન સંગ્રહ, ઇત્યાદિને આધારે અત્રે સાર આપ્યો છે

સિદ્ધ કરવાનો એક પક્ષ થયો; ત્યારે બીજો પક્ષ, વેદનાં એટલે કે ઉપનિષદના, ગાનાદિને વળગીને ધર્મ શોધવા તત્પર થયો. કેવલ ક્રિયામાર્ગ તે પરમાર્થ નથી, પણ જ્ઞાન એજ પરમાર્થ છે, એમ વિચારસંગતિથી જોતા, એકનું નામ પૂર્વમીમાંસા—એટલે જ્ઞાનના અધિકારી થવા માટેનો માર્ગ, અને બીજાનું નામ ઉત્તરમીમાંસા—એટલે આખરના જ્ઞાનની શોધ,—એમ દહેવાયું. આવા બે નામ આ બે દર્શનોના સખંધને લીધે પ્રચલિત છે, ને યદ્યપિ ઉત્તરમીમાંસાવાળા પૂર્વમીમાંસાને પૂર્વરૂપે ગણે છે. છતાં પૂર્વમીમાંસાવાળા પોતાનો માર્ગ છેક પૂર્વરૂપે સ્વીકારતા નથી, તેનેજ તેઓતો ઉત્તર રૂપેજ ગણે છે, ને પોતાના દર્શનને પૂર્વમીમાંસા નહિ, પણ મીમાંસા એમ નામ આપે છે. મીમાંસા દર્શનના : પ્રજેતા જૈમિનિ છે. ધર્મ એજ આ મીમાંસાનો વિષય છે. ધર્મ શું ? શાથી ધર્મ પ્રાપ્ત થાય ? પરમાર્થ મોક્ષરૂપી સ્વાભાવિક વાસના શી રીતે પૂરી થાય ? વેદવિહિતમાર્ગે યથાર્થ ચાલવાથીજ આવો ધર્મ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે એમ નિર્ણય કરી, મીમાંસામાં ધર્મનું લક્ષણ એવું બાધ્યું છે, કે ચોદના એટલે વેદવાક્યમાં કરેલો વિધિરૂપ આદેશ તેજ ધર્મ. એ આ દેશ પ્રમાણે ચાલવાથી, ધર્મ પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે મોક્ષ મળે. આ વિચાર કરવાનું શાસ્ત્ર જો મીમાંસા તેના બાર અધ્યાય છે. પ્રથમાધ્યાયમાં વિધિ અર્થવાદરૂપમંત્ર તથા સ્મૃત્યાદિના પ્રામાણ્યનો વિચાર છે; બીજામાં યાગાદિકર્મજોદાદિપરાયણ મંત્રાર્થનો વિચાર છે; ત્રીજામાં પ્રયાજાદિ મજો દર્શપૂર્ણનાસાદિના શોધાનમૂલ છે એવો શોધ શોધિતાર વિચારો છે; ચોથામાં યજ્ઞ તથા પુરુષ ઉભયના દુષયોગનો અર્થ વિચારીને પ્રયોજ્યપ્રયોગરૂઢભાવ નિમિત્ત ક્યો છે; પાંચમાંમાં કર્મના

કર્માદિનો વિચાર છે; છઠ્ઠામાં અધિકાર નિર્ણય છે; સાતમાં સામાન્ય-
 આતિદેશ, આઠમાં વિશેષાતિદેશ, ને નવમાં ઉદ્ધ, એ વિચાર
 છે; દશમાં એ તરૂંથી પ્રાપ્ત થતા વિદ્યાદિના પરસ્પર બાધનો
 વિચાર છે; અગીઆરમાં કાર્યપ્રધાનરૂપે એકજ વખતે ચલાવેલા
 કાર્ય, અંગ દ્વારા ઉપકારક છે એવો તંત્ર વિચાર છે, બારમાં
 પશુને માટે અનુષ્ઠિત પ્રયાગદિથી પશ્વંગ પુરોડાશ પર્યંત પણ ઉપકાર
 ચાલુ છે એ વિચાર્યું છે. આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે સામાન્યતઃ,
 વેદવિભાગ, વેદાર્થ વિચાર, તથા કર્માદિવ્યવસ્થા, એજ આ દર્શનનો
 ઉદ્દેશ છે. અધ્યાયના પણ જુદા જુદા અધિકરણ કરેલા છે, ને બધા
 મળી આશરે ૧,૦૦૦ અધિકરણ છે. પ્રત્યેક અધિકરણમાં એક એક
 વિષયનો વિચાર સમાવેલો હોય છે; તે વિચાર ચલાવવાના પાત્ર
 અંગ છે: વિષય, સંશય, પૂર્વપક્ષ, સિદ્ધાન્ત, સંગતિ. જેમકે રવા-
 ધ્યાય (વેદ) નું અધ્યયન કર્તવ્ય છે આ વિષય. એ રવાધ્યાય
 માટે જૈમિનીય શાસ્ત્ર આરંભવું જોઈએ કે નહિ એ સંશય. અધ્ય-
 યન કર્તવ્ય છે, તેમાં અર્થ જાણવાની કર્તવ્યતા કહી નથી, માટે
 શાસ્ત્ર આરંભવું નહિ એ પૂર્વપક્ષ. આ પૂર્વપક્ષનો વિચાર કરીને જે
 નિર્ણય કરવો તે સિદ્ધાન્ત, જેમ કે જૈમિનીય શાસ્ત્ર આરંભવું. અને
 સિદ્ધાન્તવડે કરીને પૂર્વાપર ખીજાં વાક્યાદિનો સંબંધ સ્ફુટ કરી
 બતાવવો ને તેથી સિદ્ધાન્તને દઢ કરવો તે સંગતિ, જેમકે અક્તાઃ
 સર્કરાડપંદધાતિ (પલાળેલી શાકર ઉપયુક્ત છે) એ વાક્યમાં
 શાનાથી અક્ત તે, બાકરણ, કોથ, નિરુક્તાદિથી સમજાવું નથી, પણ
 તેજોવૈષ્ટતમ એ વાક્યશેષનો મીમાસાશાસ્ત્રથી વિચાર કરી પૂર્વ-
 વાક્યમાં મેળવ્યાથી, ધીવડે અક્ત એવો અર્થ સમજાય છે. આ

પ્રમાણે પાત્ર વિચારેથી મીમાંસાશાસ્ત્ર ધર્મપ્રાપ્તયથે અરબુ એવેદ નિર્ણય થયો અધિકરણનો એક બીજા સાથે તથા બધા શાસ્ત્રસાથે સબધ યથાર્થ રીતે જોડવાનો જે વિચાર તે ઉપોદ્ધાત. આ પ્રમાણે બધા બારે આધ્યાયનો ક્રમ સમજવો.

વેદ અનાદિ છે, અપૌરુષેય છે, એવિષે બહુ બહુ વિચાર કરેલા છે. વેદવિષે કોઈ કર્તા સ્મરણુમા નથી માટે તે અપૌરુષેય છે એમ બતાવ્યું છે. વળી શબ્દોનું નિત્યપણું આ શાસ્ત્રવાળાએ સ્વીકાર્યું છે શબ્દની શક્તિવિષે આપણે વૈશેષિકમતમા વિચાર કરી આવ્યા છીએ. વૈશેષિકવાળા બક્તિવિશિષ્ટજ્ઞતિપરત્વે શબ્દશક્તિ માનેછે, ને મીમા- સાવાળા કેવલ જ્ઞતિપરત્વેજ શબ્દશક્તિ સ્વીકારેછે. વ્યક્તિરૂપ જે અર્થ થઈ આવે છે તે માત્ર અનુમાનથી-આક્ષેપથી, અર્થસંગતિ કરવાના હેતુથી, થઈ આવેછે. જ્યારે શબ્દશક્તિ જ્ઞતિવાચક થઈ, ત્યારે શબ્દ નિત્યજ થયો, ને નિત્ય શબ્દરૂપ વેદ તે પણ નિત્ય, અનાદિ થયો. વળી વેદમા અવિધ્યાર્થક વચનો આવે તે પણ ધ્વનિના સર્વજ્ઞ પણાથી સંભવે છે, ને તેથી વેદનું અનાદિપણું મટતું નથી એમ સિદ્ધ કરેલું છે. એજ રીતે ઐતિહાસિક પુરુષાદિના નામનો પણ બીજી રીતે અર્થ કરી, વેદના અનાદિપણાને બાધ આવતો નથી એમ બતાવ્યું છે.* વેદમત્રાર્થનું વિધિનિષેધાર્થ વાદરૂપસ્વરૂપ તો આગળ કહી

* સર્વર પ્રાવાહણિ એ નામ છે, પણ મીમાંસાવાળા પ્રાવાહણિ વહેનાર-પવન એ અર્થ કરી, સર્વર એ રૂક્ષ પવનના શબ્દનું અનુકરણ છે એમ બતાવે છે અર્થાત્ વ. પ્રા. એટલે બર્ષેર શબ્દસહિત દોડતો પવન અદ્દશાનર ઈત્યાદિ શબ્દોના કુમારિલમટે કરેલા અર્થ માટે જુઓ ૫૪ ૬૬, ટિપ્પણ ૬

આવ્યા છીએ આ શાસ્ત્રમ પ્રમાણુ પણ છે માનેલા છે, તે આપણે
કહી ગયા છીએ, અને પ્રમાણુગત ને પ્રમાત્ર તે ગ્રંથ કરામા
સ્વતોગ્રાણ્યત્વન માનેલું છે એ પણ આપણે કહી આવ્યા છીએ.
મીમાસાશાસ્ત્રના આચાર્ય પ્રભાકર, કુમારિલ, અને મુરારિમિશ્ર ત્રણ
પ્રખ્યાત છે: ત્રણેના મતમા કષ્ટક નૂનાધિકતા છે, તેથી તેમના ત્રણ
પક્ષ પડેલા છે. પ્રભાકરવાળા પ્રભાકર મીમાસક કહેવાય છે, કુમા-
રિલમટ્ટવાળા ભાટ્ટ, તથા મુરારિમિશ્રવાળા મિશ્ર, મીમાસક ગણાય
છે. આ ત્રણે સામાન્ય ૧ મીમાસાશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોને સ્વીકારે છે,
પણ કષ્ટ સક્ષમ સક્ષમ તદ્વાતો માને છે, જેનો વિસ્તાર અત્રે કરનાની
જરૂર નથી. પણ વેદાન્તવાળા મીમાસાના પ્રમાણુદિને સવાશે સ્વીકારે
છે એટલે એટલું જાણવા જેવું છે કે તેઓ પ્રભાકરને* વધારે અતુ-
સરે છે, શંકરાદિ તો ભાટ્ટનેજ પ્રમાણુ ગણે છે. જેમ ન્યાયાદિથી
પ્રમાણવિચારને મુખ્યરીતે પ્રુષ્ટિ મળેલી છે તેમ મીમાસાથી અર્થ
વિચારને મળેલી છે †. એથીજ વેદાત શાસ્ત્રનો એ શાસ્ત્ર સાથે નિષ્ઠ

*વેદાન્તપરિભાષાદિ ત્રયોમા એમ જણાય છે

†અર્થવિચારની અધિકરણાદિ સંગતિ ઉપરાત ખીજ એ વાદપણુ પ્ર-
સિદ્ધ ન છે. અભિહિતાન્વય (ભાટ્ટ) અને અન્વિતાભિધાન (પ્રભાકર).
આકાક્ષા, યોગ્યતા, સન્નિધિ એ ત્રણથી નૈયાયિકો વાક્યાર્થસિદ્ધિ માને છે.
મીમાસકો એક તાત્પર્યાર્થ પણ ઉમેરે છે, જે ન્યાયને પણ કેવલ અનિષ્ઠ
નથી અભિહિતાન્વયવાદ એવો છે કે વાક્યના પદમાથી મૂલપદાર્થરૂપ જ
નહિ પણ કોઈ અવગર્ય તાત્પર્યરૂપ વિરોધાર્થ સ્ફુરે છે, અન્વિતાભિધાનવાદ
એવો છે કે જે પદાર્થ છે તેજ વાક્યાર્થ થાય છે. આનો વિરોધ સ્પષ્ટાર્થ
વેદાન્તપરિભાષા તેમજ કાવ્યપ્રકાશાદિમાં છે. સાહિત્ય ારો વ્યગ્યાયસિદ્ધિ
માટે અભિહિતાન્વયને શ્રદ્ધે છે.

સંબંધ છે. ન્યાયાદિની પ્રમાણુપદ્ધતિ ઉપરાત મીમાસાના પ્રમાણુનો, તથા અર્થ નિર્ણયપરત્વે અધિકરણાદિનો, વેદાતવાળા સંપૂર્ણ રીક્ષાર કરે છે. ખીજું, મીમાસામા ધર્મના અરૂપનોજ વિચાર છે, ને ધર્મ માત્રથીજ મોક્ષ મળતો નથી, કેવલ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ યાય છે, એમ વેદાતનુ માનવું છે, એટલે ધર્મપછી બ્રહ્મવિચાર આવશ્યક છે ધર્મવિચાર એ પૂર્વમીમાસા છે, ને બ્રહ્મવિચાર એ ઉત્તરમીમાસા છે. આમ યદ્યપિ કાપિલ પાતંજલાદિ દર્શનો સાથે ધર્મમીમાસાદર્શનને સંબંધ નથી, તથાપિ પરમજ્ઞાનરૂપ-વેદોપનિષદાદિનું રહસ્ય નિરૂપણ કરનાર બ્રહ્મ મીમાસાદર્શન સાથે નિકટ સંબંધ છે, તેથી અત્રે તેનો વિચાર પરતુત હતો, તે આ પ્રમાણે આપણે સમાપ્ત કરીએ.

બ્રહ્મમીમાસા.

આપણે આટલે સુધી જે વિચાર કરતા આવ્યા છીએ તેમાથી, તત્ત્વદષ્ટિનો આપણે શોધ કરવા માડ્યો છે તે પરત્વે, શો નિર્ણય થયો ? આપણે કહેલું છે કે તત્ત્વદષ્ટિમા એ વાતોનો સમાવેશ છે, તે વિષેજ વિચાર કરેલો છે: જગતનું નિદાન, અને છે તેની વસ્તુસ્થિતિ શાથી છે, એ બેનું વિવેચન, એનાજ સંબંધે બધા દર્શનોમા વિચાર કરેલો છે, વેદાદિકાલમા યગ્યાગાદિપ્રવૃત્તિથી દેવતાઓને તોપરામાજ જે પરમપુરુષાર્થ મનાયો હતો, તે કરતા કાષ્ઠક અધિક વાન હશે એના તર્કમાથી દર્શનોનો જન્મ છે એ પણ આપણે જ્ઞેયુ છે. ત્યારે જે મુખ્ય વિષય છે તે વિષે ન્યાય તથા વૈજેષિકવાળાએ એવો નિર્ણય કર્યો, કે વિશ્વની ઉત્પત્તિ અતિસૂક્ષ્મ પરમાણુથી થઈ છે, અને તે પરમાણુને ત્રેરનાર નિમિત્ત ઈશ્વર છે. વસ્તુમાત્ર સમપદાર્થ રૂપે સ્થિતિ પામી છે, ને જીવ તથા ઈશ્વર તે પા પદાર્થજ છે, તથા

જ્ઞાનની ન્યુનાધિક્તાથી કરીને એક એકથી સર્વદા ભિન્ન છે. પદાર્થ તત્ત્વ જાણવા માટે પ્રમાણાદિથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, ને જ્યારે ઈશ્વરકૃપાથી તત્ત્વજ્ઞાન થાય, અને જીવનો જે દુઃખધર્મ છે તેનો અસત અભાવ થઈ જાય, ત્યારે મોક્ષ મળે છે. સાંખ્યદર્શનવાળા આ વ્યવસ્થાને માન્ય કરતા નથી. ન્યાયના સમપદાર્થમાના દ્રવ્ય ગુણ, અને કર્મ એ ત્રણેમા સત્તારૂપ સામાન્ય, તથા ત્રણે એક એકથી ભિન્ન છે એ રૂપવિશેષ, ઉભયનો સ્વીકાર કર્યો છે, ને એ સિવાયના ચાર પદાર્થમા સત્તા માની નથી, એ વાતને સાંખ્યવાળા સ્વીકારતા નથી. વસ્તુમાત્ર સત્ સત્ એમ જાણે છે, માટે સત્તા તો સર્વ પદાર્થમા છે. વળી, જ્યારે પદાર્થના પરમાણુ વિના ઈશ્વર પણ સૃષ્ટિ રચી શકતો નથી, ને મૂલ્યમા ન હોય તેવું કાંઈ પણ નવું બનાવી શકવા અસમર્થ છે, ત્યારે પદાર્થસ્વભાવથીજ વસ્તુસભર ન માનતા, ઈશ્વર દરખવા જવામા ગૌરવ છે એમ તેઓ ખતાવે છે સર્વ પદાર્થ ઉત્પન્ન કરવાને સમર્થ એવી ત્રિગુણાત્મકપ્રકૃતિજ સંપૂર્ણ છે, અને તેમા સર્વદા રહેલા પુરુષથી તે પ્રેરાય છે. પુરુષ અકર્તા છે, છતાં પ્રકૃતિથી જીદો નથી, માટે પ્રકૃતિના ગ્જસ્તમોશમા બધાઈ દુખીપણુ માની લેછે, પણ જ્યારે સત્વારામા મિથિતિ પામે ત્યારે અમર્તાપણુ અનુભવી સ્વરૂપજ્ઞાન સમજે છે, ને પ્રકૃતિ તેને બાધ કરતી નથી આત્મ નામ મોક્ષ પુરુષો અનંત છે, તેમાના જે જે પુરુષને પચીસ તત્ત્વના વિવેકે કરીને સત્વાપત્તિ થાય તે મુક્ત થયો કહેનાય પત-જલિને આ બધી વાત રચતી આવી, પણ પ્રકૃતિમા સર્વદા લેપાઈ ગયેયો પુરુષ સત્વાપત્તિ પામે નહિ એમ લાગનાથી તેણે ઈશ્વર એવો પરમપુરુષ સ્વીકાર્યો. તે ઈશ્વરની કૃપાથી પુરુષને જ્યારે જ્ઞાન થાય ત્યારે

સુક્તિ મળે. જ્ઞાન માટે તેણે યોગમાર્ગ ચોખ્યો. આ ચાર દર્શનોથી આપણે આ પ્રમાણેના સિદ્ધાન્તો ઉપર આબ્યા છીએ. પાચમું જે મીમાંસાદર્શન તેમા તો એ ચાર દર્શનોને લગતી કાંઈ વાત છે નહિ, પણ કેવલ ધર્મ સાધવાથી સ્વર્ગરૂપ મોક્ષ મળે એમ બતાવેલું છે, ને તે ધર્મ વેદોક્ત વિધિનિષેધ પાળવાથી થઈ આવે એમ કહ્યું છે. વેદવિહિતક્રિયામાગને પ્રાધાન્યરૂપે માનનાર દર્શન મીમાંસા છે; ને સર્વગ્રંથો એ તેનો મોક્ષ છે. હવે આપણે ઉપનિષદપ્રતિપાદિત જ્ઞાનમાર્ગને પ્રધાનપણું આપનાર બ્રહ્મદર્શન જોવાનું છે. ક્રિયામાર્ગ તે પૂર્વમીમાંસા, તેમ જ્ઞાનમાર્ગ તે ઉત્તરમીમાંસા; ક્રિયામાર્ગ તે ધર્મમીમાંસા તેમ જ્ઞાનમાર્ગ તે બ્રહ્મમીમાંસા. સર્વ દર્શનોમા એજ દર્શન શિરોમણિભૂત છે, ને એનાથીજ પરમપુરુષાર્થ-મોક્ષ-પમાય છે એમ સર્વ ધર્મવાળા એક મતથી સ્વીકારે છે.

ઉત્તરમીમાંસા એજ વેદાત પણ. વેદનો અંત અર્થાત્ વેદપ્રતિ પાદિતક્રિયામાર્ગનું પરમદલ—બ્રહ્મજ્ઞાન—ઉપનિષદ-તે વેદાત. આપણે આગળ કહી ગયા છીએ કે ઉપનિષદનું રહસ્ય સમજાવવાના સૂત્ર વ્યાસે ગ્રંથેલા છે. એજ વ્યાસસૂત્ર, વેદાતસૂત્ર, બ્રહ્મસૂત્ર, ઉત્તરમીમાંસાસૂત્ર, કે શારીરસૂત્ર કહેવાય છે. એનો વિષય ચાર અધ્યાય તથા ચાર પાદ અને પાદપાદે અનેક અધિકરણ એ રૂપે આપણે બતાવી ગયા છીએ. એ સૂત્ર, દશ મુખ્ય ઉપનિષદ, જેના નામ પણ આપણે કહી ગયા છીએ, ને ભગવદ્ગીતા એ ત્રણનું નામ પ્રસ્થાનત્રય, ને તે ઉપરથીજ વેદાત દર્શનનો વિસ્તાર એ પણ આપણે બતાવી ગયા છીએ. એ ત્રણે ઉપર શંકરાચાર્યનું ભાષ્ય છે. બીજાં પણ ભાગ્યે કહેવાળ છે, હતા જૂતામા જૂનું શંકરનું છે, ને પ્રાચીનમા પ્રાચીન

વેદાત, શાંકરે કરેલા પ્રસ્થાનત્રયના અર્થ પ્રમાણેજ મનાય છે, તેથી
 સ્ત્રોતેજ વેદાતદર્શનનું નામ મળેલું છે. ત્યારે હવે આપણે વેદાતદર્શનના
 વિષયનો વિચાર ચલાવીએ. જેમ પૂર્વમીમાસા ધર્મનો વિચાર કરેછે,
 સ્ત્રોત ઉત્તરમીમાસા બ્રહ્મનો વિચાર કરે છે; ને જેમ એક, વેદમાથી
 બધું પ્રતિપાદન કરે છે, તેમ બીજી ઉપનિષદોમાથી બધું સિદ્ધ કરી
 બતાવે છે. આ ઠેકાણે એવી શંકા થશે કે જ્યારે વેદાતદર્શન ઉપનિ-
 પદમાત્રને વળગી રહે છે ત્યારે તે પણ મીમાસાદર્શનની પેઠે આગળના
 ચાર દર્શનો સાથે કાંઈ સબંધ ધરાવતું હશે નહિ. આ સમજવું
 ખોટું છે. તે ચારે દર્શનવાળા ઉપનિષદના વચ્ચેના નથી સ્વીકારતા
 એમ નથી, પણ ઉપનિષદના વાક્યો જ્યાં જ્યાં પોતાના મતને મળતા
 આવે ત્યાં ત્યાં લગાડી લેછે; સર્વે વાક્યોનો સમન્વય કરી ને તેમાથી
 જોઈ અર્થ ફેરે છે એમ તપાસ કરતા નથી. વેદાતદર્શન એટલુંજ કરે
 છે કે સર્વે ઉપનિષદ વાક્યોનો સમન્વય કરી જે અર્થ પ્રતિપાદન
 ચાય તે લેછે. ને તેમ કરવામા, પ્રમાણ તથા અર્થનિર્ણય સંબંધે, એ
 ચારે દર્શનમાથી જે સહાય મળે તે સારી રીતે વાપરે છે, અને છેવટ
 પાંચે દર્શનોના સિદ્ધાન્તોને સૂક્ષ્મ રીતે તપાસી ખોટા દગવે છે.
 અર્થાત્ યદપિ શ્રુતિ એટલે ઉપનિષદનું વેદાતદર્શનમા પ્રાધાન્ય ખરૂં,
 તથાપિ યુક્તિ અને અનુભવવિનાનો શ્રુત્યર્થ સ્વીકારનામા આવતો
 નથી એટલો વિશેષ વિચાર છે. આ વાત પણ આપણે આ પ્રવરણને
 આરંભેજ સ્પષ્ટ કરી ગયા છીએ. પ્રાચીન ઋષિઓના સિદ્ધ અનુ-
 ભવને દૂર રાખી સ્વંતત્ર રીતે ગમે તેમ વિચાર ચલાવી કરાવેલા
 સિદ્ધાન્તો વેદાતને ગ્રાહ્ય નથી, છતાં કેવળ વેદવાક્ય ઉપરજ તે ખેસી
 રહેતું નથી, યુક્તિ તથા અનુભવથી પણ તે વાક્યને સમર્થન આપે

છે. સારે હવે જણાય કે આગળના ચારે દર્શન સાથે તેમજ મીમાંસા સાથે વેદાત્દર્શન ને કેવો સંબંધ છે. હવે આપણે પ્રથમે એ જોવાનું છે કે એ પાંચ દર્શનોની કેટલી વાત વેદાત્દર્શનને ગ્રાહ્ય છે ને કેટલી નથી વેદાત્દર્શનને જ્ઞાન પામવા પરત્વે મીમાંસામા સ્વીકારેલા છ પ્રમાણ માન્ય છે, પ્રત્યક્ષ, અનુભૂતિ, ઉપમિતિ, શાબ્દ, અનુપવચ્છિદ્ધ, અને અર્થાપત્તિ. એમજ મીમાંસામા અર્થનિર્ણયપરત્વે જે વિભાગ માન્યો છે, વિષય, સંશય, પૂર્વપક્ષ, સિદ્ધાન્ત, અને સંગતિ, તે પણ માન્ય છે. આ સર્વે વિષયમા ન્યાયૈશેષિકાદિએ જે સૂક્ષ્મ વિચાર કર્યો છે તે પણ સર્વથા ગ્રાહ્ય છે; છતાં ન્યાયૈશેષિકાદિકથી કેટલીક રીતે વેદાન્ત બહુજ જુદું પડે છે, તે આપણે જોઈશું. સાંખ્યમતની સર્વપ્રક્રિયા વેદાન્તને ગ્રાહ્ય છે, એટલે ન્યાયાદિમાનો ઈશ્વર તેને સાંખ્યની પેઠેજ ગ્રાહ્ય નથી. સૃષ્ટિનો કર્તા એવો ઈશ્વર ન હોઈ શકે તેના કેટલાક કારણ આપણે સાંખ્યદર્શનમા જોઈ આવ્યા છીએ. વેદાન્તદર્શનવાળા એમ કહે છે કે ઈશ્વરને સૃષ્ટિ રચવાની ઇચ્છા થવાનો સંભવજ નથી, તે આશ્ચર્ય છે, સર્વથા સંપૂર્ણ છે, તેને ઇચ્છા હોય જ નહિ, * એટલે કર્તા એવો ઈશ્વર સંભવતોજ નથી. વળી ઈશ્વરને સૃષ્ટિ કરવાની પ્રેરણા પણ શાથી થાય? ગ્રાણીમાત્રના કર્મથી કરીને કર્મવ્યવસ્થામાટે ઈશ્વર સૃષ્ટિલીલા વિસ્તારે એમ કહેતા પણ, કર્મથી ઈશ્વર પ્રેરાય ને ઈશ્વરથી કર્મ પ્રવર્તે એવો આન્યોન્યાયપ્રદોષ આવે છે. † કદાપિ ઈશ્વર જ કર્તા હોય તો પરમદમારૂપ સર્વ શક્તિમાન ઈશ્વરે

* લોકવક્તુઃકીલ્બાસવ્યયમ્ એ સૂત્ર ઉપરથી કોઈ ઈશ્વરને કર્તા તરીકે ગણના નહીં થાય તો અમારે ગ્રાહ્ય નથી. એ વાત આગળ સ્પષ્ટ કરીશું.

† અક્ષરસૂત્ર અન્યાય બીજો, વળી સુન્દરની સ્વાશાન્યસિદ્ધિ.

દુઃખરૂપ સંસાર કેમ સંજોઈ-એક દુઃખી, ખીનું સુખી એવી વ્યવસ્થા
અનાદિથીજ શામાટે કરી ? શું તેને સમ વિષમ હતું ? શું તેનામા
સદિમા દુઃખ ઉત્પન્ન થતું અગ્નિ વવાતું સામર્થ્ય ન હતું ? અથવા શું
તે એવાં કૃત છે કે જાણી નિચારીને દુઃખ સર્જે છે ? આમ વૈષમ્ય
તથા નિર્ઘૃણ્ય એ દોષ પણ ઈશ્વરને કર્તા માનવાથી ઉભા થાયછે.
આમ સદિકર્તા એવો ઈશ્વર સર્વથા અસિદ્ધ છે, ને વેદાન્ત દર્શનમા
ગ્રાહ્ય નથી. જ્યારે કર્તારૂપ ઈશ્વર અગ્રાહ્ય છે, ત્યારે તે ઈશ્વરના
પ્રસાદથી દુઃખોદ્દેશરૂપ મોક્ષ પણ અગ્રાહ્યજ થઈ રહ્યો. આમ ન્યાય
વૈરોધિક તથા પાતળજ દર્શનથી વેદાન્ત દર્શનનો તથાત છે.
સાંખ્ય-દર્શન સાથે વેદાન્તદર્શનને જાહુજ સંબંધ છે ખરો, પણ એક
વાતે પગમ ભેદ છે. સાંખ્યમા જન્મ અનંત પુરુષ માન્યા છે, તેમ
વેદાન્તમા નથી. જો પુરુષનું પુરુષપણું જન્યુ રહે, તો મોક્ષનો અવ-
કાગજ આવે નહિ સાંખ્યનો પુરુષ તે વેદાતનો જીવ છે, ને જીવભાવ
એ-દુઃખનું નિદાન છે, તો જીવરૂપે મોક્ષ સંભવે જ નહિ, જીવને
જ સત્ત્વપત્તિ થઈ શકે ખરી, પણ એકલી સત્ત્વાપત્તિ જ મોક્ષ
નથી, જીવમાનજ દુષ્ટી જવો એ મોક્ષ છે, આમ સાંખ્યમતથી વેદા-
તમતનાળા જુદા પડે છે. સાંખ્યમા કરેલી તત્ત્વવ્યવસ્થા સ્વીકારે છે
તેમજ સાંખ્યમા વધારો કરી પતંજલિએ જે યોગમાર્ગ ફરાવ્યો છે
તેને પણ સ્વીકારે છે, છતાં એકમા પુરુષને પુરુષરૂપે મોક્ષ એ વાત
સ્વીકારતા નથી, તેમ ખીજમા ઈશ્વર કૃપાથી પુરુષને મોક્ષ એ વાત
પણ સ્વીકારતા નથી. જ્યારે સત્ત્વાપત્તિ પણ મોક્ષરૂપે ગ્રાહ્ય નથી ત્યારે
મીમાસાના ધર્મથી કરીને પ્રાપ્ત કરેલુ સ્વર્ગ તો વેદાનને મોક્ષરૂપે

† પત્યુરસામઙ્ગસ્યાત્ ઈત્યાદિ બ્રહ્મસૂત્રો તથા સારીરમાખ્ય જુઓ.

ગ્રાહ હોય જ શાનું ? યજુષાગાદિ એતો ધૂમમાર્ગ છે, જ્ઞાન એજ ખરો અર્થિમાર્ગ છે એમ રપદ કહેછે.* આ પ્રમાણે બીજાં દર્શનો તથા વેદાંતદર્શનના સામાન્ય વિશેષ અંશનો સંક્ષેપ છે. વેદાંતનો મધ્યર બ્રહ્મ છે, ધર્મ જ્ઞાન છે, ને મોક્ષ કેવલ્ય છે. એ સર્વનો હવે વિસ્તાર કરીએ.†

જડ અને ચૈતન્ય એવાં બે પદાર્થ જે સાંખ્યવાગાએ, ન્યાય-વૈશેષિકને સુધારીને, માન્યા છે તે વાસ્તવિક નથી. યનપિ જડ ચૈતન ઉભયાન્મક પદાર્થમાત્ર છે, તથાજિ જડ પદાર્થનું આપણને કાંઈ જ્ઞાન જ સંભવતું નથી, એટલે તેનો વિવેક કરવાનો પ્રયત્ન જ મિથ્યા છે આપણે પદાર્થોને જોઈએ છીએ તે વખત આપણા મનમા શું થાય છે ? આ કંઈક છે એટલેજ ભાત થાયછે પાગુ તે છે, એ ભાસપણુ આપણું મન હોય ત્યાં સુધી જ સંભવે છે, પછી નાહ. એક ઘટ

* જુઓ ઇન્દ્રોગ્યાદિ “ જેમ કર્મથી પ્રાપ્ત કરેલો આ લોક ક્ષણિક છે તેમ ધર્મથી પ્રાપ્ત કરેલું રવનું પણ ક્ષણિક છે ” અર્થાત્ મોક્ષરૂપ નથી.

† અદ્વૈત વેદાંત દર્શનનો સાર આટલા અંશમાંથી લીધો છે: બ્રહ્મસત્, ભામનિ અને રત્નપ્રભાસદિત શારીરભાષ્ય, સત્તાપ્યદેશોપનિષદ્, અને ગૌડ-પાદકારિકા, ભગવદ્ગીતા=તે ઉપર સંકર, આનન્દગિરિ, શ્રીધર, મધુસૂદન, સંકરાનંદ, અને સદાનંદની ટીકા, પંચદશી, આત્મપુરાણ, મોગવાસિષ્ઠ, કપ-દેશસાદગ્રી, અનુભૂતિપ્રકાશ, અદ્વૈતસિદ્ધિ, સ્વારામ્યસિદ્ધિ, નેષ્ઠર્થસિદ્ધિ, વેદાન્તસાર, વેદાન્તપરિભાષા, ચિત્સુખી, વેદાન્તમુદ્રાવલી, વાર્તિક, સિદ્ધાન્તલેશ, દુરિમીડેસભાષ્ય, તથા સામાન્યતઃ કપદેશક પ્રકરણો વિવેકનૂતામણિ, અપરોક્ષાનુભૂતિ, આત્મજોષ, દૃગ્દૃશ્યવિવેક, ઇત્યાદિ હિંદિ વિચાર સાગર, તથા અંગ્રેજી અર્ક, જેકબ, કોલ્લુક, બાર્થ, મેક્સમુલર, અને વેન-રુના લેખ.

જોયો પણ તે જોનાર જે મન તેનાથી જુદો છે નહિ, કાંઈક છે એમ લાગ્યું પણ તે શું છે, વસ્તુતા તેનું તત્ત્વ શું છે એ જણાયું નહિ, ઘટ એવું નામ, તથા ગોળ કાળો ઇત્યાદિરૂપ જાણ્યું, પણ વસ્તુતત્ત્વ તો અંધારામાજ રહ્યું. શાની એમ થયું? એમ એથી થયું કે આપણને જ્ઞાન પામવાની જે શક્તિ છે તેનો સ્વભાવ જ એવો છે. આપણે કોઈ વસ્તુને આપણા પોતાથી જુદી પાડીને, સમગ્ર શકવાને સમર્થજ નથી. જ્ઞાન અને જ્ઞાનથી જાણેલી વસ્તુ એ જુદા થઈ શકે ત્યારે એક એકનું સ્વરૂપ સમગ્ર શકાય. પણ તેમ કદાપિ થયું નથી, ને થનાર પણ નથી. ત્યારે એજ સિદ્ધ થયું કે જે આપણે ધણામા ધણું જાણી શકીએ તે જ્ઞાન છે, જ્ઞાનથી જુદું કાંઈ છે જ નહિ આપણામા જે જ્ઞાનરૂપ ધર્મ છે તે ઇંદ્રિયો દ્વારા બહાર નીકળી વસ્તુઓમા ગળે છે, ને તે વસ્તુરૂપ થઈ જાય છે, ને પાછો આપણા મનમા અમુક ભાસ પ્રેરે છે, અર્થાત્ જ્ઞાન પોતેજ પોતાને જુએ છે એમ થઈ રહ્યું. જ્ઞાનનું જુદું જુદું રૂપે આ પ્રમાણે પ્રકાશનું તેને વૃત્તિ કહે છે. આપણને જે જે જ્ઞાન છે, આ ઘટ, આ પટ, આ ધર, આ ઘોડો, આ દુઃખ, આ માર, ઇત્યાદિ, તે સર્વ વૃત્તિરૂપ છે, ને વસ્તુઓ વસ્તુતાઃ શૂ છે તે કેવળ અગમ્યજ છે. એ જ્ઞાન પણ વૃત્તિરૂપ હશે તો? એમ હોય તો તે જ્ઞાન કહેનાયજ નહિ; વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન તે ખરૂં જ્ઞાન નથી, પણ વૃત્તિરહિત જ્ઞાન, સર્વદા એકરૂપ જ્ઞાન તે ખરૂં જ્ઞાન છે. ત્યારે જ્ઞાનની એકરૂપતા કેમ સમજાય? આપણે જાગતા હોઈએ, કે ઉઘતા હોઈએ, તોપણ જ્ઞાનધર્મ જાગતો એ નથી ને ઉઘતો એ નથી, તે તો છે? છે ને છે. તેનાથીજ આપણને એવું જ્ઞાન સંભવે છે કે હું જે સુતો હતો તે સાઈ ઉઘ્યો, જે જ્ઞાન એકરૂપ

ન હોય તો સુતો હતો, સાઈ ઉધ્યો, ને તેનો તેજ હાલ નાશું છું,
 એ ત્રણનું અનુસંધાન ન થાય. એમજ આજ, કાલ, દશદિવસ,
 માસ વર્ષ, ને ઠપવગી પણ જ્ઞાનની એકરૂપતાજ છે, તેમા વૃત્તિપણું,
 ફેરફાર થવાપણું, છેજ નહિ. જે આવું એકરૂપ છે તે, અર્થાત્ નિ-
 ત્યપણું હોવાનું જોઈએ. નિત્ય ન હોય તે એકરૂપ પણ ન હોય એ-
 વોજ નિયમ છે. એ જ્ઞાનને પણ ગ્રહણ કરનાર કોણ ? આ પ્રશ્ન
 નકામોજ છે. જ્ઞાનને ગ્રહણ કરનાર પોતેજ; જ્ઞાન સ્વયંપ્રકાશ છે,
 કેમકે વૃત્તિરૂપ નથી. ચક્ષુથી રૂપાદિ જોતાં ચક્ષુ સ્થિર રહે છે, ને
 રૂપાદિ વિકાર (પરિણામ) પામેછે, માટે ચક્ષુ એ સ્વયંપ્રકાશ હોય;
 પણ મનના સંબંધે ચક્ષુ વિકારરૂપે પરિણામ પામે છે—દાણું, આધારું
 લાંબું, ઈત્યાદિ જણાય છે—માટે મન સ્વયંપ્રકાશ હોય. પણ જ્ઞાન
 પરત્વે મન પરિણામી જણાય છે,—રાગ, દ્વેષ, ક્રોધ, લોભાદિ વૃત્તિ-
 મય જણાય છે—માટે જ્ઞાનજ સ્વયંપ્રકાશ હોય, હોય નહિ, પણ
 છેજ. કેમકે તે જ્ઞાનથી અતિગ્રિહિત જ્ઞાન સંભવેજ નહિ, પોતાથી
 પોતાને ખવોયે ખેસાય જ નહિ, જ્ઞાન તે જ્ઞાનજ, એજ સ્વયંપ્રકાશ,
 એથી આગળ જતા અનવસ્થા. આની વ્યવસ્થાને લીધેજ ન્યાયવશે-
 પિકવાળા જે પ્રમાણે જ્ઞાનનું જ્ઞાનપણું પરતોચાલ માને છે, તેનાથી
 વેદાંતિઓ જુદા પડે છે, ને જ્ઞાનને સ્વયંપ્રકાશ, સ્વતોચાલજ કહેછે.
 ત્યારે જ્ઞાન સ્વયંપ્રકાશ, સ્વતોચાલ હોય તો સંશય, મિથ્યાજ્ઞાન,
 ઈત્યાદિ કેમ સંભવે ? વેદાંતમત પ્રમાણે, મિથ્યા જે હોય તે જ્ઞાનજ
 નથી. મિથ્યાનું મિથ્યાત્વ પણ જ્ઞાનથી મિથ્યાત્વરૂપે છે, મિથ્યાત્વથી
 મિથ્યાત્વરૂપે નથી; માટે મિથ્યાત્વ પણ જ્ઞાનાતિરિક્ત નથી સંશય,
 વિપર્યય, ભ્રાન્તિ, ઈત્યાદિ તો વૃત્તિજ્ઞાન છે, જ્ઞાન નથી, જ્ઞાન નો તે

અંવિકૃત, નિત્ય, વસ્તુધર્મ છે કે જોનાર્થીજ વસ્તુમાત્ર—માત્રતમેય—
 વસ્તુત્વ પામે છે. જ્ઞાન અને વસ્તુવિચાર, એ બે જુદા પડેજ નહિ,
 જ્ઞાન જ્ઞાનને જ્ઞાન એજ સિદ્ધ છે, એજ આપણે જાણી તથા અનુ-
 બેવી શકીએ છીએ, બાકી વસ્તુસ્વરૂપ વિષે કાંઈ ખબર પડતી નથી.
 ત્યારે વસ્તુમાત્ર છે એરૂપે જે સમજાય છે તે જ્ઞાનથીજ, માટે જ્ઞાનનું
 સામાન્ય સ્વરૂપસત્, ચિત્, એવું બંધાય. વળી, જે આવું એકરૂપ
 નિત્યજ્ઞાન તેમાં દુઃખનો-વિકૃતિનો-સંભવજ ક્યાં? અર્થાત્ તે જ્ઞાન
 આનંદરૂપજ. આ અંશને આપણે આગળ જતા સ્ફુટ કરીશું. ત્યારે
 વસ્તુમાત્ર સત્, ચિત્, આનંદરૂપ—જ્ઞાનરૂપ છે. હવે જ્ઞાન તે શું
 એ સમજાયું હશેજ. સામ્યવાળા પ્રકૃતિ અને પુરુષ બે અભિન્ન તત્ત્વ
 બતાવે છે તે હીક છે, પણ પ્રકૃતિનું આપણને યથાર્થ જ્ઞાન ક્યા છે?
 ન્યાયરેશેષિકવાળા વળી સમ પદાર્થ કહે છે, પણ પદાર્થ જ્ઞાનજ ક્યાં
 સંભવે છે? ત્યારે છે છે, એ રૂપ સત્તા તો જ્ઞાન એજ છે. જ્ઞાના-
 તિરિક્ત કાંઈ નંથી, માટે તેજ વેદાતનો કશ્ચિર છે. પ્રકૃતિપુરુષ એ
 વિભાગજ અશક્ય છે, ઉભયાત્મક જ્ઞાન એજ શક્ય છે, ને વાસ્ત-
 વિક છે, માટે એ જ્ઞાનજ પરમસત્તા છે. એનું નામ બ્રહ્મ; ઉપનિ-
 પદો જેને વારંવાર વણી અને મનથી પણ પર કહે છે, અપૂર્ણ
 કહે છે, સદા વિદ્યમાન, વસ્તુગતિ કહે છે. બ્રહ્મ એટલે વધવું એ
 ધાતુ ઉપરથી, જે કાંઈ એવું મહોદ્ છે કે તેમાં સર્વનો સમાવેશ
 છે, દ્રષ્ટા દદિ, દર્શન, સર્વ ત્રિપુટીની એકરૂપતા છે, તેજ બ્રહ્મ. આ
 પ્રકારનું જે વસ્તુસ્વરૂપનું પ્રતિપાદન તેને અદ્વૈત કહે છે. જેમાં દ્વૈત-
 રૂપતા નહિ તે અદ્વૈત. જ્ઞાનમાત્રથી કાંઈ જુદું નથી—ચેતન અને
 જડનો ભેદજ નથી—ચેતનવિના જડ નથી જડવિના ચેતન .

ચતા ઉભય એકરૂપ નથી, અનન્ય છે*—એજ અદ્વૈત. આવી રીતે વિશ્વમાત્રનો નિશ્ચય કરી સર્વબ્રહ્મ એવો સિદ્ધાન્ત તે વેદાત, એટલે ઉપનિષદોએ પ્રતિપાદન કરેલું દર્શન—એજ ઔપનિષદ દર્શન—એજ અદ્વૈત† | જ્ઞાન અથવા યજ્ઞિ, અને જડ અથવા પ્રકૃતિ, એ ઉભયના અનન્યત્વરૂપ બહત તે બ્રહ્મ, તેમ કોષ્ઠપણ પ્રકારના પરિચ્છેદથી રહિત, સર્વભય, એકરૂપ, તે ભૂમા પરિચ્છેદ ત્રણ પ્રકારના છે સ્વગત, સંજ્ઞાતીય, વિજ્ઞાતીય વૃક્ષ એવું નામ સ્કન્ધશાખાપત્રપુષ્પ-ફલાદિ સમુદાયનું છે, ત્યારે એ પ્રત્યેક તે વૃક્ષ નથી, એક વૃક્ષ તેના પોતાનાજ શાખાપત્રપુષ્પાદિથી ભેદ, પરિચ્છેદ, તે સ્વગત પરિચ્છેદ આખો તે લીળડો નથી, વૃક્ષ ના બંને છે, માટે એ સંજ્ઞાતીયપરિ-ચ્છેદ વૃક્ષ તે પાયાણું નથી, માટે એ વિજ્ઞાતીય પરિ-ચ્છેદ આવા ત્રણે પરિચ્છેદશન્ય—એક જ અદ્વિતીય*—તે ભૂમા—મહાનુ—બ્રહ્મ એજ આત્મા પણ ત્યારે વિશ્વમાત્ર એકરૂપ, એકરસ, છે, ત્યારે

* અનન્યત્વ—વ્યતિરકેણામાય. જુઓ બ્રહ્મસૂત્ર શરીર, આરમણ-શબ્દાદિભ્ય ઇત્યાદિ સૂત્ર જુઓ તે ઉપર વાયુરૂપતિમિશ્રની ભામતિ, તથા એવિન્દ્રાનદની રત્નપ્રભા પણ † અદ્વૈતદર્શન તેજ પ્રાચીન છે, ને રાજરત્ન સ્થાપેલું છે પાછળથી એટલે | શકર પછી ૭-૮ સો વર્ષ પછી વિશિષ્ઠાદ્વૈત તથા વિશ્વકર્માદ્વૈત થયેલા છે, તે પણ વેદાતજ કહેવાય છે, ચતા તેનો સિદ્ધાન્ત અદ્વૈત વેદાતથી જુદો છે એ વાત આગળ આવશે. આ બે વેદાત મત પાછળથી થયા, તેમજે મૂલ વેદાત—અદ્વૈત—ને કેવલાદ્વૈત એવું નામ આપેલું છે

* છાન્દોગ્યોપનિષદ. એકમ્ एव अद्वितीयम्—એજ અદ્વિતીય સ્વ ચત, સ્વજ્ઞાતીય, વિજ્ઞાતીય, ત્રણે પરિચ્છેદરહિત એકે સર્વરૂપ બ્રહ્મ તેમા સ્વમત ભેદ નથી, તેને સંજ્ઞાતીય વિજ્ઞાતીય પણ હોય જ નહિ એટલે તેવા એક પણ નથી

આત્મા હું-એવું કયા રહ્યું ? એતો માત્ર પરિચયે પરિણામ છે-
હુંપણાંથી આત્મા તે છેજ નહિ, આત્મા તો સર્વથી છે, એજ
ખરો આત્મા, એજ સર્વ સત્તિ પ્રકૃતિના અનન્યત્વરૂપ બ્રહ્મ તેજ
પરિચયેના અભાવરૂપ ભૂમા અને અહંમાદિમહત્ત્વના નિષેધરૂપ
આત્મા (પરમાત્મા).

અદ્વૈત તે શું એ આપણે જાણ્યું. બ્રહ્મ તે જ્ઞાનરૂપ છે આપણું
જે આપણાપણું અહંતા તે મિથ્યા છે, પરમહતા જે બ્રહ્મ તે વિના
હું એવું કાંઈ છેજ નહિ, એ આપણે સિદ્ધ રીતે સમજ્યા. કારણ કે
જ્ઞાનથી જુદું કાંઈ પણ સમજી શકાતું નથી, બધું જ્ઞાનમય છે, ને જ્ઞાન
એકરૂપ, નિત્ય, બ્રહ્મ છે. જ્ઞાન જ્યારે એકરૂપ છે ત્યારે વૃત્તિરૂપે,
જુદા જુદા નામરૂપરૂપે, પદાર્થરૂપે, જે જાણાય છે તે શું છે ? એ બધો
પ્રકૃતિનો વિસ્તાર છે, સત્તિનો નથી. આપણે કાંઈ પદાર્થ જોયો, ને
તેને કાંઈક નામ આપ્યું; પણ વાસ્તવિક રીતે આપણે શું સમજ્યા ?
આપણામા જે સત્તિ છે તે બહાર નીકળીને પદાર્થમાની સત્તિ સાથે
એકરૂપ થઈ, અને પદાર્થરૂપ ધારણ કરી આપણને જાણાઈ, નામરૂપ-
રૂપે ઝાળખાઈ, પણ પદાર્થતું તત્ત્વ તો આપણે હાથ આવ્યું નહિજ.
જ્ઞાન અથવા સત્તિતું વૃત્તિરૂપે ભાસતું થયું, નામરૂપ જાણાયા, પણ
તે જ્ઞાના નામરૂપ એ જાણાયું નહિ, કેમકે જ્ઞાનથી જુદા પાડીને તે-
મને સમજી શકવા અશક્ય છે. ત્યારે એ નામરૂપ તે વાસ્તવિક
વસ્તુ નથી, જેનાથી—જ્ઞાનથી વૃત્તિરૂપતા થાય છે તે એ નથી, ત્યારે
મિથ્યાજ છે, માયા છે. જે નામરૂપાત્મક પદાર્થ તે માયા છે, પણ તે
જેના નામરૂપ છે તેતો માયા—મિથ્યા—નથી, એ ખુબ યાદ રાખવું.
આપણો જે જગત અનુભવ છે તે કેવલ નામરૂપાત્મક થયો—માયા.

ચયો સ્વમમા પશુ શું જણાય છે ? નામ અનેરૂપજ કે પીઠું કાઢ ? જેમ જગતા જે નામરૂપ જણાય છે તેનું નિદાન અગમ્ય રહે છે, તેમ સ્વમમા જે નામરૂપ જણાય છે તેનું પણ નિદાન અગમ્યજ છે. ત્યારે જગત માયા છે, સ્વમ છે, એમા સો સંશય છે ? આપણો અનુભવ એક સ્વમજ છે, નામરૂપાત્મક છે, માયા છે. પણ જેના નામ રૂપને સ્વમ કહીએ છીએ તેતો કાઢક છેજ, મિથ્યા નથી, એ બહુ સમજી રાખવું, નહિતો વ્યવહારમાત્રનો લોપ થવા બેસે, ને સર્વશત્ય વાદ જે કેવલ અસંગત છે, તે આતી પડે. જેના નામરૂપ માયારૂપે જણાયાં, તે વસ્તુ કદાપિ જણાવાની નથી, અજાતજ રહેવાની છે, અજ્ઞાનજ છે. સમજવાનું છે કે અજ્ઞાન એટલે ન્યાય કે પ્રેરેષિકવાળા જ્ઞાનનો અભાવ એમ કહે તે નહિ. આપણે જે વિચારે આત્મા છીએ તે પ્રમાણે જ્ઞાનનો તો અભાવ હોઈ શકેજ નહિ, અભાવ પણ જાનથી અભાવપણું પામે છે, એટલે અભાવ એમ કહેતાજ જ્ઞાનનો સ્વીકાર થયો, તો જ્ઞાનાભાવ ક્યા ગ્યો ? પણ અભાવ એવા ભાવરૂપ પદાર્થ છે, ને હોઈ શકે, કેમકે આપણે હમણાજ બતાવ્યું તેમ નામ રૂપના કારણરૂપ કાઢક છે છે ને છે તેજ અજ્ઞાન—ભાવરૂપ પદાર્થ. ત્યારે અજ્ઞાનને ભાવરૂપ માન્યું ત્યારે તે કેમ સમજી શકાયું ? તેને જણાવનાર પ્રમાણ શું ? પ્રત્યક્ષથી તો તે જણાનાર નથી, અનુમાનથી જણાવને પણ હેતુ જડતો નથી, ઉપમાનથી જણાવને તેના જેવું પીઠું કાઢ છે નહિ; કેવલ રૂપપ્રમાણ છે, પણ તેટલાજ ઉપર વેદાતને વિશ્વાસ નથી. ત્યારે ન્યાયપ્રેરેષિકવાળા ચારજ પ્રમાણ માને છે તે ઉપગત અનુપનબ્ધિપ્રમાણ પાચમું માનવુંજ પડશે. ઉપસન્ધિ થતી નથી, જે અજ્ઞાન કહીએ છીએ તેનું પ્રતિયોગી ઉપનબ્ધિ

ચતુ નથી, એટલે એ અનુપલબ્ધિરૂપ અનુભવજ પ્રમાણ છે. આ પ્રમાણે પ્રકૃતિ અથવા જડ જે સર્વદા ગૂઢ રહે છે તેના નામ માયા તથા અજ્ઞાન કેમ પડ્યા જે એ આપણે જોયું. આ બે નામનજ મૂલ્ય પ્રકૃતિની એ શક્તિરૂપે પણ વર્ણવવામા આવે છે. નામરૂપ પામવા એ એક પ્રકારનો પ્રકૃતિનો વિસ્તાર છે, માટે નામ રૂપાત્મક માયા તે પ્રકૃતિની વિસ્તાર પામવાની શક્તિ છે—વિક્ષેપ શક્તિ છે, વિક્ષેપ પામતા છતાં પણ પ્રકૃતિ સ્વત. કદાપિ સમજતી નથી, અવિર્ભૂત થતી નથી, સર્વદા ઢકાપલી—આટતજ—રહે છે, માટે ન જણાતા છતા હોનારૂપ જે અજ્ઞાન તે પ્રકૃતિની આનરણ્ય-શક્તિ માયા* અને અજ્ઞાન તેવું એક ત્રીજું નામ પણ છે. જે પદાર્થ જ્ઞાનથી જુદો ન છતા જ્ઞાનને વૃત્તિ પમાડવા સમર્થ છે, તે ક્ષાધ છે, છતા જેવું જ્ઞાન એકરસ નિત્ય છે, તેવો નથી, તેમ શયવાના શિંગડા કે વધ્યાનો પુત્ર નથી તે નથીજ, તેનો અત્યતભાવ છે, તેમ પણ એ પદાર્થ નથી એમ નથી. તે છે ખરો, ને નથી નહિ ત્યારે શું છે ? જે છે તે છે, પણ શી રીતે કહીએ ? કહેવામા, બોલવામાજ તેને આપણે સમજ્યા એવો અર્થ થશે માટે શું કહીએ ! આપણાજ્ઞાનમા તેની પ્રતીતિ થાયછે, છતા તે શું છે એ, જ્ઞાનથી તે કદાપિ જુદો નથી પડી શકતો માટે, કહી શકાતું નથી. ત્યારે ‘નથી કહી શકાતો’ એજ નામ એને આપવું—અનિર્વચનીય. વળી પણ ન્યાય-દાણા વિવાદ કરે છે કે સત્ પણ નહિ, અસત્ પણ નહિ તેનું નામ અનિર્વચનીય, તે સભવેજ કેમ ? તેજ અથવા અતેજ-તિમિર

*માયા એ નામ સામાન્યત નામરૂપવાચક કહ્યું છે, પણ તેનો બીજો પારિભાષિક અર્થ છે તે ઘોડા વિવેચન પછી સમજશે તેજ સ્થલે માયાનું નામ અવિધા એવું પણ છે તે સમજવીશું

એ વાત સભવે, પણ એની-માન અને અભાવની-વચ્ચે તે શું હોય ? કાંઈ હોવાનો સંભવજ નથી. અનિર્વચનીયનો આમ અર્થ કરીને તકરોરોગા પડવું નકામું છે, જેમ અજ્ઞાન તે જ્ઞાનનો અભાવ નહિ પણ એકરૂપે કહી નથી શકાતું તે રૂપ છે. આમ વધાર્થ વિવેકથી માયા, અજ્ઞાન, અને અનિર્વચનીય, એ શબ્દોનો અર્થ સમજી, યસિ તથા પ્રકૃતિના અનન્યત્વરૂપ બ્રહ્મનાદનો અર્થ બેસાડવો.

આત્મજ્ઞ નામ અનિર્વચનીયખ્યાતિવાદ. જેમ ન્યાય વૈશેષિક-વાળા આરંભવાદ એટલે પરમાણુ છે, તે અમુક પ્રકારના છે, તે ઇશ્વર પ્રેરણાથી સૃષ્ટિસર્ગ કરેછે, એમ માનેછે, તેમ નહિ, પણ પરમાણુ કે ગમે તે સૃષ્ટિનું ઉપાદાન થુ છે તે અનિર્વચનીય છે, તેમાં વળી ઇશ્વર અમુક કરેછે એ વાત અસંગત છે, ઇશ્વર એવો કર્તાજ્ઞ સિદ્ધ થતો નથી. માટે અનિર્વચનીયરૂપવાદ માનવો તેજ ખરું દર્શન છે. સામ્યવાળા કહેછે કે પ્રકૃતિપુરૂષ જુદા નથી, પણ પ્રકૃતિના પરિણામરૂપ નિશ્ચમાત્ર છે, એ પરિણામવાદ પણ આપણે કહી ગયા છીએ તેમ કીક નથી; જે અનિર્વચનીય છે તે પરિણામ પામીને નામરૂપે વ્યક્ત થાય છે, કે કેમ છે, એ સમજવું શક્ય છે. માટે પરિણામવાદ અસંગત છે. જે અનિર્વચનીયખ્યાતિ તેજ વિવર્તવાદ કહેવાયછે. વિવર્ત એટલે જે વસ્તુ જે રૂપે નથી તે રૂો તેને વર્તવી' છીપને રૂપ બાણુવું; દોરડીને સર્પ, માલા, જલધારા, બાણુરી. જ્ઞાનથી જુદુ એવું કંઈ સમજાય તેમ નથી, છતાં તે જ્ઞાનમાજ નામરૂપાત્મક વૃત્તિ સમજાય છે, તેનું કાંઈક અનિર્વચનીય નિદાન પણ છે; ત્યારે જે પદાર્થ છે તેતો સમજતો નથી, જે નામરૂપ બાણુય છે તે જ્ઞાનમાથી થયા એમ કહીએ તો જ્ઞાનની નિત્યતા ને એકરૂપતા એ

ખેનો ભગ થાય, અમુક પદાર્થમાથી થયા કહીએ તો તે પદાર્થ
 આપણે સમજ્યા એમ ખોટું કહેવું પડે - જ્ઞાન ભેગાજ તેમને આપણે
 ન જાણતા પણ જાણીએ છીએ, ત્યારે એજ રસ્તો ઠીક અને ન્યા-
 યપુરુષર કે સમિપ્રકૃતિરૂપ બ્રહ્મ તેના વિવર્ત તેજ નામરૂપ વિવર્ત
 શુ છે, કેમ થયો, ક્યાથી થયો, એ બધું અનિર્વચનીય. ન્યાયનાળા
 કહેછે કે છીપને રૂપ જાણી, ત્યારે કોઈ સ્થલે પૂર્વે પણ રૂપ જોયું
 હોવું જોઈએ, ને તેથી છીપને રૂપ જાણી, છીપને છે તે કરતા ખીજે
 રૂપે કહી—અન્યથાખ્યાતિ આમ હોયજ નહિ જો રૂપ પૂર્વે જાણેયુ
 હોય, અર્થાત્ જો નામરૂપનું માથાધર્મ પ્રથમથી ખમર હોય, તો તે
 નામરૂપનું નિદાન જે પ્રકૃતિ તે સમજાયથી હોતી જોઈએ એમ તો
 છે નહિ, તથા કદાપિ થરાતુ નથી, ત્યારે અન્યથાખ્યાતિ ખેડી છે.
 યથાર્થ રીતે પરિભાષાને અલબ્ધી ખોલીએ તો શુક્તિ તેમ રજત
 ઉભયે નામમાત્રજ છે. શુક્તિત્વ કે રજતત્વ ઉભય અજ્ઞાનજ છે,
 અનિર્વચનીય છે, આ કાઠક એવો ભાસમાત્ર થાયછે ને આપણી
 વૃત્તિ તે કાઠક રૂપ થાયછે, તથા તેને શુક્તિ રજત ઇત્યાદિ નામ
 આપેછે, પણ તે બધા નામજ છે, ખરીવાત તો વૃત્તિનું નિદાન જે
 જ્ઞાન તેજ છે, બ્રહ્મ છે, ને નામરૂપનું નિદાન જે આ કાઠક (રૂદમ્)
 તેતો અનિર્વચનીય છે. એક દષ્ટાન્ત માટે શુક્તિ એવું લઈને રજત
 એવું તેને નામ આપ્યું એમ ખોલીએ છીએ. વાસ્તવિક સકલના,
 કહી તે પ્રમાણે છે. શુક્તિના રજતાદિ નામ એ શુક્તિગત વિશેષ
 અને આવરણનો પ્રભાવ છે, અને તેથીજ નીચપૃષ્ઠત્રિકોણત્વ ઇત્યાદિ
 શુક્તિધર્મ આવરણ પામી, ચાકચક્ર ધર્મ રજત એવા નામરૂપે
 વિશેષ પામેછે. એમજ બ્રહ્મરૂપ અનિર્વચનીયના વિશેષઆવરણથી

કરી શાનાનંદિ આવરણ પામી, સદ્રૂપ નામાદિ વિક્ષેપ પામે છે. આવો વિવેક યથાર્થ સમજતા અન્યથાખ્યાતિવાદ ખોટો સમજશે. એજ પ્રમાણે આત્મખ્યાતિવાદ પણ ખોટો છે. ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધ કહે છે કે અનિર્વચનીય એવો આત્માથી બાહ્ય પદાર્થજ નથી, આત્માજ પદાર્થરૂપે બાસે છે—એનું નામ આત્મખ્યાતિ. પણ કોઈને કોઈ પ્રકારે બાહ્યપદાર્થનું અસ્તિત્વ તો સમજાવજ છે—તેની ઉપલબ્ધિ થાયછેજ*—એટલે તેનો અભાવ કેમ કહેવાય ? વળી આત્મા જે જ્ઞાનરૂપ અવિકારી છે, તે પદાર્થરૂપે પરિણમે પણ કેમ ? અનિર્વચનીયપણું કહી શકાય છે, પણ આત્માપણું કહી શકાતું નથી. સર્વવસ્તુ શૂન્ય રૂપ છે, કાંઈ છેજ નહિ, એમ કહેનાર શૂન્યવાદી બૌદ્ધ—અસત્ખ્યાતિવાદ લાવે છે. વસ્તુ છેજ નહિ, પણ જાણાય છે એ અસત્ખ્યાતિ. આમ હોઈજ કેમ શકે ? મૂલં નાસ્તિ કુતો રાખા, બોલતાજ બાધ, વદતોવ્યાધાત, કે છે નહિ ને. જાણાય છે!! મારે અસત્ખ્યાતિ અસંગત છે. છેવટ અખ્યાતિવાદ કોઈ ગીનાસદો લાવે છે, તે પણ ચાલશે નહિ. વસ્તુ હો, પણ તે કાંઈ પ્રતિબંધને લીધે યથાર્થ જાણાતી નથી, જેમ અંધકારાદિને લીધે રજ્જુ સર્પરૂપે જાણાય છે, રજ્જુ રૂપે નહિ—આ અખ્યાતિ. જ્યારે પ્રતિબંધને લીધે

* નામાવ ઉપલબ્ધેઃ એ સૂત્ર અને બાહ્ય જુઓ. આ પ્રમાણે જ્યારે ન્યાયાદિ પાત્ર તથા બૌદ્ધ સર્વેનું વેદાંતથી ખંડન છે, ત્યાંએક જૈન મત રહ્યો તેનું કેમ ? જૈન મતમાં અપેક્ષારૂપ પદાર્થમાત્ર માન્યો છે, તે હી છે, ને સચુક્તિક છે, પણ જ્ઞાનાતિરિક્ત અપેક્ષા ચાયજ નહિ, તથા જ્ઞાનને આપેક્ષિક માનતા અનવરથા ચાય, મારે અપેક્ષામાં ગૌરવ છે, તથા જ્ઞાનરૂપ બ્રહ્મ અને પદાર્થોની અનિર્વચનીયતા એમાં લાઘવ છે, તેથી તેજ સર્વકશ સર્વશાસતિરોમશ્ચિ—વેદાંતકેસરી છે.

વસ્તુજ સમજતી નથી ત્યારે તે વસ્તુને બીજેરૂપે જણવાની વાત
 તો પછી, પણ તે વસ્તુનું વસ્તુત્વ પ્રથમે કેમ જણ્યું સર્વથા
 જાનજ કેમ સમજ્યું ? આમ હોયજ નહિ, માટે અનિર્વચનીયત્વ
 કહો પણ અપ્પ્યાતિ ન કહો આમ અનિર્વચનીયપ્પ્યાતિરૂપિવર્ત
 વાદનડે નામરૂપાત્મક વિશ્વનો નિર્વાહ વાસ્તવિક રીતે થાય છે વિન-
ર્તનું મારણ શું હશે ? બ્રહ્મને કર્તાપણુ નથી હતા આરોપાય છે
 વિવિર્ત વસ્તુ યાથાત્મ્ય નથી હતા તેમ મનાય છે, આમ સાથી બને
 છે ? અજ્ઞાનને લીધે આમ બનેછે, એવુંજ નામ અધ્યાસ અધ્યાસ
 એટલે વસ્તુનું અન્યરૂપે ભાસવાપણુ એવુંજ નામ અનિર્વચનીયત્વ
 પણ કહીએ તો ચાલે અધ્યાસ અનાદિ છે, કેમકે અધ્યાસનું કારણ
 શોધવા જતા અનવસ્થા થાય છે જે પાય પ્પ્યાતિએ કહી તેમા
 પણ વસ્તુનું છે તે રૂપે નહિ, પણ કાંઈ બીજે રૂપે જણાવું, એવો
 અસ તો સામાન્યજ છે, એટલે અધ્યાસ એ તો સવેને માન્ય છે,
 કેવલ તે કેમ થયો એ બાબતમા મતભેદ છે તેમા પણ અનિર્વચ
 નીયપ્પ્યાતિરૂપે તેને માનવો એજ વાસ્તવિક છે એમ આપણે સિદ્ધ
 કર્યું છે જ્ઞાનરૂપ બ્રહ્મ તેનાથી, અધ્યાસ, રિવર્ત, અનિર્વચનીય,
 કાંઈ જુદું નથી, એટલે પરમ સત્તારૂપ બ્રહ્મ અથવા જ્ઞાન એજ
પરમદર્શન છે સર્વમા એકથી વધારે વાત માનીને સહિકાર્યનો
 નિર્વાહ બતાવવામા આવેછે, તથા તે અનેકરૂપ વસ્તુ પણ વિવિધ
 ધર્મયુક્ત માનની પડેછે, આ ગૌરવ છે તે કરતા એકલા બ્રહ્મથીજ
 નિર્વાહ થાય, ને તે બ્રહ્મ પણ નિત્ય તથા એક રસ રૂપ એટલે ના
 નાત્વરહિત, એ પરમલાઘવ છે વળી આખા જગતની વ્યવસ્થા,
 અને તેમા સુખદુઃખાદિ વિવેક તે બધું જેની મથાર્થ રીતે બ્રહ્મવાદ્યી

સમજાય છે, તેવી યથાર્થ રીતે ખીન્ન કોઈ વાદથી બેસતું નથી, એટલે બ્રહ્મવાદ તુચ્છ નથી. માટે લઘુ તથા અતુચ્છ એવું એજ દર્શન પરમ સત્યરૂપ છે.

કોઈ કોઈ વેદાતીઓ વિવર્તવાદથી સંતોષ માનતા નથી વસ્તુતઃ અનિર્વચનીયત્વ માનતા, બ્રહ્મ (જ્ઞાન)થી બિન્ન કોઈ વસ્તુ માનવા જેવું થાયછે, તેથી તેઓ અસંતોષ કરેછે. કહેછે કે જ્ઞાનાતિરિક્ત પદાર્થજ કયા છે ? કેવલ વૃત્તિજ વૃત્તિને જુએછે. આ વાત આપણે સમજાવી ગયા છીએ. ત્યારે જ્યાં સુધી વૃત્તિ છે ત્યાં સુધી પદાર્થછે. વૃત્તિમયજ છે. વૃત્તિઓ અનાદિ છે ને અંતઃકરણમા ઉઠ્યા કરે છે તથા બાસે છે. એ વૃત્તિનું નામ દષ્ટિ, ન તેનુંજ પદાર્થરૂપે જણાવું એનું નામ સૃષ્ટિ. આ દષ્ટિસૃષ્ટિવાદ. કોઈ એમ બતાવે છે કે એમ નહિ. સૃષ્ટિ બધી દષ્ટિમયજ નથી, સૃષ્ટિ તો છે, પદાર્થ અનિર્વચનીય રૂપે પણ છે, પણ તે કાંઈ બાધ કરે તેવા નથી; જીવને બાધ કરનાર, સુખ દુઃખ કરનાર, તો તેની પોતાની સૃષ્ટિ છે તે છે. પુત્રનું મરણ ન થયું હોય છતાં થયું એમ કોઈ કહે તો શોક થઈ આવે છે, એ શાથી ? વાસ્તવિક સૃષ્ટિ ને પુત્ર તેના મરણથી નહિ, પણ મિથ્યાસૃષ્ટિ ને માનસિકપુત્ર તેના મરણથીજ. ત્યારે સિદ્ધ સૃષ્ટિ તો સત્ય છે. પણ પોતે દૃષ્ટેલી સૃષ્ટિ મિથ્યા છે. સિદ્ધસૃષ્ટિ સત્ય છે ને સમજાતી નથી, છતાં બાધકારક નથી; પણ માનસિક સૃષ્ટિ ને સમજાય છે, તે મિથ્યા ને બાધકર્તા છે, એનું નામ સૃષ્ટિદષ્ટિવાદ. કેટલાએક ઉભયવાદ ઉપર અરુચિ કરી ને અવચ્છેદ તથા પ્રતિબિંબથી પદાર્થ સ્થિતિ સમજાવે છે. ને ત્રણ પ્રકારના પરિચ્છેદ આપણે કર્યા છે, તેજ અવચ્છેદ; અને બધું બ્રહ્મમય જ્ઞાનરૂપ છે, તેમાં અવચ્છેદ

સ્ત્રી ભાવના થાય છે એજ પદાર્થત્વ છે, બાકી વાસ્તવિક કંઈ નથી.
 અવગ્રહેદ અનાદિ છે, ને મિથ્યા છે. આ અવગ્રહેદવાદ. બ્રહ્મ એજ
બ્રહ્મગિંબરૂપ, જ્ઞાનરૂપ છે, તે પોતેજ પ્રતિબિંબ થઈ બાસે છે, ગિંબ-
પ્રતિબિંબ એકજ વસ્તુ છે, નામરૂપના નિદાનરૂપ પદાર્થ એવું કાંઈ
છેજ નહિ. આનું નામ બિંબપ્રતિબિંબવાદ. વિવર્તવાદમા અધ્યાસ
અનાદિ છે ને વિવર્તરૂપ નામરૂપનું નિદાન છે; અનિર્વચનીયરૂપે
પદાર્થ છે, પણ વિવર્તમાત્રજ ગમ્ય છે, ને જ્ઞાન એજ સિદ્ધ છે.
દષ્ટિદષ્ટિવાદમા દષ્ટિ અનાદિ છે, ને તે પદાર્થને સ્થાને બાસે છે,
 પદાર્થ છેજ નહિ. સૃષ્ટિદષ્ટિવાદમા માનસિક સૃષ્ટિના દર્શનરૂપ પદાર્થ
 છે, ને મિથ્યા છે, બાકી મિદ્ધનૃષ્ટિ છે તે તો અનિર્વચનીય, પણ છે,
 અગાધ છે. અવગ્રહેદ તથા બિંબપ્રતિબિંબ વાદમા અનાદિ અવગ્રહે
દરૂપ પદાર્થ છે ને મિથ્યા છે, કે પ્રતિબિંબરૂપ પદાર્થ છે ને મિંબ
પોતેજ પ્રતિબિંબ છે એટલે પદાર્થ છેજ નહિ આ પાચે વાદમા
અધ્યાસ, વૃત્તિ, મૃદિ, અવગ્રહેદ, અને પ્રતિબિંબ, એ રૂપે વસ્તુ
સ્થિતિ સમજાવવાનો પ્રયત્ન છે, પણ તેમ કરવા જતા બ્રહ્મથી
 અતિરિક્ત કાંઈક પણ માનવું પડેજ પડે, પછી તેને અધ્યાસ કહો,
 કે વૃત્તિ કહો, કે સૃષ્ટિ, અવગ્રહેદ, પ્રતિબિંબ, ગમે તે કહો. વાસ્તવિક
 રીતે તો બ્રહ્મ છે તે કોઈનું કારણ નથી, કે કોઈનું કાર્ય નથી, એ
પરમસત્તામા કાર્યકારણ છેજ નહિ, જ્ઞાતા, જ્ઞેય, જ્ઞાન એવો ભેદજ
નથી, પદાર્થો જે નામરૂપાત્મક જણાય છે તે કોના કાર્ય છે કે કારણ
છે એ વાત અનિર્વચનીય છે, કાર્યકારણ વ્યવસ્થાજ બની ચક્રતી
 નથી, કેવલ અનાદિ, નિત્યસિદ્ધ, એકરસ, જ્ઞાન માત્રજ છે—બ્રહ્મ
 છે. અદ્વૈત તે અદ્વૈતજ, એનું વર્ણન કરવું, એના વિષે વાત કરવી

તે બધું દૈત. “ નિરોધ નથી; ઉત્પત્તિ નથી, બંધ નથી, સાધક નથી, સુમુક્ત નથી, મુક્ત નથી, એમ જાણવું એજ પરમાર્થતા છે.”
 બ્રહ્મજ્ઞાન છે. વાણી અને મનથી પર છે તે બ્રહ્મ છે, બ્રહ્મ પણ અનિર્વચનીયજ છે. “ વાદવિવાદ, પૂર્વપક્ષ, ઉત્તરપક્ષ, બધું, દૈતભાષાથી બનેછે, અદૈતભાષામા તો વક્તા શ્રોતાને વચન, એવી બવહારરૂપ ત્રિપુટીમાત્ર, કાંઈ છેજ નહિ.” આનું નામ અગ્નિવાદ. કોઈ કોઈનું કારણ નથી, કંઈ થતું એ નથી ને થનારે નથી, છે તેમ છે, અજ્ઞાત છે. બ્રહ્મરૂપ પરમ અજ્ઞાતિ એજ કેવલ સત્ય છે. આ વાદ સર્વ અદૈતવાદિસંમત છે, ને કેવલ નિર્માધિ છે, તેથી પ્રાઢીરાદ કહેવાયછે. સિદ્ધ થયું કે જ્ઞાનાતિરિક્ત કાંઈ છેજ નહિ, હોય તોપણ અનિર્વચનીય છે. એ અનિર્વચનીય પ્રકૃતિ, તથા ગમિરૂપ જ્ઞાન, એ ઉભયના અનન્યત્વનું વિશ્વમાત્ર છે-બ્રહ્મ છે. આ અનન્યત્વ જગ્યાવવાનેજ ઉપનિષદો વારવાર સત્યાનૃતેમિથુનીકૃત્ત્વ સત્ય અને અસત્યના મિથુનરૂપ વિશ્વમાત્રને જોધે છે. નામરૂપાત્મક માયાનો જે અનિર્વચનીય પ્રવાહ છે તેજ જગત્, ત્યારે તેની ઉત્પત્તિ સ્થિતિના કાંઈ નિયમ હોઈ શકે કે નહિ? આપણે, આગળ ગમ્ય અને અગમ્ય એવા બેદ જ્ઞાનમાત્રપરત્વે કરી આવ્યા છીએ, તે ઉપર હવે લક્ષ કરો. ગમ્યા-ગમ્ય ઉભય જે વડે પોતાનું પોતાપણું પામે છે, એ જે પરમજ્ઞાનરૂપ બ્રહ્મ તે તો સર્વથા સિદ્ધ એટલે ગમ્યજ છે, પણ નામરૂપાત્મક જગત્ તે સર્વથા સિદ્ધ નથી તેમ ગમ્ય પણ નથી. એનું નિદાન અગમ્ય અનિર્વચનીય છે. છતાં એ નામ-રૂપની પરપરાનો જે અનુવંદ્ય આપણે જોઈએ છીએ તે ઉપરથી, કાંઈક કાર્યકારણભાવ, એ નામરૂપપરત્વે જેવો તેવો સકલી શકીએ છીએ. વસ્તુવાચ્યત્મ્ય તો આ-

પણે સમજવાના નથી, પણ નામરૂપાત્મક જે રચના છે તેનો કોઈક સંબંધ સમજી કામચલાઉ વ્યવસ્થા કરી શકીએ એમ છે. જેટલા નિભાગમા આવી વ્યવસ્થા સભવે છે તેટલાને વ્યાવહારિકસૃષ્ટિ એમ કહે છે—વ્યવહાર માટે માનેલી વ્યવસ્થા. એટલામાજ શોધમાત્ર, પદાર્થ વિજ્ઞાનાદિ શાસ્ત્રમાત્રનો સમાવેશ છે. જે કેવલ જ્ઞાનરૂપ, સર્વના ઐક્યરૂપ, બ્રહ્મદર્શન તે તો પારમાર્થિક સૃષ્ટિ છે, તેમા વ્યાવહારિક વ્યવસ્થા છેજ નહિ. વ્યાવહારિક જગતમા તો આજ હોય તે કાલે શરી જાય, કાલ હોય તે દશ દિવસે બદલાઈ જાય, દશ દિવસે હોય તે વર્ષે જુદું થાય, વર્ષે થાય તે સો વર્ષે ખોટું પડે, ને સો વર્ષનું યુગયુગાતરે ખરૂ થાય—એમ થયાજ કરે, પણ પારમાર્થિક એકરૂપ જ્ઞાનમય બ્રહ્મ, દિવસ, વર્ષ, યુગ, કંપ, સર્વથા નેમનું તેમજ રહે. ત્યાર વ્યાવહારિક નામરૂપાત્મક સૃષ્ટિનો કંઈ આપણે નિવારીએ. વ્યાવહારિક વ્યવસ્થા ગમે તેની યાઓ તેમા અદ્વૈતદર્શનને કાંઈ બાધ નથી, અદ્વૈતરૂપ પારમાર્થિક વ્યવસ્થામા વ્યવહાર છેજ નહિ, મિથ્યા છે, એટલે વ્યાવહારિક ગમે તેમ માનો, આજ માનેયુ ગમે તો કાલે ખોટું પડે, પણ પારમાર્થિક કદાપિ ફરનાર નથી. અર્થાત્ આ દર્શનને અમુક વ્યાવહારિક વ્યવસ્થાજ સિદ્ધ એવો આગ્રહ નથી, છતાં કોઈક પ્રકાર, સિદ્ધવત્ માની, બતાવે છે જાનથી અતિરિક્ત કાંઈ છેજ નહિ એટલે પરિચ્છેદરૂપ જે નામરૂપાદિ હું, તું, તે સર્વ, જ્ઞાન-

*જેમ વ્યાવહારિક ને પારમાર્થિક જે જગત્ માન્યા તેણે એ- પ્રતિભાસિ પણ મનાય છે જેમ જગત્ અવસ્થા તે વ્યાવહારિક, ને પરમ નિષ્કિંચ જ્ઞાનાવસ્થા તે પારમાર્થિક, તેમ ન મરૂપમાત્રજ રચનાવસ્થા તે પ્રતિભાસિ.

દષ્ટિમા તો એકરૂપજ છે, આપણા પિણ્ડ સિવાય ખીલ્લુ અનુભવ-
સ્થાનજ નથી, જ્ઞાન પામવાનું સિદ્ધસ્થાન નથી—નામરૂપાત્મક પિણ્ડ
અને સર્વમય બ્રહ્માડ તે એકરૂપજ છે પિણ્ડે તેજ બ્રહ્માણ્ડે ત્યારે
પિણ્ડમ શુ જણાય છે? જેમ અત્યંત સુસુપ્તિલાય, એ કેવલ અજ્ઞા-
નનો અનુભવ આપણા પિણ્ડમાજ થાય છે, ને તે ઉપરથી આપણે
બ્રહ્માડમા પણ અનિર્વચનીય અજ્ઞાનરૂપ પદાર્થત્વ સિદ્ધ માન્યુ છે,
તેમ એજ સ્થિતિમા ખીલ્લુ પણ અનુભવો ઉડી શકે છે. સુસુપ્તિકાલમા
અત્યંત અજ્ઞાન છે, છતાં તેમાં જ્ઞાનનો અત્યંત અભાવ નથી, કેમકે
તેમ હોય તો જગ્યાપછી જે એવી સ્મૃતિ થાય છે કે ‘હું સુષો
ઉઘો’ તે, મૂને જે સુષ્પ અનુભવાયુ ન હોય તો બને નહિ આ
ઉપરથીજ આપણે જ્ઞાનની નિત્યતા એકરૂપતા, અને અજ્ઞાનનું ભાવત્વ,
તથા નાનાધીત્વ, જાણી શકીએ છીએ સુસુપ્તિકાલમા આપણનું આપણા
દેહનું પગ્નુ બાન હોવું નથી કેવલ અજ્ઞાનજ હોય છે, જગ્યા જગ્યાપછી
તરતરજ સુતા પડેવાની જે વાતો હોય તેનું અનુસંધાન જની આવે
છે ત્યારે એ અનુસંધાન પામવાની જેને શક્તિ છે એવો કોઈ એક
અંશ આપણામા છે જાગીએ છીએ ત્યારે તેજ અંશથી અનુસંધાન
થઈ બધો વ્યવહાર બને છે, પણ જગ્યા ન હોઈએ તો વ્યવહાર બ
નતો નથી, માટે વ્યવહારનો અભિમાની અંશ આપણામા જે છે તે
જાગ્યત અવસ્થામા અનુભવાય છે. એમજ સ્વમાનસ્થામા યદ્યપિ
જાગ્યત અભિમાની અંશ નિરોધીત છે તેમ સુસુપ્તિ અભિમાની અંશ
પણ અવસ્થામા અતર્મીત છે, તથાપિ સ્વમાનસ્થામા પ્રવર્તે છે, ત્યારે
સ્વમાનસ્થામા પણ કોઈ અંશ છે ખરો. સુસુપ્તિ, સ્વમાન, જાગ્યત, એ
ત્રણ અવસ્થાના જે ત્રણ અભિમાની અંશ આપણા પિણ્ડમાજ અ-

સુખવાય છે તે આપણા ત્રણ દેહ કારણ, સૂક્ષ્મ, અને સ્થૂળમા રહે છે.
 કારણદેહમાના સંકારથી સૂક્ષ્મમા પ્રેરણા થાય છે, ને અહંકાર પ્ર-
 કટે છે, તે અહંકાર સ્થૂળને પ્રેરે છે, એટલે સ્થૂળસાથે સૂક્ષ્મ તથા કારણની
 એકતા થઈ, વ્યવહાર—હું કરું, અમુક મારું છે—એવો વ્યવહાર સં-
 બવે છે—જાગ્રતમા હું ને મારું એ અહંકાર છે તે સ્વપ્નમા અર્થો નથી
 જેવો છે, ને સુષુપ્તિમા અત્યંત નર્થાન નથી. પણ સુષુપ્તિસમયે.
 કારણદેહને, તે દેહના સસ્કાર છે. તેનો પુનરુદ્ભવ શ્વાથી પાછો
 વ્યવહાર બની આવે છે, ને સ્થૂળાનુગત સુખ દુઃખ સંબવે છે. જે
 સર્વદા સુષુપ્તિ રહે સર્વદા સંકારનો એટલે વાસનાનો તિરોભાવ
 રહે, તો કેવલ જ્ઞાનમય—આનંદમય, સુખમય, હૃદ્યાભાવમય—
 ત્રિધિતિ ચાલ્યાન કરે. એજ બ્રહ્માવ. જાગ્રતમા પણ સુષુપ્તિ થાય
 જાગતા ઉધાય, તોજ આપું બની શકે. આનુ નામ તૃપ્તિવસ્થા.
 તૃપ્તિવસ્થામા કારણ, સૂક્ષ્મ, સ્થૂળ, સર્વનો અભાવ છે—વ્યાવહારિક
 જાગ્રત નથી, પારમાર્થિક એકરમ જ્ઞાનમાત્રજ—બ્રહ્મ છે, મનોવા-
 ગોચર છે, અવધૂર્ય છે. જેમ જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ, ને તૃપ્તિ,
 એ ચાર પિણ્ડગત છે; તેમ સૃષ્ટિ, અનાતરપ્રલય, મહાપ્રલય, ને
 સદ્રૂપતા, એ ચાર બ્રહ્માણ્ડગત છે. એજ રીતે કારણ, સૂક્ષ્મ, સ્થૂળ,
 ને સર્વના ઔક્યરૂપ બ્રહ્મ, એ ચાર દેહ પણ, જેમ પિણ્ડમાત્રને છે,
 તેમ બ્રહ્માણ્ડને છે. ત્યારે હવે સૃષ્ટિકાર્ય કેમ ચાલે છે એ જાણવું
 કઠિન નથી, કેમકે આપણને આપણા પિણ્ડમાજ આખી સૃષ્ટિનો
 અનુભવ છે, તેજ અનુભવને વિસ્તારી લેવાની જરૂર છે. જેમ આપણે
 પિણ્ડથી બ્રહ્માડ ઉપર ગયા, તેમ બ્રહ્માણ્ડથી પિણ્ડ ઉપર આવીએ

ઝેટલે વિવેક થઈ રહેશે.

સુપ્રમિથી જાગૃતતા આવતાં આપણને કોણ જાગાડે છે ? કોઈ નહિ. આપણે આપણી મેળેજ જાગીએ છીએ, આપણો સ્વભાવજ એવો છે. ત્યારે બ્રહ્માણ્ડને પણ મહાપ્રલય પછીની ગાઢ સુપ્રમિતાથી કોણ સૃષ્ટિરૂપે જાગૃત કરે છે ? એનો સ્વભાવજ જાગૃત થવાનો છે. ત્યારે સૃષ્ટિકર્તા ઈશ્વરની કલ્પના ક્યા મઈ ? ઈશ્વરકલ્પના તે કલ્પનાજ હરી. લોકોમા અર્થાત પ્રાણીમાત્રમા જેમ સ્વતઃજ લીલા કરવાનો પ્રવર્તવાનો સ્વભાવ છે તેમજ અનાદિ સત્ સ્વતઃ પ્રવર્તે છે*. ઉપનિષદો એજ કહે છે. પૂર્વે બધું એક સતરૂપ હતું, તે સતે હું એક છું તે બહુ થાઉં એમ ધારી જોયું, ને સૃષ્ટિકાર્ય સંભાળવા લાગ્યું. ધારીને ઇચ્છા કરીને જોયું, એમ દહેવાથી અમુક ઈશ્વરને ઇચ્છા થઈ ને તેણે જોયું એવો અર્થ નથી, અર્થ ઝેટલોજ છે કે 'ઇચ્છા કરી જોયું' એવો ચેતનધર્મ કેવલ જડને હોઈ ન શકે, માટે તે જે મૂલ્ય સત્ તે કેવલ જડ ન હતું, પણ જડ ચેતનના અનન્યત્વરૂપ—બ્રહ્મરૂપ હતું સૃષ્ટિકાર્ય, અઆકૃત ઝેટલે નામરૂપે રહિત, એક ગ્સમય સત્માંથી થવા લાગ્યું, કોઈએ દયુ એમ નહિ, પણ સ્વતઃજ થવા લાગ્યું. એ ઉપર છાન્દોગ્ય, ખૂદદાર્ણ્યક, 'સ્વેતાશ્વતરાદિમા, ઉર્ણુનાભિ ઝેટલે કરોળીઆનું ઉદાહરણ છે, તેથી એવોજ અર્થ થવો જોઈએ. જેમ ઉર્ણુનાભિ જે જડચેતનાત્મક છે તે પોતાની મેળેજ પોતામાથી જાગ પેદા કરે છે, ને પોતેજ નિમિત્તકારણ તથા ઉપાદાનકારણ થાય છે, તેમ મૂલ્ય જે જડચેતનના અનન્યત્વરૂપ સત્ તે પોતેજ સૃષ્ટિમાત્રવું

*લોકયત્તુલીલાકેવલમ્ એ ચત્રનો અર્થ આમ સંગત થાય છે.
 ઈન્દુઓ અક્ષયન રેશતેનાંશદમ્ અને સારીરભાષ્ય.

અભિનિમિત્તોપાદન કારણ છે. સ્વતંત્ર પ્રવર્તે છે. એતન અંશ વિ-
વર્ત પામે છે, ને જડઅંશ પરિણામ પામે છે. જેમ કારણદેહાભિમાની
શુદ્ધચૈતન્ય, સદ્ધમ સ્થૂલદેહાભિમાની જીવ દહેવાય છે, તેમ મૂલ ચિત્ત
એતન, જ્ઞાન—સ્થિતિપરત્વે નામ માત્ર પામે છે. વિવર્તે છે, ને જેમ
કારણરૂપ અદ્વિત્યદેહ, સ્થૂલરૂપ જડદેહે સ્પષ્ટ જણાય છે; તેમ મૂલ
જડઅંશ—પ્રકૃતિ—જુદા જુદા વિકાર પામે છે, પરિણમે છે. તારે સ્વ-
તઃપ્રવૃત્તિ ને કહી તે પરિણામી પ્રકૃતિને જ છે. ચિત્તને નહિ, તે તો
આવિકૃતજ છે સત્ત્વ, રજસ્ ને તમસ્ એ ત્રણ ગુણાત્મક પ્રકૃતિ છે,
ને તેમાનો જ્ઞેશ તે તેને પ્રવર્તવિનાર છે મૂલ સત્ત્વરૂપ બ્રહ્મ તેજ
પ્રકૃતિ રૂપ પણ ગણાય, એટલે તેમા ને રજો શને લીધે સદ્વિસભવ તેને
ઉપનિષદે વાયુ એમ કહે છે. બ્રહ્મમા વાયુ-શબ્દ-ચવાથી મૃદિ,
ને વાયુ અથવા શબ્દ મહિત સદ્વિકન્દ્રસ્થ જે બ્રહ્મ તેજ શબ્દમય.
આવી સંકલના મીસર ધર્મમા તથા યાદુદી ધર્મમા છે, ને શબ્દ
બ્રહ્મને તેનો લોગોસ કહે છે. જંદ અવસ્તામા તેને બદમન કહે છે.
તાત્પર્ય એટલું જ છે કે બ્રહ્મનો ચિદશ તો આવિકૃતજ છે. પણ પ્રકૃ-
તિઅંશ રજોગુણે કરીને સ્વતંત્ર સ્કુરણ પામી પરિણમે છે. વાયથી
કે રજોગુણથી પ્રવૃત થયેલી પ્રકૃતિ સત્ત્વપ્રધાના અને તમ પ્રધાના એમ
એ રૂપે પરિણમે છે. સત્ત્વપ્રધાનામા પણ રજો શને લઈ શુદ્ધાશુદ્ધ-
બેદ પડે છે, એટલે શુદ્ધસત્ત્વપ્રધાના ને અશુદ્ધસત્ત્વપ્રધાના એના બે
પ્રકાર થાય છે. શુદ્ધસત્ત્વપ્રધાનામા ને ચિદંશ બાસે છે તેને ઇશ્વર
એવું પારિભાષિક નામ આપેલું છે. પારિભાષિક એટલામાટે, કે તે, હાથ-
પગને આબેનારો વૈકુંઠવાસી ઇશ્વર નથી, પણ અમુક પ્રકૃતિમા ચિદશ
બાસતું સદ્વિકાર્પતું એક ગિંદુ છે; એ સ્થલથી બીજી બધી પ્રવૃત્તિ

ચાલે, માટે પુરાણવાળા એનેજ હાથપગ આરોપીને ઇશ્વર દરાવી બેઠા છે. શબ્દબ્રહ્માત્મક લોગોસપૂજક ચાહુદીઓના અનુયાયી ક્રિસ્ચીઅનો પણ કોઈમંત્ર જેની ચાહુદી ધર્મના કેઆલાનાત્મક પુસ્તકમાના લોગોસ સાથે એકતા સમજાય છે, તેને હાથપગવાળા ઇશ્વરરૂપે કલ્પેલા લોગોસનો પુત્ર દરાવી બેઠા છે. પારિભાષિક ઇશ્વરસહિત શુદ્ધસત્તાપ્રકૃતિ તે આપ્યા એ નામથી બ્યારાય છે. અશુદ્ધસત્તામા ચિત્તનું જે પ્રતિબિંબ તેને પ્રાગ દહેછે; ને તે સહિતની પ્રકૃતિ તેને અવિધા દહેછે. જે સત્ત્વપ્રધાનપ્રકૃતિના બે અંશ તે વિશેષ પરિણામ પામી શકતા નથી, ને નજ પામે કેમકે તેમા રજ્જેશનું બલ નથી; પણ જે તમઃપ્રધાનપ્રકૃતિ છે તેમા રજ્જેશ ધણો હોય એટલે, તે બહુ પરિણમે છે. પ્રાગસહિત જે પ્રકૃતિ તે અવિધા, અર્થાત્ વિધા—ગાન—નહિ; પ્રાગને પેનાનું ચિદ્રૂપત્વ ન સમજવા દેનાર, અગાન. આ પ્રાગસહિત જે અવિધા તેજ વિશેષાવરણશક્તિ સહવર્તમાન છે, ને કારણદેહ દેવવાય છે. કારણદેહ, આપણે જ્ઞેયું છે, કે અગાન તિગ્સ્કૃત ગાનમય સુખદુઃખાભાવરૂપ, છે, તેથી તેને આનંદમય કોય એમ દહેછે. કારણદેહ, તેના આનંદમય કોય, અને પ્રાગ તેમા અભિમાની. કારણદેહઅપ્રાગ એજ અતે જીવ યગે; એનેજ બોક્તા કહીએ. કેમકે એનેજ માટે જાણે પ્રકૃતિના બીજા અશો પરિણમે છે, વિસ્તરે છે, ઇશ્વર, તમઃપ્રધાનપ્રકૃતિને, લિંગ સ્પૃહાદિરૂપે વિસ્તારી, પ્રાગને તેમા જોડી, જીવત પેદા કરે છે, ને એમ, ભોગ-સુખદુઃખાદિ ઉદ્ભવે છે. એ પ્રાગમાટેજ મુદ્ધિ તેથી તે બોક્તા. માયાસહિત ઇશ્વર અને અવિધાસહિત પ્રાગ, તે, બ્રહ્માડ અવે પિણડના, કર્તા બોક્તારૂપ કારણદેહ છે. આમ છે એટલે જે તમઃપ્રધાનપ્રકૃતિ છે તેમા ઇશ્વર-

સ્થાનથી પ્રેરણા થાયછે, ને તેમાંથી પ્રથમ તો શબ્દ—વાયુ—રજ્જેશ ગુણસહિત આકાશ થાયછે, આકાશમાંથી શબ્દને લીધે વિકૃતિ થતાં શબ્દ તથા સ્પર્શ ઉભયાત્મક વાયુ પેદા થાયછે, તે વાયુમાંના શબ્દની વિકૃતિથી, શબ્દ સ્પર્શને રૂપગુણવાળું તેજસ પ્રકટે છે. તેજસમાં શબ્દને લઈ વિકૃતિ થતાં, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, અને રસ, ગુણસહિત જલ ઉદ્ભવેછે, ને જલમાંના શબ્દની વિકૃતિથી, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ને ગંધ યુક્ત પૃથ્વી સ્થિર થાયછે. વાયુ પાંચ પ્રકારે વર્તેછે, કે કાષ્ઠ દર પ્રકારે પણ ધારેછે. પિણ્ડમાત્રમાં વાયુ પાંચ કર્મ કરતો જણાય છે, જીવનવ્યાપાર, ઉત્સર્ગકર્મ, પાચનક્રિયા, ઉર્ધ્વગતિ, અને ગતિસામાન્ય— ને હૃદય, ગુદા, નાભિ, કંઠ, તથા સર્વાંગમાં રહી, પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન, વ્યાન, એ નામ પામેછે. વરગુતઃ વાયુ એકજ છે, પ્રાણમયજ છે, પણ આવી પાંચ સંજ્ઞા તેને કર્માનુસાર કરાવી છે. ત્યારે પૃથ્વીપર્યંત પાંચતત્ત્વ થતાંજ, વાયુ—પાંચપ્રાણાત્મક—થયેલા હોય છે, એટલે અક્ષાંડનો પ્રાણ ઉદ્ભવે છે. એનું નામ પ્રાણમયકાશ જે પાંચ તત્ત્વ ઢાંચાં તેમાં તમેાંશ પ્રધાન છે, પણ કાષ્ઠક સત્ત્વાંશ તથા રજ્જેશ પણ રહેલા છે, એટલે સત્ત્વાંશને લેઈ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય,— ઓત્ર, ત્વગ્, અક્ષિ, રસના, પ્રાણ, જે આકાશ, વાયુ, તેજસ, જલ, અને પૃથ્વી તત્ત્વની બનેલી છે—તે જન્મે છે; અને રજ્જેશને લેઈ એજ પાંચતત્ત્વપ્રાધાન પાંચ કર્મેન્દ્રિય—વાક્, પ્રાણિ, પાદ, પાપુ, ઉપરથ—જન્મ લે છે, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય તે અંતઃકરણ—જ્ઞાન પામવાનું આંતર ઈન્દ્રિય, સાધનઃ અંતઃકરણનો ધર્મ દ્વિધા છેઃ મન, બુદ્ધિ મન બે પ્રકારે વર્તે છે. સામાન્યતઃ વસ્તુ નિરીક્ષણ, આ કાંઈક એવું જણવાપણું, એ મન; પણ તે કાંઈકને અસુક -વ્યક્તિરૂપ ધારવું, દ-

દત્તિનું તે પદાર્થરૂપ થવું, એ ચિત્ત, ને તે ચિત્તરૂપરૂપિ તેનો હું માતા,
 હું બોક્તા, હું કર્તા, એમ થવું તે અહંકાર. જાણવાપણું, અને તે
 પછી માફ ને હું એ બધું મન. એવા જ્ઞાનનો વિવેક કરી આ ખોટું
 આ ખરું એમ નિશ્ચય કરનાર તે બુદ્ધિ. જેમ પ્રાણધર્મ તે પ્રાણમ-
 યકોશ, એમ મનો ધર્મ જેમાં પ્રધાન તે મનોમયકોશ, અને બુદ્ધિ-
 ધર્મ જેમાં પ્રધાન તે વિજ્ઞાનમયકોશ. આપણે પિરૂડપરતે જોયું છે
 કે સ્વભાવસ્થામાં પ્રાણધર્મ હોય છે, મનોધર્મ પણ હોય છે, બુદ્ધિરૂપ
 જ્ઞાનધર્મ પણ હોય છે, તથા જવા આવવા રૂપ કર્મેન્દ્રિયના ધર્મ પણ
 હોય છે, ત્યારે સ્વભાવિમાની સૂક્ષ્મદેહ તે એ બધાનો જ હોવો જોઈએ.
 આમ બ્રહ્માંદનો સૂક્ષ્મદેહ સત્તર તત્ત્વનો બને છે, પાંચ પ્રાણ, પાંચ
 જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, અને મન તરત બુદ્ધિ. કારણદેહ તે આ-
 નંદમયકોશ, તેમ જ્ઞાનકર્મેન્દ્રિયરૂપ સૂક્ષ્મદેહ ને પ્રાણ-મનો-તથા
 વિજ્ઞાન-મયકોશ. સૂક્ષ્મદેહને લિંગદેહ એવું નામપણુ અપાય છે. બ્રહ્મા-
 ણ્ડના કારણદેહસહિત ઇશ્વર, તે સૂક્ષ્મદેહગત હિરણ્યગર્ભ, ઇશ્વરજીવિરણ્ય-
 ગર્ભપ્રાણ વિજ્ઞાનાદિ રૂપે સ્ફુરિત સુવર્ણરૂપ. મૂલ ઇશ્વર, અંતર્યામીએટલે સ-
 ર્વને અંદરથી યમન-પ્રેરણા કરનાર કહે છે, તેમ હિરણ્યગર્ભને સૂત્રાત્મા
 એટલે સર્વમાં સૂત્રરૂપે રહેલો, વિશ્વમાત્રને માલના મણિદાની પેઠે
 સૂત્રરૂપે કારણ કરનાર, એમ કહે છે. મૂલ અવિદ્યામાં રહેલો જે
 પ્રાણ, જે વ્યક્તિનો કારણદેહ તથા આનંદમયકોશ, તે લિંગદેહમાં
 તેજસ એ સંગ્રા પામે છે. આમ કારણદેહ તથા લિંગદેહ—બ્રહ્માણ્ડના
 તેમ પિણ્ડના ધડાય છે. હવે સૂક્ષ્મ દેહ થવાનો છે. મૂલનાં જે આકાશ-
 આદિ પંચતત્ત્વ કે મહાભૂત, તે ઇશ્વરસ્થાનથી ગતિમાન થાય છે, ને તેમ
 સ્થાન જાય છે; હેવટ પ્રત્યેકનાં બે બે વિભાગ થઈ જાય છે; પ્રતિબ્ધ

ધર્મના પાછા બે વિભાગ થાય છે, ને તે અર્ધાર્ધના પુનઃ બે થાય છે. આમ પ્રતિતત્ત્વ પંચધા વિભક્ત થાય છે. પ્રતિતત્ત્વના અર્ધના ચાર ભાગ, પોતા સિવાયના તત્ત્વના અર્ધભાગ સાથે મિશ્રણ પામે છે, ને એમ પચીસ મિશ્ર તત્ત્વ પેદા થાય છે. આનુ નામ પંચીકરણ. એ પંચિકૃતભૂતમાયી સ્થૂલદેહ પેદા થાય છે. લિંગદેહાભિમાની હિરણ્યગર્ભ અથવા સૂત્રાત્મા તે સ્થૂલદેહાભિમાની વિશ્વાનર અથવા વિરાટ, પિણ્ડનો સ્થૂલદેહ તે જીવ. એક એક વસ્તુ તે જીવ, જે હાલે તેજ જીવ એમ નહિ, વસ્તુમાત્ર, વ્યક્તિત વ્યક્તિતરૂપે જણાય તે સર્વ, પૃથ્વર, વૃક્ષ, કીટ, પતંગ, સર્વ—જીવ. એન નામ વ્યદિ. એ બધી વ્યદિનો સ-સુદાય, વ્યક્તિમાત્રનો સરવાળો, તે વિરાટ; એનું નામ સમદિ. વ્યદિસમદિનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ સમજવા ઉદાહરણ કરીએ. ઝાઝા વૃક્ષનો સમૂહ તે વન—સમદિ, વૃક્ષ વૃક્ષ એક એક તે વ્યદિ. એમ પિણ્ડ પિણ્ડ એક એક જીવ તે વ્યદિ, સર્વજીવ સમગ્ર બ્રહ્માડ તે સમદિ ત્રણે દેહ પરતે વ્યદિસમદિની યોજના સમજરી. જેમ કારણદેહ આનંદમય છે, લિંગદેહ પ્રાણ મન અને બુદ્ધિમય છે, તેમ સ્થૂલદેહ અન્નમય છે. સ્થૂલ દેહનો સંભવજ પોષણથી, અન્નથી છે અન્ન ઉપર તેનો આધાર છે, માટે તે અન્નમયકોશ. આ પ્રમાણે આપણે બ્રહ્માણ્ડ તથા પિણ્ડના ત્રણ દેહ અને પાંચ કોશની વ્યવસ્થા સમજ્યા, અને જેમ પિણ્ડે તે બ્રહ્માડે જોઈ ગયા હતા, તેમ બ્રહ્માણ્ડે તેજ પિણ્ડે એ પણ જોઈ ગયા વસ્તુમાત્ર એટલે જીવમાત્ર ત્રણદેહ ને પંચકોશાત્મક છે, પણ તેમા ન્યૂનાધિક અંશ તિરોભૂત હોય છે; છતાં સર્વે વસ્તુ કાલક્રમે તે સર્વે દેહનો આવિર્ભાવ પામ્યાવિના રહેતી નથી—એનું નામ / પુનર્જન્માદિ વ્યવસ્થા.

જડ ચેતન એ બેદ મિથ્યા છે, જે આપણને પાપણાદિ જડ જણાય છે, તેમા પણ નહીં દેહને પચકોશ નથી એમ નથી, લિંગનો તથા મન અને વિજ્ઞાનો તિરોભાવ માત્ર છે. કોઈ કાને એ સ્થિતિ બદલાઈ એજ પદાર્થ લિંગદેહના આવિર્ભાવનાજો પણ થશે થવોજ જોઈએ કશું એકની એક સ્થિતિમા રહેતુંજ નથી, બધું ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામ્યાજ નય છે, માટે સ્થિતિ સ્થિતિનો જે ફેરફાર તેજ મરણ એક કણનો પણ નાશ તો થઈ શકતોજ નથી, માત્ર અવસ્થાતર થાય છે, તો એકથી બીજી અવસ્થાએ જવું તે મરણ મરણથી અનુદેહનો દ્વસ-ભગ-નય છે, પણ લિંગદેહનો દ્વસ થતો નથી, તો કારણનો તો થાયજ કયાથી ? મરણ છે તે સુપ્રતિ જેવું છે. સુપ્રતિમા કાગ્નિદેહ છે, ને સ્થૂળ દેવલ નથી, ત્યાં લિંગ કાઈક છે નથી (પ્રાણ, માન દત્યાદિ છે માટે), એમજ મરણમા સ્થૂળનો ભગ છે, તે દેહ નથીજ, કારણ તો સર્વથા છેજ, ને નિગ છે નથી અર્થાત્ લિંગદેહ મરણથી મરતો નથી તે તો બીજી અવસ્થામા જાય છે ને અનુકૂળ સ્થૂળમા ફરી આવિર્ભાવ પામે છે * આમ ઉત્તરોત્તર વ્યક્તિમાત્ર, જીવમાત્ર, પદાર્થમાત્ર, સ્થિતિ બદલ્યા જાય છે, મરણ નથી કોઈ દેહને કે માણસનું પથ્થર થઈ જવું બને કેમ ? માણસ સુધી વૃદ્ધિ પામેલો કારણદેહ શરી પાપાણમા પડી જાય એ થાયજ નહિ બધુમા બધુ તો બીજી માણસના થાય જગ વિચાર દગ્ગાની જડગ છે વધવું ને પાછા પડવું એ આપણી દૃષ્ટિએ તુલનાવ ચન્દ્ર સન્દ છે પરમાર્થે વૃદ્ધિએ નથી ને હાનિએ નથી, સર્વથા વૃદ્ધિજ છે. કેમકે જેને જે સ્થિતિ થોડી છે તે સ્થિતિમા તે જાય છે

ને ત્યા રહી બીજી - સ્થિતિ માટે મથેછે. પાપપચાસ જીવમાના કેટલાક એક સ્થિતિએ પહોંચે, કેટલાક ત્યા ન પહોંચતા રહી જાય, કેટલાક વખતે હોય ત્યા પણ રહી ન શકે ને તેથી પાછા હઠી જ્યા રહી શકે ત્યા જાય, આમ થવાથી આ ત્રણે અવસ્થા આપણને વૃદ્ધિ દાનિરૂપે સમજાય, પણ વસ્તુતઃ સર્વે પોતપોતાને યોગ્યસ્થાને પુનરુદ્ધમ માટે નિયત થઈ ગયા, વૃદ્ધિજ થઈ, બીજું કાંઈ થયું નહિ. ત્યારે સર્વાંશે પુનર્જન્મ થવો જ જોઈએ ને થાયછે, એમાં અસંભવ કે શંકા કાંઈ છે જ નહિ. ધણા એક એવી શંકા લાવે છે કે પુનર્જન્મ હોય એ તો વાસ્તવિક છે, પણ અમુક વ્યક્તિ જ પુનઃ જન્મી એમ કેમ મનાય ? જો આપણને આપણા ગયા જન્મનું સ્મરણ હોત તો આ વાત માની શકાત, પણ તેમ છે નહિ, ત્યારે લિંગદેહના એક સ્થિતિથી બીજી સ્થિતિમાં જવારૂપ પુનર્જન્મને કેમ મનાય ? આપણને સ્મૃતિ નથી એ ખરી વાત છે, પણ તે નથી એમાંજ લાભ છે. સ્મૃતિ ન હોવાથી જ આપણે શુભ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થઈ પુરુષાર્થ કરી વધારે ઉત્તમ ગતિને યોગ્ય થવા મથીએ છીએ. એ સ્મૃતિ ન જ હોવી જોઈએ ને નથી. શા માટે ન હોવી જોઈએ એ શંકા કરવી તે અનિપ્રજ્ઞ છે, અર્થાત્ એવી શંકાજ સંભવે નહિ, ને સંભવે તો મનુષ્ય જ્ઞાનમાત્ર ઉદ્ધુ વળવા બેસે. શા માટે આમ નથી એવી શંકા જો વાસ્તવિક ગણીએ તો આપણને કાંઈ જ્ઞાન જ થાય નહિ. શા માટે માણસે મરવું જોઈએ, શા માટે માણસને બે હાથ છે ને આંહ નથી, શા માટે સૂર્ય પૂર્વમાં ઉગે છે, એવા અનેક પ્રશ્નો બને. પણ તે બધા નકામા છે. છે તેવી સ્થિતિ યથાર્થ છે, તે એમજ હોવી જોઈએ, એટલું સમજાય તો જાહે છે. ત્યારે સ્મૃતિ

ન હોવી એ પણ ન જ હોવી જોઈએ એ વાસ્તવિક છે એમ સમજાય છે એ બહુ છે. એથી કરીને પુનર્જન્મને બાધ આવી શકતો નથી. વળી છેક સ્મૃતિ નથી જ એમ પણ નથી. યોગાભ્યાસથી પરમજ્ઞાનનું સામર્થ્ય થાય છે ત્યારે સ્મૃતિ સ્ફુરે છે. આપણામા જન્માવરો કરતા કેટલીક ઇન્દ્રિય વિશેષ બળવાન છે, તો ક્રમે ક્રમે આપણાથી આગળ જતા, દેવત્વ પામતા, સ્મૃતિ પણ સ્ફુરવાનો સંભવ છે. મરણ પછી આમ બનવાનો સંભવ છે, છતાં તે પૂર્વે પણ અમુક પ્રાણી કે માણસોમા આપણે અમુક એકાદ ઇન્દ્રિય બહુ ઉચ્ચ દેખીએ છીએ; શ્વાનમા ઘ્રાણેન્દ્રિય, કીડીમા સ્પર્શેન્દ્રિય કોઈ અનુષ્ઠામા ભવિષ્ય સંભવાદિ જાણવાની પણ ઇન્દ્રિય, ઇત્યાદિ. ત્યારે અમુક કેળવણીથી, કે અમુક મિથિતિએ, સ્મૃતિ પણ એવી હોઈ શકે કે તેમા પૂર્વજન્મોનું સ્મરણ થાયજ. હાલમા તેમ નથી એથી બાધ આવતો નથી જન્મનાના ધક્કાથી આપણુ જ ન બહાર મારી જાય છે, ને સંયુક્તના અંતરાયને લીધે પૂર્વસ્મૃતિ કદાચ પામતી નથી, પણ તે અંતરાય ન હોય તો તે સ્મૃતિ તુરત સંભવે. સ્મૃતિ નથી એજ ત્યારે વાસ્તવિક છે, છતાં તેટલાથી જ પુનર્જન્મ ન હોય એમ સિદ્ધ થતું નથી.

ત્રણ દેહ, ને તદ્દભિમાની, એકપાસા ઇશ્વર-અત્યાંમી, હિરણ્ય-ગર્ભ—સૂત્રાત્મા, વૈશ્વાનર—વિરાટ; ને બીજી પાસા પ્રાણ, તેજસ, જીવ, એ વ્યવસ્થામા, દેહ છે ને પ્રકૃતિના પરિણામ છે, ને ઇશ્વરથી જીવર્ણવ નામ છે તે ચિત્તના વિવર્ત છે. વસ્તુતઃ એ વિવર્ત ચિદ-પદ છે, ને પ્રકૃતિ તથા ચિત્ત મૂલે જુદા કેજ નહિ, અનન્ય છે. એટલે બહુ ભ્રમ છે. પણ અનાદિ અધ્યાનની કરીને ચિત્તના જે

વિવર્ત તે પ્રકૃતિના પરિણામોમા અભિમાન ધરે છે, ને એમ બંધાતક
 ચાલી સ્વરૂપને ન જાણી દુઃખી થાય છે. ચિત્ત, તથા ઇશ્વરથી ઇ-
 પ્ચાન્ત વિવર્ત, તે બેની એકતા બતાવના મિબ પ્રતિબિંબવાદવાગા
 કહે છે કે એ બધાં ચિત્તના પ્રતિબિંબ માત્ર છે, તે ચિત્તરૂપ મિબથી
 જુદા નથી—જુદા જુદા રંગ સહિત જલમા પડેલા સૂર્યપ્રતિબિંબની
 પેઠે. એ ઉપર ખીન્નું ઉદાહરણ પણ આપે છે. આકાશતત્ત્વ સર્વ-
 વ્યાપી છે, એટલે તે મહાકાશ; વૃદ્ધિ કરનાર અબ્રમા પણ તે આકાશ
 છેજ એટલે તે અબ્રાકાશ, વૃદ્ધિ ને જલ એ અબ્રથી પડે છે તેમા
 પણ તે છેજ એટલે તે જલાકાશ, અને તે જલ ને ઘટમા ઝીલીએ
 તે ઘટમા પણ તે રહેલું જ છે એટલે તે ઘટાકાશ, એકજ આકાશ
 જુદે જુદે રૂપે પ્રતિબિંબિત છે, તેમ એકજ ચિત્ત જુદા જુદા નામ,
 ઉપાધિવશાત્, લે છે. મહાકાશ તે ચિત્ત, અબ્રાકાશ તે ઇશ્વર, જલા-
 કાશ તે જીવ, અને ઘટાકાશ તે કૂટસ્થ, કૂટસ્થ એટલે કૂટની પેડ,
 રિચત, કૂટ એણે લોહારની એરણીનું નામ છે, એ એરણી ઉપર જેને
 ઘણા ઘણા ઘાટ થયા જાય છે, પણ પોતે તેની તેજ છે, તેમ કૂટ
 સ્થ પણ દેહ દેહાંતર પ્રાપ્ત કરી ઘણા ઘાટમા સહાયમૂત રહે છે પણ
 સદા અવિકૃતજ ચાલ્યો જાય છે. જેને આપણે પ્રથમે પ્રાણ કહી
 આવ્યા છીએ તેજ કૂટસ્થ. કૂટસ્થજ જીવભાવને પામે છે, પ્રાણજ
 સ્થૂલાભિમાની જીવ બને છે. નિંગદેહ સહિત જે પ્રાણ કે કૂટસ્થ તે
 જીવ. અંત કરણમા ચિદાભાસ તે જીવ. જીવ એટલે લિંગદેહ બદ-
 લાયા કરે પણ કૂટસ્થ બદલાતો નથી જ્યારે કૂટસ્થનો પણ લય થાન
 ત્થરે બ્રહ્મગાન—મોક્ષ કૂટસ્થ અને જીવ એકજ છે, છતાં —
 કૂટસ્થને જાણતો નથી, જેમ જવાકાશ ને ઘટાકાશ એકજ છે

જલાકાશને ધટાકાશનો ભેદ સમજાતો નથી. આમ બિંબપ્રતિબિંબ-
વાદી સમજાવે છે. અવગ્રહેવાદી પણ પ્રથમથી જીવાન્ત વિવર્તો ને
ચિદ્રૂપ બતાવવા એમ કહે છે કે પ્રકૃતિના અવગ્રહેથી ચિત્તમા ભેદ
જણાય છે, વાસ્તવિક ભેદ છેજ નહિ. ઉદાહરણ આપે છે કે એક
સ્વછ ધોઈ નાખેલુ શુભ્રપટ તે ચિત્ત, પછી તેને ખેળ લગાડીને
ઘટિત કરેલું તે અંતર્યામી, તેને મખ્યાદિ લગાડી રંગવા માટે લાછિત
કરેલું તે સૂત્રાત્મા, અને તે ઉપર અનેક ચિત્ર પાડેલા તે વિરાટ.
એકજ પટ અવસ્થાભેદે ચાર નામ પામેછે, તેમ એકજ ચિત્ત પરિ-
ગ્રહે ક્રી ચતુર્ધા સમજાય છે. વિવર્તવાદવાળા રજ્જુસર્પાદિ ઉદાહ-
રણથી, દષ્ટિસૃષ્ટિવાળા ઇત્તિમાનથી, અને સૃષ્ટિદષ્ટિવાળા મનઃકલ્પ-
નાથી, એની એજ વાત સમજાવે છે આમ જે તે રીતે ચિત્ત તથા
તેના વિવર્તની એકતા સિદ્ધ થાયડે, ને બધું બ્રહ્મમય થઈ રહે છે.
વસ્તુતઃ અન્યતિવાદ પ્રમાણે કોઈ કોઈનું કારણ કાર્ય છેજ નહિ,
વસ્તુગતિજ છે તેની છે, બ્રહ્મ અવશ્ય છે.

અવશ્ય બ્રહ્મરૂપ વસ્તુગતિમા જીવો પોતાનો માર્ગ કેવી રીતે
કરતા હશે? બધું નિરતર અવસ્થાતર પામ્યાજ નયછે, તેમા જીવ
સ્વતઃ કાર્ધ કરી શકે? થનાર તે થયાજ નય, એમા જીવથી કશું
બનવાનો અવકાશજ ક્યા છે? શાઆદિ એમ કહેછે કે કર્મ કરો, ને
ધર્મ કરો, તેમા કરનાપણું કોને છે? શામાટે કરે? થનાર હશે તો
થજેજ. આની સગતિ આપણા મનમા તગ્તજ ઉડે છે. શા નિયમથી
જીવોની અવસ્થા નિયમાયછે એ જાણવું આવશ્યક છે. જીવને સ્વતઃ
કાર્ધ કર્તવ્ય છે કે નહિ એ પ્રશ્નનું ઉત્તર તો સ્પષ્ટજ છે, કે જીવ એ
આવજનું મિથ્યા છે, જીવપણુંજ છે નહિ; છતાં જીવપણું સમજાય તો

છે, ત્યારે તે સમજને યથાર્થ કરવી, હવભાવથી જાણું, એટલું જાણે
 પોતાનેજ કરવાનું છે. આ વાત હવણાજ સ્પષ્ટ થશે કારણકિના કાર્ય
 ચતુ નથી, ને જ્યાં કાર્ય છે ત્યાં કારણ હોવાનું જોઈએ, આ ગદા-
 વ્યાપ્તિરૂપ નિયમ સર્વતંત્ર સિદ્ધાન્ત છે. એજ નિયમે બધું પ્રવર્તે છે,
 હવે અવસ્થાતર પામે છે, જન્મે છે, મરે છે, મુખી થાય છે, દુખી થાય
 છે, બધું એજ નિયમે બને છે. એનુંજ નામ કર્મ. મીઠાસાવાળા
 કર્મને ક્રિયા એ રૂપે માને છે, ને વેદવિહિત આધાર તે કર્મ એમ
 જાણાવે છે, પણ તે અર્થ કર્મ શબ્દનો અત્રે નથી. કર્મ એટલે કાર્ય-
 કારણરૂપ નિયમોની સંગતિ, ને તે નિયમમા જે એક એક કામ તે
 પણ કર્મકૃત્ય. કર્મરૂપ નિયમમા કેવલ સ્વયંબ્યવહારજ સમાય એમ
 ન જાણવું. ખાન, પાન, આચાર, વિચાર, બધું કર્મમાજ સમાય છે.
 જેવું જેવું કર્મ તેવી તેની ગતિ જેના કારણે જે પેલા કરે તેવા
 કાર્ય તે ભોગવે. કમ છે તે અનાદિ છે, કેમકે કાર્ય કારણરૂપ ગદા-
 નિયમનો પણ કારણરૂપ નિયમ કયા હોય ? કારણનું કારણ કારણજ,
 ખીન્ન હોયજ નહિ, એમ અનવગ્યા થયા જાય છે માટે કર્મ અનાદિ
 છે જ્ઞાન તે જ્ઞાનજ, તેમ કર્મ તે કર્મજ. જ્ઞાનનું કારણ જ્ઞાન, તેમ
 કર્મનું કારણ કર્મ—કેમકે અનાદિ. કર્મ ત્રણ પ્રકારના છે સચિત,
 પ્રારબ્ધ, ક્રિયામાણ જે અનાદિ કર્મસમૂહ તે સચિત, તેમાંથી
 જેટલો વિભાગ ક્વચિત્ આપનાને તત્પર થયો છે ને અમુક જીવને તે
 જીવરૂપે કોઈ ક્ષણે સ્થાપી રહ્યો છે એ પ્રારબ્ધ, એનો જીવના
 અરણ્યની સાથે જ ક્ષય થાય છે. જીવ પોતે પ્રારબ્ધને અધીન થઈ
 જે ક્ષણ કરે છે તે ક્રિયામાણ અને એ ક્રિયામાણ જેટલું પ્રારબ્ધ ભોગ
 ને ભોગની જગ્યા તેટલું ભોગનાય, અને ગાળીનું સચિતમાં ૧

પુનઃ પ્રારબ્ધ રૂપે નવા જન્મ માટે તૈયાર થાય. આમ ત્રણે પ્રકારનાં
 કર્મની વ્યવસ્થાનું ચક્ર છે. એમાંથી કોઈ મુક્ત નથી, જડ પાપાણુરૂપ
 પદાર્થો પણ ક્રિયામાણુ કરેછે, અમુક સ્થિતિમાં પડી તે સ્થિતિ વેઠેછે-
 સર્વેને પ્રકૃતિજ, સ્વભાવજ, નિરંતર કર્મમાં પરોવેછે, એક ક્ષણ પણ
 કર્મ વિનાની કોઈને જતી નથી. આ વ્યવસ્થા તો ઠીક છે, પણ તેમાં
 જીવને સ્વતઃ કશું કરી શકવાનો અવકાશ ક્યાં આવ્યો? સંચિતથી
 પ્રારબ્ધ, પ્રારબ્ધથી ક્રિયામાણુ, ને ક્રિયામાણુથી વળી સંચિત, એમનું
 એમ ચાલ્યાંજ બંધ છે, તેમાં જીવને પુરુષાર્થ કરવાનું ક્યાં સમાયું?
 જીવનું કર્તવ્ય ક્રિયામાણુ એ વિભાગમાં સમાયું, કેમકે જીવનું કાર્ત્ત્વ
 કર્તવ્ય છે, એમ સ્પષ્ટ બતાવવાજ ક્રિયામાણુ એવો વિભાગ પાડ્યો
 છે, નહિ તો સંચિત અને પ્રારબ્ધ એથીજ વ્યવસ્થા થઈ શકત-
 ક્રિયામાણુ એટલે કરાતું-ચતું-ત્યારે તેનો કર્તા કોઈ હોવો જોઈએ,
 તેજ જીવ. ક્રિયામાણુ એક પ્રકારનું પ્રારબ્ધજ છે, પણ તેમાં જીવને
 પણ થોડો ભાગ છે, માટે તેને ક્રિયામાણુ કહીએ છીએ. પ્રારબ્ધ
 શબ્દનો યથાર્થ અર્થ ન સંજ્ઞામાંથી જીવનો વિભાગ ઉઠાવી દેવાની
 ગરબડ પેદા થાયછે. વેદાંતશાસ્ત્રનું જ પ્રારબ્ધ છે, તે ઇસ્લામધર્મનું
 કીસ્મત નથી, ને સંપ્રતાપધર્મનો પ્રસાદ પણ નથી. કીસ્મત એનું
 નામ કે ઈશ્વરે સર્વ જીવનું ભવિષ્ય અમુક પ્રકારે ગોઠવીજ મૂક્યું છે
 ને તેમ થાયછે, પ્રસાદ એનું નામ કે ઈશ્વરે અમુક ભક્તોને પોતાની
 કૃપારૂપ પ્રસાદ અર્પી મુક્તિ માટે નિયત રાખ્યોછે, ને બીજાને મુક્તિ-
 માટે નિયત નથી કર્યા. કીસ્મત કે પ્રસાદ બન્નેમાં નિયત કરનાર
 ઇશ્વર માનવો પડેછે, એજ જણાવે છે કે તે ઉભયથી પ્રારબ્ધ જુદું
 છે. વેદાંતમાં કર્તારૂપ ઈશ્વર છેજ નહિ, ત્યારે અમુક નિયમ થઈ

રાખનાર પણ નથીજ, ને તેવો ઘડેલો નિયમ પણ નથીજ. પ્રારબ્ધ છે તે સ્વતઃજ પ્રવર્તે છે, પણ તેમાં કશો ફેરફારજ ન થઈ શકે એવું નથી, કેમકે ફેરફાર ન થાય તેવી રીતે તેને આગળથીજ નિયમી દેનાર કોઈ છે નહિ. ક્રીસ્મત અને પ્રસાદ માનનારા સ્વચ્છંદાચારે જના બાધ ગણે નહિ કેમકે ઇશ્વરે તેમજ નિયમ્યું છે, માટે યોગ્યજ છે. પ્રારબ્ધવાળા સ્વચ્છંદાચારમાં બાધ માને કેમકે યદ્યપિ પ્રારબ્ધ-વશાત્ કાર્ય થાયછે તથાપિ જીવને તે પ્રારબ્ધમાં ન પડવું હોય તો ન પડાય એટલો અવકાશ છે. પ્રારબ્ધને આધીન જે ક્રિયામાણુ તેમાં જીવને પુરુષાર્થ કરવાનો અવકાશ ન હોય તો જન્મ બ્યવસ્થાપણુ નિર્રથક થઈ જાય. જીવ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામી મારી અવસ્થાએ પડેાએ એ માટે તેને પુનઃપુનઃ જન્મ છે એમ આપણે બતાવી ગયા છીએ, એજ વસ્તુગતિ છે, ને એથીજ આ લોકને કર્મલોક-કર્મથી કરીને ઉચ્ચતર સ્થિતિ માટે યોગ્ય થવાનું સ્થત્ત-એમ કહે છે. મરણ સમયે જે જ્યાંથી અટક્યું હોયછે, ત્યાંથીજ પુનર્જન્મ પામના પછી આરંભે છે*, ને પાછું કર્મ કરી સ્વપરાક્રમથી આગળ વધેછે, એમ ન હોય તો જન્મતાંજ અમુક માણસ સારી સ્થિતિમાં, અમુક નહારી સ્થિતિમાં; એકજ માખાપથી પેદા થયેલાં, એકજ રીતે જન્મેલાં પોપાયલા, બાલકમાં એક મહા સુશીલ બુદ્ધિમાન, એક પાકો ચોર, ને એક કેવલ શક; સરખો પ્રયાસ કર્યા છતાં એકને વધારે લાભ, બીજાને ઝાણો, ને ત્રીજાને દેવલ હાનિજ; આ બધાનું શું કારણ? ચોતપોતાના ઉપાર્જિત કર્માનુસાર બ્યવસ્થા એજ એનું ઉત્તર છે, ને એ ઉત્તરમાંજ લાધવ છે, માટે એજ સત્ય છે. પુનર્જન્મ ન માનીએ

તો આગળ બતાવી ગયા છીએ † તેમ કૃતનારા અદૃતાબ્યાગમ રૂપ અવ્યવસ્થા થાય ને કાર્ય કારણનો મહાનિયમ ભાગે-કર્મવ્યવસ્થા ખોટી પડે. સિદ્ધજ છે કે પુનર્જન્મ છે, તથા તેમા પણ વ્યક્તિ વ્યક્તિના કર્માતુસાર વ્યક્તિને ઉપભોગ છે, તો વ્યક્તિને પોતાને પણ તેમા કાંઈ દર્શવ્યતા હોવી જોઈએ, નહિ તો એ બધી જન્મમાદિ સિદ્ધ વ્યવસ્થા નિષ્ફલ નિષ્પ્રયોજન એટલે કે તુરંત છે. કર્મજન્મમાદિ વ્યવસ્થામા લાઘવ છતાં, પુરુષાર્થ ન માનવારી તુરંત આવી, માટે તે સત્ય ન હોય એમ થવા જાય, ને એ વાત સીકારતા તો કારણ-વિના કાર્ય એવું માનવું પડે, ત્યારે જીવ, પુરુષ, અથવા વ્યક્તિને પણ અવકાશ આપી તુરંત અટકાવવું જોઈએ, ને લાઘવરૂપે જે સત્ય છે, તેને અતુરંત એ પણ સત્યજ જામવું જોઈએ. ત્યારે પુરુષાર્થનો અપરકાશ સ્પષ્ટજ છે. પ્રારબ્ધથી કરીને જીવના વ્યવહારની સ્થિતિની વ્યવસ્થા બનેછે, ક્ષિમાણ પણ એ પ્રારબ્ધને અધીન છે, છતાં જીવ પોતે ક્ષિમાણુદ્વારા પોતાની મિત્તિ ફેરવવા મથી શકેછે. કવચિત્ જય પામે છે, કવચિત્ નથી પામતો, ત્યારે એટલુંજ મમ-જાય છે કે પ્રારબ્ધ ક્ષિમાણુ કરતા બલવત્તર છે. અપરોક્ષાતુભૂનિમા શંકરભગવાન્ સ્પષ્ટ લખેછે કે પુરુષને અવકાશ ન આપવારૂપ પ્રારબ્ધ માનવું એ તો અમાનીએને માટે છે. ત્યારે જીવ જયવાન્ થાય ત્યાં સ્વપરાક્રમ માનોગો, ને જયવાન્ ન થાય ત્યાં પ્રારબ્ધ માનોગો એ કેવી વાત ? એમ નથી. જીવ સર્વદા સુખ માટે ઈચ્છેછે, પોતાને સુખ થાય એમજ પ્રવર્તે છે, ત્યારે તે સુખ એ શું ? દુઃખ ક્યાંથી આવ્યું ? આ બે પ્રશ્નોનું ઉત્તર થાય તો તરત સમજાય કે જીવ

કેટલું પોતાને હાથ રાખી સહે; અર્થાત જ્ય કે પરાજ્ય ઉભયનું
સ્વરૂપ સમજાય તો જીવનો ને પ્રારબ્ધનો વિભાગ સમજાઈ જાય.
જેટલું અનુકૂલ તેટલું સુખ, એને જ્ય કહો, આનંદ કહો, રક્ષ
કહો, પુણ્ય કહો, જે કહેવું હોય તે કહો; એમજ પ્રતિકૂલ તે દુઃખ,
પછી તેને પણ ગમે તે નામ આપો. ત્યારે વિશ્વવ્યવસ્થામા સુખ
ને દુઃખ એ એ આવ્યાં ક્યાથી? સુખ શું ને દુઃખ શું? આપણે
આગળ સ્પષ્ટ બતાવી ગયા છીએ કે વૃદ્ધિ હાનિ એ આપણી અપેક્ષા-
એ છે, પણ વસ્તુ ગતિથી વૃદ્ધિએ નથી ને હાનિએ નથી, બધી વૃદ્ધિ
જ છે; એમ આપણી અપેક્ષાથી સુખદુઃખ છે બાકી વસ્તુગતિથી તો
દુઃખ છેજ નહિ, સુખજ છે. અદૈતમા દૈત છેજ નહિ. જેથી જીવ-
પણું તેથીજ સુખદુઃખપણું બાકી વસ્તુગતિમા જીવે નથી, સુખદુઃખે
નથી. આ પાત પધારે સ્પષ્ટ કરીએ. જે વસ્તુગતિ છે તે કદાપિ
અન્યથા થઈ શકતી નથી. પ્રતિગન્ધરહિત અગ્નિના સ્વભાવજ વસ્તુ-
ગત્યા દાહ કરવાનો છે, તો તે અન્યથા કરવા કેવી નમર્ય નથી.
જે વસ્તુગતિ છે તે સર્વદા સિદ્ધ છે. જે વસ્તુગતિ નથી તે સર્વદા
સિદ્ધ નથી. જે સર્વદા નિદ્ધ નથી, તે વસ્તુગતિજ નથી. એકજ
વસ્તુ જેમકે દ્રવ્ય, એકને સુખ કરેછે, બીજાને દુઃખ કરેછે, ને ત્રીજાને
કાર્ધ કરતી નથી, ત્યારે તે સર્વદા સિદ્ધ સુખ કે દુઃખરૂપ નથી; કેમકે
તેમ હોત તો અગ્નિની પેઠે સર્વથા દાહકજ નીવડત, સર્વદા ત્રણેને
એકરૂપજ જણાત. સુખદુઃખ એ સર્વદા સિદ્ધ નથી, ત્યારે તે વસ્તુ-
ગતિ પણ નથીજ. વસ્તુગત્યા સુખદુઃખ છેજ નહિ, વસ્તુગત્યા એક
વાનુંજ છે, સુખજ છે, આનંદજ છે. દુઃખરૂપે સમજાવું એ માત્ર
મિથ્યાપણું છે, જીવનો ધર્મ છે, ને જે અધ્યાસથી જીવ બન્યો, તે

તે અધ્યાસનું કાર્ય છે. જેમ અધ્યામે કરીને જીવભાવ મિથ્યા બન્યો છે, તેમ અધ્યાસે કરી સુખદુઃખાદિ ભાવ પણ મિથ્યા બને છે. વસ્તુ-ગતિમા જીવે નથી ને સુખદુઃખે નથી. સર્વથા આનંદજ છે એમ કહીએ તો ચાહે. ત્યારે હવે પ્રારબ્ધને પુરુષાર્થની વ્યવસ્થા થઈ રહી. અમુક જીવને વસ્તુગત્યા જે સ્થાન મળનાર હોય તે મળે એ તો ચોખ્ખું પ્રારબ્ધજ, પણ તેમા સુખદુઃખ આરોપાય એ મિથ્યા જીવપણું, સ્વદૃતજ, પોતેજ માનેલું. એ અજ્ઞાન ટોળે, ને વસ્તુગતિમા સુખ-દુઃખ છેજ નહિ એવો વિવેક ઉદય પામે એટલો ક્રિયામાણનો અવકાશ. ડાહ્ય દૂહશે કે અધ્યાસ અનાદિ છે, ને અનાદિ અધ્યાસથી જીવ તથા બધી સુખદુઃખાદિ પરિચ્છેદભાવના જન્મી છે, ત્યારે અનાદિ તે નાશવાન કેમ હોય ? શાબ્દની પરિભાષામા એમ દૂર છે કે અધ્યાસ અનાદિસાન્ત છે. એજ વાત સમજીએ. જે વાતનો જ્ઞાનથી કરીને નાશ થાય તે મિથ્યા, જેના જ્ઞાનથી નાશ ન થાય તે સત્ય—વસ્તુગતિ અમિતું દાહ્યત્વ કોઈ પ્રમારના જ્ઞાનથી મિથ્યા થનાર નથી, મારા દ્રવ્યનું મને સુખ અપરાપણું વા નાશી જતા દુઃખ આપરાપણું એ યથાર્થ વિવેક કરી જ્ઞાન પામતા મિથ્યા થાય એમ છે, કેમકે સુખદુઃખ એ દ્રવ્યગત વસ્તુગતિ નથી સિદ્ધાન્ત કે અધ્યામ, જ્ઞાનથી કરીને નિરાગળુ થઈ શકે છે માટે મિથ્યા છે, વસ્તુગતિ નથી—અનાદિ બસે હો, પણ સાન્ત છે. આ પ્રમાણે સુખદુઃખાદિ વ્યવસ્થા સમજતા કેવલ વિવેક કરવાપત્તે જીવના કર્તવ્યનો અવકાશ સમજશે, ક્રિયામાત્ર સ્પષ્ટ થશે, બાકી બીજી બધી વાતે જીવ પ્રારબ્ધને આધીનજ છે. બીજી રીતે કહીએ તો, જીવ જે ચિદ્રૂપ છે તેને પ્રારબ્ધ હોયજ નહિ, તે તેનું ચિદ્રૂપત્વ

પામે એમા પ્રારબ્ધ છેજ નહિ. પ્રારબ્ધનું પણ પ્રારબ્ધ, પ્રમાણનું પણ પ્રમાણ, ને કારણનું પણ કારણ જે ચિત્, તેને પ્રારબ્ધ ક્યું હોય! જીવને જ્ઞાનપરત્વે પ્રારબ્ધ નથી, પણ મૂલચિદ્વરૂપ જીવભાવમા રોકનાર જે પ્રકૃતિવિકાર, તે પરત્વે તો પ્રારબ્ધની સાક્ષી સંજ્ઞા છે. જે પ્રારબ્ધને માનીને જીવ જ્ઞાન પામવા ન મથે, તો જીવભાવ અન્યોજ રહે, પુછ ચતો ચાચે, ને મોક્ષજ ન થાય; જે ક્રિયમાણુમા પ્રવૃત્તિ કરે—જ્ઞાન પામે—તો મોક્ષ થાય. કીસ્મત અને પ્રસાદ માનનારા પુરુષાર્થ કરતાજ નથી, કશ્વરના નિયત કરેલા વિભાગ ઉપર દોરવાઇ પોતે સ્વચ્છંદી, પરાધીન, ને શુરુ જતાવે તે કૂવામાં ઉતરનાર, થાય છે; તથા કદાપિ જ્ઞાનરૂપ મોક્ષ પામતા નથી.

મોક્ષ શું ? વસ્તુગતિ યથાર્થ સમજવી તે મોક્ષ. અધ્યાત્મ, જે મિથ્યા છે, તે બંધરૂપ છે, એ બંધનો ભંગ તે મોક્ષ. વસ્તુગતિજ મોક્ષરૂપ છે, તેમા જે બંધ મમજાયછે એટલું ખોટું છે. મોક્ષ એવું કાંઈ નવું પામવાનું નથી, કે પેદા કરવાનું નથી. મોક્ષ એ તો સ્વતંત્ર સિદ્ધ વસ્તુગતિજ છે. તે નથી સમજતી એટલું મોક્ષ ન હોવાપણું છે. એજ વાત કંઈમણિન્યાયથી વેદાંતીઓ સમજાવે છે. કહે મણિનો દાર છે, પણ તે છુલ્લી જવાયોછે, જાણવામા નથી, તેથી તેને શોધવાનું મન થાયછે, ને નથી એમ માની દુઃખી થવાય છે. ગળામા છે એવું જ્ઞાન ચતા જે માનેલું દુઃખ હતું તે ટળી જાયછે. એમ વસ્તુગતિરૂપ મોક્ષ તે મ્વતંત્ર સિદ્ધ સર્વદા સર્વનો ચયેલોજ છે, પણ અજ્ઞાનને કીધે તે સમજાનું નથી, તે દુઃખ મનાયછે, એટલે મોક્ષ પામવાને માટે કાંઈ મરાયછે. જ્ઞાન યનાથી મોક્ષ સમજાય છે, ચતો નથી, માટે જ્ઞાન એજ કર્તવ્ય છે. જ્ઞાન થાય એટલુંજ, કર્મ, સાત્ત્વ, સર્વનું કર્તવ્ય

તત્ત્વમસિ એને મહાવાક્ય કહે છે, એ સામવેદના છાન્દોગ્યોપનિષદમાં મહાવાક્ય છે. એમ બીજા ત્રણ વેદનાં પણ ત્રણ મહાવાક્ય છે. પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ એ ઋગ્વેદનું, અહંબ્રહ્માસ્મિ એ યજુર્વેદનું, અને અંયમાત્મા બ્રહ્મ એ અથર્વણનું, મહાવાક્ય છે. પ્રત્યેક મહાવાક્યમાં ત્રણ ત્રણ પદ છે તેમાં તત્ અને બ્રહ્મ એ પદ બ્રહ્મવાચક છે, જે ત્વમ્ પ્રજ્ઞાનમ્ અહમ્ અયમ્ એ બધાં જીવ અર્થાત્ બ્રહ્માતરિક્ત પદાર્થ, જે આધ્યાસિક છે, તેનાં વાચક છે. ત્રીજું પદ એ બેની એકતા કરવાને અસ્તિત્વવાચક અસ્ ધાતુનું છે. જે જીવાર્થક પદ એ વાક્યમાં કર્તારૂપ છે તે ઉદ્દેશપદ કહેવાય, ને જે બ્રહ્માર્થક પદ એજ વાક્યમાં અસુ ધાતુના રૂપ સાથે છે તે વિધેયપદ કહેવાય. જીવને ઉદ્દેશીને બ્રહ્મનું વિધાન છે. ત્યારે એકને ઉદ્દેશીને બીજાનું વિધાન કરાય ત્યારે તે બેની કોઈ દૂરીતની પણ એકતા હોવી જોઈએ; જેમ જનાવર ચારપગાં છે એમાં જનાવર અને ચારપગાં એ બેની એકતાજ છે. ત્યારે ત્વમાદિપદવાચ્ય જીવ અને તદાદિપદવાચ્ય બ્રહ્મ તેની પણ તત્ ત્વમ્ અસિ એમાં એકતા થવા આવી. એ કેમ સંભવે ? તું (ત્યેતકિતુ-અર્થાત્ જીવ) તેજ તે (બ્રહ્મ) અસર્વશ એવો જીવ તે, સર્વશ, સર્વરૂપ, બ્રહ્મ કેમ હોય ? આમ ચવાથી એ વેદવાક્યનો અર્થ બંધ જોડા નહિ, ત્યારે શું એ વાંક્ય ખોટું ? ખોટું તો હોયજ નહિ. વેદવાક્ય છે. ત્યારે, તત્ ને ત્વનો મુખ્યાર્થ લઈને તો અર્થ-યતો-નથી; ને અર્થ નથી યતો તેથી જ મુખ્યાર્થ રહેવા રહીને લક્ષ્યાર્થ તપાસીએ. વેદાંતમતમાં શબ્દશક્તિ વ્યક્તિવાચક નથી, કે જાતિવિશિષ્ટવ્યક્તિવાચક પણ નથી, કેવલ જાતિવાચક છે-કેમકે બ્રહ્મરૂપ. પરમજાતિનાજ, શબ્દમાત્ર વિવર્ત છે; તો વ્યક્તિ

છે, બાકી વાસ્તવિક તો ગુરુ શિષ્ય શાસ્ત્ર સર્વે નકામાંજ છે. બહુ જાન-ખટોમાં ગુંથવાલું એ વાચોવિગ્લાપન છે એમ બૃહદારણ્યકમાં કહ્યું છે.

સર્વભય બ્રહ્મજ્ઞાન થાય, જીવભાવે જે પરિચ્છેદ વા અધ્યાસ છે તેનો ભંગ થઈ એકાકારતા સમગ્રાય, એજ મોક્ષ. એક બ્રહ્મનાજ જ્ઞાનથી સર્વતું જ્ઞાન થાય છે. કેમકે બ્રહ્મ એટલે જ્ઞાન તેથી અતિરિક્ત કશું છેજ નહિ, બધું તેના વિવર્તરૂપ છે, એટલે તે એક સમગ્રાય તો સર્વ સમગ્રાય. જ્યારે દ્યૈતકેતુ, બાર વર્ષ સુધી બ્રહ્મયમ પાળી ગુરુ-પાસેથી વિદ્યા પામી, સમાવર્તન કરી, ઘેર આવ્યો, ત્યારે તેને પોતે 'પ્રાપ્ત-કરેલા' જ્ઞાનથી બહુ ઉન્મત થયેલો જોઈ, તેના પિતાએ પૂછ્યું "તું એવી વિદ્યા બાણી આવ્યો છે કે જેમાં એક વાતજ જાણવાથી સર્વ વાત જાણાય, ન દીકેલું દેખાય, ન સાંભળેલું સંભગાય ?" દ્યૈતકેતુને પોતાના અંભિમાનની શરમ આવી, અને બહુ નમ્ર ભાવે પોતાના પિતાપાસે એ જ્ઞાનને માટે પ્રણિપત કરવા લાગ્યો. એને બોધ આપતાં ઉદાહરકે કહ્યું કે "જેમ એક મૃષિંડ જાણવાથી કે સુવર્ણપિણ્ડ જાણવાથી સર્વ મૃણ્મય વિકાર કે સુવર્ણમય વિકાર, જે વાચારંભણ એટલે નામરૂપ માગ છે, તે સમગ્રજ જાય છે, તેમ એ વસ્તુ પણ છે..... એ મૂય એકજ અદ્વિતીય સત્ હતું.....તેજ હે દ્યૈતકેતો ! તું છે—તત્ત્વમસિ." એ સત્ તેજ પોતે, એ વાત દ્યૈતકેતુથી સ્પષ્ટ સમજાતી તથા માટે પુનઃપુનઃ પૂછે, ને તે ઉપર ઉદાહરકે બધાં બધાં ઉદાહરણ આપે છે. સમુદ્રમાંથી થયેલું લવણ સમુદ્રમાં મૂકતાં સમુદ્રરૂપ થઈ જાય છે, વડનાં ઝીણાં ખીજમાં જેમ વડ છે ને વડમાં ખીજ છે, એમ સતરૂપે બ્રહ્મમાં વ્યક્તિ છે ને વ્યક્તિમાં બ્રહ્મ છે, સર્વે બ્રહ્મમય છે—તત્ત્વમસિ—

તત્ત્વમસિ એને મહાવાક્ય કહે છે, એ સામવેદના છાન્દોગ્યોપનિષદ-
માનું મહાવાક્ય છે. એમ બીજા ત્રણ વેદના પણ ત્રણ મહાવાક્ય
છે. પ્રજ્ઞાન બ્રહ્મ એ મહાવેદનું, અહંબ્રહ્માસ્મિ એ યજુર્વેદનું, અને
અયમાત્મા બ્રહ્મ એ અથર્વણનું, મહાવાક્ય છે. પ્રત્યેક મહાવાક્યમા
ત્રણ ત્રણ પદ છે તેમા તત્ અને બ્રહ્મ એ પદ બ્રહ્મવાચક છે, ને
ત્વમ્ પ્રજ્ઞાનમ્ અહમ્ અયમ્ એ બધા જીવ અર્થાત્ બ્રહ્માતરિક્ત
પદાર્થ, ને આધ્યાસિક છે, તેના વાચક છે. ત્રીજું પદ એ બેની
એકતા કરવાને અરિતત્વવાચક અસ્ ધાતુનું છે. ને જીવાર્થક પદ
એ વાક્યમા કર્તારૂપ છે તે ઉદ્દેશપદ કહેવાય, ને ને બ્રહ્માર્થક પદ
એજ વાક્યમા અસ ધાતુના રૂપ સાથે છે તે વિધેયપદ કહેવાય. જીવને
ઉદ્દેશીને બ્રહ્મનું વિધાન છે. ત્યારે એકને ઉદ્દેશીને બીજાનું વિધાન
કરાય ત્યારે તે બેની કોઈ દૂરીતની પણ એકતા હોવી જોઈએ, જેમ
જનાવર ચારખગા છે એમા જનાવર અને ચારખગા એ બેના એક-
તાજ છે. ત્યારે ત્વમાદિપદવાક્ય જીવ અને તદાદિપદવાક્ય બ્રહ્મ તેની
પણ તત્ ત્વમ્ અસિ એમા એકતા થવા આવી. એ કેમ સમજે ?
તું (ચેતકેતુ-અર્થાત્ જીવ) તેજ તે (બ્રહ્મ) અસર્વંશ એવો
જીવ તે, સર્વંશ, સર્વરૂપ, બ્રહ્મ કેમ હોય ? આમ થવાથી એ વેદ-
વાક્યનો અર્થ બધ બેડો નહિ, ત્યારે શું એ વાક્ય ખોટું ? ખોટું
તો હોયજ નહિ વેદવાક્ય છે. ત્યારે, તત્ ને ત્વનો મુખ્યાર્થ લખને
તો અર્થ થતો નથી, ને અર્થ નથી થતો તેથી જ મુખ્યાર્થ રહેવા
કદને લક્ષ્યાર્થ તપાસીએ. વેદાત્મતમા શબ્દશક્તિ વ્યક્તિવાચક
નથી, કે જાતિવિશિષ્ટવ્યક્તિવાચક પણ નથી, કેવલ જાતિવાચક છે-
કેમકે બ્રહ્મરૂપ પરમજાતિનાજ, શબ્દમાત્ર વિવર્ત છે; તો વ્યક્તિ

એજ નહિ, પણ અર્થનિર્વાહ માટે, સગતિ થવા માટે, વ્યવહાર માટે, વ્યક્તિ માનીએ છીએ, ને જાતિવાચક શબ્દો વ્યક્તિને પણ આકર્ષે છે એમ કહીએ છીએ એ વાત આગળ સમજાવી ગયા છીએ ત્યારે તત્ત્વ ને ત્વ એ જાતિવાચકત્વપગ્તે તો સહજમા એકજ છે, એટલે વાક્યાર્થ યદ્ય રહ્યો જે મૃત્તિદ તથા મુરખપિડના ઉદાહરણ દ્વારા છે તે ઉપરથી પણ બ્રહ્મ એજ એક જાતિ-અભિન્નનિ-મિત્તોપાદાન—અને નામમાત્ર વાચ્યારબણ—વિવર્ત—એમ સગતિ લઈ, તત્ત્વ તે ત્વની એકતા યદ્યજ રહી પણ જાતિવિશિષ્ટવ્યક્તિ-શક્તિ માનનારા નૈયાયિકાદિ એ વાક્યાર્થ માને નહિ તેમને પ્રતીતિ કરાવવા મુખ્યાર્થને તથા લક્ષ્યાર્થ તપાસવો જોઈએ મૂલ્યઅર્થ બંધ ન એસવાથી, રૂઢિને લીધે કે ક્ષાઈ પ્રયોજન સાથે, શબ્દોનો મુખ્યાર્થ તજીને, બીજો અર્થ તત્સબદ્ધ લેવો પડે, એ લક્ષણાનું લક્ષણ છે. જ્યાં પ્રયોજન કે રૂઢિ ન હોય ત્યાં લક્ષણા સેવાયજ નહિ રૂઢિ એટલે લોકસિદ્ધવ્યવહાર, જેમકે કુશલ એનો મૂલ અર્થ તો કુશ ચીજનાર એવો છે પણ ચતુર એમ અર્થ પ્રસિદ્ધ છે, તે મુખ્યાર્થથી જુદો પણ તે સાથે સબધ રાખનાર રૂઢાર્થ છે પ્રયોજનને લીધે શ્વ મુખ્યાર્થ તથા લક્ષણા યામ, જેમ ગગા ઉપર ઘર તેમા ઘરની થીત-લતા કહેવાનું પ્રયોજન છે, માટે તટ ઉપર એમ ન બોલતા ગગા ઉપર એમ બોલી, ગગાપદનો અર્થ લક્ષણાથી તટ એવો કરી લીધો. આવી લક્ષણા જે પ્રકારે યામ છે એક દેવલ સાદસ્ય સબધથી, ને બીજી તદ્દતિરિક્ત સબધથી સાદસ્યસબધવાળી લક્ષણા ગૌણી કહે-વાય છે, ને તે વિનાના સબધવાળી શુદ્ધ કહેવાય છે જગન્નાથ અમિ છે એમા અમિ શબ્દનો, અમિસદશ એટલે તીખો એવો અર્થ લેવો

પડ્યો એ ગૌણી લક્ષણથી લેવાયો; ગંગા ઉપર ધર છે એમા ગંગા શબ્દનો અર્થ તટ લેવો પડ્યો એ શુદ્ધ લક્ષણથી લેવાયો. શુદ્ધ લક્ષણના બે બેદ છે. જહલ્લક્ષણા અજહલ્લક્ષણા. ગંગા ઉપર ધર એ જહલ્લક્ષણા કેમકે ગંગા શબ્દ પોતાનો મુખ્યાર્થ જલપ્રવાહ તે તજીને (જહલ) તટ એ અર્થ લેછે. પાચસે કામઠી ચઢી, એમા કામઠી શબ્દ કામઠી અર્થ રાખીને કામઠી આલનાર પુરપને પણ સાચે લેખ અર્થ બતાવે છે, એ અજહલ (પોતાનો અર્થ ન તજનાર) લક્ષણા. તત્ત્વમસિ એમાના પદનો મુખ્યાર્થ તો સર્વજ્ઞ તત્ત્વ ને અસર્વજ્ઞ ત્વમ્ એવો છે, ને તે બેની એકરૂપતા ન જ બને, માટે મુખ્યાર્થ બંધ ન બેમવાથી, બીજો અર્થ લેવા માટે લાક્ષણિક અર્થ તપાસવાનો છે. મુખ્યાર્થ બાધ થયો, પણ તત્ત્વ ને ત્વં ને એકરૂપે માનવાનો અર્થ કરવાની ઊદ્ધિ તો છેજ નહિ, સારે લક્ષણા કરવાનું પ્રયોજન બતાવવું જોઈએ. અહીં આ પરમ પ્રયોજન એજ છે કે તે બેની એકતા સમજવાથી મોક્ષરૂપ પરમાનંદ ફલે. આન લક્ષણા-પ્રયોગ સપ્રયોજન ઠર્યો એટલે વારતવિક છે સારે પ્રથમ ગૌણી-લક્ષણથી અર્થ કરી જોઈએ. તત્ત્વ ત્વમ્ એમા, તું તેના જેવો એ અર્થ નહિ ધટે, કેમકે સર્વજ્ઞ ને અસર્વજ્ઞ એ કેવલ વિરદ્ધ અંશનું, તેજ અને તિમિરનું, સાદશ્ય ધટે જ નહિ. ત્યારે શુદ્ધાથી તપાસીએ. જહલલક્ષણાપણુ નહિ ચાય તું તે, એમા તે એ જાનેા ત્યાગ કરે, ત્યાગ કરે તો તેપણુંજ તજાઈ જાય, ને શન્ય યજ રહે. અજહલ્લક્ષણા પણ ચનાર નથી; કેમકે કામઠી જેમ પુરુષનું અનુકર્ષણ કરે છે, તેમ તત્ત્વ એ પદ જાનું અનુકર્ષણ કરે, બ્રહ્મરૂપ પગ્મરૂપમા આધારભૂત કાષ્ઠ છેજ નહિ સારે કેમ કરવું? એક ત્રીજી શુદ્ધા લક્ષણા માનવી. જહલજહલ એટલે મુખ્યાર્થમાથી કાઢક તજે, ન

તળે. એનુંજ નામ ભાગત્યાગલક્ષણા પણ કેમકે મુખ્યાર્થના કાષ્ઠિક ભાગનો ત્યાગ ને કાષ્ઠિકનો નહિ. જેમકે “આજ તે જગન્નાથ” એમા પૂર્વે જોયેલો તે જગન્નાથ આ પ્રત્યક્ષ જોઈછું તેજ એવો અર્થ છે. એ વાક્યમા પૂર્વે જોયેલો તે જગન્નાથ, વર્તમાનમા જોવાય છે તે જગન્નાથ નથી; પણ એ રૂપે છતાં જગન્નાથ તો એકજ છે, માત્ર પૂર્વે જોયેલો ને વર્તમાનમા જોવાતો એ એ અશ તે જગન્નાથની વાસ્તવિક એકતામા બાધ કરે છે, માટે તેને તજવાથી તે એકતા છે એવી સિદ્ધ થાય છે—આ ભાગત્યાગલક્ષણા, તું તે છે—એ વાક્યમા તું એ પદનો મુખ્યાર્થ અસર્વગત્વાદિયુક્ત નાનાત્વસહિત ચિત્ એટલો છે, ને તે એ પદનો મુખ્યાર્થ સર્વગત્વાદિયુક્ત નાનાત્વરહિત ચિત્ એટલો છે. ત્યારે ચિત્ રૂપે ઉભય એક છે, ને તે એકતા અસર્વગત્વાદિયુક્ત નાનાત્વસહિત, તેમ સર્વગત્વાદિયુક્ત નાનાત્વરહિત, એ બન્ને ભગનો ત્યાગ કરવાથી થઇ ગદે છે. આમ બ્રહ્મભય એકતા તત્ત્વમસિ એ મહાવાક્યમા પ્રતિપાદન કરેલી છે. એવી રીતિએ ખીજા ત્રણ મહાવાક્ય પણ સમજવા.

ત્યારે મહાવાક્યપ્રતિપાદિત ઋગ્દેવગ્ધાન તેજ મોક્ષ. એક પિણ્ડ—બ્રહ્મ—ભક્ષ્યાથી, સર્વ જણાય, સર્વ સંભળાય, એજ શ્રોત્રનું શ્રોત્ર, ચક્ષુનું ચક્ષુ, મનનું મન, ને જ્ઞાનનું જ્ઞાન છે. એને જાતિ નથી, એ નયુસકલિંગે તેથીજ વ્યવહારાય છે. એકત્વગ્ધાન એ મોક્ષ, પરિચ્છેદ કે અધ્યાસ તે બધ, દુઃખ. કંઠમણિન્યાયે કરી બધ ટળવો, જ્ઞાનની પ્રતીતિ થતી તેજ મોક્ષ. મોક્ષ સ્વતઃ સિદ્ધ વસ્તુગતિ છે, એટલે તે જ્ઞાનભય છે, જ્ઞાનબાધ્ય નથી. અજ્ઞાન છે તે વસ્તુગતિ નથી, જ્ઞાનબાધ્ય છે; બાધરૂપ છે, ને તે છે માટે મોક્ષ થયેલો છતાં સમજાતો નથી! જ્ઞાન

એજ મોક્ષ, કે અગ્નિભંગ એજ મોક્ષ ગમે તેમ કહેા. જ્ઞાન પણ, અમુક આમ છે એવું થાય તે મોક્ષરૂપ નથી, ખરું જ્ઞાન તે કહેવાય જ નહિ. જ્ઞાન થતાજ તે જ્ઞાનાનુસાર જ્ઞાન થાય ને આચાર વિચાર બધું સિદ્ધ થઈ જાય, જ્ઞાન પામનાર તે જ્ઞાનરૂપ જ બની જાય, સારે તે જ્ઞાન ખરું જ્ઞાન. જેમ જમરી કીડાને બચકું ભરે છે તેવુંજ કીડાને જમરીનું જ્ઞાન થઈ જાય છે, ને તેજ જ્ઞાનમાં પડ્યો પડ્યો પરિણામે જમરી થઈને ઉડે છે, તેમ જ્ઞાનનો ચટકો લાગતાંજ તેનું ધ્યાન થઈ જાય, ને હેવટ જ્ઞાનરૂપેજ ઉડી પડાય, તે સિદ્ધ જ્ઞાન. અમુક છે એમ જાણવું તે પરોક્ષજ્ઞાન, ને કીટખમરન્યાયે તે જે છે તે રૂપેજ થઈ જવું એ અપરોક્ષજ્ઞાન. અપરોક્ષજ્ઞાન તે મોક્ષ. કીટખમરવદપરોક્ષ તેજ સમાધિ કે તૂટ્યાવસ્થા. એનુંજ નામ સુપ્રસિદ્ધ જાગ્રત. જે અજ્ઞાનરૂપ મહાનિદ્રામાં પ્રાણીમાત્ર સૂતેલાં છતાં પોતાને જાગતા માને છે તેમાં તો જ્ઞાનીઓ ઉઘટાજ છે, પણ જે જ્ઞાનરૂપ જાગ્રતમાં પ્રાણીમાત્ર જાગતા છતાં ઉઘેલા ફરે છે તેમાં જ્ઞાનીઓ જાગતાજ છે: નિદ્રામાં જાગ્રત પામેલા છે: ઉઘટા જાગે છે. જ્ઞાનનાં પણ પગથીયાં છે. સાત જુદા જુદા ક્રમે જ્ઞાન માનેલું છે; તે પ્રત્યેક ને જૂમિકા કહે છે. પ્રથમ જૂમિકાને શુભેચ્છા કહે છે. જ્ઞાનને માટે મોક્ષને માટે ઇચ્છા થતી તે, એનેજ સાધનચતુષ્થી કહે છે: ચાર સાધનનો સમુદાય. એ ચાર સાધન તે વિરાગ, વિવેક, શમાદિસંપત્તિ, મુમુક્ષુતા. વિરાગ એટલે સંસાર મૂકીને ધરખાણી નાસી જવું એમ નહિ. સંસારનાં નામ રૂપાત્મક પદાર્થની નિઃસારતા જાણી, અનુભવી, તેમાં બંધાવું નહિ, તેમને વશ થવું નહિ, પણ તેમને છેક ઈદ્રસ્વર્ગોદિપર્યંતને પણ, તુચ્છ જાણવાં, એવી જે મનની ઉમ્મ સમાનતા, તે

વિરાગ. એકજ વ્યક્તિઉપર બાંધાઈ રહેલી જે વૃત્તિ તે રાગ, તે છુટીને સર્વમય વૃત્તિ થઈ જતી, કાંઈપણ ધરજવાનું ન રહેવું એ વિરાગ. બધું વિશ્વ હું-પ-આત્મવત્-ચર્મ જવું, તે વિગગ. બધા મારા બાઈ છે એવી સમાનતા જાણી તે પ્રેમનું લક્ષણ નથી, કે કોઈને બળવું ને તેનેજ દેખવું એ પણ પ્રેમનું લક્ષણ નથી, પ્રેમ તો આત્મવત્ સર્વ, કેવલ અસંત અભેદ એજ છે. વિરાગ તેજ પરપ્રેમ. કર્મ કરવાના મૂળી દઈને બગવા કરી રખડતા ફરવું એ વિરાગ નહિ. વિરાગી તેજ રાગી છે, અપ્રેમી તેજ મહાપ્રેમી છે, ત્યાગી તે અ-ત્યાગી છે. કારણ કે પરિચ્છેદ બાગવો એજ વિરાગનું ચહસ્ય છે. પરિચ્છેદથી રાગદ્વેષ થાય છે, ને કામના જન્મે છે, તેથી અપરિચ્છેદ પામવો, સર્વમયતા ગ્રહણ કરવી, કામના તજવી એજ વિગગ. બાકી એક લક્ષણ પણ કામવિના તો કોણ રહે છે? કર્મમા તો બધા પ્રવૃત્ત થાયજ છે, ત્યાગી, સંસારી સર્વ. પણ તે કર્મમા કામના બાકી બધાય નહિ તે વિરાગી. વિરાગી તેજ ત્યારે ખરો ગગી: નદિ બગવા કરનાર, એમ ક્યાંથી કામના તજવાથી વિરાગમા સદાય મજે ખરી, પણ તેજ વિરાગનું રૂપ ન સમજવું. પોતાના પ્રાપ્ત કર્તવ્ય ચર્ચાર કરવાજ, અને તેમા કામના તજીને મંડ્યા રહેવું, એટલુંજ વિરાગનું તત્ત્વ છે. આલસ્યરૂપ ધર્મ પછડવો તે વિરાગ નથી. વિરાગ વૃત્તિ ન થવા દેનારજ આલસ્ય છે. લપ, વિશેષ, કપાય, ને રસામ્બાજ, એ ચારથી કરીનેજ, વિરાગથી પામવાની જે મહાસમાધિ, તેમા બગ થાય છે. લપ એટલે નિદ્રાદિ આલસ્ય; વિશેષ ચિત્તની ચચચના. કપાય એટલે વિષયોમા રસ લાગવો, વિષયની વાછના થરી તે, ને રસામ્બાજ એટલે વિષયભોગ તે. જે ગધાથી મુઘ્ન થવું એજ પગ

વિરાગ. કામના એટલા શબ્દમા એ ચારેનો સમાવેશ છે, તેજ તજની એટલે વિરાગ થાય છે, બાકી કર્મ તો જે પોતપોતાને પ્રાપ્ત હોય તે કર્યાજ નવા, તેથી તો કદાપિ છૂટનારજ નથી. કાંઈ એમ માને છે કે કામના તજ એટલે પછી ઇન્દ્રિયો ઇન્દ્રિયોના વિષય ભોગવે તેમા જાતીને, વિરાગીને શુ છે ? આ પણ મિથ્યાવાદ છે. વિષયોનુ ધ્યાન કરવાથી કામના થાય છે, કામના સતોપ ન પામવાથી ક્રોધ થાય છે, ક્રોધથી મોહ થાય છે, મોહથી વિવેક નાશ પામે છે, ને વિવેક નાશ થતા, મનુષ્યનો પોતાનોજ નાશ થાય છે. માટે મૂલથી વિષયધ્યાન કરવું એજ ખોટું છે. જેમ એક સમુદ્રમા હજારો નદીઓ પડે છે, પણ સમુદ્ર કદાપિ મર્યાદા તજતો નથી, એમ જેનું મન હજારો નિપયાદિમા ફરતા છતા સ્થિર છે, તે ખરો વિરાગી છે. મનની અચલતા દૂર થાય તેજ યોગ, તેજ વિરાગ, તેજ સમાધિ, વાયુ ચિનાના સ્થાનમા દીપની જ્યોતિની પેડે જ્યારે મન ફરે ત્યારે સમાધિ થાય. આ પ્રમાણે વિચાર કરી વિરાગ પ્રાપ્ત કરવો. તે પછી ખીલુ સાધન વિવેક તે ઉદય પામે છે. વિરાગીને સમુદ્રમા જ્ઞાન થવા માડે છે, તેના મનમા જ્ઞાનનુંજ નિરતર પ્રતિબિંબ પડે છે, સ્વચ્છ-દર્શણમા એની મેળેજ શુદ્ધ પ્રતિબિંબ પડ્યા કરે છે, તેમ વિરાગી જ્ઞાનમય થતો જાય છે, એટલે આ નિત્ય આ અનિત્ય, આ સત્ય આ મિથ્યા, એવો વિવેક સહજમાં બને છે. વિરાગ વિવેક બે સિદ્ધ થયા પછી ત્રીજુ સાધન શમાદિ પરસ્પતિ છે. શમ એટલે બાહ્ય-ઇન્દ્રિયોને નિયમમા રાખવી તે દમ એટલે ઇત્તરૂપ જે જ્ઞાન તેને આતર્મુખ કરી દેવુ તે સ્વાભાવિક રીતે તો આપણુ ચંતન્ય ઇત્તરૂપે અહાર વડે છે ને નાના પ્રકારનું મિથ્યા પાત્રાવનોમ્ન આપણે ખરે

છે. એનું નામ પરાક્રદ્ધિ. એ વૃત્તિમાત્રને બાહ્યત્વ પામતી અટકાવી
 એકાકીયતા ઉપર આશુવી, અંતર્બુધ્ધિ કરવી, તે પ્રત્યગ્દ્ધિ. એનું નામ
 દમ. આમ જ્યારે બાહ્ય તથા આંતર ઉભય ઇન્દ્રિય શાન્ત થાય, ને
 કામના માત્ર ટળી એકરૂપતા થવા માડે, ત્યારે તેનું નામ ઉપરમ
 કહેવાય. આ હું ને આ મારું, આ મારો ધર્મ, ને આ સારો ધર્મ;
 એ વાતજ ઉપરતિ પામેલા યોગીને ઘટે નહિ. જેનાં ચિત્ત ને અહ-
 કાર ટળી જાય તેજ ઉપરત. એવા હોય તે ત્રણે લોકને હણે તથાપિ
 પાપે લેપાતા નથી એ વાસ્તવિકજ કહેણું છે. પછી તિતિક્ષા; એટલે
 મુખદુઃખ રૂપ જે જે દુઃખાવતા છે તે મિથ્યા છે એમ મથાર્થ સ-
 મજી, પ્રારબ્ધવશાત્ પ્રાપ્ત થતાં કર્તવ્ય કર્મમાથી પાછા ન હઠતાં
 નિષ્કામ રહી શાંતિથી પ્રવર્તવું તે. પછી શ્રદ્ધા એટલે પોતે જે જ્ઞાન
 પ્રાપ્ત કર્યું છે તે મથાર્થજ છે એમ પોતા ઉપર શ્રદ્ધા, તેમ શુભચા-
 રાદિ ઉપર શ્રદ્ધા. છેવટે સમાધાન એટલે મનનું નિવાતરયાનમાની
 દીપજ્યોતિની પેડે સ્થિર થવું, ને આનંદનો ઉદય થવો તે. આત્મા
 આનંદરૂપજ છે પણ તેની પ્રતીતિ થતી નથી એજ આપણું અજ્ઞાન
 છે. જુઓ, કોઈ આત્મા-જીવ-એમ નયો ઇચ્છતો કે હું ન હોઉં તો
 હીક, સર્વે એમજ ઇચ્છે છે કે હું વધારે રહું, વધારે લોભવું, વધું
 તો હીક, ત્યારે આત્મા ઉપરજ બધો પ્રેમ છે. એ આત્માને લીધેજ
 બધું પ્રિય લાગે છે, તે ન હોય તો કશું વધારું લાગે નહિ. એક
 એક જીવ જ્યારે આમ પ્રિયતારૂપ પ્રેમરૂપ છે, ત્યારે મહાજીવ, સર્વ-
 મય બ્રહ્મ તે તો અવર્ણ્ય પ્રેમરૂપ, આનંદરૂપજ છે. આત્મા એટલે
 પરમાત્મા વા બ્રહ્મ તે જ્ઞાનરૂપજ છે, તેજ જ્ઞાન છે, ને તેજ સત્
 રૂપ છે. જ્ઞાન છે તો સત્ છે, તે સત્ છે તો જ્ઞાન છે, એ બે તો

જ્યુદ્ધ છેજ નહિ- પણ હવે તે જ્ઞાન સત્ પાછા આનંદમય છે, આ-
નંદજ છે, પ્રેમ છે. એજ સચ્ચિદાનંદ સમજાઈ જાય તે સમાધાન-
આતુ' નામ શમાદિ સપત્તિ, એ ત્રીજું સાધન પણ સાધન થાય
ત્યારે સુમુક્તતા સિદ્ધ થઈ કહેવાય. ત્યારે પણ મોક્ષ થયો તો ન
કહેવાય, પણ મોક્ષની ઇચ્છા થઈ કહેવાય. એ ચતુર્થ સાધન-મોક્ષની
ઇચ્છાથી જ્ઞાન માટે ત્રીજા ઉદ્યોગ, સુમુક્તતા. સાધનચતુષ્ટયું નામ
શુભેચ્છારૂપ પ્રથમભૂમિકા. પછી શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસનથી કરી
ઉત્તરોત્તર જ્ઞાન પામવું. શ્રવણ એટલે શાસ્ત્રો વાંચીને કે ગુરુ આદિથી
સાબળાંતે શ્રદ્ધા કરવા તે, મનન એટલે તે શ્રદ્ધા કરનાને વિચારી
તથા અનુભવીને મનમા જમાવવું તે, અને નિદિધ્યાસન એટલે તે
બધા ઉપરથી નિશ્ચય થવામા જે કંઈ અતના હોય તે દૂર કરી
કીટખમરન્યાયે જ્ઞાન સાથે એકતા તે. શ્રવણ અને મનન એ વિચારણા
એટલે જ્ઞાને જમાનવાની શક્તિરૂપ દ્વિતીયભૂમિકા. અને નિદિધ્યાસન
એ તતુમાનસા, એટલે મનની એકાગ્ર સૂક્ષ્મ તન્મયતારૂપ તૃતીયમ-
ભિકા. પછી, બ્રહ્મથી જીવ જુદો નથી, વ્યક્તિરૂપ, પરિચ્છેદરૂપ મિટ્યા
છે, એમ દૃઢ નિશ્ચય, જેને સાખ્યમનવાળા સત્વાપત્તિ કહે છે, તે
ચતુર્થભૂમિકા. સત્વાપત્તિ તે મોક્ષ નથી, ને તેથી સાખ્યમત વેદાત
મતને અગ્રાણ છે. અસંસક્રિત એટલે કોઈ પણ રીતની સંસક્રિત ન
હોવી, કેવલ એકતાજ થવી, તે સમાધિનું નામ અસંસક્રિત એપચળા
ભૂમિકા બ્રહ્મમયતા, એકરસતા, પ્રેમ-પ્રેમને-પ્રેમ-અભેદ-અભેદ-ને
અભેદ-એજ નિરતર જ્ઞાન, સ્વપણાનોજ નાશ, પોતાનોજ નાશ, તે
છઠ્ઠી ભૂમિકા-પદાર્થમાત્રનો અભાવ, પદાર્થમાત્રની, સત્તમી ભૂમિકા
તે મોક્ષ. કીટખમરવત્ જ્ઞાનરૂપતા, બ્રહ્મપણું, બ્રહ્મજ. એજ તૂર્થા, સ-

માધિ, જીવન્મુક્તિ, જે કહેા તે. પંચમાને પછી ભૂમિકા તેજ સ્વાયત્ત અને પરાયત્તનિર્વિકલ્પ સમાધિ, તૂર્થા એ પરમસમાધિ. તૂર્થાર્પ બ્રહ્મ ભાવમા નાનાત્વ છેજ નહિ, જે, નાનાત્વમા શું ચવાઇ રહેછે તેજ એકથી એક મૃત્યુ પામી જન્મજનમમા ભમિ છે, માટે નાનાત્વાભાવજ મોક્ષ. એવા યોગીનુ ચિત્ત બધા વળે ત્થા સમાધિમ્થજ છે. બ્રહ્માભિમાની તૂર્થા, તેમ સુષુપ્તિરૂપ કારણાભિમાની પચમી પછી ભૂમિકા, સ્વપ્નરૂપ લિંગાભિમાની ચતુર્થ, અને જાગ્રદુપ રથૂલાભિમાની પ્રથમ દ્વિતીય ત્રે તૃતીય, એમ પણ યોગજના સમજી લેની. જે ચતુર્થભૂમિકં જ્ઞાની તે બ્રહ્મવિત, પચમીસ્થ તે બ્રહ્મવિહર, પછીસ્થ તે બ્રહ્મવિહરીયાન, ને સપ્તમીસ્થ તે બ્રહ્મવિહરિષ. સપ્તમી ભૂમિકા તેજ કૈવલ્ય પણ-કેવલતા, એકપર્ણ, કેવલ બ્રહ્મ, કેવલાદૈત-કૈવલ્ય. મોક્ષનું નામ કૈવલ્ય. બીજા પણ પાચ પ્રકારના મોક્ષ અન્યદર્શનવાળા માને છે, પણ તે કૈવલ્યથી ઉતરતી પક્તિના છે. જે ક્ષર્તારૂપ ઇશ્વર માનનારા છે તે ચાર મોક્ષ માનેછે: માર્ગ્ય, સાલોક્ય, સાન્નિધ્ય, સાર્થિ; એટલે ઇશ્વર જેવું રૂપ પામવું, તેની સર્વદા દદિત થી, તેના સાન્નિધ્યમા વસવું, ને તેના જેવો અધિકાર પામવો. ઇશ્વર ન માનતા કોઇ પચમ પ્રકાર ઉમેરે છે, સામુદાય-ઇશ્વરમા, બ્રહ્મમા જોડાઇ જવું, અગ્નિસ્પૃશિંગન્યાયે કરીને જીવ બ્રહ્મનો યોગ થવો. પણ એવો એકમાત્ર યદ્યપિ વેદાતસંમત છે, છતાં એક થવાનુ ને એક થનાર એવા દૈતનો એમા આક્ષેપ છે, તેથી તે વાસ્તવિક મોક્ષ નથી. ખરો વેદાતપ્રતિપાદિત મોક્ષ તો કૈવલ્યજ.

પરપ્રેમરૂપ જ્ઞાનરૂપ વેદાતદર્શન તેનો જ્ઞાનમય કૈવલ્યમોક્ષ તે કદાપિ પ્રવૃત્તિના અભાવરૂપે હોય નહિ. સર્વદા જ્ઞાન માટે મરીજવું

એવી પ્રવૃત્તિ રાખવી એજ પરમોપદેશ છે, પ્રાકૃતિક ફેરફારો તો પ્રા-
 રબ્ધાધીન છે ને થનારા તે થશે, પણ જ્ઞાનાવગાહન કરતાં તો ક-
 દાપિ અટકવાનું નથી, એ સરોવરનું, નિઃસીમ મહાસાગરનું, તળાવું
 કદાપિ હાથ થનાર નથી. જ્ઞાન એજ કેવલ્ય. જેમ એક તરફથી અ-
 પ્રવૃત્તિ એ મોક્ષ નથી. તેમ ખીજી તરફથી નિષ્ક્રિયા, અરસિકતા,
 અપ્રેમ, એ પણ મોક્ષ નથી. પરમ અભેદ રૂપ સર્વ પ્રેમ તે પરમ-
 રસમય છે. રસ એજ બ્રહ્મ. રસ એજ મોક્ષ એવી ઉપનિષદોનો
 ઉકો છે. તો શુદ્ધ અપ્રવૃત્તિ કે સ્વાર્થ રૂપ જ્ઞાન તે મોક્ષ નથીજ.
 અમે અમુક વાન જાણી, બ્રહ્મ સત્ય જગન્મિથ્યા ને જીવ તે બ્રહ્મજ
 એટલું બોલતા આવડ્યું, એટલે મોક્ષ થઈ ગયો એમ ધણાએક
 બ્રમિત થાયછે, ને પછી કામકાજ માડી વાળી સ્વચ્છદે પ્રવૃત્ત થવા
 લાગેછે. બ્રહ્મવિદ્યા મથાર્થ ન સમજાય તો પાકું નારિત્તકપણું એટલે
 સ્વચ્છદ આચારજ પ્રાપ્ત થાય એનું આ સ્પષ્ટ ઉદાહરણ છે. બ્રહ્મ-
 વાર્તામાં કુશલ, પણ વૃત્તિહીન અને અત્યંત રાગગ્રસ્ત એમ બ્રમિત
 વેદાંતીઓ તો અજ્ઞાન નહિ પણ અજ્ઞાનતમ છે, ને જન્મમરણના
 દમમાજ બમનારા છે, એમ શંકર લખેછે. આટલા માટે ગીતા-
 જીમા પણ અજ્ઞાનીને બુદ્ધિ ન આપવી, બ્રહ્મોપદેશ ન કરવો એમ
 કહેલું છે, ને અધિકારનિર્ણય કરેલોછે. અધિકાર એટલે બ્રહ્મજીવ્ય
 એમ નહિ, પણ એકંદરે બ્રહ્મજ્ઞાન પરત્વે યોગ્યતા કોને કે એ અ-
 ધિકાર. જે સાધનચતુષ્ટસંપન્ન હોય તેજ અધિકારી છે, બાકી એવા
 અધિકાર વિના જે બ્રહ્મ થવા બેસેછે તેતો નરકનાજ અધિકારી છે.
 આત્માથીજ આત્માને સમજવાનો છે, માટે સાધનસંપન્ન આત્મા
 તે આત્માનો બંધુ છે, ને તદ્વદિત આત્મા આત્માનો શત્રુ છે. મારો

આત્મા બ્રહ્મ છે એમ બોલાયું એટલે શું કીટબ્રમરવત્ અપરોક્ષગાન થઈ જાય ? કોઈ એમ કહે કે થયુંજ, નથી થયું એમ બતાવવાનું શું પ્રમાણ છે ? કેમકે બાહ્યવ્યવહાર પરત્વે તો યાત્રી અગાની ઉભય એકરૂપજ છે, માત્ર મનોવૃત્તિનો તથાવત છે, તો કોઈનું મન કોઈ કેમ જાય ? અહો, પિણ્ડ અને બ્રહ્માણ્ડની એકતારૂપ બ્રહ્મવાદના અભિમાની યાત્રીનું મહાગાન ! મોક્ષ તે વાત કરવામા નથી સમાતો, કેવલ પરોક્ષ જાણવામા નથી સમાતો, પણ પિણ્ડબ્રહ્માણ્ડનો જે જી-દાપણારૂપે ભાસ છે તેની અપરોક્ષએકતા અનુભવવામા સમાય છે. એ એકતા થવા માટેજ કર્મકાંડનો બધો કૂટારો છે. ચિત્તશુદ્ધિ, એમ જે કહેવામા આવે? તે આ એકતાનું પ્રથમ પગથીયું છે; ને તે કર્મ કર્મથી મળે છે. ચિત્તશુદ્ધિમાટે નિષ્કામ કર્મ કરવા જરૂરના છે. જે બ્રહ્માડે તેજ પિંડે એ સિદ્ધનિયમ છે, તો બ્રહ્માડગત સૂર્ય ચંદ્ર પિ-ડગત પણ છેજ, ને તે જ્યાર પિંડમા યથાર્થ પતે, બ્રહ્માણ્ડના સૂર્ય ચંદ્રનીસાથે અનુરૂપતા પામે, ત્યારે પિણ્ડબ્રહ્માણ્ડની એકતા થઈ જાય-ખરી ચિત્ત-શુદ્ધિ પમાય-મોક્ષ થાય. એ એકતા થાય ત્યારેજ કર્મસંન્યાસ પણ સિદ્ધ થાય. તે ન થાય ત્યાં સુધી સંન્યાસ ન બને સૂર્યપ્રાણથીજ રિશ્વમાત્ર, જીવમાત્ર, પ્રાણુ ધારણુ કરે છે, ચંદ્રપ્રાણથી પોષાય છે, ને બ્રહ્માડના સૂર્યચંદ્રની ગતિ પ્રમાણે પિંડના મૂર્ચ્ચંદ્ર પણ આવે છે.* જ્યારે બ્રહ્માડના સૂર્ય ચંદ્ર કોઈક ગતિમા હોય ને પિંડના કોઈકમા હોય, ત્યારે દુઃખ, રોગ, વિક્રિયા, અગાન બધા પ્રકટે છે. તે બે જ્યારે એક રૂપ હોય ત્યારે શાન્તિ, સમાધિ, પ્રેમ, આનંદ સ્ફુરે છે. જેનું ચિત્ત મરી ગયું છે, જેને અહંભાવ નથી, તેનાનો પ્રાણ સ-

હજ રીતે વિશ્વપ્રાણુ સાથે એકતા મહેલે, એટલે તેજ ખરો સં-
 ન્યાસી-ગાની છે, કેમકે પિંડપ્રાણુની બ્રહ્માડપ્રાણુસાથે એકતા સાધવા
 માટેના નિત્યાદિ કર્મ તેને કરવા નકામાજ છે. ત્યારે જે બ્રહ્મ-
 માત્રનું નામ બોલી શ્રવનમુક્ત થયા છીએ એમ બોલનારાએ તેમને
 હવે પૂછો કે પિંડબ્રહ્માડ એક થયાછે ? તેમ ન હોય ને તેમની
 વાતોમા મોક્ષનો સમાવેશ નથી, એક સ્વચ્છંદાચારને માટે, જગત્તે
 ઢગવા માટે, ઢોગ છે, ને પાપનો પુંજ છે. વાત કરનારજ અગાની
 છે, હું બ્રહ્મ એમ જાણનારજ ન જાણનારો છે. બ્રહ્મ છે તે ન જા-
 ણનારે જાણ્યુછે, જાણનારે નથી જાણ્યું, એમ ઉપનિષદો પોદારી પો-
 દારીને કહેડે; એનું તાત્પર્ય હવે સમજાઈ ગયુજ દગે. હું બ્રહ્મ, હું
 જ્ઞાનની અવધિએ પહોચી ગયો, એમ બોલનારજ ખરો મૂઢ છે, કે-
 મકે જ્ઞાનનો છેડો કાણુ પામે એમ છે ? ખરો જ્ઞાની તેજ કે જે પો-
 તાના અજ્ઞાનની સીમા કયા સુંરી છે, પોતાનું અજ્ઞાન કેટલું બધું
 છે, એ સમજી શકે; પોતાના જ્ઞાનની ઉત્કૃષ્ટતા જાણનારો નહિજ.
 પિણ્ડબ્રહ્માણ્ડના આપ રૂપ પરમ અને અગાધ જ્ઞાનનો પાગ પામ્યાની
 વાત કરનાર પાકા પાપી, શક, મ્યાર્દી, મૂઢ, છે એમા શક નથી.

યોગ, ને તે સિદ્ધ થયોછે એમ જાણવાનું સાધન પિંડપ્રાણ અને
 બ્રહ્માંડપ્રાણની એકતા કાઢી યોગાભ્યાસીઓ એમ માનેછે કે પિંડનો
 પ્રાણ બાહ્યવિશ્વસાથે મળેછે તેથી ચિત્તમા વિક્ષેપ થાયછે. જો તે
 પ્રાણને રોક્યો હોય, તો ચિત્ત વિક્ષિપ્ત થાય નહિ આ વાત ખોટી
 નથી, પણ એમ કરનામાએ ઇચ્છાવાની વાત તો ચિત્તનો લય એજ
 છે અર્થાત્ કેવલ પ્રાણને રોકવાથીજ ચિત્તનય-સમાધિ-સાધવા જવું,
 તે કરતા વૃત્તિનેજ મારી મારી ચિત્તનો ઉઠ્ઠેદ કરવો, એ વધારે
 યોગ્ય, અને નિર્ભય, તથા સિદ્ધ, માર્ગ છે. વસ્તુગતિજ એમ છે કે
 પિંડપ્રાણ ને બ્રહ્માંડપ્રાણ મધ્યાર્થ એકરૂપેજ પ્રવર્તે ને સુખ આપે,
 પણ ચિત્તના વિક્ષેપથી તે ગતિનો જગ થાયછે, ત્યારે ચિત્તવૃત્તિનેજ
 દબવી, એથી જ વસ્તુગતિ છે તે સ્વત સિદ્ધ થઈ જશે, કેવલ પ્રા-
 ને છુટવાની મહેનતથી કદાપિ હાનિ પણ થઈ એમજો, કે ચિત્તનો
 સમૂલ નાશ ન થયાથી, દબાઈ રહેલી કમાનના પેડે કવચિત્ તે ફટી
 ઠી બધી રચના ઉધી વાગશે એવલ પ્રાણ રોકવાથી અનાતંગલાભ
 ધણા મળેછે—શરીર સચવાયછે, સિદ્ધિઓ પણ કવચિત્ પ્રાપ્ત થાય
 છે—પણ તેથી મોક્ષ તો નથીજ થતો, મોક્ષ તો જ્યારે ચિત્તનો નાશ
 થાય ત્યારેજ થાય પ્રાણના રોકવાથી કરી આણેલી પિંડબ્રહ્માંડની
 એકતાથી મોક્ષ નથી, પણ સ્વત સિદ્ધ એની મેળેજ પિંડબ્રહ્માંડની
 એકતા ચાલી જાય તેથી છે ત્યારે પ્રાણમાત્રને મધ્યારૂપ જો યોગ
 તે ચિત્તનો નાશ કરનારૂપ યોગ વિના નહામોજ છે ચિત્તનાશ એજ
 સર્વ યોગો છોડો છે, યોગનો પણ યોગ છે, પ્રાણમયનરૂપ યોગ તે
 હૃદયોગ, ને ચિત્તમાત્રનેજ મધ્યવાથી પિંડબ્રહ્માંડના પ્રાણની એકતા
 તે રાજયોગ રાજયોગ વિના હૃદયોગ નિષ્ફલ છે

પિણ્ડપ્રહ્લાંડની એકતા સ્વતઃસિદ્ધ થાય એજ સમાધિ, એજ રાજયોગ, એજ કૈવલ્ય, એજ મોક્ષ. ત્યારે તે ગમે તે વખતે પણ પ્રાપ્ત થઈજ શકે. એજ પ્રમાણે સર્વથા વસ્તુગતિજ છે, પણ તેને આપણું અજ્ઞાનમાત્ર રોકેછે. ચિત્તવિક્ષેપ પેદા કરેછે. એ ચિત્ત જ્યારે નિયમાય ત્યારે મોક્ષ. જે મરતા પહેલા તેમ થાય તો જીવનમુક્તિ કહેવાય. વિશ્વક્રમજ એવો છે કે વસ્તુમાત્ર—જીવમાત્ર—પોતાની મે-
 યેજ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામી ઉચ્ચ ઉચ્ચ ગતિએ જાય. તે ગતિમા વિક્ષેપ કરનાર જીવનો ચિત્તધર્મ છે તેજ છે. એ ચિત્તને શુંદર જેવું કહીએ કે પથ્થર જેવું કહીએ. જેમ શુંદરથી ચીકણો થયેલો કાગળ ઉડવાના સ્વભાવવાળો છતાં જાગીન સાથે ચોટી રહી ઉખડતો નથી, વા પથ્થર સાથે બધાયેલો લાકડાનો કટકો પાણીમા તરવાના સ્વ-
 ભાવવાળો છતાં ડુબી જાયછે, તેમ ચિત્તરૂપ વૃત્તિ સાથે બંધાયેલી ચિત્ત (ચિત્ત અને ચિત્ત તે બે મળીને જીવ) એકસ્થાન ને વળગી રહેછે વા ડુબેછેઃ હોય ત્યાંને ત્યાં રહેછે, કે અધોગતિ પામેછે—જન્મ પામેછે, શાસ્ત્રો ખરું કહેછે કે જેની શ્રદ્ધા, જેના ચિત્તરૂપ શુંદરતુ જન્મા વળગવું, તે રૂપ તેતુ થવું—તેરૂપે તેનો સારો નહારો જન્મ ગતિ !! કીટબમરન્યાયે પણ એજ સમજાશે. બમરીનું ધ્યાન તો બમરી થવાય, ને સાપનું ધ્યાન તો સાપ થવાય । । જ્યારે ચિત્ત ન હોય ત્યારે જન્મમરણુ છેજ નહિ, વસ્તુગતિમા જીવત્વજ નથી, બધું એક છે. જે પિણ્ડપ્રહ્લાંડની એકતા થઈ હોય તો સદ્જન્મા જીવ ઉત્તમોત્તમ ગતિએ ચાલ્યો જાયછે, જે ન થઈ હોયતો જન્મમરણુ રૂળી શકતા નથી. જન્મને મરણુનો અત્યંત અભાવ તો કાઢીને પણ

• વિષ્ણુપુરાણમાં અમરત્વની એજ વ્યાખ્યા કરીછે કે કલ્પાન્ત સ્થિતિ.

હોયજ નહિ, વસ્તુગતિમા સંભવતોજ નથી; પણ આપણે જોઈએ છીએ કે એક નિમિષમાત્રના આયુષવાળા કીટપતંગાદિથી માડી કો-ટ્યાવધિ વર્ષના આયુષવાળા ગ્રહોપગ્રહાદિ વિદ્યમાન છે; તેમા એક નિમિષમાત્રમાજ શરીર ધારણ કરી તેને તળનારું પતંગ, કો-ટ્યા-વધિપર્યંત સ્થિત એક સૂર્યને મુક્તજ માને તો નવાઈ નથી.* છતાં સૂર્યનું પણ કોઈ કાસે મરણ તો હોવુંજ જોઈએ, ને છે. નામ તેનો નાશ એતો સિદ્ધ વ્યાપ્તિ છે. ત્યારે હવે જન્મમરણ તે મોક્ષ નહિ, ને નહિ જન્મમરણ તે મોક્ષ, એનો અર્થ સમજો. જેવું જન્મમરણ આપણે જોઈએ છીએ તેવું જન્મમરણ તે મોક્ષ નહિ. અર્થાત જન્મ પામ્યા પછી પચીસ પચાસ કે સો વર્ષ જીવી, પાછું એજ પ્રકારનું જીવિત ભોગવવા અવતરવું તે મોક્ષ નથી, પણ કોઈ ખીજ પ્રકારનું વધારે ઉચ્ચતર વધારે દીર્ઘ જીવિત ભોગવવા જવું તે મોક્ષ છે. બાકી જન્મમરણના અત્યંત અભાવરૂપ મોક્ષ તો હોયજ નહિ, ને સંભવ પણ નહિ; વસ્તુગતિજ એવી નથી. મોક્ષની વ્યવસ્થા આમ સમજવાની છે. નિમિષમાત્ર જીવનાર જન્તુની દૃષ્ટિએ આપણે મુક્ત છીએ, આપણી દૃષ્ટિએ દેવાદિ મુક્ત છે, એમ પરંપરા જાણવી પણ અત્યંત મુક્ત કોઈ નથી. કીટપતંગાદિને જે ઇન્દ્રિય છે, તેથી આપણને અધિક છે, આપણને છે તેથી દેવને અધિક છે, દેવને છે તેથી બ્રહ્માને અધિક છે—જ્ઞાનસાધન, જ્ઞાન, ઉપભોગ, એ બધા તે તે રચિતની અનુકૂલતા પ્રમાણે સર્વ ઉત્તરોત્તર અધિકાધિક છે. એજ જન્મમરણનો ક્રમ છે, ને યોનિથી યોનિમા જવાની રીતિ છે- મરણ

† અત્રે હાહરણોમા બ્રહ્મને જન્મ છે, સાધન છે, ઈચ્છાદિ કદુ તેથી તે વિકારી છે એમ ન સમજવું, એક આપેક્ષિક વસ્તુગતિ સમજાવવા સંકલના આત્ર કહી છે.

ચાય ત્યારે સ્થૂલ દેહનો ભંગ થાયછે, ને પ્રાણનાં સ્થાનરૂપ જે લિંગદેહ-ચિત્તપ્રધાન વાસનામય દેહ-તેનો ભંગ થતો નથી. મરણ થતો વખતે જે પિણ્ડપ્રાણ બ્રહ્માંડપ્રાણ સાથે એકતા પામેલા હોય તે અતુટ્કલ ગતિ થાય છે. સૂર્યપ્રાણના પ્રબલ સમયે જેનો દેહોત્સર્ગ થાય, તેનો લિંગદેહ સૂર્યમાં પ્રવેશ પામે; ચંદ્રપ્રાણના પ્રબલમાં જેનો દેહોત્સર્ગ થાય તેનો ચંદ્રલોકમાં પ્રવેશ પામે. જે પિણ્ડબ્રહ્માંડની એકતા કરી રાખી હોય તો પ્રબલતાએ કરીને પણ સૂર્યપ્રાણમાં મરણ સાધી શકાય ને સૂર્યસ્થાનેજ જવાય. જે સૂર્ય લોકમાં જાય તે પુનરાવર્તન પામતા નથી, ચંદ્રમાં જાય તે પામે છે-અર્થાત્ આ પૃથ્વી ઉપર પુનઃ જન્મતાં નથી, કે જન્મે છે. સર્વે ઉપનિષદો વારં-વાર આ બોધ સદ્મ રીતે આપે છે. સૂર્યપ્રાણમાં દેહોત્સર્ગ થવાથી સૂર્યમાં ગતિ થાય તેજ માર્ગને દેવયાન કહે છે કેમકે તે માર્ગે જવાથી માણસ મટીને દેવ થવાય છે, ઉચ્ચતર જીવિત પ્રાપ્ત થાય છે, કરી મનુષ્ય થવું પડતું નથી. એનેજ અર્ચિ માર્ગ કહે છે, અર્ચિ એટલે દેવતાની જ્યોતિ, જ્યોતિરૂપ સૂર્યમાં પ્રવેશ થવાનો માર્ગ, એજ જ્ઞાનીઓને મળે છે. એનેજ ઉત્તરાયન પણ કહે છે. કેમકે ઉત્તર એટલે છેલ્લું, આ દુનીયામાં હવે આવવાનું નથી માટે છેલ્લું, અપન-જવું-છે; ઉત્તરાયન એટલે મહરસંક્રાંતિ પછીના સમયમાં સૂર્યપ્રાણનું બ્રહ્માંડમાં પ્રબલ હોય છે, તે વખતે જેઓ પૂર્ણ જ્ઞાનથી પિણ્ડબ્રહ્માંડની એકતા પામેલા હોય તે દેહોત્સર્ગ પામે-મરે-તો સૂર્યમાંજ જાય છે, ઉત્તરાયનમાં મરે, પણ પિણ્ડબ્રહ્માંડપ્રકાશ જ્ઞાનસ્થ ન હોય, તેને આમ ન બને. એ ત્રણ નામથી ઉલટાં ત્રણ નામ ચંદ્રલોકમાં જવાના છે. પિતૃયાન-પિતૃલોકમાં, કરી જન્મવાના લોકમાં જવાનો

માર્ગ;-ધુમમાર્ગ, જ્ઞાનરૂપ અર્થિથી નહિ પણ ધુમરૂપ યજ્ઞાદિથી પ્રાપ્ત કરેલો, ફરી જન્મવાનો માર્ગ;-દક્ષિણાયન, દક્ષિણ ફરી આવવાની ગતિ. લિંગદેહે કર્મસાધન બનતા નથી, કર્મમાત્ર-ખાલું, પીડું, કરવું, એ બધાં સ્થૂલને છે. લિંગનો ધર્મ તો પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ, એટલોજ છે. મરણપછી સ્થૂલનો અંતરાય ટળે છે, એટલે પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ પરિપૂર્ણ રૂપે પ્રકાશે છે, ને કેવલ મનોરૂપ જીવિત ચાલે છે. ખાવાનું પણ મનોરૂપ, ઠરવાનું પણ મનોરૂપ, દેશકાલનો અંતરાયજ નહિ, ઇત્યાદિ મિથિતિ થાય છે. એનેજ સ્વર્ગ કહે છે, જ્યાં ખાવાનું નથી, પીવાનું નથી, અમૃતમય પાનથી આનંદમા રહેવાનું છે, આખના નિમિષ પણ જ્યાં નથી!! એ સ્વર્ગમા આ સસારમાના કરેલા કર્મોનું મનોરાજ્ય ભોગવતો લિંગદેહ જેવું તેનું આકર્ષણ તેવો દાક્ષક્રમે ફરી આકર્ષાય છે. પિતૃલોકરૂપસ્વર્ગસ્થિત લિંગદેહ પૃથ્વી તરફ આકર્ષાય છે, સૂર્ય લોકરૂપસ્વર્ગસ્થિત લિંગદેહ કોઈ ઉચ્ચતર સ્થાન તરફ આકર્ષાય છે. સૂર્યમા જઈ પડ્યા છતાં, પણ પૃથ્વી તરફનું આકર્ષણ પ્રમલ હોય તો ચંદ્રમા સંક્રમણ થઈ જાય છે, ને પૃથ્વી તરફ અવાય છે. એ ઉપરથી અવતારોની વાત સમજાશે. ચંદ્રસૂર્ય ઉભયથી આ પૃથ્વીનું જીવિત છે:એ પૃથ્વીનું પૃથ્વીરૂપે રહેવું, પ્રકાશ પામવો, તે ઉપર જલસ્થલ રચાવા, અન્નટક્ષાદિ થવા, જીવ પેદા થવા, ઇત્યાદિ સર્વ એ બે ગ્રહોના પ્રાણને આધીન છે. એ ગ્રહોમા નેવા પૃથ્વીના આકર્ષણવાળા-એટલે સચિત્-લિંગદેહો, તે તે ગ્રહના પ્રાણની ધારાદ્વારા પૃથ્વીમા પડે છે, અને અન્નાપદિજલાદિમા મગે છે, તે-માથી ગ્રાહ જીવના આકારમા પાનિષ્ઠે છે, ને આકાશથી વીર્ણરજ્જેરૂપે ગર્ભમા મિથિતિ પામી પુનઃ જન્મે છે. જે પ્રાણ એમ નથી પડતા, તે

ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામી મુર્ખાદિથી બીજા લોકમાં પ્રવર્તે છે. લોક સાત માનેલા છે. ભૂર્લોક, ભુવર્લોક, સ્વર્લોક, જનલોક, મહર્લોક, તપલોક, બ્રહ્મલોક કે સત્યલોક. ભુરુભુવરુ ને રુરુ એ ત્રણ લોક તે પૃથ્વી, અંતરિક્ષ, ને સૂર્યચંદ્રાદિ. તેથી આગળના જે ચાર લોક તે કૃપા અદર્શ છે એ સ્પષ્ટ સમજાતું નથી, ખગોળશાસ્ત્રથી* આપણે જાણીએ છીએ કે બૃહસ્પતિ કે શનિનું એક વર્ષ આપણા ૫૦ કે ૧૦૦ વર્ષ જેવડું છે, તેમ નવા-જડેલા નેપચ્યુન તથા ચુરેનોસનું એક વર્ષ આપણા ૩૦૦-૪૦૦ વર્ષનું થવા જાય છે. સમગ્રદયુક્ત એક સૂર્યમંડલ છે, ને તેમાં પૃથ્વી એક ગ્રહ છે. પણ રાત્રીએ આપણે અસંખ્ય તારાગણ જોઈએ છીએ તે શું છે? ખગોળશાસ્ત્ર જાણાવે છે કે તે પણ જુદા જુદા સૂર્ય છે, તેમાંના કોઈક તો એવા પણ છે કે જેમનો ઉદય થયાછતા હજુ આપણે તેમને જોઈ શક્યા નથી, કેમકે તેમનામાંથી નીકળેલું તેજ હજુ આપણી દૃષ્ટિ સાથે એકતા પામી શક્યું નથી!! આવા અનંત સૂર્ય ને તેમના અનંત સૂર્યમંડલ ક્યા હશે, કેવા હશે, ને તેમનું એક એક વર્ષ આપણા કેટલા વર્ષોનું હશે, એ કોણ કહી શકે એમ છે? આપણા કદરૂ, ને યુગ, બધાએ સમાઈ જાય એવડી મહોદ્દી સખગ જેટલા આપણા વર્ષનું તેમનું એક એક વર્ષ હશેજ. આપણું જે સૂર્યમંડલ છે તે પણ કોઈ એક આવા સૂર્યનું એક અવાતર અદર્શ હશે, આપણી પૃથ્વીને જેમ ચંદ્ર છે, યનીને જેમ સાત ચંદ્ર છે તેમ હશે, તોજુ કોણ જાણે છે!! સૂર્ય જગતો નથી, પણ આખું સૂર્યમંડલ કોઈ

જ્વેદાંતનાશ્રના જે ગ્રહો આગ ૧ ગણાવ્યા છે તે ઉપરાંત સૂર્યાદિ-
લની વ્યવસ્થા સમજવા નુજો બૃહસ્પતિ, સૂર્યસિદ્ધાન્ત થ યાદિ

ખીજી સૂર્યની પાછળ શરતુંજ હોવું જોઈએ, ને તે સૂર્યમાં આ સૂર્યનો કાલાતરે સમાવેશ હોવો જોઈએ તો હવે વિચારવું સકળ છે કે જન, તપ, મહર, ને સત્ય, લોક તે કીયા. સૂર્યથી ઉપરના કોઈ વિશેષ આયુષમાનવાળા લોક, તે તે લોક હોવા જોઈએ. હવે, આપણે જન્મ આ પૃથ્વી ઉપર છે, ને અનંતકાલચક્રના અમુક વિભાગમાં જે સૂર્ય આપણે જોઈએ છીએ, તે સૂર્યને આધીન ગ્રહમંડલમાં આપણે છીએ; આ કાલાવિભાગ સૂર્યના ઉપર આધાર રાખી રહ્યો છે એ સૂર્યની સ્થિતિ જદલાશે ત્યારે વળી ખીજો વિભાગ ઉદય પામશે*, ત્યારે શાન્તોમાં આ કાલવિભાગને વૈવસ્વત મન્વંતર કહ્યો છે તે વાસ્તવિક છે. વિવસ્વત એટલે સૂર્ય તેનાથી ઉત્તમ થએલા મનુ-મનુષ્યાદિ પ્રાણી સમૂહ-તેનો કાલ તે વૈવસ્વત મન્વંતર. પ્રત્યેક મન્વંતરમાં એકોતર મહાયુગ, ને એક મહાયુગના ચાર યુગ. ચૈદ મન્વંતરનો એક દૃષ્ય. દૃષ્ય પણ ધણ છે, પણ સિદ્ધાન્ત એમ છે કે દૃષ્યાન્ત થાય ત્યાર પછી જે ક્રમ પાછો ચાલે તે ગતદૃષ્ય સદૃશજ હોય, માટે દૃષ્યાન્ત આગળ કાલમાન બાધું નથી. દૃષ્યાન્ત એટલે મહાપ્રલય* તેમાં તો સમલોક પર્યંત પ્રલય ચલાનો, કેવલ સત્ય લોક રહેવાનો; ને મન્વંતરે મન્વંતરે અવાતર પ્રલય તે કેવલ સ્વર્લોક પર્યંતનો પ્રલય, જ્યારે મન્વંતરાન્તે પ્રલય થશે ત્યારે સૂર્યમંડલ અન્યથા

*આખું સૂર્યમંડલ કૃત્તિ ૧-Pleiades તરફ જાય છે એમ જણાય છે, પણ તે કેટલા અનંત દરે ત્યાં જઈ આપણે સૂર્ય કેવલ ગ્રહરૂપ થઈ રહેશે તે ખરી શકાય નથી

*યુગાન્તે યુગાન્તે યુગ સધ્યા હોય છે, મન્વંતરાન્તે માન્વંતર સંધ્યા હોય છે, એ સર્વ તથા યુગમન્વંતરાદિનો હીસાબ ગણતા એક દૃષ્ય આપણા ૪૩૨૦૦,૦૦૦૦૦, વર્ષનો છે.

થઈ જશે, ને જે નવો મન્વંતર પ્રવર્તશે તેના સૂર્ય હાથ છે તે નહિ
 પણ ખીન્ને થશે, ને તેથી તે નવા સર્ગના પ્રાણાદિ તે નવા સૂર્યથી
 પ્રવર્તશે. આ ચાલતો સમય તે શ્વેતવારાહકલ્પના, સાતમા મનુ વૈવ-
 સ્વતના, અઠ્ઠાવીશમા મહાયુગનો ચતુર્થ યુગ-કલિ-છે. ત્યારે આખો
 એકાંતેર મહાયુગ જેટલો નન્વંતર પુરો થશે ત્યારે સૂર્યાન્ત પ્રનય થઈ
 નવો સૂર્ય બનશે, ને નવો મનુ અધિકાર પામશે. પ્રત્યેક મન્વંતરમા
 નેણ સૂર્ય થશે, કાણ મુવનકલ્પ થશે, કાણ ઇંદ્રાદિવરૂપે થશે, એની
 અવધવસ્થા પણ પુરાણોમા પ્રસિદ્ધ છે, તે યોગ્ય લેવી પણ મન્વંત-
 રમા જે સૂર્ય હોય તેમાના પ્રાણાદિ તે મન્વંતરાતે ઉપયોગમા નહિ
 આવે એમ નથી, તેમાથીજ નવો સૂર્યપ્રાણ, તથા નવા મનુ, અને
 નવી પૃથ્વી, ને નવી પૃથ્વીના જીવ બધું બનશે. ત્યારે જેઓ હાન
 એનું મરણ પામે કે તેમનો પ્રાણ સૂર્યમા જાય, તો તેના લોક એક
 મન્વંતર સુધી તો પૃથ્વી ઉપર નગ જાશે. નવા મન્વંતરમા કોઈક
 ઉચ્ચગતિને પામે, પૃથ્વીપરજીવ અવતરે કે તેથી વધારે સારા ચક્રકલ્પર
 પણ અવતરે. પણ જેઓ સૂર્યમકલ્પની પણ પાર ગયા હોય તેમનો
 તો મન્વંતર પછી પણ નવા મન્વંતરમાએ, જન્મ ન થાય તેઓ
 તો દેવાન્ત સુધી મુક્તજ રહે, ને દેવાન્તપ્રવયે પણ ફરીથી કાણ
 જાણે સૂર્યરૂપે, કે કોઈ ખીન્ન ચક્રરૂપે, કે કોઈ અવતારરૂપે, કે કોઈ
 અગ્નિરૂપે, કે ગમે તેના મદાન્ત રૂપે અવતરે: આપણાં શાસ્ત્રો કહે છે
 કે તારા અને સર્વાદિ તે મુલેવા માણસના જીવ છે, મુક્ત લોકો દેવ-
 ત્વને પામેલા તે છે, એમા હવે રો સદેહ રહ્યો ? ખરીજ વત છે.
 એકાદ તારો ખરે છે, તે શું છે ? અનંત બ્રહ્માડમા કોઈ સૂર્યનો વિ-
 લોય થયો, તેની સ્થિતિ બદલાઈ, પ્રલય થયો, અને કોઈ મહાત્મા

એ રૂપે રિયત હશે, તે અવસ્થાન્તર પામ્યો ! ! શિવ, શિવ, શિવ
 ! ! ! કલ્પાન્તપ્રલય વખતે સત્યલોકજ અનશેષ રૂહે છે અર્થાત્ મત-
 કલ્પની વાસનાસહિત અવ્યાકૃત સત્ત્વ પ્રહ્લજ તે વખત-હોય છે,
 તેમાથી નવો સર્ગ આપણે બતાવી ગયા છીએ તે કમે લે છે. એક
 કલ્પસુધી બધા લોકાદિ, નામરૂપાત્મક વ્યાકૃતરિયતિ રૂહે છે, તેમ એક
 કલ્પસુધી નામરૂપરહિત અવ્યાકૃત સન્માત્રજ પડ્યું પડ્યું વાયથી ક-
 રીને સ્ફુર્તી કરે છે, ને તે પછી શબ્દબ્રહ્મ ધ્મિરાદિ ક્રમથી વિસ્તરે
 છે. આ બે કલ્પ, અવ્યાકૃત પ્રહ્લ ને વ્યાકૃત પ્રહ્લ, તેજ પુરાણોમા
 જે પ્રહ્લા કહેવામા આવશે તેના રાતદિવસ એમ સમજવું. આ પ્ર-
 માણે મોક્ષ ગતિની વ્યવસ્થા છે, જેઓ સૂર્યસ્થ છે, અર્થાત્ સ્વર્ગો-
 કમા ગયા છે, પિતૃલોકમા નહિ, તે પૃથ્વી ઉપર અનતરનારા નથી,
 જે એથી પણ આગળ સત્ય લોકસ્થ છે તે સૂર્યરૂપ પણ થનારા નથી,
 કેવલ પ્રહ્લરૂપ હોવાથી, કલ્પાન્તે કોઈ ધ્મરૂપે પરિણમનાર છે ! !
 આ પ્રમાણે મોક્ષવ્યસ્થાનું મેં અલ્પમત્યનુસાર દિગ્દર્શન કર્યું છે, તે
 વિચારીને પિણ્ડપ્રહ્લાપ્તનું ઝોડપ સમજનારા વેદાત્મીઓએ વ્યવસ્થા
 કરી લેવી-પ્રહ્લ સત્ય જગન્નિમિત્તમા ને જીવ તે પ્રહ્લ એમ ચાર લેખને
 બોલી દેનામાંજ મોક્ષમાનનાર માની ! હવે જો, કે તું માની થયો
 ગણે છે તેજ કેટલો અમાની છે ! ! ન જાણનારજ જાણે છે, અમા-
 નીજ માની છે, માટે જ્ઞાન, જ્ઞાન, ને જ્ઞાન; સર્વથા મયો, પ્રારબ્ધે
 દાય લગાવીને સુખ ન રૂહોઃ પ્રહ્લને જાણો. ત્યા હું નથી, તું નથી,
 પિતા અપિતા છે, અંધ અનંધ છે, પુત્ર અપુત્ર છે, સર્વ એક છે,
 એકરસ છે, અવર્ણ છે, કેવલ્ય છે.

વાચનાર ! હવે જરા પાપુ વાળી જો. વેદસહિતા ઉપર નજર

કર, અવસ્તાની ગાથાએને શ્રી ગા, મીસરનાં ઓસરિસનું ધ્યાન
 “ધર, ચાહુદી ક્યાલાના લોગોસનું રહસ્ય તારવ, મુશી તરીકાના હ-
 કની હકીકત ખોલ, શું સમજાય છે ? પિણ્ડ તેજ પ્રહ્લાદ-અશ્વ ?
 સૂર્ય એજ જીવ-જગત-પ્રાણુ ! કદાપિ પણ સૂર્યવિના વ્યવસ્થા થનાર
 નથી : આ મન્વંતરમાં કે પેલા મન્વંતરમાં, આ કલ્પમાં કે પેલા
 કલ્પમાં, સૂર્ય કે કોઈ બીજા નામવાળો પણ તત્પ્રાય ગ્રહજ પ્રાણુદાતા
 મોક્ષદાતા સ્વર્ગદેવ, ઇશ્વર છે. વેદના ઋષિઓ, ને ધરાનના મોખેદો
 સૂર્યને ઉંચું મોં કરી કરીને નમન કર્યા કરે છે, સૂર્યવિના બીજું
 દેખતાજ નથી ! ! ૨. સૂર્યના વર્ણનની કવિતાઓ ગાય છે ? કેવો
 ઉપહાસારૂપ વિચાર દુર્બુદ્ધિએ ખેસાડ્યો છે ! સૂર્યનું રહસ્ય સમજીને
 આત્મ જગતસ્તસ્થપદ્મ* એમ કહે છે, ચાત્યેકતોડસ્તશિખરં પ-
 તિરોપધીનામાવિષ્કૃતારુણપુરઃસરપકતોડકઃ= એમ કાવ્ય રચતા
 નથી. ત્યારે વેદાનુપ્રણિત જે સ્માર્તધર્મ-નિત્યનૈમિત્તિકાદિ ક્રિયામાર્ગ
 ને પણ શું બ્યર્થ આડંબરજ છે કે ? વિચારો, વિચારો, જરા સ્થિર
 ચક્રને હવે શ્વાસ લો, પુસ્તકને બંધ કરી જરા વાર ઉંચું મૂકો, અને
 નીરાંતે ખેસી વિચારી જુઓ. કર્મમાર્ગ ગાનમાર્ગનું પગથીયું છે એમ
 ધીમેથી સમજી વિવેક કરો. પણ હજી તમારા મનમાં એક વાત ખુ-
 ચ્ચતી રહેશે, તે મારા ધ્યાનમાં છે—ચાલતા ચતકના પાશ્ચાત્ય શો-
 ધાથી આ વાત સમર્થિત છે કે નહિ ? એનો પણ નિર્ણય હું તમને
 હજી પ્રકરણમાં કરાવીશ, પણ હાલ તુરંત આટલે સુધી જે નિશ્ચય
 થયો તેની વ્યવસ્થા બરાબર રીતે મનમાં ઉતારી લો, કે આગળ
 ચાલતાં તમારે સમજવાનું ને મારે સમજાવવાનું સુતર પડે.

વેદ તથા ઉપનિષદોના પથાર્થ રહસ્યરૂપ વેદાંત દર્શન છે: બ્રહ્મ-
જ્ઞાન છે; અદ્વૈત માર્ગ છે. સર્વ વેદવાક્ય તેમ ઉપનિષદ વાક્યનો
સમન્વય કરી જોતાં આપણે જે સંક્ષેપ જતાવી ગયા તેવું દર્શન સિદ્ધ
થાય છે, એમ શંકર તથા તેના અનુયાયીના અંથોધી પ્રતિપાદિત
થાય છે. ખીજા જે દર્શનો કહી ગયા તે દર્શનો સાથે સરખાવતાં
પણ આ દર્શનની સંગતિ વાસ્તવિક લાગે છે. એમ શ્રુતિયુક્તિથી
સિદ્ધ થાય છે એટલું જ નહિ, પણ પિણ્ડબ્રહ્માણ્ડના વૈભવમાં પણ આ
દર્શનની સંગતિ અનુભવાય છે. ત્યારે શ્રુતિયુક્તિ ને અનુભવ ત્રણેથી
સિદ્ધ થતું એ દર્શન જ વાસ્તવિક, મને તો, જણાય છે. શંકરાચાર્ય
ને આ દર્શન ઉપર આશ્રય છે, ને તેણે સમગ્ર વ્યાખ્યાઓ આપણે
જે દર્શન જોઈ ગયા છીએ. શંકરના ચત્તી સંખ્યાએ બહુ બહુ મતભેદ
છે, પણ તે ઇસવીસનના ૭-૮ શતકમાં કેરળ દેશમાં નંજુરી બ્રહ્મ-
જ્ઞાનમાં થઈ ગયા એમ જણાય છે. કાંઈ તો તેમને ઇસવીસનના પ્રથમ
શતકમાં પણ મૂકે છે, પણ એ બધી વાત સાથે આપણને સંબંધ
નથી. એમને શિવના અવતારરૂપ પણ માને છે, ને વૈષ્ણવો એમને
રાક્ષસના અવતારરૂપ માને છે, તે ઉભય વાતનું પણ આપણને કામ
નથી. તેણે જે તત્ત્વદર્શન આપણને કરાવ્યું છે તે અપ્રતિમ છે, ને
તેમાં જ તેની પૂર્ણતા, આચાર્યપણું, બ્રહ્મપણું, સંભાવ્યું છે. શંકર
તે શંકરજ છે, જમહશુર છે. એમના સ્થાપેલા ચાર મઠ છે, ને તે
આજે પણ પ્રસિદ્ધ છે: શૃંગેરીમાં, કાસ્મીરમાં, બદરિકાશ્રમમાં, ને દ્વાર-
કામાં. એમનામાંથી જ પરંપરાએ ઉતરેલા સંન્યાસી તે દશનામી
સંન્યાસી કહેવાય છે. શંકરના ગુરુ ગોવિંદપાદ. ને શંકરના ચાર
શિષ્ય: પદ્મનાભ, સુરેશ્વર, હસ્તામલ, ને ત્રેહક. પદ્મનાભના શિષ્ય.

તીર્થ, અને આશ્રમ નામથી પ્રસિદ્ધ છે; મુરેશ્વરનંદ સંસ્કૃતી, પુરી, હિમાલય એમ છે; હસ્તામલના વન, અને આચાર્ય એવા છે; ને ચોટકના ગિરિ, પર્વત, સાગર એમ છે. તીર્થથી તે સાગર સુધી એ દેશ નામ, ને તે જોને અંતે હોય એ નામવાળા તે દેશનામી સંન્યાસી. એમાં બ્રાહ્મણોનેજ દાખલ કરે છે; છતાં હાલમાં એ નામ-માંથી ગિરિનામ ધારનાર ગીર એવા અતીત પણ ચેલેલા છે, જે ત્યાગી નથી હોતા પણ સંસારી હોય છે. સંન્યાસીઓના ધર્મ તથા દંડકમંડલુ આદિબાહ્યોપચાર પ્રસિદ્ધ છે; પણ ખરો દંડ તો મન વાણી ને કાયાની એકતારૂપ ત્રિદંડ છે તે છે. આગળ સંપ્રદાયોના સંક્ષેપ વખતે આપણે આ બાબત ફરી વિચારીશું, અત્રે અપ્રાસંગિક છે. આ પ્રમાણે મૂલ વેદધર્મથી વિસ્તરેલી ધર્મભાવના દર્શનો સુધી આવી વિરામી છે. દર્શનમાર્ગ-વેદાંતમાર્ગજ સર્વધર્મનો નિયામક થયો છે. સર્વ ધર્મ, સંપ્રદાય, મતમતાતર, સર્વ દર્શનોના બ્રહ્મને નમે છે, તેને મોક્ષ માને છે; પછી તે બ્રહ્મને યથારુચિ અલંકૃત કરે છે એ જોવાનું છે. પણ તત્ત્વદૃષ્ટિ એજ સર્વાંગે પ્રાધાન્ય પામી છે. આટલે સુધીમાં આપણે પ્રાચીન વ્યવસ્થાને છેડે આવી પડેલા છીએ. હવે જે વર્ણન કરવાનું છે તે પ્રાયઃ પિણ્ડપેપણુ જેવું છે, જે થઈ ગયું છે તેનેજ રૂપાંતરે વિવર્ત પામતું જોવાનું છે; નવું કંઈ નથી, છતાં તે શોધ બહુ ઉપયોગનો છે, કેમકે તેને ને આપણી હાલની સ્થિતિને બહુ નિકટ સંબંધ છે.*

* દર્શનોના ક્રમ આપણે ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય, યોગ, મીમાંસા, નેદાન્ત એમ આપ્યા છે તેથી તે તેજ રીતે ક્રમથી ઉદ્ભવેલાં એમ ન બનેલું. એ છે એ દર્શન બહુજ પ્રાચીન, છેક વેદકાલ જેટલાં પ્રાચીન, તથા એક એકની સાથે સાથેજ પ્રવર્તનારો દરો એમ માનવાનું કારણ છે.

પિણ્ડબ્રહ્માણ્ડની એકતારૂપ બ્રહ્મદર્શન થયું, એટલે કે મનુષ્ય અને પશુ એ ઉભયનો વિભાજકધર્મ ને પ્રત્યગ્નિ આપણે પામ્યા પ્રકન્થને આરબે ખતારી ગયા છીએ, તેનો સંપૂર્ણ પરિપાક થઈ ચુક્યો. મનુષ્યમા જીવરોપણ કરવાની ને પશુબુદ્ધિ છે તે પિણ્ડબ્રહ્માણ્ડાતિ-રક્ત કર્તાને માની તુલ્ય થાય છે, પણ મનુષ્યના મનુષ્યત્વધર્મરૂપ ને પ્રત્યગ્નિની બુદ્ધિ છે તે પિણ્ડબ્રહ્માણ્ડના એકમરૂપ કેવલ્યમા વિરામે છે. કર્તા માનનારા પણ એકેશ્વરનાજ પૂજક છે, બ્રહ્મ માનનારા પણ એકમનાજ પૂજક છે, છતાં કીયું ઉત્તમ છે ? હવે સમજાશે કે વેદ-કાલમા એકેશ્વરભાવનામિશ્રિત નિશ્વપૂજનો, કર્તા માનનારા અસંભવ ખતાવે છે તે વાસ્તવિક નથી, કેમકે તે કર્તારૂપભાવના ધર્મબુદ્ધિની પરાકાષ્ટા નથી પણ બ્રહ્મરૂપભાવના એ ધર્મબુદ્ધિની પરાકાષ્ટા છે. એમ પણ સિદ્ધ સમજવું, વા સમજવું, જોઈએ કે મનુષ્યબુદ્ધિ આ બ્રહ્મ દર્શન કરતા, પરમપ્રત્યગ્નિ કરતા, વધારે જ્ઞાન પામી નથી, કે પામા શકવાની પણ નથી. એજ, રહસ્યનું રહસ્ય, જ્ઞાનનું જ્ઞાન, ને મોક્ષનો મોક્ષ છે. બસે ધણા દેવ હો, ધણી મૂર્તિઓ હો, ધણા વહેગ હો, પણ છેક વેદકાલથી માંડીને તે આજસુધીમા એનું એજ આર્થ-ગ્રજાએ માન્ય છે ને માને છે કે યગ્નબ્રહ્મ તો કેવલરૂપ છે, પણ તેની વિભૂતિ દેવમૂર્ત્યાદિ સર્વ છે, તેને પામવાનો માર્ગ માત્ર છે. પિણ્ડ-બ્રહ્માણ્ડાતિરક્ત કર્તારૂપ ભ્રમમા પડેલા પાહરીઓ પિણ્ડબ્રહ્માણ્ડેકમરૂપ કેવલ્યના પરમ ઉપાસકોને જગલી, મૂર્તિપૂજક, કહી સુધારવા આવે છે. . . . તેમને પોતાને હજુ કેટલું શીખવાનું બાકી છે. . . ઈશ્વરના સર્વ માલક છે, માટે માહચારો રાખવો, એમ તેઓ મહોટા ઉપદેશ લેધને પોતાના ધર્મને વખાણી વાજ આવે છે, પણ એક જગતીમાં !

જાગી મૂર્તિપૂજક આર્યગામડીઓ પણ એમને સમજાવી શકશે કે
 બાહ્યારો એ આર્યધર્મ નથી, આત્માચાર એ આર્યધર્મ છે, કિ-
 બદુના ખરો મનુષ્યધર્મ છે,—સર્વે આત્મમય પરપ્રેમમય, એજ શુદ્ધ
 ધર્મ છે, પિણ્ડપ્રહ્માણ્ડાતિરિક્ત કર્તા તે ઈશ્વર નથી, પણ તે ઉભયની
 એન્તારૂપ, પ્રેમરૂપ, કૈવલ્ય—બ્રહ્મ—તે ઈશ્વર છે. બધા બાધ નથી.
 પણ એક છે. આની વ્યવસ્થા બતાવવાની એટલીજ મતનજ છે કે
 જ્યાં આવું તત્ત્વરૂપ ઈશ્વરજ્ઞાન નથી ત્યાંજ બધા વડેમ ને બધું
 નાસ્તિકતા એ મેની મારામાર થાય છે, ધર્મશુરુઓ તથા જ્ઞાનશુરુઓ
 વચ્ચે સોહીની નદીઓ વહે છે, મનુષ્યો પશુરૂપતાને પામે છે, ને એના
 ધર્મના સરકાંભો ઉઝરેના શોધે આપણા શાઓને તે સંસ્કારદ્વારા
 નેહ ગમે તેમ સમજી લેજે શુદ્ધ મનાતન આત્મરૂપ કૈવલ્યધર્મનથી
 સર્વ શુભપ્રાપ્તિ થાય છે—પ્રેમ, આનંદ, જ્ઞાન, શાન્તિ, ઉદય પામી
 વિસ્તરે છે વાચનારના સમજવામા આર્યશાસ્ત્રનું પરમ મહત્ત્વ હવે
 સહજ પ્રતીત થયું હશે. બરે જો જોને કાવે તે બને, આપણે
 ગેળની ગુલના કરનાનું શું મમ છે? પરપ્રેમરૂપ એકરૂપ કૈવલ્યરૂપ
 બ્રહ્મમા, બોધ્ય નથી બોધક નથી ને બોધ પણ નથી—એજ પરમ-
 મર્ગન છે, તેનેજ ખીનું મધુ જવા દઇ ઉપાસો.

*એના ઉદાહરણો નો અગણિત છે, પણ તેમા વેદાન્તને જુડી નાખી
 મ્વય ઉંધુ સમજેવા જે લેખજ લેવાથી જાણારો કે કેવી ગરબડ થાય છે
 એમ—વેદાન્તનાર ગમ—ફીડોસોફી એક ધી ઉપનિષદસ લે ના પણ તરહ-
 વાગ નના નવા ગા કરવાની એ નવા પડિતોની ચચલતાવિરે આપણે
 ગાળા કહી ગયા હએ

છેક અધમત્વને પામી મૂર્તિમાન-હાથ પગવાળા તથા ક્રોધલોભાદિયુક્ત
 મનુષ્યસ્વભાવાત્મક થઈ ગયો. આવો વ્યુત્ક્રમ ધણે અંશે બહુ બહુ
 શબ્દો તથા ભાવનાઓમા થયો છે, તે મનુષ્ય અતરંગ સ્વભાવની
 પરિસ્થિતિ પરિણામ છે, જે વ્યવસ્થા ચાલેલી છે તેમા એમ ચલુજ
 જોઈએ ને થયું છે, કોઈએ જાણી જામને કરેલું નથી. આની છેવટની
 વ્યવસ્થાનો કાલ તેજ પુરાણોના ઉદ્ભવનો સમય છે વેદમાધી
 જન્મેલી દેવભાવના, સ્મૃતિકાવ્યમા દ્વિયાકર્મરૂપે સ્થપાઈ, દર્શનકાવ્યમા
 તત્ત્વદર્શિમા પર્યવસાન પામી ગઈ. તત્ત્વદર્શિ પ્રધાન, દેવપૂજા ગોણું,
 એમ નિશ્ચય થઈ ગયો. તત્ત્વદર્શિ પણ એની ઉચ્ચતાને પામી ચૂકી
 કે એથી આગળ જવું અશક્યજ. પણ આ ઠેકાણેજ આર્યાવર્તના
 પ્રાચીન ઇતિહાસનું અવસાન આની રહ્યું હતું, વાસ્તવિક રીતે તત્ત્વ-
 દર્શિજ આગળ વધવાનો પ્રસંગ હતો પણ તેમ ન બનતા, એજ
 તત્ત્વદર્શિએ પહોંચ્યા છતાં, આર્ય ઋષિઓ પાછા મૂળની પુરાણભા-
 વના, ઉપર વળી જતા લાગ્યા એ બહુ આશ્ચર્યકારક પરિણામ
 આવ્યું. તત્ત્વદર્શિ જે પ્રાધાન્ય પામી હતી તે પ્રાધાન્ય પામેલી તો
 રહી, પણ તેને છાઈ નાખી છેક શુભવિધારૂપે ચલાવી દેનાર ખીજ
 ઘણા તરંગ ઉભરાઈ ઉઠ્યા. મૂળની કોઈ ગતિમૂર્તિ ઉપર પાણીની
 મહોટી રેલ ફરી વળતા જેમ બધી ગતિતા પાણીમા આગી આગી
 જળુના છતાં, પૂરેપૂરી હોશીઆરીથી હુમકી મારી અને જયતનના
 અધારામા પણ આખ ઉધાડી જોઈ શકનારનેજ ખરેખરે પ્રતીત થઈ
 થકે, તેમ પુરાણભાવનારૂપી રેલના મેવા પાણીમા તત્ત્વદર્શિરૂપ રક્ષા-
 તાની છાંટ છતાં પણ તે પૂરને તળીએ જઈ તેના અધકારથી અંગે
 ન જતા આવો ઉધાડી જોનારનેજ પ્રતીત થાય તેવી રહી. આમે

સાથી થયું, ને તે જે થયું, તેમાં આ બધા રંગ કેવી રીતે મળેલા છે, એજ આપણે જોવાનું છે.

આર્યાવર્તમાં પ્રાચીન સમયથી જે વિચારસંગતિ ચાલતી આવી છે તે ઉપર, દેશનાં હવાપાણી, સૃષ્ટિલીલા, અને જૂમિની સુખસાધ્યતા, એ બધાંની અસરો થયેલી છે, અને પ્રત્યેક દેશમાં એજ કારણોથી વિચારસંગતિનાં નાનાપ્રકારનાં રૂપ ધડાય છે એ બધું આપણે પ્રથમ પ્રકરણમાં કહી ગયા છીએ. આ પ્રમાણે વિચારસંગતિ ચાલતાં જીવિતનું પરમફલ—પરમસુખ,—મોક્ષ,—જે ઠેર, તેને અનુસારે તે તે દેશનાં આચારવિચાર વ્યવહાર બધું ધડાય એ પણ પાંચમા પ્રકરણમાં જણાવી ગયાછીએ. આ ઉભય વાતના ઉદાહરણ રૂપજ આ-ટલે સુધીનો ધર્મવિચારનો ઇતિહાસ છે. પણ એક વાત બહુ લક્ષમાં રાખવાની છે કે વિચારસંગતિને ઉત્તરોત્તર નવીન નવીન પદ્ધતિએ વૃદ્ધિ પામવાસાર, દેશમાં શાન્તિની બહુ આવશ્યકતા છે. લોકોની સુખશાન્તિ નિર્ભય હોય નહિ, દેશના જુદા જુદા વિભાગો સાથે સંબંધ કરવાનાં સાધન હોય નહિ કે બચબરેલાં હોય, તો શરીર તથા શારીરિક ભોગમાત્રનેજ સંભાળવા મૂકી માનસિક અને આધ્યાત્મિક વિષયોમાંકેણુ ઉતરવા બેસે ? આર્યાવર્તમાં જેમ રરાભાવિક રીતેજ ચોપણાદિ માટે બહુ શ્રમ કરવાની જરૂર નહતી, તથા પેટપૂજવાની જાગ્રી પીડા ન હોવાથી નિરાંતમાં પડેલા ઋષિઓનાં મનને ધર્મબુદ્ધિ ટેરનાર સૃષ્ટિરચના પણ અતિ બચ્ચ હતી, તેમ દેશી રાજ્ય સ્થિર હોવાથી શાન્તિ તથા નિર્ભયતા પણ સારી ચાલેલી હતી. એ બધાં કારણોના એકત્ર બલને લીધેજ અનુભવ પ્રધાનશાસ્ત્રો—જ્યોતિષ, આયુર્વેદ, શિલ્પકલા, ગાનકલા, રાજનીતિ, ઇત્યાદિ; તર્ક પ્રધાનશાસ્ત્રો

જે બધા આ ગ્રંથમા આપણે વિસ્તારી ગયા તે, તથા કાવ્ય અને સાહિત્યના અનંત ભંડાર જે સર્વને પ્રસિદ્ધ છે તે; તથા ઉભયમિત્ર-ચાત્રો—મહાભારત, રામાયણાદિ ગાથા ઇતિહાસ એ, સર્વેના ઉદ્ભવ થયો હતો. સર્વ કરતા વધારે મુખ્યતા તો એજ હતી, કે દેવાદિ પુરાણભાવનારૂપી વહેમ જેવો જે ધર્મ એક પાસા ચાલતો તે સર્વદેવ ખીલ પાસા ચાલતા જ્ઞાનમય તત્ત્વદષ્ટિએ પરમધર્મને નગીનેજ ચાલતો અને તેની વિરુદ્ધ કદાપિ જતો નહિ, એટલે કે સત્યપરાયણ ઋષિઓના શોધ સર્વે વિષયમા નિરંતર નિરુકુશ તથા નિર્વાણ ચાહ્યા જતા. આવા સમયમા રાજ્ય પ્રજા સર્વની સ્થિતિ શુદ્ધ તથા શાન્ત ચાલતી, અને વર્ણવ્યવસ્થાને લઇને, ઋષિઓ એટલે કે વિદ્વાનોનું યથાર્થ સન્માન તથા લાલનપાલન ચતુંજ. આ બધો સમય હવે વીતિ ગયો હતો, આર્યદેશ ઉપર કાલચક્ર ભગી રહ્યું હતું, અને બધી સ્થિતિ એરી વિપરિત થઈ જવાની તૈયારીમા હતી કે તેમાથી કયે દિવસે ને ક્યારે ઠેકાણું પડશે તે પણ અટકળનું અસક્ય હતું. આર્યમહાત્માનાં, આપણા પૂર્વજોનાં, જે બલવીર્ય અને પગક્રમમાટે આપણે આજે પણ મગર છીએ, આર્ય એ નામ ધારણ કરવામા મહત્તા માનીએ છીએ, તે આર્યત્વનો સ્મર્ય હવે અસ્ત થવાની તૈયારીમા હતો. શુદ્ધ પવિત્ર આર્ય હવે હિંદુ બનવાની અણીપર આદિ સુક્યા હતા. ધણા એક એમ પણ કહે છે કે ઇબ્રુદ અને જિનનો ને, યજ્ઞાદિ બધ પાડી, અહિંસારૂપ ધર્મ પ્રવર્ષો તેણે આર્યોના પરાક્રમી, નિર્ભય, વીર્યપૂર્ણ હૃદયને, લીનસત્ત્વ, સમય, કૌમલતાવાળા કરી દેશને નિરતેજ બનાવી પરવશતાના બંધનમા રૂખાઓ. પરદેશી-ઓનો સમાગમ; અદર અંદર પણ ત્રિવર્ણ તથા શૂદ્રનો વિરોધ;

એમાંથી જિત્પત્ર થયેલી સકરપ્રજા, સકર તથા ચક્રાદિને અનુક્રમ નેના
 ધર્મવિચારોનો ઉદ્ભવ; ઉદ્ભવ તથા ઠંડા પ્રદેશમાંથી આવેના
 દહાગ, સખવ, વીર્યવાન આર્યલોકોના શરીર તથા મન
 ઉપર થયેલી આર્યાવર્તના ફલરૂપ અને ગરમ દેશની અસર, અને
 એ બધાથી પ્રાપ્ત થતી શિથિલતા એજ આ દેશની અધોગતિનું
 નિદાન થઈ પડી. આર્યાવર્તનો રાજકીય ઇતિહાસ લખના આપણે
 બેઠા નથી, પણ આપણે જે વિચાર કરવાનો છે તેમાં ઉપયુક્ત હોય
 તેટલી મુખ્ય મુખ્ય વાત જાણવી અગત્યની છે. ઇસવીસન પૂર્વે
 લગભગ સાડી ત્રણસો વર્ષથી, એટલે આજથી અઢી હજાર વર્ષથી
 અને મૂલ આર્યલોકો આ દેશમાં આવેલા ત્યાર પછી આશરે બે
 હજાર વર્ષે, પરદેશી લોકોની દષ્ટિ આર્યાવર્તન તરફ જે આપા ગઈ છે
 પ્રાચીન વેદકાલથી માડીનેજ આર્યાવર્તનો આપાર મીસર અને બાબી-
 સન મુખી ચાલતો, પછીના સમયમાં ઈરાન તથા યુનાન વગેરે સાથે
 પણ સારી પેઠે તે જામ્યો હતો, એટલે આર્યાવર્તના સોના રૂપા ને
 મણિમણેક દેશદેશમાં પ્રસિદ્ધ થઈ રહ્યા હતા, અને આ સુવર્ણભૂમિનું
 ભોક્તા થવા સારું નિદેશી પરાક્રમ સર્વથા ઉત્સુક હતું આ પરાક્રમી
 પુરુષોમાં પ્રથમ ત્રીસ ઈરાની દ્વારા (હરાઅસ) થયો પણ તેને
 કાઈ જાણવા બેગ નામના આ દેશ સમક્ષે કરી નહિ એના પછી
 મહાપરાક્રમનાજ નક્કા અલેક્ઝાન્ડર—સીકંદર—એક મેસિડનથી
 આનીને સિંધુને કડે પહોંચ્યો, તેની સામા થતા પુરુઆદિ યોડા રાજ
 મળ્યા, પણ તે મધ્ય હાર્યા, દેશમાં બહુ ગરમડ અને શિથિલતા પ્ર-
 વર્તી, પણ એ યોદ્ધો અઢી ઝાડુ ટકી શક્યો નહિ. એટલું તો
 એણે નિઃશય થયું, કે આ દેશની સપસપી સાથે રહેલી શ્રી અને

સગરસ્વતી એ ઉભયને એવો મોહ લગાડી ગયો કે તે બન્ને ત્યારથી પરદેશી ઉપરજ પ્રીતિ કરવા વળી છે, ને સપત્નીભાવ ધારણ કરી દેનહ કરી, સ્વદેશીને હુ ખ દે છે સ્વદેશમાં સાથે રહેતી નથી સીક-દગ, પછી, થોડીજ મુદતમાં મરણ પામ્યો, તેના રાજ્યના વિભાગ બ્રાહ્મીઆ, પાર્થિયા, વગેરેના હાકેમો પાછા આર્યદેશતરફ આવવા લાગ્યા પણ કોઈએ ચિગરાજ્ય સ્થાપી શક્યું નહિ આર્યાવર્તમાં ક્ષત્રિય નાંદવશનો ઉચ્છેદ થઈ ગયો, શાદ્ર મૈર્યવશ સ્થિર થયો, ને મધે ખળભભાટ પ્રસરી રહ્યો, વર્ણવ્યવસ્થા બ્યર્થ થવા બેઠી, દેશ ડોનવા લાગ્યો । । ઇસનીસનના આરબમાજ ઉત્તરતરફથી જે જંગની પ્રજાના અસખ્ય યુથ એક મૂંઝોળી રેનની પેઠે બધી પૃથ્વી ઉપર ઉભરાઈ ઉઠ્યા, રોમના ચક્રવર્તી અધિગજ્યને પણ હુ આવનારા નીવડ્યા, તેમનામાનાજ સ્ત્રીથીઆ, જેને પુરાણમાં શામ્બ અને તુમ્બક (તાતાર) કહેલા છે, તે લોકોએ કાશ્મીરમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું એ રાજ્યનો ખિસ્તાગ એ સમયે છેક એક તરફ નર્મદા સુધી ને બીજી તરફ હિંદુસ્તાની બીજી બાજુ સુધી હતા. શક લોક વારવાર હુમલા કર્યા કરતા, તે લટારાજ હતા, તેથી એકે રાજ્ય રખી શકતું નહિ આવી ગરબડ આર્યાવર્તને માથે લગભગ ૫૦૦ વર્ષ રહી વિક્રમાદિત્યે = શક્યોક્તો પરાજ્ય કર્યો અને એમ્વાર શ્રી સગરસ્વતી ઉભયની પ્રીતિ પોતાના ઉપર પાછી સ્થપાવી વિક્રમાદિત્યથી, અરબીને તે વિજયનગરના બુદ્ધરાય સુધી એટલે કે ઇસવી-

• શ્રીક-યવન-લેખ । એમને શકી, એમ લખે છે

= વિક્રમાદિત્યના સવત્ ૧૦૯ વિષે જે સંસય છે તે માટે જુઓ પાનુ ૩૦૭ ટીપા †

સનના લગભગ આરબથી તે ૧૩૦૦-૧૪૦૦ સુધીમાં, વળી આર્થ-
 શુદ્ધિ કાંઈક જાગ્રત થઈ, અને જે મહા સમર્થ ગ્રંથો સાહિત્ય, કાવ્ય,
 નાટક, જ્યોતિષ, તથા વેદભાષ્ય, મીમાંસાભાષ્ય, આયુર્વેદ, ઇત્યાદિ
 આપણને પ્રસિદ્ધ છે તે, તે સમયમાં થયા પિઠમ, ભોજ, હર્ષ
 ઇત્યાદિ પરાક્રમી રાજાઓ, તથા કાવિદાસ, ભવભૂતિ, લિલ્લુ, બાલુ
 ઇત્યાદિ કવિઓ, અને શંકર, કુમારિલ, સાયણ ઇત્યાદિ આચાર્યો,
 વરાહમિહિર, ભાસ્કર ઇત્યાદિ શાસ્ત્રજ્ઞો, એ બધા આ સમયમાં
 થઈ ગયા છે પણ આ સમયે જે વિદ્યાસુધાનિધિ ઉદય પામ્યો હતો
 તે, સુધાનિધિ—ક્ષયશીલ, અવસ્પતેન્ન્યુક્ત, ચક્ર—જ હતો, મહા-
 પ્રતાપી સર્વકશ પ્રકાશરૂપ આર્યપૂજિત શુદ્ધ પગક્રમભાસ્કર ન
 હતો એજ સમયમાં, અર્થાત્ ઈ. સ ૬-૭-૮ એ શતકથીજ,
 આરબ, તથા મુસલમાનો—જેમણે ગરાન વગેરેને પાયમાલ કર્યા
 હતા—તેમણે ડોઝીયા કરવા માડ્યા હતા તેમાંથી મહમદે છેવટ
 ખરેખરો દીન જગાવ્યો ને આર્યાવર્તને હિંદુસ્તાન બનાવી લાગો
 સુવાડી દીધો મુસનમાનો પછી મુગલ સરદાર ઝંધીસખાને છેક
 પેગનથી તે જર્મની સુધી એકચક્ર ગળ્ય સ્થાપ્યું, ને તેનાજ વચને
 હિંદુસ્તાનની ગાંઠોએ ચળ્યા તેમાં, અક્બરાદિ એક બેને વર્જતા,
 ખીજા બધા, મુલપુરના ઝંધીસના જેવાજ પશુવત નીવડ્યા, અને તે
 મણે પણ દેશની વ્યવસ્થા બગાડી નાખી, અને મરાઠાઓની સાથે
 સ્વલ્લ કરી, ત્રીજાને વચમાં નાખી, કુશ્વેત્રના સંગ્રામમાં પોતાનું તેમ
 દેશન્દ્રી મરાઠાઓનું, સત્યાનાથ વગાડ્યું પણ વળી એક નવો પ્રા-
 ક્રમી પેદો, યુરોપીયવ્યાપાર, આર્થભૂમિને નીચેતવા સાફ ઉતરી મુ-
 નો હતો, તેજ બધાની લાલ્પમાથી પોતાનું કામ દાદી મયો, ને

ને આપણા ઉપર રૂપાંતરે પણ વિદ્યમાન છે. આમ છેક દારાના સ-
મયથી ધક્કે ચઢેલી આર્યભૂમિનાં બાલકો હજુ જંપવા પામ્યાજ નથી,
તો શાસ્ત્રચર્યાના કે તત્ત્વચિંતાર તો કરેજ ક્યાથી ? હાલમાં કાંઈક જં
પવા વારો આવ્યો છે, ને તેનાં બલ્ય પરિણામ—સુખ, શાન્તિ,, પ્રા-
ચીન વિદ્યાકલાનું પુનરજન્મન, નવીનતા ઉદ્ભવ —આપણી નજ-
રેજ છે. બધા દિવસ સરખા જતા નથી, શ્રી અને સરસ્વતી પોતાના
માબાપનો દેશ તથા વિદેશમાં વર શોધવા, બધી પૃથ્વી ઉપર—દુરાત,
અર્ધચિંતાન, ગ્રીસ, રોમ, યુરોપ, અમેરીકા,—બમીબમી ને, અગાત
પણ પૃથ્વી પ્રદક્ષિણા કર્યાના પુણ્યે મતિ પવિત્ર થતા, મૂલનો મોહ
તથા, પોતાના ધરમાજ જંપીને બેસવા પાછાં આવતા જણાય છે.
બલે એ દિવસ આવે, શ્રીસરસ્વતીને જ્ઞાન આવી પોતાનું ધરજ
વહાલું થાય ! હજુ કેને વરમાલા પહેરાવશે એ તો સંશયાત્મકજ
છે, અનંત યુગો થયાં તેમને બધા વિશ્વમાંથી પણ વર જડયો નથી,
તો હવે ક્યા અને ક્યારે જડશે તે તો રામ જાણે; પણ પોતાના
પિતાના સ્થાનમાંજ પોતાનું કુમારીપણું સાચવી બેશી રહે તો બહુ
છે!! એમના માબાપ તો મરી પરવાર્યા છે, વર્તમાન સમયમા તો
તેમને બહુ ઉત્તમ રક્ષકોને આધીન રહેવાનું છે, એ રક્ષકોજ એમના
પિતાૃપ થાઓ, એમના રૂપચુલ્લથી મોહિત થઈ એમને વરી જવાનું
પાપ ન કરો !!

અસ્તુ. હવે ત્રિપદવિભાગ કરો. ઇસવી સન પૂર્વેનાં ત્રણ ચારસો
વર્ષથી તે ઇસવીસનનાં બારતેર સો વર્ષ સુધી આ એક સમય; ત્યાર્થ
તે કુક્ષેત્રના યુદ્ધ સુધી બીજો સમય, ને ત્યાર્થી અગ્રેજોના રિયર
થવા સુધી તૃતીય સમય. આ ત્રણે-સમયના ત્રણ બુદા બુદા રંગ

આર્યધર્મમાં ને નીતિમાં જણાશે, તે આપણે જોવ ના છે; પણ પ્રાચીન ઇતિહાસના ક્રમથી જે મહાવેગે યુદ્ધિબલના તરંગ દોડતા હતા, તે તો પ્રથમ સમયમાંથીજ, મંદ પડી ગયા, — મરીજ ગયા. તેમની પીડે, વાંચનાર ! જે, તું હજુ પણ ચઢી રહ્યો. હોય તો ઉતર, જે તરંગ હવે તારે નથી, એનો આત્મા તો ઉડી ગયો, — અને તારા પગમાં જે, દુઘાઈ રહ્યું છે તે તો કોઈ નવુંજ પિશાચ છે !! તારા શુદ્ધ તરંગના આત્માને શોધ, એક ઠેકાણે જે, બીજે ઠેકાણે જે; — હાથમાંજ નહિ આવે: — રીસાયો છે; — જપારે હાથ આવે ત્યારે ખરે !! ચાલ આપણે બન્ને તપાસ કરીએ. જે પ્રથમ સમય બતાવ્યો તેમાંજ પુરાણોનો પ્રભવ છે; જે દ્વિતીય સમય બતાવ્યો તેમાં પુરાણાનુગત અદ્વૈત તથા પંથોની પ્રતિષ્ઠા છે: ને ત્રીજે સમય કહ્યો તેમાં મુદારો અને સમાજોનો જન્મ છે. જે અબ્યવસ્થા થવાથી પ્રાચીન આર્ય-ધર્મનું રહસ્ય સિથિત પડી ચયું, તેમાંથી પુરાણોનો ઉદ્ભવ થયો, પણ તે પુરાણો કોઈ પેણ નવી વાત બતાવી શકતાં નથી, જે હતું તેનેજ, સમયાનુસાર રૂપાંતર કરી બતાવે છે. પુરાણનો પ્રધાન વિચારજ એવો છે કે તે પ્રાકૃત લોકની ધર્મવાસનાને અનુકૂલ પડે. આર્યત્વથી બ્રહ્મ યર્ષ હીનસત્ત્વ થયેલા લોકો પરાક્રમરૂપ કર્મમાર્ગ તંજ પરાધીનતારૂપ. બક્તિમાર્ગે વળી ગયા હતા; તેમને વાસ્તવિક ખોધ થતા માટે દંદરૂપ વિવેક કરી આપવાની આવશ્યકતા હતી. તત્ત્વવિચારની દૃષ્ટિરૂપ પરમજ્ઞાનમાર્ગ તે તો સર્વથા સમગ્રવચોજ, પણ અવાંતરે એવો સ્થૂલમાર્ગ ચોગ્તવો કે તે સામાન્ય શ્રેણીની શુદ્ધિમાં સહજજ ઉતરે, અને પરિણામે તેમને જ્ઞાનમાં દેરી જાય. આમ બક્તિધર્મનું પ્રાધાન્ય થયું. પ્રાચીન વેદાદિમાં. બક્તિમાર્ગ

નથી એમ નથી; વેદોપનિષદાદિમાન્ય કર્મમાર્ગ એટલે મીમ સોક્ત
ધર્મમાર્ગ, ઉપાસના માર્ગ, અને જ્ઞાન માર્ગ, એની વ્યવસ્થા સમગ્ર
શકાય છે, અને પુરાણોએ ઉપાસના માર્ગનેજ આગમ પાડ્યો છે.
પણ એ ઉપાસનાને એટલું બધું પ્રાધાન્ય આપ્યું છે, કે મૂલમાં જે
પ્રતીમોપાસના હતી તે પુરાણમાં કેવળ પરમોપાસના જેવી થઈ પડી;
અર્થાત્ જેની ઉપાસના કન્વામાં આવે તે પરબ્રહ્મનો અંશ, વિમૂતિ,
એમ મનાવું, તેને પાસે હવે તેજ પરબ્રહ્મ એમ થઈ ગયું, અને
વૈષ્ણવાદિ સંપ્રદાયોમાં તો ગુરુ પોતેપણ વિષ્ણુજ થઈ એકા. દેવ
કોપે તો ગુરુ રક્ષણ કરે, પણ ગુરુ કોપે તો કોઈ રક્ષણ કરનાર રહ્યું
નહિ. આની બક્ષિપ્રધાન નીતિમાયી અવનારકસ્થના સ્ત્રી; અને
રાજકીય અવ્યવસ્થામાયી તારનાર કોઈ પગકમી વીરના ઉપરથી કે
ધર્મવ્યવસ્થા કરનાર કોઈ બુદ્ધિમાન સર્વજ્ઞથી તત્ત્વવેત્તાના ઉપરથી,
એ કલ્પના દટતા પામતી ચાલી. હવે પુરાણ એટલે શું તે સમજાય
તેમ છે. પુરાણમાં પ્રાયશઃ આટલી વાત આવેછે: સૃષ્ટિ, પ્રવચ, કાલ-
વિભાગ, કર્મોપાસના ને જ્ઞાન, વર્ણધર્મ, મન્યાદિથી આરંભી તત્
તત્ પુગણકાલીન રાજાઓ સુધીની વચારલી, ને એ બધાને ગૌણત્વ
પમાડી મુખ્યરૂપે વર્ણવેલી પોતપોતાના એકાદ દેવ—શિવ, વિષ્ણુ,
બ્રહ્મા—તેની મહત્તા, દત્તિાદિ. પુરાણો સામાયી રચાયા તે પણ
સ્પષ્ટજ છે. પ્રાચીન વેદકાળથી તે દર્શનકાલસુધી જે જે થયું છે તે
સર્વ, તથા તે તે પુરાણ યતા સુધીમાં જે નવું બન્યું હોય તે, એ
બધામાયી પુરાણનું વસ્તુ નીકળી શકેછે; બ્રાહ્મબુદ્ધિને અનુસરી
રૂપ.તરે બતાવેલું હોય છે. પુરાણોમાં અનેક દેવાદિકલ્પના, અવ-
તાગદિ વ્યવસ્થા, ધર્મના ફાટા, વગેરે નાનાપ્રકારની વિરુદ્ધ વિરુદ્ધ,

અદ્ભુત, માનવામા પણ ન આવે તેવી, તથા વહેમ ભરેલી, અને
 કહી, કહી અયોગ્ય પણ, વાતો આવે છે.—એ બધાથી કરીને, પુરાણો
 ખોટા છે, સ્વાર્થી બ્રાહ્મણોના રચેલા છે, ધર્મસ્વરૂપ એવું હોય એ નહિ,
 ઈત્યાદિ આપણે બોલીએ છીએ. પણ આપણે જે વિવેક કરી ગયા
 તેટલાથી જાણવું સહજ છે, કે એ પુરાણો કોઇએ જાણી જોઇને ખોટું
 સમજાવવા રચ્યા નથી, એ જેવા રચ્યાં છે તેવાજ રચાવાની આવ-
 સ્યકતા હતી. એ આવસ્યકતાને અનુસરી, પ્રાચીન ધર્મની યાત
 ઉચ્છેદ ન પામતા સ્થિર થઇ, સમજનારને કાલાન્તરે પણ સમજાય,
 એવી રચના દરવાંમા ઋષિઓએ પરમાર્થબુદ્ધિથી સચુક્તિ વ્યવ-
 સ્થાપી છે. અમે તો એટલે સુધી પણ માનીએ છીએ, ને સિદ્ધ કરી
 બતાવીશું, કે પુરાણોમા જે સ્પૂલ અતિશયોક્તિ અને રૂપક રચ્યા છે
 તે જાણી જોઇનેજ તેવેરૂપે રચ્યા છે, કે તે તે વાતનો અસંભવિતપણા
 ઉપરથીજ બુદ્ધિમાન તેને અક્ષરશઃ સત્ય ન માનતા તરત તેમનું
 રહસ્ય વિચારવા ધ્રુવે, અને પરમાર્થરૂપ સત્ય સમજી જાય. પણ બધા
 સોડો અંતરા બુદ્ધિમાન હોતા નથી ને હોય નહિ, ને વિશેષે કરી પુરા-
 ણકાલની બબ્બવરચાના સમયમા તો ચોડાન દશે, એટલે કે જેમ
 એક પાસાંની સસ્ત્રાશવાનને આટા પુગણોની અસંગત બબ્બવરચના-
 ઓમા પણ સત્યમાર્ગ સચવી દીધો છે, તેમ એજ અસંગતિવાળા
 રૂપકાદિથી પ્રાકૃત સોડની બુદ્ધિને ભક્તિભાવ બતાવી ધર્મબદ્ધ યતા
 અટકાવવાની સમય શુંબલા બાધી દીધી છે. આ પ્રમાણે જોતા પુરાણ
 રચનારની સ્વાર્થપરાયણતા કરતા નિઃસીમ પરમાર્થતા સમજાય છે,
 અજાનરૂપ સ્વરૂપ છિ કરતાં પરમજાનરૂપ બ્રહ્મ છિ અષ્ટ સાય છે,
 અને આખુંબુદ્ધિનું આર્પિતત્વ પ્રતિષ્ઠાદિત યાય છે. એ એજ પુરાણો.

વચમાં આવ્યા ન હોત, તો આજ આપણે યવન હોત, મુસલમાન
 હોત, કે ફિરંગી હોત, કે અંગ્રેજ હોત એમાંનું કાંઈ કહી શકાય
 નથી-પણ કોઈને કાંઈ ગતે આપણે અધમત્તને પોમ્યા હોત. અંગ્રેજ
 ફિરંગી, મુસલમાન કે યવન એ નામમાં કાંઈ આભરડો ભરાઈ
 એવો નથી, પણ કહેવાનું તાત્પર્ય એવું છે કે ગમે તેવી દીનતા, તથા
 હીનતાએ પહોંચ્યા છતાં પણ ધર્મપરાયણતા, મહાનિયમ અને
 તેના ફલ આપણે જે સાચવી રહ્યા છીએ તે સચવાયા નહોત. જે જે
 પ્રજા પોતાની પ્રાચીન મહત્તાથી બ્રહ્મ થતા તે મહત્તાને વિસરી, જઈ,
 પોતાની હીનતા સ્વીકારતી આવે છે તે તે પ્રજા નિરંતર અરોગ્યત્તિને
 પામતી જાય છે, એવું ઇતિહાસના અનેક દષ્ટાંતથી સિદ્ધ થાય છે,
 આવા સર્વ અનિષ્ટ પરિણામથી ઉગારનાર પુરાણો છે, ભક્તિધાન
 વહેમરૂપ ધર્મ તેજ આપણો ત્રાતા છે. પુરાણમાત્રના પ્રણેતા વ્યા-
 સમુનિને નારદે ખરેખર કહ્યું છે કે તેમણે ભગવદ્વચ્ચ ગાયા નથી માટે
 તેમના આત્માને સંતોષ થતો નથી, અર્થાત્ પુરાણપ્રતિપાદિત ધર્મની
 એવી ગૂઢ મહત્તા છે, કે તેજ ધર્મ જેમ આર્પિત્વનો ત્રાતા છે, તેમ
 પરમસત્યનો પ્રોધક છે, અને એમ પરમમોક્ષરૂપ છે. ભક્તિ અને
 જ્ઞાન ઉભય એકજ છે. આ એકતા પુરાણોમાં સ્પષ્ટ સમજાય છે, તે
 તેને લીધેજ પુરાણોની ગૂઢમહત્તા સિદ્ધ થાય છે, પંચી સપ્રદાયને વળ-
 ગાંતી કાંઈ, ભક્તિમાત્રનુંજ જ્ઞાનઉપર પ્રધાનપણું બતાવે તો ભયે.
 ભક્તિ અને જ્ઞાન જુદા પડી શકતાજ નથી. જ્ઞાનવિના ભક્તિ અધ-
 રહે છે, ભક્તિવિના જ્ઞાન ગુણ રહે છે, પાગલું રહે છે. જે જાણવું તેજ,
 બજવું, જાણ્યાવિના બજાય નહિ, ને બજ્યાવિના જાણવું કહેવાય
 નહિ. વેદાંતનું જે અંપરોક્ષજ્ઞાન તેજ ભક્તિ છે, ભક્તિમાર્ગવાળાની

એમનાથી પરાભક્તિ તેજ અપરોક્ષગાન છે. ગાન તે ભક્તિ ને
 ભક્તિ તેજ ગાન—એજ અપરોક્ષ દૈવત્વ. શ્રીગીતાજીમા પણ એજ
 કહ્યું છે, “સાંખ્ય-ગાન અને યોગ-કર્મ, ભક્તિઈત્યાદિ-ને એકરૂપ
 જાણનાગજ જાણે છે.” શ્રીમદ્ભાગવતમા પણ કહેલું છે કે “આત્મા-
 રૂપ મુનિઓ ને કર્મશ્રંધિથી મુક્ત છે તે પણ પરમપુરુષની દેવજ-
 અહેતુક ભક્તિ આદરેછે” આમ ભક્તિગાનની એકતાપરાયણ પુરાણો
 સર્વથા સાર્થક છે, ઉપયુક્ત છે, ને ધર્મવ્રત આર્થોને સર્વ પ્રકારે પૂજ્યછે.

મુખ્ય પુરાણ ૧૮ છે, માત્સ્ય, કૌર્મ, લૈંગ, રૌવ, સ્કાન્દ,
 આગ્નેય, વૈષ્ણવ, નારદીય, ભાગવત, ગારુડ, પાદ્મ, વારાહ; અક્ષાહ,
 અક્ષનૈવર્ત માર્કંડેય, ભવિષ્ય, વામન, બ્રાહ્મ. એ શિવાય બીજા ઉપપુરાણ
 છે. અષ્ટાદશ પુરાણમા વિષય પ્રાયશઃ એકનો એકજ છે, તેનું સ્વરૂપ,
 ને વિચાર આપણે કરી ગયા તેઉપરથી, સહજ અવગત થયું હશે;
 તથાપિ અમુક અમુક સંપ્રદાયવાળા એકએક વિચારશ્રેણીને પ્રાધાન્ય
 આપી, સર્વે પુરાણોના ત્રણ વિભાગ કરે છે,—તામસ, સાત્ત્વિક, રાજસ
 અને સાત્ત્વિકમાત્રને પ્રમાણ્યુક્ત માનેછે.* પુરાણોમા મુખ્ય દેવ ત્રણ
 છે, કે એજ છે એમ કહીએ તો પણ વાસ્તવિક છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ,
 શંકર, આ ત્રણનું, કે સ્વરૂપ અને વિષય એ બેનુંજ પ્રાધાન્ય છે; પછી
 બીજા અવાન્તર દેવદેવી ઇત્યાદિ અનેક છે. પુરાણોની વાર્તાઓ તો
 સર્વના જાણવામા છે, પણ તેનું તત્ત્વ શું છે, તેવી નવીજ વાર્તાઓ
 એકએક કથાથી આવી પ્રાપ્ત, એ સમજવાની આવશ્યકતા છે. એમ
 ન થાય ત્યાહુધી, પુરાણની વાર્તા કાતો કેવલ ગપ જેવી મનાઈ

* પ્રથમના ૭ તે તામસ, બીજાં ૭ તે સાત્ત્વિક, અને ત્રીજાં ૭ તે
 રાજસ, એમ વૈષ્ણવ મતવાળા માનેછે, સ્મૃતિઓના પણ તેવાજ વિભાગ કરેછે.

નિસ્તિકતા પ્રસરાવે, કે કાંતો અક્ષરે અક્ષર સાચી મનાઈ અગાધ
 ચહેમસમુદ્રમાં ભોળા માણસોને ડુબાવે. જે સમયમાં પુરાણો થવાનો
 સંભવ આપણે સ્વીકાર્યો છે. તે સમયમાં, એ પુરાણ જેવા છે તે-
 વાળ કોઈ વૃત્તાન્તો થવાની આવશ્યકતા હતી એમ સિદ્ધ કરીને,
 પુરાણકલ્પના રચનામાં કોઈએ સ્વાર્થ કે એરી નીચટત્તિ તાદ્રવાનો
 યત્ન કર્યોછે એ વાતને આપણે ખોટી દરાવી ચુક્યા છીએ. તેન પુરા-
 ણોની અસંગત જેવી જણાતી જે વાતો છે, તે પણ મૂલ્ય સત્યની ખોધક
 છે, ને જ્ઞાનમાર્ગ તેમજ બક્તિમાર્ગ ઉભયમાં પુગ્પને વાળી, પરમ મોક્ષે
 સહ જનારી છે, એમ પણ સમજવું છે. આ ઉભયવાન લક્ષમાં
 રાખવાથી પુરાણકલ્પનાઓ ક્યાથી થઈ, કેમ થઈ, તેનું સ્વચ્છ શું છે,
 કૃત્તાદિ અનેક વિષયની સ્પષ્ટતા સહજમાં થઈ શકશે. પુરાણો છે
 તેવાજ પારમાર્થિક સત્યરૂપ નથી, તેમ કેવલ અસત્યરૂપ નથી, એ
 ઉભય વિરોધિ અંશનું સહજ સમાધાન બનશે. પુરાણોની અગાધ
 સમુદ્ર માપવાનું કામ મારી અલ્પમતિથી તો અશક્યજ લાગે છે,
 છતાં જે માર્ગે પુરાણોની વાતો ને વિચારવી જોઈએ એવું મને સમ-
 જાય છે, તે માર્ગમાત્ર સૂચવવાને થોડી ઘણી વાત અત્રે વિસ્તારું.
 પુરાણનું આવશ્યક અસ્તિત્વ, તથા તેમાં સમાયલા અર્થની પાર-
 માર્થિક મહત્તા, એ માર્ગે જવાથીજ સમગ્ર શકાય છે નાટ તે
 માર્ગ એક દિગ્દર્શન દરાવવા યથામતિ સૂચવું છું, બાકી પુરાણના
 અગાધ સમુદ્રના મિંદુએ મિંદુને ચથાર્થે અવલોકવાની શક્તિ
 તો મારામાં નથી.

શ્રુતિ.

બધાં પુરાણમાં સદિ કેમ થઈ તેનું, તથા શ્રુતિમાં પ્રદ્ય અને

સર્ગના કાયમાનતુ વર્ણન આવેછે. તેમા સામાન્ય વાત એનીજ સર્વમા જાણાયછે કે નારાયણને સૃષ્ટિ કરવાની ઇચ્છા થઇ, અને તે જલમા શેષ ઉપર સૂતા, તેમની નાભિમાથી ચતુર્મુખ સ્વયંભૂ બ્રહ્મા થયા, અને તેમણે સર્ગ વિસ્તાર્યો. એ બ્રહ્માના રાત્રી દિવસ તે પ્રલય અને સ્થિતિ ને તે બે મળાને બે ક'પ. એના બ્રહ્માના ૩૬૦ દિવસ તે એક બ્રાહ્મવર્ષ, ને એ બ્રાહ્મવર્ષ તે એક મહાકલ્પ. કલ્પમા પણ ચૌદ મનુના ચૌદ મન્વંતર, અને પ્રતિ મન્વંતરમા ૭૧ મહાયુગ, પ્રતિ મહાયુગમા ચાર યુગ ને આવી વ્યવસ્થા આપણે દેખીએ છીએ તે બહુ આશ્ચર્યકારક લાગેછે. આ અથવા એનીજ વ્યવસ્થા સર્વ ધર્મમા, દુનીયાના ધર્મમાત્રમા છે, એટલે કે સર્ગ, સ્થિતિ, અને પ્રલય, એ ત્રણ મમળાવવાને સર્વ ધર્મમા પ્રયત્ન થયેલોજ છે, ને યથામતિ યથાપ્રસંગ મર્વેએ વ્યવસ્થા રચેલી છે. પુરાણોમા જે આરી અર્થસંગતિ વ્વાદછે, તે નવીન નથી, પ્રાચીન વેદસમયમાથીજ આવી આવેલી બાનનાઓમાથી એ સંગતિ ઉત્પન્ન થઇ છે, ને દર્શનોમા તત્ત્વદષ્ટિએ જે નિર્ણય સહજપે કરાવ્યો છે તેને અવલખીનેજ ચાલેલી છે. પ્રાકૃતનાકને ચ્યતું આવે તેનું કરવામાં માત્ર રૂપ તર થઇ ચ્યનમાન આરી પડ્યોછે, પણ સત્યનો શુદ્ધ રંગ છેક નિર્મૂલ થઇ

* ૩૬૦ દિવસ=૧ વર (માનુષ) ૧૭,૨૦૦૦ વર્ષ=કૃતયુગ ૧,૦૯૬,૦૦૦ =ત્રેતાયુગ ૮૬૪,૦૦૦-દ્વાપર ૪૩૨,૦૦૦-કલિ ચારયુગ-૧ મહાયુગ= ૪,૦૦,૦૦૦. ૭૧ મહાયુગ=૧ મન્વંતર=૩૦૬,૭૨૦,૦૦૦ ૧૪ મન્વંતર= ૧ - ૫=૬,૩૦૦,૦૦૦, ૦૦૨ ક'પ=૧ દિવસ, ૩૬૦ દિવસ=૧ વર્ષ, ૧૦૦ વર્ષ=મહાવર્ષ=૧૧,૮૬૦,૦૦૦,૦૦૦ (માનુષ વર્ષ) આ ગણનામા યુગ સંવા, મન્વંતરસંવા, તથા કલ્પસંવા, તેપજુ હીસાબમા લઈ સરૂ પાગે નકેલો છે.

ગયો નથી. વેદસંહિતામાંજ આપણે જગત્પતિ ઉત્પત્તિવિષે ધણા મૂઠ સૂઠો જોયાછે. નાસદાસીન્નસદાસીત્તદાનોં કિંત્યમૂત્તમઃ ઇત્યાદિ તથા હિરણ્યગર્ભઃ સમવર્તતાગ્રે ઇત્યાદિ, ધણા સૂઠોમાં સૃદ્ધિના નિદા-
નનો નિર્ણય કરવામાં ઋષિઓ મથ્યાછે, ને હેન્ટ એમજ વિરામ્યા
છે કે સહસ્રશીર્ષઃ પુરુષઃ સહસ્ત્રાક્ષઃ સહસ્રપાત્...પુરુષપ્તય દ્વં સર્વમ્
ઇત્યાદિ. એ વૈદિક પુરુષ તેજ ઉપનિષદોમાં સત્ એ નામને પામી
તત્ત્વદષ્ટિમાં વાસ્તવિક રીતે વ્યવહારાયછે, એ સત્ તેણે પેદશતબહુસ્યાં
પ્રજાયેય બહુ થાકે એમ ઇચ્છાથી જોયું ને સૃષ્ટિ સંભરના લાગી.
આજ વાતને વિસ્તારી સૂક્ષ્મ રીતે વિવેક કરી હથ્થરાદિ વ્યવસ્થા અ-
દૃતદર્શનમાં આપણે જોઈ આવ્યા છીએ, ને ત્યાં કોઈ કરપાદાદિમાત્ર
પુરુષની ઇચ્છાથી, કે રમત કરવાની લીલાથી નહિ, પણ રતઃ પ્રવૃત્ત,
જડચેતન અભ્યાત્મક, સત્માંથી જ સૃષ્ટિ બનાવી ચુક્યા છીએ. હવે
આ બધા સૂક્ષ્મ તત્ત્વવિચાર ઉપરથી પુરાણભાવનાને ઘટાવી લો.
વૈદિક પુરુષ તેજ ઔપનિષદ સત્ અને પૌરાણિક નર. નરથી જે
થયું તે નારા એટલે જલ. સર્વમય અવ્યાકૃત સત્ તે સર્વમય જલ
એવી રૂપેજ વ્યવહારાયું છે. અવ્યાકૃત સત્ને વર્ણવીજ કેમ શકાય ?
વર્ણન કરવું એજ વ્યાકૃતિ થઈ જાય; ત્યારે તેને ઉપમામાત્રથીજ સમ-
જાય એ આવશ્યક છે, ને તેમ, નિઃસીમ સર્વમય જલની ઉપમા તેને
ઘટે છે. નર જ્યારે વ્યાકૃત થવા માડે ત્યારે સર્વમય એકાકાર ભાસ-
માત્ર—જલ—પ્રતિત થાય. નરથી થયેલું નારા તેમાં સુતેલા—તેના
આધારરૂપ, કારણરૂપ—તે નારાયણ. સત્ તેજ નારાયણ. એમને
ઇચ્છા થઈ તે ઇચ્છાજ નહિ; પણ એ સત્ જડચેતનના અનન્યત્વ
રૂપ છે, ને એથી વાય અથવા શબ્દયુક્ત હોઈ ઉર્જનાભિની થેર-

સ્વતઃજ અભિન્નનિમિત્તોપાદાન છે. તેમની નાભિમાંથી કમલ થયું, એ પણ હવે સમજાશે. કમલ છે તે સ્વતઃપ્રવૃત્તિયું ચિન્હ છે; કેમકે સ્ત્રી પુરુષરૂપ પરાગ કમલમાં પોતામાંજ સંભવે છે, અવ્યાકૃત સત્તામાં જેમ વ્યાકૃત વિશ્વમાત્ર સ્થિત છે, તેમ કમલપીજમાં સપત્ર-પુષ્પ કમલાકાર સ્થિત છે*, માટે નારાયણમાથી કમલ અને તેમાંજ સ્વયંભૂ, સ્વતઃજ થનાર બ્રહ્મા. બ્રહ્મા એ નામ કયાથી આવ્યું તે પણ જાણવા જેવું છે. વેદમાં તો એ નામ નથી, ત્યાં કેવલ બ્રહ્મનું એ શબ્દ આવે છે, ને તેનો અર્થ પણ મંત્ર, વેદ, એટલો થાય છે. ઉપનિષદોમાં નર્વ વેદના અંત્ય રહસ્યરૂપ તેજ વેદ બ્રહ્મ, તેજ પરમસત્ પરજ્ઞાન એમ અર્થ ઉદ્ભવે છે. જે સદ્ગુણબ્રહ્મ તેમાંથી સૃષ્ટ કેમ થાય છે તે આપણે જાણી ગયા છીએ. શુદ્ધસત્ત્વપ્રધાનપ્રકૃતિ એટલે માયા, તે સહિત ચિત્ તે ઈશ્વર; અને ઈશ્વરસ્થાનથી આવેલા તથા તમઃપ્રધાનપ્રકૃતિને ગતિ થતા સૂક્ષ્મસ્થૂલાદિ વ્યવસ્થાસૃષ્ટિ. ત્યારે જે પારિભાષિક ઈશ્વર તે બ્રહ્મરૂપજ છે, કેમકે બ્રહ્મનો વિવર્ત છે; ને તે ઈશ્વરદ્વારાજ બ્રહ્મ જગત્તુ નિમિત્તકારણ છે. સૃષ્ટિ-પ્રવર્તક ઈશ્વરસ્થાન તે પુરાણકાલમાં નિમિત્તકારણરૂપે ઈશ્વર એવા પુરુષવાચક થઈ ગયું. અને ઈશ્વરને કર્તૃત્વ આરોપાયું પછી ઈશ્વરને બ્રહ્મની એકતા ઉપરથી, એ ઈશ્વરનેજ બ્રહ્મ શબ્દથી ઓળખવા માંડ્યો, અને બ્રહ્મનું શબ્દ મૂલ્યે નપુંસકલિંગે હતો તેને, કર્તૃત્વ આવ્યું એટલે, પુલિંગ કરવાજ પડ્યો. બ્રહ્મા એ નામ, અદૈતવાદમાંના પારિભાષિક ઈશ્વરને મળ્યું, ને તે સૃષ્ટિકર્તા હયા. વેદમાં પ્રજાપતિ એવો સૃષ્ટિકર્તા દેવ હોયો છે, તેમ હિરણ્યગર્ભ પણ આપણે હમણાંજ કહી ગયા

તેમ તેરે જતાવેલો છે, એટલે એ જે નામ પણ, હવે કર્તારિષ અ-
હાને મળે. બ્રહ્મ—ધૃત્વર—બ્રહ્મા—આ ક્રમ હવે સમજી શકાશે; ને
બ્રહ્મા એટલે સૃષ્ટિકર્તા તેપણુ સ્પષ્ટ થશે. અવ્યાકૃત સત્ત્વી, સ્વતઃ
પ્રવૃત્તિથી, વ્યાકૃત સત્, ને તે પછી સ્થૂલ પર્યંત સર્ગ, એ ચાર વાત
તે, નારાયણની નાભિથી કમલ, તેમાં બ્રહ્મા, અને બ્રહ્માની સૃષ્ટિ !
બ્રહ્માના પ્રથમ પુત્રોમાંજ મનુ થયા. મનુ એટલે મનસવિત જે હોય
તે, મન એટલે વિચારવાનું ઇન્દ્રિય તે સહિત—માણુ । ઇત્યાદિ. મન
સત્ત્વાથી સ્થૂલાન્ન સર્ગ થતા મનોધૃક્ત જીવાદિ રૂપાવે છે એ આ-
પણે કહી ગયા છીએ; તેની સાથે બ્રહ્માપુત્ર મનુને હવે મેળી લેા.
એક મનુ જતા સુધી રહે અર્થાત્ અમુક એક પ્રકારે રિસ્તરેલી મનો-
યુક્ત સૃષ્ટિ ન્વ સુધી પ્રલયમાં લીન ન થઇ જાય, ત્યા સુધીનો કાલ
મન્વંતર. મનુમનસુ—તે રૂપજ મુદિ છે. અનાદિ અવ્યાકૃત સમષ્ટિનું
મનુ-મનસુ—અ કૃત વ્યપ્તિ છે ! નારાયણની ઇચ્છામાત્રજ છે ! આની
વ્યવસ્થા સર્વથા યોજીને સત્ત્વાર્થ સમજવાનો છે. ચાલતા મન્વંતર
વૈવસ્વત કહેવાય છે, તે પણ હવે સમજાશે. આ મન્વંતરમા સૂર્ય-
ચીજ આપણી પૃથ્વી પર્યંત ગ્રહમંડલ સજીવ છે, એ આપણે કહેલુંજ
છે, એટલે વિવસ્વત જે સૂર્ય તેના પુત્ર વૈવસ્વતમનુનો આ મન્વંતર
થઇજ રહ્યો. મન્વંતરાન્તે પ્રલય થાય તે તો સ્વર્લોગાન્તજ થાયછે,
એટલે નવા મન્વંતરમા નવો સૂર્ય, નવા ગ્રહ, ઇત્યાદિ નવીન રચના
થવાનીજ—અર્થાત્ પુરાણોમાં અમુક મનુ, અમુક ધ્રુવ, અમુક ઇન્દ્ર,
અમુક સપ્તર્ષિ ઇત્યાદિ વ્યવસ્થા મન્વંતર મન્વંતર માટે આપેલી છે
તે બચકને લગાડી લેવાથી વાસ્તવિક થઇ જશે. મન્વંતરમાં પણ
અતુર્ધુગમય ધણા મહાયુગ થાય છે; ને જે ચારયુગ તે પણ કિતરોત્તર

ધર્મની હાનિયુક્ત કહેવામાં આવે છે. એ પણ સ્પષ્ટ છે, કે સત્-રૂપ પરમાત્મામાંથી હીનત્વ પામતે છેક અધોગતિ થઈ પુનઃ સત્-માર્ગ ઉદય પામે છે. ધર્મ અને તેના ચાર પગ, તથા ધર્મ એજ વૃષભએ સંગતિ હવે બંધ બેસશે. વેદકાલમાં ત્રિધાવસ્ત્રો વૃષભો રોંચીતિ ઇત્યાદિ વાક્યોદ્ધારા વૃષભ એવું અગ્નિનું નામ સમજાય છે, ને અગ્નિપૂજાયુક્ત મીમાંસામાર્ગ એજ ધર્મ એ નિર્ણય થતાં ધર્મને વૃષભરૂપ પ્રાપ્ત થઈને રહ્યું ! સર્વને ધારણ કરનાર, સખલ, વિ-શ્વમાત્રના હવનરૂપ, ધર્મ (વૃષભ), સર્વ ધર્મોમાં વૃષભરૂપેજ પૂ-જાય છેઃ મીસરમાં, ઈરાનમાં, અગ્નિ તથા બળદવાચક વૃષભ શ-બ્દથી સર્વને ધારણ કરતા વિશ્વનિયમરૂપ પરમ ધર્મને બળદ રૂપેજ ભાગવનાદિ વર્ણવે એમાં શું આશ્ચર્ય છે ! ને તેની માતા પણ ગોએ દ્વયર્થ શબ્દમાંથી સર્વાધારમય પૃથ્વી તે ઠરે એ પણ સહજજ છે. આમ યુગ તથા ધર્મોદિ વ્યવસ્થા સમજવી.

ધણાક મન્વંતરોથી કલ્પ થાય છે, કલ્પાન્તે જે પ્રલય થાય તેમાં તો કેવલ સત્યલોક એટલે અવ્યાકૃત સત્ રહે છે. અર્થાત્ અક્ષાનો દિવસ ગઈ રહ્યો, વ્યાકૃત નામરૂપાદિ સ્થિતિ હતી તે બદલાઈ, રાત પડી, અવ્યાકૃત સત્ સ્થિર થયું. જેમ એક કલ્પ થઈ ગયો તેમજ એટલે તેવાજ ક્રમથી, નવો કલ્પ થવાનો; પણ તે પૂર્વ-કલ્પની વાસનાઓમાંથી પૂર્વ કરતાં ઉત્કૃષ્ટ થવાનો આમ યુગ, મહા-યુગ, મન્વંતર, કલ્પ—નારાયણ, બ્રહ્મા મનુ,—સર્વનું ચક્ર ચાલે છે. એ ચક્ર કેવલ અનાદિ છે, ચક્રને છેડો હોયજ નહિ. માટેજ તેને અનન્ત કહે છે. અનન્ત એવું શૈવનાગનું નામ પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે. સર્પની કુંડલી કરતાં અનન્તરાત્રી વધારે સારી પ્રતિમા બીજી શી

હોય ? અનન્ત ઉપરજ નારાયણ સુતા છે, ને નાભિમાથી કર્મય થઈ
 બ્રહ્મા સ્વયમેવ પેદા થયા છે, તથા મન્વાદિદ્વારા સૃષ્ટિસર્ગના વિ-
 ધાતા છે. બ્રહ્મા તેજ વિધાતા. અહો ! શબ્દમાત્રમા પણ શો ચમ-
 ત્કાર છે ! વિધાતા એટલે કર્તા, બ્રહ્મા; ત્યારે સૃષ્ટિના રચના તેજ
 બધા પ્રાણીના ભાગ્યાદિના પણ નિયમનારાજ, તેજ વિધાતા—નસીય
 પ્રારબ્ધ ! ! કર્મનો અર્થ પુરુષાર્થરૂપ ન રહ્યો, પણ કેવલ ભક્તિરૂપ
 થયો, ને તેમ થતાજ કર્તારૂપ બ્રહ્માએ તે કર્મ નિયમવાજ જોઈ એ
 એમ ફરી ચુક્યું. માટેજ બ્રહ્મા તે વિધાતા, કર્મવ્યવસ્થા પ્રથમ-
 થીજ નિયમનાર ! ! એમની પુત્રી સર્વની વાત જાણનાર વિદ્યારૂપ
 સરસ્વતી તેજ વિધાત્રી, તેજ ચિત્રલેખા, પ્રાણીમાત્રના ચિત્રવિચિત્ર
 ભોગનો લેખ કરનારી. ચિત્રલેખા, તેમ ચિત્રગુપ્ત એવો પણ દેવ
 હવે સ્પષ્ટ સમજી શકાશે. સર્વ જગતના કરેલા કર્મરૂપી ચિત્રને ગુપ્ત
 રાખનાર તે ચિત્રગુપ્ત કર્મ કરાયુ તે ફલ આપ્યા વિના રહેનારજ
 નથી, કારણ પછી કાર્ય થનારજ છે. યોગશાસ્ત્ર તરફ દૃષ્ટિ કરતા
 સમજશે, કે સર્વ વ્યાપી આકાશમા કર્મમાત્રની છાયા ચીતરાય છે,
 ને યોગ્ય ક્ષણે તે કર્મના કર્તાને ફલદાતા નીવડે છે, એટલે આકા-
 શરૂપી ગુપ્ત ચિત્ર આવિર્ભાવ પામી સ્થૂલ મૃદ્ધિમા જણાય છે. ચિ-
 ત્રગુપ્તજ પ્રાણીમાત્રના કર્મનો હીસાજ લખે છે ! ! આ પ્રમાણે અર્થ-
 સંગતિ યોગ્યતા પુરાણોમા કહેલો સૃષ્ટિકર્મ મથાર્થ રીને સ્પષ્ટ થઈ
 જાય છે; ને તેમા જે પરમ સત્ય સમાયલું છે તે તરતજ દૃષ્ટિગોચર
 થયા વિના રહેતું નથી નારાયણાદિ સ્થૂન કલ્પના પ્રાકૃત લોકને
 ભક્તિમાવ પ્રેરી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરી ધર્મપરાણુ કરવામા જેમ મહા
 સામર્થ્યવાળી છે, તેમ રહસ્ય વિચારનારા ગોઘકને પરમતત્ત્વનો

જોધ આપવાને પણ પૂર્ણ રીતે સૂચક છે. આવો અર્થ હોવોજ નોંધએ એમ એ દૃષ્ટનાની અસંગત સ્થૂલતાજ તરત સૂચવે છે, ને એમ સૂચના થાય માટેજ મૂન રચનારે તે દૃષ્ટના એવી સ્થૂલ ગોઠવી છે. પુરાણોની જે મહત્તા આપણે વખાણતા ચાલ્યા છીએ તે આ પ્રમાણે ગતાર્થ છે. એજ રીતિએ આપણે બીજા વિચારોને પણ અવલોકીએ.

ત્રિમૂર્તિ.

બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અને શિવ, એ ત્રણને ત્રિમૂર્તિ કહેછે. એ ત્રણના વર્ણનોથીજ પુરાણો ભરપુર છે. કોઈનાર એમને એકજરૂપ બતાવવામા આવેછે, કોઈવાર એક એકના ઉપર ચઢતા ઉતરતા ક્રમથી બતાવવામા આવેછે, કોઈવાર ત્રણને અન્યોન્યમા કલહ કરતા ઝઘાંચવામા આવેછે. આવો ભેદ છતાં સર્વથા તેમને એકજ પરમપુરુષના અંશ કહી ઝાંખાઓ ત્રણેનો પ્રસાદ પામેછે; ને ત્રણમાર્ધી ગમે તેને બળે તો પણ ફલ એકનું એકજ છે એમ પ્રતિપાદન કરેછે. ત્યારે બીજી બંધી વાત વિચારતા પૂર્વે એ ત્રણેના વાસ્તવિક રૂપનો વિચાર કરવો આવશ્યક છે, કેમકે તેમના રૂપ યથાર્થે સમજાઈ જાય, તો પછી તેમને અવલંબીને જે જે કથાઓ રચાઈ છે તેનું તત્ત્વ પણ ઉઘાડું થઈ શકે. ત્રિમૂર્તિ એવો વિચારજ ક્યાંથી પેદા થયો? મૂલ વેદકાલમા ત્રણ રૂપે એકજ દેવ હોય એવી દૃષ્ટના સ્પષ્ટ રીતે નથી. છતાં સર્વે દેવો દ્વિતો ત્રિધા વિભાગ કરવાનો ક્રમ તો સ્પષ્ટ રીતે છે. પૃથ્વી, અંતરિક્ષ, અને આકાશ, એ ત્રણ સ્થૂળપદ્ધતિ સર્વ દેવને નિયમેલા છે, ઉપનિષદોમા પણ ત્રિષ્ટદાદિ ક્રમે સૃષ્ટિસંભવ કહ્યોછે. મૂલ સત્ તેમાથી વાયુ અને તદ્દ્વારા ચિત્ પ્રકૃતિના વિવર્ત પરિણામ એમ ત્રિધા ઉ-

ત્પત્તિક્રમ સમન્વયેલોજ છે. ત્યારે, યદ્યપિ બ્રહ્મા વિષ્ણુ શિવ એ દેવ-
સ્પષ્ટ રીતે વેદમા જણાતા નથી, તથાપિ એકજ પરમપુરુષનો નિઘઃ
વિભાગ થઈ સૃષ્ટિસર્ગ ચાલે છે એ વાત તો વેદમા તથા દર્શનમા છે;
ને તેજ વાસ્તવિક પણ છે. સાખ્યદર્શનમા તો સત્ત્વ, રજસ્, તમસ્,
એ ત્રિગુણ સ્પષ્ટ કરી આપ્યાછે, ને રજસ્થી પ્રવૃત્તિ, સત્ત્વથી સ્થિતિ,
તમસ્થી સહાર, એમ પણ વ્યવસ્થાપ્યુ છે. આ બધી સગતિને મે-
ળવી લેતા ત્રિમૂર્તિનો ઉદ્ભવ કેમ થયો તે સહજમા સ્પષ્ટ ચાયછે.
સાખ્યના વિભાગને અનુસરી અને કર્તારૂપ રજોરૂપ બ્રહ્મા, પાનનરૂપ
સત્ત્વરૂપ વિષ્ણુ, અને સહારરૂપ તમોરૂપ શિવ, એમ ત્રણ મૂર્તિ
બધાઈ—છતા, પરમ ઔપનિષદ રહસ્યને અનુસરી તે ત્રણે એકજ
પરમસતતા રૂપાન્તર એમ તો સિદ્ધજ હતું, એટલે ત્રણ છતા એકજ
છે એમ પણ સહજમા સ્પષ્ટ થયું.

ત્રિમૂર્તિની પ્રતિમૂર્તિને હવે અવલોકીએ. પ્રથમ બ્રહ્મા બ્રહ્મા
એ નામ કેમ ઉત્પન્ન થયું, તથા બ્રહ્મા એટલે શું તે આપણે હવેજાજ
કહી ગયા છીએ. એ બ્રહ્મા તેજ અદૈતવાદમાના હિરણ્યગર્ભ તથા
વેદમત્રમાના પ્રજાપતિ, એ નામ પણ પામ્યા એમ આપણે કહેલું છે
હિરણ્યગર્ભનો પારિભાષિક અર્થ બામ્બુપર રહી ગયો, અને પુરાણોમા
હિરણ્ય એટલે સુવર્ણનો ગર્ભ એવું નામ આખા બ્રહ્મરૂપ બ્રહ્માણંડ
પડ્યું. હિરણ્યગર્ભ તેજ સુવર્ણનું ઇંડુ. જેમ કમલથી કરીને સતરૂપ-
માથી સ્વતઃ પ્રવૃત્તિએ ઉદ્ભવેલા સૃષ્ટિસર્ગની સર્ગા કરી બતાવીછે,
તેમ ઇંડાથી પણ સમન્વવાની છે. એવી બીજી કોઈ વસ્તુ નથી કે જે-
મા પ્રથમથી કેવલ એકાકાર પદાર્થ છતા, તેમા એક મિહુનો જમાવ
થઈ વધતે વધતે સ્વતઃજ એકે પ્રાણી ઉત્પન્ન થઈ આવે! વળી એ-

અધી ક્રિયા થયા કરે પણ કોઈના જોવા કે જાણવામા ન આવે એમ દં-
કાયલી, શુભળ, રહે । સતરૂપ અવ્યાકૃત બ્રહ્માથી સૃષ્ટિસર્ગ તે એક
ઈંડા જેવોજ છે બ્રહ્માડ ઈંડુજ છે, કેવલ ચૈતન્યરૂપ વ્યાકૃત સર્ગથી વ્યાપ્ત
હોય તેજેમય છે, માટે સુરર્ણરૂપ ઇંડું છે. એ સુરર્ણાડમા બ્રહ્મા બેસા
નથી પણ એ સુરર્ણાડજ બ્રહ્મા છે. એ સુરર્ણાડના વિભાગ બ્રહ્મા-
એ કર્યા અને આકાશ, પૃથ્વી રચાયા । સુરર્ણાડના અધિષ્ઠાતા, પદ્મ
ચોનિબ્રહ્મા, તે પાઠા હસનાહનપપુ છે. એમા પણ નવાઈ નથી
હસ એવુ અદ્વૈતભાષામા બ્રહ્મતું નામ છે, તે પરબ્રહ્મથી આવિર્ભાવ પા
મનાને લીધે બ્રહ્મારૂપ, બ્રહ્મરૂપ નારાયણની નાભિના કમલમા બેઠેલા
સ્વયંભૂરૂપે, જે દેવ મનાયો, તે હસના ઉપર બેઠેલો પણ હોવોજ જો
ઈએ બ્રહ્માને શુદ્ધ ચેત હસતુંજ વાહન છે, તે વાસ્તવિક છે એ હસજ
નીરક્ષીરવિવેક કરવા—જડચેતનાત્મક અવ્યાકૃત સત્તે વ્યાકૃત કરવા,
સમર્થ છે । હજુ એક વધારે શબ્દરચના વિચારો એટલે બ્રહ્માનો
પરિવાર સમજશે. જેને વિચારવાની શક્તિ છે તે મનુ, ને તેજ બ્ર-
હ્માડના મનુષ્યાદિ, ત્યારે મનુ તે બ્રહ્મા પુત્રજ, એ આપણે કહેલું છે,
વળી વર્તમાન સૃષ્ટિસમયે, આપણી પૃથ્વી સૂર્યદ્વારા પ્રાણીતી છે, સૂ-
ર્યથીજ મનુષ્યોનો ઉદ્ભવ છે, માટે આ મન્વતરના મનુ સૂર્યપુત્રજ
છે, વૈવસ્વત મનુ છે । પણ બ્રહ્માને કેવલ પુત્રોજ છે એમ નથી,
એક પુત્રી પણ છે સરસ્વતી તે કોણ ? બ્રહ્મા એટલે સત્ ને તેમા
વાયુ એટલે શબ્દ ચતા શબ્દબ્રહ્મ ઇશ્વર, ઈત્યાદિ ક્રમે સૃષ્ટિ જ્યારે
શબ્દબ્રહ્મ કે ઇશ્વર, તેને બ્રહ્મા નામ મળ્યું, ત્યારે તે બ્રહ્મા પણ વાયુ
સહવર્તમાન તો હોવાજ જોઈએ. ત્યારે વાયુ તેજ બ્રહ્માની પુત્રી સ-
રસ્વતી, વાયુ એવુ સરસ્વતીનું નામ છેજ. સત્ છે તે સ્ત્રીએ નથી,

નપુસકે નથી-સર્વમય છે, માટે બ્રહ્મા પણ સર્વમયજ છે, બ્રહ્મા-
વાય્ એવા સ્ત્રીપુમાત્મક દેવરૂપ છે. બ્રહ્મ એવું વેદનું, તથા ઔપનિ-
ષદ પરમ જ્ઞાનનું, નામ પણ છે, તેજ વાય્ એમ પણ વ્યવહારય છે,
તેજ વેદ પણ, ત્યારે બ્રહ્મા તે પણ વેદરૂપજ, ચાર વેદ જાણના ચ-
તુર્મુખ । અને વાય્રૂપ પરમરહસ્યનેજ પરવાને ઉત્સુક, સર્વદા આત્મ-
જ્ઞાનમાજ નિમગ્ન, આત્મસ્થજ--સરસ્વતીકે પર મોહિત થઈને, તેની
પાગળ દોડનાર । 'સરસ્વતી સર્વદા કુમારિકાજ છે, હોવીજ જોઈએ
જ્ઞાન કેને વરી બેઠું છે? દૈવત્વરૂપ સત્ તે દૈવસ્થજ, કુમારિકાજ ।
એમજ સનતકુમારાદિ બ્રહ્માના માનમિક પુત્રો જે સર્વદા કુમારજ
છે તેમને સમજી લેવા. બ્રહ્માના રૂપાન્તર, તેમના તાનાના
દેવ વિશ્વકર્મા, ત્વષ્ટા, ઇત્યાદિ પણ હવે સગતિયુક્ત જણાશે. બ્રહ્માએ
પુત્રીકે પર હુઈંછિ કરી માટે યજુર્વિભાગ ગુમાવ્યો । જ્ઞાનરૂપ કુમારિકા
સાથે પરજાનાર યજુર્વિભાગથી વિમુખજ છે, ધ્રુમમાર્ગમા તેને મોક્ષ
ક્યા છે? અર્ચિમાજ તેનો આનંદ છે, બ્રહ્મા પ્રજાપતિરૂપે યજુના અ-
ધિષ્ઠાતા છે, પણ બ્રહ્મારૂપે યજુર્વિભાગ પામનારા નથીજ. પ્રજાપતિ,
યજુ, અને વિશ્વચક્રનો અનાદિ નિયમ, એ સર્વનું કંઈકે રહસ્ય આ-
પણે કહી ગયા છીએ તે હવે સ્પષ્ટ કરી લો હોમહવન તેજ યજુ
નથી, આપુ વિશ્વ યજુરૂપ છે, કર્મમાત્ર યજુ છે *

રજોમય, સંહિકર્તા, બ્રહ્માના દર્શન કર્યા પછી, સત્ત્વમય, પાનન
કર્તા વિષ્ણુને વિલોકેા બ્રહ્મા, તે જૂઠું રાધલું, એવા ધાતુ ઉપરથી
'સર્વમય' અર્થવાચક શબ્દ છે, તેમ વિષ્ણુ તે પણ વિશ્વ પેસલું,
એવા ધાતુ ઉપરથી 'સર્વવ્યાપી' એ અર્થવાચક છે અર્થાત્ ઉભયમા

કર્તૃત્વાદ કે હસ્તપાદાદિભત્ત્વાદિ ધર્મનો ભાસ પણ નથી જેમ પૌરાણિક બ્રહ્મા જે ધર્મયુક્ત છે, તે ધર્મયુક્ત એના નામવાળા દેવ વેદમા નથી, તેમ પૌરાણિક વિષ્ણુ પણ વેદમા નથી વિષ્ણુ એવું નામ વેદમા વારવાર આવે છે, પણ તે સર્વથા સૂર્યનું વાચક હોય છે, જેમ અર્થસંગતિથી, તથા પ્રાચીન ટીકાકારોના વચનોથી સ્પષ્ટ સમજાય છે † એટલે સુધી પણ કહી શકાય છે કે પૌરાણિક વિષ્ણુ વેદમા નથી, પણ તે વિષ્ણુના જે નામ, નાગયજુ, પુરુષોત્તમ, તે પણ વેદમા

† † इदंविष्णुर्विचक्रमेधेघ्नानिदधेपदम् એ વેદવાક્ય છે એનો અર્થ એટલો છે કે “આ, વિષ્ણુએ ક્રમણું વડું, ત્રિધા પાદ મૂક્યો” એ ઉપર ટી. ૧ કરતા આ મત્રવિષે દુર્ગાચાર્ય તથા ઐર્ષીવામ લખે છે કે વિષ્ણુ તે આત્મિય, ત્રિધા પદ તે સૂર્યનું પૃથ્વી અતરિફ અને આકાશમા ત્રણ પ્રકારે વ્યાપવું તે, અથવા હૃદય મન્થાનહ અસ્ત અથવા સૂર્યનું અગ્નિવિધુનું અને આદિત્યરૂપે પ્રકાશવું તે સાચણાચાર્ય પણ બાધ્યમા વિષ્ણુનો અર્થ સૂર્યજ કરે છે, પણ વામનાવતારના ત્રિપદની વાત સચવે છે ત્યારે એટલું સિદ્ધ થાય છે કે વિષ્ણુ એટલે સૂર્ય વળી એક આખું વિષ્ણુસૂક્ષ્મજ તપાસીએ, ઋગ. ૧. ૧૫૪ ૧-૬ વિષ્ણોર્નુકત્રીર્યાણિ ઈયાન્ધી આરભી ચાલેલું જેમા વિષ્ણુનું એક વિશેષણ છે, પાર્થિવાનિવિમમેરજાંસિ, તે સહિત, જે પદ્મિ આપણે લખી ગયા તેનો અર્થ એટલો છે કે “(અમે) વિષ્ણુના વીર્યનું (શુ વર્ણન કરીએ) જેણે પાર્થિવ રજસ નિર્મ્યો છે ” સાચણાદિ સર્વ વિષ્ણુનો અર્થ તેા સૂર્યજ દરે છે, પણ “ પ ર્થિવરજસ ” એ રાખ્દનો જે અર્થ દરે છે તે પણ લક્ષમા લેવા જેવો છે લખે છે કે રજ્જનાત્મકાનિ ક્ષિત્યાદિલોકત્રયાતિમાન્યાતિત્વાચાદીનિ રજાંસિ નિર્મમે એટલે “ રજન ” કરવાવાળા ક્ષિતિઆદિ લોકત્રય અગ્નિમાન અગ્નિ આદિન્ય વાયુઆદિ તે રૂપ જે રજસ નિર્મ્યો ” આદિત્યરૂપી વિષ્ણુને માટે આમ કહી શકાવું વાસ્તવિકજ છે, પણ સંપ્રદાયમા

સીધેજ આવું પરિવર્તન થઇ ગયું એમ અમે માનતા નથી, ધણુએક
 યુરોપીય પડિતો તેમજ માનીને સતોષ માને છે, ને જે તે રીતે
 ઋષિઓની બુદ્ધિની હીનતા સિદ્ધ કરવા મથે છે. પ્રાચીન વેદકાલની
 જે સગતિ છે તેને ઋષિઓ સમજી ન શક્યા, માટે તેમણે પુરાણમાં
 અમુક વ્યવસ્થા બુલથી માની એમ તે પડિતો કહે છે, ને અમાગ
 પુરાણકર્તા વ્યાસાચાર્યને વેદનો ખરો અર્થ બજાવવા આવે છે ।
 અરતું. કાતબલ પ્રમલ છે, શું કહીએ । વ્યાસને એ પડિતોના કૃતા
 તો નધારે જ્ઞાન હતું એમા શક નથી, વેદાર્થ પણ વધારે સારી રીતે
 સમજાયનો હતો. તેને સપૂર્ણ રીતે, સૃષ્ટિસર્ગ, મોક્ષવ્યવસ્થા, ઈત્યાદિ
 જ્ઞાત હતા દેશકાલાનુસાર તેણે પ્રાચીન શબ્દોની શક્તિનો, ભક્તિજ્ઞાન
 ઉભય પ્રતિપાદક પુરાણોમા થાય તેટલો ઉપયોગ કર્યો છે, ને તે સમ-
 જીનેજ કર્યો છે, એમાજ એ ઋષિનું ઋષિત્વ છે, પુરાણનું પૂજ્યત્વ
 છે. સર્વમય દિક્સ્વરૂપી મહાજલમા સૂતેલા નારાયણ તેજ તેને મન
 (વિશ્વ) પ્રવેશ કરનાર સર્વપ્રવિષ્ટ વિષ્ણુ હતા; નહિ કે વેદકાલના
 વિષ્ણુનો સૂર્ય એ અર્થ ન સમજાયાથી તેને હાયપગત્રાજો વિષ્ણુ
 વર્ણવવા બેઠા હતા નરનારાયણ-બ્રહ્મ-સત-તેજ વિષ્ણુ-તેજ પુરુષોત્તમ
 પુરુષોત્તમ એ નામમાથી વર્તમાન સમયે જરા અગવસ્થા પેદા થઈ
 આવી છે. વેદમા પુરુષ એટલે બ્રહ્મ એમ છે, સામ્યમા પુરુષ એટલે,
 જીવ એમ છે. ત્યારે વૈદિક પુરુષરૂપ બ્રહ્મ તે, સામ્યપુરુષરૂપ જીવથી
 ઉત્તમજ છે, પુરુષોત્તમ છે, છતાં વૈદિક પુરુષથી ઉત્તમ નથી, તેની
 સાથેતો એકજ છે. આમ સ્પષ્ટ વિવેક છતાં સપ્રદાયવાળા મતાન્ધ
 થઇ વૈદિક પુરુષરૂપ બ્રહ્મથી પણ પુરુષોત્તમ ઉત્તમ છે એમ અડાવેડ ।
 બ્રહ્મ એટલે વૃદ્ધિ પામી સર્વને રૂપ આપનાર, સર્વને ઉદ્ભવ પમાડ

નાર ધ્રુવા છે, તેમ વિશ એટલે પ્રવેશ પામી સર્વાધારમય વિષ્ણુ છેઃ એક રાજસુ છે. પીળે સાત્ત્વિક છે. મવ સત્ત્વપનો જે ધારણાત્મક સ્થલાવ, તે વિષ્ણુ ધારણાત્મક અવ્યાકૃત સત્ તેજ અનાદિજલ એમ આપણે કહી આવ્યા છીએ, તે જલમા વિષ્ણુ પોત્યા છે, ને અનન્તતા રૂપ સત્માથી વ્યાકૃત યદ્ય ઉદ્ભવ્યા છે માટે અનન્ત-શેષ-ઉપરજ સુતા છે-શેષશાથી છે. વિષ્ણુ તેજ અચ્યુત કદાપિ અ્યુત, ખડિત, ન થાય તે. સત્ એમની નાભિમાથી કમલાદિ તો સમન્ત-વેલાજ છે. ધારણાત્મક દેવ તેજ અમરત્વ-દાતાપણ, તેનેજ સ્વર્ગનો પણ અધિકાર-તેનું સ્વર્ગ ગોલોક-સૂર્યના કિરણનો લોક સૂર્યજ. એમ સંકલનાજ વાસ્તવિક છે, ગાયનો સંઘ ચરતો હોય તે લોક એમ નહિ.

સમુદ્રમંથન કરનાર વિષ્ણુજ છે. દુગ્ધ સમુદ્રને, મંદરાયવનો વાસ બનાવી, દેવ અને અસુરોએ, પામુકીનું નેતર કરી, વયોવ્યો-અમૃત પામવામાટે. અવ્યાકૃત સત્માથી વ્યાકૃત થવા માટે છે ત્યારે શું થાય છે ? સ્ફુરણ, વલોર્ણજ ! આપણે જાણીએ છીએ કે એજ અનન્તતાને જલરૂપે વર્ણવેલી છે, એટલે તેજ દુગ્ધસમુદ્ર. અતત અવ્યાકૃત રૂપમાથી વ્યાકૃત શ્વેતાભાસમય જડચેતનાત્મક વિંધનુ પ્રથમ સ્ફુરણ, ને તેનુંજ નારાયણે, વિષ્ણુએ, કરેલું મંથન. અરૂર એવું જે અવ્યાકૃત-તે રૂપ ધારણ કરવા માટે-જડ ચેતન એ અંશ જુદા જ-શ્રાવવા માટે, એ અસુર અને દેવ. અધિકારમય-જડમય-અમુ, અને તેજેમય-ચિન્મય-દેવ, જેનું ભેગા મળીને અમૃતને પામવા સારું સમુદ્ર મંથન. અમૃત, અમરત્વ, એપણું નિરવધિ અનન્તરૂપની સંજ્ઞા છે એટલે જડ ચેતન ઉભયમાથી કોણ સદા નિરવધિ અનન્ત સત્ત્વ

છે, એ વિચારતા, તે ઉભયના અનન્યત્વરૂપ, અવ્યાકૃત સત-નારાયણ
 વિષ્ણુજ, અમૃતરૂપ છે,—દેવજ આખરે અમૃત મેળવી શકે છે. જદ
 મય વિહારમા બંધાનારને મોક્ષ છેજ નહિ, તે અસુર છે, દૈત્ય છે;
 એતનમય ચિદ્રૂપ બ્રહ્મ સમજનારને મોક્ષ છે, તે દેવ છે, અમૃત પીનાર
 છે. આ પ્રમાણે સૃષ્ટિસર્ગને અનેકરૂપ રૂપાતર મળેલા છે, પણ તેમ
 સમાયક્ષ્ણ પરમરહસ્ય વિચારવાનને સત્વર દહિગોચર થાય એમ છે.
 વિષ્ણુની સમૃદ્ધિમા 'કાંઈ બાકીજ છે ? એમનેજ ઘેર કલ્પતરુ ને કામ-
 દુષ્ટા સર્વસિદ્ધિદાતા તૈયાર છે !' કલ્પતરુ, જે જે કલ્પના થાય તે તે
 આપનાર વૃક્ષ એવો અર્થ તો પ્રસિદ્ધજ છે, પણ કદ્યે કદ્યે તરુની-
 થેડે અવ્યાકૃત બીજમાથી વ્યાકૃત થનાર સર્વ સમૃદ્ધિમય અનંત
 બ્રહ્માણ્ડ તેજ કલ્પતરુ નથી ? એજ વિષ્ણુરૂપ પરબ્રહ્મને ઘેર સુવર્ણ
 મણિમાણિક્ય સંપૂર્ણ દેવતરુ. કામધેનુ પણ એની એજઃ અવ્યાકૃત
 સત તેનો વાયુથી, શબ્દબ્રહ્મદ્વારા, વ્યાકૃત થવાનો સ્વભાવ. એ વાયુને
 વેદમા ધેનુ કહેલી છે, એ આપણે બ્રાહ્મણકાલનો વિચાર કરતા સ્પષ્ટ
 કહેલું છે. જેમ ધેનુમાથી દુગ્ધ સ્વતંજ ઝરે છે, ને તે દુગ્ધ પદાર્થ
 દ્વારા, જીવનમાત્રને ઉપયુક્ત થાય છે, જીવનજ છે, તેમ વાયુ પણ
 વિશ્વમાત્રનું જીવનજ છે, વિશ્વનું નિદાન છે, બધા વિશ્વને ઉત્પન્ન
 કરનાર છે. ભારે વાયુ-ધેનુ-કામધેનુ-અવ્યાકૃત સતરૂપ વિષ્ણુને ઘેર
 દુનિ એમા શો સંદેહ ! એવા વૈભવવાળો વિષ્ણુલક્ષ્મી, શ્રી, આનંદ, તેને
 પતિ હોવોજ જોઈએ. કમલની રમ્ય શોભા, તેના સુવર્ણમય કેશર, એ
 સર્વ ધર્મમા શ્રીનું ચિન્હ છે. જેમ કમલ આપું સ્વતઃપ્રવૃત્તિનું ચિન્હ
 છે, તેમ તેનાં કેશર શ્રીનું ચિન્હ છેઃ મીસરના ધર્મમા આવી સંઘાઓ
 ધણી છે, ને તેમને રૂ

પરથીજ, આપણા પુરાણની સંઘા-

જોના અર્થ કરવાનું સુતર પડેલું છે, તથા કાંઈ વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય નથી. ત્યારે લક્ષ્મી તે કમલા, કમલાલયા, પદ્મા ! અને જેની ના-
 વિભાથીજ કમલ, તેનીજ પત્ની, તે રૂપજ, એટલે શેષશાપીના પગ પછી
 તગામેજ ! આ પ્રમાણે વિચારતા ચાંદરતનો ઉદ્ભવ કાંઈ સમજી શકરો-
 ચ્છ. પણ તેમાનુજ રત્ન છે, પણ તે ચંદ્રની ઉત્પત્તિ તથા તે ચંદ્ર-
 કારા પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ, એ વિષય ઘણો ગહન છે, ને તેથી આપણા
 જેના પામગ્ને અગમ્ય છે, પણ બિનિષદાન્ધારા જોઈલું એ નિષયમ
 સમજાઈ શકાય છે, તેટલું અત્રે યોગવાથી સ્પષ્ટતા થશે આ પ્રમાણે
 વિષયના સંખ્યકાદિની વ્યવસ્થા પણ સમજી શકાય. જેમ
 અધ્યાને હસતું વાહન છે, તેમ વિષયને ગરુડનું વાહન છે. ગરુડનું
 વાહન હોવાનું દારણ શું ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપણને ગરુડ એ
 શબ્દના સ્વરૂપમાત્રથી મળી શકતો નથી. ત્યારે અન્ય પ્રાચીન ધર્મ-
 સંગતિ સાથે મેળવવાથી ગરુડને સમજવો જોઈશે. મીસરના ધર્મમા

* વક્ર તે અનન્તતાની મહા છે જેમજ વિષયના પદ્માદિ સ્વન સ્તુર-
 ણના ચિન્હ છે વિષયનું પ્રિયવક્ષ પણ અશ્વત્થ-પીપ્પળા-છે, ને તે ઉર્ધ્વ-
 મૂળ અને અવાહ્યાખ જેમ વેદોપનિષદ તથા ગીતાના ૧૫ મા અધ્યાયના
 જોનો છે યસ્ત વેદ સ વેદવિત્ ને એને જાણે તે વેદરહસ્ય જાણે *
 વિષય તે ગર્ભરૂપ વક્ષના ડાળિશનું ના વિન્નારથી ગ્રહમરહાદિ રચના-
 જેજ, ઉપરમન અને તમે ગાખાપનાપિ, એવો પ્રિયિત્ર અશ્વત્થ જેમજ
 વટવક્ષ-વટ-પણ વિચારો છાન્દોગ્યમા વટધાનને અભ્યાસીતમા વ્યાકૃતની
 સ્થિતિના ઉદ્ભવરહસ્યે વર્ણવ્યા છે એ વટવક્ષના પદમાજ વિષય નુવે છે
 તે વાસ્તવિજ છે એટલુંજ નહિ, પણ વટવક્ષની જડા-પડવાઈ-પૃથ્વી અને
 સ્વર્ગના સળધનું ચિન્હ છે-અગ્નિશિખાનું પણ સૂચક છે-અગ્નિરૂપ, મોક્ષદાન્દ્ર-
 શિવને પ્રિય છે

પણુ ! મૂર્તિ છે.* જેમ બ્રહ્મા વિષ્ણુ શિવ છે તેમ ઓસિરિસ હોરસ
 ટાઇટાન છે તેમના કર્માદિ યથાર્થ રીતે અન્યોન્યને મળતાજ છે.
 તે ધર્મમાં હસ એ સ્પૃષ્ટકર્મનું રૂપ છે, ગરુડ એ અનંતનું રૂપ
 છે, હોરસનું વાહન છે. ત્યારે બ્રહ્માને હંસનું વાહન, તથા વિષ્ણુને
 ગરુડનું વાહન એ હવે સ્પષ્ટજ છે. કોઈપણ જીવને અગમ્ય એવક
 પ્રદેશોમાં ઘણી ત્વરિત ગતિથી ઉડનાર, અને સૂર્ય સામે દંદદિશી
 જોઈ શકનાર, એ પક્ષી અનન્તતાનું ચિન્હ થાય તથા વિષ્ણુનું
 વાહન થાયજ. વિષ્ણુ એ નામ સૂર્યવાચક છે, એટલે સૂર્યના તેજથી
 પણ ન અજાત જનાર, તથા ઉડનાર આ સમર્થ પક્ષી તેમનું
 વાહન હરેજ. કાવના અનન્ત ચક્રમાં મન્વન્તરાન્તે લીન થઈ વળી
 પુનઃ પ્રાદુર્ભાવ પામતા સૂર્યને, ઉડતા પક્ષીનુંજ વાહન હોય. ગરુડે
 ચંદ્રેયા વિષ્ણુ મન્વન્તરાદિ ચક્રની સંગા છે. આ કદપનાને આથી
 પણ વિશેષ સાખીતી મળેછે. ગરુડનો બાઈ અરુણ તે સૂર્યનો સારથી,
 અને ગરુડ વિષ્ણુનું વાહન એ કેવું અસંખ્ય વાગે છે ? કયા ગોલો-
 કરાસી શેષશાયી લક્ષ્મીપતિ ! અને ક્યા એક સામાન્ય દેવ આદિત્ય ?
 જે બાઈ એવા જુદા જુદા દેવના સારથી કયાથી ? પણ વિષ્ણુ એવું
 સૂર્યનું નામ છે એ વાત સ્મરણ કરતા આ બધી વાત સ્પષ્ટ થઈ
 જાઈ. વિશ્વના બ્યાપક સૂર્યનું એટલે વિષ્ણુનું વાહન મન્વન્તરાદિ
 ગરુડ, તેમ વિશ્વના તેજપ્રદ સૂક્ષ્મ આદિત્યનો સારથી પાગલો અરુણ
 જ ! અરુણ તેજ પૈદિક ઉપા. જે વિષ્ણુ અને સૂર્ય એક ન હોત
 તે ગરુડ અને અરુણ બાઈ પણ ન થયા હોત, એ હવે સ્પષ્ટજ છે.
 વિષ્ણુ અને સૂર્યની એકતા લક્ષમાં રાખનારીજ સમજી શકાશે

કે ત્રિમૂર્તિમાંથી વિષ્ણુનેજ 'શામાટે સ્વર્ગાધિપત્ય છે; ને તે' સ્વર્ગનું નામ પણ ગોસોદ્ધ, વૈકુંઠ ઇત્યાદિ શા માટે છે. આપણે વારંવાર એ વાત સ્પષ્ટ કહેલી છે કે સૂર્યસ્થાન તેજ સ્વર્ગ છે, ને તેના ગો-કિરણ તેજ ગોસોદ્ધ છે; તેા વિષ્ણુ તે ગોસોદ્ધનાજ ઈશ્વર હોવા જોઈએ- પછી સંપ્રદાયવાળા બધે ગાયોને પૂછડે વિષ્ણુને વળગાડી તેની પૂડે સખીભાવે બમો ! સૂર્યભેદન તેજ મોક્ષ, માટે વિષ્ણુજ મોક્ષદાતા. શ્રાદ્ધમા પિપ્પડદાન તે પણ, વિષ્ણુસોદ્ધમાં, પિતૃને મોક્ષલવાનેજ ' આ પ્રમાણે સ્વર્ગાદિ વ્યવસ્થા સમજતા ધર્મરાજ અને ચિત્રગુપ્ત તથા યમાદિ પણ સમજાઈ જશે.* આ બધીસંગતિ ત્રિચાર્યા પછી હજુ પણ વિષ્ણુ અને

●મરણ પછીની ગતિ આદિનું જે પુરાણ છે તે ગરુડપુરાણ કહેવાય છે, એ નામ પણ શું સૂચવે છે ? મોક્ષદાતા વિષ્ણુના વાહનેજ એ કથા સમજાવી જોઈએ કેમકે સૂર્યદ્વારાજ મન્વન્તરાન્તરિધિતરિપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ છે । ગરુડપુરાણમાં કહેવું છે કે માણસનો જીવ મુવા પછી અંગુષ્ઠ જેવડો થાડો ચમકેતોની સાથે જાય છે, વૈતરણી જોળાં છે, ને સદ્ધર્મી હોય તેા ગાયને પૂછડે બાઝીને તરે છે, ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ. આ સંગતિ પણ કેવલ પારમાર્થિક અને સત્યજ છે. સૂર્યમા જવામાટે આકાશગતી વૈતરણી ભેદવાનીજ છે, બરા રાજયોગી વિના ખીલથી તેમ જનનુજ નથી, તેજ, નેા એવે સૂર્યકિરણને પૂછડે બાઝી તરે છે-સૂર્યમાં જાય છે. વૈતરણી એ રાજ્ય વિતરણ ઉપરથી થયો છે (વ એટલે તરવું એ થાવું). સર્વ વ્યાપી આકાશમાં જે તરવું તે વિતરણ, ને તે કર્મ તે વૈતરણીઃ આકાશમાં તરતે તરેને સૂર્યમાં જવાય એજ વૈતરણીનો મહિમા. જીવ અંગુષ્ઠ જેવડો થાય છે એ પણ ખરજ છે; મરણપછી કારણસહિત ગૃહમજ વૈતરણીમાં પડે છે એ આપણે સમજાવેલુંજ છે વૈતરણીનો વિચાર સર્વ ધર્મોમાં છે, જે વિષે આપણે પ્રકરણ ત્રીજામાં વિચાર કરી ચૂક્યા છીએ.

સૂર્યની એકનાને આગળ જોયો તો અવતારનો ખુલાસો થશે. દશાવતાર, જે પ્રસિદ્ધ છે, તેપણુ વિષ્ણુનાજ છે, શિવ બ્રહ્માના નહિ; તેમ ભાગવતાદિમા વિષ્ણુના અનંત અવતાર પણ દેખા છે. જુઓ. સૃષ્ટિક્રમમા આપણે જોયું છે કે સૂર્યથી મન્વાદિ વિસ્તાર છે... છત્રમાત્રની મૃદ્ધિ છે. ત્યારે અવતાર થવાનો બંડાર સૂર્યમાજ છે. વળી, એ પણ આપણે સમજાવી ગયા છીએ કે મુક્તામહાત્માઓ સૂર્યરૂપે પણ થઈ શકેછે, વા સૂર્યસ્થ પણ હોયછે; તો તેવા પુણ્યવાન પરમહારણિક અનંતરૂપ મહાત્માને “ધર્મનો લોપ થવા બેસે” ત્યારે અસ્તરવાની ઇચ્છા થાય. તો તેમ પણ બનવું સહજજ છે. ત્યારે વિષ્ણુના દશ અવતાર માનો કે અનંત અવતાર માનો તો પણ એકતુ એકજ છે. પણ દશ એ સંખ્યાજ શામાટે નિયત થઈ હશે? એમ માનવાને કાંઈક કારણ મળેડે કે મનુષ્યનો ઉદ્ભવ પાંચ ક્રમથી છે: મત્સ્ય, તેમાથી કચ્છ, તેમાંથી વરાહ, તેમાંથી વૃસિંહ, તેમાંથી વામન. પછીના પાંચ ક્રમ મનુષ્યની ઉત્તરોત્તર ઉત્તમ ધર્મગતિના છે. મનુષ્ય મૂલ કૃપત્તિ સમયે પરાક્રમપરાયણ હોયછે, પછી ધર્મનિષ્ઠામા નિમજ્જ હોય છે, પછી પ્રેમ આનંદાદિમા નિમજ્જ હોયછે, પછી પરમાર્થ શ્રદ્ધા કરી ગૌતમરૂપ પરમરહસ્ય વિચારે છે, ને અંતે સદ્ધર્મરૂપ મોક્ષરૂપ થઈ સત્યરૂપ—દેવ, બ્રહ્મા, થાય છે. એજ ક્રમે પરશુરામ, રામ, કૃષ્ણ, બોદ્ધ, કૃષ્ણ એ પાંચને વિચારી જુઓ*. આવી રીતિથી અવતારક્રમ બદલે સુતર રીતે સમજી શકાય છે; અને ઋષિઓના મહા અગાધ જ્ઞાનની

* વિષ્ણુ પુરાણાદિનાં નવધા સર્ગ દહેલો છે: મહાન્, બ્રહ્માન્, ઐન્દ્રિય, મૌખ્ય, તિર્યક, સ્ત્રોતસ, ઉર્વેઓતસ, અર્વાક્રમે તસ, આનુમદિન્, પેનાર. એનું રહસ્ય પણ હવે સ્પષ્ટ છે. મનુષ્યનુંજ નહિ, પણ બધા વિશ્વનું અવતારનું એમાં સમાવેલું છે. સપ્તમસર્ગ મનુષ્ય છે.

સાક્ષી પૂરે છે. સૃષ્ટિકર્મના જે અનાદિ-ચક્ર ચાલે છે તેમા પ્રાણુવાન જીવોની ઉત્પત્તિને ક્રમ આપણે જે પાત્ર અને પાંચપગથીયાથી દહો તેમજ છે, એ વાત આજકાલ પાશ્ચાત્ય શોધકોએ પણ સિદ્ધ કરી છે, જેતા વિષે પ્રકરણ ૧૧ મા વિસ્તારથી વિવેક કરી બતાવીશું. આવી રીતે દશ અથવા અનન્ત અવતારોની યોજના સ્પષ્ટજ છે; પણ આજ કાળના પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતવેત્તાઓ આપણને નાનાપ્રકારના અવર્ણાગરૂપા બણાવવા બેઠા છે, ને અવતાર કલ્પનાને કેવલ હસી કાઢવા જેવી રીતે સમજાવે છે. એમને પ્રાચીન વેદોપનિષદનું રહસ્ય સમજાયુ નથી તેથી તે ખીચારા, પ્રાચીન વેદકાલીન ઋષિઓ અને પૌરાણિક ઋષિઓના જ્ઞાનની અધિકતા ને ન્યૂનતા માનજ બતાવી સંતોષ માનેડે." કહે છે કે વેદમા इदं त्रिणुविचक्रमे धत्वाहि मंत्र છે, તેમા "ત્રણ પગલા" બર્ણાની વાત છે, તે સૂર્યપરત્વે લાગી શકે છે (આ વાન આપણે હવણાજ કહી ગયા છીએ), એટલે વેદકાલમા ત્રિષ્ણુ ચન્દ્રનો જે અર્થ હતો તે ત્રીવેદવ્યાસજીને ન સમજાયો માટે તેમણે પુગણમા ત્રણ પગવા ભૂમિ માગી જલિને પાનાસે દાખનાર ત્રિષ્ણુ કહ્યો. " અમે સમજી શકતા નથી કે અમારે તે મોક્ષમૂલર પામે વેદના અર્થ શી-ખરા કે વેદવ્યાસ પામે ! વળી કન્ઝ મન્ઝ વરાહાદિ માટે કહે છે કે પ્રજ્વલપતિને શતપથ બ્રાહ્મણાદિમા વરાહરૂપે વર્ણવ્યો છે તે ઉપરથી ને અવતારો કલ્પાયા છે. આ વાતને ટેકો આપવા અડાવે છે કે પ્રજ્વલ-પતિને ત્રિષ્ણુરૂપે પણ માનવામા આવે છે !!! નૃસિંહ અવતાર બંધ એસાડી શકતા નથી એટલે તે તો હિંદુઓના બેવકૂફ ઋષિઓની એક ગાડી કલ્પના છે !!! ને પરશુરામ રામાદિ તો ઐનિદાસિક પુરંગો-અયેલા છે તેમને મૂર્તિપૂજક અધમ હિંદુઓએ દેવ દરાવ્યા છે !!

પાણ્ડિત્ય ! બલિહારી છે યુરોપીયન વિદ્વાનોની બુદ્ધિને ! અમારો ઉપાય નથી, અમારો દિવસ એવો છે, આર્યો અનાર્યજ્ઞ થઇ ગયાં, ત્યારે એ જીને હાથે વેદવિદ્યા બણે એમા શુ આશ્ચર્ય ! અસ્તુ આપણે જે સગતિ બતાવી ગયા છીએ તે સગતિ હવે હાથમા લો વિષ્ણુ તેજ નાગાયણ અને તેજ સૂર્ય, સૂર્ય તેજ ગ્રહમંડલનું નિદાન-પ્રાણનું સ્થાન હવે પાચ અને પાચ એ વિભાગે દશ અવતાર સ્પષ્ટજ છે, એમ હોતું જ જોઇએ એ અવતારસગતિ વેદકાવચી મડીને ચાવી આવેલી છે એજ સ્પષ્ટ રીતે સૂચવે છે કે એમા કાઇક પરમ સત્ય છે, કંપનાની કે અન્યથા સમજવાની વાતજ નથી વૃસિહાનતાર ધણો/મુચક છે જીવનું મનુષ્યરૂપે થવું મત્સ્યાદિ ક્રમે ચતુષ્પાદ વરાહા દિદાગ સિંહ મનુષ્ય ઉભયાત્મક કોઈ પણ્યોનિથી હોવું જોઇએ, હાનમા જેમ વાનર્યોનિથી કહેતે તેમ નહિ આ નાત પ્રકરણ અગ્નિ-આરમા વિસ્તારીશુ વૃસિહ પત્રી વામન ત્રણપાદથી દૈત્યને દમનાર મનુષ્ય ! ! દૈત્યભાવના શુ છે તેપણુ આપણે સમુદ્રમંથન વખતે સમ જ્ઞવી છે ચૈતન્યાશને તિરોધાન કરનાર જડાશ તેજ દૈત્ય છે વે-કાથીન વતટત્રાદિથી તે છેક પુરાણકાલીન હિરણ્યકશિપ્વાદિ પર્યંત સર્વે ધર્મમા આનીજ વ્યવસ્થા છે, જે આગળ મહેલી છે હિરણ્યકશિપુ જેવા દાનવ પણ વિષ્ણુના વિરોધિ છતા, વિષ્ણુના ધ્યાનમા ત્રથી મુક્ત થઇ વિષ્ણુતોકને પામેછે. પામવાજ જોઇએ, જડાશ બ્રહ્મથી ભિન્ન છતા ચૈતન્યાશને ગોણત્વે રહે તો સૂર્યગતિદ્વારા મુક્તિમાન્ થઇ શકેજ ! ! ત્યારે જડાશને કોઈ નશુ શક્તિથી તિરોમૂન કરી પણ્યોનિથી મનુજ્યોનિમા આનવું તેજ પરમાત્માનો, અનિકૃતસત્નો-આમનાવતાર ! એમ મનુજ્યોનિમા આના પત્રી ખીજ પાચ ક્રમે ઉત્ત-

મોત્તમ અલ્પર્થવસાન ! આવી સંગતિથી યોજના કરતા વિધ્વન્ન-
સ્વરૂપ, સહજમા સ્પષ્ટ થઈ, પરમમુક્તિમાર્ગ શોધનારને વૈકુંઠમા લક્ષ
જશે, પોતારૂપ કરી દેશે: પરાભક્તિ, પ્રેમલક્ષણાભક્તિ, અપરોક્ષગાન,
કૈવલ્ય આપશે.

વિધ્વન્ની વિભૂતિ પામ્યા પછી, પરમમોક્ષરૂપ, સંસારધ્વંસકર્તા,
શિવને નમીએ. જેમ વેદ સંહિતામા અહ્મા અને વિધ્વ નથી તેમ
શિવ પણ નથી. શિવ એવો શબ્દ વારંવાર આવે છે પણ તે ત્રિન-
યન ઉમાદાન્ત એ અર્થે આવતો નથી. રૂદ્ર, પશુપતિ, કપદિન,
મત્યાદિ શબ્દો વેદમા વારંવાર આવેછે, ઇશાન, મહાદેવ ઇત્યાદિ, શત-
પથ બ્રાહ્મણમા આવેછે, છતાં તે શિવ એટલે પાર્વતીપતિ એ અર્થ-
વાચક નથી; યજુર્વેદના શાત઼્રીય પ્રકરણમાં શિવનું જે રૂપે આપરું
તેને ઝાળખીએ છીએ તેજરૂપે વર્ણન જોવામા આવે છે, તેથી
એટલું અનુમાન તો થઈ શકેછે કે ત્રિમૂર્તિમાના વિધ્વ કરતાં શિવ
વધારે પ્રાચીન છે, પણ વેદમા પ્રાધાન્યત મુખ્યતા પામેલો, કે છે
હાલમા જે રૂપે તે પૂજાયછે તેના રૂપવાળો, એ દેવ નથી. જેમ સૂર્ય-
વાચક વિધ્વ શબ્દથી વિધ્વનો ઉદ્ભવ સભવેછે, તેમ અમિનાં રૂપ-
તમે ચતા શિવ પેદા થયેલો સમજાયછે. અમિને જે રૂપે પ્રાચીન
ઋષિઓ સમજ્યા હતા તે રૂપ કેટલું ગૂઢ તથા આધ્યાત્મિક હશે એ
વિશે આપરું સૂચના કરી ગયા છીએ, પણ તેનું યથાર્થ તત્ત્વ આપ-
ણને સવિશેષે કરી શિવની કલ્પનામાથી સ્પષ્ટ થઈ શકેછે. વિશ્વ-
સૃષ્ટિનું નિદાન, સર્વનો પ્રાણ, સર્વરૂપ, અમિ, તેજ સર્વને ભક્ષણ
કરનાર, સર્વનો લેપ કરનાર, દશ્ય અને અદશ્ય વિશ્વનો સંશ્લેષ
કરતવાર:—તેજ સર્વના ઉત્પન્ન કરનાર, અમિમય, મહાકોષી, પશુ

પરમમોક્ષદાતા શિવ. અગ્નિની ઉગ્રતા ઉપરથી તમોગુણ એ શિવને અપાયો, પણ શિવ એ તમોગુણની મૂર્તિ નથી, તમોગુણની મૂર્તિ તો શિવનું રૂપાંતર બૈરવ તે છે. એવિયે હવણાં વિચાર કરીશું. શિવ એ શબ્દ તો સુખ, શાન્તિ, આનંદ, મોક્ષનો વાચક છે; શં એટલે આનંદ તે કરનાર શંકર એ અર્થ સૂચવે છે. અગ્નિને વેદાદિમા વૃષભરૂપે વર્ણવ્યાની વાત આપણે કહેલીજ છે, એટલે શિવઅગ્નિના સંબંધમાંથી, શિવને વૃષભનું વાહન પ્રાપ્ત થયું છે. એજ નન્દી-નદ એટલે શબ્દ કરવો, કે નન્દ એટલે આનંદનું, એ ધાતુ ઉપરથી, અગ્નિની પેઠે શબ્દ કરનાર; કે પરમ આનંદ મોક્ષ આપનાર. અગ્નિ જેમ મોક્ષદાતા છે; તેમ સોમ સર્વને શાતા કરનાર છે; અગ્નિની સાથેજ સોમ પણ પૂજ્ય છે. અગ્નિપૂજનરૂપ યજમા સોમવિના ચાલતુંજ નથી; એ મોમે તેજ દેવલોકનું પાન છે, અમૃત છે, એને પીધાથી અમર થવાય છે, મોક્ષ પમાય છે. સોમ શબ્દનો અર્થ ચંદ્ર એમ થતા ચંદ્ર પણ અમૃતનિધિ, સુધાકર, ઈત્યાદિ થયો; અને મોક્ષદાતા, અમરત્વદાતા, જે શિવ તેને માથે બેઠો. અગ્નિ વૃષભરૂપે વાહન થયો, ત્યારે અગ્નિથી સર્વદા અભિન્ન એવો સોમ તે ચંદ્રરૂપે આબૂધણુ થયો*. શિવની સામગ્રીજ આ પ્રમાણે અગ્નિઆદિથી યદ્ય એમ નથી, તેનું સ્વરૂપજ અગ્નિરૂપ અને મોક્ષરૂપ છે. શિવનું તૃતીય નયન તે અગ્નિરૂપજ છે, એ તૃતીય નયનના ઉઘડવાથી સંહાર થાય છે. અહીંયા પણ, અગ્નિ

* ચંદ્રનો વામી તંત્રમાર્ગની ક્રિયાઓ સાથે સંબંધ છે, તે બહુ ગોપ્ય છે; માટે પ્રગટ કરી શકતો નથી, પણ શિવ જ્યારે બૈરવરૂપ પામશે ત્યારે બૈરવનું આબૂધણુ ચંદ્ર હોવુંજ જોઈએ તે શિવને પણ વળગે છે, એ આગળ સમજાશે.

એટલે જેમ આધિભૌતિક સ્થૂલ અગ્નિ સમજવાનો નથી, તેમ સંહાર પણ આધિભૌતિક સ્થૂલ સંહાર સમજવાનો નથી. એ સ્થૂલ સંહારાદિની વ્યવસ્થા તે તો સર્વાદિગ્રંથોદ્ધારા—વિષ્ણુદ્ધારા થાય છે. શિવ પોતે તો સંહારનો સંહાર કરે છે તે કેવલ આધ્યાત્મિક છે, તૃતીય નયનરૂપ પરમ-જ્ઞાનનો—બ્રહ્મકૈવલ્યનો—ઉદ્ધય થતા, મનુષ્યમાત્ર શિવરૂપ થઈ જાય છે; જીવ-તેજ શિવ બને છે; ને “જ્ઞાનાગ્નિથી સંસાર—નામરૂપાત્મક પરિચ્છેદ—નો પ્રલય થઈ જાય છે.” એ પ્રલય કર્તા જ્ઞાન તેજ અગ્નિ છે માટેજ તે શિવ છે. તૃતીય નયનનો ગૂઢાર્થ આથી પણ વધારે છે. યોગાભ્યાસીઓ જાણે છે કે બ્રહ્મરૂપાને આગાધ છે, તેનું ધ્યાન કરતા યોગીને પરમ જ્યોતિનું દર્શન થાય છે, ને સર્વમય જ્ઞાનદર્શિ બને છે—એજ તૃતીયન-યન. જે ત્રિનયન થાય તે જીવ શિવ થાય. જ્યારે તૃતીયનયન ઉ-ઘાડયું ત્યારેજ કામને બાળી નાખ્યો. કામ તે દિવસથી અનંગ થઈ ગયો. તે દિવસથી નહિ, પણ સર્વદા, કામ તો અનંગજ છે. એ-નુંજ નામ સ્મર છે, મદન છે—સ્મરણ કરતા જાગે તેવો છે, મદમત્ કરી દમન કરનારો છે. એજ કામ તે કેવલ સ્મરણરૂપ સ્મર-ધ્વજા-માત્રજ-કામના. કામનાને શરીર ક્યા છે ? અનંગ છે. તે કામનાને કેવલ નિર્મૂલ કરવી, બાળી નાખવી, એ પરમજ્ઞાન વિના બનતું નથી. જ્ઞાનાગ્નિજ કામનાને દહો છે. ત્રિલોચનજ કામને બસમ કરે છે. દેવ-માત્રને દુઃખ કરનાર તારકામુરના ત્રણપુરના દહન કરનાર પણ ત્રિપુ-રારિ છે. મનુષ્ય માત્ર, જીવમાત્ર, દેવજ છે, દેવયાને જતા દેવત્વજ પામે છે; તો દેવને દુઃખ કરનાર મોક્ષગતિનો રોધ કરનાર, દાનવો—આપણે સમજાવી ગયા છીએ કે દાનવ એ જડપ્રકૃતિનું રૂપક છે—નાં ત્રણપુર છે—કારણ, સદ્મ, અને સ્થૂલ એ ત્રણ. જ્યારે જ્ઞાને કરીને

એ સર્વનો અસ્ત થાય, ત્યારે મોક્ષ. માટેજ શિવ ત્રિપુરારિ, ત્રિપુર-
 દહનકર્તા, દેવમાત્રના શરણરૂપ છે. યોગાભ્યાસી : જ્ઞાનીના ધ્યેય છે.
 ત્રિપુરદહન માટે યોદ્ધો મળતો ન હતો, તે પણ શિવેજ આખ્યો.
 એજ કાર્તિકેય. એની ઉત્પત્તિ પણ બિન્ન બિન્ન રીતે વર્ણવવામા આ-
 વેછે. કુમારસંભવાદિમા એક વાત છે, તો રામાયણાદિમા બીજી છે,
 કથાઓમા અગ્નિથી કાર્તિકેયની ઉત્પત્તિ વારંવાર કહેલી હોય છે, ને
 તેને પોતાને સનાતનકુમાર એવું નામ આપેલું હોય છે. ત્રિપુરનો
 નાશ કરવા શિવરૂપ અગ્નિ છે, તેમ કુમાર-બ્રહ્મચર્ય-સાધન છે-યોદ્ધો
 છે. આની કલ્પના ગતાર્થ છે, પણ કાર્તિકેય એ નામ કૃત્તિકા નક્ષત્ર
 ઉપરથી થયેલું છે, ને જ કૃત્તિકા તેની માતા કે ઉપમાતા થઈ છે માટે
 તે પડળ-મા પણ કહેવાયો છે. અર્થાત્ કાર્તિકેયનો જન્મ અને ત્રિ-
 પુરનો દાહ, એ કથા જેમ પિણ્ડને લાગુ થઈ શકેછે, તેમ બ્રહ્માણ્ડને
 પણ લાગુ છે. સૃષ્ટિસર્ગના ઉદ્ભવમા કોઈ ક્રમે-કૃત્તિકાનાસબંધી કોઈ
 ત્રણ વિમ્બરૂપ ગ્રહાદિને દૂર કરનાર અગ્નિ, કાર્તિકેય હોય, એવું અ-
 મારી દષ્ટિમા બાસેછે, પણ કાષ્ઠ સવિશેષ ક્લી ચક્ષુરં નથી. બુદ્ધિ-
 માનુ વિચારી લેશે.

વેદકાલમા અગ્નિ અને સૂર્ય એ બેજ મુખ્ય દેવ હતા; એમ-
 નીજ ઉપાસના અને પૂજા થતી, અગ્નિ જ્ઞાનદાતા હતો, સૂર્ય મોક્ષ-
 સ્થાન હતો. પુરાણોમા વિષ્ણુ મોક્ષસ્થાન છે, શિવ જ્ઞાનનિદાન છે.
 એટલાજ માટે સર્વ જ્ઞાનના પ્રણેતા શિવ છે, સિવનાજ કહેલા જ્ઞાન-
 રાશિરૂપ કેટલાક શાસ્ત્રો છે, ને તત્ત્રો પણ છે. હવે વધારે સ્પષ્ટ થશે
 કે આત્મિક પદાર્થના પ્રતીકરૂપ. વિષ્ણુ અને શિવને યગમા પૂજાઈ
 સંહાયજ. પણ કોઈ અમુક પદાર્થના પ્રતીકરૂપ નહિ. એવા બ્રહ્મા

ચરામા ન પૂજી શકાય—ને તેથીજ યશવિભાગ તરહિત ગણાય. પરમ-
 ચાનરૂપ, અપરિરંજિત પામેલા, જેને માફ તાફ નથી એવા શિવ. તે-
 સર્વદા ભોળા, સર્વના બંધુ, બાણાસુરદિ દુષ્ટને પણ વર આપનાર-
 જ !! જેવા ભોળા તેવાજ ઉગ્ર એ પણ સ્વાભાવિક છે. શિવ અને
 અગ્નિનો સંબંધ દૃઢ કરાવનાર શિવનું રૂપાંતર રુદ્ર તે છે. વેદકાલનો
 જે રુદ્ર છે તેને અગ્નિ રાધે મેળવી દીધેલો છે, ને તેજ પાછો સિવ-
 રૂપે પરિણામ પામ્યો છે. રુદ્રના ધણાક ગુણો પણ શિવને આરોપાયા
 છે. રુદ્ર જેમ પર્વતોમાં વસે છે તેમ શિવ પણ પર્વતવાસી છે: ગિરિશ
 છે. પર્વત એ શબ્દ દ્વચર્થ છે: ચારકના નિરુક્તથી સમજાશે કે પર્વત
 એટલે પર્વત તેમ મેઘ પણ. રુદ્ર છે તે પર્વતમાં ઝળકે છે, ધ્રુમે જે,
 અગ્નિરૂપ વિદ્યુતરૂપે મેઘમાં આવિર્ભાવ પામે છે. શિવ તેજ રુદ્ર થાય,
 ત્યારે શિવ જે અગ્નિ તે પર્વતમાં વિદ્યુત થવા બેઠ્યો, પણ પર્વ-
 તના ખીજા અર્થને અવલંબી કેવલ ગિરિરાજ થયા. પરમચાનરૂપ,
 સંસારાભાવરૂપ, શિવને ગિરિમાંજ પડી રહેવાનું ફાળ્યું. પર્વતમાં રહ્યા
 એટલે પત્નીપણ પાર્વતીજ થઈ—પર્વતની કન્યા પાર્વતી મૂલ રુદ્રને
 પર્વતનીજ કન્યા પત્ની હોઈ શકે, તેમ શિવને પણ થયું. પણ પર્વત
 શબ્દ ઉભય સ્થલે જુદા જુદા અર્થમાં વપરાયો: શિવને, બાકી, પત્ની
 પણ નથી ને પુત્રપણ નથી. પોતે તો સર્વરૂપ છે, અર્ધનારીશ્વર છે*.
 જેમ બ્રહ્મા. સ્ત્રીપુમાત્મક છે, બ્રહ્માવાચ્ય એ રૂપે છે, તેમ ચાનમય,
 સર્વમય, શિવ પણ સ્ત્રીપુમાત્મકજ છે: પરમચાન તેજ પરમ પ્રેમ.
 અમે વારંવાર પ્રતિપાદન કર્યું છે કે વિરાગી તેજ મહારાગી, અગ્રેમી

* અર્ધનારીશ્વર એ સ્પષ્ટિકમપરત્વે સ્ત્રીપુમાત્મક મનુષ્યાદિ પ્રાણી-
 સમયે થયેલાં તેનું પણ સૂચન છે.

તેજ પ્રેમો. શિવ જે પરમવિરાગી તેજ પરમરાગી, સ્ત્રીને આર્પણે રાખી રહ્યા છતાં પરમમુક્ત । ગિરિન્નપતિ, પાર્વતીપતિ શિવ ગિરિ-રાજ છે એટલે કેનાસ નામના ગિરિમા નિનાસ કરી રહ્યા વળી યોગ ઉપર દષ્ટિ કરો કેનાસ એવું યોગથયોમા બ્રહ્મડ અર્થાત્ મસ્તકનું નામ છે, શિવ એ પરબ્રહ્મનું નામ છે, ને તે મસ્તકમા જે સહજ ર મુવર્ણમય સપ્તમયક છે તેમા વિરાજે છે યોગમા જે કુડલિની શક્તિ કહી છે, તે મુકુટાદારા બ્રહ્માડમા પહોંચી શિવને મળે ત્યારે સ-માધિ થાય છે શિવપાર્વતીનો સયોગ થઈ તેઓ કેલાસમા વિહરે છે, ને સર્વ આનંદમય, પરમજ્ઞાનમય, અતુલમુદ્ધિમય, પુત્રને જન્મ આપે છે-ગણપતિ. શક્તિએ સ્વંત જ પેદા કર્યો છે તેથી પિતાએ તેને સ્ત્રીપુત્ર જાણે નથી, મસ્તક છેલ્લી નાખ્યું છે, ને જાણવા પડી, હસ્તિનું મસ્તક લાવી તેના ઘડ ઉપર મૂક્યું છે । કેલાસરથ બ્રહ્મને પુત્ર શો ને પત્ની શી પુત્રાદિ પરિચ્છેદનું મસ્તકજ કાપી નાખેલું છે । શક્તિને તે બધું છે, તેથી પરમજ્ઞાનદષ્ટિથી કૃપા કરી, શક્તિને શાન્તિપમાડવા હસ્તિનું મસ્તક ચોટાડ્યું છે, અર્થાત્ કુડલિની સાથે જીવને યોગ થતા અગાધ જ્ઞાન સ્ફુરે છે, હસ્તિ એ ડહાપણ, જ્ઞાન ઈલાદિનું ચિન્હ છે. વળી એ શિવપાર્વતીનું કેલાસમા વિહરવું ને તેમાથી ગણપતિનું થવું-ત્યારે તે ગણપતિના ચવાથી પછી શો લાભ ? સિદ્ધિ અને જીવિ. અષ્ટ મહાસિદ્ધિ અને પરમકૈવલ્યરૂપ જીવિ. એજ તેની પત્નીપણ. અભિ-રૂપે પરમમોક્ષદાતા શિવનો વાસ રમજ્ઞાનમા, અને અંગે ભરમનો લેપ એ પણ સગનજ છે.

એ શિવનો બધો ખટલો આપણે તપામી મુખ્યા, પણ એમને વળી સર્પનોજ પ્રેમ છે, તે શું ? સર્વે ધર્મોમા સર્પ અનતતાનું, ને મુ-

દિનુ, તેમ દુષ્ટતાનુ કે વક્તાનુ ચિન્હ છે. અનતરૂપે આણે શેપને
નેડ ગયા છીએ, બુદ્ધિરૂપે, જ્ઞાનરૂપે, આપણે તેને શિવના પરબ્રહ્મના
બુદ્ધિમા જોયાં છે. વાસુકીઆદિ પાતાલના વસેનારા પરમબુદ્ધિ-
માન, અને દ્યાર્દ્રભાવવાળા, પુરાણોમા વર્ણવેલાજ છે, અર્થાત્
મર્ષને સુબુદ્ધિ નથી અર્પેલી એમ નથી. એ બુદ્ધિની પરાકાષ્ટા સૂચ
વનાજ સર્પને મળિ છે. જે કલ્પિત મળિ—સર્વપ્રદ, સર્વપ્રકાશક,
મળિ, તે સર્પને માયે છે—પરમજ્ઞાનજ ફલ છે* આપણા દેશમા
તેમ મીસરમા એથીજ નાગપૂજા વિહિત છે. ત્યારે શિવને નાગના
બૂપણુ ટોચ એમા હવે આશ્ચર્ય કયા રહ્યું ! પગ્મકૈવલ્યમય શિવ
હલાહલને પણ પીએ, તો તેમને હવે શુ થનાર છે ! સર્પનુ, વક્તા,
દુષ્ટતા, એ રૂપી હોવું તે પણ કાલિનાગાદિ આખ્યાનોમા પ્રસિદ્ધ છે,
ને વિષ્ણુના અનતારરૂપ પરમેશ્વરમૂર્તિ શ્રીકૃષ્ણે તે દુષ્ટતામૂર્તિને દમી છે !
યાદી અને કિશ્કિન્ધાન ધર્મમાં પણ જ્રાહ કરનાર સેતાન સર્પરૂપી
છે, છતાં અંદરને (મનુષ્યને) પરમ જ્ઞાનરૂપી વૃક્ષનુ ફલ આપ
વાની બુદ્ધિ પ્રેરનાર પણ તે સર્પજ છે. એમ સર્પભૂષિત શિવ
તેજ જ્ઞાનમય, સર્વપ્રદ, સસારધ્વસકર્તા, એ સર્વથા ગતાર્ય છે,
વાસ્તવિક છે. શિવના અનેક પરાક્રમમાં આકાશથી પડતી ગંગાને

* કાચળી હતારી નવો અવતાર ધરનાર સર્પ જ્ઞાનથી દેહા-ચાસ તથા
બ્રહ્મ થનાર મહાત્માપદનો મુચક છે નાગ એટલે મહાત્મા, ને તેથીજ નાગ
માત્ર પવિત્ર તથા પૂજ્ય ગણાય છે પિતૃના પ્રેત પણ નાગરૂપે મનાય છે
એ નાગનો ચથાર્ય અર્થ ન સમજતા નાગડા સાધુ તે નાગાજ યદિ ફરવામા
નાગપણુ માને છે નાગનુ હ્રદય બક્ષણુ કરતા જ્ઞાન યાય છે એ વાતને
અન્યથા સમજતા મોઢ ઈસ્લામી પથવાળા (ધણુ કરીને વહાલીએ)
સર્પનુજ બક્ષણુ આચરે છે ! ! જિજ્ઞાસુઓ બાધબલ

જીલવાનું કાર્ય પણ રામાયણમાં શિવને કહેવું છે. શિવની જટા જે કપડું કહેવાય છે તે અગ્નિ શિખાનીજ વાચક છે, કેમકે કપડું શબ્દ તે રીતે વેદમાં વાપરેલો નજરે ચડે છે. ત્યારે, ભગીરથનો સંબંધ રામાયણની વાતમાં છે તે બાબતુપર રાખી, કેવલ ગંગાધારણ કર્યાની વાત તપાસો. આપણે આગળ સમુદ્રમંથન સમજાવતા જે દધિસમુદ્ર દરાવ્યો છે, તેજ સ્વર્ગગા છે, ને તે અદ્યાપિ પણ આકાશમાં દષ્ટિ-ગોચર થઈ શકે છે, પણ એ સૃષ્ટિધાતુનો ભંડાર છે, એ સૃષ્ટિરૂપે વિસ્તરે તે તેનો પ્રવાહ છે, પૃથ્વીઆદિ મહો તરફ પડવાનું છે. ગંગા સ્વર્ગમાંથી પડે છે. એ રીતે પડ્યા પછી, તેને જીલી સ્થિર કરી, દદતા આપનાર, સ્થૂલરૂપે જમાવનાર, અગ્નિજ છે, એમ સૃષ્ટિસ્વર્ગ સમજનાર વિવેકીઓ જોઈ શકશે. તો ગંગા શિવની જટામાંજ લપ-ટાઈ ગઈ, ને મહાકૃષ્ટ બહાર વહી એ સ્પષ્ટજ છે.* આમ યોજના કરી લેતા અગ્નિરૂપ શિવનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. શિવને ઉપાસનારા અગ્નિને સમજનારા હોય છે; છેક તાત્રિકોથી આરંભી, યજ્ઞાદિ કરનાર મીમાંસકો, અને પરમજ્ઞાનાગ્નિમાં સ્વાત્માદિતિ કરનાર જ્ઞાની સુધી. શિવોપસક સ્થૂલ રીતે તેથી કમીઠ હોય છે. વિષ્ણુને ભજનારા સૂર્યગતિ સમજી કેવલ તેનું જ ધ્યાન આદરે છે, ને સ્થૂલ રીતે ભક્તિ-પરાયણ હોય છે. વસ્તુગત્યા ઉભય એકજ છે, કેમકે જ્ઞાનની ગતિ સૂર્યદારાજ છે. એટલે પુરાણો વારંવાર તેમ કહે છે; પણ સ્થૂલ-મુ-

*કાંઈ એમ પણ કહેશે કે ત્રિવિષ્ટપ એટલે સ્વર્ગ ને તેજ તીખેટ કે જે તરફથી ગંગા ઉતરે છે; હિમાલયનો કોઈ ગર્ભ તે શિવનો જટાન્તર ! આ સંગતિ યથાર્થ નથી. ત્રિવિષ્ટપને તીખેટ બે નામ જરા મળતા આન્યાથી સ્વર્ગ એમ અટાવવું મનોરથ માત્રજ છે. પૃથ્વી અંતરિક્ષ અને આકાશ એ ત્રણ લોકને વિષ્ણુ કરનાર આધારરૂપ સૂર્ય તેજ ત્રિવિષ્ટપ-સ્વર્ગ છે.

દિગ્ધિએ એ બેનો કાષ્ઠક વિરોધ ધરી શકે છે, જે પુરાણોમા વર્ણવેલો છે, ને તેનેજ સંપ્રદાયવાળા દુરાગ્રહથી વળગી પડ્યા છે.

તંત્ર.

જેમ વિષ્ણુના અવતાર છે તેમ શિવના નથી, પણ શિવનું એક રૂપાતર છે જેમાથી વિલક્ષણ પરિણામ પેદા થયા છે. જાનરૂપ અશ્વિન્ય શિવ તે સર્વભક્ષી ભયાનક રૂપ ભેરવ થયેલા છે. જેમ કેવલ જ્ઞાનપરાયણ યોગીઓ શિવને બળેછે, તેમ ઉચ્ચ મૂળ યોગ કરનારા ભેરવને ઉપાસેછે. અગ્નિ એજ સર્વ રહસ્યનું રહસ્ય છે, એજ સર્વવ્યાપી સર્વરૂપ આકાશ તત્ત્વનું ભૌતિક પ્રતિબિંબ છે, એને ચલાવતાં આવડેથી બધું બને છે. યોગીઓ જે શિવને ઉપાસી મોક્ષ પામે છે, તેજ શિવને ઉપાસવાથી ઐહિક સુખ પણ તેમને મેળવેલાં છે. શિવરૂપ અગ્નિને ઉપાસી ઉભય સાધન સપાદન કરવાના માર્ગનું નામ તંત્રવિદ્યા પડેલું છે. તંત્ર એટલે કોઈ પ્રકારની ક્રિયાથી સાધેલું કર્મ. એમા મંત્રનો પણ પરિપૂર્ણ ઉપયોગ છે, અને મંત્રાક્ષરોની સંગતિ ઉપર તથા મંત્રાદિની શુદ્ધિ ઇત્યાદિ ઉપર બહુ આધાર છે * એ દ્વારા જે જે ક્રિયાઓ રચાઈ છે તેને તંત્ર કહેછે. તંત્રમયો ધણા છે. તંત્રના ત્રણ પ્રકાર છે: સમયાચાર, કુપ, મિશ્ર. વેદમાર્ગને અનુસરી રચાયેલા તે સમયાચાર, વસિષ્ઠ, સનક, સનદન,

* મંત્રો અમુક ભાષાનાજ અને અમુક સ્વરાદિયુક્ત જોઈએ એનું રહસ્ય હવે વિચારો. શબ્દમાત્રમાજ એજ શુદ્ધિ બની કરવા જેટલું સામર્થ્ય છે, ને તે શબ્દ આકાશતત્ત્વ જે સર્વનું આધારરૂપ તથા ઉપાદાનરૂપ નિર્માન છે તેનો ગુણ છે શબ્દ માત્રના ઉચ્ચારમાછી અનેક પરિણામ પડે છે મોન પાળવાના લાભ હવે વિચારો, તેમ મંત્ર તથા શબ્દનો યથાર્થ પ્રયોગ પણ અનુભવો.

સનતકુમાર, શુક એ પાત્ર સહિતાદિ. કેવલ શક્તિમાર્ગને ઉદ્દેશી, વેદબ્રાહ્મ એવી ક્રિયાઓ પણ અંગીકાર કરનારા, કુલતંત્ર કહેવાય છે. કૌત્યક ૬૪ છે. ઉભયના મિશ્રણરૂપ તંત્ર તે મિશ્ર; ભુવનેશ્વરિ, ક્ષત્રિયધિ, ઈત્યાદિનેક છે. તંત્રમાત્રના પ્રણેતા શિવ કહેલા છે, ને તેમણે દ્વિજાતિને માટે નહિ, પણ શુદ્રને માટે તંત્રો રચ્યા છે. મમયાચાર તંત્રો દક્ષિણ માર્ગના ગણાય છે, કેમકે તેમાં વેદવિહિત માર્ગે ક્રિયા ખતાવેલી છે, ને દક્ષિણ એટલે યોગ્ય, શુદ્ધ, માર્ગ, તે બધા પ્રેરે છે. કૌલતંત્રો વામી ગણાય છે, કેમકે વામ એટલે અવળે માર્ગે જનારા છે. શિવનું જે ભૈરવરૂપી અંગ તેની પૂજા વામતંત્રોમાં સવિશેષે કહેલી છે. 'પશુ એ ભૈરવની પૂજા ઇત્યાદિ વિચારતા પૂર્વે, આપણે શક્તિપૂજનો વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે.

જેને વેદાતવાળા વાયુ કહે છે; ન્યાયવાળા ઇચ્છા, જ્ઞાન, ક્રિયા, એમ કહે છે; યોગવાળા કુંડલિની કહે છે; સામ્યવાળા પ્રકૃતિ કહે છે; તેજ શક્તિ. શક્તિ અને શક્તિનો ધરનાર ઉભય ભિન્ન નથી. આધાર અને આધેય એકજ છે, જુદા નથી. શક્તિથી પુરુષ છે, પુરુષથી શક્તિ છે. એ અનન્યત્વ બનાવવાનેજ ત્રિમૂર્તિમાં પણ બ્રહ્માની સાવિત્રી, વિષ્ણુની લક્ષ્મી, અને શિવની પાર્વતી, એવી શક્તિઓ સ્પષ્ટ કરી ખતાવી છે. આવી વ્યવસ્થા વાસ્તવિક છે. છતાં

†યદેશ્વરમદના આર્યવિદ્યા મુધારઃમાં તેમનાં નામ તથા કાર્તિક વિષય પણ આપેલાં છે.

†જુઓ જ્ઞાનાર્મવ તંત્ર, સૌંદર્યલદરી ઇત્યાદિ. વળી પણ શિવે કહ્યું છે: વામમાર્ગ મદુક્તોડયં સર્વદ્રુદ્રપરઃ પ્રિયે । બ્રાહ્મણો મદિરાપાનાત્ બ્રાહ્મણ્યેન વિમુજ્યતે ॥

કેવલ યોગપરાયણ, સિદ્ધિ માત્રનાજ અભિવાસી યોગીઓ, શક્તિ-
 આત્રનેજ પ્રાધાન્ય આપી શક્તા થયા છે.* તેમનો હેતુજ શક્તિની
 ઉપાસનાથી કોઈ પ્રકારની સિદ્ધિ પામવાનો છે. મોક્ષપણ શક્તિની
 ઉપાસનાથી ન થાય એમ નથી, એટલે મોક્ષપ્રદ તથા વેદાનુસાર
 જોટલી શક્તિપૂજા છે તેટલી દક્ષિણમર્ગમા ગણાય છે, બાકીની બધી
 વામમાર્ગમા ગણાય છે. મુખ્યત્વે શક્તિશક્તિ તો કહી તે ત્રણ છે.
 તેમાંથી ત્રણ બીજા પ્રકાર માનેલા છે: અંશ, કલા, કલાશ. જે ત્રણ
 કહી તે, તથા ગંગા, કાવી, તુવગી, મનસા ઇત્યાદિ અશ છે, સ્નાહા,
 સ્વધા, દક્ષિણા, પુષ્ટિ, તુષ્ટિ, દિતિ, અદિતિ ઇત્યાદિ કલા છે; અને
 સ્ત્રીમાત્ર કલાશ છે. શક્તિનું આધ્યાત્મિક રહસ્ય, આપણે જે રીતે
 વિચારતા આધ્યા છીએ, તે રીતે સમજવું સરલ છે, ને તેને અનુ-
 સરીને સર્વ પ્રસિદ્ધ સમસતીમા યા શક્તિઃ સર્વમૂતેષુ ઇત્યાદિથી
 શક્તિની સર્વરૂપતા જણાવેલી છે. શક્તિ અર્થાત્ પરરૂપ જ્ઞાનમય
 પરાશક્તિજ, તિમિરમય જડરૂપ અજ્ઞાનમય રાક્ષસોને હણનારી છે.
 શક્તિનો આધ્યાત્મિક ભાવ ઇંદ્ર અશે ભગવતી ભાગવતાદિમા પણ
 વર્ણવેલો છે, પણ શક્તિનું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ તથા કેટલાક રથૂપ-
 રૂપનેજ વળગ્યા છે ને વામી થયા છે. વામમાર્ગે શક્તિને ઉપાસનાજ
 શિવને ભૈરવરૂપે બને છે.

હવે મૂલ શિવનું અસિરૂપ વિચારો, એટલે તાત્રિકભૈરવની જે
 શક્તિઓ કાલી, કરાલી, ભૈરવી ઇત્યાદિ છે તે સમજારો. કાલી,

*એ બેની તફારમાંથીજ બહુ સંપ્રદાયો થયેલા છે છેક હવેકાલાનાં
 ગાનારાં પણ બે મત માને છે. શક્તિ તે કલ્યાણવાળા, શૈવ તે તુલાવાળા.
 બીજા હુકમ વગેરે હોય છે તે ઉભયરૂપ અનન્યત્વને-અક્ષ-ને માને છે.

કરાલી ઇત્યાદિ નામ અગ્નિની શિખાને વેદમા લગાડેલા છે.* એજ અગ્નિ જ્યાં બેરવ થયો ત્યારે કાલી, કરાલી, ઇત્યાદિ શક્તિરૂપે પૂજામ. કાલિ, કરાલી, બેંગ્વી, આદિમાથી શક્તિઓનો વધારો થતે થતે છેક જવાની, અબ્બા, બહુચરા, ઇત્યાદિ માતા,† એ નામથી પૂજાતી તમામ દેવીઓ જન્મેલી છે. વામમાર્ગનું વર્ણન કૌલમ્ત્રયોમા છે. એમ પચમકારની‡ વિધિ મુખ્ય રીતે આવે છે, ને એ માર્ગે એની નાય અને મલિન ક્રિયાથી બરેસો છે કે તે નરક સિવાય બીજું કહી લઈ જનારો નથીજ. કૌલાર્ણવમાજ શકરે પોતે કહેલું છે કે કુલદ્રવ્યાણિ સેવન્તે યેન્યદર્શનમાશ્રિતા । તદ્વજ્રોમર્મમિતં પુનર્જન્મ મરિષ્યતિ, છતાં કૌલાચારવાળા એમ કહે છે કે વેદથી વૈશ્ણવ મત સારો છે, વૈશ્ણવથી રૌવ સારો છે, રૌવથી દક્ષિણ સારો છે, દક્ષિણથી વાગ સારો છે, વામથી કૌવ સારો છે । કૌલાચારનું વર્ણન કરતા પણ રામ આવે એવું છે, ને એવાજ દારણથી કટાળાને પ્રખ્યાત ફેચ વિદ્વાન દાં બનુંદે તત્રતો આરબેસો અબ્બાસ પડતો મુક્રો કહેવાયછે. દેવીરહસ્ય, શ્યામારહસ્ય ઇત્યાદિ ત્રયોમા કૌલમાર્ગના શ્રીયકં અથવા શક્તિશોધન અથવા પૂર્ણાભિષેકનું વર્ણન છે. જેને મસ મધ મૈથુનાદિમા પ્રવર્તવું હોય તેને માટે ધર્મને બહાને આ એક માર્ગ છે. એ માર્ગે જનારા આટલુંજ કરીને અટકના

●એ અગ્નિની ત્રિપ્રકાર પૂજામાથી ત્રિરૂપ અગ્નિવાચ ત્રિશલ તે શિવ શમ્ભુ ત્રય ને એના વિરોધ સ્વધર્મ મારે સ્વસ્તિક સ્વરૂપ આગળ આ-
રેકુ છે ને વિચારો

+નીસરધર્મમા પણ નવપ્રકારિરૂપ દેવીને મુત, મોત, ઇત્યાદિ નામથી
જાણાવેલી કે એજ માતા

‡નાસ, મત્સ્ય, મધ, મૈથુન મુદ્રા

નથી, સ્મશાનાદિમા જહ પ્રેતાદિને પણ સાધે છે, ને તે માટે શ્રા-
દિનો ઉપયોગ તંત્રોક્ત રીતિએ કરેછે. ભૈરવ તેમ ભૈરવીનું શ્રીચક્ર
બને છે; કોઈ પણ નીચ સ્ત્રી—ધોખી, માળી, વાળંદ, ગમે તે—તેની
નમ્મ કરી પૂજા કરેછે; પુત્ર તે બધા ભૈરવ કે વીર કહેવાય છે, ને
સ્ત્રીઓ તે બધી ભૈરવી ગણાય છે. વર્ણ, જાતિ બધું ભૈરવી તંત્રમા
રહ છે. ભૈરવને આવે રૂપે ઉપાસનારાઓ ભૈરવને સ્મશાનવાસ, ભસ્મ-
ગુંદન, જટાડંબર, ભૂતવેતાલાદિની સેના, એમ કદપે એ સ્વાભાવિક
જ છે; અને મૂલના કેવલ જ્ઞાનરૂપ શિવ તે તમોરૂપ ભૈરવ સાથે
એકમેક થતા, શિવને પણ ભૈરવના છટા લાગે એ સહજ છે. ભૈરવ
અથવા કાલભૈરવ અને કાલીની ઉપાસના અઘાપિપણ બંગાળામા
પ્રચલિત છે, અને ત્યા કાલી આગળ મનુષ્યવધ પણ થાયછે એમ
સબગાય છે. જ્વાલામુખી, ત્રિધ્વવાસિની, ખાલા, બગલામુખી,
ઇત્યાદિ અનેક ઉપાસનાઓ થોડી ઘણી પણ વામીજ હોય છે. સામ-
ળવામા આવતા અધોરી પણ આવામો ભૈરવનાજ ઉપાસક હોયછે*;
ને સાપ્રેતકાલમા કાચળીયા, માગી ઇત્યાદિ પંથનાગા પણ, છેક
આટલો બધો નહિ, તથાપિ થોડો ઘણો રૂપાતરે, પણ વામાચારજ
પાળેટે. અસુરોના દેવ પણ શિવભૈરવ છે તે હવે સ્પષ્ટ થઈ જશે.

શિવ અને શક્તિના શુદ્ધ વિચારમાથી, કાલભૈરવ અને મહા-
કાલી કેમ પેદા થયા એ વિચારવાનું છે. એ સમજવાનું બહુ સરલ
સાધન આપણી નજર આગળજ છે. શિવની પૂજા અઘાપિ પણ
લિંગરૂપે થાય છે, ને શક્તિ યોનિરૂપે પૂજાય છે. લિંગ અને પિંડી

*જુઓ માલતીમાધવમાં ચરોચરનું વર્ણન; ત્યાંજ વળી જુઓ ભૈરવ
રૂપ શિવતાંડવનું વર્ણન.

એ શિવશક્તિનું ચિન્હ છે. એવી પૂજા કેમ પેદા થઈ, ક્યાથી આવી ?
 વેદમા તો લિંગપૂજા જણાતી નથી. ‘શિશુદેવ’ એવા શબ્દો વેદ-
 માં છે ખગ્ગપથ્ય તેનો અર્થ શિવલિંગ પૂજનાર એમ સંભવતો
 નથી : મહાભારતાદિમા તો લિંગપૂજા પ્રસિદ્ધ જણાય છે. ધણાકનું
 એમ મત છે કે લિંગયોનિની પૂજા આર્યલોકોએ ઉદાવેલી નથી, પણ
 સેમિટિક કે અનાર્યલોકોમાંથી તે તેનામાં આવી પડેલી છે. બાબીયન
 અને આસિરિઆના ધર્મમા મિલિતા નામની દેવી છે, તે તેના
 અનુયાયીનો ધર્મ કેવલ કૌલમાર્ગ રૂપ છે, એમજ સીરીઆની
 અસ્થર્ટિ નામક દેવી, તથા ફિનીશાઆનો એડેલીસ, એ બધાં કેવલ
 કૌલધર્મના સાસક છે. એમ પણ સંભવ છે કે વ્યાપારદ્વારા બાબિ-
 લન વગેરેનો સંબંધ કરનાર આર્યલોક તેમની પાસેથી લિંગયોનિની
 પૂજા શીખી આવ્યા હોય. એ વાતને સમર્થન આપે તેવો કાર્કે
 પૂરાનો પણ કાલમાં મળેલો છે †; કાસ્પીઅન સમુદ્ર આગળ બાક
 ગામમા શિવલિંગસહિત પ્રાચીન દેવાલય જણાયું છે. પણ અમે આ
 સર્વ વાતને બહુ વળનદાર ગણતા નથી. લિંગયોનિ એ ચિન્હ ‡
 જ પ્રાચીન છે, ને તે સર્વ ધર્મોમાં પ્રચલિત છે. ધર્મ વિચારનો દગ

* જ. ગોદ ૧૬. ૨૧. ૪.

† ગ્લોસીયર સંક્રૂત ટેક્ટ. ૨૧. સ્વીવન્ડન, નેરિસીઓ ઇત્યાદિ.

‡ અસ્થર્ટિને ચંદ્રરૂપે પ્રભે છે, ને તેનો ચંદ્ર સાથે સંબંધ છે આદ્ય
 લોકોએ ઇસ્લામધર્મ ખીરીઆ તથા પાલુદીના ધર્મમાંથી ઉદાવેલો છે. અન્ય
 તેથીજ કરીને કદાપિ કેવલ યોનિમાત્ર ગચ્ચક સંજ્ઞા ને ચંદ્ર (અસ્થર્ટિ)
 તેનેજ તેઓ મુખ્ય માનતા હોય ! ચંદ્રયોનિવાચકત્વ પરત્વે ન્દોનું આરક
 અને મનુનું નામ સરખાવો.

‡ ફિનીઅન એન્ડીવેરી,

મૂલ આર્યાવર્તથી ખાહીઆમાં, ને લાંથી મીસરમાં, ને ત્યાંથી મીસ
તથા યુરોપમાં એમ છે. મીસરધર્મમાં તેમ ખાહીઆના (એટલે
ખાગિલન આસિરિઆના) ધર્મમાં લિંગયોનિનું ચિન્હ છે. અનાદિ
અવ્યાકૃત સત્ ને અનંત ચક્રરૂપે બધા ધર્મોમાં ચિન્હિત કરે છે. એ
ચક્રનો પરિધ કહી નથી, મધ્યખિંડુ બધે છે. એમાં એક ખિંડુ (વાયુ)
બધાઇ ઇશ્વરાદિકમે સૃષ્ટિ વિસ્તરેલી છે. ⊙ આ ચિન્હ સતમાંથી
સૃષ્ટિસર્ગના આરંભનું સૂચક છે, એજ ખિંડુસહિત વર્તુલ તે યોનિ-
સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનું સ્થાન. જ્યારે એ ખિંડુ એક લીટીનું રૂપ ધરે છે
⊖ ત્યારે તે લિંગરૂપ અર્થાત્ અવ્યાકૃત મહા યોનિમાં સ્ફુરણદ્વારા
ઉત્પાદન કરનાર થાય છે. જ્યારે એ લીટી ઉભયરૂપે થઇ જાય છે
⊕ ત્યારે જડ અને ચૈતન્યનો જુદો સ્વભાવ બધાઇ, તેમના અનન્ય
યોગથી સૃષ્ટિ થઇ છે એમ અર્થ સ્ફુરે છે; ને પરિછેદાત્મકવસ્તુરૂપ
જગત્ સંભવે છે માટે ચક્રનો પરિધ દૂર થઇ, —આવું ને અવશિષ્ટ
રૂપ તે આ બધા અર્થનું સૂચક થાય છે. એને મીસર ધર્મમાં ટો
કરીને કહે છે, કીસ્વીઅનધર્મમાં કોસ કહે છે, ને આપણે અઘાપિ
પણ એને સ્વસ્તિકાકારે (સાથીઆરે)* પૂજીએ છીએ. પુરુષરૂપ
ચેતન તે ઉભી લીટી તે છે, અને જડ તે આડી લીટી તે છે; એ

* જ્ઞામ ને પાંખો કાઢીએ બીએ તે એમ સૂચવવાને કે મૂલમાં જડ
અને ચેતન જુદા પડ્યા છતાં હજી સૃષ્ટિસર્ગ માટે ગતિમાન છે; અને અ-
વ્યાકૃત સત્ત્વું ખિંડુ સર્વ સ્થલે છતાં પરિધ કહી નથી. સૃષ્ટિસર્ગનાં ચિન્હો
ને વિચારો તો ને લિંગવાચનાં ચિન્હ છે તે લીટી અને શ્રીચક્રરૂપે તેથી
૧૦ આમ પણ લખી શકાય છે. એજ દશ. સૃષ્ટિક્રમમાં માટેજ અવતાર
પણ દશ-દશ એ પૂર્ણ સંખ્યા છે. નવ, સાત, પાંચ, ત્રણ, એક, એ પણ
ઘણી ગઢ સંજ્ઞાઓ છે. અક્ષરાદિને પણ સંખ્યાવાચકત્વ છે.

એનો યોગ સ્વસ્તિક છે, યથાર્થ રીતે સમજાય અને પૂજાય તો સ્વસ્તિક (ક્રમાણુ) નો કરનાર છે. જડચેતન ઉભયાત્મક પુરુષ અને શક્તિના યોગથી સ્વતઃ સહસ્રર્ગ થાય છે, એનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ તો પુરુષ પોતે તથા શ્રી એજ છે, પિંડે તેજ પ્રહારે છે સ્વસ્તિકના અર્થભાષીજ લિંગ અને યોનિ એ અર્થ ઘર્ષ આપ્યા છે, શિવ શક્તિને બદલે, પ્રતીકરૂપે, આપગુમાજ નહિ, પણ સર્વધર્મોમા, પૂજાયા છે. એનો દક્ષિણમર્ગમા આધ્યાત્મિક અર્થ સમજનારને મોક્ષ મળે છે, ન સમજી મધ મૈયુનરૂપેજ તેને સમજનાર વામીને નરક મળે છે. યિગ્યોનિની પૂજા પ્રાચીન છે, અનાર્થ નથી, પણ વામીઓએ અવળે ઉપે સમજી અવળે ન્તે વાપરે છે શ્રીચક્રનો પણ તેમણેજ એવોજ અરજો અર્થ ઉઠાવી લેધ પુર્ણાભિષેકાદિ મલિનતારૂપે વિસ્તાર કર્યો, બાહ્ય ખડ શુદ્ધ શ્રીચક્ર તો શ્રીગંગાચાર્યે પણ સ્વીકાર્યું છે, ને તેની પૂજા મોક્ષદાતા છે ❖ આની વ્યાકૃતિ શ્રીચક્રની રાખનામા આવે છે, ખડી તેમા મત્રખીલાદિ યથાર્થ રીતે રચાય છે એનો અર્થ પણ પુરુષની પ્રકૃતિમા પ્રવેશ અને પ્રકૃતિનો પાઠો પુરુષમાત્ર એમ સર્ગ અને મોક્ષની વ્યવસ્થા પરત્વે દે, ને તે યથાર્થ જાણી તેને જૂજનાર બ્રહ્માત્મૈક્યરૂપ કેવલ મોક્ષ જામી પરમાનંદ સમજે છે. જે ઉદ્ધર્શિરશ્ચિ-

†કિસ્મીઅન પાદરીઓ આપણા શિવનિગને હસે છે, પણ તેમનો કોસ શું છે ? એ કોસજ મનુષ્યોત્પત્તિનું ચિન્હ છે, માટે તે ઉપર મનુષ્યા કૃતિ વળાડી સ્પષ્ટતા નેહી છે એજ કોસકેપર મારેલો કાદરૂ માણસ ગોતાની બ્રહ્મરૂપતા એજ રીતે નિત્ય તજ્જુ ચાલે છે

*આ બધી વાતવિષે શારદાતિલક, મત્રમહોદધિ, તત્રસાર, હયાદિમા જોવાથી સ્પષ્ટતા થશે જે શ્રીચક્ર અહીં આપ્યું છે તે જીવનેશ્વરી ચક્ર છે ને ચતુર્થોનિયુક્ત છે, પણ એનેજ વિસ્તારી પેતાળીસ યોનિનું શુદ્ધ શ્રીચક્ર કરે છે

કોણ છે તે શિવ (ચિન્મયબ્રહ્મ) અને જે અધ શિરઝિકોણ છે તે નિષ્ણ (સર્ગ વિસ્તારક સૂર્ય) એમ વિચારતા ત્રિપુંડ્ર પણ શ્રીચક્રની સંગ્રાહી સમજાશે વૈષ્ણવો એકલું ઉદ્ધવપુંડ્ર રાખતા જરા વામી તરફ નમી ગયા છે. આમ વિચારતા લિંગયોનિરૂપે શિવપૂજા અનન્તકાલથી સર્વત્ર પ્રસરેલી છે, ને તેમાથી મનુષ્ય પોતાનાજ લિંગયોનિને વાપરી વામભાગરૂપ નરકમાં ડુબ્યા છે. આ પ્રમાણે દક્ષિણ તથા વામતંત્ર અને શક્તિ સપ્રદાયનું રહસ્ય અમારા વિચારમાં પ્રતીત થાય છે, ને યથાયોગ્ય સમજીને પળાય તો મોક્ષદાતા છે. બ્રહ્મગાનરૂપી વારુણી ખરે માર્ગે પીવાય પીત્વા પીત્વા પુનઃ પીત્વા યાવત્પતતિમૂતલે ઉત્થાય ચ પુનઃ પીત્વા પુનર્જન્મ ન વિચિત્રે તો મોક્ષ મળે, પછી વારુણીમાત્ર પીવાય ને જૂમિ ઉપર આજોટાય, ત્યારે તો શું મળે તે વિચારવું સહજ છે

અન્યદેવ, મૂર્તિપૂજા.

વેદકાલના સૂર્ય, અગ્નિ, પ્રજાપતિ, હિરણ્યગર્ભ, બ્રહ્મ, પુરુષ, આદિની વ્યવસ્થા પુરાણકાલમાં કેવી થઈ છે તે આપણે જોઈ. ઈદ્ર વરુણાદિ પણ કાંઈ રહી ગયા નથી ચતકતુ એટલે સો કર્મના કરનાર* પુરાણકાલમાં ચતકતુ એટલે સો યજ્ઞ કરનાર ઈદ્ર થયો, એમ કોઈ લોકો કહે છે. ઇદ્ર એટલે પ્રકાશનું તે ઉપરથી પ્રકાશાત્મક અગ્નિરૂપ દેવ ઈદ્ર છે, ને તેજ સર્વદા વલવૃત્તાદિનો હણુનાર છે. ઈદ્ર અને વલવૃત્તાદિ રાક્ષસોની કથા તે સૃષ્ટિસર્ગના કોઈક ક્રમની સંગ્રાહીની જોઈએ એમ, આપણે ગાક્ષસાદિ કહેવાના માટે જે કહી ગયા છીએ

*કતુશબ્દ વેદકાલમાં કેવલ કર્મવાચકજ છે એમ માને છે કતુનો અર્થ અજ્ઞ તે પાછળનો માને છે.

તે ઉપરથી, સમજાય છે. અને વિશ્વચક્રરૂપ મહાયજમા શતકર્મ કરનાર કોઈ ગ્રહ તે ઇંદ્ર છે એમ કહી શકાય છે, ને તેથીજ મન્વંતરે મન્વંતરે નવો ઇંદ્ર થનાનો સંભવ રહે છે. કેવલ કૃતુ શબ્દનો અર્થ ન સમજાયાથી વ્યાસે સોમન કરનાર તે ઇંદ્ર એમ ગોઠવ્યું છે, એવી હાસના પાશ્વત્ય શોધગેતી કલ્પના બહુ તુચ્છ છે. ઇંદ્ર તે પર્વતનો હજુનાર છે, પર્વતનો બેદનાર છે. પર્વત શબ્દ દ્વયર્થ છે એ આપણે કહેલું છે: મેઘ અને ગિરિ. વિદ્યુતરૂપે ઇંદ્ર મેઘનો ચીરી નાખનાર છે; તેમજ પર્વતનો અર્થ ગિરિ લઈ, ઇંદ્ર પર્વતોનો ચીરી નાખનાર થયો છે. તે ઉપરથી વિશેષ કલ્પના છે કે પર્વતને પાખો હતી, ને તે ઉડી ઊડી દેવાદિને નડતા, માટે ઇંદ્રે તેમની પાખો કાપી નાખી. આ કલ્પના તે શું કલ્પનાજ છે ? પ્રાચીન જ્ઞાનરાશિ ઋષિઓ એવી કલ્પના વિનાકારણ અડાવે એમ અમે તો હલાપણ કરવા ઇચ્છતા નથી. સદૃશર્ગનો ક્રમ એવો તો સમજાય છે કે જે ગ્રહાદિ સ્થિર થયા છે તે બધા મૂલ્યમાં તો ધૂમકેતુ એટલે પૂછડીઆ તારા રૂપજ હતો, દોડતા પર્વતજ હતો, ને તેમને, પાખો કાપી, ઇંદ્ર સ્થિર કરેલા છે, એવી કાષ્ઠિક સકલ્પના છે. એજરીતે ખુબ શુક્ર બૃહસ્પત્યાદિ ગ્રહો તથા તેમજુ દેવદાનવાદિતું ગુરુપદ, સર્વને સૃષ્ટિ, મતુષ્યસૃષ્ટિ, એવી ગુપ્ત વિદ્યાસાથે સબધ લાગે છે, ને તે તે વિષયની કથાઓ તે ગુપ્તરહસ્યનીજ બોધક છે. અમને આવો ભાસ થાય છે, એનો સવિશેષ રૂપક વિસ્તારતો મહાત્મા વ્યાસને માનુમ. જેમ ઈંદ્રપર્વતની વાત સદૃશર્ગનો કોઈ ક્રમની સંજ્ઞા છે તેમ સૂર્યના સાત ઘોડાની વાત પણ તેવીજ છે. જેને ખંડી શકાય નહિ, વિભાગ

*બૃહસ્પતિથી વિસ્તરેલા બ્રહ્મણ બ્રહ્મણઃ દેવ શુક્રથી વિસ્તરેલા રાસસ કાર્તિકેયરૂપ મગવ લોહિતાગતે હાગિયનો પિતૃ. એવી સમતિ સૂચવાય.

પાડી હદ કરી શકાય નહિ, તે અદિતિઃં અદિતિના પુત્ર તેજ આદિત્ય. અદિતિને આઠ પુત્ર હતા જેમના એકને તેણે ઠાઠી નાખ્યો. એમ વેદમાં કહેલું છેઃ એનું તાત્પર્ય એમ જણાય છે કે સૂર્ય સિવાય બીજા સાત ગ્રહ વૈદિક ઋષિઓના લક્ષમાં હશેજ; ને આધુનિક શોધકો બતાવે છે કે યુરેનોસ પ્રાચીન આર્યોને જાણેલા ન હતો એમ નહિ હોય, તથા એક સૂર્યમાથીજ આ સૂર્યમાલાના ગ્રહો વિસ્તર્યા છે એમ પણ નહિ હોય. સૂર્ય તથા સાતે ગ્રહ બધા કોઈ અન્યસ્થ-લથી વિસ્તર્યા હોવાં જોઈએ. ને એક સૂર્યની પાછલ સપ્ત ગ્રહના ભ્રમણનોજ સૂર્યના રથને સપ્તમુખી અથ જોડેલો હોવો જોઈએ, એમ ધરાય છે! એથી આગળ આપણી અત્પ્રમતિ પહોંચતી નથી. સૂર્ય—આદિત્ય—દેવ—સર્વે અદિતિના પુત્ર છે, તેમ દાનવો દિતિના પુત્ર છે, પરિચ્છેદરૂપ દિતિના, નંડતાના, પુત્રો છે. એમનું ચુદ્ધ સૃષ્ટિ-સર્ગ સમયે પણ થયેલુંજ છે, તેજ ઈદ્રવૃત્તાદિવિરોધ, તથા બાઈબલમાં કહેલો ઈશ્વર સેતાનઆદિનો ટંટો! વૃત્તનેજ વેદમાં અહિ કહેવામાં આવેછે, તેપણ સૂચક છે. ધૂમકેતુને અહિ એટલે સર્પની ઉપમા રૂપક થયેછે, ને તેથીજ ઈદ્ર તે ધૂમકેતુનો હણનાર સ્થિર કરનાર જણાય છે. અહિના સર્પ એ અર્થમાથી બાઈબલનો વૃત્ત સ્થાનીય સેતાન તે જન્મતાં સર્પરૂપે આદમને લલચાવે છે! આ પ્રમાણે દેવ દાનવાદિ વ્યવસ્થા સમજવાની છે.* રાશિગ્રહાદિ વ્યવસ્થા ઘણીજ

†દો એટલે કાપતું ખંડું એ ધાતુ.

*રાક્ષસાદિને છેક રૂપક રૂપેજ આપણે જાણ્યા છે, પણ કોઈ પૂર્વ યુગમાં - રાવણાદિ રાક્ષસમયીજ સૃષ્ટિ હશે અને તેમનો નિવાસ આટલાન્દિસ (લંકા-જુઓ પ્રકરણ ૧) હતો એમ મનાય છે.

રહસ્યયુક્ત છતાં અગમ્ય છે; એવુંજ કોઇક કૃત્રીવિનાશુ' તાણું મેરુ, ધ્રુવ, સપ્તર્ષિ ઇત્યાદિ પણ છે! મેરુ પર્વત તે ધ્રુવખંડ છે એમ મનાય, તેની ઉપરજ દેવતાઓનો નિવાસ છે, ત્યાંથીજ સર્વ શ્રદ્ધાદિ નિયમાય છે, તેની આગળ પાછળજ બધું શરેછે! † રાશિચક્રના આર નામ છે તે પણ કોઇક આવીજ દિવ્ય વસ્તુ ગતિના સંગ્રહ છે, ને પ્રાચીન ધર્મોમા સર્વદા વિદિત છે. પણ તે તાણાંની કૃત્રી આપણે હાય હજી આવી નથી, ‡ વરણ જે ઋતનો દેવ હતો, તે ઋત રૂપી નિરવધિ જલનો દેવ થઇ, અવાતરે પૂજીતો રહ્યો,

† એમ માનવાનું કારણ કે ધ્રુવ આગળ પ્રાચીન સમયે સ્થલ દરો ને સૂર્ય પણ પ્રકાશતો દરો. ગ્રીકલોકોથી, તથા જીઓલોજીના શોધથી એ વાતનું સમર્થન થાય છે; ને પુરાણોમાંની ભૂગોલ-સમજ, સપ્તસમુદ્ર, ઇત્યાદિ કંઈક ખરી થવા બેસે છે.

‡ પ્રો. બ્લેકની, તેમ ધણા પાશ્ચાત્ય લોકો, રાશિચક્ર અને નક્ષત્રો વિષે વિચાર કરતાં એમ ઠરાવે છે કે આર્યલોકોને તે વ્યવસ્થા ખબર ન હતી, ને ગ્રીકલોકો પાસેથી તેઓ તે શીખ્યા છે. વળી હાલમાન સંજોગે પણ એમ ગાઠવે છે કે હલિયુગના આરંભનાં જે ચારેક હજાર વર્ષ હતાં છે તેટલેથીજ આર્યજાતિથીઓએ કાવગણના આરંભી છે, એટલે મન્વંતરા-દિની લાંબી લાંબી સંખ્યાઓ કલ્પિત માગ છે! † આ બધી વાતને શ્રવાસો કેમ થઇ શકે? એ વિષે લખતાં તો એક મહોટો અથ લરાય, પણ એ બધી પાશ્ચાત્ય પંડિતોની કલ્પના કલ્પનાજ છે એમ, આપણે જે લખતા ચાલીએ છીએ તેને સૂક્ષ્મ રીતે વિચારનાર સમજી શકશે. બાઇબલમાંજ રાશિચક્ર વ્યવસ્થા છે, ને તે બાઇબલજ ગ્રીકલોકો કરતાં તો નૂતન છે, ત્યારે ગ્રીક લોકોએ રાશિચક્ર રચેલુ એ વાત કયા રહી! વળી બાઇબલવાળા ખ્રીસ્તીઓ પાસેથી અને ખ્રીસ્તીઓના આર્ય ઋષિઓ પાસેથી બધા હતા એમ જોતાં તો બધુંજ ઉઘડી જાય છે! †

પણ બ્રહ્માથી જ્ઞાઈ જઈ ગોણુત્ત પામી ગયો. આ પ્રમાણે
અનેક દેવ, દેવી, આદિની વ્યવસ્થા પુરાણોમા છે, ને વેદ-
કાલમા ચયેલી તે દરતા વધારે સ્પષ્ટ અને વધારે ગહન બોધદાયક
છે: પુરાણો જાણે વેદની ટીકાજ છે. દેવાદિની સખ્યાપણ પુરાણોમા
વધીજ ગમ છે, એ હવે સમજાવું હદિન નથી. મૂલવેદમા તો બહુમા
બહુ તેત્રીશક દેવ આવે છે. આઠ વસુ, એકાદશ રુદ્ર, દ્વાદશ આ-
દિત્ય, અને છઠ્ઠ તથા પ્રજાપતિ, એમ બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમા કહ્યું
છે, તથા વસ્વાદિપણ કોણ કોણ તે ગણાવેલું છે (અધ્યાય. ૫).
આવી તેત્રીશકોટિ (જાતિ) તે તેત્રીશ કોટિ, કરોડ. થઈ એમ શબ્દ
બ્રમમાત્રજ મનાય, પણ તે વિનાએ, પુરાણોમા દેવોની અસખ્યતા
થઈ શકવાનો સંભવ અન્યથા સ્પષ્ટજ છે, એટલે વિસ્તાર કરવાની
જરૂર નથી.

હવે એવો પ્રશ્ન સહજ ઉઠશે કે મૂર્તિપૂજા તે શું છે? ક્યારથી
થઈ છે? કેવલ જ્ઞાનમય માર્ગમા સંભવે છે? જે રીતે આપણે પુ-
રાણ ભાવનાઓને સમજાવી ગયા તે રીતે યથાર્થ સમજનારને આવી
શંકા થવી ધટતી નથી. મૂર્તિ છે તે એક સજ્જા છે, ચિન્હ છે.
એનેજ વેદોપનિષદાદિમા પ્રતીક એવું નામ આપે છે. અમુક ભાવના,
અમુક અર્થ, અમુક યોજના, તેડું જે દશ્ય ચિત્ર-પદ્ધતી મૂર્તિરૂપે,
ચંત્રરૂપે, પુરાણની કથારૂપે—તે પ્રતીકા. જે મૂર્તિપૂજા પ્રતીકરૂપ ન હોય,

*જ્યારે સંજ્ઞામાત્રથી અર્થસંજ્ઞા સૂચવવારૂપ ભાષા પ્રવર્તી ત્યારે
દેવ પ્રણા યાયજ યાય.

†મૂર્તિ કેવલ કાષ્ઠપાષાણાદિનીજ હોતી નથી બુદ્ધિ અગ્નિપુરાણઃ
અપ્સ્વગ્નૌ હૃદયે સૂર્યે સ્થણ્ડિલે પ્રતિમાસુ ચ ષટ્ સ્વેતેષુ હંરઃ
સમ્યગર્ચનં મુનિભિઃ સ્મૃતમ્. ૫ળી ભાગવતમા પણ સ્કંધ ૧૧,
અધ્યાય ૨૭,

છે તેની જ વારતવિક હોય તો તે નિરા, તુચ્છ, અધમ, અને ન-
ગવી, પશુવત્ ગણાય, પણ પ્રતીકરૂપે છે એટલે પરમાર્થ પરમરહસ્ય-
રૂપ, પૂજ્ય, ગભીર, અને મહા ઉત્તમ દેવભવની સ્થાવર સમન્વય-
ને ને શોધકો મૂર્તિપૂજને અધમતા આરોપવા છુટેછે, તે તે મૂ-
ર્તિઓનું ને પુરાણોનું રહસ્ય ખીન્નકુવ સમજતા નથી, તેથી જ અ-
વળે માર્ગે ચઢે છે. ઇશ્વર તો બ્રહ્મરૂપ અનાદિ સત્ત્વરૂપ, સર્વભય, નિ-
રાકાર, અચિંત્ય, એકજ છે; તેજ મૃદ્ધિરૂપે છે, સૃષ્ટિ વિસ્તારનાર
રૂપે છે, સર્વ છે; તેની જુદી જુદી સ્થિતિઓના વર્ણન તે વેદના
સૂત્ર છે, પુરાણોની કથાઓ છે, ને મંદિરોની મૂર્તિઓ છે. અચિં-
ત્ય, અવર્ણ્ય, બ્રહ્મનું વર્ણન કેમ થાય ? મૂર્તિપુરાણાદિ ચિન્હોપમાદ્વા-
રાજ યર્થ શકે, મારેજ પુરાણમત્યાંત્રિ એ પરમ સત્યની પરમભા-
વાભાવજ છે. મૂર્તિપૂજ કયા નથી ? સર્વ ધર્મમા છે; પ્રાચીન તેમ
અર્વાચીન. આપણને મૂર્તિપૂજની અધમતા સમજાવનારા પાદરીઓ
મૂર્તિ પૂજક નથી ? આપણા કરતા અધમ મૂર્તિના તે પૂજકો છે,
કેમકે દેનલ માણસનેજ ઇશ્વરરૂપે પૂજેછે*, પ્રતીકરૂપે નથી પૂજતા.
હસ્તલામ ધર્મમા પણ દ્યારાદિની પૂજ થાયછે, તેમ માણુકરૂપે પણ
મૂર્તિનીજ પૂજ તેમાના સુષી તરીકા વાળા સમજે છે. ગ્રીસ, મીસર,
એ બધા તો મૂર્તિભયજ હતા. તો એકલા આર્યલોકોને પ્રતીકરૂપ
મૂર્તિપૂજ શામાટે શરમ પેદા કરેછે ? આર્યો પણ પોતે પોતાનું સમ-
જતા નથી, માટે પારકાથી બમણ, શરમાય છે, બાપી જેમ પ્રાચીન
કાવધો થતું આવ્યું છે, તેમ અઘાપિ પણ તેઓ ધર્મ અને તત્ત્વદર્શિ

*મેરી, કાકરુ, વગેરે સાધુઓની મૂર્તિઓ પૂજે છે. વિંગંગાન્યાત્મક
ગાસને સેવે છે.

સંબંધે, બધા વિશ્વના સુરુ થવાને યોગ્ય છે. એ બધી વાત કીક છે, પણ કોઇ એમ શંકા કરશે કે વેદાદિમા મૂર્તિપૂજા છે ? હો વા ન હો તેથી આપણને હાનિ નથી, મૂર્તિપૂજા ખરી છે, હોતીજ નોંધએ તેવી છે, વાસ્તવિક છે, સાર્થ છે એટલું સમજવા પડી, તે પ્રાચીન કાલમા છે કે નથી એ શંકા નિઃસાર છે. વેદનાં સૂક્તો ને તેમાના દેવો તે બધા મૂર્તિરૂપજ છે, કેમ કે પારમાર્થિક સત્ નથી. પ્રતીકોગ-સના રૂપે પણ દેવાદિને ઉપનિષદોમા માન્યા છે તે પણ મૂર્તિપૂજાજ છે. વળી છેક પાણિનીય આચાર્યની અષ્ટાધ્યાયી રચાઈ હશે, તે વખતે તો, પાપાણ્યાદિ મૂર્તિ, હાલમાં આપણે દેખીએ છીએ તેવીજ, પૂજાતિ હોતી નોંધએ એમ સમજવ્ય છે.* વળી યોગાદિ શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ થતાંજ મૂર્તિની અપેક્ષા સહજ ઉભી થાયછે; કેમકે તે વિના ધ્યાન સંભવે નહિ, ને યોગ થાય નહિ. યોગાનુશાસન કર્ના અર્થાત્ અનાદિથી આલેલા યોગશાસ્ત્રનો સંગ્રહકર્તા પતંજલિજ ઇ. સ. ૫ પ્રથમ શતકમાં થયા એમ મનાય છે. તો મૂર્તિપૂજા કેટલી પ્રાચીન હોવી નોંધએ ! ગમે તે રીતે વિચારતા પણ મૂર્તિરૂપી પ્રતીકપૂજા બહુ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિકૃત પરમ રહેસ્ય છે; ને વાસ્તવિક છે. ગમે તેટલા દેવ હોય, મૂર્તિ હોય, તેથી બ્રહ્મરૂપ પરમોપાસનામાં નિતાન્તઃસ્ત આર્ચ-ત્વને હાનિ નથી, ઉલટી કીર્તિ છે; શ્રીમદ્ભાગવતમાં યથાર્થજ દલું

*જુઓ સુત્ર જીવિકાર્થે ચાર્પણયે. એમાં એવો નિયમ દેલો છે કે ઉપજીવિકા માટે જે મૂર્તિ વપરાતી હોય તે મૂર્તિવાચક સબ્દને કપ્રત્યય લાગે. પાણિનીય આચાર્ય ઇ. સ. ૫. શોડામોશોડાં ૧૦૦-૭૦૦ વર્ષ પહેલાં યથેતા એમ પાઠ્યાલ શોધકો પણ માને છે.

છે; આકાશાત્પતિતં તોયં યથા ગચ્છતિ સાગરં । સર્વં દેવનમ-
સ્કારઃકેશવં † પ્રતિ ગચ્છતિ ॥

આ પ્રમાણે પુરાણોનું રહસ્ય જાણવા પછી, પુરાણ પ્રેરિત આચારો પણ સમજવામાં આવી જશે. પ્રાચીન વ્યવસ્થામાં જે શ્રીત અને સ્માર્ત આચાર છે તેમાં, પુરાણોના સમય પછી, તાંત્રિક અને પૌરાણિક આચાર ઉમેરાયાછે* તે આચારો ખોટા છે કે નિરર્થક છે એમતો હેજ નહિ, પણ કેવલ જડઅધ્યાત્મી લોકો તેમને પાળે છે, માટે વહેમરૂપ જણાયછે; તેમનું યથાર્થ તત્ત્વ વિચારી જો તેમને અનુસરે તો પરમમાર્ગે લેઈ જનારા છે. શ્રીત-સ્માર્ત સંસ્કારો ઉપ-રાંત, વ્રત, ઉપોષણાદિ, જેમ યોગમાર્ગમાંથી પુરાણદ્વારા આવિર્ભાવ પામ્યાં છે, તેમ પ્રાચીન યજ્ઞાદિને બદલે સામાન્ય હોમ દવનાદિ તંત્રોદ્વારા વિસ્તર્યાં છે. કોઈ કોઈ સ્થલે વામી શક્તિનો આચાર પણ ધુસી ગયો છે, ને તેને ટાળી નાંખવા માટે જ વૈષ્ણવો પુરાણાદિના સાત્ત્વિકાદિ વિભાગ કરેછે; અંતિ પુરાણાદિ કેટલાક તાંત્રિક વિધાનાજ બંડારછે, પણ તેમાં વિવેકથી સમજાય તો બહુ રહસ્ય રહેલું હોયછે. આપણે યજ્ઞુર્વેદ સંબંધે પણ બે વિભાગ થયાનું કહી ગયા છીએ, તેમાંનો જે કૃષ્ણ યજ્ઞુર્વેદ છે તે આવો તાંત્રિક હશે એમ માનવાનું કારણ મળેછે ! ને તેથીજ તે વિવિધ પ્રકારનાં યજ્ઞ તથા ઇષ્ટિઓથી બરપૂર છે. એજ વાત સત્રિશેષ પૂરાવો છે કે તંત્રોની હતાતિ અર્વા-

†નારાયણ-નારા-જલમાં સુતેલા તેજ પરમપુરુષ તે કેશવ-ક એટલે જલમાં રાવ સુતેલા, નહિ વસુદેવપુત્ર કે કૃષ્ણ.

*મનુસ્મૃતિમાંજ આવો વિભાગ સ્પષ્ટ કરેલો છે કે શ્રુતિ બે પ્રકારની છે, વૈદિક અને તાંત્રિક. †જુઓ પ્રશ્ન ૨.

જીન નથી પણ પ્રાચીન છે. આપણા બધા આચારોની વાત તપાસવી તે માટે તો એક આખો ગ્રંથ લખવો પડે, પણ કાંઈક માર્ગ મે 'પ્રાણવિનિમય' મા સૂચવ્યો છે, તેટલાથી ધણીક યોજના બની આવશે. થોડા એક ઉદાહરણોથી આ બધી વ્યવસ્થા સ્પષ્ટ કરીએ તો બુદ્ધિમાનને વધારે સુગમ પડશે ત્રૌત યજ્ઞાદિનેજ અવલોકે. મગાદિમા જે અગ્નિ પૂજા હતી તે રહી, ને અઘાપિ પણ વૈદિક મંત્રો થીજ અગ્નિનુ આવાહન થાય છે પણ યજ્ઞોના કુડ ઇત્યાદિની આકૃતિ તાત્રિક વિધિએ રચાય છે, તથા યજ્ઞો પોતે પણ ઘણુ મ્ગી શક્તિ-બુદ્ધિના હોય છે. ગ્રહશાસ્ત્રાદિ નાના નાના યજ્ઞો તે તો કેવલ તાત્રિક છે. યજ્ઞ કુંડમાં ચતુષ્કોણ વેદી કરવાનો વિધિ છે, તે તાત્રિક છે. તત્રોમાં યોગરહસ્ય વિચારી તત્ત્વવસ્થા કરેલી છે, તેમાં પૃથ્વી તત્ત્વને આનદદાતા સિદ્ધ કરી તેની આકૃતિ ચતુષ્કોણ અનુભવી છે એટલાજ માટે વેદી માત્ર ચતુષ્કોણ થાય છે * સ્વામી શ્રી દયાનંદ કહે છે તેમ ભૂમિતીનો અભ્યાસ ભૂધી ન જવાય તે માટે નહિ. ચતુષ્કોણ એજ આનંદનુ, મગલનુ ચિન્હ છે તેમ સિદ્ધ્યાદિ માટે ઇષ્ટરૂપ જે શતચક્રાદિ યજ્ઞો તાત્રિક છે, તેમાં તો સ્પષ્ટ રીતે યોનિરૂપ કુડ દિશિત છે, કેમકે તેજ સિદ્ધિદાતા છે. આમ કુંડાદિ વ્યવસ્થા તાત્રિક છે, તેમ મંત્રોના હ્રિં ક્લિં, ય, વં, આદિ બીજ પણ, તત્ત્વાનુસાર, તાત્રિકજ છે, જે જે તત્ત્વદ્વારા સિદ્ધિ ઇષ્ટ છે, તે તે તત્ત્વરૂપ દેવતાના આવાહનાર્થે યોજેલા છે. મંત્રાક્ષરની સંગતિનુ પ્રમલ, મંત્રોચ્ચારની પદ્ધતિનો ઉપયોગ, એ બધુ બધુ સૂક્ષ્મ રહસ્યજ છે, ને યથાર્થ સમજાય તો સિદ્ધિ આપે છે, પણ તે બધી વ્યવસ્થા તત્રો-

•માટેજ પાર્શ્વેષ્ટરૂપ મગલમય બ્રહ્મા ચતુર્ભુજ છે.

દ્વારાજ યદ્ય છે. જે જે સ્થલે માસમહિરાદિનો ઉપયોગ છે તે બધો તંત્રવિધિ વામી છે એમ સ્પષ્ટ સમજવાનું છે, ને તે નરકનોજ માર્ગ છે. વામ મંત્રો પણ કહી કહી પેસી ગયા છે. સ્માર્ત કર્મ, નિત્ય બ્રહ્મચર્યનેજ તપાસો. એમા આયમન, પ્રાણાયામ, ન્યામ, અને ધ્યાન, એટલા અંગ યોગમાથી મળ્યા છે, શિષ્યામધનાદિ મંત્ર તથા ફટ્ વષટ્ આદિ મંત્ર તાત્રિક છે—શિષ્યામધનનો મંત્ર તો વામી જ છે,—ને ગાયત્ર્યાદિ પ્રણવધ્યાન શ્રીત છે. આ પ્રમાણે આપણા તમામ આચારાદિને વિલોકશે તો વિભાગ સમજાઈ શકાશે, ને કયું કેવી રીતે અદ્ય કરવાનું છે, તથા પારમાર્થિક વ્યવસ્થા કેવી છે તે સમજાશે. ખોટું કાંઈ નથી, વહેમ કહી પણ નથી, પણ વિવેક કરવાની આવશ્યકતા છે.

પુનરાવર્તન.

કોઈને શક્ય થશે કે પુરાણોનો અર્થ બેસાડવા માટે આવી વ્યવસ્થા કરવી તે કલ્પનામાત્રજ છે; પણ એનું ઉત્તર યોગાક્રમાજ આપી શકાય એમ છે. શ્રી મહાભારત ઉપર નીચકટની ટીકા છે, તેમાં ગીતાજી પરત્વે, મત્સ્ય પુરાણની વાતપરત્વે, તથા પુષ્કરપ્રાદુર્ભાવમાં નારાયણાદિ સંકલ્પના પરત્વે, તેણે આપણે બતાવી ગયા તેવાજ પ્રકારનો અર્થ કહ્યો છે. વળી, આખું રામાયણ, તે પણ એરીજ અર્થ-સંગતિ ધટાવવા, અધ્યાત્મરામાયણરૂપે પ્રસિદ્ધ છે. એમજ જયદેવના ગીતગોવિંદાદિનો પણ વિવેક છે, અને છેક વર્તમાન સમયમા ભાગવનાધ્યાત્મગોત્તર એવો લઘુલેખ, કાશીના કોઈ પડિતે, કૃષ્ણગોપીની કથાને આધ્યાત્મિકરૂપે સમજાવવા પ્રકટ કર્યો છે. શ્રીમદ્ભાગવતમંજ પુરંજનાધ્યાપ્યાનને નારદે આધ્યાત્મિક રીતે સમજાવેલાં

છે. અર્થાત્ મેં જે માર્ગે પુરાણોને તપાસ્યા છે, તે માર્ગ કેવલ ક-
પોલકલ્પિત નથી, પણ પ્રાચીનજ છે, એજ માર્ગે તત્ત્વવિવેક કરવાનો
છે, નહિ તો હાલના મેક્ષમૂલરોદિ જે વમલમા પડ્યા છે તેમાજ
પડાય છે. કેવી અધમદૃષ્ટિ છે, કે એમ માનના મનુ જે પુરાણકા-
લના ઋષિઓને વેદાર્થ જરાખર ન સમજાયો માટે, શબ્દાર્થના જ-
મર્થા, તેમણે નવી નવી કલ્પનાઓ સ્વાર્થ માટે રચી. આમ સ-
મજનારાનેજ જમ થયેલો છે એમા શક નથી, વેદના અર્થ વ્યા-
સને ન સમજાયા, ને મેક્ષમૂલરને સમજાયા. એટલે પુરાણો કે-
વલ કપોલકલ્પના હયા. વ્યાસની ટુકી અક્ષલના નમુનારૂપ ની-
વડયા. વેદપણ જગલી સાદા મનુષ્યના વિચાર રૂપજ છે, કેમકે
તેમા બાલકોએ કરેલા હોય તેવા સાદા વર્ણન માત્ર બરેલા છે. અને
શબ્દબંધારા, સૂર્યાદિ કલ્પનામાથી બધી કલ્પનાઓ વિસ્તરી
છે. ધન્ય છે પડિતરાજ મેક્ષમૂલર, ધન્ય છે આજ કાલના ત-
મારા સુધારા આગળ એમજ માનવાની જરૂર છે કે આગળ કોઇનાર
આવો સુધારો હતોજ નહિ, આવી વિદ્યા હતીજ નહિ, તો વગી,
આથી ઉત્કૃષ્ટ હોય એમ તો મનાયજ કેમ ? એજ રીતે, ધર્મમા
પણ, હાથપગ વાળે પરમેશ્વર બાધમલમાથી કર્તાગ્રે માની લીધો*,
એટલે બીજા બધા ધર્મ તેવા નથી માટે ખોટાજ. માણસમાત્ર
મૂર્ખ, શબ્દ વાપરતા પણ ન જાણનારા, શબ્દાર્થના જમને લીધે
ધર્મ તથા તત્ત્વદૃષ્ટિ રચનારા, આર્જુન માનવું. આવી પડિતાઈ
ઉપર અમારા આરોપણ મોહિત થઇ જઈ વિશ્વાસ કરવા લાગ્યા છે,
ને પોતની વાત વિચારતા નથી, એ પણ એક કાનમલ છે. પ્રિય

*કેમકે બાધબંધનો પણ વાસ્તવિક અર્થ વિચારનારા આપણને ખાતરી
આપે છે કે તેમા બ્રહ્મસિવાય બીજા પ્રમારનો ઉશ્વર દહેલોજ નથી.

ન્યાયનાર ' હવે વિચાર, વેદ શું છે, ઉપનીષદ શું છે, પુરાણ શું છે ?' પ્રાચીન દાયમા થઈ ગયેલા પરમ શોધ, જોનો એક શતાશપણ હજી પાશ્વત્ય શોધકોને હાથ લાગ્યો નથી, તેનોજ પરમ રહસ્યરૂપ ઇતિહાસ છે. પરમ તત્ત્વદષ્ટિના ઇતિહાસની પેટી વેદ છે, તેનું તાણુ જોલી તેની સામગ્રી સમજવાની કૃત્રી ઉપનીષદ છે, અને એ સામગ્રી ને યથાર્થ અવલોકન કરાવનાર દીપક પુરાણ છે. ત્રણેનો સમન્વય કરી જો, ને પછી કહે તો મેક્ષમૂલરને બજવા જા, કે શંકર વ્યાસ વાસિષ્ઠિને નમવા બેજ, અને તો આગળી બતાવીને દૂર રહીએ છીએ.

† પ્રવરણ બીજાને આરબ તથા અ તે આપલો બાપાની વ્યવસ્થા કટિ છે, આર્યપદવાચ્ય પ્રભ સમગ્રતી એ બાપા કોઈ સમયે હોરો એમ માનુ માન્ય છે હવે સમજે કે આર્યલોકનીજ નહિ, પણ આર્ય, સેમિટિક, તુરાનિયન, સંની એજ બાપા હોવીજ જોઈએ ને હની એટલે કે જે જે ધર્મભાવના ઈત્યાદિ આપણે સર્વ ધર્મોમા સમાનરૂપે બતાવતા આવ્યા છીએ, તે બધા એજ બાપાના બારાક્ષરી તથા તાપ્દગાદિ છે, ને તે બધા એ જ મને સમજતા એજ, સજ્જાત્મક, સર્વગમ્ય, સર્વમાન્ય, ભાષા હની, એના નમુના બાજેપણ વેદસહિતા, મીસરની ચિત્રાત્મક પ્રાચીન ભાષા (હાઇરોગ્લિફિક્સ), ચીનની ચિત્રરૂપ વર્તમાનભાષા ઇત્યાદિ છે એજ દેવ નાનરી—દેવને, પરમરહસ્ય જાણનાર મહર્ષિભાએને, સમન્વાની ભાષા— ગીર્વણ સર્વવર્નમા જે જે વિચારસગળિની સમાનતા છે તેજ આવો સિદ્ધાન્ત મૂચવે છે, ને પરમ રહસ્યરૂપ સર્વગમ્ય એ- ભાષાનું દેવીસ્વરૂપ આપણને બોલે છે. તેથીજ મેક્ષમૂલરસાદિએ કરેલો કુતર્ક—ભાષાના શબ્દોની વિદૃતિથી ધર્મવિચારોની ક'પના—એ કેવલ હાસ્યાસ્પદ છે ! એ દેવભાષા તેજ શ્રુતિ-શ્રુતિ પરંપરાએ શુરશિષ્યભાવે સમજતી સજ્જાત્મકભાષા, માર્ઈ-ચોનોજ એવો અમેજ સપ્દ પણ શ્રુતિવાચકજ છે કેમકે મૂવધાતુ માધ્યમે

તેનો શ્રીકૃષ્ણાધાર્મિક પરંપરાગત વાર્તા એજ અર્થ છે. એ ભાષા યથાર્થ બણાય ત્યારેજ 'દિન' થવાતું; જનોઈનો ધાનો ધાલવાથી કે વેદમંત્રો ગગડાવી જવાથી નહિ. આપણાં પુરાણો તથા ઉપનિષદોમાં વાયુ-વાણી ને ચારરૂપે કહી છે. પરા, પશ્યતી, મધ્યમા, વૈષ્ણવી અન્યાકૃતમાં વાયુ-થીજ વ્યાકૃતિ થાય છે માટે અન્યાકૃત, કારણ, સૂક્ષ્મ, અને સૂક્ષ્મ, તે ચાર સ્થાનની વાયુ તે પરા પશ્યન્તી, મધ્યમા ને વૈષ્ણવી છે પરા છે તે સર્વને સર્વદા અગમ્ય છે; પશ્યન્તી એજ દેવભાષા, સર્વમાન્ય એક ભાષા છે, પશ્યન્તી એ નામજ એમ સૂચવે છે; મધ્યમા એ યોગીઓની ભાષા છે, ને વૈષ્ણવી તે અન્યોન્યને સમજાય તેવી પ્રાકૃત લોકની આધુનિક અંગ્રેજી, ગજરાતી, આદિ ભાષા છે પ્રતિમનુષ્યમા પણ ચારે વાયુ છે. પરા અગમ્ય છે, પશ્યન્તી દ્વારાજ શુદ્ધ જ્ઞાન એકાએક આકસ્મિક સ્ફુરી હોય છે વૈષ્ણવી જે આપણે બોલીએ છીએ તે હવારો છે. એ વૈષ્ણવી માત્રજ આપણા હાથમા છે. ને એના બીજાં ત્રણરૂપ નથી, માટેજ "શ્રીનાથજીની ઘોડી, ત્રણ પગે ખોડી, એક પગે હાલે ચાલે," ને યથાર્થ સમજાય તો "પાતંગમાથી પાળી કાઢે," એમ ગામઠી નીશાબોમા છોકરા સરસ્વતીનું ગીત ગાય છે. પશ્યન્તીવાયનું વૈષ્ણવીરૂપે થઈ જતું તેનેજ બાઈબલમાં 'બેબેલનાટાવર' વખતે થયેલી ભાષાની ગરબડનું રૂપક આપેલું છે. એ દેવભાષા બહોલો તો બધું સ્પષ્ટ થઈ જશે; સંસ્કૃત, કે પ્રાકૃત બણવામા કાંઈ માલ નથી દેવ ભાષા સ્વતઃજ સંસ્કારવશાત્ પ્રાપ્ત થાય છે, માટેજ અખો કહે છે કે "ભાષાને શું વળગે બૂર, જે રણમાં જીતે તે થર" દેવભાષા ન સમજતાં સંસ્કૃતમાત્રજ ગોખી ગોખી પડિત બનેલા, અને ધર્મસમાજનું અભિમાન રાખનારનો ઉપહાસ વિપ્લુરર્થએ પણ પંચતંત્રમાં "સાસ્રપારંગત" પણ "લોકાચાર વિમુખ" ચાર પંડિતની વાતથી સારો કરેલો છે. હાલના યુરોપીય પંડિતો પણ એ પંચતંત્રમાના પંડિતથી હોંડે તેવા નથી; માટે તેમને બાબુપર ાખી વેદ, બ્રાહ્મણ, ઉપનિષદ, દર્શન, પુરાણ, સ્મૃતિ— સર્વનું રહસ્ય, ત્રિયવાચનાર, ફરીથી વિચારીને, થઈ ગયેલાં પ્રકરણો ફરી વાય, અને દેવભાષાદ્વારા બધું ઘટાવી લેઈ, સત્યાનંતનો વિચેક કર.

પ્રકરણ ૮.

ભક્તિપ્રધાન તત્ત્વવિચાર.

સંપ્રદાય—૫મું.

પ્રથમાવર્તન, દ્વિતીયાવર્તન, તૃતીયાવર્તન, ચતુર્થાવર્તન, એમ મૂલ વિચાર આવર્તન પામી સંસ્કાર પામતો ચાલે છે. અંથકારો બાણે છે કે ઉત્તરોત્તર આવર્તન કરી મૂલ વિચારને સુધારતા ચાલીએ છીએ; પણ વારંવાર એમ બને છે કે મૂલ વિચાર, આવર્તનોમા, સુધર્યાને બદલે બગડે છે. પ્રથમજ ને સ્વતઃ સ્ફુરી આવે તે ઘણું કરીને સત્યરૂપ હોય છે, તેમા માથુસ, પોતાના સંગતિબલને લીધે, આફું અન્નુ કરી નાખી વિકૃતિ પેદા કરે છે. પરમન્તી વાચના અનુબહુરૂપ જ્ઞાનજ સત્ય છતા, વૈખરીરૂપે તેને માથુસો ખનાવી દે છે. મૂલધર્મરહસ્યની પ્રથમાવૃત્તિ ઉપનિષદ છે, દ્વિતીયાવૃત્તિ વેદ છે, તૃતીયાવૃત્તિ પુરાણ છે, ને ચતુર્થાવૃત્તિ સંપ્રદાયો છે, આપણે જોઈ ગયા કે વેદોપનિષદાદિથી પ્રતિપાત્ર થતો અદ્વૈતધર્મ તેનેજ પુરાણોમા પણ રૂપાન્તરે સ્પષ્ટ કરી બતાવ્યો છે; ને તેજ બીજા ધર્મો ઉપરથી પણ સર્વમાન્ય ધર્મરૂપે સમન્વય છે. પુરાણોના સ્થૂલરૂપને વળગી રહેનાથી ઉલટી નાસ્તિકતા પ્રાપ્ત થાય છે; પણ પરમન્તીદ્વારા તેનો વેદોપનિષદાદિ સાથે સમન્વય કરતા પરમરહસ્ય હૃદયમા પ્રતીત થાય છે, તથા એક આર્યધર્મનુંજ નહિ પણ સર્વધર્મનું એકય આપણને સહજમા સમન્વય છે: જ્ઞાન એજ ખરો ધર્મ છે, ને ખરૂ રહસ્ય છે; પણ પુરાણોમા ને સ્થૂલરૂપે તે જ્ઞાનને બતાવ્યું છે, તેમાથી ભક્તિભાવ

જન્મ પામ્યો છે; અને પાછળના આર્યો કેવલ એ ભક્તિભાવનેજ વળગી રહી નવા નવા સંપ્રદાયો ચલાવવા લાગેલા છે. જે તેમણે મથાર્થ વિવેક કર્યો હોત, તો રહસ્ય તેમના હાથમા આવ્યુંજ હોત; પણ તેમ ન કરવાથી તેમણે અન્યથા વિચાર ઘટાવ્યો છે. આર્ય-ધર્મની ખરી બ્રહ્મતા આ સમયથી થવા માડી છે. અમે એમ કહેવા નથી ઇચ્છતા કે સંપ્રદાયાદિમા જે કહેલું છે તે કેવલ ખોટું છે; પણ તેમા, જે મતાતર વધારી દીધો છે તે મૂલ રહસ્ય સમજાયા વિના વધાર્યો છે એટલી અનિદના છે, માટે એ સંપ્રદાયાદિને અમે સંપ્રમાણ માનીશું નહિ. ભક્તિનું પ્રાધાન્ય રાખવા મત્ત કરી કેવલ રથૂલ ભાવનાઓથીજ નિર્વાહ થવો અશક્ય છે. આર્યબુદ્ધિજ એવી છે કે તેમા કેવલ જડશ્રદ્ધા ઉદય પામી શકતી નથી, પામી તોપણ ટકતી નથી. તત્ત્વ વિવેકપૂરક શ્રદ્ધા થાય તોજ આર્યલોકો માને એવા છે. ભક્તિરૂપ ધર્મને તત્ત્વદષ્ટિદ્વારા સ્થિર કરવાના પ્રયત્નમાથી સંપ્રદાયોના ઉદ્ભવ છે. એ સંપ્રદાયોનું સ્વરૂપ હુંકામા અવલોકીએ. પુરાણોમાજ વિષ્ણુ અને શિવ એવા બે દેવ સર્વની પૂજા પામે છે, ને દેવમા-ત્રના મુખ્ય છે. એમના સ્વરૂપ, ને એમના આચારાદિ સર્વ બિન્ન છે. એને અનુસરીને એ બેની વચમા વિરોધ થવા માડ્યો છે. પણ એ વિરોધને સ્પષ્ટ રીતે સમજ કરનાર શિવનું ભૈરવરૂપ કહ્યું તે છે. તંત્રદ્વારા વામમાર્ગનું પ્રબલ ચતા કાળી અને ભૈરવની ઉપાસના પ્રચલિત થઈ; અનાચાર વધ્યો; ધર્મ અવળો થવા બેડો. આ અવ-
ળાપણું અટકાવવાને વૈષ્ણવમતની ઉત્પત્તિ છે. વૈષ્ણવોના ખરેખરો સપાટોજ શૈવોની સામે છે-વાસ્તવિકરીતે વામી શાક્ટોની સામે છે. શિવ ઉપર એટલો બધો દ્રેષ નથી, પણ ભૈરવ ઉપર ને દ્રેષ છે

(ને તે વાસ્તવિક છે) તે દેવ ભૈરવના મૂલરૂપ શિવ ઉપર પણ લાગુ થઈ ગયો છે. આથી શિવ વિષ્ણુની મારામારી મનથીજ ચાલતી આવે છે; છેક મહાભારતાદિમા પણ તેનું રૂપાતરે વર્ણન છે: શિશુપાલ અને કૃષ્ણની લડાઈ, તે તે રૂપજ છે. કૃષ્ણને વિષ્ણુનો અનંતાર માનવાની વાત મહાભારતાદિમા જાણુ સ્પષ્ટ નથી; ત્યાંથીજ તે ધીમે ધીમે વૃદ્ધિ પામી છે. મહાભારતમા તો કૃષ્ણ પોતે પણ શિવપૂજા, કે શક્તિપૂજા પણ કરે છે પુનાશોમા પણ શિવપૂજનનું પ્રાધાન્ય વારંવાર કહેલું છે* ભૈરવ અને પાંડવ એ પણ આ જો પૂજના રૂપરૂપે મહાત્માઓ સમજે છે, પણ શિશુપાલોદિ કથા તો સ્પષ્ટજ છે, એમજ દક્ષમનની વાતપણ શિવપૂજા પ્રથમ સ્થપાતી હશે તે વખતની સૂચક છે. એ સર્વ કથાઓમા જે રસસ્થ છે તે જુદુંજ છે, પણ એક ઐતિહાસિક વૃત્તાન્ત તરીકે પણ તે કથાઓમાથી આપણે આટલું કહી શકીએ. ત્યારે, એટલુંજ સિદ્ધ થાય છે કે શાકતોની સામે ચવા માટે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનો આમલ છે; વાસ્તવિક શિવ સાથે વિરોધ નથી. પણ શાકત અને શૈવ વારંવાર સેનગેજ રીતે સમન્વય છે, ને તેમાથીજ વૈષ્ણવ અને જૈન (તથા તેના પેટામા શાકત) એવા જો વિરુદ્ધ સંપ્રદાય ઉડેલા છે. વાસ્તવિક તત્ત્વવ્યવસ્થામા ઉભયે એકજ છે.

વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોમા પ્રથમ રામાનુજને લઈએ. મૂળ દર્શનોમાના

- *જુઓ અમિપુરાણ, વાયુપુરાણ, સિંગપુરાણ, સ્કંદપુરાણ દત્યાદિ કેવલ વિષ્ણુનેજ પ્રાધાન્ય આપનાર, અને કૃષ્ણને વિષ્ણુરૂપે સ્થાપવાનો સુખ્ય પ્રયત્ન કરનાર તથા કૃષ્ણરાધાની લીલા વર્ણવન ર, એવા પુરાણોતો વિષ્ણુપુરાણ અને બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણ એ જ છે

મ્યાય દર્શનને અવલંબી, બ્રહ્મભીમાસા દર્શન અથવા અદ્વૈત દર્શનને ખંડન કરવાનો પ્રયત્ન કરી, ભક્તિનું પ્રાધાન્ય બતાવવા, તથા રામ અને વિષ્ણુને પરમ પુરુષના અતતારરૂપે ઇશ્વર દરાવવા, આ સંપ્રદાયનો આગ્રહ છે. એને વિશિષ્ટાદ્વૈત એવું નામ મળેલું છે; કેમ કે મૂલનું જે અદ્વૈત છે તે દૈવસ્વરૂપે મનાયલું છે, તેને રામાનુજ યથાર્થ ગણતા નથી. અદ્વૈત છે તો ખરું. પણ કેવલ નથી, વિશિષ્ટ છે. બહુ બ્રહ્મમય છે, પણ તે બ્રહ્માનુ જીવ અને જડ એવા બે ભેદ છે. જે અન્યોન્ય વિલક્ષણ છે, તથા બ્રહ્મથી પણ વિલક્ષણ છે. અંતર્યામીરૂપે હરિ (બ્રહ્મ) સર્વમાં છે, પણ ચિત્ (જીવ) અને અચિત્ (જડ) એ તેનાથી સર્વદા જુદા છે. એકજ બ્રહ્મના ત્રણે અંગો છે, ને નામાદિરૂપે સર્વદા ભેદમયી સૃષ્ટિ છે. હરિ, ચિત્, અને અચિત્. એ ત્રણ રૂપે વિશ્વમાત્ર છે, ને બ્રહ્મમય છે, તેથી બ્રહ્મ ચિદચિદ્વિશિષ્ટ છે. ત્રણે પોતપોતે અદ્વૈતજ છે, પણ અન્યોન્યથી સર્વદા ભિન્ન છે. અદ્વૈત વાદમાં બ્રહ્મને કેવલ જ્ઞાનરૂપ માન્યું છે, ને વિશ્વમાત્ર માયારૂપે દરાવી, અજ્ઞાનમય કહ્યું છે; એમા, જ્ઞાનમયતામા અજ્ઞાન હોય જ કેમ એવો વિરોધ આરોપી રામાનુજવાળા વિશિષ્ટ રીતે અદ્વૈત સ્વીકારે છે. સાન્નિધ્ય, સાત્ત્વિક્યાદિ ભોક્ષથી વ્યવસ્થા માને છે, અને હરિના સ્વર્ગમાં જઈ જીવો મુક્તરૂપે નિરંતર વસે છે એમ બતાવે છે. રામાનુજ સંપ્રદાયવાળા અવતારોને બ્રહ્મરૂપે ગણે છે, ને રામાવતારને પ્રાધાન્યતઃ પૂજે છે, છતાં કૃષ્ણાદિને પણ પૂજ્ય નથી

●જૈાધ્યાયનાધ્યાયોનાં વ્યાસસૂત્રનાં ભાષ્ય ઉપરથી રામાનુજે સંદર્ભાધ્યયને ખંડવા પ્રયત્ન કર્યો છે એમ પોતાના શ્રીભાષ્યમાં લખે છે.

†દહે છે કે દ્રવિડદેશમાં બતપુરી નામે ગામમાં રામાનુજ જન્મ્યા

માનતા એમ નથી. પરમકરુણારૂપ, ભક્તવત્સલ, વાસુદેવ-પરબ્રહ્મ-
 બક્ષેતાના ઉપર પ્રસાદ કરવાને અર્થે, સ્વલીલાવશાત્, પંચધારૂપ
 ધરે, છે: અર્ચા, વિભવ, વ્યૂહ, સૂક્ષ્મ, અન્તર્યામી. પ્રતિમાદિ તો અર્ચા,
 રામાધવતાર તે વિભવ, વાસુદેવ સંકર્ષણ પ્રદુમ્ન અને અનિરુદ્ધ એ
 ચતુર્વિધ વ્યૂહ, વાસુદેવાખ્ય પરબ્રહ્મ તે સૂક્ષ્મ, અને સર્વજીવમાં રહેલો
 તે અન્તર્યામી. આ પાંચ રૂપમાંથી એક એક ક્રમે ઉપાસના કરતાં
 અન્તર્યામીની પરમ કૃપા પામવી એજ મુક્તિ. ઉપાસના: પાંચ પ્ર-
 કારે, છે: અભિગમન, ઉપાદાન, ઈન્ધ્યા, સ્વાધ્યાય, યોગ. દેવતા-
 સ્થાનમાં માર્જનાદિ તે અભિગમન, ગંધપુષ્પાદિ પૂજા, સામગ્રી પ્રાપ્તિ
 કરવી તે ઉપાદાન, પૂજન તે ઈન્ધ્યા, મન્ત્રગ્રંથ વૈષ્ણવ સૂક્તાદિપાઠ
 તે સ્વાધ્યાય, અને અન્તર્યામીનું ધ્યાન તે યોગ. આ બધો વિષય
 શ્રીપંચરાત્રાદિ ગ્રંથોમાં વિસ્તારેલો છે. યોગ' થતાજ પરમકારુણિક
 ભગવાન્ નિજભક્તને સ્વધામમાં નિત્યમુક્ત કરી સ્થાપે છે. આ પ્ર-
 માણે વિશિષ્ટાદૈત મત્તનેો સાર છે; ને તે સંપ્રદાયના આચાર્યે પ્રસ્થા-
 નત્રયનાં આ સિદ્ધાન્તોને પ્રતિપાદન કરવા સારૂ ધણા સારાં ભાષ્યો
 રચેલા છે. આ સંપ્રદાયનું તાત્પર્યજ ભક્તિ છે. પોતાના ઈષ્ટનુંજ
 અનન્ય આનંદરૂપે, અન્યની વિતૃષ્ણા કરી, પરમજ્ઞાન પામવું તે ભક્તિ;

હતા (૧૧૨૭) એમના મામાએ એમને શંકરમત બણાવ્યો હતો. વિષ્ણુ-
 સ્વામીની પરંપરામાં ઘણેલા બિલ્વમંગલની પાછી, અને અધ્વાચાર્યની પૂર્વે
 આ આચાર્ય મયા ગણાય છે: આશરે ઇસવીસનના બારમા સતકમાં. દંત
 કથા તો એમ પણ અડાવે છે કે સાક્ષાત્ શંકરાચાર્ય પાસેજ રામાનુજ
 બેઠા હતા, ને તેમને મુખેથી રામાવતારની કાંઈ અપકર્ષકારક વાતો સાં-
 બળી રોયા; તેથી શંકરે ધ્યાન કરી જોતોતેમને લક્ષ્મણનો અવતાર બહુ
 બેલો સંપ્રદાય સ્થાપવા આજ્ઞા કરી.

ને તે વિવેક, વિમોક્ક, અભ્યાસ, ક્રિયા, કલ્યાણ, અનવસાદ, અનુદર્શ,
એટલા સાધનથી સિદ્ધ થઈ, પરમમુક્ત પ્રાપ્ત વૈકુઠમા પહોંચાડે છે*.
આ સંપ્રદાયના સાધુ પણ હોય છે, અન્યોન્યને દાસોઽસ્મ્યહમ્ એવો
નમસ્કાર કરે છે સાધુઓ બ્રહ્મચર્ય પાળે છે. સંપ્રદાયવાળા કપાલમો
શ્રી આકારનું તિલક કરે છે; ગોપીચદનાદિ વાપરે છે, સાધુઓ દડ-
કમંડલુ રાખતા નથી. આ સંપ્રદાયનું નામ વિશિષ્ટાદ્વૈત, રામાનુજ
શ્રી સંપ્રદાય એમ કહેવાય છે.

ત્રિધા તત્ત્વવ્યવસ્થા કરતો શ્રીસંપ્રદાય આન દત્તીર્થને રચ્યો નહિ;
તેણે દ્વિધા વ્યવસ્થા માની અને સ્વતંત્ર તથા અસ્વતંત્ર બે પ્રકારનું
તત્ત્વ હોઈ શકે, ને તેવુંજ વિશ્વમાત્ર છે, એમ નિશ્ચય કરાવ્યો. અગ્રેષ્ઠ
સદ્ગુણયુક્ત, નિર્દોષ, શ્રીભગવાનવિષ્ણુ, તે સતંત્રતત્ત્વ; અને તેની
ધન્ધાથી પ્રવૃત્ત એવું તેને અધીન જે જ્યારે તત્ત્વ તે અસ્વતંત્ર.
કેવલાદ્વૈતવાળા કહે છે કે અસ્વતંત્ર એવું જીવતત્ત્વ આધ્યાસિક છે તેમ
નહિ, પણ પારમાર્થિકજ છે, કેમકે ભેદની પ્રતીતિ સ્વતંત્રસિદ્ધ, પ્રત્ય-
ક્ષજ થઈ શકે છે. વળી, મોક્ષ પણ જીવબ્રહ્મનું પારમાર્થિક એક્ય
સમજવામા હોયજ નહિ; કેમકે અલ્પસ અસ્વતંત્ર જે જીવ તે દાસ-

*અદૃષ્ટ અત્રથી સત્ત્વશુદ્ધિ તે વિવેક, કામનાનો અનભિધ્વજ તે વિ-
મોક્ક, વારંવાર સંશીલન તે અભ્યાસ, શકત્યનુસાર ઐવ સ્માર્ત કર્મોનુ-
દ્યાન તે ક્રિયા, સત્યદયાદાનાદિ તે કલ્યાણ, અદૈન્યત્વરૂપ બ્રહ્મા તે અનવ-
સાદ, અને પરમ સંતોષરૂપ આનંદ તે અનુદર્શ

†જીવ એવો અર્થ વિશિષ્ટાદ્વૈત પ્રમાણે ચિત્ત એટલેજ નહિ, પણ
અદ્વૈત પ્રમાણે વસ્તુમાત્ર એટલેજ. અર્થાત્ ૧૮ ચેતન સર્વે જીવવાચ્ય, પણ
વિષ્ણુથી શિવ

રૂપ છે, ને તેણે સર્વજ્ઞ સતતંત્ર વિધ્યુ (બ્રહ્મ), જે તેના પતિ છે, તેના પદની ધમ્મજા કરવી, તે રૂપજ થવા જવું, એતો મહા દોષ છે. અવહારમાં પણ કોઈ રાજસેવક પોતેજ રાજા થઈ પડવા જાય તો તેને રાજા મરણ પર્થિત દંડ દેછે; તોપરમાર્થમાં વિધ્યુની સેવાતજ વિધ્યુરૂપજ થઈ બેસનારને મોક્ષ કેમ મળે ? માટે પરબ્રહ્મરૂપ વિધ્યુની 'કક્ષિત-સેવા' કરવી ને વૈકુંઠ પામવું એજ મુક્તિ છે. જીવ ને જીવત્વ દુષ્ટવાનું હોયજ નહિ; પણ પરમ ધામમાં સ્થિતિરૂપ પરમાનંદ મળી શકે. સેવા ત્રણ પ્રકારની છે: અંકન, નામકરણ, બજન. નારાયણરૂપ વિધ્યુનાં રાંખચકાવાયુધના ચિન્હ શરીરે તપ્તમુદ્રાથી પાડવાં તે અંકન; પુત્રદિનાં કેશવાદિ નામ પાડવા ને એમ પણ નિરંતર હરિસ્મરણ રાખવું એ નામકરણ; બજન દસ પ્રકારે છે: વાણીએ કરીને સત્ય, હિત, પ્રિય, સ્વાધ્યાય; કાંયે કરીને દાન, પરિત્રાણ, પરિક્ષણ; અને મને કરીને ક્ષમા, સ્પૃહા, શ્રદ્ધા. દેવમંદિરાદિમાં પૂજનો પ્રકાર પણ નવધા છે, જે તે નવપૂજા નામે પ્રસિદ્ધ છે. આ સંપ્રદાયવાળાનાં પણ પ્રસ્થાનત્રય ઉપર બાંધ્યો છે; ને તે દ્વિતવાદનું પ્રતિપાદન કરે છે. સંપ્રદાય પ્રમાણે મોક્ષ ચતુર્ધા માન્યો છે: સાંપ્ર, સાક્ષીકય, સાન્નિધ્ય, સાર્થિક. આ સંપ્રદાયના પ્રવર્તક આનંદતીર્થ તેજ મધ્વાચાર્ય એ

• પોતાના મતમાંની સાર્થિકરૂપ મોક્ષ સિદ્ધ કરવાને ગીતા વાક્ય • શ્વં જ્ઞાનમુપાશ્રિત્ય મમસાધર્મ્યમાગતાઃ એવું છે તેને સામર્થ્ય એમ લેણું છે. જાવાજ પ્રકારે સર્વ સંપ્રદાયવાળા પોતાના મતનું પ્રતિપાદન કરે છે. તત્ત્વમસિ જેવા મહા વાક્યને પણ અતત્ ત્વમ્ અસિ એવા દરિપત ઉદ્ધ કરી તત્ ત્વમ્ નો ભેદ સમજાવવા મહે છે ! ! આવી યુક્તિ પ્રયુક્તિવાળા, પ્રસ્થાનત્રયના અર્થાન્તરો, સર્વે સંપ્રદાયોમદ થયા છે, તે આપણાથી વિસ્તાર લયને લીધે, તપાસી શકાય એમ નથી.

નામથી પણ જોળખાય છે, ને એમનો સપ્રદાય પૂર્ણપ્રદાસપ્રદાય, કે બ્રહ્મસંપ્રદાય, એમ પણ કહેવાય છે.* ઉડીપી આદિ સ્થાનોમાં એમના મતનું પ્રમાણ છે, એમના પણ સાધુ છે, કપાલે શ્રી ચિન્હ કરે છે તે ગોપીચંદનનું કરે છે ને વચ્ચાની રેખા કૃષ્ણ રાખે છે; અવતારાદિને પૂજે છે.

અ. ઉભય વૈષ્ણવસંપ્રદાયનો અનાદર કરી વલ્લભાચાર્યે દ્વૈત-પક્ષને અવલંબ્યો. પણ વલ્લભના પૂર્વે નિમ્બાર્ક વિષ્ણુસ્વામી આદિ ચર્ચ ગયાછે, ને વલ્લભસંપ્રદાય વિષ્ણુસ્વામીના મતનોજ વિવેક છે, માટે તેમને આપણે યોગ્ય તપાસીએ. નિમ્બાર્ક મધ્યની પેઠેજ દ્વૈતભેદ-વાસ્તવ માનેછે: છતાં ચિન્મયત્વતો સર્વમાં રહેલુંછે એટલે અભેદ પણ સ્વીકારે છે. એ ભેદાભેદ તે એવો કે જેમ મુખ અને ચંદ્રનો: અનંદ આપવારૂપ ધર્મ કરીને કમય અભિન્ન છે, છતાં વસ્તુતઃ ભિન્ન છે, એમ જીવેશ્વરાદિ દ્વૈત પણ ભિન્નાભિન્ન સમજના. નિમ્બાર્ક અને આસ્કર એ ઉભયે આવો ભેદાભેદ માની દ્વૈતાદ્વૈતથી તત્ત્વજ્ઞ-વસ્થા કરેછે. મુક્તિ તો પૂર્વના વૈષ્ણવોના જેવીજ માને છે, તથા

*સન ૧૧૯૯ માં જન્મ્યા હોય એવું મનાય છે પૂર્વે જીમ હનુમા-નાદિ રૂપે અવતરનાર વાલુનોજ તે અવતાર છે એમ માને છે. આ સંપ્ર-દાયવાળા શંકર મત ઉપર બહુ આક્રિષ્ટ કરે છે. પણ જ્ઞાનદીપ્ય એ નામ જ શંકરના દરાનામી સંન્યાસીઓનું છે તેથી એમ જણાય છે કે શંકર મતમાંથી આ મત ફાંટારૂપે જુદો પડ્યો હશે. દા. વિષ્ણુન જાણે છે કે શંકરના સંન્યાસીઓને આ સંપ્રદાયવાળા નમસ્કાર કરે છે, તથા શુભ-રીતો મદંત ઉડીપી આવે છે. જરાતતા કુમારપાણને જૈનમાર્ગે આ મધ્વાચાર્યે તળવ્યો હતો એવી પણ કથા છે, ને ચંદ્રેશ્વરમઢે આરવિધા મુખારમાં વિસ્તારથી આપી છે.

અનતાર, દિને સ્વીકારે છે, ને ભક્તિનું પ્રાધાન્ય વર્ણવે છે. વિષ્ણુ-સ્વામી વાસ્તવિક રીતે અદ્વૈતજ્ઞ સ્વીકારે છે, પણ પ્રાચીન નિરાકાર અદ્વૈતને ન સ્વીકારતા સાકાર અદ્વૈત પ્રતિપાદન કરે છે, ને સંન્યાસને ઈષ્ટ ગણે છે; જોમનાજ સપ્રદાયને અનુસરી વક્ત્રમાચાર્યે પુષ્ટિમાર્ગને નામે વૈષ્ણવસંપ્રદાય ચલાવ્યો છે પુષ્ટિમાર્ગને શુદ્ધાદ્વૈત પણ કહે છે. પ્રાચીન અદ્વૈતમા જોમ માયાવાદથી સંક્રિતો નિર્વાહ કર્યો છે તેમ પુષ્ટિમાર્ગીય અદ્વૈતમા નથી. કેવલ ચિન્મય સૂપ્ર અહમ્મા, અચિન્મય અને અસદૃષ્ય એવી માયા સંભરતીજ નથી. માટે બ્રહ્મ, એવી માયામા બધાઈ, મલિન, અશુદ્ધ, તુચ્છ, મોક્ષ ન આપી શકે તેવું છે. આમ હોવાથી તે મલિનતા કાઢી નાખી વસ્તુતઃ શુદ્ધ બ્રહ્મ સ્વીકારવું જોઈએ, માટે એમ માનવું કે સત્, ચિત્, આનંદ, જે સતતંત્ર બ્રહ્મ, તેજ સ્વતઃ લીલામાગ માટે, સ્વધન્યથી પોતાનેજ આવિર્ભાવ તિરોભાવ પમાડી સૃષ્ટિ રચે છે. આમ થવાથી બ્રહ્મને માયાને આધીન થવાપણું નહિ આવે, અને બ્રહ્મનું જે અવિચ્છિન્ન ચિન્મયપણું તે શુદ્ધ થઈ જશે, માટે આ મત તે શુદ્ધાદ્વૈત. માયા એવો મિથ્યાપદાર્થજ ન રહ્યો; સદૃષ્ય, સર્વથા સત્ય, એવા બ્રહ્મનોજ આવિર્ભાવ તિરોભાવ તે સૃષ્ટિ એમ થયું એટલે મિથ્યાત્વ રહ્યુંજ નહિ. અદ્વૈતવાળા અધ્યાસથી સૃષ્ટિ માને છે તેમ નહિ, પણ આવિર્ભાવ તિરોભાવથી માનવી; અને જીવ બ્રહ્મનું ઐક્ય વિવર્તવાદે કરીને ન સાધવું પણ અવિકૃતપરિણામ વાદે કરીને અગ્નિસ્ફુલિગન્યાયથી સાધવું.*

*અનિકૃત પરિણામ એટલે વિગર પામ્યા વિના પરિણમવું તે, કનકનું કુડવાદિ રૂપે થવું તે, કંધનું દહી થવું તે નહિ. જ્યારે અવિકૃત પરિણામ માન્યો ત્યારે બ્રહ્મનાજ જે મૂલનાં સત્ ચિન્ આનંદ તેજ લીલાવશાત્ આવિર્ભાવ તિરોભાવ પામી જડચેતન પદાર્થ બને એમ સમજવું સત્ત્વે

બ્રહ્મ પોતાની ઇચ્છાથી જીવાદિ સર્જે છે, પણ તે તેનાથી મુક્ત નથી. ત્રણ પ્રકારના જે પરિચ્છેદ કહ્યા છે તે પરિચ્છેદ મિથ્યા છે, પણ બ્રહ્મલીલાકૃત છે, તેથી તે બ્રહ્મની સેવાથી, બ્રહ્મનો પ્રસાદ પામી પરિચ્છેદ ભાગથી છૂટી, અગ્નિરુદ્ધિંગવત્ જીવ બ્રહ્મની પરમ એકતા સમજવી એ મોક્ષ. આ પ્રમાણે તત્ત્વવિચાર કરી, વિષયને બ્રહ્મરૂપ ધારે છે. તથા તે વિષયના અવતારોમાં પણ કૃણાવતારનેજ પરબ્રહ્મરૂપે ભજે છે. એનેજ પુરુષોત્તમ કહે છે, વળી અક્ષરાતીત પણ કહે છે, ને પોતાનો મત દઢ કરવા તેને અદ્વૈતવાદના બ્રહ્મની પણ ઉપર બેસાડે છે.* આવી સંગતિને વળગી ગોત્રોદ્યાદિ સ્વર્ગ દગવે છે, ને

આવિર્ભાવ ને આનંદાદિનો તિરોભાવ તે જડ પદાર્થ, એમજ ત્રણે અંશનો કાંઈ આવિર્ભાવ ને કાંઈક તિરોભાવ તે ચેતન પદાર્થ બ્રહ્મને છ શુભુચુમ્ન માને છે એશ્વર્ય, વીર્ય, શક્તિ, શ્રી, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય એ બધાં તિરોભાવ પામી જીવ બને છે, ને તે દીન, દુઃખી, અરૂપ, જન્મમરણશીલ, અદ્વૈતા અને તૃપ્તિહીન, બને છે. આવી વ્યવસ્થા સ્વીકારતાં એટલુંજ સિદ્ધ થયું કે ત્રિશ્લેષ આવરણ એ ધર્મ જેમ અદ્વૈતવાદમાં કેવલ જડગત છે, તેમ ન રહેતાં આવિર્ભાવ તિરોભાવરૂપે બ્રહ્મમાંજ આવેલો.

*પુરુષોત્તમ એ નામમાં જે ગરબડ થઈ છે તે 'આપણે આગળ કહી ગયા છીએ. અક્ષરાતીતમાં પણ કાંઈક એવુંજ છે શ્રી ખીતાબમાં ક્ષર ને અક્ષર એવા બે ભેદ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યા છે (અન્યાય ૧૫) અને હું (બ્રહ્મ) ક્ષર તથા અક્ષરથી ઉત્તમ છું એમ બતાવ્યું છે. ત્યાં સ્પષ્ટજ નહેલું છે કે ક્ષરઃ સર્વાણિ મૃતાનિ કુટસ્થોઽક્ષર ઉચ્યતે અર્થાત્ ક્ષર તે બૃતમાત્ર છે, ને અક્ષર તે કુટસ્થ છે. તો બ્રહ્મ તે કુટસ્થથી પણ પરજ છે; એટલે અક્ષરાતીત છે, છતાં તે બ્રહ્મ (કેવલાદૈત) તેથી પણ ઉત્તમ અક્ષરાતીત પુરુષોત્તમરૂપ કૃષ્ણ છે એમ અગવે છે !' બ્રહ્મને વર્ણન કરનારજ બુદ્ધે

તેમા કૃષ્ણરૂપ અક્ષરાતીતને મૂકે છે તે એમ માને છે કે તે ગોલો-
કવાસી ભગવાનની પાસે સખીભાવે પ્રેમરૂપમા લીન થવું એજ મોક્ષ ।
આવા સખીભાવની વાત પુષ્ટ કરવો માટે પુષ્ટિમાર્ગવળા કેવલ એવી
વાત જેમા હોય તેટલા પુરાણુનેજ પ્રમાણુ ગણે છે: ભાગવત વિષ્ણુ-
પુરાણુ ઇત્યાદિ, પણ એજ ભાગવતનીએ એકલી રાસપંચાધ્યાયીને,
ને તેના પણ સ્થૂલ અક્ષરાર્થને, વળગી રહેછે, ને કૃષ્ણની બાલલી-
લાતું અનુકરણુ કરવામાંજ પરમધર્મ માને છે. ભક્તિએ કરીનેજ
આ સંપ્રદાયમા પણ મોક્ષ માન્યો છે; સામાન્યલોક એમ માને છે
કે ભક્તિથી ગોલોકમાં જવાય; આચાર્યો એમ બતાવે કે ભક્તિથી
જ્ઞાનનો ઉદય થઈ પરિચ્છેદ ભંગ થાય અને સાયુજ્ય મળે. ભક્તિ
નવ પ્રકારે માનેછે: શ્રવણુ; કીર્તન, સ્મરણુ, પાદસેવન, અર્ચન, વન્દન,
દાસ્ય, સખ્ય, આત્મનિવેદન (ભાગવત. ૭. ૫. ૨૩); પણ એ

છે, વર્ણન થાયજ કેમ । ને સત્તન્નાંસદુચ્યતે એવું કહેવાયુ છે તેનું વર્ણન
કોણુ કરશે ? અવ્યક્તં વ્યક્તિમાપન્નં મન્યન્તે મામવુદ્ધય: “ હું જે અ-
વ્યક્ત (અને અવર્ણ્ય) છું તેને મૂર્ખ લોકો વ્યક્ત (વર્ણન કરી શકાય
તેવો-અક્ષરાતીત કૃષ્ણાદિરૂપ) માને છે. ” અહીં પણ સંપ્રદાયવાળા અ-
વળું ગોઠવશે કે “ હું જે વ્યક્ત છું તેને મૂર્ખ લોક અવ્યક્ત સમજે છે, ”
પણ પાછું એ શ્લોકનું ઉત્તરાર્થજ અમને બતાવે છે, ને એમને ખોટા પાડેછે:
પરં ભાવમજ્ઞાનન્તો મામાવ્યયમનુત્તમમ્ “ મારો અવ્યય અને અનુ-
ત્તમ પરભાવ જણ્યા વિના. ” વ્યય ન થાય તેવો અને અનુત્તમ જે ભાવ
તે વ્યક્ત થવામાં સમાયો કે અવ્યક્ત થવામાં તે હવે અમે સંપ્રદાયવા-
ળાનેજ વિચારવા સોંપીએ છીએ.

*ગોલોકાદિવિષે જુઓ પ્રકરણુ ૭ મામાં ત્રિમૂર્તિના વિષયમા વિષયનું
વિવરણુ.

ઉપરગત દરામી પરાભક્તિ તેજ મોક્ષરૂપે ખતાવેછે, એને પ્રેમલક્ષણા
 ભક્તિ કહેછે. (અમે ભક્તિગાનની એકતા આગળ સિદ્ધ કરી છે,
 તે લક્ષમાં રાખી વિચારો કે સખ્ય (સખીભાવ), ને પછી આત્મ-
 નિવેદન, ને તેથી પણ આગળ પ્રેમલક્ષણા એમ બ્યારે, ટહું ત્યારે
 સખીભાવે ગોણોકવાસ તે મોક્ષરૂપે ક્યાં રહ્યો? સખીભાવ તે મોક્ષ
 નજ થયો; સખીભાવ તે સખીભાવજ રહ્યો. આત્મનિવેદન પણ મોક્ષ
 નથી. મોક્ષ તો પરાભક્તિ છે. તે શું? તે એજ કે તેનું વર્ણન કરી
 શકાય તેમ નથી, અવર્ણ્ય છે, માટેજ લક્ષણુમાત્ર કહી શકીએ છીએ,
 એક ઉપમાથી સમજાવી શકીએ છીએ: એનું નામ પ્રેમલક્ષણા-પ્રેમ
 એજ છે લક્ષણુ જેનું તે. હવે વિચારો કે અવર્ણ્ય કેવલ્ય તેજ આ
 પ્રેમલક્ષણા નથી?)

વિશિષ્ટાદૈત તથા મધ્વ સંપ્રદાય આપણા દેશમાં બહુ નથી
 ડસરેલો, પણ પુષ્ટિમાર્ગ ગૂજરાતમાં છે તેટલો કહી નથી. આ
 સંપ્રદાયવાળા મૂલ વિષ્ણુસ્વામીને ઇષ્ટ જે સંન્યાસ તેને માનતા નથી,
 સંન્યાસી યવામાં લાભ ગણતા નથી, તીલક છાપા કરે છે ને ઉર્ધ્વ-
 પુંડ્રૂપ ટીકું કરે છે, ગોપીચંદનાદિ પવિત્ર ગણે છે, ને રાધાકૃષ્ણની
 પૂજા આચરે છે છતાં પણ બાલગોપાલની સવિશેષ પૂજા આચરે છે.
 શુરુ રહસ્ય હોયછે, તેમને જ ધ્વજ માને છે, ને તેની સાધનરૂપ
 સેવા કરેછે; કોઈ કોઈ તો શ્લરૂપ પણ કરેછે. અન્યોન્યમાં જયશ્રીકૃષ્ણ,
 જયગોપાલ ઇત્યાદિ નમસ્કાર કરેછે, ને ઐં નમો ભગવતે વાસુદે-
 વાય એ ભાગવત મંત્રને શુરુ પાસેથી લે છે. શ્રીકૃષ્ણને સર્વસ્વ
 અર્પી પોતાની બ્રહ્મભયતારૂપ બ્રહ્મસંબંધ વૈષ્ણવ માત્ર કરેછે. વૈષ્ણુ-
 વોના પણ મર્યાદી વગેરે ભેદ પ્રસિદ્ધ છે; અને મંદિરોમાં ચતો પૂજા-

પ્રકાર પણ—મંગલા, શૃંગાર, ગ્વાલ, રાજલોગ, ઉત્થાપન, ભોગ, સંધ્યા, શયન, તથા પર્વાદિ યાત્રા અને ઉત્સવ—મુપ્રસિદ્ધજ છે. વસ્તુતઃ કૃષ્ણરૂપ પરબ્રહ્મના બાહ્ય રૂપની લીલાનું અને રાધાદિસહ વિનોદનું અનુકરણ કરવામા જ એ સંપ્રદાયની સેવાનો સમાવેશ છે; ને એટલામાંજ મોક્ષ છે.*

આ પ્રમાણે મુખ્ય વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનો સંક્ષેપ છે. પુરાણ બાવનાના સ્થૂલરૂપને અનુસરી જેમ વૈષ્ણવમત થયા છે તેમ શૈવમત પણ થયા છે. વૈષ્ણવમતમાં પ્રધાન વિચાર પરતન્ત્રતારૂપ દાસત્વભાવનાનો છે. ભક્તિ અને પ્રસાદ એથીજ મુક્તિ માની છે. શૈવો એમ કહે છે કે જ્યારે પરતન્ત્રત્વ અને દાસત્વ એ બે ન રહ્યાં ને અશ્વર્ય પ્રાપ્ત ન થયું, ત્યારે તેવા મુક્તલોકમા ને આપણા જેવા અમુક્તલોકમા શો ફેર રહ્યો ? જે મુક્ત છે તે પરમેશ્વર તુલ્યગુણ હોઈ, સમસ્ત દુઃખખીજથી છૂટી ગયેલા હોવા જોઈએ. માટે પરમપુરુષાર્થરૂપ મોક્ષ

*વિષ્ણુસ્વામીથી જ્ઞાનદેવ, તેમનાથી નાર્મદેવ, તેમનાથી ત્રિલોચન, ને તેમનાથી વલ્લભ, એમ શિષ્ય પરંપરા માને છે. વલ્લભ તે તેલંગણના હરિમણુ ભટ્ટના પુત્ર, તે ઇસવીસનના ૧૬ માં શતકમાં થઈ ગયા. વિજય નગરના રાજા કૃષ્ણરાયજીની સમામાં સ્માર્તોને છૂટી આચાર્ય થયા કહેવાય છે. એમની ઉત્પત્તિસંબંધી દંતકથાઓ પ્રસિદ્ધજ છે, ને તેઓ અગ્નિપુત્ર, અગ્નિકુલના ગણાય છે. એમની મુખ્ય ગાદી ગોકુલમાં છે; ને એ સંપ્રદાયમાં આચાર્યો ગોકુલરૂપ ગોસાઈ (ગોસ્વામી) પણ કહેવાય છે. આચાર્યજી શ્રીવલ્લભના પુત્ર શ્રીવિકૃલનાથજી ને તેમના સાત પુત્ર ગિરિધરરાય, ગાવિન્દરાય, બાલકૃષ્ણ, ગોકુલનાથ, રઘુનાથ, ચંદુનાથ, ધનશ્યામ, આ સાતની સાત ગાદી પ્રસિદ્ધ છે; પણ ગોકુલેરાવાળા સર્વથી જુદા ચાલે છે. ગાદીપતિ આચાર્યોને કૃષ્ણરૂપે ભજી લાવતાઓએ અનાયાર વધારી નાખ્યા છે.

સાધના સાર પંચાર્થવિવેકપુરંસર ને પાશુપત શાસ્ત્ર છે તેનો કેટ-
 સાક સૈવો આશ્રય કરે છે. તે પંચાર્થ આ પ્રમાણે છે: દુઃખાન્ત,
 પશુ, પતિ, યોગ, અને વિધિ, દુઃખાન્ત એટલે મોક્ષ, તે આ શાસ્ત્ર
 પ્રમાણે બે પ્રકારનો છે: સાત્મક અને અનાત્મક. દક્ષકૃતિ ક્રિયાશક્તિ
 કૃત્યાદિ શક્તિયુક્ત ઐશ્વર્ય તે સાત્મક; અને દુઃખો ઉચ્છેદ તે
 અનાત્મક. મતાતરોમા દુઃખનિવૃત્તિ એજ મોક્ષ માન્યો છે, પણ
 આમા પારશ્વર્ય પ્રાપ્તિને મોક્ષરૂપે ગણી છે. આવો મોક્ષ યદ્યપિ
 અદ્વૈતવાદમા પણ છેજ, કેમકે તેમા કૈવલ્યરૂપ સમજવામાજ મોક્ષ
 છે, પણ તે મોક્ષનો આ મોક્ષથી એટલો ભેદ છે કે અહીં આ કર્તા-
 રૂપ પતિ અને કાર્યરૂપ પશુ એનો અત્યંત અભેદ ટળતો નથી. બીજો
 અર્થ ને પશુ તેણે કરીને કાર્યમાત્ર સમજવું. આ મતપ્રમણે તત્ત્વ-
 વ્યવસ્થાજ ભ્રમથી ને: કારણ રૂપપતિ, કાર્યરૂપસ્વાદિ. કાર્યસમૂહ
 છે તે અસ્વતંત્ર છે, ને કારણ છે તે સ્વતંત્ર છે. મતાતરોમા કર્માદિ
 સાપેક્ષ કારણ પ્રવર્તે છે એમ માનેછું છે પણ અહીંઆ કારણ-પ
 પતિ સ્વતંત્રજ, સ્વેચ્છામાત્રથીજ, પ્રવર્તે છે એમ સ્વીકારેછું છે.
 પતિ તે સદાશિવ, પરમરૂપ, સદા સ્વતંત્ર. અસ્વતંત્ર એવો કાર્ય-
 સમૂહ તે ત્રિધા: વિદ્યા, કલા, પશુ. વિદ્યા પ્રસિદ્ધજ છે; એતનપરતંત્ર
 એવું ને અએતન તે કલા; શરીરેન્દ્રિય સહિત કે તદ્રહિત એ ઉભય-
 રૂપ પશુ. પશુને મુક્તિ પામવા સાર ને ક્રિયા ઇષ્ટ છે તે યોગ અને
 વિધિ. ચિત્તદ્વારા આત્મા અને ઇશ્વરનો સંબંધ તે યોગ. તે બે
 પ્રકારે છે, ક્રિયાલક્ષણ અને ક્રિયોપરમલક્ષણ. જપધ્યાનાદિ તે પૂર્વ,
 અને જ્ઞાનમાત્રે કરીને ઐશ્વર્ય પ્રાપ્તિ તે ઉત્તર. આવા યોગને ઉપ-
 કારક, ધર્માર્થસાધક માર્ગ તે વિધિ. વિધિમા ત્રત, ચર્ચા, પડંગનિ-

ચમ, સ્નાન, પૂજા, બસ્મલિંગધારણ, નિર્માલ્યગ્રહણ ઇત્યાદિ સમજવા-
આ પાશુપત માર્ગના પ્રણેતા નકુલીશાચાર્ય દેવેવાય છે, તેથી તે
નકુલીશપાશુપતમાર્ગ પણ ગણાયછે; એ મતના અનુયાયી દક્ષિણમ-
ધ્યા હોય એમ લાગે છે,*

બીજા રૌવે, આ મતમા સ્વતંત્ર પતિને કારણરૂપ કહ્યો છે
તે નહન કરી શકતા નથી. એવો પતિ માનીએ ત્યારે તો તેનામા
વૈષ્ણમનૈર્ધુર્યાદિદોષ ઉદ્ભવે, પણ કર્મસાપેક્ષ પ્રવર્તક માર્ગએ તો તે
દોષ પરિહત થાય. એમ માનવાથી તેનું સ્વાર્ત્રવ્યપણુ કાઢ દૂરિત
થતુ નથી, કેમકે કોશાધિકારીની અનુમતિથી પ્રવર્તનાર રાજ કાઢે
અન્વન ન ગણાતો નથી. માટે રૌવાગમપ્રોક્ત ત્રિપદાર્થ અને ચતુ-
ષ્પાદ્ય મહાતન્ત્ર જે રૌવસ પ્રદાય તેને છટ ગણવો. ત્રિપદાર્થ તે
પતિ, પશુ, અને પાશ, અને ચતુષ્પાદ તે વિદ્યાપાદ, ક્રિયાપાદ, યોગ-
પાદ, અને ચર્યાપાદ. પરમશિવરૂપ કર્મસાપેક્ષકર્તા તે પતિ. પશુ ત્રણ
પ્રકારના છે: વિજ્ઞાનાકલ, પ્રલયાકલ, સકલ કલા એટલે માયાનો બધ,
તે જોતે નથી તે અકલ, વિજ્ઞાને કરીને જે અકલ છે, અર્થાત્ માયા-
રહિત પણ એક મલમાત્રયુક્ત તે વિજ્ઞાનાકલ; એજ પ્રમાણે પ્રલયા-
કલ તે પ્રલયે કરીને કલાદિથી યુક્ત પણ મલ તથા કર્મ ઉભયયુક્ત;
ને ત્રીજો મલ માયા તે કર્મ એ ત્રણ યુક્ત તે સકલ. આ ત્રણરૂપે

*આ શાસ્ત્રમા ઉપદેશા શુકેનુ સ્વરૂપ બહુ કહિન છે, ને હાવના સં-
પ્રદાયી શુર્યોને વિચારવા જેવું છે આઠ પચકરૂપ પંચગણ, અને ત્રિકાત્મક
એક ગણ, એ નવ ગણ બહુનાર તે શુક લાલ, મવ, ઉપાચ, દેરા, અવરયા,
વિશુદ્ધિ, દીક્ષાકારિત્વ બધ, એ પ્રત્યેક પાચપાચ બતના છે માટે તે સર્વ
મળી આઠ પચક થયા ત્રણ વૃત્તિ રૂપ જે એક ગણ તે ભૈરવ, ઉત્કૃષ્ટ,
ચયાવન્ધ, એ ત્રણ વૃત્તિથી નિર્વાહ તે છે.

પશુ છે તે પરમ શિવ જે અનુગ્રાહક તેના અનુગ્રાહ છે. પાશ ચાર પ્રકારના છે: મલ, કર્મ, માયા, રોધ, એ સ્પષ્ટાર્થજ છે. એ ચતુર્ધા- પાશથી પરમશિવ પશુરૂપ સૃષ્ટિ વિસ્તારે છે; તે પાશથી છૂટવા માટે ઈલાગમોક્ત ચાર પ્રકારે શિવભક્તિ કરી 'ત્સાદ પામવો એજ મુક્તિ. આપ્રમાણે શૈવમતનો સંક્ષેપ છે. આ શૈવમતવાળા પણ આપણા ગૂંજરાતમા ઝાઝા નથી.

આ પ્રમાણેના શૈવોના જુદા જુદા દ્વૈતવાદ છે; પણ તે સર્વે ઉપર અગ્નિ કરી અદ્વૈતવાદનું પ્રતિપાદન પણ શૈવસંપ્રદાયમાએ પ્રકાશાન્તરે કરેલું છે. જેમ વિશિષ્ટાદ્વૈત તથા દ્વૈત ઉપરાત અદ્વૈતરૂપ શુદ્ધાદ્વૈત છે તેમ પાશુપત અને શૈવ મતઉપરાત અદ્વૈતરૂપ પ્રત્ય-ભિન્નવાદ છે. પ્રત્યભિન્નવાળાને સ્વતંત્રેશ્વરકારણવાદ માન્ય નથી, પણ અભેદ માન્ય છે. તેથી શૈવોના દરતા જુદા પડે છે. પ્રત્યભિન્નનો અર્થ આપણે ન્યાયદર્શનમા કરી 'ચૂક્યા છીએ, તદનુસાર, જીવને સ્વરૂપની પ્રત્યભિન્નતા રહી એજ મોક્ષ માનેલો છે. બધું શિવમયજ છે, ને તે શિવે સ્વેચ્છાથી વિસ્તારેલી સૃષ્ટિમા જીવાદિ પદાર્થ છે, તે સર્વને સ્વરૂપની પ્રત્યભિન્નતા થાય એજ મોક્ષ છે. અદ્વૈત વાદમાના કૈવલ્યને આમ પ્રત્યભિન્નરૂપે વર્ણવી, મૃદિનો બેદરૂપે સમવપણુ માયાથીજ સ્વીકારે છે, છતાં સદાશિવરૂપ બ્રહ્મ ને ઈચ્છા આરોપે છે.* ગુરુનો સદાશિવ સાથે અભેદ માની તેના ઉપદેશ દ્વારા મુક્તિ માર્ગ સંગ્રહે છે.

*વસુગુપ્તાચાર્યે ઇશ્વરને એવીજ રીતે વર્ણવ્યો છે -નિરુપાદાનસમ્મા-રમ્ભિત્તાવેચ તન્વતે । જગદ્વિચત્ર નમસ્તસ્મે કલાદ્રશ્યાય શ્ચલિને ॥ “ ઉપાદાન સામગ્રી વિનાનું, અને આધારરૂપ ભિત્તિવિનાનું, જગદ્વિચિત્ર જેણે વિસ્તાર્યું છે એવા કલાશ્યાય શ્ચલીને નમસ્કાર. ”

પ્રત્યભિજ્ઞા માર્ગ ધણું કરી કાસ્મીરમા અભિનવ શુભાદિનો વિરતારેલો છે. એજ મતને અવલંબી ખીજ એમ કહે છે કે પ્રત્ય-ભિજ્ઞાથી મોક્ષ તે હીક છે, પણ શરીરરૂપ સાધન વિના તે સંપાદન કરી શકાય નહિ, માટે કાસ્મીરને અમર દરવાગી વાત પ્રથમે સાધવી. હવન્મુક્તિ પ મવા માટે પ્રથમ તે દિવ્યતત્ત્વ પ્રાપ્ત કરવું; દિવ્યતત્ત્વ, એ મત પ્રમાણે, હરગૌરી રૂપ પારદ અને અબ્રહ્મના સેવનથી થાય છે. પારદનેજ રસ પણ કહે છે ને તેને શિવના વીર્યરૂપે ગણી પૂજે છે, તથા તેના સ્પર્શન, ભક્ષણ, દર્શનથી, પુણ્ય માનેછે. રસો વૈષ્ણવ: એ ઉપનિષદ્વાદ્યદ્વાનં રસ એટલે આનંદ તેને રસ એટલે પારદ-રૂપેજ બજે છે.* ને તેથી પારદના શિવલિંગની પ્રજ્ઞ બહુ ઈષ્ટ ગણે

*પારદના મારાનાદિની અને વિધિ છે મૂર્ધ્નિહતો હરતિ વ્યા-ધીન્ સૂતો જીવયતિ રવયમ્ । વજ્રઃ સ્થેચરતાં ધત્તે રસો વાયુશ્ચ ઐરવિ એમ રસ અને વાયુ-પ્રાણ-તેની પણ શકરે સૂક્ષ્મ એકતા ત્રોમા બતાવી છે રસની સિદ્ધિ માટે, સ્વેદન, મર્દન, મૂર્તિ આદિ અષ્ટાદશ મ-રજાર પણ બતાવેલા છે. પારો પીવો, સોમવ ખાવો, દૈત્યાદિ રીવાજ આવાજ ધર્મમાંથી ફેલાયા છે. પારદને યથાર્થ વાપરતા આવડે તે અન-રત્વ અને ભુદ્ધિપણ મોક્ષ સુધી લઈ જાય એવી રુદ્રે, એમ માનવાના કારણ છે; ને એ પારદની ચાતુર્વાર્માંથીજ ક્રાંતિથી પેદા થયેલો છે તર્વ દેશમા ક્રાંતિયાની વાત ચાલુજ છે, તે ધણી પ્રાચીન છે. એક એવો રસ ખોળા ઝાઢવો કે જેથી માણસ અમર થઈ જાય, ને ગમે તે ધાતુ સુવર્ણ થઈ જાય એવી ઈચ્છા સર્વ દેશના ગોધમેમા જણાઈ છે. એ રસ તેજ રસાયન, જેને મુસલમાની તથા આરબીમા તેમજ અંગ્રેજીમાં અલ્કોહ કહે છે એની બનાવટ માટે પાશ્ચાત્યદેશના ઘણા તાત્રિકોએ નિયમો આપેલા છે, તેમાં પ્રખ્યાત મહાત્મા પાર્સેસેક્સસના લેખ એ સંબંધે વાંચવા યોગ્ય

છે. આ સંપ્રદાયનું નામ રમેશ્વરમત, પાગુપત, શૈવ, પ્રત્યભિજ્ઞા, અને રમેશ્વર, એ ચારે સંપ્રદાયના ગોસાંધ, સાધુ, સંન્યાસી, ધણા હોય છે, પણ તે શંકરના દશનામીથી જુદા હોય છે. ત્રિપુંડ્ર, ભરમરદ્રાક્ષ, ધારણ કરે છે, શિવલિંગ પૂજે છે, ને શિવભક્તિ પગાયણ રહે છે.*

છે આત્મ વિધાવાળા ક્રીમીયાની વાતનો અર્થ આધ્યાત્મિક કરીને સં-
તોષ માને છે, ને કહે છે કે જીવરૂપ જડવાણને જ્ઞાનરૂપ રસાયનથી બ્રહ્મરૂપ
મુક્તિ કરવી તેજ ક્રીમીઓ છે; પણ અમે તો એમજ માનીએ છીએ કે
પ્રત્યેક જીવ રહસ્યના અનેક અર્થ હોય છે, તેથી ક્રીમીઓની વાતનો આ-
ધ્યાત્મિક અર્થ ખરો છે, છતાં ભૌતિક અર્થ નથી એમજ નથી હાલની
પાશ્ચાત્ય સાયન્સ બલ્લેલા જરા મો મયકોડી હસશે, પણ તેમજો ચાદ રાખવું
કે તેમના શિષ્ટ ગુરૂઓ, પ્રોફેસર મુસ વગેરે સાયન્સના અર્થરૂપ ગોચર
સોમાહદીમાંજ બહાર કરે છે કે રસાયન શાસ્ત્ર (કેમીસ્ટ્રી) ના ૧૦-૭૦
તત્ત્વો છે તે તત્ત્વો નથી પણ મિશ્ર પદાર્થ છે ને તત્ત્વતો કોઈ એજ છે કે
જેના રજઃણની અમુક યોજના માત્રથીજ સર્વ પદાર્થ ઉપજી ગયે છે આ
વાત 'સ્પેક્ટ્રમએનાલીસીસથી' પણ ખરી પડવા ગઈ છે, અને પ્રો. ડેનીઅલે
તો સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે એ નિશ્ચયને આધારે " એકવાર ક્રીમીઓના સ્વપ્નાં
પણ ખરા પડશે "

*પ્રત્યભિજ્ઞાદિ શૈવ સંપ્રદાયોનો સાર કેવલ સર્વદર્શન સંગ્રહને આ-
ધારેજ આપ્યો છે, જોકે એ ચારે શિવમાર્ગના ગ્રંથો ધણા છે, ને બહુ જનમ
પ્રચારના છે. જે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયો આપી ગયા છીએ તેમાંના રામાનુજ
તથા મધ્વ, સર્વદર્શન સંગ્રહ, આર્યવિદ્યાસુધાકર, અને તે તે આચાર્યનાં
પ્રસ્થાન ગ્રંથનાં લાખ્યના કોઈ કોઈ વિભાગ, એને આધારે આપ્યા છે; અને
વલ્લભમીર્જને માટે પ્રસ્થાનગ્રંથના લાખ્યના અંશ, તથા આર્યવિદ્યાસુધાકર,
તથા પ્રસિદ્ધ પદિતવર શીખકવિ ગુરુલાલાજીની સાથેના પ્રસંગો, એ આધાર
છે. હવે વિસ્તાર કરી પંચાદિ બ્યવસ્થા કહીશું તે દાકતર વિન્સનના સ્કીલે
૬૮ વર્કસ એ નામના સંગ્રહને આધારે, તથા લોકોક્તિને આધારે પણ કહીશું.

કેવળ પુરાણ ભાવનાના સ્મૂલરૂપને અનુસરી જેમ વૈષ્ણવ તથા
 શૈવ સંપ્રદાયો પ્રવર્ત્યા છે તેમ નહિ, પણ પ્રાચીન અદ્વૈત દર્શનની
 સગતિને વળગી, એક અદ્વૈત સંપ્રદાય પણ થયેલો છે—એને અવિ
 ભાગાદ્વૈત કહે છે, ને તેના પ્રણેતા વિદ્વાનભિક્ષુને માને છે. પ્રસ્થાનત્રય
 ઉપર તેના પણ ભાષ્ય છે આ સંપ્રદાય છે અદ્વૈત એટલે પરમપ્રા-
 ચીન રહસ્યનોજ બોધક છે, પણ પુરાણકાલમા ઉત્પન્ન થયો હોય
 એમ ધરાય છે એનો વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી, કેમકે એનો
 સિદ્ધાન્ત અવિભાગ એટલોજ છે, અર્થાત્ જડ અને ચેતન ભરો
 પરમ અભેદ નહિ, તેમ બેદપણ નહિ, માત્ર હવ અને જલની પેઠે
 અન્યોન્યમા સર્વદા સાથેજ રહેવું એવી તત્ત્વવ્યવસ્થા. પ્રકૃતિથી બ્રહ્મ
 સર્વદા અવિભક્ત છે, માટે અવિભાગાદ્વૈત શકરના કેવલાદ્વૈત જેવોજ
 આ મત છે, પણ કાંઈક સાખ્યમતને વધારે મળતો આવે છે, કેમકે
 જ્યાંદિતુ આધ્યાસિકત્વ તેમા ઇષ્ટ હોય એમ લાગતું નથી. આ
 સંપ્રદાય હાલમા બહુ પ્રચલિત નથી એટલે એ વિષે વધારે
 તપાસ કરી નથી.

આ પ્રમાણે પુરાણકાલના સંપ્રદાયોદિતુ સ્વરૂપ છે એમાના
 ધણાએક વર્તમાન સમયમા પણ વિદ્યમાનજ છે, છતાં બીજાં નાના
 ધણા એક વર્તમાન સમયમા પણ વિદ્યમાનજ છે, છતાં બીજાં નાના
 નાના પથ થયેલા છે તેમનો ઉદ્ભવ પણ અત્રેજ વિચારી લેવો
 આવશ્યક છે. પથ એટલે માર્ગ, માર્ગ જતાવનાર તે પંથ એમા
 કેવળ માર્ગ બતાવવાનીજ વાત છે, નવું પ્રતિપાદન કરવાની વાત નથી.
 દર્શન એટલે તત્ત્વવિચાર, તેમ સંપ્રદાય એટલે ગુરુપરંપરાથી જે
 રીતે દર્શન થયેલું તે રીતિનો તત્ત્વવિચાર, એમ અર્થ છે; પણ પંથ

એટલે તો દર્શન કે સંપ્રદાય ગમેતે એક તરફ વળવાનો રસ્તો એટ-
લુજ તાત્પર્ય છે. જેમ જેમ સંસ્કૃતભાષા બોલવા સમજવાનો પ્રચાર
લોકોમાંથી ઓછો થતો ગયો તેમ તેમ આવા માર્ગરૂપ પંથ ધર્મોની
જરૂર પડી. એ બધા પંથ તેજ આપણામાં હાલ સખલરૂપે પ્રવર્તે છે;
ને દેશીભાષા દ્વારા-ગૂજરાતી, મરાઠી, હિંદી, બંગાળી, દ્રાવિડ—
ધર્મબોધ આપે છે. આ બધા ધર્મના ઘોઠાળાની સીમા એક પાસા-
આનંદગિરિનો શંકરદિગ્વિજય અને બીજી પાસા માધવાચાર્યનો
સર્વદર્શનસંગ્રહ એ બે છે. આનંદગિરિએ જે ધર્મ ગણાવેલા છે.
તે સર્વદર્શનમાં નથી, ને સર્વદર્શનમાં છે તે સર્વે વર્તમાનમાં
નથી; અર્થાત્ ઉત્તરોત્તર રૂપાતર થતે થતે કોઈ પુરાણમાત્રનેજ વ-
ળગી રહ્યા, કોઈએ તત્ત્વદંષ્ટિ વિચારી દર્શનોને ગ્રહણ કર્યા, કોઈએ
સંપ્રદાયાદિમાં જરા ફેરફાર કરી કોઈ નવુંજ ગોઠવ્યું, એમ પંથ
વગેરે પેદા થયા. આનંદગિરિએ વૈષ્ણવોના તથા શૈવોના છ છ*
સંપ્રદાય આપેલા છે; તેમ અગ્નિ, સૂર્ય, બ્રહ્મા, (જેનું સ્થાન હાલ
માત્ર પુષ્કરમાં છે) ગણપતિ, શક્તિ, ઇત્યાદિના પૂજકો પણ ગણા-
વેલા છે; અને કાવ્ય, નિયતિ, સ્વભાવ, આદિને પૂજનારા પણ દાખલ

* ભક્તિ, ભાગવત, વૈષ્ણવ, ચક્રી (પાંચ રાત્ર તથા વૈષ્ણવશક્તિ),
વૈષ્ણવસ, કર્મહીન, એટલા વૈષ્ણવ, ને શૈવ, શૈવ, ઉચ્ચ, ભક્તિ, જગમ,
પ્રાણપત, એટલા શૈવ આમાંના જે છ વૈષ્ણવ તે પ્રત્યેક પણ કર્મકં તથા
જ્ઞાનસ્થ એમ દ્વિધા માની જાગ પ્રકારે કહ્યા છે. જુઓ શંકરદિગ્વિજય

† બૌદ્ધ, જૈન, ચાર્વાકાદિતો છેજ, પણ વામી કાપાલિક, અધોરી,
ઈત્યાદિ પણ ગણેલા છે. વામપંથનુસાર ગણપતિમાં પણ મહાગણપતિ, હ-
રિદ્રાગણપતિ, ધુડિરાજ હનિષ્ઠ ગણપતિ, ઈત્યાદિ પૂજા જતાવેલી છે. શક્તિ
પૂજામાં પણ અનેક વર્ણન છે

કરેલા છે. આ ઉપરથી એટલું સમજાય છે કે શ્રીમત તથા પૌરાણિક આચાર્યનો સેળમેળ થતા ને પૂજાઓ ઉત્પન્ન થયેલી તેનું પ્રથમ રૂપ શંકરવિજયમાના મતમતાતર છે. એમાંથી ફેરફાર થતા સર્વદર્શનમાં ને પ્રાચીન પદ્ધર્શન આપ્યા છે તે, તથા ચાર્વાક, બૌદ્ધ, જૈન અને વૈષ્ણવ અને રૌવ સંપ્રદાય, ને આપણે આ પ્રકરણને આરંભે કહી ગયા, તે રહેલા છે, એમાં પણ ફેરફાર થતા નવા પથોનો ઉદ્ભવ છે ને હવે આપણે જોઈએ. એ ઉદ્ભવનું મુખ્ય કારણ તો બાયાન્તર દ્વારા ધર્મ સમજાવવાની આયસ્યકતા વિના ખીનું સમજાવું નથી.

પ્રથમ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોમાંથી થયેલા પંથ જોઈએ. વિશિષ્ટાદ્વૈત-માંથીજ પ્રથમ પંથ રામાનંદીનો થયો છે. કહે છે કે રામાનંદ મૂલ આચાર્યોથી, ભોજન અદષ્ટ કરવાસંબંધી ને વિવેકનામક આચાર છે, તે બાબત તકરાર પડતા જુદા પડ્યા. રામલક્ષ્મણસીતાહનુમાનાદિની મૂર્તિ પૂજે છે, ને વિશિષ્ટાદ્વૈત માને છે, પણ નાતજાતનું બંધન પાળતા નથી. એજ પંથમાં સુરદાસ, તુલસીદાસ આદિ શાહજહાના વખતમાં થઈ ગયા છે. પ્રખ્યાત તુલસીકૃત રામાયણ સંવત ૧૬૩૧ મા થયું કહેવાય છે; ને તુલસીદાસ સં. ૧૬૮૦ મા દેવસોક પામ્યા મનાય છે. પ્રખ્યાત સંસ્કૃત ગીતગોવિંદકાર જયદેવ પણ આ પંથ-માંજ હતો એમ માને છે.

એ પંથની પરંપરામાંજ કખીર થયો છે. મૂળે જાતિનો બંધ હતો નહિ એટલે કખીર જેવા અન્યવર્ણના પણ શુરુ થઈ શકતા. કખીરની

*આનંદગિરિને ૧૧ મા શતકમાં થયા ધારે છે, તથા માધવાચાર્ય (સાયણ) ને તેરમા શતકમાં મૂકે છે. અર્થાત્ ૧૪મા શતક પછીથી પથોને સંભવ ગણાય છે.

ઉત્પત્તિવિષે ભિન્ન ભિન્ન ચમત્કારિક વૃત્તાતો કહેવાય છે, પણ તે કોઈ મહાત્મા હતો, એમ તો તેના ઉપદેશમાથી સિદ્ધ સમજાય છે. તેનો વિચાર રામાનુજના વિશિષ્ટાદ્વૈતમા મળવાનો નથી, તેણે તે કેવલાદ્વૈતજ ઉપદેશ્યું છે, ને હિંદુમુસલમાન સર્વને સામાન્ય એવો પરમજ્ઞાનમાર્ગ જતાવ્યો છે. મૂર્તિપૂજા માની નથી. એની પરંપરામાથીજ સ્ત્રીપ્રધર્મનો રચાપનાર નાનકજ, તથા સંતનામી અથવા સાધનાપંથી, દાદુ વગેરે થયેલા છે. કપ્પીરનો અંથો ખીજક,† મુખ-નિધાન, રેખતા, ગોષ્ઠી, સાખી તથા પદ, ધણા ગૂઢભાવના બોધક છે, ને પ્રાકૃત બાપાદ્વારા મહાન જ્ઞાનનો બંડાર ખોલે છે. તે તે અંથની કૃત્તીરૂપ અંથો પણ શુરઓ પાસે હોય છે. કપ્પીરના બકતોમા કમાલ વગેરે થઈ ગયેલા છે, ને હંસકપ્પીર દાસકપ્પીર છત્યાદિ નામે પ્રસિદ્ધ છે. એનો સિદ્ધાંત એજ છે કે ભક્તિ ભક્ત ભગવંત ગુરુ ચતુર્નામ ઘણુ એક એમ માનવું, તથા રાજયોગને માર્ગે જવું. એ પંથવાળા કોઈનો દ્વેષ કરતા નથી, પણ સ્વાધ્યાયમા નિમગ્ન રહે છે: સર્વસં હિલિંચ સર્વસં મિલિંચ સર્વકા લિંજિયે નારં। હાંજી હાંજી

જ્ઞાનકનો ધર્મ પન્તખમા છે, તે ધર્મ વેદાંત અને મુસલમાન ધર્મનું મિશ્રણ છે. શુરોવિંદાદિ એ નાનકની પરંપરામાજ થયેલા છે. અંથ એ નામે એમના મૂલ્યશુરનુ પુસ્તક છે તેને સીખ લોકો નમે છે. શુરને ન માનતાં અંથ માત્રનેજ માનનારા તથા કેવલ વેદાંતનેજ વળગી ચાવનારા ઉદાસી કહેવાય છે, તે પણ સીખ ધર્મનાજ છે. સીખમાથીજ ગાંભીરક્ષી સુમીસાહી, નિર્મલા (અદ્વૈતનેજ માનનારા), રામરાયી, છત્યાદિ થયેલા છે સીખ લોકો હથી-આર રાખી લડાઈનો ધર્મો કરવે બહાદુર છે. એ પણ તેમનો ધર્મ બોધ છે જોખાક્ષણને માને છે.

†એનેજ આધારે હુગ થઈ ગયેલા ખીજ માર્ગી થયા મળાય છે.

સર્વે કિજિયે થઈ આપને ગાંઠ ॥ સર્વે પથવાળા પોતપોતાના તિલક, ટોપી, આદિ યોછ રાખે છે તે પ્રસિદ્ધ જ છે, એટલે વારે-વારે કહીશું નહિ. દાદુપંથી રામનામને બળે છે, પણ ગમ તે સર્વ-વ્યાપિ આત્મારામરૂપે, અદ્વૈત બ્રહ્મરૂપે, સમજે છે. મૂર્તિ માનતા નથી. દાદુ એ અમદાવાદનો પીંગરો હતો એમ કહેવાય છે, ને તેની જ પરંપરામાં પ્રખ્યાત વિચારસાગર રચનાર નિશ્ચલદાસ તથા સુદરવિલાસ રચનાર સુદરદાસ થઈ ગયા છે. રામાનંદના તેમ કબીર, દાદુ, સર્વના સાધુ હોય છે; પણ દાદુપંથીમાના વિરક્ત એ પ્રકારના હોય છે-શસ્ત્રધારી-નાગ; અને બીજા અમથા. પથ પંથ-વાળા પોતપોતાના નમસ્કારાદિ પદ્ધતિ પણ જુદી જુદી યોજે છે; કબીરવાળા બદગીસાહેબ એમ નમસ્કાર કરે છે. ને ગુરકી દયા એમ ઉત્તર વાળે છે, આ પ્રમાણે મુખ્ય પથો થયા છે. પંથના પણ પંથ થઈ સેનાપંથી, મલુકદાસી, ખાખી, રાયદાસી વગેરે થયેલા છે.*

‡૧૬૦૦ માં થઈ ગયો મનાય છે.

*સેનાપંથી તે સેનાનામના હબમનો ચલાવેલો માર્ગ છે, મલુકદાસ અક્ષરના વખતમાં થયો છે.—અજગર કરે ન ચાકરી, પંછી કરે ન કામ, દાસ મલુકા ચોં કહે સબકા દાતા રામ તે એનું છે, ખાખી તે અગર અને કીમ નામના ખાખીનો માર્ગ છે, રાયદાસ ચમાર હતો, તે આંતોડની જાલી રાણીનો ગુર હતો (દતકથા છે કે બ્રાહ્મણોએ તકરાર કરવાથી બ્રાહ્મણોને જાલીએ જામવા તેડયા તો પંકિતમાં બે બ્રાહ્મણ વચ્ચે એએક ચમાર નજરે પડ્યો, ત્યારથી બ્રાહ્મણો એને નમવા લાગ્યા); એજ પ્રમાણે તૈવંજણમાં પણ ત્રિવલ્લુવર નામનો ચમાર પ્રખ્યાત વૈષ્ણવ ભક્ત કવિ થઈ ગયો છે.

રામાનુજની પગપરામા જેમ આટલા થઈ ગયા છે તેમ વમ-
સની પરંપરામા નહિ પણ તેના મતને અનુસરતા પણ જુદા ચાલી
ધણા પંથ થયા છે. છ ગાદીવાળા અને ગોકળેશવાળા તો પ્રસિદ્ધ છે.
ચીતોડના રાણાની પત્ની પ્રખ્યાત મીરાબાઈ એનો પંથ મેવાડ વગે-
રેમા ચાલે છે, તે આ સંપ્રદાયનો-વિભાગ છે. એના પંથમા કૃષ્ણને
અદ્વલે રણુછોડની મૂર્તિની સખીભાવે ભડિત છે.† રાધાવત્રી એ
કૃષ્ણને રાધાવલ્લભરૂપે ભજે છે, ને રાધારૂપ થઈ રમે છે. એમજ સ-
ખીભાવ, ચરણદાસી, હરિશ્ચંદ્રી, આદિ વૈષ્ણવપંથ થયેલા છે. છેક
વર્તમાનસમયમા અરય આદિ રથજે વૈષ્ણવોના ઘાટે જોગોપા-
ળીઆ વગેરે પણ છે. પણ એ બધા વૈષ્ણવોમા, સમર્થ વૈષ્ણવમાર્ગ
નવેરૂપેજ ચવાવનાર બંગાળામા ચૈતન્ય થઈ ગયો છે. એ ઇસવી-
સનના પંદરમા શતકમા થઈ ગયો છે, ને નદીયાશાતિપુરના સંન્યાસી
અદ્વૈતાનંદ તથા નિત્યાનંદનો અનુયાયી હતો. કૃષ્ણલીલાનું અનુકરણ
કરવારૂપ ભક્તિધર્મ બોધે છે, ને દેવે રુદ્રે ગુરુસ્નાતા ગુરૌ રુદ્રે ન
કચ્છન એવો ગુરુકેપર સર્વ સમર્પણભાવ ધરે છે. ગુરુ ગૃહસ્થ હોય છે,
ને સાતિભેદ એ પંથમા પળાતો નથી. ભક્તિ, ચાન્તિ, દાસ્ય, સખ્ય,
વાત્સલ્ય, અને પ્રેમરૂપ માધુર્ય, એ તેમના માર્ગની ભક્તિના પ્રકાર
છે; ને સ્વર્ગ કે વૈકુંઠમા પ્રેમભાવે વિહરવારૂપ મોક્ષ માનેલો છે, સા-
યુજ્ય માન્યુ નથી. છાપા તિલક ઇત્યાદિ કરે છે. એ સંપ્રદાયના પણ
વિભાગ પડી ગયા છે: સ્પષ્ટદાયક, કર્તાભાજ, સાહુજ, ઇત્યાદિ, જેમાના
કોઈ કોઈ તો છેક શુભ રીતે વામી પણ થઈ ગયા મનાય છે.

†જૂનરાતમા રણુછોડજીનું સ્થાન ડાકોરમા છે, પણ તેને દારકાની સાથે
સબંધવાળું માને છે. વૈષ્ણવમાત્ર તેને નમે છે.

વક્ત્રમાદિ વૈષ્ણુવોનો સંપ્રદાય જેમ મૂલ્ય વામમાર્ગનો સામે તેમ
 વર્તમાનસમયમાં (આશરે ૬૦ વર્ષથી) સ્વામીનારાયણ નામે પંથ
 ઉત્તર હિંદુસ્તાનના સહજનંદ નામે સંન્યાસીનો ગૂજરાતમાં ઉત્પન્ન
 થયોછે. ફરેછે કે સહજનંદ પોતે તો અદ્વૈતવાદી પરમ યોગી હતા,
 પણ તેમના અનુયાયીઓએ વૈષ્ણવ માર્ગ-વિશિષ્ટાદ્વૈત-સ્વીકારી રા-
 માનુજ તથા વક્ત્રમ ગુનેના મતનો સેજબેજ કરી, સહજીનારાયણા-
 દ્વિરૂપ પુરુષોત્તમની મૂર્તિ પૂજવા માંડી છે; ને સહજનંદને પણ કૃપણા-
 વતાર માન્યા છે. એ પંથવાળા પોતાના પંથના ને સત્સંગી કહે-
 છે, ને સાધુ તથા શુદ્ધસ્થ એવા ભેદ પોતાના પંથાનુયાયીમાં રાખેછે.
 આદ્યજ્ઞાન અહ્યારી થાયછે, ને અન્યવર્ણના સાધુ થાયછે; દંડકર, કંડુ
 ધારણ કરનાર સંન્યાસી કોઈ થતું નથી; આચાર્ય, શુદ્ધસ્થ હોયછે.
 જેમ સ્વામીનારાયણનો પંથ ચાલેછે, તેમ પ્રાચીન યોગદર્શનને અનુ-
 સરી પ્રાકૃત લોકના બોધને મારે સંતનામના કોઈ પુરુષે સંતરામનો
 માર્ગ ચલાવેલો છે. મૂર્તિને તેઓ પૂજતા નથી, ગાદીને નમેછે, અ-
 દ્વૈત બોધપૂર્વક યોગાભ્યાસ આંચરે છે* એ માર્ગોમાં પણ ભેદ પડ્યા
 કરેછે, ને કાઠીઆવાડમાં કોઈ સ્વામીનારાયણ પંથના હરિકૃષ્ણ ને
 પંથ ચલાવ્યો છે; તથા હાલમાંજ એ મતમાં તકરાર પડવાથી બ-
 લરામદાસે નવું પ્રકરણ ઉદ્ધારેલું છે. આવા મતમતોતર વારંવાર પેદા

*સ્વામીનારાયણની ઓદી વડતાલ, મૂળી, ગદડા, અમદાવાદ વગેરે
 સ્થાને છે. સંતરામની નડીઆદ, ઉમરેઠ, વડોદરા, વગેરે સ્થાને છે.

†તેઓ ઉપરથી સમજશે કે પંથો કેવાં નજીવાં કારણોથી પણ નકામા
 હોય છે. સંતરામનામમાં એક કુબેરદાસ નામે કોઈ સાધુએ ધર્મ
 ચલાવ્યો છે, તેમ ચક્રોતરમાં કોઈ માધવગિર નામના સાધુનો અદ્વૈત જેવા

થાય છે. એ ચાર મતનો સેજમેજ થઈને પણ નવા નવા ઉભા થાય છે. એવોજ એક વૈષ્ણુનો લીલા ને સ્વીકારતો, પણ અંતરે ધ્વજરૂપે નમતો, અને કાષ્ઠક ઇસ્લામધર્મને પણ અહણ કરતો, પરણામીનો માર્ગ ચાલે છે. એમજ વેદાત નયા સુષી તરીકાને સેજમેજ કરી બાબા-લાલે ધણા વર્ષપર સરહીદમાં પોતાના નામનો ધર્મ ચલાવ્યો હતો, ને કહે છે કે શાહનદો દારા એ ધર્મમાં હતો. ફેરાન અને વેદને સુચવી નાખી પ્રાણનાથી નામે એક ધર્મ પણ પુરુષોત્તમમાં જાણા-યલો છે. એમજ સત્ નામી, શૂન્યવાદી, શિવનારાયણી, એવા ધણા ધણા પય છે. મહારાષ્ટ્રમાં વિડોબા ઇત્યાદિને બજનારા તુકારામ-બક્ત વગેરે થઈ ગયા છે, તેમનો વૈષ્ણુવમાર્ગ પણ પ્રચલિત છે. છેક દક્ષિણમાં આજા મતમનાતર પ્રવર્ત્યા નથી; પણ વિશિષ્ટાદૈત, દૈત, તથા કેટલાક શૈવ સપ્રદાય, એતો છે; છતાં વેદવિદિત શ્રૌતકર્મ ધણા થાય છે, ને બ્રાહ્મણો ધણું કરી શ્રોત્રીય હોય છે.

આ પ્રમાણે વૈષ્ણુવ સપ્રદાયમાંથી વિસ્તરેલી પંથબલ આપણે જોઈ એવીજ શૈવ સપ્રદાયમાંથી પણ ઉદ્ભવી છે. મૂલ અદ્વૈત દર્શનના શંકરાચાર્યના ચાર મઠ અને દશનામી સંન્યાસી એ આપણે બતાવી ગયા છીએ. તેઓ વાસ્તવિક રીતે કોન મૂર્તિ ઇત્યાદિને માનતાં નથી, પણ મહાધિસ્ય આચાર્યો પોતાની પરંપરામાં શિવલિંગ પૂજવે છે; ને રદ્રાક્ષ, ભસ્મ, ત્રિપુંડ, તથા દંડકમંડલુ, ધારણ કરે છે. સંન્યાસી થવાનો અધિકાર કેવલ બ્રાહ્મણનેજ છે, ને સંન્યાસીઓ

પય ચાલે છે. એમજ કાઈ કરતું પ્રતિપાદન કરવાનું ન છતાં પણ પ્રાચીન સંપ્રતિ સમજવવા (કે કવચિત્ પેટ ભરવાનોજ રસ્તો લેવાવવા) નવા પય ઉઠવાનું કરે છે.

અદ્વૈતવાદી હોય છે, તેથી શંકરાનુયાયી હોય છે; એટલે બ્રાહ્મણ-
માત્ર શૈવ હોવા જોઈએ એમ અનુમાન થાય, પણ વર્તમાન સમ-
યમાં તેમ નથી; શૈવમાર્ગની ગાદી કે તેમના પંથના સ્થાન કશું છે
નહિ, કેવલ ચાર મઠ પ્રસિદ્ધ છે, ને જેટલા સંન્યાસી, તથા ખાખી,
શિવને નમે છે, તે બધા તે ચાર મઠના અનુયાયી ગણાય છે. કેટ-
લાક તો કોઈ મઠ વગેરેને પણ સ્વીકારતા નથી. ગૌરક્ષનાથ તથા
મત્સ્યેન્દ્રનાથ એ યોગીઓના અનુયાયી જે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં કાન-
રજા જોગી છે, તે શૈવ હોય છે, પણ કોઈ મઠને તાણે હોતા નથી.
એમજ શૈવમતના નાગડા સાધુઓની જમાતો પણ સ્વતંત્રજ હોય
છે. જેઓ સંન્યાસ ધર્મથી પણ આગળ વધી સર્વમયતા મેલણ
કરી પરબ્રહ્મના પામ્યો હોય છે તેવા પરમહંસ* પણ કેવલ સ્વતંત્ર
હોય છે. શિવરૂપ પરમયોગી જે સ્મશાનની ખાખમાત્રના વૈભવ-
વાળા છે, તેમના સંપ્રદાયમાં પણ તેવાંજ ખાખમાત્રના વૈભવવાળા
સંન્યાસી, ખાખી, વગેરે હોય છે. પણ એજ શિવમાર્ગને અનુસરી
જંગમેનો સંપ્રદાય પ્રવર્ત્યો છે તે વધારે સુદૃઢ છે. તેઓ શિવલિં-
ગને પૂજે છે, અને સર્વદા શરીર ઉપર પણ રાખે છે, ધણું કરી
કઠે લટકાવે છે. એ બધા લિંગાયત કહેવાય છે; એમનેજ દક્ષિણમાં
વીરશૈવ કહે છે; એ બધા બસવપુરાણ (જે ૧૧ માં શતકમાં ચ-
યેલા બસવે -રમ્યું એમ જનાય છે) ને માને છે. એમાં ત્યાગી તથા
ગૃહસ્થ ઉભય હોય છે. વિરક્ત શૈવો તો ધણા હોય છે; પણ ગૃહસ્થે

*પરમહંસ તેવાજ કુટીચર, બહ્મદક, આદિકોટ પણ છે. એમના જેવો
વેશ કાઢનારા બીજા ધણા શિવમાર્ગને નામે લમે છે: ઉર્વજાહુ, આકાશ
સુખી, નખી, રૂપરસ, સુખરસ, કદાલિંગી, અવધુત ઇત્યાદિ સામાન્યતઃ
બ્રહ્મચારી હોય તેપણુ શૈવજ ગણાય છે.

અગણિત છે. ગૃહસ્થો સિંગપૂજા, તથા ભસ્મ, રદ્રાક્ષ અને ત્રિપુંડ આરથ કરે છે. .

આ ઉપરાંત વામી શાક્ટમાર્ગ પણ પ્રચલિત છે; ૧ તેથી વધારે અધમ, પિશાચાદિને “દેવી” નામથી પૂજનારા શ્વર લોકના પંથ પણ ધણા છે. દક્ષિણ રીતે ચાલતો શક્તિમાર્ગ પણ પ્રસિદ્ધ રીતે બહુચરા, અંબા, કાલિકા, તુલજા, આદિ દેવતા સ્થાનામા પ્રસિદ્ધ છે. જુદા જુદા પંથોની આવી વ્યવસ્થા છે, ને હજુ કેટલા હશે, તથા યશે, તેની આપણને ખબર નથી. સર્વે સંપ્રદાય તથા પંથવાળા પોતપોતાને અનુકૂલ પૂજા, ભૂતિ, ભક્તિ, વ્રત, ઉપોસથ, પુરાણ, પુસ્તક આદિ યોગ્ય લેજે.

આ પ્રમાણે સંપ્રદાય તથા પંથને આપણે ઉપર ઉપરથી જોઈ ગયા. એમાંથી એટલુંજ તત્ત્વ નીકળે છે કે પુરાણોની સ્થૂલ ભાવનાને અનુસરી, અવતાર, ભૂતિ, ઇત્યાદિની ભક્તિ વિસ્તારી નવો ધર્મ પ્રવર્તાવવો. તત્ત્વરૂપ પરમ અદ્વૈતદર્શનથી આ સર્વે ભક્તવાળા જુદા પડી ગયા છે, પણ તે કેવી રીતે જુદા પડી ગયા છે, તથા તેમ પડવામાં પણ તેમને વાસ્તવિક કારણ શું છે, એ આપણને સહજ સમજાય છે. એટલે જે અદ્વૈતદર્શનને પુરાણોએ સ્પષ્ટ કરી આપ્યું છે, તથા ઉપનિષદોએ સ્થિર સ્થાપ્યું છે, તેજ આર્યધર્મનું એક પરમધર્મ રૂપ છે એમ સિદ્ધ સમજશે. ગમે તેટલી ભૂતિ તથા ગમે તેટલા સંપ્રદાય છતાં, અદ્વૈતદર્શનજ સર્વમાન્ય આર્યધર્મ છે; કિંમલુના એનેજ અન્ય દેશીય લોક પણ રૂપાતરે સ્વીકારે છે, તેથી તે સર્વમાન્ય મનુષ્યધર્મ છે. આ વાત ધીમે ધીમે સિદ્ધ થતી જશે.

પ્રકરણ ૯ મું.

ભક્તિ—જ્ઞાન.

ગીતા.

પ્રાચીન અદ્વૈત સિદ્ધાન્ત એજ પરમ સત્ય છે. એનેજ અવધ-
ખીને પુરાણકલ્પનામા આપણે નવીન સગતિ દીધી. એ સગતિનું
પરિપૂર્ણ રહસ્ય સમજાય તો મતમતાતર પેદા થવાનું કારણજ ઉભું
થાય નહિ, પણ તેના સ્પૂલ સ્વરૂપમાત્રને વગગવા જતા સંપ્રદાયો-
દિની ઉત્પત્તિ યદ્ય આવી છે. ધર્મની જે ભદ્રતા થતી આવતી હતી
તેમાં પણ એવો સમય આવેલો હતો કે કેવલ જ્ઞાનમાર્ગ કરતા
ભક્તિપ્રધાન કોઈ માર્ગ વધારે રચિકર અને ધર્મબોધક થઈ શકે.
એટલે ભક્તિપ્રધાન સંપ્રદાય ધર્મોનું થવું એ રીતે પણ આવશ્યક
હતું, સંપ્રદાયોમાથી પંથ થયા તે તો માત્ર સંસ્કૃતનું પ્રાકૃત કરી
જતાવવાનેજ થયા, તેમના સ્થાપનારાઓએ નવીન કાંઈ કર્યું નથી—
અર્થાત્ કોઈ પંથપ્રવર્તકો આચાર્ય થયા નથી. સંપ્રદાયધર્મો આગ-
ળથીજ નવી ધર્મ સંદલનાઓનો પ્રાદુર્ભાવ અટક્યો છે; એટલે તે
પછી જે જે જોનાર છે તે માત્ર પ્રાચીન વાતોનું નવા સસર્ગથી
કેવુ રૂપાતર થયું છે તેજ છે.

અદ્વૈત જ્ઞાનમાર્ગ એજ સર્વધર્મનું રહસ્ય હોય છે, પણ તેમાં
સંપ્રદાયવાળાએ જુદી જુદી વ્યવસ્થા ગોઠવી, ભક્તિનું પ્રાધાન્ય આ-
ણવા પ્રયત્ન કર્યો છે. શુદ્ધજ્ઞાનમાત્રથીજ, બોલવામાત્રથીજ, મુક્તિ
થનાગ નરકાધિકારીઓના ધર્મ કરતા, ગમે તેવો અધરપરાવડ

પણ ભક્તિમાર્ગ સારોજ છે, એમ આપણે પ્રકરણ છઠ્ઠા મા વિવેક કરી બતાવ્યો છે, પણ ભક્તિજ સર્વસ્વ છે ને જ્ઞાન એ એક સાધન છે એમ તો અમે સ્વીકારીશું નહિ ભક્તિનું પ્રાધાન્ય લાવવા માટે તત્ત્વબ્યવસ્થાજ બદલવી પડે, કેમકે નિર્ગુણ અને નિરાકાર અચિત્ત અહાં યદ્યપિ જ્ઞાનગમ્ય રહે, તથાપિ તેને તાદશ ભક્તિભાજન કર્યા માટે તો તેના અચિત્તત્વાદિ લક્ષણ બદલવાજ જોઈએ કોઈ સાકાર, કરપાદાદિમાન, લીલાવિગ્રહાદિયુક્ત, અહાં માનવો જોઈએ. એવો અહાં અનાય એટલે પછી તેને કર્તૃત્વાદિણું સહજેજ આરોપાય, અને તેની ભક્તિરૂપ ધર્મ પ્રાધાન્યપણ પામી શકેજ. સપ્રદાયવાળાએ જો કોઈ પણ કર્મ હોય તો આટલુંજ કર્મ છે પણ વિચારો કે મનોવાગ્મો ચર અહાંનું અહાંત્વ તે સર્વદા અવર્ણ્ય હોવામા છે, કે વર્ણ્ય યદિ કમ્પાદાદિમાન મનુષ્ય થવામા છે, અમે તો એમજ માનીએ કે અહાંનું વર્ણન કરતું, અહાંને સ્વરૂપ આપતું, એજ તે અહાંની નિદા દર્શાવેજ બરાબર છે, 'અહાં જ્યાંથી વર્ણન પામી શક્યું ત્યાંથીજ અહાં મળી ગયું વર્ણનાદિ તે તો પરિ-છેદને છે, પણ અપરિચ્છિન્નત્વજ અહાં તે કેમ વર્ણવી શકાય ? સાકાર નિરાકાર કાંઈ પણ કેમ કહી શકાય ? તેના આપિર્ભાવના વર્ણન થાય ખરા, પણ તેના પોતાના સ્વરૂપસ્વભાવાદિ તો સર્વદા અગમ્યજ રહે ને તેમ રહે તેમાજ તેનું અહાંત્વ સમજાય ત્યારે, અવર્ણ્ય અહાંનો કોઈ એક આવિર્ભૂત અર્થ લઈએ તો તે સાકાર કે ભક્તિપાત્ર હોઈ શકે, ને સપ્રદાયવાળાએ તેમજ કર્મ છે. જે સપ્રદાયમા ચિત્ત અચિત્ત અને ઇશ્વર એમ ત્રણ તરફથી બ્યવસ્થા માની છે તેનેજ જુઓ. અદૈત્ત દર્શનમા સ્પષ્ટિત સમજવતા આપણે કહેલું છે કે અહાંથી ઇશ્વર, પ્રાણ, અને તમ પ્ર-

દાનપ્રકૃતિ (એટલે પંચભૂતાદિ-અચિત્) એ ત્રણ થાયછે, ને પછી કારણ, મુક્તમ, સ્પૂલાદિ સર્ગ વિસ્તરે છે. જે સંપ્રદાયમા ત્રણ તત્ત્વથી વ્યવસ્થા કરી છે, તે સંપ્રદાય આ ત્રણે આગળજ અટક્યો છે, એથી આગળ જઈ શક્યો નથી, જો કે વાસ્તવિક બ્રહ્મ તો એથી આગળજ છે. પરિણેદ યુક્ત સાકાર બ્રહ્મ તે બ્રહ્મ નથી; તે ઇશ્વર હોઈ શકે, પણ બ્રહ્મ નથીજ. વળી ત્યારે ત્રણ તત્ત્વથી વ્યવસ્થા કરી ત્યારે લાધવ પણ ક્યા રહ્યું? તેમ અતુચ્છત્વ પણ ક્યાં? જીવ જગત્ ને ઇશ્વર એમ ત્રણ માનવા કરતા એક બ્રહ્મ માનવામા લાધવ છે, તેમા કોઈ પણ પ્રકારનો વિરોધ ન આવવારૂપ પરમ અતુચ્છત્વ પણ છે. ત્રણ તત્ત્વવાળા કહે છે કે જીવ સર્વદા ઇશ્વરથી ભિન્ન છે, અદ્વૈતવાળા એવું એજ કહે છે, પણ ઇશ્વર એટલે બ્રહ્મ એમ માનતા નથી, પણ ઇશ્વર એ એક મહોટો જીવ એમ માને છે. જીવ અને બ્રહ્મ ઉભયનું એકય કદાપિ પણ જ્યારે સ્વીકારતુંજ નથી ત્યારે અનેક ગુંથવણો ઉભી થાય છે.*

*સ્વતંત્ર ઇશ્વરે જીવ અને જગત્ કરેલાં છે, ત્યારે તે કર્તામાં વેધમ્ય નિષ્કૃત્ય પ્રાપ્ત થશે. અદ્વૈત વાદમાં અનાદિ કર્મ સાપેક્ષત્વને લીધે તેમ થશે નહિ. વળી, ઇશ્વરના અને જીવના ધર્મ તિરોક્ષાવથી ન્યૂન હોય, પણ કેવલ વિસદૃશ કે વિકલ્પ તો છેજ નહિ; ત્યારે જીવનું અને બ્રહ્મનું જે અંશે સાદૃશ્ય છે તેજ અંશ તે ઉભયના એકત્વનો સાધક થશે. જે જે વસ્તુ વચ્ચે કોઈપણ સાદૃશ્ય હોય, તે જે વસ્તુ મૂલમાં એક રૂપજ હોઈ શકે, અને તેમને જે રૂપ સ્થાપનાર કોઈ બ્રાહ્મ ઉપાધિ હોવો જોઈએ, આવો નિયમ છે. ઇશ્વર અને જીવ, તે ઉપાધિનો ભંગ થતા, એકજ થવા નહીએ—છેજ. વળી ઇશ્વર જે સર્વનું ઉપાદાન કારણ તે પોતાનાથી વિવક્ષણું કાર્ય—અત્યંત સિત્ત જીવાદિ-કેમ પેદા કરી શકે? માટે પણ જીવબ્રહ્મનું, તેમજ જગત્નું પણ, એકય સ્વીકારવું આવશ્યક છે. ત્રણને અત્યંત સિત્ત માનીએ તો મોક્ષ કોનો, શામાંથી થવાનો ?

સત્તીજ સત્ થાય, અસત્તી સત્ કે સત્તી અસત્ થાય નહિ, ત્યારે પરમચૈતન્યરૂપ હૃદયમાંથી કેવલ વિલક્ષણ અચિત્ અને કાષ્ઠક વિસદૃશ ચિત્ એ બે કેમ થઈ શકે ? માટે, ઐક્ય સ્વીકારવું એજ પગ્મ રહસ્ય છે. જીવ જગત્ હૃદય સર્વે બ્રહ્મ છે, ને એમ એક છે. ત્રણ પ્રકારે વ્યવસ્થા કરનારનો મત, ભક્તિપ્રધાન હોવા છતાં, આ પ્રમાણે તત્ત્વદર્શનપરત્વે કાષ્ઠક ન્યુન છે; માટે કોઈ સંપ્રદાયવાળા પાછા અદ્વૈતનેજ અવલખેછે, પણ ભક્તિનું પ્રાધાન્ય રાખવા, અદ્વૈત-બ્રહ્મને અન્ય રીતે નિચારે છે. સત્તીજ સત્ થાય એમ તો નિશ્ચયજ છે, એટલે સર્વમય બ્રહ્મથી જીવ જગદાદિ સ્વીકારે છે, પણ બ્રહ્મને આત્મિર્ભાવ તિરેભાવરૂપ લીલાવાળું માને છે. બ્રહ્મ લીલ યુક્ત થયું એટલે તેને સાકારરૂપ કાષ્ઠક અંશે પણ પ્રાપ્ત થયું. અને ભક્તિનું મથાન પણ તે થઈ રહ્યું પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ જોતા તો બ્રહ્મને લીલા કે વગર લીલા ટોઈ પણ રીતે વર્ણનમા ઉતારવું એ બ્રહ્મત્વની હાનિ છે, ને એમ જો વર્ણવવામા આવે તે બ્રહ્મ હોયજ નહિ, એ સિદ્ધાન્ત આપણે વાગંવાર કહી ચુક્યા છીએ, એટલે આ લીલાવાળો સંપ્રદાય પણ, ત્રણ તત્ત્વ વિશિષ્ટ સંપ્રદાય કરતા કિચ્છતર તથા વિશુદ્ધ છતાં, દેવવાદૈત્યી તો સ્પષ્ટ રીતે ઉત્તરોજ છે. એ સંપ્રદાયવાળા દેવવાદૈત્યના અધ્યાસને દૂર છે પણ, અધ્યાસ અચાન માયા પ્રત્યાદિ પરત્વે જો સંગતિ આપણે પ્રકરણ છઠ્ઠામા સમજતી છે-તે બગાળર લક્ષમા હશે, તો એ દોષ દેવલ કપોતકલ્પિતજ લાગશે એટલે નિમ્તાર કરવાની જરૂર નથી.*

*જીવનું પગ્મ સિત્તત્વ એમ સમજવું તેટલોજ અધ્યાસ છે, જે ઉપાધિવશાત્ બ્રહ્મમાં જીવાય થાય છે તે ઉપાધિ કાષ્ઠ ખપુલ્ય નથી, તેમ સર્વમય અવર્ણ્ય બ્રહ્મમાં તે ઉપાધિ સમાયશીજ છે, એટલે સર્વ વાત દેવલ

અદ્વૈત સિદ્ધાન્તમા જટભક્તિનો સમાવેશ થઈ શકતો નથી માટેજ તે સિદ્ધાન્તને અન્યથા ઘટાવી બક્તિનું પ્રાધાન્ય આણવા માટે સપ્રદાયોની પ્રવૃત્તિ થયેલી છે. માણુમોએ, સર્વ સ્થલે, અગમ્ય અને અવર્ણ્ય પરમાર્થને ગમ્ય અને વર્ણ્ય કાઢીમા ઉતારતા તેનું પરમત્વ ગુમાવ્યું છે પર ને અપર બનાવી દીધું છે, સુરને અ-મુગ બનાવી દીધું છે † કૃપમદૂમ્ની પ્રસિદ્ધ લોકોક્તિના જેવું માણુમોએ આ વિષયમા પણ કર્યું છે, કૃપાના દેડકે ને મન મહાસાગર પણ કૃપા જેવડોજ, તેમ માણુસને મન બ્રહ્મ તે પણ એક મહોટામા મહોટા માણુસ જેવડુંજ † † તેને પણ હાથ પગ, ઈન્દ્રિયા, દૈવ, સ્ત્રી, પરિવાર સર્વ ખર, માત્ર ફેર એટલો કે માણુસને નાનું નાનું ને તેને મોટું † માણુસને ખુશામદ ગમે, તેમ તેને પણ પોતાની સ્તુતિ-ભક્તિ-ગમે † આમ અવર્ણ્ય અને અચિત્ય પરબ્રહ્મને માણુસોએ પોતાની મરાબજ

શમળીય છે વિશુદ્ધાદ્વૈત દહેરો કે અનુપાધિ બ્રહ્મને ઉપાધિ આધી આવી, તો તે દોષ ધરાવતો નથી, કેમકે બ્રહ્મનું સર્વમયત્વ કદીએ છીએ, જે સર્વ મયત્વ તો પૂર્વપક્ષને પણ ઘટ્ટજ છે તેમાથી નાના વિસ્તારપરતેજ મન બેદ છે, તો તેમા તો સક્ષીલપરિણામ માનવાથી આત્મકામ, અર્ચિત્ય, બ્રહ્મને સામ, ચિત્ય, મરી પણ પરિણામ નાન્યો તે અવિકૃત માન્યો, ત્યારે સ્વવાક્રેતમા બ્રહ્મના ચિદ્ભાગના વિવત અને જટભાગના પરિણામથી જે વ્યવસ્થા કહી છે તે વરતા શું નહ થયું † † લીલામાન નયમા આણી, લીલાને આધારે, ગોલોમ્મા સખીભાવે સ્થિતિ તેજ મોક્ષ એમ પ્રાદ્ય અડાવે તો તેપણુ પોતાના સિદ્ધાન્તથીજ ખડિન છે, એકે સખ્યપ્રયુક્ત દ્વૈતભાવ મૂલ સિદ્ધાન્તમાજ ઘટ્ટ નથી અર્થાન્ એક વીલા વચમા આણીનેજ આ સિદ્ધાન્ત મૂલ અદ્વૈતથી જુદો પડે છે, બાકી સર્વથા જો છે

† એજ વાત ગાઓ નેતિ નેતિથી સચરે છે

બનારી દઈ કેવલ ભદ્ર કરી નાખ્યું છે; એવી કલ્પિત ચૂર્તિને વૈકુંઠ-
વાસી, ગોલોકાધીશ, પુરુષોત્તમ, અક્ષરાતીત, લક્ષ્મીતારાયણ, પશુપતિ,
શિવ, આદિ નામ આપી સતોષ માન્યો છે. અન્ય દર્મેમાં પણ
છહોવા, ઝીઝસ, બુધિટર, આદિ નામ માણ્યોએ પોતાનાજ પ્રતિ-
બિબને આપી તેને પૂજ્યુ છે, અને ખરા તત્ત્વથી વિમુખ રહ્યા છે.
કેવલ ભક્તિપ્રધાન તત્ત્વવ્યવસ્થા માનવા જતા આત્મ પરિણામ આવે
છે, તેમ અવર્ણ્ય બ્રહ્મને તજી તેના વર્ણ્ય આલિભાવમાત્રનેજ બ્રહ્મ-
રૂપે ભજતા પણ પરબ્રહ્મથી વિમુખ થયા છે

જડભક્તિમાર્ગની નીતિ પણ અવળી થવા બેમે છે. ભક્તિનું
તાત્પર્ય એવું છે કે પરમેશ્વરની ભક્તિ કરવાથી તેનો પ્રસાદ, એટલે
તેની કૃપા, પ્રભાવ, અને તેથી દુરિતનો ક્ષય થઇ મોક્ષ મળે ભક્તિ
કરવાથીજ પ્રસાદપાત્ર થરાતા પાપનો નાશ થઇ જાય, વા કરાય, તે
પણ એક ભક્તિપૂર્વક ઉચ્ચારમાત્રે તેનો નાશ થાય, ને તે પાપનું
દૂર ઈશ્વર આપેજ નહિ જ્યારે ઈશ્વર આવેા વ્યવહાર કરે ત્યારે તે
ઈશ્વરના પ્રતિનિધિરૂપ આચાર્યો પણ તેમજ કરે, અને પોતેજ ભક્તો
પાસેથી ભક્તિરૂપ ‘એવા’ પામી તેમને સ્વપ્રસાદમાત્રથીજ તારે, એમાં
શુ આશ્ચર્ય ! ભક્તોપણ ગુરુપ્રસાદથીજ તરનામા શ્રદ્ધા બાધી, મયા-
રુચિ આચારવિચાર ગમે, અને ગુરુપ્રસાદ આગળ સ્વેષાન્વિતનો
દસાસ નિવેદન કરી ‘મેના’ આચરે એટલે સર્વદા પુણ્યપાત્ર અને
સ્વર્ગાધિકારીજ રહ્યા કરે ! આની વાણીઆશાહી જમે ઉધારની નીતિ
પપુપ્પપરતે ભક્તિમાર્ગને લીધે વિસ્તારે છે,* અને ભક્તોને કેવલ

*આપણા દેશકર્તા યુરોપજવા ક્રિસ્તીયન દેશમાં આ નીતિ ખુબ
વિસ્તરેલી હતી. ત્યાંના ઈશ્વરપ્રતિનિધિરૂપ ‘પોપ’ કોઇપણ ભક્તને યોગ-
દન રૂપીઆથી સ્વર્ગ ખરીદી આપી શકતા, મહાઅપરાધથી ઈશ્વરી માફી

સ્વચ્છંદી બનાવે છે. વળી, પોતાના ધર્મ પ્રમાણે વર્તનારનેજ ઈશ્વર-
પ્રસાદ મળી શકે, અને બીજા તો એ પ્રસાદ વિનાના રહી નરકમાંજ
જાય એમ પણ એવા અંધભક્તો માની બેસે છે, ને વિનાકારણ ક્રોશ
ઉત્પન્ન કરી, ધર્મને નામે કકાશ વિસ્તારે છે. દિશ્ચીઅન ધર્મમાં આ
પ્રસાદની ગરબડ અતિશય દેવાયલી છે. આપણામાં પણ સંપ્રદાયનો
અન્યોન્યમાં દ્વેષ થોડો નથી, તેમ સત્સંગી, કસંગી, એવા નામ પણ
તે તે સંપ્રદાયવાળા ગોઠવવાને ચુક્યા નથી. જરાજે માણસોએ બ્રહ્મ
પણ માણસ રૂપજ ક'પ્યો ત્યારે તેન મા પાપ પુણ્યનો જમે ઉધાર
હીસાન કરવાની, પ્રસાદની, બધી વ્યવસ્થા સંભરી. અવો મહામનુષ્ય-
રૂપ બ્રહ્મ દર બેસી જીવોની ભક્તિ પામે; ને તેમાં, જીવ સર્વદા એક
એકથી, તથા ઈશ્વર પોતાથી, જુદાજુદા, એટલે અન્યોન્યના
ગમે તેવા કલહ દ્વેષ દ્રોહાદિ આહરી, ગ્વામીને રાજી કરે, તો સર્વ
સરે । । આવી કેવલ ઉધી નીતિ ભક્તિમાર્ગ અને તેના પ્રણેતા-
મહામનુષ્યરૂપ પરબ્રહ્મથી વિસ્તરે છે, ને જગત્પત્ની અનવસ્થિતિનું નિ-
દાન છે. ભક્તિપ્રધાન આચારવાળા માણસ સ્વચ્છંદી, સ્વાર્થી, દ્વેષી,
નીવડે છે એટલું નહિ, પણ તેમનાથી દશેા પુરુષાર્થ પણ નીપજી
શકતો નથી. પારદાના ઉપર જેનો આદ્ય છે, પરપ્રસાદથી જેનું
શ્રેય છે, ગુરુ એજ જેનું શરણ છે, તેવા ભક્તો કયો સુમાર્ગ સાધ

મેજરી આપી શકતા, અરે ! એ સાર સનદ લખી આપી શકતા । । આજે
પણ 'ક્લેશન' આદિ વ્યવસ્થાઓ, એજ રૂપાતરે ચાલુજ છે

૧ સામાન્ય ઉદાહરણ તપાસો વ્યાપારમાં કે નોકરીમાં ગમે તેવું
અવળું સવળું ગોઠવી દ્રવ્યોપાર્જન કરી, તેનો દશારા બ્રહ્મભોજનમાં કે
ગુરુસેવામાં વાપરવાથી પાપ જાય એ વિચાર જે પ્રત્યક્ષ છે તે કેવો દુષ્ટ
છે, ને કાણે પ્રવર્તીવ્યો છે ? જડભક્તિનેજ ગુનેગાર ગણવી પડશે.

વાના છે !! ત્યારે જુઓ, જડ ભક્તિ માર્ગને લીધે પ્રસાદનો વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે, ને તેથી નીતિ સર્વ પ્રકારે બગડે છે—સ્વર્થ વધે છે, પાપ પુણ્યનો જમે ઉધારી હીસાળ થઈ બેસે છે, સ્વચ્છંદાચાર પ્રવર્તે છે, દ્વેષ ઉડે છે, નિઃસત્ત્વતા પ્રાપ્ત થાય છે—એટલુંજ નહિ પણ પરમ અવસ્થા અક્ષરે પશુ બ્રહ્મ કરી નાખી બ્રહ્મતત્ત્વથી વિમુખ થઈ જવાય છે !!

આથી ઉલટી રીતે હવે અદૈતવાદના કર્મમાર્ગને તપાસો. કર્મથી કરીને જીવમાત્રે કેવલ્ય મહાશુ કરવું એજ મોક્ષ. જ્ઞાન એજ કેવલ્ય અર્થાત્ કંઠમણિન્યારે કેવલ્યસ્થિતિ. જ્ઞાન તે કર્મરૂપજ છે; ભક્તિપણુ તેનોજ એક દેશ છે, કર્મથી જ્ઞાન થાય છે ને તે થાય ત્યારે કેવલ્ય અપરોક્ષ અનુભવાય છે. કર્મ એટલે યજ્ઞયાગાદિ કે દેવ-દર્શનાદિ કે ભક્તિજ તે નહિ, પણ કર્મ એટલે કામમાત્ર;—ખાલું, પીવું, ફરવું, બોલવું, વિચારવું, શ્વાસ લેવો, આંખ મોચવી, સર્વ. જેવું કર્મ તેવું ફલ-જેવું કારણ તેવું કાર્ય; નહિ જમે કે નહિ ઉધાર. જે કારણ ઉત્પન્ન થયું તેનું કાર્ય ચલાવુંજ, સારાનું સાઈ ને નકારાનું ન-કાઠું એકવાર નકાઈ કરીને પછી સાઈ કરો—કોઈનું ગણું કાપીને પછી દશાંશ મંદિરમાં ભરો—તો તેથી પૂર્વનું નકાઈ કારણ ફલ આપ્યા વિના રહેનાર નથી. જ્યારે આમ નથી, ત્યારે કોઈનો પ્રસાદ પામી મોક્ષ સાંધવાની, કે પાપથી મુક્ત થઈ જવાની, વાતજ ક્યા રહી ? પોતેજ પોતાના કર્મના સર્વોશે જવાબદાર છે, માટે પોતાનાંજ કર્મોથી, જેવી ગતિ સાધવી હોય તેવી સધારો. બધાને ઠગી શકાશે પણ કર્મના નિયમને કોઈપણ રીતે ઠગી શકાનાર નથી. સ્વમમાં કરેલું કર્મ પણ ફલ આપ્યા વિના રહેનાંજ નથી. આમ સ્વપરાક્રમ . . .

પુરુષાર્થ કયો એટલે જરાપણ અનાચારનો અવકાશ નહોતો નહિ. વળી, જીવજંતુ પરમ ઐશ્વર્ય, એટલે જીવોને અન્યોન્મત્તા પણ કેવલ આત્મભાવજ થયો, એમ થયું ત્યારે દેવ સ્વાર્થ, કલહ, ક્રોધ હોઈ શકે ? ધર્મવિરોધ પણ ન / સંભવે. અર્થાત્ સ્વપરાક્રમે ઉપાર્જિત શુભકર્મથીજ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતા જીવજંતુ સિદ્ધ જણાય ન મોક્ષ. એ સગતિને અ લખનાર પરાક્રમી, પદોપકારી, નિ સ્વાર્થી, પ્રેમી, અને શુદ્ધાચારી નીવડે, એટલુંજ નહિ પણ પરબ્રહ્મ જે રૂપે હોઈ શકે તેજ રૂપે તેને જ્ઞાનભાવથી અનુભવી પણ શકે કર્મ—જ્ઞાન એ સગતિ આમ, ભક્તિ—પ્રસાદ એ સગતિ જરૂરતા યોગ્યતર સમજાશે. ત્યારે શુભક્રિત અને કર્મ ઉભય સર્વદા નિરુદ્ધજ છે ? આ શક્ય સમાધાન યથાર્થ રીતે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં કરેલું છે, ને એ લઘુઅથ એટલાજ માટે સર્વ શાસ્ત્રના સારરૂપ, સર્વ ધર્મના તરતર રૂપ, સર્વ માન્ય, સર્વપૂજ્ય છે. ભગવદ્ગીતા મહાભગવતના એક પવનો વિભાગ છે, અને કૃષ્ણાર્જુન સંવાદરૂપ છે, છતાં એકપણ ધર્મરહસ્ય એવું નથી—વેદ, ઉપનિષદ, તત્ત્વ, મન, યોગ, સર્વ શાસ્ત્રના એક પણ એવું તરત નથી—કે જે એમાંથી નીકળે નહિ. એટલાજ માટે એ અથને ગમે તેવા વિરૂદ્ધ વિરૂદ્ધ સપ્રદાયવાદી પણ પ્રમાણ મને છે, સાકાર, નિરાકાર, દેવ, અદેવ, સર્વને એ માન્ય છે, અરે, છેદ ક્રિશ્ચીઅન ધર્મવાળાને પણ એ તત્ત્વઅથની એની ? મણ્ડીપતા લાગી છે કે કેટલાકે તેને પોતાનોજ કરી લેવા પ્રયત્ન કર્યો છે, એ અથના ૧૮ અધ્યાયના

*દાકતર લોરિન્ડર જેને બહુ મહેનત કરી એક અથ લખ્યો છે તેને એમજ સંખીત કરવા મયન હતું છે કે ગીતા છે તે બાઈબલ ઉપરપીર ના થયો છે, ને બધી કૃષ્ણની વાતજ દાઈસરની વાતજ રૂપાવર છે—કૃષ્ણ

ત્રણ વિભાગ કરી શકાય, ને તેમાં તત્ત્વ, એટલે પરમાર્થ, (બ્રહ્મ) તું. રાષ્ટ્ર, એટલે તેમાં ભિન્ન ને અર્થ (જીવ) મનાય છે તેનું, અને તે એના સંજ્ઞાંધ વિશેનું વિવેચન અનુક્રમે કરેલું છે, એમ, કહી શકાય. વળી, એ ત્રણ વિભાગમાં આ ત્રણ, વધવાના, વિચાર ઉપરાત, જ્ઞાન યોગાદિ, ભક્તિ, અને તે એના વિવેક, એ ત્રણ વિષય પણ અનુક્રમે તપાસેલા છે. મધ્યાપ ગીતાવાક્યોથી, આપણે જે જે, સિદ્ધાન્તો આ પ્રકરણમાં નક્કી કર્યા છે તેને સમર્થન કરી શકવું સરલ સંપ્રતિક્ષ અને પ્રસિદ્ધ છે, ને તેથીજ આ પ્રકરણનું મથાણું ગીતા એમ બાંધ્યું છે, પણ પ્રતિસિદ્ધાન્તમાટે ગીતાજ્ઞના વાક્યોને અવલોકવાનો આ પ્રસંગ નથી, એટલે એ લઘુમંથની અપૂર્વ મહત્તામાત્ર સૂચરીનેજ અટકવું પડે છે. આપણો પ્રાસંગિક વિષય ભક્તિ અને કર્મ અથવા ભક્તિ અને જ્ઞાનની એકતા કેવી રીતે છે તે જોવાનાટેનોજ છે.

આ લેખનું બધારણ કેવલ શ્રુતિ વચનો ઉપર પ્રથમથીજ રાખવામાં આવ્યું નથી પણ યુક્તિ ઉપર વધારે રાખવામાં આવ્યું છે, એટલે વાચનારને એકલા ગીતાવાક્યોથીજ ભક્તિજ્ઞાનની એકતા જાણીએ તો પૂર્ણ સંતોષ થાય નહિ. પણ યુક્તિ તો પ્રસિદ્ધજ છે કે

કાદૃષ્ટ એ નામ, પણ મળતા આવે, છે । । દા. ગોદૃષ્ટકર, દા બંડારકર વગેરેએ સાબીત કર્યું છે, કે પતંજલિન્યાયકરણ બાપ્યકાર-તેજ કાદૃષ્ટની પૂર્વે યદ્ય ગયા છે, ને તેમના બાપ્યમાદૃષ્ટનું નામ આવે છે (કંસવધમાચરે) તો કાદૃષ્ટ ઉપરથી દૃષ્ટ થવાનો સંભવજ ક્યાં । । આથી પણ આગળ જઈ એક યુરોપીઅન વિદ્વાને (જેકોલીએટ ?) એમ પણ અદાબુ છે કે ગીતાવેદાદિ ઉપરથીજ બાઈબલ થયું છે, । ધર્મોત્પત્તિવિષે, પ્રથમ જ્ઞાન કોને ઘટે છે, ને બધી દુનીયાને ધર્મોપદેશ કોણે કર્યો છે તે પ્રકરણ ૧૦-૧૧માં સમજાશે.

• એ સંબંધે ગીતાજ્ઞનું જીવું બાપ્ય રહસ્યાદિસહિત । મારા તરફથી આજ્ઞા છે, તે જોવું ગીતાજ્ઞની આવી, ભક્તિજ્ઞાનૈક્ય, પ્રેરવાની ખુબીથીજ, તે સર્વ ધર્મની એકતા કરવાના પરમ સાધન રૂપરૂપ છે.

બક્તિ, જાણ્યા વિના કેમ થાય ? ને જે જાણ્યું હોય તે નિરંતર
 બળાય નહિ તો જાણ્યુંપણ કેમ કહેવાય ? જાણ્યું તે બળ્યું, ને બળ્યું
 તે જાણ્યું એજ રહસ્ય છે, ને તે માટેજ અમે આરભે જડબક્તિ એ
 નામ જ્ઞાનની વિરુદ્ધ બક્તિને આપ્યું છે, બાકી બક્તિજ્ઞાન જીભય
 એકજ હોવા જોઈએ, ને છે. સાખ્ય એટલે જ્ઞાન અને યોગ એટલે
 બહ્યાદિ તે બે એકજ જાણનારો ખરૂં જાણે છે, એમ કૃષ્ણે વારંવાર
 પાંચમા અધ્યાયમા કહ્યું છે. વળી એજ અધ્યાયમા અપુનરાવૃત્તિરૂપ
 મોક્ષ પણ જ્ઞાનનિર્મૂલકલ્પનેજ કહ્યો છે, છેવટ ધણી પ્રકારના ભક્તો
 ગણાવતા જ્ઞાનીનેજ સંપ્રિશેષ પોતારૂપ કહ્યો છે. નવમા અધ્યાયમા
 બક્તિમાત્રનું જ પ્રાધાન્ય શ્રીકૃષ્ણે વર્ણવ્યું છે, પણ ત્યાંએ કેવી પરમ
 યુક્તિ કરી છે તે વિચારો. પોતે સર્વભૂતમા છે, સર્વ પોતારૂપ જ છે,
 એમ બતાવીને પછી ' જે જે કરે તે મને અર્પણ કરીને કર ' એવો
 બોધ, નિષ્કામ કર્મમાર્ગ યોજવા ઉપદેશી, જ્ઞાનરૂપ બક્તિ પ્રેરી છે.
 દશમા અધ્યાયમા પણ સતતયુક્ત અને પ્રીતિપૂર્વક ભજતા ભક્તોને,
 કુ બુદ્ધિ (જ્ઞાન) આપુછું જેથી તેઓ મને પામે છે એમ કહી જ્ઞાન-
 સાયે બક્તિનું રહસ્ય જોડ્યું છે, અને અર્જુનપાસેજ એકાદશમા
 ચેત્તાવેદ્ય અને પરધામ અર્થાત્ જીવ, જગત્, બ્રહ્મ, ત્રણે તમેજ છો,
 અદ્વૈત છો, એમ સ્પષ્ટ કહી બતાવરાવ્યું છે. દ્વાદશમા પણ ભક્તના
 લક્ષણ ગણાવતા સતોષ, સતતયોગ, યતાત્મત્વ, દંડનિશ્ચયત્વ, સર્વ-
 મયત્વ, આદિ લક્ષણો સ્ફુટ કરી જ્ઞાનરૂપતાજ વર્ણવી છે, ને આવી
 જ્ઞાનમય બક્તિથી, કે એવા બક્તિમય જ્ઞાનથી, દૈવી સંપત્તિરૂપ બુદ્ધિથી
 મોક્ષ બતાવતા અષ્ટાદશમા નિશ્ચય કર્યો છે કે જે પ્રસન્નાત્મ અને
 બ્રહ્મભૂત છે તેજ મારી પરમ બક્તિ પામેલો છે. એમજ પુરાણોમા
 મુખ્ય જે શ્રીમદ્ભાગવત તેને પણ જોઈએ તો એકાદશ સ્કંધમા પરમ
 ભાગવત કોણુ તે બતાવતા કેવલ જ્ઞાનમય બક્તિની સ્તુતિ કરી છે, ને
 એજ સ્કંધના ૧૯ માં અધ્યાયમા તો સ્પષ્ટરીતે જ્ઞાનનેજ મુખ્યતા

આપી છે. આટલું જ નથી પણ સખીભાવ, ગોષ્ઠોદવાસ, વૈકુંઠસ્થિતિ, ઈત્યાદિ કશું પણ આ પરમરહસ્ય રક્ષમા શ્રીકૃષ્ણે પોતાના ભક્ત ઉદ્ધવને પર - મોક્ષમાર્ગ બોધતી વખતે પણ દર્શું નથી. સં- પ્રદાયવાળા પણ શું કરે છે ? નવધા ભક્તિ બતાવ્યા છતાં પણ દશમી પ્રેમલક્ષણા બતાવે છે, તે કેવલ જ્ઞાનરૂપ જ એમ આપણે પ્રશ્ન કરી શકી શકી આવ્યા છીએ. આતુંજ પરમરહસ્ય છે અને “સાધ્ય- યોગને બાલકોન બિન્ન ગણે છે, પડિતો તો ગણતા નથી” છતાં, કોઈને ભક્તિમાત્રને જ મુખ્ય દર્શાવી, બાકીને સાકારત્વ આરોપી, ધર્મ- બ્રહ્મા વિસ્તારવી હોય તો બસે વિસ્તારે. જે કર્મમાર્ગે જનાર જાની છે તેજ અમારી દ્રષ્ટિએ તો ખરો ભક્ત છે, જે પ્રેમલક્ષણા રૂપ આત્મવત્ સર્વમયતામા લીન ભક્ત તેજ ખરો જાની છે. અદ્વૈતવાળા સપ્રદાયવાળાને, ને સપ્રદાયવાળા અદ્વૈતવાળાને, વિનાકારણ વિગ્રહ માને છે તત્ત્વદ્રષ્ટિએ વિચારતા સત્ય શું છે તે સહજમા જણાઈ શકે છે. કર્મ કર્મ ને કર્મ એજ શુદ્ધ માર્ગ છે, પણ તેમા નિષ્કા- મતા હોતી એજ રહસ્ય છે. બાકી કર્મસંન્યાસ સંભવતોજ નથી, છેજ નહિ. કર્મનો અર્થ કાર્યમાત્ર એતો સ્વીકૃતજ છે, એટલે ક- ર્મસંન્યાસી, શું ખાતો નથી, પીતો નથી, ફરતો નથી, શું કરતો નથી ? પણ ‘ નિષ્કામતા ’ એટલામાજ ખરા સંન્યાસનો સમાવેશ છે. અજગરવૃત્તિ ધારણ કરી, પોતાને માથેથી તમામ જગતમાદારી કાઢી નાખી રખડતા પ્રવૃં; કે અમે તો જાની થઈ ગયા છીએ એમ બોલી પોતાની ફરજો અદા કરવામા પગલ પાવું; કે આત્મજ્ઞાનનું ડોંગ કરી ઇન્દ્રિયો ઇન્દ્રિયોના ભોગ ક- રે તેમા શો દોષ એમ બોલી સ્વચ્છંદાચારી થવું, એ કેવલ સ્વાર્થ બુદ્ધિ છે, મિથ્યાચાર છે, ને નરકનોજ માર્ગ છે, કેવલ પોતાઉપરજ

વળગી રહેલા જીવને જ્યારે પરિપૂર્ણ સંભાળ તથા જવાબદારી રાખવી
 પડે છે તો જે આત્મવત્ત્વ સર્વ એવો મહાજીવ-બ્રહ્મ-રૂપ છે તે સંન્યા-
 સીની જવાબદારી કેટલી હોવી ઘટે! ભક્તિમાર્ગનું રહસ્ય ન સમજવાથી
 જે અનાયાર ઉભો થાય છે, તેવોજ ભંચકર અનાયાર કર્મમાર્ગનું રહસ્ય
 ન સમજવાથી થઈ શકે છે, માટે યદ્યપિ કર્મમાર્ગજ ઈષ્ટ છે, વાસ્તવિક
 છે, તથાપિ તેને યથાર્થ સમજી વિવેક કરવાની જરૂર છે; નિષ્કામતા
 એજ સંન્યાસનું ને જ્ઞાનનું તેમજ પરાભક્તિનું રહસ્ય છે, ને એમ ઉ-
 ભય એકજ છે. આ પ્રમાણે ભક્તિ અને જ્ઞાનની એકતા કરી લઈ
 ધર્મરૂપ ધરાડવો અને ખરો આત્મભાવ વિસ્તારવો*
 આવી રીતે યોજના કરી લેતાં સંપ્રદાયધર્મોની ખામી આપ-
 નું સંહન માં દૃષ્ટિગોચર થઈ શકશે. બ્રહ્મસ્વરૂપને હીનત્વ લગાડવાના
 દોષ ઉપરાત, એકલી જડભક્તિનેજ પ્રધાનત્વ આપી કેવલ ઉદ્યોગમાર્ગ
 ઉભો કરવામાં આવે છે. અદ્વૈતવાદ પ્રમાણે એમાંનો એક પણ દોષ
 આવી શકતો નથી. વળી જેમ અદ્વૈતના મિથ્યાચારી અનુયાયીઓથી
 બોલવામાનમાં જ્ઞાની થઈ પડવાનો, વામાચાર પ્રસર્યો છે, તેમ
 ભક્તિમાર્ગના પણ મિથ્યાચારી ભાવકઓથી વામાચાર વિસ્તર્યો છે;
 છતાં ઉભયપક્ષના મૂલ સિદ્ધાન્તોનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરનારને ઉભ-
 યનો વિરોધ, લેશ પણ જણાશે નહિ. ભક્તિમાર્ગ એજ જ્ઞાનરૂપે સ-
 મજ્જશે; જ્ઞાનમાર્ગ એજ ભક્તિરૂપે સમજશે, અને વચમાં સાકારબ્રહ્મ
 પ્રતિપાદન કરવાની ગરબડ એક અવાંતર પગથીચારૂપે જણાઈ સાર્થ
 લાગશે. ધર્મતત્ત્વ તપાસતાં એજ ઉદ્દેશ લક્ષમાં રાખવાનો છે, કે જે
 તે રીતે સર્વ ધર્મની એકતા સંકલ્પ તેમ કરવું, બધા ધર્મ એકજ
 અરાવ્યબ્રહ્મના રૂપાંતર છે, ને તેથી કોઈ કોઈને દ્રવ્ય નથી.

પ્રકરણ, ૧૦.

પાશ્ચાત્ય તત્ત્વદર્શિ.

સુધારો—સમાજ.

પ્રકરણ સાતમાને આરભે જે ત્રણ સમયવિભાગ આપણે કરી આવ્યા છીએ, તેમાના બે સમયપરત્વે તત્ત્વવિચાર અથવા ધર્મને રૂપાતર ગ્રહણ કરતો આપણે અવયોકર્યો. પ્રાચીન ઔપનિષદ વેદાન્ત દર્શનને અનુસરી પુરાણોમા સર્વમાન્ય દેવભાષાદ્વારા સત્ય સિદ્ધાન્તોને સકલી રાખનાનો સૂક્ષ્મ પ્રયત્ન થયેલો છે, એના સ્થૂળરૂપને અનુસરી, સમયાનુસાર, ભક્તિનું પ્રાધાન્ય સ્થાપવા સપ્રદાયોની પ્રવૃત્તિ છે, તથા તેજ પ્રાચીન અર્વાચીન સંગતિએને ભાષાન્તરદ્વારા સ્પષ્ટ કરવા પદ-ધર્મનો પ્રવાહ છે. આપણામા વર્તમાન સમયે જે ધર્મ ચાલે છે, તે પ્રાયશઃસપ્રદાય અને પંથ એ બેનોજ છે, પણ તેમા 'સુધારો'નું નામ આપણને વારંવાર ઠાને પડે છે, ને તેની પ્રવૃત્તિ એ સંપ્રદાય, તથા એ પંથ, એ ઉભયની સામે હોય છે. આ સુધારો શુ છે, કયાથી આવ્યો છે, ઇત્યાદિ વિચારવાનું છે; ને એના ઘોષમા ફેટલી સત્યતા છે તે નિશ્ચય કરવાનો છે. જે તૃતીય સમય આપણે આર્ષદેશના રાજ-કીય ઇતિહાસપરત્વે કરાવ્યો છે, તે સમયમા સુધારો જન્મ પામ્યો છે. ઇસની સનના પંદરમા શનકની આખરથી જ્યારે યુરોપીય લોકો વ્યાપારાર્થે અત્રે આવવા લાગ્યા ત્યારથી થોડી ઘણી એ સુધારાની શરૂઆત થઈ છે. આપણા દેશ ઉપર અનેક રાજ્યચક્ર ફરી રહ્યા હતાઃ મુસલમાનો, મરાઠાઓ, અફઘાનો, વેંગેરના ગરબડાટમાથી હજુ દે-શીઓ પરવાર્યા ન હતા, એટલામા આ પાશ્ચાત્ય વ્યાપારરૂપ થોડાએ

તેમના ઉપર છાપો માર્યો હતો. પ્રાચીન 'ધર્મચિંતારને' યેશવાઇના સમયમા કાઠક ઉત્તેજન મળ્યું છે ખરું; પણ જે સવમાન્ય અદ્વૈતરૂપ તત્ત્વદર્શન હતું તેનું રહસ્ય છેક નિરાધાર થઇ પડ્યું હતું; અને સ-પ્રદાય પંથાદિમાં પણ આચાર્યો અને ગુરુઓની સ્વાર્થી અનીતિને લીધે એવો અનાચાર વધી પડ્યો હતો કે 'કોઈ તત્ત્વશોધક, એ સ-પ્રદાયાદિનું બાહ્યરૂપ જોતા, આર્યધર્મની પ્રાચીનકાલથી ગણાતી સર્વ-માન્ય મહત્તાને પણ ઘણી તુ-છ તથા વહેમરૂપ માન્યાવિના રહે નહિ. આવા સમયમા જ્યારે વિચારવાનું મનુષ્યોના હાથમાં બીજી તરફથી વિચારવાના વધારે સારા સાધન મળી આવે, ત્યારે પોતાની જે વાત તે બંધી ખરાબ, કુધારારૂપ, ગ્રામ્ય પશુરૂપ, લાગે એમાં નવાઈ પણ શાની ?

સુધારો આવી અગ્ર્યવસ્થામાથીજ જન્મ પામ્યો છે એ સુધારાને ઉત્પન્ન કરવાના સાધન પૂરા પાડનાર પાશ્ચાત્ય લોકોજ છે, એ-ટલે તેમનો ઘોડો ઇતિહાસ પણ જાણવાની આવશ્યકતા છે. અન્યતઃ 'મે' તે વિશે કાઠક વિવેચન કરેલું છે: 'અત્રે સારમાત્રજ કહીએ. જ્યારે આર્યવર્તમા વેદ અને દર્શનનો કાવ્ય પ્રવર્તતો હતો ત્યારે તે જનને હાલ આપણે યુરોપીય દેશો કહીએ છીએ તે દેશોની હંપાતી પણ હતી નહિ. ખાદીઆ, આસિરિઆ, બાબીલન, મીસર, ઇત્યાદિ પ્રાચીન, રાજ્યોનો સંગમ આર્ય દર્શનનો સમકાલીન છે, અને ગ્રીસ, ઇરાન, રોમ એ રાજ્યો તે પછી ચતા, ઇસવી સનને આરંભે બધી પાશ્ચાત્ય ભૂમિ રોમના સાર્વભૌમત્વમા આવેલી છે. એ સાર્વભૌમ-ત્વનો ઇસવી સનના ઢિતીય તૃતીય શતકમા ભગ થયો છે, અને

અર્વાચીન યુરોપીય દેશોનો તે વખતથી કાંઈ પાસો ન ખાસો છે
 ક્રિસ્ચીઅન ધર્મ આ વખતે જેસાનેમમા જન્મ પામી નુકેલોજ હતો
 એટલે રોમનું ગભ્ય, જે બાગી તૂટી અવસ્થામાં પણ લગભગ હતરી
 સનના બાગ તેર શતક સુધી ચાલ્યું, તેમાં પ્રવર્ત્યો અને મીસર તથા
 ઓસની પ્રાચીન ધર્મભાવનાઓમાં સેજબેજ યર્ષ, રોમદ્વારા આખા
 યુરોપમાં પ્રસર્યો પ્રાચીન રાજ્યો-ખાદીઆ, આસિરિઆ, મીસર,
 ઓસ, રોમ એ બધા કેવલ ચૈતન્યવાદ, અર્થાત્ આપણા વેદોપનિષ
 દાદિ તથા યોગાદિમાં પ્રતિપાદન કરેલો માર્ગ, સર્વથા સીમરતા એ
 વાત આપણે જે ધર્મસંગતિઓ આગળે સુધી તપાસી આવ્યા છીએ
 તેમાંથી સહજ સમજાય તેમજ છે વિદ્યા કલા ઇત્યાદિમાં પણ પ્રા-
 ચીન સમયે જે પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યા હતા તેની સૂચના આપણે પ્ર-
 કૃષ્ટ પાત્રમાને આરભે, અનેકજાન્ડિયાના પુસ્તકાલયોદિનો વિચાર
 કરતાં, કરી ચુક્યા છીએ ત્યારે સમજવું સહજ છે કે જ્યાંસુધી પ્રા-
 ચીન સંગતિઓને અનુસરીને ક્રિસ્ચીઅન ધર્મ પ્રવર્ત્યો ત્ય સુધી તે
 તેમાં પણ ચૈતન્યવાદનું પ્રમુખ રહ્યું જ-એટલે સુધી કે ખાદમલના ધ-
 ર્મવચનથી વિરુદ્ધવાત પ્રસિદ્ધ કરનારને નિરતર મોતનેજ શરણ થતું
 પડતું એક તરફ આમ હતું તેવામાજ, એટલે ઇસવી સનના છતાત
 ચત્રકથી તે આઠ દશ શતક સુધીમાં, બીજી તરફ ઇસ્લામધર્મનું આ-
 બિસ્તાનમાં પ્રમુખ વધતા બમદાદમાં ખલીફી ઉભી થઈ અને પેગ-
 બરના પ્રતિનિધિ રૂપ ખલીફાના અનુની અનુયાયીઓએ પાશ્ચાત્ય દે-
 શોમાં પ્રજા પોતાની કતલ સારીરીતે ચલાવી છેક ફ્રાન્સમાં પારિસ ॥
 આપાસુધી તેઓ જઈ પહોંચ્યા એક તરફથી ક્રાઇસ્ટના પ્રતિનિધિરૂપ
 પોપ, અને બીજી તરફથી પેગબરના પ્રતિનિધિરૂપ ખલીફ બન્નેએ

મળી પાશ્ચાત્ય દેશોમાં વિદ્યાકલ્પા શોધ ઇત્યાદિના નાશ કરી નાખ્યો*, અને યુરોપમાં અધિકાર વર્તી રહ્યો. આ અંધ સમય પણ હતો તો ચૈતન્યવાદમય—નાના પ્રકારના આધ્યાત્મિક વિચાર અદ્ભુત યોગ ચમત્કાર, ઇત્યાદિ તે સમયમાં સારી પેઠે અનુભવાતા. એજ સમયમાં “ક્રુઝેડ” નામે ધર્મયુદ્ધ માટે રાષ્ટ્રાત્મક યોદ્ધાઓ પોતાની ધર્મભૂમિ પાલેસ્તાઇનને મુસલમાનો પામેથી છોડાવવા એશિયામાં આવવું લાગ્યા—અને એ વખતથી વ્યાપારાદિ સંબંધે છુનોઆ વેનીસ પોર્તુગાલ ઇત્યાદિ દેશોના હિંદુસ્તાન સાથે સંબંધ બધાયો. આર્ષ દેશોના વ્યાપાર મુલથીજ—વેદકાલથીજ—ખાલીઆ, મીસર, મીસ સર્વ સાથે હતો, પણ અર્વાચીન સમયમાં—એટલે કે મુસલમાનોથી પરાજિત થઈ પરાધીન થઈ પડ્યા પછી—પાશ્ચાત્ય દેશો સાથે આ સંબંધ પ્રથમજ થયો. એ અંધસમય યુરોપમાં બહુ વખત સુધી ટક્યો, પણ તેમાં પૂર્વના એટલે એશિયાના વિચાર આચાર પ્રવેશ કરવા લાગ્યા; અને આશરે પંદરમાં શતકના મધ્યમાં એ અંધ સમયનો અંત આવના વેળા આવી. કોન્સ્ટાન્ટીનોપલનું રાજ્ય (રોમના રાજ્યની શાખા હતી) ભાગ્યું; અને ત્યાંના પુસ્તક બંકાર લૂટાઈ જવાથી, આખો યુરોપ તત્ત્વવિચારાદિમાં નિમગ્ન થઈ ગયો. વ્યાપારાદિ ઉન્નતિ તો વૃદ્ધિ પામતીજ હતી, યુદ્ધકલા ખુબ કેળાતી હતી; અર્થાત્ દારૂગેળા, સમુદ્રયાનના સાધન, છાપવાની કલા, ઇત્યાદિના શોધ થયા હતા—અમેરિકાખંડપણ નાવિકોના સાહસિક સમુદ્રમથનના રત્નરૂપે હાથ લાગ્યો હતો. પાશ્ચાત્ય દેશની ભૂમિ તથા હવાજ બહુ વિલક્ષણ છે—ભૂમિ કષ્ટસાધ્ય છે, હવા શીત છે—અર્થાત્ ત્યાંના લોકોને અંગ-શક્તિ તથા ઉત્સાહ વધારે છે, ને તેની તેમને ભૂમિને સાધવામાંજે જરૂર પણ છે. એટલે કે એ દેશમાં ચૈતન્યવાદપરાયણ વિચાર લાખો

અમત ટકે એવું બંધારણ નથી; જડવાદપરાયણ વિચારોના પ્રાધાન્ય પામે એમ છે—તેનો જ હવે ઉદય થયો. બેકન, ડીકાર્ટ, ઇત્યાદિ શોધકોએ નવા શોધ કરવાનો માર્ગ પ્રેર્યો, પ્રાચીન વિચારસંગતિને માનથી નહિ, નવી રીતે શોધ કર્યા વિના કાઈ સ્વીકારવું નહિ. એમ સિદ્ધાન્ત ફાલ્ગ્યો. ધર્મમાં પણ દુયુધરાદિદ્વારા ફેરફારો થઈ ગયા: પોપ—ધર્મ ગુરુની—ની સત્તા હલકી પડી;—સુધારેલો ધર્મ—રીફોર્મેશનનું ખાલક પ્રોટેસ્ટન્ટ—અધે બહુધા સ્વીકારાવા લાગ્યો. આ સમયથી જ જડ-વાદ પ્રધાનતાને પામ્યો. જૂના વહેમ—યોગ, જ્ઞાન, મંત્ર-તત્ત્વ,—નાશ પામ્યા; ચૈતન્ય એવી શક્તિના સ્વીકારવામાં રહી નહિ, બહુ જડ પરમાણુ અને તેમના સ્વભાવથી સિદ્ધ થાય છે એમ હતું. એ જડવાડ ધર્મમાં પ્રવર્તી શક્યો નહિ, અને એ વાદને અનુસરી મહા-શોધકો—જેમના શોધને લીધે આપણે આજે અનેક શાસ્ત્રપ્રશાસ્ત્રના જ્ઞાતા થયા છીએ—જે જે સત્ય પ્રકાશતા તેમને, પરમ આત્મભાવરૂપ ક્રિસ્તીઅન ધર્મની પોપરૂપ દેવીને પોતાનો બોગ આપવો પડતો ॥ છતાં જડવાદ ભાગી પડ્યો નહિ. સંસારમાં, રાજ્યમાં, બધામાં પ્રવર્ત્યો—તે છેવટ એટલે સુધી પણ સિદ્ધ કરી ગયો કે ધર્મપણ સ્પષ્ટ થયો—સિદ્ધરૂપે નાસ્તિક જડવાદ ગર્જવા લાગ્યો; અને કલા, વિદ્યા, શોધ, ઇત્યાદિ અનેક અનેક રૂપે તેના ઘોષ ઉડરા માડ્યા—ઓગ-સ્ક્રીસમી સદીનો સુધારો અને ઝળઝળતાં દુનિયો, શોધો, સર્વ જન્મ પામવા લાગ્યું, આવા સમયે યુરોપનો આપણા દેશ સાથે સંબંધ થયો છે; અને જે જડવાદ પાશ્ચાત્ય દેશમાં ધુમી મચી હતો, તે અત્રે પણ એજ સમયે આવી પડ્યો છે.

ક્રિસ્તીઅન ધર્મનો સર્વમાન્ય સિદ્ધાન્ત—વિશેષે કરી પ્રોટેસ્ટન્ટ નામક સુધારેલા ધર્મવાળાનો સિદ્ધાન્ત—એવો છે કે સર્વનો અધ્યા અધર નિરાળો છે; કાઈકેટ ગેનો પુત્ર છે તથા મનુષ્યનાં બધાં

રાથે અનતરી સત્યબોધ કરી, મનુષ્યમાત્રના કષ્ટપાણ્યાર્થે પ્રાણ બોધ
 ગયો, એની બક્તિજ સર્વને તારવાવાળી છે, પુનર્જન્મ, મૂર્તિ, ધર્મ,
 કર્મ, આદિ માનનારા અનંત નરકના નિરંતર અધિકારી છે, કાષ્ટ-
 જ્વેમ પરપ્રેમથી સત્ય પ્રકાશી મનુષ્યને તારવામા આત્માર્પણ કરી
 ગયો તેમ તેના ધર્માનુયાયીઓએ પણ પરાર્થે આત્માર્પણ કરવા
 જોઈ પગમ ભ્રાતૃભવિરૂપ ન તિ ધારી, એથી ધ્વિર પ્રસાદરૂપ અનંત
 મોક્ષ છે આ તાત્પર્ય ઉપર ઉપરથી જોતા સાઝ લાગે, અને ધર્મ
 સબધી કાષ્ટજ સમજતા ન હોય તેના લોકોને સહેજમા પરપ્રેમ
 ઉત્પન્ન કરે તેવું છે જ્યારે ખરા આર્યધર્મનું રહસ્ય ગુપ્ત થઈ બેઠું
 હતું, અને પુરાણન સર્વમાન્ય દર્શનધર્મનું સ્વરૂપ સપ્રદાય અને
 પથના અનાચારોરૂપે જ નેવામા આનવ હતું ત્યારે ક્રિસ્તીઅન પા-
 દરીએના ઉપદેશ આપણા દેશીઓને ગળે ઉતરવા માટે એમા ઝાઝો
 વાક કાઢવા જેવું નથી. વ્યાવહારિક વ્યાપારાર્થે જ્વેમ ગૃહસ્થો અત્રે આ-
 વવા લાગ્યા, તેમ ધર્મવ્યાપારાર્થે—એટલે કે પોતાનો જ ધર્મ ખરો છે,
 માટે તેમા સર્વ લોકને ગમે તેમ કરીને સમજાવી સમજાવી વાળવા, અને
 એમ જો ઘણા લોકને તારી શકે તે ખરો ધર્મશુરુ-પાદરીઓ પગ અત્રે
 આવી વસ્યા લાગ્યા. ધન્ય છે એ પાદરીઓના ઉત્સાહને, કે એમણે અ-
 તિશય કષ્ટ વેડીને જ્ઞાનમાલ બોધને પણ અમેરિકા અને તે તરફના
 ખેટોના જ ગયી લોકોને ધર્મ બોધ્યો છે, એટલું જ નહિ પણ દુનિયાના
 જુદા જુદા દેશની ભાષાઓ પણ તેજ, પ્રથમ ધર્મબોધાર્થે, બણાછે.
 એમના આ પ્રમાણે ભાષા વગેરે બહુવામાંથી જ હાલનું ધુરંધર
 ભાષાજ્ઞાન પેદા થઈ આવ્યું છે—મધા જાપ, કોલકુક, મેક્સિકો, સ્પાઈન,
 ગોલ્ડસ્ટ્રીક, વેનર, વીયસન, વીલીઅમ્સ, બોયલીંગ તેમનાજ

શોધમાથી, ઉમા થયાછે, બધી દુનીયાના બિન્ન બિન્ન આચાર વિચારવાળા લોકોની પણ બાષાદ્વારા એકતા સમજવાનો સમય ઉદય પામ્યો છે; અને બ્રાતૃભાવનો દિવસ પાસે આરતો જાયછે*, આટલું બધું માન પાદરીઓને, ધટેછે, પણ અમારા આર્યધર્મને એ કરતા પણ લાભ ગણું માન ધટેછે, ક પાદરીઓના આવા પ્રાણાર્પણરૂપ પ્રયત્નો છતાં, આજ ત્રણ ચારસો વર્ષના પ્રયામે પણ, એકે ખરો આર્ય આમના ધર્મમાં ગયો નથી. આથી નિષ્ફળતા પાદરીઓનાના વિચારવાન લોકો પ્રથમથીજ સમજ્યા હતા, અને તેથી ધર્મબોધનો આગ્રહ, તથા કેળવણી વગેરેના કામોમાં લાગુ થઈ ગયા હતા. એક તરફથી આ પાદરીઓનો ધર્મબોધ—આર્યધર્મની નિંદા, પોતાની સ્તુતિ, અને બીજી તરફથી વ્યાપારીમાથી રાજ્યકર્તા થઈ પડેલા પાશ્ચાત્ય લોક પણ એ પાદરી ધર્મનાજ અનુયાયી—અર્થાત્ તે ધર્મ પગાવનારા કે કાચેસર અમલ કરનારા તો નહિ, પણ તે ધર્મ માનનારાને બીજી રીતે સુધરેલો, સુવિચારવાન, ઇત્યાદિ ગણનારા તો ખરાજ,— એટલે સંપ્રદાયાદિરૂપે હીનત્વ પામેલો આર્યધર્મ હુમે, અને સુધારો જન્મ પામે, એમાં આશ્ચર્ય નથી. પાદરીઓએ એક તરફથી ક્રીસ્તીઅન ધર્મ બોધવા માડ્યો, બીજી તરફથી રાજ્યકર્તાઓએ જડવાદરૂપ

* ૧૫૦૦ (૧) માં મોઘ ઇટાલીઅન પાદરીએ પ્રથમ સંસ્કૃત વ્યાકરણ હગરીઅન બાષામાં રચ્યું હતું. પાદરીઓ અર્ધાંશ સંસ્કૃત બોલી, વેદાદીને પણ જરા જરા જોઈ વાંચી, જનોઈ પહેરી બ્રાહ્મણો થઈ ફરતા—અને લોકને ભેનની, સંસ્કૃતદ્વારા નવા વેદ તરીકે બાઈબલ સમજાવવા બેસતા ફસાઈ પડતા આજે મુસ્લિમોજાળા જે ધ ધો કરે છે તે આ શ્રમ આગળ દાઈ હીસાબમાં નથી, કેમકે તેઓ તો જ્ઞાનની વાતમાં ઉતરી શકતા નથી, કેવળ બજન ગાઈ ફીરીનો વેરા ભજવતા સર્વને ક્રિસ્તીઅન કરવા માગે છે.

શિક્ષણાદિમાર્ગ સાંચવા મડયા, એટલે બેની વચમાં આર્યતત્ત્વવિચાર ક્યડાઈ મૂએ. ઘણીએ ખૂસો પાડવા લાગ્યો, પણ કોણ સાબળે ! તેને સાબળવો પાશેજ પડશે. પ્રિય વાચનાર ! સાબળ્ય વિના નહિ ચાલે, કેમકે તેને ક્યડાવવાના સાધન પૂરા પાડનારા, જેના ઉપર તને બહુ વિશ્વાસ છે, તે પણ હવે ધીમે ધીમે એ મરતાનેજ પાછા વળગના આવવા મડયા છે ! આ પ્રકરણ પૂર્વે કર્યા પછી તે વાત સમજાવીશ—ત્યારેજ આર્યતત્ત્વદષ્ટિને સર્વમાન્ય એક ધર્મરૂપ મિદ્ધ જણાવીશ.

જડ પરમાણુના યોગથીજ સર્વ વ્યવહારનો સંભવ સ્વીકારતો જડવાદ ઉદ્ભવ્યો. એટલે આત્મા, ચૈતન્ય, જી, ઇત્યાદિ વાન ખોટીજ ફરી; મોક્ષ પુનર્જન્મ, ભક્તિ, મૂર્તિપૂજાદિ સંગતિ વર્થ થઈ; મુખ-દુઃખનો સંભવ પણ એક આકસ્મિક અકારણ યથાકાવ થવાનો ગ-લ્લો;—એટલે ધર્મ કર્મ, આચાર વિચાર, નાત, જાત, બધું વહેમરૂપ જ હોવું જોઈએ, સ્વાર્થી ધર્મગુરુઓએ ઉઠાવેલું હોવું જોઈએ, અને જે તે રીતે આ દુ ત્યામાં ખાઈ પીને આનંદમાં જીવાય એજ પરમપુરુષાર્થ-મોક્ષ-ગણાવે. જોઈએ અર્થાત્ સ્વછંદાચાર અનેક રૂપે (પુનર્લભ, જ્ઞાતિભેદનું નિકંદન, ધર્મનું સત્યાનાશ ઇત્યાદિ) પ્રત્યર્થો. આટલું દુઃકામાં જે વર્ણુન કર્યું તેટલામાંજ ‘સુધારા’નો મમાવેશ થઈ શકે છે. પાદરીઓની ચલાવેલી અર્થધર્મનિંદા, તથા રાજપ્રાપ્ત બંધનો તરફથી મળેલું તે નિંદાને ટેકો આપી સપૂર્ણ જડવાદમાં ઉતારે એવું શિક્ષણ, એથીજ ‘સુધારો’ પેદા થઈ શકે તેમ હતું ને તેથીજ થયો. એ સુધારાના પ્રવાહને રોકે તેવું શિક્ષણ, તેવા ધર્માચાર્યો, કે તેવા તત્ત્વદર્શી વિદ્વાનો, એ સમયમાં બહાર આવ્યા નહિ,

અને 'સુધારો' એક વાત તો ખુબ જાણ્યો. પણ પાયાવિનાની ઇમારત ક્યા સુધી ઉભી રહી શકે? મજબુત પાયો મળે નહિ, અને છેક હંચી હવેલી ચણો તો તે હવેલી પોતાનાજ બારથી પોતાની મેળે બાગી પડે. આતું પરિણામ યદપિ આજ કાલ સુધારાતું આપણે દેખીએ છીએ; પણ એ સુધારે જેટલાને કુધાર્યા છે તેમને હવે સુધારવા બહુ કઠિન છે; એનું પાપ પણ ભયે એ પાછા પગલા ભરતા સુધારાને માથે હો.

આર્ય દેશના પ્રારબ્ધને વખાણીશુ, આર્યત્વને નમીશુ, ઋષિ-જોની બુદ્ધિને પરમરૂપે પૂજીશુ, કે કાવચકના મોહમય ભ્રમણમાજ રતબ્ધ થઇ આશ્ચર્ય પામીશુ. આર્યદેશ હજારો વર્ષથી પરદેશીઓના રાજકીય મધનોમા દગાતો છતો પણ ધર્મભ્રષ્ટ થયો નહિ. હજારોત બલી કહેછે કે માણુમે પોતાના મામાપ કરતા, સમયાનુસાર સસર્ગ જેના વધારે નીપજેછે, એ ખરૂ છે, પણ આર્યત્વનો એમાજ મહિમા છે કે તે સમયાનુસર સુધારા વગેરેમા ભ્રમતા છતા પણ મામાપથી ઉતરી આવેલા વીર્યને અનવબી ધર્મભ્રષ્ટ થયુ નહિ. સુધારાનામા કહેશે કે એમા શો આનંદ માંતો? હેડમા પગને મૂછો મરડવી, તેમ કેવલ અધમતા રૂપ વૂઠેમનુ નામ ધર્મ કહી તે વૂઠેમને વળગી રહ્યા એમા શો લાભ થશે? ઉલટા હુમ્મ્યા ખરી વાત છે. આવી તકરારોએજ અમને હુમાવ્યા છે, ને તેમાથી અમારા ધર્મ—વૂઠેમરૂપ ધર્મ પણ—અમને તાર્યા છે. જે પ્રાચીન આર્યધર્મનો છેકજ નાશ થયો હોત, સુધારો જય પામ્યો હોત, તો આખી દુનીયા આજે જે પ્રાચીન સંગતિઓને માનવાની તૈયારી ઉપર આવીછે, અને શ્રી સત્યયુગનો સમય પામે આવ્યાના ચિન્હ પ્રકાશેત્રે, તે થયું ન હોત. આટલા કારણથીજ અમને આર્યતત્વનુ પરંપરાથી રક્ષણ થયેલું જેઠ પરમાનંદ થાયછે—

સુધારાવાળા બન્ને હસે. પણ સુધારાવાળા પોતેજ એ આર્થત્વની શૂળલાથી ક્યા દોરાયા નથી? જ્યારે કેવલ જડવાદયુક્ત સુધારોજ માન્યો હતો, ત્યારે તેમા ઇશ્વર અને તેની પ્રાર્થના ઇત્યાદિ ક્યા સમાતા હતા? છતાં 'સમાજો' ૨ પી, સુધારાને માથે 'ઇશ્વર' ને બેસાડી, તેનું બજન કરવાની કોણે પ્રેરણા કરી? આર્થત્વજ આર્થ-પ્રજ્વળની ગમે તેવી અધમતામા પણ મૂલનુ આર્થવીર્ય ચમકી રહેલુજ હોયછે, ને તેથી હડહડતો નાસ્તિક જડવાદ સ્વીકાર્યા છતાં પણ આર્યોને ધર્મવિના ચાલતું નથી. ગમે તેવે રૂપે તે ધર્મને ગોડને છે, ગમે તેવો ઇશ્વર માને છે પણ કેવલ જડવાદ સ્વીકારતા છતાં—જડ પરમાણુરૂપ ઇશ્વર માનવો જોઇએ તે છતાં—પોતાનાજ મતને ખંડન કરે તેવી સગતિ માનવા જાયછે—પગ્મચૈતન્યરૂપ, જડનો પણ શાસન, ને જડથી સર્વદા બિન્ન, એવો " ઇશ્વર " માને છે. સહજ વિચારતા પણ સમજાશે કે આર્ચકના જેવો ધર્મ ગ્રહણ કર્યા પછી, ઇશ્વર માનવો એ કવન સ્વમતનોજ વિરોધ છે, છતાં સુધારાવાળાને, તેમના આર્થત્વજ, તેમના અજ્ઞાતા પણ, તેમ કરાની ધર્મમા બાધ્યાછે. સુધારાનો પણ પરમ ઉપકાર છે : ને પાશ્ચાત્ય જડવાદને અનુસરી તેણે ધર્મનો ઉઝેદ ન કર્યો હોત, અને ખીજી તરફથી પાશ્ચાત્યો દ્વારા પણ સસ્કૃત અભ્યાસ ખીલવાનો સમય આણ્યો ન હોત, તો પગ્મ ગદયરૂપ સત્યધર્મ કદાચ હાથ લાગ્યો ન હોત.

સસ્કૃતનો અભ્યાસ અને જૂના શોધ વગેરે વર્તમાનકાલમા તો સરકારજ માથે લઈ રાવે છે એ તેમનો પરમોપકાર છે, ને તેમની સત્ય પરાયણતાનો નમુનો છે, પણ મૂલમા તો સસ્કૃત અભ્યાસ પાશ્ચાત્યોજ આપણા ધર્મને ખંડન કરવાની મારીતી મેળવવા આરંભેલો હતો એનો

ત્યારે, સમાજને કે સુધારાની સાથે ધર્મને મેળવી લેવાની સંગતિમાંથી સમાજને ઉદ્ભવે છે:

ક્રીસ્તીઅન ધર્મમાં કર્તાદેવ ઇશ્વર માનેલો છે, તેનેજ સુધારાવાળાઓએ સહજમાં ગ્રહણ કર્યો; તે સિવાય બીજી સંગતિ ગ્રહણ કરવાનો નેમને રસ્તોજ ન હતો. રામાનુજાદિ સંપ્રદાયવાળાએ બકિતપ્રધાન ધર્મ કહ્યો છે, ને તેમણે બકિત સિદ્ધ કરતાં જ્ઞાને સાકારત્વ આરોપ્યું છે તે તેમનાં સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે વાસ્તવિકજ છે. સમાજવાળાએ સાકાર જ્ઞાન ગ્રહણ કર્યું નથી, પણ નિરાકાર સર્વવ્યાપી ગ્રહણ કર્યું છે, છતાં તેને કર્તાત્વાદિ આરોપ્યાં છે, અને તેને બકિતમાનન, પ્રાર્થના સાંગળે તેવું, સ્વીકાર્યું છે. આમ યદ્ય ગયું છે, માટેજ આપણે એમ કહીએ છીએ કે સમાજવાળાએ ક્રીસ્તીઅન ધર્મમાંનો ઇશ્વર સ્વીકારવા જેવું કર્યું છે. કોઈ એમ કહેશે કે ઇશ્વર જ્યાં જુઓ ત્યાં એકનો એકજ છે, ગમે તેમ બને તેમાં શો બાધ છે? પણ જરા વિચાર કરવાની જરૂર છે. જ્ઞાન બધે એકજ છે એ ખરું છે, પણ તેને તેના કોઈ આવિર્ભાવ (ઇશ્વર) સાથેજ એકરૂપતા આપવી, કે તેને અમુક ધર્મયુક્ત માનવું, એવો માનુષ્યભાવ તે પરમ આચિંત્ય દેવને અર્પવાથી, આંધું ધર્મસ્વરૂપ બદલાઈ જાય છે, ને તેવો અન્યરૂપ જ્ઞાન કલ્પનારનાં નીતિ આચાર છત્યાદિ તે ધર્માનુસાર યદ્ય, શુદ્ધ જ્ઞાનના ધર્મવાળાનાં નીતિ આચારાદિથી જુદાં પડે છે. દુનિયામાં અનેક આચાર વિચાર પ્રવર્તે છે, તેમાં કયો સારો ને કયો ખોટો એનો સર્વ-

જાણલો આજે પણ નજર આગળજ છે કે પ્રખ્યાત પ્રેક્ષક સરમોનીઅર નીક્સીઅગ્સ જે પગાર ખાય છે તે પાદરીઓને સંસ્કૃતદ્વારા આર્યધર્મની સમજુત આપવા માટેનોજ ખાચ છે !!

આન્ય નિશ્ચય થઈ શકે તેમ નથી; સર્વે પોત પોતાના ધર્મ વિચારા-
નુસાર—અર્થાત્ મનુષ્યજીવિતના પરમ હેતુના સ્વરૂપાનુસાર—નિશ્ચય
કરેછે; તેમા કયો નિશ્ચય વધારે યોગ્ય છે એટલું સમજવું અનુભવદ્વારા
સહજ છે. એમ જે તકરાર કરવી પડેછે કે અમુકે અમુક ઇશ્વરરૂપ
ધર્મ સ્વીકાર્યો છે, અમુકે અમુક સ્વીકાર્યો છે, તે ગતાર્થ છે, વાજાળી
છે, જરૂરની છે, અને તેથીજ સત્યનિર્ણય જનવાનો સંભવ છે.

જડવાદાનુગ્રેરિતિ સંસાસુધારો સ્વીકારી, જડવાદનું ફલ નાસ્તિકતા
તે ન સ્વીકારતા કોઈ પણ પ્રકારે ધર્મપ્રગાયણતા રાખવી, એમાથી
સમાજોનો ઉદ્ભવ થયો. ખંગાળામા મહાવિદ્વાન, સ્વદેશભક્ત, રાજ્ય-
રામભોદનરાય થઈ ગયા; તેમણે એમ નિશ્ચય કર્યો હતો, ને વાસ્તવિક
કર્યો હતો, કે ધર્મોન્નતિ યથા પિના નીતિ રાજ્ય ઇત્યાદિ કોઈ પણ
વિષયમા ઉન્નતિ થનાર નથી, અને એટલા માટે સર્વથી સહજમા
સિદ્ધ થઈ શકે એવો સરલ ધર્મમાર્ગ યોજાવો. પ્રાચીન વેદોપનિષદાદિના
બ્રહ્મધર્મનેજ તેમણે સ્વીકાર્યો, અને બ્રહ્મા અથવા બ્રહ્મસમાજ આ
શતકના આરંભે સ્થાપ્યો, પણ યોડાજ સમયમાં વેદાન્ત વિચારથી
અજાગ્રા થઈ જઈ તેમના અનુયાયી અન્ય પ્રકારે બ્રહ્મ સમજવા
લાગ્યા. નિરાકાર, નિર્વિદ્યાર, સર્વભય, બ્રહ્મરૂપ, પરમેશ્વર તો ખરો,
તેના મૂર્ત્યાદિ કાદંબ માનવા નહિ, પણ જીવ સર્વદા તેનાથી બિન્નજ;
તે જીવે ઇશ્વરની અતુલિભક્તિ શુદ્ધપ્રેમપૂર્વક આચરી મનુષ્ય પ્રાણી,
પશુ, કિંબદુના, વૃક્ષમાત્ર પર્યંત પણ, ઇશ્વરભાવ—આત્મભાવ—સમજવો
એ પરમધર્મ; અને એ રીતે બ્રહ્મપ્રસાદરૂપ બ્રહ્મભયતા તે મોક્ષ-
આવો બ્રાહ્મધર્મ ખરેખર પગપ્રેમરૂપ ધર્મ છે, અને યથાર્થ સમજાય
તો દેશોન્નતિ, આત્મોન્નતિ, અને મોક્ષનું નિદાન છે. એ ધર્મના
સિદ્ધાન્ત કંપર દષ્ટિ દરતા જે સર્વભયતા તેમાં ઇષ્ટ છે તેને

અનુસરી યાતિબંધનાદિ પણ તે ધર્મમા માન્યા નથી; લભાદિ
વ્યવસ્થાના પણ આર્થ શાસ્ત્રથી પરંપરા ગત રિવાજ કતા
નવીન રીવાજો તેમણે બાધ્યા છે, સુધારાને, સર્વાશે, એ ધર્મ બેચો
સ્વીકાર્યો છે. આ મૂલ બ્રહ્મોત્તમાજ તે આદિબ્રહ્મોત્તમાજ કહેવાય
છે. એમાંથીજ ભારતવર્ષબ્રહ્મસમાજ, સાધારણબ્રહ્મસમાજ ઇત્યાદિ
વિભાગ, મતમતાતરને લીધે પડી ગયા છે, ને છેક વર્તમાન સમયમા
(૧૮૮૧) પ્રખ્યાત પ્રતાપી મહાત્મા બાણુ કેશવચંદ્રસેનનું કેવલ
નિરાણુંજ નવનિધાન પણ ઉત્પન્ન થયું છે. આર્થધર્મમા અનાદિથી
ચાલતી આવેલી તકરારોના રૂપાતર મૂલના બ્રહ્મસમાજમા પણ જણાઈ
છેવાથી આ બંધા બેદ થયેલા છે: ગુરુ, પેર્ગંબર, શાસક, ઇત્યાદિ
માનવા કે નહિ; ધર્માચારસંબંધે અમુક ક્રિયા આમ માનવી કે આમ;
ઇત્યાદિ મતભેદથી વિભાગ થઈ આવ્યા છે. મુંબઈ, પુના, અમદાવાદ
ઇત્યાદિ સ્થલની પ્રાર્થનાસમાજો પણ આ બ્રહ્મસમાજની કોઈ શાખાના
રૂપાતર છે; x છતાં તે સમાજોમા નાતજાતને ન ગણવી એમ નથી,
ને કે સુધારાને સર્વથા પૂજ્ય ગણવે એમ તો છેજ.

જડવાદરૂપ સુધારો સ્વીકારવો, અને પાછા બ્રહ્મ માની ચૈતન્ય-
વાદમા પડવું એજ પ્રથમ વિરોધ છે; એ બે વાતને બને તેમજ નથી
જે આત્મા એવી વસ્તુ સ્વીકારેછે, તે પુનર્જન્માદિને પણ સ્વીકાર-
તો હોવોજ જોઈએ, ને તેમ હોય તો જે જે આર્થ વિચારો વ્હેમરૂપ
લાગેછે તે તેવા ન લાગવા જોઈએ, એમ છતાં વળી જ્યારે સર્વમથ
નિરાકાર બ્રહ્મ સ્વીકાર્યું છે ત્યારે જીવને તેનાથી ભિન્ન માનવામા પણ
શું પ્રમાણ છે ? અને જે નિરાકાર છે તેને કર્તૃત્વ પણ કેમ આરોપાય
છે ? વા તે ભક્તિબાજન કેમ થઈ શકેછે ? પ્રેમલક્ષણરૂપ ભક્તિ કે અં-

પરોક્ષ કૈવલ્યરૂપ જ્ઞાન એ ઉભય એકજ છે, ને તેમાંના એક સાધનથી
 બ્રહ્મજ્ઞાન સંભવે પણ માત્ર પ્રાર્થના બળુવાથી બ્રહ્મજ્ઞાનનો અવકાશ
 શી રીતે આવે ? જો એમ આપતો હોય તો સમજી સંભાળીને
 પાઠમંત્ર જપ આદિ કરનારને વહેમ કહી શા માટે હસો છો ?
 આમ ઘણી પ્રણી શંકાઓ આપણને સમાજોના સિદ્ધાન્તપરત્વે થાય
 આવે છે, પણ તે બધી રૂપાતરે પણ વિરતારથી આપણે પ્રકરણ છ
 તથા નવમા તપાસી આવ્યા છીએ, એટલે પુનરુક્તિ કરવાની જરૂર
 નથી, જે ખરા સુધારાવાળા છે તે તો જહવાદ માત્રજ સ્વીકારી
 સમાજોમા પણ બળતા નથી. તેમને ઘણું પૂછવાનું છે, તે આ અંથ
 પૂરો થતા એની મેળેજ પૂછાઈ રહેશે, ને સમજાઈ પણ રહેશે. સુધારો
 અને સમાજ એ બે વિરુદ્ધ વાત છે; અર્થાત્ જે પ્રાચીન આર્યધર્મ
 તથા આર્ય આચાર વિચાર, વેદોપનિષદ્ સ્મૃતિ પુરાણાદિથી રક્ષિત
 થયો છે, તેજ સર્વથા સ્વીકારવાની આવશ્યકતા છે.

સમાજોવાળાનો મુખ્ય આધાર ક્રિસ્તીઅનધર્મના સ્વરૂપ ઉપર
 વધારે હોય એમ લાગે છે. પણ ક્રિસ્તીઅનધર્મનુંજ, સ્વરૂપ વિચારો
 એમા જે જીહોવા નામે પરમેશ્વર કહ્યો, તેનો પુત્ર કાઇસ્ટ છે, અને
 પ્રવિત્રાત્મા (હોલીધીસ્ટ) દ્વારા તે જન્મતા, ત્રણેની એકરૂપતા છે.
 આ વિચાર ત્રણ યાદુદી સોફોના કેનાયા નામે ધર્મપુસ્તકમાનો છે.
 કેનાયાની ધર્મસંગતિઓ પણ આસિરીઆ અને આખીવનમાંથી
 ઉત્પન્ન થયેલી છે એવું દાલમા સોધકોએ નક્કી કર્યું છે; અર્થાત્ બા-
 હમવ. એજ પ્રાચીન વાસ્તવિક ક્રિસ્તીઅનધર્મનું બોધક નથી. કેનાયા
 પ્રમાણે તો જીહોવા તે સર્વમય અવર્ણ્ય બ્રહ્મરૂપ છે, અને કાઇસ્ટ

એ બ્રહ્મદર્શનમાના ઇશ્વરસ્થાનીય લોગોસ (સમ્બધલ) ને નામે તેમા વર્ણવેલો છે ' કાઈરટ નામે કોઈ મહાત્મા મથીજ થયો એમ નથી પણ પ્રાચીન ધર્મપુસ્તકમા કાઈરટનો અર્થ તો હતો તે પ્રમાણે છે. વળી આદમનો અર્થ પણ મનુ એટલોજ છે, અને તેના અગમાથીજ ઇવ ઉત્પન્ન કર્યાની વાત પણ મનુ અને શાતરપાના પુરાણાર્થમા જે રહસ્ય રહેલું છે તેનીજ બોધક છે નોહનો પ્રત્ય તે પણ માનવતરિક વૈવસ્વતપ્રલયને અનુસરતો છે એ આપણે પ્રથમ પ્રકરણમાજ બતાવી આવ્યા છીએ જ્યાંદિનો પુનર્જન્મ બાઈબલમા જણાતો નથી, પણ માત્ર એકજ જન્મ પછી અનત કાય સુધી સ્વર્ગ કે નરકમા ગયાનું જીવેને બતાવેલું છે, તે વસ્તુમત્યા બોદુ છે એટલુંજ નહિ, પણ કેમાલામાથી તેને સમર્થન નથી મળતું એમ જણાવુ કે આમ જમારે સિદ્ધ થયું છે, અને આસિરીઆના ધર્મ

જેખાણના અનેજ બાપાન્તરો આજમાય થયા છે, તેને આધારે અમે-
અત્રે કાઈક લખ્યું છે એ ત્રય બહુ ગદ તથા માર્મિક છે એટલે તેને સમ-
જવાનું ડાળ અમે કરતા નથી, પણ ખીજઓ જે જણાવે છે તે અત્રે ઉતાર્યું
છે બાઈબલના પોતાના પર્લ અનેક ભાષાન્તરો થયેલા છે, ને ખર કીયુ
માનવ તે વિષે ઘણું વિવાદ છે પુનર્જન્મ ન સ્વીકારતા મુવા પછી જીવ
માત્રને ' પર્ગેટરી ' નામે ધ્યાનમા જતુ પડે છે, ને ત્યાં પાપાદિનો ભોગ
કરી શુદ્ધ થયા પછી સ્વર્ગમા જઈ ક્યામતની વાટ જોવી પડે છે એ પુન-
ર્જન્મનીજ અન્યરૂપે વ્યવસ્થા બાઈબલમા પણ છે, છતાં નહોતું છે કે કેમા
સામા તો પુનર્જન્મજ માનેલો છે - મામવોજ જોઈએ, એકે નહિતો, ઈશ્વર
દેવલ અન્યથી હરે, ને વિશ્વક્રમ વ્યર્થ પડે જીવમાત્રને માત્ર એજ જન્મથી
અનતભવ સુધીની સુખ કે દુઃખ (સ્વર્ગ કે નરક) રૂપ ગતિ થઈ જોસે,
ને કરેલી જીલ સુધારવાનો વખતજ ફરી ન મળે (જન્માદિ ન થાય)
એતો ૧૨મ અન્યાયજી ! !

ઉપરથી કેઆલાને પણ સામ ૧ મળેલી ધરાય છે, ત્યારે એક બાઇબલના સ્થૂલ અક્ષરાર્થથી, નિરાકાર છતાં કર્તાશ્રય, શ્રવાદિથી ભિન્ન, ઇશ્વર બતાવનાર પાદરીઓને ખરા માની લેખાવું એ બુલ છે. કેવલ વિરોધરૂપ વાતને વળગી, સુધારાનો સમાજરૂપ ધર્મ ફેલાવવો એ વહેમજ છે. હવે જરાક આગળ વધો તો એ બુલ વધારે હાંસીપાત્ર લાગશે. આસીરીઆના ધર્મની ઉત્પત્તિરૂપે વિદ્વાનોનું એમ માનવું ચડેલું છે કે આર્યસ્થાનના આહ્યોના ધર્મ ઉપરથીજ જે ખાલીઅન ધર્મ રચાયો હતો તેનું તે રૂપાંતર છે. જે આમ હોય તો બાઇબલ ધર્મ એ આર્યધર્મનીજ પંચમાવૃત્તિ કહ્યો—અને આર્યધર્મની પંચમાવૃત્તિ જે અત્સપથો તેના જેવોજ થઇ શ્લો. અર્થાત્ જેને સમાજો વાળા પરમ ધર્મરૂપે ઘટાવી, અત્સધર્મને વહેમ રૂપે હસે છે, તે પંચ ધર્મ એ વહેમ કરતા બીજો નથી, તેનુંજ રૂપાંતર છે!! ખરો સનાતનધર્મ તો બાઇબલનો લો, કે વેદનો લો, કીંગનો લો, કે

†પ્રાચીન કિશ્કિયન ધર્મ પણ છેક જે રૂપે રોમનકેથોલીક કે પ્રોટેસ્ટન્ટ સમજાવે છે તેરૂપે હતો. નહિ તેમાં મૂર્તિપૂજનો પરમ અભાવ છે, અને કોઇ સર્વમય ઇશ્વર અને તેનો આવિર્ભાવ કાઠસ્થ, તેની આત્માપંક્તિ બક્ષિ એજ રહસ્ય છે; છતાં સાધુઓની પૂજા, કાઠસ્થનાં ને મુલેલા સાધુઓનાં કેશનખાદિની પૂજા, ટ્રાન્સસબસ્ટેન્શીએશન નામે કાઠસ્થના સ્થિરરૂપ પરમપ્રસાદ પામવાનો પ્રતીકયજ્ઞ, એ બધી ગરબડો પાછળથી એ ધર્મમાં ભળી છે. આદમ અને ઈવે જ્ઞાનરૂપ વૃક્ષનું ફળ ચાખી વ્યવહાર કહ્યો તે પાપ થયું, ને એ પાપને લીધે તેમની પ્રજા-મનુષ્યમાત્ર દુઃખી થયાં છે આ અન્યાયરૂપ કલ્પના પણ મૂલધર્મના રહસ્યમાં લેરા પણ નથી. કેઆલામાં એનું તાત્પર્ય એટલુંજ જણાવે છે કે કિયારાક્તિથી ઇચ્છામાત્રે પ્રજોત્પત્તિ કરવાની શક્તિ માણસોએ ખોવાયી સ્ત્રીપુરૂષના યોગ કરી પ્રજોત્પત્તિ થતાં વિષયવાસના વૃદ્ધિ પામી અને માણસો અલ્પાયુ, અલ્પવીર્ય, હીનસત્ત્વ થયાં એજ પાપ છે; એજ કાઠસ્થનું કોસ ઉપર મરવું છે.

*કીંગ એવું શ્રીનાથધર્મ પુસ્તક-શ્રુતિ-નું નામ છે.

અવસ્થાનો લો, રાષ્ટ્રચુલ્લઓદ્ધીડેડો લો, કે હોમર ઈસ્કીલસ
 ઇત્યાદિનો લો, ગમે તે લો, પણ એકજ છે—અદ્વૈતબ્રહ્મ. અને
 જ્યારે તેજ સત્ય, સર્વમાન્ય છે, ત્યારે સમાજરૂપ ધર્મ અસંગતજ
 હોવો જોઈએ. સમાજે ધર્મપરાયણતા ગ્રહવા ઇચ્છતી હોય તો તેમણે
 ખટાધર્મતત્ત્વ વિચારવું જોઈએ, ને તે વિચારતા કદાપિ સુધારાને
 નાખી દેવાની જરૂર પડે તો તેથી ડર ન જોઈએ, તેમ સુધારા-
 વાળાએ પણ, ધર્મ ન ગ્રહતા જડવાદનેજ વળગી રહેવું હોય તો
 પોતાના જડવાદથી અનેક રાકાઓનાં સમાધાન કરવા, ને સંતોષ ન
 પમાયતો જડવાદને પાણીમા બોળવો જોઈએ. સત્યને નામે જે ભોગ
 આપવો પડે તેમા કોઈએ પાછા હઠવું ન જોઈએ; પણ, સત્યને નામે,
 એટલે જેને મે કે તમે સત્ય માન્યુ હોય તેને નામે એમ નહિ, પણ
 અનાદિ ઇતિહાસથી, બુદ્ધિની સાક્ષીથી, અને અનુભવના સમાધાનથી,
 જે સત્ય હોય તેને નામે ! !

આવી રીતે સમાજે તથા સુધારાને જેમ જેમ આપણે સૂક્ષ્મ-
 તાથી વિશ્લેષીએ છીએ તેમ તેમ તેમા આપણને વિરોધ જણાયા
 વિના રહેતો નથી; છતાં એક સમય એવો હતો કે વિદેશીય વિદ્વા-
 નોના મનમા એમજ પ્રતીતિ ઉઠી આવી હતી કે જતે દિવસે બ્રહ્મો-
 સમાજજ બધા હિંદુસ્તાનનો કે બધી દુનીયાનો એક ધર્મ યશે.
 ક્રીસ્ચીઅનધર્મના અનુયાયી વિદ્વાનો પોતાનાજ ધર્મનું રૂપાતર અન્ય-
 સ્થયે જોર કરતું જોઈ આવું અનુમાન બાધી રાજ થાય તેમા આશ્ચર્ય
 નથી, પણ આર્યધર્મના સ્વરૂપને જો તેઓ યથાર્થ રીતે સમજ્યા
 હોત, અથવા પોતાના 'કર્તવ્યયુક્ત ઇશ્વરનું' અનીશ્વરત્વ વિચારી,

* જેમ દા. મેક્સમ્યૂલરે પોતાના 'સીસક્રાંમ એ જર્મનપરંપરા'માં
 સોમિટિકમોનોથી, ઇસમ, (સોમિટિક પ્રજનો એકશ્વરવાદ) વિષે, વિચાર
 કરતા કર્યું છે.

બ્રહ્મજ્ઞાનમાં ઉતર્યા હોત, તો એવી આશા કદાપિ બાધત નહિ. અનુભવે પણ એજ સિદ્ધ કર્યું છે. આજે બ્રહ્મોસમાજના ધર્મનું લેણપણુ પ્રબલ નથી, અને તેની જે ઉત્તતિ હતી તે હવે એટલાજ જોરમાં દર્શન દેતી નથી. આમ થવામાં, પાદરીઓના ધર્મ ઉપર સજ્જડ મારો ચલાવનાર પ્રખ્યાત પૂજ્ય મહાત્મા સ્વામી દયાનંદ કારણભૂત છે; અને એમના પછી થીઓસોફિકલ સોસાયટી પણ કારણભૂત છે. સ્વામી દયાનંદે આર્પત્વનો ખરો ઉદ્ય ઇચ્છી, આર્પણુભિતુ પ્રાચીન ધરાક્રમ પુનઃ જાગૃત થાય, એવી દૃઢ ઇચ્છા બાધી હતી. અગાધ જ્ઞાન અનુભવ ઇત્યાદિપૂર્ણ વાણી સાથેજ, સતેજ માહાત્મ્યરૂપ બ્રહ્મચર્ય-વીર્યપૂર્ણ આકૃતિ, એ સર્વથી તેવું પરમ જ્ઞાન પ્રેરવા એ મહાત્મા યોગ્યજ હતા. એમણે આર્યોન્નાત ઇચ્છી જે સમાજ સ્થાપ્યો તે આર્યસમાજ. બ્રહ્મો તથા પ્રાર્થનાદિ સમાજોની, એ સમાજ કેવલ વિરુદ્ધ છે, તે એટલેજ અંશે કે સુધારાને ન માનવો; બાકી ઇશ્વર-સ્વરૂપ સંબંધે તો સમાજોક્ત ઇશ્વર કરતા જુદું તેઓ કાંઈ બતાવતા નથી, માત્ર વેદને જ્યાં લ્યા પ્રમાણરૂપે આગળ લાવી તેમાના યજ્ઞાદિથી ધર્મસિદ્ધિ માને છે એટલી સવિશેષતા છે. જીવેશ્વર ભેદ અને ભક્તિરૂપ મોક્ષ એ આર્યસમાજને પણ ઇષ્ટ છે; ઇશ્વરને નિષ્કાર, સર્વવ્યાપિ, એમ માનતા પણ ભક્તિભજન, તટસ્થ કર્તા, ઇત્યાદિ, ગણે છે; ભક્તિ માત્રથીજ મોક્ષ સ્વીકારે છે. સુધારાને સ્વીકારતા નથી, પણ વેદોક્ત આચારમાત્ર સ્વીકારે છે, યજ્ઞયાગાદિ ઇષ્ટ ગણે છે, શાંતિભેદ અનિષ્ટ ગણી, પ્રાચીન વર્ણુ વ્યવસ્થા ઇષ્ટ ગણે છે (હજી તેમ પાળતા નથી); આશ્રમ સંસ્કારાદિ ધર્મ ઉપર બહુજ સ્તુતિ-

† જોકે સ્વામીશ્રીને ને તે સોસાયટીના અધ્યક્ષોને કાંઈ મનભેદને લીધે વિરોધ મત થયો છે એટલે તે ઉભયના અનુયાયી આ વાતને નહિ સ્વીકારે.

દેવી ભાવભાથી બધી ગરબડ પેદા થઈ, અને ખર્ચ ધર્મ રહસ્ય સ્પષ્ટ રીતે બહાર આવી શક્યું નહિ; એથીજ આર્યસમાજનો દિવસ પણ એ પરમપુરુષના દેહોત્સર્ગ પછી અસ્તપ્રાયજ છે ! !

આખો આર્યાવર્ત, એ માટે સખેદ છે; પણ કાલચક્રના અનંત મંદિરાની બલીદારી છે. આર્યત્વનો ઉદય દયાનંદ જેવા મહાત્માઓની આશિષથી આવવાનોજ હશે. સ્વામી દયાનંદની હયાતીમાજ અને થીઓસોફીકલ સોસાયટી જન્મ પામી છે*. એ મંડલીને કોઈ અમુક ધર્મ નથી, એમાં ભાગ લેનારા પોતાને રચે તે ધર્મ કે

* એ મંડલીની ઉત્પત્તિ કાંઈક વિલક્ષણ જાણી અને આપીએ છીએ. રસિઆમાં કોઈ અભીરી કુટુંબની એક બાલા મેડમ પ્લેવેટસ્કી બાલ્યકાલથીજ અમલકારિક હતી. એને સસારસંયોગે કોકેસસ તરફ રહેવાનું થતાં, કોઈ જ્ઞાનસ્થ મહાત્માઓનો સહવાસ સાતેક વર્ષ સુધી રહ્યો; એ સમયમાં તે શુભ થઈ ગયેલી મનાતી હતી પાછી આબ્યા પછી, તેને અમેરિકા જવડ આજ્ઞા થઈ. આ સમય અમેરિકામાં એવો હતો કે ત્યાં પ્રેતાવાદનની વાત ધમવોહાર ચાલતી હતી; અને ત્યાંના રાજ્યવર્ગમાં ઉંચો હોદ્દો ધરાવનાર કર્નલ આલકોટ, તે વખતે, એક પ્રખ્યાત વર્તમાન પત્ર તરફથી, પ્રેતાવાદનના એક સ્થલે તપાસ કરવા ગયેલો હતો. મે. પ્લેવેટસ્કી પણ ત્યાં જઈ ચઢી, અને તેણે કર્નલને સમજણ પાડી કે પ્રેતાવદન એક તુકશાનકારક તથા નિર્માલ્ય વાત છે; ને ખરી યોગસિદ્ધિ આગળ કાંઈજ નથી. એ વિષેની કર્નલને સદૃઢ પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ કરાવી, ત્યારથી “ થીઓસોફીકલ સોસાયટી ” ન્યુયોર્કમાં ૧૮૭૫માં સ્થપાઈ. અધ્યાત્મવિધાના શોધ કરવા માંડતાં એમજ નિશ્ચય થયો કે આર્યધર્મમાં એ વિષે જેટલું રહસ્ય છે તેટલું બીજે કહી નથી, માટે પ્રાચીન ઋષિમુનિના પૂજ્ય આર્યાવર્તમાંજ જઈ વસવું ને શોધ કરવો. આ વૃપરથી એ બન્ને, ધરખાર માલમીલકત તજી અને આબ્યા અને મંડલીનું સ્થલ અને રાખ્યું. હાલ મદ્રાસમાં મુખ્યસ્થાન છે.

આચારવિચાર પાલી શકે છે, એના મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે, તેને નાનરા
 એટલીજ આવશ્યકતા છે. એ સિદ્ધાન્ત ત્રણ છે: (૧) સર્વને આ-
 ત્મવત્ ગણી બ્રાતૃભાવ રાખવો (એમા યાતિમંધન ધર્મ આદિ
 તજવા એમ ન સમજવું, અથવા સ્ત્રીઓ ન દાખલ થઈ શકે એમ
 પણ ન સમજવું); (૨) સર્વ ધર્મ એકજ પરમધર્મના રૂપ તર
 હોવા જોઈએ, સર્વરૂપ છંદર એકજ છે, તો ધર્મ પણ એકજ હોવો
 ઘટે—આવો હેતુ લક્ષમા રાખી ધર્મમાત્રની ગોઠ કરી મૂલ એક
 ધર્મ કેવો હશે તેના રૂપ વિષે વિચાર કરવો, અને એમ સર્વમયતા
 ગ્રહણ કરવી, (૩) જડવાદથી વિરુદ્ધ જે ચૈતન્યવાદ છે, તેને અતુસરી,
 અહ્યાડમા આધ્યાત્મિક રહસ્ય શુ છે, ને પિંડમા તેનો દેટકો પ્રભાવ
 છે, એનો અભ્યાસ કરવો. (આ ત્રીજો હેતુ સર્વ સમાસદોને લાગુ
 પડતો નથી) આ પ્રમાણેના દ્વિગથી પ્રાર્તેલું એ મહત્ત્વના કામ
 પણ વર્તમાન સમયમા ચાલુજ છે. એને સુધારા ઉપર આવ કે દ્રેષ
 કાઈ નથી, પણ સત્યમાત્રને શોધતા જે દરે તે ગ્રહણ કરવા એ
 મંડલ તત્પર છે ને તેથી બધા પ્રાચીન અર્વાચીન ધર્મ, તેમ આ-
 જકાલ ચાલી રહેલા જડવાદી ' સાયન્સ ' નામક શાસ્ત્રો, એ સર્વનો
 તે સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરે છે. એ મંડલના અગ્રેસરોની રીતિ કૃતિ ધર્મ
 , સ્ત્રીવાર નિદાને પાત્ર થાય તેની જણાઈ છે, લોકોએ તેનું સત્ય વિ-
 ચારવા પ્રયત્ન કર્યા છતાં સંતોષકારક નિશ્ચય સર્વથી બની શક્યો
 નથી, છતાં એ મંડલના હેતુ, અને એનું કાર્ય, એ બે જોઈ કોઈપણ
 સત્યશોધકને આનંદ થયાવિના રહેતો નથી, અને એ મંડલ સ્થા-
 પનારનું માહાત્મ્ય માન્યાવિના ચાલતું નથી. આર્થધર્મનીજ એ
 મંડલ મહત્તા રીકારે છે. ને તેમાનાજ ધણા વિચારોને

સત્યરૂપે સિદ્ધ કરે છે. એ સંપત્તી જે જે ગ્રંથો તે મંડલની પૂજ્ય અગ્રણી મેડેમ બ્લેવેટ્સ્કીએ ગુંથ્યા છે, તે અનંત જ્ઞાનના ભંડાર છે, પરમ સત્ય પરાયણતાના બોધક છે, અને સમજનારને સર્વમાન્ય ધર્મરહસ્યનો માર્ગ બતાવનારા છે. એ મંડલીનું કામ પણ બહુ ત્વરાર્થી આવે છે: હિંદુસ્તાનમાં જ લગભગ ૧૫૦ ઉપરાંત, તથા અમેરિકા, યુરોપ, આઝેરબાઈજાન, ચીન, જાપાન ઇત્યાદિ દેશોમાં પણ અનેક મંડલીઓ, એજ મંડલીના તામ્રાની, ઉભી થઈ છે. આર્યધર્મનો દિવસ ઉદય થતો હોય, અર્થાત્ સત્યનો પ્રકાશ સર્વસ્થલે એકજ કાલે પડવાનો સમય આવ્યો હોય, તો બલે અનાદિ વિશ્વચક્રમાં એ મંડલીજ નિમિત્તરૂપ થઈ યશનામી યાઓ ! થશે એવી અમને તો આશા છે.

થીઓસોફીકલ સોસાયટી પછી બીજી કોઈ સમાજ, મંડલી, મોસાઈટી, ધર્મને નામે ઉભી થયેલી નથી; એટલે એ મંડલીના જ્ઞાનના સાથેજ આર્યધર્મના ઇતિહાસની સમાપ્તિ થઈ ગણાય. આર્યદેશમાં અર્વાચીન કાલનો જે તૃતીય સમય, સમાજ અને સુધારાના સમયરૂપે, આપણે દેખ્યો છે, તે સમયનું સ્વરૂપ આપણે વિચારી

* ‘આઈસિસ’ નામે જે ગ્રંથ હતો તે પછી હાલમાંજ ‘સિક્રેટ ટ્રાક્ટિન’ નામે ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયો છે, તેને ઉદ્દેશીને આ અમારું લખતું થાય છે. એ ગ્રંથનો વિષય બહુ રહસ્યરૂપ છે, ને અમે દલગીર છીએ કે એ ગ્રંથ આ લેખનું સાતનું પ્રકરણ હપાઈ રહ્યા પછી પ્રસિદ્ધ થઈ હોય લાગ્યો તેથી તેનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ આ લેખમાં કરી શકાયો નથી. છતાં એટલું તો સ્વીકારવું જોઈએ કે આ મારા આખા લેખમાં જે રીતે મેં ધર્મોત્તિહાસ અવલોક્યો છે, તે રીતિ, એ વિદુષી મહાદેવીનાં લખાણોમાંથી જ મને સમજાઈ છે, ને તેને ઘણું આંશે અનુસરવામાં હું તેનો આભારી છું.

ચુક્યા, અને પેટલો નિશ્ચય કરી શક્યા કે જડવાદને પ્રાધાન્ય આપી
 સુ રો જન્મ્યો, તેમ તે સુધારાને ધર્મસંસ્કાર આપવા સમાજો
 જન્મી. એ ઉભયે યથાર્થે નથી: સુધારાથી જડવાદ સિદ્ધ થાય તેમ
 નથી. સમાજોથી પોતે ઉડાવેલો ધર્મ જડવાદ ભેગોજ પાળી શકાય
 તેમ નથી, જડવાદ તજતા પણ તે ધર્મ વાસ્તવિક સત્યરૂપ બતાવ્ય
 તેમ નથી. આ બધી વાત સ્પષ્ટ કરવા માટે, સર્વમાન્ય સત્યધર્મનું
 સ્વરૂપ નક્કી કરવાનો પ્રયત્ન જે આપણે આરંભ્યો છે તેનો ઉપસંહાર
 હમણાજ કરીશું.

પ્રકરણ, ૧૧.

ઉપસંહાર.

પાશ્ચાત્ય અને અવત્ય તત્ત્વદષ્ટિ

(સર્વમાન્ય ધર્મસ્વરૂપ વિચાર :)

આ લેખ તૈયાર થાય છે તેવામાંજ, પ્રખ્યાત પ્રેસિડર કૃષ્ણે
શિક્ષાગોમાં કાપણ કરતાં જણાવ્યું છે કે જડવાદનો હવે અંત આવ્યો
છે; યુગવ્યવસ્થા એવી જણાય છે. રૉસેટીકુશીઅન નામક આધ્યાત્મિક
ગુપ્ત મંડલની ગણનાનુસાર તેણે કહ્યું છે કે ઈસવી સનના ૧૩ મા
સતકમાં ઝંધીસ તથા તેના વંશજોએ આર્યાવર્ત, દરાન, ચીન,
ઈત્યાદિને ધૂળથી નાખી, પેટીનથી જર્મની સુધી એક ચક્ર આજ
વર્તાવી, કેવલ શારીરજ્ઞાનોજ સર્વકથ જલ જણાવ્યો, એ સમયથી
સ્પૃક્ષમાત્રનેજ સ્વીકારતા જડવાદનો ઉદય થયેલો છે. એ ઝંધીસની
પૂર્વનાં આધારે સાત સતક ગણીએ તો સર્વનિયંતા પરમેશ્વરને સદ-
ર્વાર્ષજી દરવારૂપ બહિનનો ગૈતન્યવાદ પ્રસિદ્ધ કરનાર પવિત્ર ધર્મા-
ચાર્ય મહંમદ, અને અધા વિશ્વને ગબ્તવતા તેના અનુયાયી, તમારી
દષ્ટિએ પડશે. એથી પણ સાતેક સતક આગળ વધશે તો પ્રેમમય,
પરમધર્મરૂપ, આત્માર્ષજીપરાયણ, પૂન્ય, પવિત્ર ક્રાંતરૂપ, તમને,
આખા વિશ્વને નિયમનાર પરમચંતન્યરૂપે દર્શન થશે. એમજ, તેથી
પણ સાતેક વધતાં પરમતત્ત્વરૂપ, સર્વાત્મરૂપ, રૂપરતાથીજ કેવલ
રહિત, નિર્વાણનિભમ, પરમાવતાર, મહાત્મા શુદ્ધ તમને વિશુદ્ધ પ-
વિત્રતા આરોપી ચિદ્રૂપ દરશે. આમ સંગતિ બેતાં એમજ સમગ્ર

છે કે ચૈતન્યવાદ, જડવાદ, એમ ઉભયની ધટિયકત્વાયે પરંપરા ચા-
 લ્યાજ નય છે, ને લગભગ સાત સાત શતકે એક એકનું પ્રબલ
 થાય છે. ત્યારે તેરમા શતકના આરંભથી પ્રવર્તેલી જડવાદરૂપ ના-
 સ્તિકતા પણ વીશમા શતકના આરંભે મરણ પામવીજ નેમએ એમ
 કાલક્રમની ગહનગતિથી આપણા હૃદયમા પ્રતીતિ થાય છે, એવું ગ્રે.
 કુસર્તુ અનુમાન દ્રવ્યનામાત્રજ ગણાય નહિ. ચાલતો સમય તેજ જડ-
 વાદના છેલા દિવસોનો ઠરે છે. ચિન્હો પણ થોડા નથી. જે લક્ષમાં
 જડવાદનો જન્મ થયો છે તે પરત્વે વિચારતા એની કુંડલીના ગ્રહોનો
 કેન્દ્રકાલ અમેરિકાની સ્વતંત્રતા તથા ફ્રેંચરેવોલ્યુશન એ વખતે
 વીતી ગયો છે; હવે તો કેવલ રિપબ્લિકન ઉભું થયું સમન્વય છે. યો-
 ગિની પણ એને અનુકૂલ નથી. પરાશક્તિના કનાશરૂપ નારીમાત્ર જે
 સ્વાતંત્ર્ય ઈન્દ્રે છે તે માત્ર પોતામા રહેલા પરપ્રેમમય પૂન્ય ચૈત-
 ન્યાશને નાધાન્ય અવાવવાનીજ માગણી કરે છે. પરનાત્માએ પણ
 પણ એ ગ્રહગેગ, યોગિની, સર્વ બેગા, જડવાડપ રાક્ષસને હણવા,
 પ્રેતાવાહન, પ્રાણુવિનિમય, ઇત્યાદિ ચિન્મયત્વપ્રધાન સામ્રાજ્યે અવતાર
 ગ્રહણ કર્યો છે. એ સંગ્રામનું ક્ષેત્ર પણ અમેરિકા ને ત્યાંથી આર્યાવર્ત
 એમ દુર્ગા જણાવે છે:—આર્યાવર્ત (ઇરાન અને ચીન પણ)
 આફ્રીકા-મીસર-ગ્રીસ-રોમ-યુરોપ અમેરિકા-(ને ભૂગોળ તરફ
 દષ્ટિ કરતા પાણુ) આર્યાવર્તજ !

એટલો તો નિશ્ચય થઈ ચુક્યો છે કે આર્થધર્મમાનું બ્રહ્મદર્શન
 એજ સર્વથા સિદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાન છે. આર્યાવર્તના અનેક ધર્મ, સંપ્રદાય,
 પંથ, સર્વે એનેજ માન્ય ગણે છે. અન્ય ધર્મનાળા પણ એ વિના
 બીજું બતાવતા નથી, પ્રથમે ચાલુદી આઈબલનેજ તપાસો. દલમા
 પ્રકરણમાંજ આપણે કહી આવ્યા છીએ કે ચાલુદી કેઆસામાથી

ચથેલું ખાઇખલ, ખરી રીતે ખાહીઆ તરફથી આવેલું સમજાઈ
 ચુક્યું છે, તેમાની સર્વે કલ્પનાઓ કેવલ રથૂલ અક્ષરને વળગવાથી
 ચથેલી હરી છે, તિથા રહસ્યરૂપ ધર્મ તો આર્યબ્રહ્મવાદ કરતાં ખીજે,
 તેમા પણ, નથી*. ખાહીઆનો આસીરીઆ તથા ખાખીલનમાં
 પ્રવર્તેલો ધર્મ યદ્યપિ વામીશાક્ત જેવો થઈ ગયો હતો, તો પણ
 આર્યઋષિઓના બોધથીજ ભરપૂર હોઇ રહસ્ય સમજનાર દિગ્જેતે
 તો, ત્યાં પણ, બ્રહ્મબોધમયજ હતો. મીસરનો ધર્મ કેવલ આર્ય-
 ઋષિનુંજ રૂપાતર છે. એમ તો અનેકવાર ઉદાહરણ પ્રત્યુદાહરણોથી
 સિદ્ધ કરી આવ્યા છીએ, તેમાં પણ, કોઇ કર્તારૂપ ઈશ્વર માનવા
 કરતાં સર્વમય બ્રહ્મરૂપે ઓસિરિસને માનેલો કહી ચુક્યા છીએ.
 પ્રાચીનધર્મ—ખાહીઆ, મીસર,—ને અનુસરી અન્યરૂપે પ્રવર્તેલા
 ક્રિશ્ચીઅનધર્મમાં વર્તમાન સમયે પણ વેદાંતવાદ પ્રવર્ત્યો નથી એમ
 નથી. ઇરિજના, રોનરજેકન, સ્પિનોઝા, ઇત્યાદિ અદ્વૈતવાદનાજ બો-
 ધક તત્ત્વવેત્તા હતા, અને તેમની સામેજ પોપ ગ્રોથા અલેક્ઝાન્ડરને
 લખાણો કરવાં પડ્યા હતાં. ક્રીશ્ચીઅનધર્માનુયાયી સંત સાધુમાં પણ
 તેવા બેદ પ્રસિદ્ધ છે: ફ્રાન્સિસ્કનો અદ્વૈત તરફ નમે છે, ડોમિનિ-
 કનો તેથી વિરુદ્ધ હોય છે†. પ્રખ્યાત રોસીકુશીઅનનો મત પણ
 અદ્વૈતવાદને મળતો છે, ને યુરોપના મધ્યકાલમાં પારેસેસ્સસ વગેરે
 ઘણા મહાત્મા તેજ મત જેવો મત ધરાવવા ઉપરાંત, ચમત્કારિક

* યાહૂદીએમાના ઘણા ધર્મશુક (રેબી) એવા થઈ ગયા છે, કે
 જમનો બોધ અદ્વૈતજ છે; મેમોનીડીસના લેખ પણ તેવાજ છે—જુઓ
 ટ્રેપર ઇન્ટેલેક્ચુઅલ ડીવેલોપ મેન્ટ ઓફ યુરોપ.

† જુઓ ટ્રેપર: કોન્ડીક્ટ ઓફ રીલીજીઅન એન્ડ સાયન્સ.

યોગસિદ્ધિવાળા પણ યઈ ગયેલા છે. ક્રીશ્ચીઅન ધર્મ પછી પાંચ છસો વર્ષે ઉઠેલો ઇસ્લામ ધર્મ, જે ધણેભાગે ક્રીશ્ચીઅન ધર્મના જ સિદ્ધાન્ત સ્વીકારે છે, તેમા પણ સુશીધર્મ કેવલાદ્વૈતજ છે. જે દરવેશો અસખ્યાએ ઇસ્લમ ઇલાતિન (ગદસ્યમાર્ગ) સમજી, મસ્ત (પરમહંસ) થઈ ફરે છે, તે બધા ધણું કરી, સુશીતરીકા (સુશીધર્મ) ના અનુયાયી હોય છે. આમસ્તાનની પ્રાચીન મૂર્તિપૂજની વિરુદ્ધ મહંમદનો ઇસ્લામ ધર્મ તટસ્થ ઇશ્વરનો બોધક છતાં રહસ્યરૂપે બ્રહ્મભય છે. પ્રાચીન મેજીઅન ધર્મ અને તદનંતર ઝગ્નુસ્તનો ધર્મ તે પણ ઝોરમજ્દદ્દી પરમચૈતન્ય સર્વમય બ્રહ્મને નમે છે. એમા પણ આજર કબવાન જેવા તત્ત્વજ્ઞાની મહાત્માઓ અદ્વૈતયોગના પરમબોધક સુશી છે; અને કવિઓમા પણ મસનવી, હાફિઝ, વગેરે પ્રસિદ્ધ છે. એક ચીનનો અતિપ્રાચીન ધર્મ તેમા,

‡ દરવેશોની ઘણી કેમ છે: બાકનેજ સગભગ ૭૦-૭૨ ગણાવી છે.

* જ્ઞાનને મારિદા કહે છે તે ઉપરથી જ્ઞાનમાર્ગ-અદ્વૈતમાર્ગ-ને મારિદા કહે છે એને જ હકીકત-હક-પરમસત્ય-નો માર્ગ પણ ગણે છે નાસ્ત, મલાકૂત, જમૂત, રના એમ, શરીઆ, તરીકા, મારિફા, હકીકા, એ ચાર બહુનાર પાળનારના ચાર કંમ છે. હરક, વસ્ત, વજહ ઇત્યાદી વાતોનું રહસ્ય કેવલ પરમૈક્યરૂપતા પરત્વેજ છે. અનઅવહક એ વિષે જુઓ પ્રકરણ ૫ : બાકન દરવીશીસ, ઘુલ્જ સાઈફો પીરીઆ ઇત્યાદિ.

† કહે છે કે મહાના કાખામાજ સગભગ ૩૬૦ મૂર્તિઓ હતી. હાવમદ તેમ નથી તોપણ, અમુક પાપાણ આદિને બોસા લેવાનો રીવાજ હજી દરનારાઓને પરિચિતજ છે — જુઓ સેહસમારાન.

‡ જુઓ મહાગેફતે કબવાની (તેનો જૂનારાતી તરજુમા) એમાં યોગપરત્વે નકુસેનાતેકા એટલે પ્રાણનો સૂક્ષ્મ વિચાર કરેલો છે, ને ખલ્દ એટલે પરકાયાપ્રવેશાદિરૂપસિદ્ધિ પણ વિચારી છે, મોક્ષપરત્વે પણ ફનાફિલ્લા અને બકાબિવલા એવા સાયુન્ય અને પરસમાધિ વૈવેચરૂપ વિચાર

અન્દુશીઅસનાં વિવેચન સહિત કિંગ નામક ધર્મગ્રંથોને, તેમજ
 ઔદ્ધર્મના સિદ્ધાન્તપૂજાદિને, સ્થૂલ રીતે બજનારા, લોકો પણ, લે-
 ઓડ્ડીનેા અદ્વૈતયોગમાર્ગ, જે દેઓધર્મને નામે કહેવાય છે, તેને સ-
 વ્ધા નમે છે. છેક મંદિરો અને પિરના પ્રાચીનધર્મના ઇતિહાસથી
 પણ સિદ્ધ સમજાયું છે કે ત્યાં કોઈ અસંખ્ય યુગ ઉપર 'વલ આર્ય-
 ધર્મ'ના પળાતો હતો. મધ્યકાલના ગ્રીસ રોમને પણ રહેવા દેવાનું

સમજાવેલા છે. વળી ખેશતાબ, જન્વેરોઈ ઇત્યાદિ ગ્રંથોમાં બ્રહ્મ માયા
 સર્વનો વિચાર બહુ ન્યાયપુરસ્સર કરેલો છે, તેમા અવર્ણ્ય બ્રહ્મને સત્ત્વે
 જણાવતાં વાજબી હલવજીદ કહેલું છે; અને મુમકેન હલવજીદ, મુમતને હલ-
 વજીદ ઇત્યાદિ માયા (માઆદા) શશવિપાણ જેવા તર્ક સત્ત્વે વિચારતાં
 બહુ સારા વ્યા છે દિસાતીર વગેરેમાં પુનર્નિર્મ, અહવ્યવસ્થા, પૂજા ઇત્યા-
 દિના પણ ગૂઢ તર્ક સમાવેલા છે.

પ્રયોજન નથી ઝીનો, ઓઠ્ઠિસ, પ્લેટો, પીયેગોરસ, આદિ અનેક—
તે છેક અયેકઝાન્ડીઆના નીઆપ્પેટાનિસ્ટ પ્લોટિનસ સુધી—અદ્વૈ-
ત યોગનાજ સમજનાર સમજવનાર થઈ ગયા છે. આ પ્રમાણે આખા
વિશ્વની જાણીતી તવારીખ તપાસશે, તો સર્વ ધર્મનું રહસ્ય અદ્વૈત-
વિના ખીણું સમજનાર નથી અનાદિ વિશ્વવ્યવસ્થાજ એક અદ્વૈત-
રૂપ છે, તો તેમા ધર્મબોધ પરમચિન્મય અદ્વૈતયોગવિના ખીણે કેમ
સમજે ? વળી ઇતિહાસદ્વારા એ પણ વારવાર આપણે કહી ગયા
છીએ કે આર્યાવર્તમાંથીજ ધર્મની ઉત્પત્તિ તથા પ્રવૃત્તિ થઈ છે, અને
સર્વ ધર્મો તેનાજ રૂપાતર છે. ત્યારે અગણિત અચિત્ત યુગોથી
આનંદો આવેતો અદ્વૈત ચૈતન્યવાદ સર્વમાન્ય પ્રાચીન ધર્મ છે એ
તો નિશ્ચય માનવું જોઈએ, ને તેના બોધક ગુરુઓ પણ, આખા
જગતને પૂજ્ય, આર્ચકપિઓજ ગણાવા જોઈએ.

સર્વમાન્ય પ્રાચીન અદ્વૈત ચૈતન્યવાદને વૃદ્ધેશ હરાવના બેઠેલું
સુધારા નામનું બાલક તેના પિતા જડવાદને જોરે ગમે તેમ બોલે
છે, તેમા કેટલો સાર છે એજ હવે તપાસવાનું છે. જડ, ચૈતન્ય વિના,
બોલીજ કેમ શકે ? છતાં ચૈતન્યને હસી કાઢે છે. પ્રમાણ અગરજ
કવિ ધોપે લખ્યું છે કે “આપણે એવા બુદ્ધિમાન ઉઠ્યા છીએ કે
આપણા પૂર્વજોને મૂર્ખ ગણીએ છીએ, (તો) આપણા બાલક પણ

‡ એમ નિશ્ચય કરવા અનેક પ્રમાણ નીકળી આવ્યા છે કે મૂલ અનાદિ
આર્યસ્થાન-મનુષ્યસ્થાન કહીએ તોપણ ચાલે-ટીબેટની ઉત્તરે ગોખી બચવડ
શામોનું રણ ન્યા હાલ છે ત્યાં હર્ણ, અને ખરો ધર્મ રહસ્યરૂપ પ્રાચીન
જ્ઞાનમાર્ગ ત્યાજ ઉદ્દભવેલ ત્યાં અદ્વૈત પણ શુભરીતે માહાત્માઓ વસતા
ગણાય છે — જુઓ મેડમ બ્લેવેટસ્કીનું સીક્રેટ ડોક્ટ્રીન.

આપણાથી વધારે બુદ્ધિમાન હોઈ આપણને માછા મૂર્ખ ગણશેજન.”
 અસ્તુ. સસરોધકને કોઈ મૂર્ખ ગણે કે કોઈ ડાહ્યા ગણે તેમા કાંઈ
 સમ વિષમ માનવાનું પ્રયોજન નથી; પણ પ્રાચીન વાતોને હસી દાઢ-
 વાનો જે સહજ સંપ્રદાય આજ કાલ પ્રવર્ત્યો છે, ને એજ એક ખરી
 બુદ્ધિ અને ખરા સુધારાની પદ્ધતી કે છાપરૂપ ક્યો છે, તેની સામે
 યોગ્ય કવિનું વગન બહુ માર્મિક છે. ચૈતન્યરૂપ અદ્વૈતવાદને અનંત
 વર્ષ વીત્યાં છે, ને અનેક વિચારસંગતિઓ—હાલના જડવાદ જેવી
 (આર્વાકાદિ) પણ—તેનેજ સર્વથા નમતી ચાલી છે, પણ તેટલીજ
 વાતથી વર્તમાન જડવાદીઓ સંતોષ માનતા નથી. વર્તમાન સમ-
 ચમા જે ઉદય થયો છે તેવો કદાપિ થયોજ ન હતો એમ સિદ્ધરીતે
 બધા માની બેઠા છે, એટલે પ્રાચીન વાત ઉપર સંતોષ નજ કરો!

• એસેઆન કિટિસીક્રમ

† જે વાતથીજ પૂન્ય અદ્વૈત ચૈતન્યવાદ માર્યો ગયો છે. બાઈબલના
 સ્વૂલ અક્ષરાર્થને વળગી રહી બધી દુનીયાને ફક્ત ૬૦૦૦ વર્ષ જેટલીજ
 નક્કી માની તમામ પ્રાચીન કાલગણના ખોટી ઠરાવી, ઇશ્વર પણ કર્તારૂપ
 વિશ્વાતિરિક્ત ગોઠવ્યો, એ; અને વર્તમાન સમય જેવા શોધ ઇત્યાદિ કદાપિ
 હતાજ નહિ ને હોઈ શકે પણ નહિ એ; આ બે વાત. સંસ્કૃતનો અભ્યાસ
 કરી તત્ત્વ મહુલ કરવાની શક્તિ ધરાવનાર અનેક વેળર અને મેક્ષમ્યૂસરો
 પણ આ બે બાંધનથી મુક્ત થઈ શક્યા નથી, એટલે તેમને વારંવાર, કપો-
 સકલપના, કાબ્યરચના, ગપ, પૂદ્ધેમ, ઇત્યાદિથીજ સિદ્ધધર્મરહસ્ય કે તત્ત્વ-
 રહસ્યને ઉડાવી દેવાની ફરજ પડેલી છે. પણ એમનીજ આંખો ઉઘાડે
 તેવા શોધ હાલમાંજ શોધકોએ જણાવ્યા છે, અને ધર્મતત્ત્વ વિચારતાં
 પુરાણકથાઓના તાત્ત્વિક સત્ય સંબંધે, ઈશ્વરીઅન શોધનો વિસ્તારક
 અરાહ્માસી બધાને ઠીક બતાવે છે.

પણ તત્ત્વ ગ્રહણ કરનારના આખ, કાન, અને મન, સર્વદા પ્રુષ્ઠાં રહેવા જોઈએ. કાલની અનંતતાનું માપ કોઈએ કરેલું નથી; વિશ્વ-ચક્રના પ્રત્યેક ભ્રમણને કોઈએ અવલોક્યું નથી; તે ચક્રની રેખેરેખ કોઈ દેવના પણ લક્ષમા નથી;—છતાં હાલ છે તેવું કદાપિ નજ હે.ય ને ન હતું; અમુક ધર્મ કે તત્ત્વસંગતિ જ્યાં ન હોય તે ધર્મ કે તત્ત્વ ઉભયે જોડા; આમ બોલવું, તે દુરાગ્રહ જ ગણાય. માણસે માણસપણું તથા ધર્મિરપણું ગ્રહણ કરવા માડ્યું છે, ને જ્યાં જુઓ ત્યાં 'હું' બોલ્યો તે સત્ય' એટલીજ વાત ઉપર સમર્થ દ્રવ્યનાપ્રાસાદમય તત્ત્વત્રિવેક રચાયા છે; ને એવા ગંધર્વનગરની રચના જોઈ તેને ભોગવવા માટે સુધારાનો જન્મ થયો છે. આટલા બધા શબ્દો કોઈને કહવા લાગશે, પણ દુરાગ્રહમાત્રનેજ સત્યરૂપે ઠરાવવા જવો, અને સત્ય ગ્રહણ કરવા માટે સર્વદા પોતાના મન તથા ઇન્દ્રિયને જાગ્રત રાખી, અમુક હદ બાધી ન બેસનારને દુરાગ્રહી ને વ્રુષેમી કહી હસવું, એ અન્યાય જેતાં આટલી ટીકા સત્યને નામે થોડી છે. કોણ દુરાગ્રહી છે, તે હવેજ સમજવાનું છે, પણ સત્યને સીમા હોય નહિ, છે નહિ, હોનાર નથી, એટલો સ્પષ્ટ નિયમ મનમાં દાઢવી વર્તમાન જડવાદનું રૂપ વિલોકો તો તેના પોતાનાજ પરસ્પર વિરોધમા તેવું અવસાન આવી જશે; જડવાદપ્રેરિત સુધારો ગંધર્વનગરમાત્રજ જણાઈ, પ્રાચીન અદ્વૈતચૈતન્ય ઉપર આપણને સુદૃઢ ભક્તિ પ્રેરશે.

તકરાર જ્યાં જુઓ ત્યાં એની એજ છે: વિશ્વોત્પત્તિ, મનુષ્યોત્પત્તિ, ધર્મરસરૂપ ઇત્યાદિ. જડવાદના આ ઉપર કેવા નિશ્ચય છે તે તપાસીએ. સ્પષ્ટ રીતે બધી વ્યવસ્થા અંશે અંશે વિવ્રત થાય એમ જડવાદને સમજાવતા તો આ અર્થ જેવડાજ મે ત્રણ અથ લખવાની

જરૂર પડે, એટલે કે એવો ઉપક્રમ ન કરતા, પ્રાસંગિક વિષયને અનુકૂળ વાત યજ્ઞ કરી, તે તે વ્યાખ્યાના સિદ્ધાન્તમાત્રજ આપીશ. તે સિદ્ધાન્ત કેમ થયા, કારણે થયા, એ ઇતિહાસ, ધણી બોધકારી છતાં, વિસ્તારભયને લીધે, અને આપી શકાશે નહિ ઉત્પત્તિક્રમજ નેમ્નએ પ્રથમ એ જોનારું છે કે ઉત્પત્તિ કેવા પ્રકારે સીકારેલી છે. જડથી, ચેતનથી, ઉભયથી કર્તારૂપ તટસ્થેશ્વરવાદ માનનારા ઇશ્વર અને તદ્દમીન જડ એમ બે વ્યવસ્થા કરે છે, તેની વાત આપણે માઈમલ વગેરેને વિચારતા, તથા અત્તદર્શનના સ્વરૂપમા, સ્પષ્ટ કરી ચુક્યા છીએ બહેલી વગેરે આધડીઆલિસ્ટો એવું સ્વીકારે છે કે સૃષ્ટિમાત્ર દૃષ્ટિમયજ છે બાહ્ય પદાર્થ છેજ નહિ, અને આત્મ ચેતન્યના આપિર્ભાવરૂપ વિશ્વ છે, જડ એવો પદાર્થજ સ્પષ્ટ નથી આ તર્ક અત્તનાદને મળતો છે હાઈમાન હિગેલ વગેરે ‘અન્ત્રો-શીઅસ’ એટલે અગ્નિમયી સૃષ્ટિ માને છે, અને બ્રહ્મવામાના માયા કે અગ્નિવાદને બહુ સારી રીતે સમજાવે છે, છતાં અદ્વૈતબ્રહ્મમયતાથી ચોક્કસ દૂર છે, કેમકે જ્ઞાનાભાવથી જ્ઞાનની પણ ઉત્પત્તિ સંભવિત ગણે છે—જે અસંકલ્પ છે* આ અગ્નિવાદ ઉપરાંત શુદ્ધચેતન્યવાદ, જડચેતન્યના અનન્યત્વરૂપ બ્રહ્મવાદ, યુરોપીય તત્ત્વજ્ઞાનના પિતારૂપે ગણાયલા જર્મન તત્ત્વવેત્તા કેન્ટને ઇષ્ટ હોય, એમ સમજાય છે, તથા પાછળથી, પ્રસિદ્ધ ગણિતવેત્તા લેબનિટ્ઝ પણ કહ્યું તેને મળતોજ વિચાર પોતાના ‘મેનેડ’ની દ્રષ્ટનાથી સૂચવે છે આ તત્ત્વવિચારો

* ઉપરાંત વળી વિશ્વમાત્રને દુઃખરૂપ ગણી બોધ્યતમાના દુઃખ દુઃખ એ સિદ્ધાન્તને બોલે છે (પેસિમિઝમ,) એટલે બ્રહ્મમય પરમેશ્વર પરમાત્મા સિદ્ધાંતથી જુદા પડે છે એણે પણ તેથીજ ઉભયપક્ષે જુદો છે, એકમા ન હોવાપણરૂપ નિર્વાણ, અન્યમા સર્વરૂપ કેવલ્ય;

તો ચૈતન્યવાદને અનુસરતા થયા. પણ કેવલ જડાનુયાયીવાદનો પૂર્વે, પ્રખ્યાત હર્બર્ટ સ્પેન્સરનો વાદ પણ ગણવેા જોઇએ તે કેવળ જડ પણ નથી કેવલ ચિત પણ નથી તેનુ મત એમ છે કે વિશ્વવિભાગ ગમ્ય અને અગમ્ય એમ કરવો અને અગમ્યકોટિનો વિચારજ ન ધરતા, ગમ્યકોટિમા રહી વિશ્વબ્યવસ્થા જડનાદાનુસાર રચવી, ચૈતન્યાદિ હો વો ન હો એ અગમ્યકોટિમા નાખવુ, તથા ગમ્ય વિશ્વમાત્રને અગમ્યના આવિર્ભાવરૂપ માનવુ

આટલે સુધી આવતામા તો આપણને પ્રાચીન અદ્વૈતની વિરુદ્ધ જના જેવી કરી વાત જડી નથી હવે જડવાદ, જે અદ્વૈતની કેવલ વિરુદ્ધ છે તે ઉપર આવીએ. એનો તો સિદ્ધાન્તજ એવો છે કે જડ સિવાય બીજું કંઈ છે નહિ, પરમાણુઓના સ્વરૂપથી અને તેમના સયોગથી બધી બ્યવસ્થા બને છે. ચાર્લ્સ દિ કહે છે તેમ પરમાણુના યોગથી ચૈતન્યપણુ સભવી શકે છે. આમ બોલતા છતા જડના સ્વરૂપનુ દૂધણુત્રપરહિત લક્ષણુ એ વાદના લાખેા અનુયાયી-માથી કોઇ પણ આપી શકતો નથી, અને તેમનામા અગ્રણી ગણા-યેવા પ્રખ્યાત પ્રોફેસર ટીન્ડાલજ કમુન ઠરે છો કે “ જડમાત્રથી ચૈત યની ઉત્પત્તિ સિદ્ધ થઈ શકતી નથી, અને તેમ થતુ નથી ત્યારે મેજ રસ્તા ખુલા છેઃ કા તો જડના સ્વરૂપને ફેરવવુ, કે કા કો કંઈ કર્તાઉપ તટસ્થેશ્વરને સ્વીકારવો.” આર્ય સપિઓ ત્રીજો રસ્તો સિદ્ધ કરે છે, અથવા જડસ્વરૂપ બદલવાનો જે રસ્તો લેવા કહ્યુ છે તેજ બ

* મોનેડ જો અદ્વૈત વા મા પ્રાણ કે કૃતસ્થ સાથે મળતા આવી શકે વસ્તુમાત્ર પ્રાણ, તૈજસ, વૈશ્વાનરરૂપે સમજવી એ / અદ્વૈતવાદનુ રૂપ છે

+ બીદીશ એસોશીએશનને ઈનોગરન એસ

તાવે છે, કે જડચેતન ઉભયરૂપ બ્રહ્મ ગ્રહણ કરી અદ્વૈતને નમો; નહિ
 તો જડ જે કદાપિ ચેતનસહિત માનેલું નથી, તેમાથી ચેતન ઉત્પન્ન
 થાય એ મનોરથમાત્રજ છે. સત્માથીજ સત્ થાય છે, અસત્માથી
 સત્ થતું નથી, એ તો ઉપનિષદનો તેમ સર્વ ન્યાયશાસ્ત્રોનો નિમયજ
 છે, અનુભવસિદ્ધ છે. ત્યારે, જડથી ચૈતન્ય માનનાર અસત્થી સત્
 માને છે એ મહાઆશ્ચર્યજ છે ! સર્વ ન્યાયના નિયમોને ઉધા મારવા-
 નુંજ છે ! સત્યને ગળે પાશ ધાલવા જેવું છે ! ખોલતાંજ બાધ આવેછે,
 કે ચેતનરહિત એવું જે જડ તેણે પોતે પોતાનેજ કેવીરીતે જાણ્યું*!
 બ્રાહ્મર રઘુર્મદ અને ટેટ સત્યજ પ્રકાશ કરે છે કે “ કેવલ છ રહિત
 જડ એ તો અશક્યજ છે ”†; અને જર્મન કવિ ગેટી હીકે કહે છે કે
 “ જડચેતનના અનન્યરૂપ અદ્વૈતમાં દ્વૈતજ નથી. ” આમ જડવા-

એ, સુધારાએ કુધારાને વાર વાર કહેલું, વચનજ સુધારાને પાણું
સોંપી સતોષ માનીશું.

અસ્તુ જડવાદીઓ પોતાના જડ પરમાત્મને કેવી રીતે દેરે છે તે પણ
જોઈએ અને આપણા જોના ચેતનવાદી ઋષિઓ કેવી સુલોભા પડ્યા
છે તેની પણ ખાતરી થાય તો કરીએ કેવળ જડથીજ વિશ્વવ્યવસ્થા
ચઢ શકે એટલે જડપરમાણુ તેજ ઇશ્વર એમ કહીએ તો ચાલે. જડ
રૂપ ઇશ્વર અનેક રૂપે છે. કેમીરૂપી (રસાયનશાસ્ત્ર) થી નિશ્ચય થયો
છે કે પદાર્થમાત્ર જડ, પ્રવાહી, કે વાયુમય, આ ત્રણ રૂપે હોઈ શકે છે
પણ એમા યોગા વર્ષથી સુધારો કરવાની આવશ્યકતા જણાઈ છે
સર્વવ્યાપી સર્વરૂપ 'ઇશ્વર' એવી ચતુર્થસ્થિતિ પણ સ્વીકારવી
પડી છે જડમાત્ર મૂલ ઇશ્વર રૂપે હોઈ શકે એમ કહ્યું છે, પણ એથી
આગળ વધી પ્રો, કુંક્સ હાલમા જણાવે છે કે એવી પણ એક
સ્થિતિએ જડ પરમાણુઓ પહોંચી શકે છે કે જ્યાં તેમનું રૂપ કેવું છે,
જડ છે, ચેતન છે, કે ચારમાથી કયી સ્થિતિમા છે, તે કહી શકાય
નહિ—એ સ્થિતિને તે 'પ્રોટાઇન' એવું નામ આપે છે વળી પ્રખ્યાત
લેક્ષીઅરની રૂપેક્રૂમ એનાલિસિસ—અર્થાત્ તેજના કિરણના પ્રતિનિ-
બ્ધમાના રંગના પૃથક્કરણથી તે કિરણના આધારના બધારણના તત્ત્વ
સમજવાનું શાસ્ત્ર—તેથી કેમીરૂપીના ઓક્સીજનનાદિ સાક સીતેર મૂન-
તત્ત્વો, મૂલતત્ત્વો નથી પણ સ્થૂલતત્ત્વો છે, ને મૂનતત્ત્વ તો કોઈ એજ
હોવું જોઈએ, જેના એ બધા તત્ત્વ અવસ્થાતર છે, આવોનિર્ણય શોધે
કરતા ચાલે છે એજ નિર્ણય પ્રો. કુંક્સે, ડેનીઅરે, ધણાએ, પ્રસિદ્ધ
જણાઓ છે. ત્યારે એમજ સિદ્ધ થયું કે પ્રોટાઇન, ઇશ્વર, વાયુ, પ્ર-

* જાટલું નહિ, પણ ગુસ્તાવ્યજીરૂપ મહાનિયમના ઉપરે ગોધામી

વાહી, જડ, એમ સૃષ્ટિક્રમમાં પદાર્થગતિ હોવી- જોઈએ; બધું એક અદ્વૈત પ્રોટાઇલનું જ રૂપાતર છે. વળી ગુરુત્વાકર્ષણાદિ પણ જ્યારે નિર્મૂલ થઈ ગયા છે, ને પ્રોટાઇલ-અણુનો વાદ સિદ્ધ થયો છે, ત્યારે હવે અદ્વૈતવાદે શી ગુનેગારી કરી છે કે તેને વૃહદેમ કહો છો? અવર્ણ્ય અણુ (પ્રોટાઇલ નહિ, પણ તેથીએ દૂર અને પછી પ્રકૃતિદ્વારા આકાશ (પ્રોટાઇલ-ધર), તેમાંથી વાયુ, તેમાંથી તેજસ, તેમાંથી અપ, અને તેમાંથી પૃથ્વી, એ કેમ કયો બુદ્ધિમાન ખોટો કહી શકે? અને ગુરુત્વાકર્ષણના મહા નિયમનું જ્યારે મૃત્યુ થયું છે, જ્યારે ચૈતન્ય-નાનું જડ કેાઈ પાશ્વાત્ય જડવાદી પણ સિદ્ધ કરી શકતો નથી, ત્યારે એજ અવ્યાકૃત સત્ (અણુ) ના ચૈતન્યાશ્રના વિવર્ત અને જડાંશના પરિણામથી સૃષ્ટિ માનતાં શો બાધ આવે છે? બાધ તો નથીજ, ઉનટી

હવે નારાજ થયા છે ને પ્રખ્યાત ન્યુટનની આબરૂ લેવા બેઠા છે. કહે છે કે ગુરુત્વાકર્ષણ એવા નામ માત્રથી કાંઈ ખુલાસો થઈ શક્યો મનાય એ બુવજા છે. સૂર્યમાંથી અજવાળું આવી ગરમી પેદા થાય છે એને ઉષ્ણતા કે અગ્નિ ગમે તે નામ આપવાથી તે અગ્નિ સાથી થાય છે એ મુદ્દાની વાત સ્પષ્ટ થવામાં લેશ પણ સહાય મળતી નથી. એવુજ, ગુરુત્વાકર્ષણનું પણ જાણવું. પદાર્થો એક બીજાને ખેંચતાના સ્થૂલ વજનના પ્રમાણમાં આકર્ષી શકે છે એ વાત તો બધા જાણે છે, પણ તેને ગુરુત્વાકર્ષણ એવું નામ આપવાથી, તે કેમ ને શા કારણથી આકર્ષે છે, એ વાતનો ખુલાસો કયાં થયો? વળી પ્રેતાવાહનાદિ પ્રત્યક્ષ પ્રયોગોમાં ભારેમા ભારે વસ્તુઓ પૃથ્વીપર અધર ઉભી રહે છે, ત્યારે વજનને અનુસરી આકર્ષણ થાય છે એ નિયમનું સ્વરૂપ પણ ઉધુજ વજન ! ! આમ ગુરુત્વાકર્ષણને પણ ગળે આટી આવી છે, ને આપણા ઋષિઓ મહોપમહાદિ તથા વસ્તુમાત્રને શુદ્ધ, પ્રાણ, ચૈતન્ય, અર્પી તે ચૈતન્યને લીધે તે બધાં અન્યોન્યને આકર્ષે છે એમ કહે તો તેમાં તેઓ ન્યુટનનો લેશ પણ અપરાધ કરતા નથી, હલકા વધારે સત્ય વાત કહે છે.

ખુબી, યુક્તિ, ન્યાયપુરઃસરતા, અને અનુભવસિદ્ધતા, એ વાદમાં આવી, ત્રાપિઓના ગૂઢ યાનના આપણને એલા બનાવે છે, પાશ્ચાત્ય જડવાદીઓ જીવરહિત જડને—પ્રોટાઇલને—સૃષ્ટિસર્ગ માટે ગતિમાન થતું શી રીતે માને છે? સ્વતઃજ, પોતાનામાંજ સ્ફુરણ (ડીરેન્સીએશન) થવાથી; ત્યારે અદ્વૈતવાળા પણ એનું એજ કહે છે, એ સ્ફુરણને વાચ્ય એવું નામ આપે છે; ને જડ એતનના અનન્યત્વમાથી વાચ્યદ્વારા સખ્દ-બ્રહ્માદિ ક્રમ કહી ઉલટું વધારે સયુક્તિક ને સાનુભવ બોલે છે. પુરાણમાં પણ એનુંજ સમુદ્ભવનાદિથી વર્ણન છે. પાશ્ચાત્ય જડવાદીઓ કહે છે કે સ્વતઃ સ્ફુરણથી કાષ્ઠક શ્વેતાભાસવાળી ગાદરૂપતા (નેબ્યુલા) થવા માડે છે*, ને તે, કહ્યા તે રૂપાતરો પામતે પામતે, સ્ફુરણરૂપ ગતિદ્વારા, સ્થૂલભાવ પામી, ગ્રહમંડલાદિ ગોળરૂપે જન્મે છે. આનુંજ નામ દુગ્ધ સમુદ્રનું મંથન, ને રત્નોનો ઉદ્ધાર અનંતકેપર સૂતેલા નારાયણ પણ પ્રોટાઇલ કરતા વધારે રહસ્યરૂપ તત્ત્વાર્થના બોધક છે, તે સ્વાયંભૂ બ્રહ્માને બળવા એજ જીવરહિત પ્રોટાઇલને નમવા કરતા મોક્ષસાધક છૌં, સયુક્તિક છે, પરમ સત્ય છે. એમજ ધ્રુમકેતુઓનાં ભ્રમણ, તેમની સ્થિતિ ઇત્યાદિ, તેજ ઇંદ્રજિત્રાદિ વેદ-સૂક્તો છે; જડએતનના રહસ્યના પરમાર્થતત્ત્વના રૂપક દેવદાનવાદિ સંગતિઓ છે. ગ્રહવ્યવસ્થા યષ્ઠ ગઘઃ સૂર્ય એક સ્થિર ગ્રહ, અને તેની પાછળ ફરતા શુક્ર, બુધ, પૃથ્વી†, મંગલ, બૃહસ્પતિ શનિ એમ

હું કેમકે એકલું જડ સ્વતઃ પણ પ્રવૃત્ત કેમ થઈ શકે? એજ જડવાદમાં પ્રવિરોધ છે, તેને જડએતનાત્મક બ્રહ્મ માનનારા સદંજમાં પરિહરે છે.

* એજ પ્રખ્યાત કેન્ટની 'ગેસ થીઅરી' અથવા 'નેબ્યુલર થીઅરી.'

† જુઓ પુરાણાર્થ માટે પ્રકરણ. ૭.

‡ શક અને કેતુ એ માત્ર પૃથ્વીના વિશુવૃત્ત અને રાશીચક્રના ગોલનં

અંશે ધર્મા, એનાંજ, પુરાણકથાઓ રૂપક છે, ને લાખગણા રહસ્યનાં
ખોધક છેડું. અનંત તારાગણ પણ એક એક સૂર્યરૂપ છે, ને તે તે
સૂર્યના અનંત સૂર્યમંડલ છે, એવો નિશ્ચય પણ આજકાલ થઈ ચુક્યો
છે, અને પ્રખ્યાત ફ્રેંચ ખગોલવેત્તા ફ્રેડેરિક્સૉન વગેરે પણ શોધકોએ
આખા બ્રહ્માંડના સૂર્ય તથા ગ્રહોને, આપણી પૃથ્વી જેમ વસતિવાળા
છે તેમ, પોતપોતાનાં હરાપાણીને અનુકૂળ વસતિવાળા સિદ્ધ કર્યાં છે.
એમ પણ સ્પષ્ટ સિદ્ધ થઈ ગયું છે કે ગ્રહસૂર્યોદિ અન્યોન્યને અનેક
અસરો કરી શકે છે, અને આપણા ગ્રહમંડલપરતે તો તે મંડલનો
રાજા સૂર્ય બહુ બહુ રીતે આખા મંડલનો અને વિશેષ કરી આપણી
પૃથ્વીનો ખરો આધારરૂપ છે*. આટલુંજ નહિ, પણ આપણી પૃથ્વીની
આસપાસ ફરનાર ચંદ્ર, તથા બુધ, શુક્ર, બૃહસ્પતિ આદિ સર્વ
ગ્રહો, અન્યોન્યને તેમ સવિશેષે પૃથ્વીને વિવિધ અસરો કરી શકે
છે, એ પણ સર્વ માન્ય સત્યરૂપે ગ્રંથપાત્ર છે. આટલે સુધી ન્યારે
પાશ્ચાત્ય જડરાદીઓ સ્વીકારવા લાગ્યા છે, ત્યારે આર્યઋષિઓના

ન્યા કમણ છે તેનું રૂપાતર છે એજ સંક્રાન્તિઓ છે, ને તેને અગ્રેષ્ઠમંદ
'નોડ' કહે છે. ગ્રહણાદિ સમયે જે આભરછેટ આદિ વિચાર છે તે 'પ્રાણ
વિનિમય' નો વિષય છે માટે તે દ્વારા વિચારવો. સપ્તગ્રહ અને સૂર્ય એજ
આદિત્યનો સપ્તમુખી અર્થ.

ફે ચુરેનોસ અને નેપચ્યુન પણ ઋષિઓ નહિજ જાણતા હોય એમ
માણ્યે સમજે. જુઓ પ્રકરણ ૭ - વેદમાજ તેનો પુરાવો છે પણ એ ગ્રહો
આપણી પૃથ્વીને કાંઈ અસર કરી શક્તા હોય એમ માનવાના પુરતા કારણ
નથી અર્થાત્ તે અન્ય સૂર્ય મંડળમાં હશે એમ અનુમાનાય છે માટે તેમને
જ્યોતિષીઓએ ગણતરીમાં લીધા નથી.

* દાખર યંજનો મંથ-ધી સન

સામલોક, તેતે લોકસ્થ દેવગન્ધર્વાદિ, બ્રહ્માની જંતુમાત્રના સુખદુઃખાદિકિપર અસર, ઇત્યાદિ વાતોને શા માટે હસે છો? જીવરહિત જડમાત્રથી વ્યવસ્થા કરનારા પડિતગજ જડવાદીઓને, ચૈતન્યરૂપ જડથી એની એજ વ્યવસ્થા અનેકગણી સત્ય રીતે સમજાવતા ઋષિઓ હસે તો શો બાધ છે? સૂર્યથીજ સર્વ બ્રહ્માના અને પૃથ્વીના જીવનનો સંભવ છે, અને આપણા ચંદ્રથી આપણી પૃથ્વીનો નિર્વાહ છે, ત્યારે સૂર્યરૂપ વિષ્ણુને પૂજી, તે સ્થાનનેજ ગોલોક, વૈકુંઠાદિ સ્વર્ગરૂપે ભજી, ચંદ્રને પિતૃસ્થાન ગણી, વૈવસ્વતાદિ મનુષી પોતાનો ઉદ્ભવ સમજી, શુક્ર બૃહસ્પત્યાદિને દાનવ દેવાદિના ગુરુ માની, પરમરહસ્યને ઉપાસતા ઋષિમુનિઓના જ્ઞાનને હસવાનું કારણુજ ક્યા છે? પણ તેમના કરતા, અને અર્ચાચીન સમુદયમા તેમને રથાને કરાવે । પાશ્ચાત્ય શોધકો કરતા પણ, જે વધારે ડાહ્યા હોય તેને ગમે તેમ માનતા કોણુ નિવારણુ કરી શકે એમ છે? સત્ય પોતે પણ તેમના આગળ તો પાગળું છે । પરમશિવના તૃતીય લોચનમાની જ્યાલા હવે સુધારાને શોધી દહિન છે, કાર્તિકેયનો પ્રહાર ખમવો દુઃસહ છે.

† પૃથ્વી ગાત્ર છે, તથા ફરે છે, સૂર્ય તેમ ફરતો નથી, ઇત્યાદિ વાતો આર્યશાસ્ત્રમા ક્યા છે? એમ કોઈ પૂછશે, તો તેને અમારે ભાસ્કરાચાર્યને સર્વસિદ્ધાંતજ બતાવવાનો છે. બ્રહ્માની, પૃથ્વીનાં માણસને અસર લાગે એ જ્યાંતિપરહસ્યને સુધારાવાળા વહેમ કહે છે, પણ જે બ્રહ્મા અન્યોન્યને અસર કરે, પૃથ્વીના જાડપાન, પાણી (ભરતી ઓટ), હવા, રોમ, ઇત્યાદિને અસર કરે, તેજ બ્રહ્મા તેજ પૃથ્વી ઉપરના માણસને અસર ન કરે એ કેવી વિરુદ્ધ અને હાસ્યકારક વાત છે? માણસ શું વિશ્વનિયમની બહાર છે કે તે મહાદેવની અસરથી મુક્ત હોય? એ સંબંધે પણ મીઠા પ્રાકટરના લેખ વાંચવા યોગ્ય છે.

એજ શિર, એજ કૃતિકાપુત્ર (હાલનો 'માર્સ-મ ગય) તે પણ અનાદિ
અહવ્યવસ્થા અને સહારસ્થિત્યાદિ રચૂલ વ્યવસ્થાના બોધક છે*

પણ આ પ્રમાણે આપણે જે વ્યવસ્થા કહીએછીએ તેને કેટલો
કાલ વીત્યો હશે? એનું ઉત્તર એટલુંજ છે કે "કોણ કહી શકે?"
પાશ્ચાત્ય જડવાદીઓ પણ એક એકડો કે બગડો માડી તે ઉપર ચાર-
પાચથી નવ દશ કે અગીઆર મીડા ચઢાવતા સુધી પણ ડરતા નથી†
આપણી પૃથ્વી એકલીનેજ થયાની જ્યારે આવી કલ્પનાઓ છે તો એ
પૃથ્વી ઉપર મનુષ્યોદ્ભવ થયાને કેટલો કાલ વીત્યો હશે? એ બાન-
તના શોધનું પણ પાશ્ચાત્ય શોધકોએ જીઓલોજી (ખૂસ્તર) નામે શાસ્ત્ર
પ્રખ્યાત અગરેજ ચાર્લ્સ લાયલના વખતથી, વધારે વિશ્વાસ કરવા
લાયક રીતે, વિસ્તાર્યું છે. એમા પૃથ્વીના પ્રાચીન સ્થાનોના સ્તરનો સ
ક્ષમ શોધ કરેલો છે, તે તેતે સ્તરમા મળી આવતા વૃક્ષપ્તરાદિના આધાર
ઉપરથી ધણાક કાલ-યુગ-બધ્યા છે‡. એ વિભાગો એકલાજ એ

* આધ્યાત્મિક રહસ્ય તો પ્રકરણ ૭ મામા આપેલું છે પાશ્ચાત્ય
સાયન્સે પણ માન્ય છે કે આજી સૂર્યમંડલ કૃતિકામાના આલસીઓન
નામના તારાની પાછળ ફરે છે ને આલસીઓન કોઈ કંઈ પણ મૂંઝે થઈ
જતા આપણે સૂર્ય તેનો નાનો મદજા થશે કે લય પણ પામશે ! !

† માપણી પૃથ્વીનો ગોલન ક્યારે ઠરો પગ વસવા થોગ્ય થયો હશે
એ વિષે નાના પ્રકારની કલ્પનાઓ છે પ્રોફેસર હક્લી, ટોમસન, નોરે
૨૫-૩૦ અબ્જ કે કરોડ કે ગમે તેમ સંખ્યાઓ વાગે વારે આપે છે

‡ પ્રોમોર્ડિઅલ { લોરેન્શીઅન | આ ૧
કેમબ્રીઅન | તે જુદા
સીલુરીઅન | એમ અ

૧૭

મન્વંતર જેટલા થવા જાય છે, પણ જ્યારે પૃથ્વીને મૂકી, ખીજા મ-
હાદિ તથા ખીજાં સૂર્ય મંડલાદિની રચનાનો સમય વિચારવા ભો-
મીએ ત્યારે તો અનંત કલ્પ જેટલા વર્ષો હીસાખમા લેવા પડે.
આમ ગણતરી કરતા આપણા શાઓના કલ્પ, મન્વંતરે, યુગ એ બધું
કેવળ વાસ્તવિક અને સત્ય જણાય છે, પણ કોઈને હજુ શંકા થશે
એ કલ્પ મન્વંતરોમા આગળ ઉપર આપીજ સૃષ્ટિએ થઈ ગયાનું
લાખ્યું તેને હાલના પશ્ચાત્ય શોધ—જે પ્રમાણે મનુષ્યોત્પત્તિ નો ગાત્ર
કલાટર્નરી યુગમાજ, છેલ્લા એક લાખેક વર્ષમાજ જણાય છે—તે ક્યા
ટેકો આપે છે ? આ શંકા પણ વગર વિચારે કરેલી છે. પશ્ચાત્ય

પ્રાદ્યમરી	{	હીવોનીઅન કોલ પરમીઅન	{	૭૦, ૪૨, ૧૫, ૫, અને અધો, હજાર કુટ છે.
સેકડરી	{	ટ્રાએસિક જુરેસિક ક્રીટેસીઅસ	{	હવે એવી પણ કલ્પના ચલાવે છે—પણ તેક વલ કલ્પનાજ છે, કે છસો કુટનો સ્તર બં- ધાર્તા એક લાખ વર્ષ વીતે છે, તો તકતુ- સાર આ સ્તરનાં વર્ષ એક મન્વંતર (૩૦૬,
ટર્શીઅરી	{	ધઓસીન માઓસીન પાઓસીન	{	૭૨૦,૦૦૦) જેટલાં (૨૨,૧૦૦,૦૦૦) થવા જાય એમાં પણ જ્યારે એમ યાદ કરીએ કે ભૂસ્તરવાળાના વર્ષ તો કેવળ પૃથ્વીના
ક્વાટર્નરી	{	પેલીઓઝીથીક નીઓલીથીક હિસ્ટોરિકલ	{	મંડાણ પાછીનાં છે, તે મન્વંત.નાં તો સૂર્ય ચંદ્રદ્વારા પૃથ્વી વિસ્તરવાના પ્રારંભનાં

છે ત્યારે જે તકાવત જણાય છે તે નજીવો નહિ પણ ખરો અને વાસ્તવિકજ
લાગે હવે વિચારો કે જીઓલોજીને માનવી કે મનુને નમવું. બાઈબલ તો
આપણું બાબુએજ રહ્યું.

† પ્રખ્યાત કુવીઅરે તો અમુક કલ્પને તે કલ્પની અમુક સૃષ્ટિ એવું
સ્વીકારેલું છે જે સ્પષ્ટ રીતે આપણાં કલ્પાદિને મળવુંજ છે.

એજ શિવ, એજ કૃતિકાપુત્ર (હાલનો 'માર્સ-મંગલ') તે પણ અનાદિ
અહમ્મવસ્થા અને સહારસ્થિત્યાદિ રમૂલ વ્યવસ્થાના બોધક છે*

પણ આ પ્રમાણે આપણે જે વ્યવસ્થા કહીએછીએ તેને કેટલો
કાલ વીત્યો હશે? એનું ઉત્તર એટલુંજ છે કે “કેણુ કહી શકે?”
પાશ્ચાત્ય જડવાદીઓ પણ એક એકડો કે બગડો માડી તે ઉપર ચાર
પાચથી નવ દશ કે અગીઆર મીડા ચઢાવતા સુધી પણ ડરતા નથી†
આપણી પૃથ્વી એકલીનેજ થયાની જ્યારે આવી કલ્પનાઓ છે તો એ
પૃથ્વી ઉપર મનુષ્યોદ્ભવ થયાને કેટલો કાલ વીત્યો હશે? એ બાબ-
તના શોધનું પણ પાશ્ચાત્ય શોધકોએ છુઓલોછ (ભૂસ્તર) નામે શાસ્ત્ર
પ્રખ્યાત અગરેજ ચાર્લ્સ લાયલના વખતથી, વધારે વિશ્વાસ કરવા
લાયક રીતે, વિસ્તાર્યું છે. એમા પૃથ્વીના પ્રાચીન સ્થાનોના સ્તરનો સ.
ક્ષમ શોધ કરેલો છે, ને તેતે સ્તરમા મળી આવતા વૃક્ષપદાર્થોના આમ
ઉપરથી ધણુક કાલ-યુગ-બધ્યા છે‡. એ વિભાગો એકલાજ એ*

• આધ્યાત્મિક રહસ્ય તો પ્રકરણ ૭ મામા આપેલું છે પાશ્ચાત્ય
સાયન્સે પણ માન્ય છે કે આજુ સૂર્યમંડલ કૃતિકામાના આલસીઓન
નામના તારાની પાછળ ફરે છે ને આવસીઓન કોઈ કલ્પે પણ સૂર્ય થઈ
જતા આપણો સૂર્ય તેનો નાનો અઢળ થશે † હવે પણ પામરો † !

† આપણી પૃથ્વીનો ગોલન ક્યારે કડો પડી વસવા યોગ્ય થયો હશે
એ વિષે નાના પ્રકારની કલ્પનાઓ છે પ્રોફેસર હક્સલી, ટામસન, વગેરે
૨૫-૩૦ અબ્જ કે કરોડ † ગમે તેમ સખ્યાઓ વારે વારે આપે છે

‡ પ્રોફેસર ટામસન { લોરેન્સીઅન
કેમ્બ્રીઅન
સીલુરીઅન

આ પ્રમાણે જે પાચ વિભાગ કયા છે
તે જુદા જુદા સ્તરને આધારે કર્યા છે.
એમ અનુમાન બાંધે છે કે એ પાચ સ્તર

મન્વંતર જેટલા થવા જાય છે, પણ ન્યારે પૃથ્વીને મૂકી, ખીન મ-
હાદિ તથા ખીન સૂર્ય મંડલાદિની રચનાનો સમય વિચારવા ભે-
સીએ ત્યારે તો અનંત કલ્પ જેટલાં વર્ષો હીસાબમા લેવાં પડે.
આમ ગણતરી કરતા આપણા શાસ્ત્રોના કલ્પ, મન્વંતર, યુગ એ બધું
કેવળ વાસ્તવિક અને સત્ય જણાય છે, પણ કોઈને હજી શંકા થશે
એ કલ્પ મન્વંતરોમાં આગળ ઉપર આવીને સૃષ્ટિઓ થઈ ગયાનું
લખ્યું તેને હાલના પશ્ચાત્ય શોધ—જે પ્રમાણે મનુષ્યોત્પતિ નો માત્ર
કન્ટર્નરી યુગમાજ, છેલ્લાં એક લાખેક વર્ષમાજ જણાય છે—તે ક્યા
ટકો આપે છે ? આ શંકા પણ વગર વિચારે દેલી છે. પશ્ચાત્ય

પ્રાદ્યમરી	{ ડીવાનીઅન કોલ	૭૦, ૪૨, ૧૫, ૫, અને અર્ધો, હજાર કુટ છે.
સેકંડરી	{ પર્મીઅન ટ્રાએસિક જુરેસિક ક્રીટેસીઅસ	હવે એવી પણ કલ્પના ચલાવે છે—પણ તે કે વલ કલ્પનાજ છે, કે છસો કુટનો સ્તર જા- ધાતાં એક લાખ વધ વીતે છે, તો તદ્દનુ- સાર આ સ્તરનાં વર્ષ એક મન્વંતર (૩૦૬,
ટર્શીઅરી	{ ઇઓસીન માઓસીન પ્લાઓસીન	૭૨૦,૦૦૦) જેટલા (૨૨, ૧૦૦, ૦૦૦) થવા જાય એમાં પણ ન્યારે એમ યાદ કરીએ કે ખૂસ્તરવાળાના વર્ષ તો કેવલ પૃથ્વીના
ક્વાર્ટર્નરી	{ પેલીઓલીથીક નીઓલીથીક હિસ્ટોરિકલ	મંડાણ પહોંનાં છે, ને મન્વંતાનાં તો સૂર્ય ચંદ્રદ્વારા પૃથ્વી વિસ્તરવાના પ્રારંભનાં

છે ત્યારે જે તફાવત જણાય છે તે નજીવો નહિ પણ ખરો અને વાસ્તવિકજ
લાગે હવે વિચારો કે જીઓલોજીને માનવી કે મનુને નમરું. બાઈબલ તો
આપણું બાબુએજ રહ્યું.

† પ્રખ્યાત કુવીઅરે તો અમુક કલ્પને તે કલ્પની અમુક સૃષ્ટિ એક
સ્વીકારેલું છે ને સ્પષ્ટ રીતે આપણાં કલ્પાદિને મજબૂત છે.

જીઓલોજીના શોધ ઉપરથી* એમ સિદ્ધ થયું છે કે આટલાન્ટિસ, લેમુરીઆ, એવા અનેક મહાદ્વીપ—ખડ—પ્રાચીન યુગેમા—ઇઓ-સીન માયોસીન આદિ સમયમા—હતા ને નાશ પામ્યા?. આવાત સિદ્ધ કરવાના અનેક ગ્રંથો લખાયલા છે, તેમા એકે એટલેસુધી પણ લખ્યું છે કે આટલાન્ટિસના પ્રલય પછીજ આર્યાવર્ત બધાયો છે, ને આટલાન્ટિસના રાક્ષસોના જે જાજ્વલ્યમાન વિદ્યાકલાદિ પરમેશ્વર હતો તેનોજ પ્રેષક અશ આજે યુરોપદ્વારા વિસ્તરવા લાગ્યો છે †. અર્થાત્ હાલમા જે રોધ પ્રવર્ત્યા છે તેવા આગળ પણ હતા, અને પુરાણોમા વિમાન અને અગ્ન્યજ્વની વાતો છે તે ગપાટા નથી, ના-ક્ષમે કલ્પના નથી, કલ્પ મન્વતરાદિ સગતિ અને તે તે કાલના મનુષ્યાદિની વાત વાતમાત્રજ નથી, એમ સ્વતંત્ર સિદ્ધ થાય છે વળી એમ પણ ધણા ગ્રીક લેખકોએ તથા આર્વાચીન શોધકોએ જ-ણાવ્યું છે કે છેક ઉત્તરેવ આગળ એકવાર સૂર્યન ફિરણ માયે આની શક્તા હતા‡, અને પ્રલયાદિથી ફેરફારો થતા હાલ તેમ થઇ શકે

* તેમજ પેરીઓન્ટોઝોજીથી પણ હસ્ટર જે વોગેની મૂર્તિઓએ આ વાતની બહુ સારી સામી આપી છે

† પેનેરી નામના શોધકનો ગ્રંથ—આટલાન્ટિસ આટલાન્ટિસનો માથ ખડ એજ લક્ષ રાવણાદિની વાત હવે ખરી માનગો? અને ત્યારે એવા અનેક ખડાદિ થયા છે ને ગયા છે ત્યારે વેદવિદ્યા અનાદિ કહેવાય છે ને યુગે યુગે ફરીથી પ્રાદુર્ભાવ પામે છે એમ ક્રષિઓ કહે છે તે પણ ખરજ માનવાની જરૂર છે? કૃતિ અનાદિજ છે, મેક્ષમૂલરાદિ કહે છે તેમ બાલ આપણવત્ કેવલ ચાર પાંચ હજાર વર્ષ ઉપરના જગતી મનુષ્યોના વિચાર ની પ્રયમાશતિ નથી

‡ એના પરાવામા જીઓલોજીવાળા એજ બતાવે છે કે ઉત્તર ધ્રુવ આગળ

નથી. પ્રલાપદિ યવામાં પણ પૃથ્વીની ત્રિજ્યામાં વારંવાર ફેરફારે થાય છે એજ મુખ્ય કારણ શોધકોએ સ્વીકાર્યું છે. આમ ન્યારે સ્વીકારોછો ત્યારે, પુરાણોનાં સપ્તદ્વીપ, સપ્તસમુદ્ર, અને કલ્પ મન્વંતરાદિ બધું ખરુંજ પડેછે; એટલુંજ નહિ પણ મેરુરૂપ ધ્રુવ (જે પૃથ્વીની ત્રિજ્યા અનેક વાર ફરે, અર્થાત પ્રલય થાય, તો પણ ચલનાર નથી) ને સ્વર્ગ માની, દેવાદિનો વાસ-સૃષ્ટિનું પ્રાણુસ્થાન-તેનેજ ગણવાની જરૂર જણાયછે*.

આટલે સુધીની વાત તો દીકજછે, પણ હજુ મનુષ્યને કેટલાં વર્ષ પર પ્રથમ પેદા થયું માનવું એનો નિશ્ચય સમજાયો નહિ. જી-ઓલોજીના શોધપ્રમાણે એમ માનવામાં આવ્યુંછે કે છેક પાંચમા કાલવિભાગમાં—ક્વાર્ટર્નરી પીરીઅડમાં—મનુષ્યનો પ્રથમસંભવ જણાયોછે. પણ આજ વાતને ધણા શોધકો માનતા નથી ને એમ કહેછે કે ન્યારે ટર્શીઅરી ને સેંકડરી પીરીઅડમાં જુક્ષપસ્વાદિ યવા મા-નોછો, ત્યારે તેજ સમયમાં મનુષ્ય પણ નહિજ હોય એમ માનવાને શો આધાર છે ? પણ એ વાતને ઈનકાર કરનાર પણ ધણા શોધ-

જે જુક્ષ પસ્વાદિ છે તેજ મધ્ય સુરોપમાં આલ્પસ હપર પણ જડયાં છે, ત્યારે અનુમાન થાય છે કે કોઈ પ્રવય સમયે (એશિયલપિરીઅડ) એ બધાં ઉત્તરથી આવી આલ્પસ જેવા ઉચ્ચ પ્રદેશમાં રહેવા ને પાછાં જઈ શકેલાં નહિ, તથા આલ્પસની ઠંડી હવામાં જીવી શકેલા.

● મન્વંતરે મન્વંતરે યુવાદિ બદલાય છે કેમકે તે વખતે સૂર્ય મંડલજ અન્યથા થઈ જાય છે, એ સંજતિ પણ હવે રહસ્યરૂપ સત્ય તરીકે વિચારો.

† હુમન સ્પીશીઝ એ મંથ જુઓ. એ મંથકર્તાનો છેક ટર્શીઅરી સમયને આરંભે મનુષ્યાદ્ભવને સંભવિત જણવાનું વલણ રાખે છે.

કો છે જેમા ડાર્વિન, હિકેલ, સ્પેન્સર, હક્સલી આદિને† ગણુ-
વામા આવેછે. તેઓ, જુઓલોજી (પ્રાણીવિદ્યા) તથા ઓ-
રોની) ઉદ્ભિજ્જશાસ્ત્ર)-આગ્રોલોજી (જીવનશાસ્ત્ર) ‡—ને આધરે
જણાવેછે કે જડચેતન એ બેદ મિથ્યા છે, ને જડમાત્રથીજ ચેતન
પણ ઉપજેછે, મૂલ સદ્વિસર્ગની અનંત જલમયતામા બિંદુ જેના
અવ્યક્ત રૂપે બધાતે બધાતે સર્વ—જ્ઞ પ્રાણ્યાદિ—તેમાથી વિસ્ત-
ર્માંછે એ બિંદુરૂપ અવ્યક્ત પદાર્થમાથી* એક તરફ જ્ઞાદિ ને તેની
અનંતયોનિ થઇ, ને ખીજી તરફ માછના, કચ્છ સર્પાદિ, ચતુષ્પાદ
અને મનુષ્યાદિ ઉત્તરોત્તર ક્રમે વિસ્તર્યાં. આમ થયું છે એટલે કવા
ટર્નરી સમયમા પણ છેક છેલા હીસ્ટોરીકલ પીરીઅડમા મનુષ્યો
પોતાના રૂપની પરાકાઠાને—ઓગણીસમી સદીના મુધારાને—પહો
ચાછે, પૂર્વે તેવું હતુંજ નહિ, માણસ પણ હતા નહિ મનુષ્યનો અવતાર
પશુગેનિથી માનતા પણ આ શોધકો વાનરયોનિને મનુષ્યની પૂર્વ-
યોનિ માને છે તેઓ એમ સાખીત કરેછે કે મણસના ગર્ભાશયમા
નવમાસમા જે ક્રિયા બને છે તે ક્રિયા ઉપરથી મનુષ્યમાત્ર મૂલ કીચે
કીચે ક્રમે પેદા થયાછે તેનું અનુમાન કરી શકાયછે, કેમકે વસ્તુમાત્ર
પોતાના પૂર્વજનું રૂપાતર હોયછે (હિગિડિટી), ને તેને તે રૂપાતર
એ દરનાર તેની આસપાસની સ્થિતિ, અર્થાત્ તેને જીવવામાટે
અનાવવી પડી યોજનાઓ અને તેમા, સમલનોજ નિર્વાહ અને

† અગ્રે લખવામા આવે છે તેનેજ ઇવોલ્યુશન કહે છે ત્રયોમા નુઓ
હિકેલનો હિસ્ટરી ઓફ લીએશન, આસ્કાર સ્મીટનો ડાહ્ફીન ઓફ ડીસેન્ટ,
ઇત્યાદિ

‡ જેને એનેટોમી, ફિજિઓલોજી (સારીર) થી પણ સમખિત કરે છે.

* મોનીશન, એમીબા ઇત્યાદિ

નિર્જલનો નાશ એ નિયમ—‘ નેચરલ સીલેક્શન’—એજ છે મનુષ્યનાં ગર્ભાશયમાં પણ જિંદુ-સપુગ્ધમત્સ્યાકાર-સર્પાકાર-ચતુષ્પાદાકાર-મનુષ્યાકાર, એમ ક્રમ અનુભવાયછે, માટે માણસ આ બધી યોનિમાંથીજ થયેલુંછે, કેમકે પૂર્વજનાં સ્વરૂપ તેનામા આગ પ્રકાસે (‘ એ-ટોવઝમ’). આમ મનુષ્યનો પાસેનો પૂર્વજ કોઈ ચતુષ્પાદ છે, ને ધણું કરી વાનર હોવો જોઈએ, એવું, માનેછે. આ વાતને બધી રીતે સ્વીકારતાં છતાં તેના એક અંશને કેટલાક તદ્દન ખેંડે છે. મનુષ્યોદ્ભવની યોની સ્વતંત્રજ રાખે છે, ચતુષ્પાદથી માનતા નથી, ને તેમાં પણ વાનરથી તો જરાપણ કપ્પલ કરતા નથી*. મનુષ્યયોનિ કોઈ અન્ય

† હિકેલ વગેરે એવી એક પણ વાનરયોનિ બતાવી શકતા નથી, પણ સંભવ માત્ર સ્વીકારે છે. મનુષ્ય અને વાનર વચ્ચેનો ખાટો એટલો વિસ્તારવાળો છે કે તે ઉપર પૂલ નાખી સંબંધ કરવો અસાધ્ય છે, છતાં વચમાં એક કદિપત વાનરયોનિને ગાઠવે છે ને તે હાલ નારા પામી ગઈ છે એમ કહી, મનુષ્યના પૂર્વજરૂપે તેને ગણે છે. (જુઓ આની નીચેની નોટ).

* બોધરેમંડ, હેમી, ડી હ્વાટ ફેલ્ડસ, વગેરે પ્રખ્યાત શોધકો આ વિરુદ્ધ મતમાં છે. જુઓ જુમન સ્પીશીઝ નામે ગ્રંથ. તેઓ ઘણી તકરારો કરે છે, તેમાંની મુખ્ય એ છે કે વસ્તુગત્યા રૂઢવાં તથા ચઢવાની અનુકૂલતાવાળા અવયવનું પ્રાણી (વાનર), હજી રહી ચાલે તેવા અવયવવાળું (માણસ) થાય, એ કોઈ કાલે સંભવે નહિ, તેમજ અધાપિ સુધી કોઈ એવી વાનરયોનિ હોવાનો પૂરાવો મળ્યો નથી કે જે જંગલી માણસને પણ જરા એમજાતી આવતી હોય. વળી માણસનાં બુદ્ધિઆદિ વિચારીએ અને તેને પણ વાનરની બુદ્ધિઆદિથી હદ્દબલ્યાં ગણવા બેસીએ તો તેમાં પણ ભયંકર તફાવત છે: જંગલીમા જંગલી માણસનું બુદ્ધિસ્થાન (મગજ), સુધરેવામાં સુધરેલા વાનરના બુદ્ધિસ્થાન (મગજ) કરતાં ત્રણગણું વધારે હોય છે.

ચોનિથી થઈ કે પોતે સ્વતંત્રજ એક ચોનિ છે એનો સ્પષ્ટ નિશ્ચય એ પ્રકારે કરે છે: કોઈ કહે છે કે મનુષ્યચોનિ કયી ચોનિમાંથી થઈ એ અમે જાણતા નથી; કહે છે કે મનુષ્યચોનિ સ્વતંત્રજ ચોનિ છે, ને અનાદિથી આદ્યઆદિદ્વારા વિસ્તરી છે.

હવે પાછા ઋષિઓને યાદ કરો. સુધારાના ઋષિઓની વાત કહેવાઈ ચૂકી. ખીયારા બોળા કુધારાવાળા ઋષિઓને હવે બોલવા દો. આટલાન્ટિસ વગેરેના ઉદય અને પ્રલયાદિ સ્વીકારી સુધારાના ઋષિઓ પુરાણોના ઋષિઓનાં સપ્તદ્વીપ, મેરુ, કલ્પ મન્વંતર, પ્રલય, લંકા, રાવણ, રાક્ષસ, ઇત્યાદિને નમ્યા*. હવે મનુષ્યોત્પત્તિનો વિચાર

હુધ ફીળીઅર નામનો શોધક તો એ ઉપરથી એમ પણ તકરાર કરે છે કે વાનરચોનિથી મનુષ્યોત્પત્તિ માનવા કરતાં તો સિંહાદિથી માનવી ઠીક પડશે કેમકે આ બુદ્ધિ સંબંધી વિરોધ એમ કરવાથી ઓછો જણાશે. (જુઓ ‘ડે આફ્ટર ડે’). પ્રોફેસર મેક્ઝમ્યૂસર વગેરે એક બીજી અડચણ ઉમેરે છે કે ભાષાની મૂળ ઉત્પત્તિ કેમ બંધ બેસશે? વાનરાદિ પશુની બૂમોમાત્રથીજ કદાપિ પણ માનુષીવાણી ગમે તેવી કેળવણીએ પણ સંભવે એમ નથી: મનુષ્યવાચા માટે તો મનુષ્ય મુખ અને તદ્દગતયંત્ર તથા મનુષ્ય મગજનીજ જરૂર છે. આમ બંધી રીતે વાનરપિતાને શોધકો સ્વીકારતા નથી. ડીકવેન્ટ-ફેલ્ડસ જેવા મહાસમર્થ વિદ્વાને તો એટલે સુધી ઉપહાસ કર્યો છે કે મનુષ્યથી વાનર થયાં માનો તો સંભવે પણ એથી ઉલટું તો કદાપિ સંભવે નહિજ. (આમ હોવાનો સંભવ હશે? મનુષ્યથીજ વાનર કોઈ કલ્પ મન્વંતરમાં બુલચુકે પેદા થઈ ગયાં હશે? એમ હોય તો હનૂમાન વગેરે ખરા સમર્થ ચોક્કા જેવા હોવાનો સંભવ ખરો થાય; અને ગોકુલ મધુરામાં વાનરને મુગા, અને તેથી દુઃખી, મનુષ્યરૂપે દયાભાવથી પૂજવાની વાત પણ ઠીક બંધ બેસે:—મેરુમખલેવેટ્સ્કીતો પોતાના ગ્રંથમાં એમજ સિદ્ધ કરે છે.)

* પ્રકરણ બીજીની આખરે આપણે જે પર્યટ, બ્રોન્ઝ, ઇત્યાદિકાલ આપ્યા છે તે સ્પષ્ટ રીતે ખોટાજ યાચ છે.

કરવાનો છે. જ્યારે આટલાન્ટિસ સુધી મનુષ્યોને થયેલા સ્વીકાર્યા છે, ને આટલાન્ટિસજ છેક ઇઓસીન સમયમા ચયાનો સંભવ ધાર્યો છે, ત્યારે મનુષ્યોત્પત્તિ ક્વાર્ટર્નરી સમયમા મૂકવી સ્પષ્ટ રીતે પ્રાથ્વાત્ય શોધકોના પોતાનાજ વાદથી ખ ડિટ છે. પશુયોનિમાથી કોઈ મન્વંતરમા તે નહિજ થઇ હોય એમ તો છેજ નહિ. પ્રાચીન ઋષિઓ મનુષ્યને સ્વતંત્રયોનિ માનતાજ નથી, દશ અવતારની યોજનાજ તેનો સ્પષ્ટ પૂરાવો છે, છતાં વાનરયોનિને મનુષ્યયોનિની પૂર્વરૂપ ગણતા નથી; સિંહાદિને ગણીએ (વસિંહાવતાર) તો સંભવિત છે, ને હુમફ્રીગીઅર પણ આ વાતમા આપણને ટેકો આપે તેમ છે. વળી ગર્ભધારણથીજ ઉત્પત્તિ થઇ શકે, એમ માનવા ઉપરાત ઇચ્છા-માત્રયોજ પણ થઇ શકે, સ્વતઃ એકથીજ થઈ શકે, એમ પણ માને છે, ને તેમ કોઈ મન્વંતરાદિમા હશે એવું પુરાણો લખે છે, કલ્પના-રૂપ કુધારામય ભૂતને પણ, પ્રાથ્વાત્ય શોધકો, જે સ્વતઃપ્રવૃત્તિથી આખા વિશ્વની રચના સ્વીકારે છે અને મૂલના બિદુરૂપ અબ્યક્તમાથી વૃક્ષ પશ્વાદિકારા મનુષ્યોનો વિસ્તાર સ્વતઃપ્રવૃત્તિથીજ માને છે, તેમણે તો જરૂર હાથ પસારીને સ્વીકારી છાતીએ દાખવું જોઈએ. એમજ, એક ગર્ભમાત્રની રચનામાથી આખા મનુષ્યવર્ગની રચનાનું અનુમાન ઉઠાવનાર જડવાદીઓ, પિંડબ્રહ્માડની એ વાતો ખતાવનાર ઋષિઓ પિંડગત જમત સ્વપ્ન સુષુપ્તિ તુર્યાને, બ્રહ્માડગત સૃષ્ટિ અવાતરપ્રલય મહાપ્રલય અબ્યાકૃત એ રૂપે સમજે ત્યારે, તેમને શા માટે હમે છે*?

† સ્પોન્ટેનીઅસજનરેશન.

* આટલુંજ નથી પણ કારણ, સૂક્ષ્મ, સૂચ્ય એ ત્રણ દેહ અને અત્માદિ-પંચ કોશ જે સર્વવસ્તુને છે તેવોજ વિચાર પ્રાથ્વાત્ય તત્ત્વવેત્તામા મોન્ટ-પીલીઅરની મેડિકલસ્કુલવાળા ખાર્યેઝ વગેરે ધરાવે છે, જુઓ, ફ્રીગીઅરનો 'ડેઆફ્ટરડેથ' નામનો ગ્રંથ પ્રકરણ.

અજ્ઞાનની સીમા છે ? જેણે સત્યને માથે પાણી ફેરવી પોતાની જાત-
નેજ સત્યમર્તિરૂપે કહી છે તે ગમે તેટલું હસે તેથી પરમસત્યને
કાંઈ હાનિ નથી. એમજ પૂર્વજનાં રૂપાતરૂપે વર્તમાન શરીરને
સ્વીકારવા, તથા વર્તમાન વ્યવહારની પણ થનાર રૂપાતરને અસર
થાય એ સ્વીકારવું, અને કર્મ વ્યવસ્થામાના પ્રારબ્ધ તથા ક્રિયામા-
ણને હસી પુનર્જન્મનો ક્રમ વહેમરૂપ ઠરાવવો એ ક્યા નિષ્પક્ષપાતી
સત્યશોધકને ક્રોધ પેદા કર્યાવિના રહેશે ? અનેક આશિર્વાદ હો અમારા
પૂજ્ય મનુ, વશિષ્ઠ, વ્યાસ, યાગ્નવલ્ક્ય, શંકર ઇત્યાદિ લક્ષાવધિ
નામોને કે તેમણે, કેવલ અધ જડથીજ બોલતા ચાલતા ને જ્ઞાન
વિચારતા મનુષ્યોની ઉત્પત્તિ સમજવાના વમળમા છુટાઈ અસત્ય
પૂજનારા સુધારામા ડૂબતા, અમને અદ્વૈતરૂપ સત્યને અડગ ખડગે
વળગાડી બચાવ્યા છે. સમાજો, એ ખડગ ઉપરજ સુધારાનું, જડ-
વાદનું, નાવ બાગ્યુ છે. મનુષ્યોના અનેક મન્વતરોથી જૂની હરી
સકે છે, અને પ્રાચીન સમૂહમા પણ આવેજ કે એથી ઉત્કૃષ્ટ સુધારો
થઈ ગયો છે એમ માનવાના હવે સ્પષ્ટ કાગળ છે. વળી ગ્રહોની
સ્થિતિ—પોત પોતાની તેમજ અન્યોન્ય પરત્વે—કાંઈ રીતે બિદલ
થતા પ્રલયાદિ સમયે છે, ને તેથીજ યુગ વ્યવસ્થા પણ પરમ-

† પુરાણોની સર્જાત વિશેષે યોગે અમુક મન્વતરાદિની અમુક સૃષ્ટિ,
અમુક રાક્ષસાદિ, ને અમુક મુવાદિ, અમુક નીપાદિ-એ ઉપરાંત મનુષ્યોત્પત્તિ
પરત્વે પણ કાંઈ મન્વતર-અનુક મનુ પિતૃઆદિથી વિસ્તાર-ને તે અમુક
અમુક મદદારાજ એ-છાથી / પ્રજોત્પત્તિ કરનાર મનુષ્યોના પણ વર્તુળી
છે તે એવડ દરિયલ દાવાનો દવે સમય નહિજ લાગે આપણામા જેમ
આજપણ સાત મનુ થયેલા હતા છે તેમ મેલાલામાં પણ આદમ ચાર યઈ
જયા હેવા છે

રહસ્યરૂપ છે, યુગ યુગના પણ મુહિમા હોવાનું જોઈએ ને હોય છે*.

આ પ્રમાણે સર્વથા વિચારતા જડવાદીઓ એક પણ વાત એવી સિદ્ધ કરી શકતા નથી કે જે આર્ય ઋષિઓએ બતાવેલી હોય નહિ. છતાં ઋષિઓના વાદની કેટલી મક્કતા છે ? એનું ગણી, અનંત જડવાદીઓ જે વ્યવસ્થા બતાવે છે, તે બધી ચૈતન્યવિનાનું જડ પોતાની મેળે કરે છે, એ વિરોધ ઋષિઓના બતાવેલા ચૈતન્યવાદના જરા પણ આવતો નથી; અને વળી જડવાદીઓનો જે મહાશોધરૂપ વિજય ગણાય છે તેના કરતા વધારે રહસ્ય બતાવવામાં ઋષિઓ કોઈ પ્રકારે ઉતરતા નથી જડવાદી જે રચના છે તે બધે ખરી હો ભને તેને ચીકારો, પણ ચૈતન્યવાદની જે રચના છે તે કદાપિ પશું જડવાદ જેટલી પાડી શકનારો નથી એટલો તો નિશ્ચયજ્ઞ રાખજો. આખી સૃષ્ટિએ અનાદિ સૃષ્ટિનાં મહાલયથી જે વાદને સત્યરૂપ સ્વીકાર્યો છે, તેનાથીજ સર્વ વિચાર દોરવો જોઈએ ને બધા નિશ્ચય થવા જોઈએ. જે મહાજડવાદને આધારે સુધારાવાળા શાસ્ત્રોને માથે પગ મુકવા ઉત્તા થયા છે તે જડવાદનું કાં બમે છે ? અંદર અંદરનું અનેક વિરોધથી પોતે પોતાનો નાશ કરી લે છે, તો ચૈતન્યવાદ સામે તો આવી કેમ શકે ? ત્યારે ચૈતન્યવાદનું સર્વથા સત્ય, સિદ્ધ, અને માન્ય છે. બધી દુનીયાએ અસત્યથીજ અદ્વૈતરૂપ ચૈતન્યવાદને મહત્ત્વ કરેલું છે. એટલે હવે અમે સ્પષ્ટ રીતે એમ બોલીએ કે આખા જગતના ધર્મગુરુ આર્ય ઋષિઓ છે, અને સર્વમાન્ય એક ધર્મ અદ્વૈત છે તો દોષ એ વાતને અમાન્ય ગણી શકી નહિ અને ત્યારે

* જુઓ શ્રીમદ્ ભાગવત સ્કંધ બાર ત્યાં કલિયુગના પ્રવેશ, મધ્યાન્હ,

- અને અતના મહાદિની વ્યવસ્થા આપેલી છે

ચૈતન્યવાદજી સિદ્ધ ઠયો ત્યારે જીવ, પુનર્જન્મ, કર્મ, ધર્મ, સર્વે સ્વતઃજ પ્રાપ્ત થઈ સત્ય થયું, અને મન્વાદિપ્રોક્ત આચારજી પાળવો અવશ્યક ઠયો. અરે ! જિયારો સુધારો તો એક આકાશપુષ્પજી થઈ ગયો ! ગંધર્વનગરજી થયો ! અમે દસગીર છીએ, પણ સત્યને શરમ નથી, એટલે લાચાર. -

પ્રિય વાંચનાર ! હવે તને સર્વમાન્ય એક ધર્મનું સ્પર્શ સમજાયું હશેજી. ચૈતન્યપ્રધાન એકૈત દર્શનને ખુબ મનન કરી દેવાની છે, ને પછી એ દર્શનના સિદ્ધાન્તાનુસાર આચાર વિચાર રાખ—આ અંતરે આરંભે સમજાવેલા મન્વાદિ સ્મૃત્યર્થ સદ્ધર્મ રીતે અનુસર, તો પરમાર્થદર્શન મોક્ષ તંને સહજમાં સિદ્ધ થશે. ધર્મ એ શબ્દનો અર્થ હવે તારા લક્ષમાં સ્પષ્ટ રીતે દસાવ; ધર્મ તે નથી વાતમાં સમાતો, નથી બકિતમાં સમાતો, નથી તકરારમાં સમાતો, એ તો કેવલ જ્ઞાનરૂપજી છે. મનુષ્યના સ્વભામાં રહેલી પરમાર્થદ પામવાની ધૃતિનો આવિર્ભાવ છે, તેને સંતોષવાનો માર્ગ છે.* કોઈ કહે છે કે-ધર્મ તો કેવલં શ્રદ્ધાત્મક છે; કોઈ કહે છે શ્રદ્ધાવિરુદ્ધ જે પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ કરવાની બુદ્ધિ તે રૂપ છે. અમે કહીએ છીએ કે ધર્મ ઉભયરૂપ છે, બુદ્ધિ તથા શ્રદ્ધા ઉભયરૂપ છે, ઉભયે એક છે. ધર્મ સમજાય તોજી આચાર વિચાર નીતિ રાજ્ય વ્યવહાર ઇત્યાદિ સર્વ નિયમાય; નહિ તો શુદ્ધાનવિનાના નાવનીપેડે ધર્મવિનાનું મનુષ્યનાં જામે ત્યાં અથડાઈ ભાગી જાય. જીવમાત્રે પરમાર્થદ શામા માનવો—પોતાના સ્વભાવને કેમ સમજવો—દુઃકમાં મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ, મનુષ્યરૂપે જીવવાનું સાર્થક, શામાં માનવું—એ નિશ્ચય થાય તેનું નામ

ધર્મ, અને તે નિશ્ચય-થયો! એટલે દુરત તદનુસાર નીતિ આચાર-વગેરે સદ્ગુણ પ્રાપ્ત થવાનાં; માટેજ ધર્મ વિચાર, એ - પ્રથમથીજ આવશ્યક છે, ને તે કર્યાવિનાનું જીવિત મરણજ છે. આમ રહસ્ય યોજી સર્વમાન્ય એક ધર્મરૂપે અદ્વૈતદર્શનમાં નિમગ્ન થઈ, સર્વ ધર્મ, સર્વ વિચાર, સર્વ આચાર, સર્વનું તત્ત્વ ગ્રહણ કરી વિરોધ ટાળવો, અને પરપ્રેમમય આત્મભાવ વિસ્તારવો એજ સર્વ મંગલનું ચરમમંગલ છે.

ત્યારે એટલુંજ સિદ્ધ સમજાય કે સર્વમાન્ય એકધર્મ કેવલ અદ્વૈતજ છે એ ધર્મરહસ્યને અનુસરી જે પુરાણકલ્પનાઓ છે તે પણ કલ્પના નથી, પણ તત્ત્વવિચારનીજ ભાષા છે. આજકાલના અનેક મેક્ષમ્બુલરો દહે છે કે વેદસૂકતો મૂલમનુષ્યની બાલભાષા છે, કુદ-રતનાં ચિત્રના બાલકોએ-કર્યાં હોય તેવાં વર્ણવેલો છે, અને એક સૂર્યના ચમત્કારની કલ્પનામાથી, કે એવીજ અન્યકલ્પનામાથી, અનેક વિકૃતિઓ થઈ, દેવાદિનો જન્મ થયો છે!! આવું શા માટે માનેવું પડે છે? આપણે એનું ઉત્તર આપીજ સુધ્યા છીએ. વર્તમાન સુધારા જેવો સુધારો કદાપિ હોઈ શકે નહિ, ને હતો નહિ; અને સૃષ્ટિ, બાઈબલમાંનાં ૬૦૦૦ વર્ષ કરતાં વધારે પ્રાચીન કરતી નથી. આ બે બાધકારકવાંત સ્પષ્ટ રીતે કલ્પનાજ છે, વહેમ માત્ર છે, એમ આપણે આટલે સુધીમાં જે પૂરાવો આપી ગયા તેથી સિદ્ધ થાય છે. 'જીઓસોજી' ના શોધોથી આપણાં કલ્પ, મન્વંતર, યુગ, સર્વે ખરું

• જુઓ પ્રકરણ, ૨, ૩. એ પ્રકરણોમાં જે વિચાર આપેલા છે તે ધણું કરી વર્તમાન સમયે જેવી રીતે એ વિષે મનાય છે તેવા આપેલા છે. મારા પોતાના નથી.

કરેછે, એટલુંજ નહિ, પણ છેક માઓસીન અને ઇસોસીન સમયે પણ પૃથ્વીપર મનુષ્યો હતાં અને રામાયણ ભારતાદિમાં કહ્યો છે તેવોજ સુધારો તે સમયે યથાસ્થિત હતો એપણુ પ્રાપ્તશઃ સિદ્ધ જ્ઞેવુંજ છે. મૂલ વેદમાં પણ તેવાજ સધારાનાં રૂપ પ્રમાણો છે જેની દા વીક્સન જેવાએ પણ સત્યતા સ્વીકારીછો. છતાં વેદસૂક્તો કલ્પનામાત્રજ છે ! બાલકોની બોલારી બાપા છે ! આ પૃથ્વી ઉપર એકાએકજ આવી પડેલાં છે. હાથ પગ ને આંખ ઠાનવાળાં તથા મનોયુક્ત જંગલી માણસ કાલિદાસ કે ભવભૂતિ અથવા શેકસ્પીઅર કે વડેસ્વર્ય થઈ શકે, પણ એક્ષમ્યુઅર કે વેગર અથવા સ્પેન્સર કે હક્કલી થઈ ન શકે, એ પણ અભિમાન, મતાધ, દુરાગ્રહ, નહિ તો જીગ્તુ* શું ? આપણા દેવ* તે પથરા નથી, ત્રિશ્વચમત્કારમાત્ર નથી, કાલ્પકલ્પનાના તરંગ નથી, પંજ પરમરૂપરૂપ તત્ત્વ છે, ત્રિશ્વવ્યવસ્થાના મહાનિયમો છે, સર્વમાન્ય પરધર્મરૂપ પરમતત્ત્વ સમજવાની બાપાની બારાક્ષરી છે. વેદ પણ નથી હજાર, બે હજાર, કે પાંચ હજાર, વર્ષ જૂના, પણ અનાદિ તે ખરા અનાદિજ છે. કેમકે છેક ઇઓસીન સમયના આટલાન્ડીયન* (રામાયણોક્ત રાક્ષસાદિ) — જૈનના અનેકહસ્તપરિમાણુ દીર્ઘ તીર્થંકર ! મનુષ્યોને પણ એજ વેદપરિચિત્ત હતા, ને તેજ, નવા નવા યુગે એકના એક બાસે, અનેક અવતાર ધરી, ચતુર્ધા વ્યવસ્થાપ્યા છે. યુગ, પ્રલય, સર્વ વ્યવસ્થા સપ્રમાણુ છે, ને મનુષ્ય પણ આ પૃથ્વી ઉપર કલ્પના

† જાણે પણ. જુઓ રીક્લીઅન્ડ આફ્ઝન્ડિઆ તે તો વેદને શ્રુત માર્મિક રદસ્થના બોધક ધારે છે.

* કોઈ મહાયુગમાંના; કેમકે એક ઇઓસીન સમયજ ઇઓલોજી પ્રમાણે તેટલો જૂનો થવા જાય;

† રાવણનું વેદમાધ્ય વારંવાર ગણવામાં આવેછે—જુઓ પ્રકરણ ૨

કેવળ એવાં તપેછે (છેક એથી નેવું હજાર કે લાખ વર્ષથી વાનરમાથી પેદા થયું નથી) એટલે વેદ—ખરોડાનરાશિ—અનાદિજ છે. આવી સંગતિ સર્વથા ઘટિત છે, સપ્રમાણ છે, ઓગણીસમી સદીના ત્રીજ પ્રભાકરની પ્રભામા પણ ઝખી પડતી નથી; ને એટલામાટેજ વેદમુક્તો ધર્મારભના સમયના નહિ, પણ ધર્મવૃદ્ધિની ખરી પરાકાષ્ઠાના સમયના છે. આપણે પ્રકરણ ૧-૨-૫ માં ધર્મોત્પત્તિનો ક્રમ સમગ્રવચા જે પ્રયત્ન કર્યોછે ને યદ્યપિ મૂલ ધર્મ ભારનાપરવે યથાર્થ હશે છતાં, તે ધર્મભાવનાનું મૂલ વેદ નથી એ તો સિદ્ધ છે†.

જડવાદે જે રચના ઉઠાવીછે તે કેવળ જડવાદ, જાતિવાદ, કે વિતાણ્ડા રૂપ છે. જડવાદ પોતે પોતાનીજ તકરારોમા ગુચ્છાઈ જઈ ખોટો પડવા જાયછે, તો ચૈતન્યવાદની વિરુદ્ધ કાંઈપણ સિદ્ધ કરવાને સમર્થ ક્યાથી થાય, આવા જડવાદને અનુસરી વર્તમાન શતકમા તેજસ્વી “સુધારો” થઈ આવ્યોછે, ને તેનો આલતા હાલતા વિજ્ય વિચારી આખી પૃથ્વીના લોકો આનંદમ ભાન જુલી ગયાડે- પણ હવે વિચારો કે સુધારાના પ્રેરક જડવાદના જે સિદ્ધાન્તો છે તે કવલ પૂર્વાપર વિરુદ્ધ છે એટલુંજ નથી, પણ જે ખરૂં સત્ય છે, જે યથાર્થ વિશ્વવ્યવસ્થા અનુભવથી સિદ્ધ સમજી શકાયછે. જે પરમાર્થની યોગ્યતા બુદ્ધિ સ્વીકારે છે, તે સર્વથી તે ઉલટાજ દોડેછે. સત્યભાસ્કરના પ્રચંડ તેજને “સુધારો”

† વેદમાં જે શ્લોક સમાયજી છે તે મનુષ્યોએ, પ્રકરણ ૧-૨-૫ માં કહ્યા પ્રમાણેજ પ્રાપ્ત કરેયું એમ ધણાક નથી પણ માનતા, એમ કહે છે કે મનુષ્યોના પિતૃમન્વાદિ-તે દ્વારા એ વેદ છે તેવાજ કહેવા છે. ન્યારે વેદમાં કલ્પનાનો ભાસજ નથી ને મનુષ્ય અનાદિથી છે, ત્યારે આવું માનવામાં પણ બાધ નથી.

• જડવાદ, જાતિ, વિતાણ્ડા આ ત્રેણના અર્થ જુઓ પાછળ. ન્યાયદર્શન

સહન કરી શકે તેમ નથી. છતાં જડવાદની અંધપરંપરામાં દોરાઈ મનુષ્યો દિશ્વક્રમની વિરુદ્ધ પોતાનાં આચાર વિચાર રચેછે, ને એમ જાણે છે કે અમેજ પરમસત્ય સમજી ખરે માર્ગ ચાલીએ છીએ, ને બીજા તો વહેમી, જંગલી, બેચકુર છે!! જડવાદની નીતિ કેવલ સ્વ-ચંદી, અર્થાત્ મરજીમાં આવે તેમ આચારવિચાર રાખી, જેથી હું અને મારું સર્વથા પુષ્ટ થાય તેમ વર્તવું, એવીજ છે, એમ વર્તવામાં પણ આ દેહનો ભંગ થયા પછી જડમાત્ર જડમાં મળી જનારું છે એટલે કર્માદિ કે પુનર્જન્મોદિ એકે બુદ્ધિમંત્ર છે, માટે અવિશુંખલ સ્વ-ચંદાચાર ગમે તેટલી સીમાસુધી પ્રવર્તાવતાં પણ બાધ નથી. અનું નામજ જડવાદીઓ મોક્ષ ઠહેછે. અમે આ સ્થલે પ્રખ્યાત યુટિલિટી વગેરે જડવાદનાં નીતિસૂત્રો વિસરી જઈ બોલતા નથી; પણ “ જે વાતથી ધણામા ધણા માણસોને ધણું સુખ થાય” તે વાત પરમાચારરૂપે સ્વીકારનારનેજ અમે પૂછીએ

* એજ યુટિલિટિનો સિદ્ધાન્ત; જુઓ બેન્થમ, મિલ, વગેરેના અંધ-પાશ્વાત્ય તત્ત્વવેત્તાઓમાં નીતિસંબંધી સિદ્ધાન્ત રચવામાં ધણીજ ગરબડ છે. જેઓ કર્તારૂપ ઇશ્વર માને છે તેમને તો ઠીકજ છે કે ઇશ્વરવાક્યને નીતિ એમ માની હીસાળ પતવેલા. પણ જેમના પગ દુધમાં ને ફક્કીમાં એમા છે, જેઓ જડવાદ માનેછે, ને નીતિનો ડાળ કરવા જાયછે તેમને ખરી આંદી આવે છે. જડવાદ પ્રમાણે તો કેવલ સ્વચંદાચાર એજ નીતિ પ્રાપ્ત થાય; પણ તેમ બોલવું એ તો “ સુધરેલા ” ને જંગલીમાંજ ખપાવે; આરે, કેવલ પશુજ બનાવે! ત્યારે શું કરવું? આમતેમ મારીમચીને, અત્રે જે જાણીઓ છે તે ‘ યુટિલિટિ’ નો વાદ ઉભો કરવો પડ્યો છે તે ખોટા નથી, પણ તેના કરતાં આપણો આત્મવાદ હજાર ગણો સત્ય છે. એ આત્મ-વાદને કાંઈ મળે એ રીતે યુટિલિટિનેજ સમજવનાર પ્રખ્યાત કામીને

છીએ કે આમ માનવા કરતા “યથાર્થ” વસ્તુગતિરૂપ સિદ્ધવિશ્વવ્ય-
સ્થાનુસાર જે વાત હોય ” તેજ પરમાચાર એમ માનવું તથા યો-
લવું એ કેટલું વાસ્તવિક, સત્ય, અને સર્વમાન્ય છે ? જેઓ જડમા-
ત્રથીજ વિશ્વમાત્રનો વ્યાપાર સમજાવવાનું અભિમાન રાખે છે તેમને
તો યોગ્યજ છે કે તેમણે જડ એવા આ એકદેહને અનુકૂલ જે વ્ય-
વસ્થા હોય તેને મોક્ષ, નીતિ, સુધારો, ગમે તે નામ આપી વખાણવી;
પણ ચેતન શક્તિવિના જડને પણ ઉભું રહેવાનું સ્થન મળી નથી
શકતું એમ સ્વસ્થ સમજનારાએ તો અનાદિસિદ્ધ વિશ્વનિયમાનુસાર
આચાર તેજ સ્વધર્મ જાણી સત્યમાર્ગથી ચલવું નહિ. મૂલં નાસ્તિ
કુતો શાખા ? જડવાદ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી, તો તેને આધારે ઉભી
રહેવી નીતિમર્યાદાની રચનાપણુ ખપુષ્પમાત્રજ છે । જડવાદની ની-
તિના પરિણામ જેવા હોય તો પાશ્ચાત્યદેશની નીતિ જેમથી સૂક્ષ્મ
રીતે સમજાય એવા અંથ વાચો, એવા અનુભવ વાતચીતથી, અવ-
લોકનથી, વિચારથી, મેળવોજ; ચેતન્યવાદની નીતિના પરિણામ સમ-

અથ જેવા યોગ્ય છે. આપણી યુનિવર્સિટિની એમ એ ની પરીક્ષામાટે
એ અંથ વચાય છે, તે ઉપરાંત સીજવિકનો અંથ પણ વચાય છે, તેનેજ
વિચારો. એમા અનેક નીતિધોરણો તપાસ્યા છે, ને છેવટ યુટિલિટિ ઉપર
વલણુ હોય છે, પણ તેને એ સિદ્ધ રીતે સર્વમાન્ય ગણવાનો પરાવો
આપી શકાયો નથી આ બધું પરિણામ જડવાદને વળગી રહેવાથી આવે
છે, ચેતન્યવાદ સ્વીકારી પરમરહસ્ય વિચારો તો નીતિ, રીતિ, બધું પરમ-
સત્યરૂપ, સર્વમાન્ય, એકરૂપ, સમન્વશે.

* નોબેલ વગેરે વાચો, પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસ વિચારો. આખી દુની-
યાનાં મનુષ્યોના આચારવિચારનું અવલોકન કરી માનુષસાત્ત (એન્થ્રોપો-
લોજી) ના પ્રખ્યાત પ્રમાણભૂત પ્રો. ડીફોલ્ટ્રેઇસના “હ્યુમનસ્પિરીટ”

જ્યાં હોય તો તમારી આસપાસજ દષ્ટિ કરો અને પૂર્વનાં મંહાત્મ્ય પીર્ય, પરાક્રમ, પ્રેમ સંભારો. અરે આજજ એક ગામડીઆને મરતો જુઓ, ને એક જડવાદી સુધરેલાને જુઓ. એક, મરણને ખુશીથી ભેટે છે, ખીજો, તેનાથી ડરીને કંપે છે; એક પ્રવાસે જતો હોય તેમ રાજ થાય છે, ખીજો શંસીએ જતો હોય તેમ રડે છે. સામાટે આવું છે ? આ દુનીયાં વિના ખીજી દુનીયાં નથી, આ જીવિતવિના ખીજું જીવિત નથી, માટેજ. તેથીજ, મનુષ્ય કેવી રીતે પોતાનો સ્વાર્થ સારામાં સારી રીતે સાધે છતાં નીતિમાન ગણાય તે માટેનાં સર્વસાધન-ક્રમાઈ

નામના અંશમાં પ્રકરણ ૩૪-૩૫ વાંચી જુઓ. “યથાર્થ રીતે અવલોકતાં ગોરાઓપણ, સુધરેલા છતાં, સદાચાર પરત્વે તો, કાળા (હળસી) કરતાં ભાગ્યેજ સારા હશે.....મીઠો રોજ લખે છે કે ‘આપણે (ગોરા) જ્યારે તેમનામાં (કાળામાં) જઈ વસીએ છીએ ત્યારે તેઓ બોળા અને વિશ્વાસુ હોય છે, આપણે તેમનાથી છટાપડી જવા તૈયાર થઈએ છીએ તેટલામાં તેઓ હુમ્મ્યા અને અવિશ્વાસુ થઈ ગયા હોય છે’ મૂલે મિતાહારી, પરાક્રમી, પ્રમાણિક, એવા લોકને આપણે દારૂડીયા, આજસુ, અને ચાર જનાવીને છીએ. આપણે દુરાચાર તેમને શીખવી, એજ દુરાચારને તેમને નિર્મલ કરવાનું કારણ ગણીએ છીએ.....જીવ (મનુષ્યજીવ) પ્રતિ દયાના સંજોગે તો ગોરાઓ કાળાને કપકો દઈ શકે તેમ નથી.”—પાનું ૪૬૨-૭૩. એજ અંશમાં એજ પાને આપેલાં દર્શાન વાચનારને કંપારી છુટયા વિના નહિ રહે, ને “સુધારા” નો પૂર્ણ ભક્ત પણ તે વાંચી ધિક્કારનો ઉચ્ચાર કર્યા વિના નહિ અટકે. સમુદ્રમાં ડૂબતાં માણસોને મદદ કરવા જવાનો વેરા કરી, હાથ લાગતા મનુષ્યનાં ગળાં કાપી લઈ, ટોકાં વ્યાપારાર્થે લઈ જવાની

સુસ્થાઈ, વ્યભિચાર, વ્યસન, ઇત્યાદિ—જડવાદે પૂરા પાડવા માડ્યાં છે. એની આગળ ચૈતન્યવાદની નીતિ ખાચારી ધૂરો છે. થયરતી થયરતી પણ મરનારી નથી. મનુષ્ય સ્વાર્થ પરમાર્થ એકજ સમજ પિંડ બ્રહ્માડનો પરપ્રેમમય આત્મભાવ પામે; આતર અને નાહ—મન વાણીકર્મ—સર્વ એકજ રાખે: સત્યરૂપજ બની બ્રહ્મ થાય; એ તેનો દૃઢ આધાર છે. જડવાદના સુધારાને બજ મનુષ્યજીવિતનો અર્થજ અરજો ગ્રહણ કરવો, અને એમ, અતુલ્યગતને પાણીને મૂલે ધૂળધાણી કરવું એજ પરિણામ આવે છે. ચૈતન્ય બ્રહ્મવાદને નમી મનુષ્યજીવિતનો યથાર્થ હેતુ સમજ, વિશ્વક્રમાનુસાર ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામી બ્રહ્મમયતા પામવી એ ફલ ઉપજો છે. એકમા પાપ છે શ્રીજ્ઞાના પુણ્ય છે: પાપ-પુણ્ય-શું? કલ્પના છે. વિશ્વક્રમની મર્યાદાને અવળી રીતે પટ્ટી, આડા ચાલી, દુખ વહોરવું એ પાપ, વિશ્વક્રમ યથાર્થ સમજ તદનુસાર તદ્રૂપ થવું તે પુણ્ય. દુ:ખ ને સુખ ! કોઈ કહેશે કે વિશ્વક્રમાનુસાર વર્તવાની વાત કરનારો પણ ક્યા વર્તનાનુસાર તત્કાલ ૧૧ભાગી થાય છે ? વિશ્વક્રમજ 'તત્કાલ' ને ગણકારતો નથી, ઝડપીવિના ફલ આવતા નથી, પણ આવ્યાવિના રહેતા નથી, આજ, કાલ, સો વર્ષે, આ જન્મે, અન્ય જન્મે, કે કોઈ યુગે, મન્વન્તરે, કે રહ્યે ! પાપ પુણ્ય-સુખદુ:ખ-એ પણ થયો તો સ્વાર્થજ એમ યુદ્ધિવિદેરિઅન જડવાદિ શંકા ઉઠાવશે, પણ ચૈતન્યવાદનો એજ-ધર્મધ્વનિ છે કે સ્વાર્થ પરમાર્થ એકજ છે—સ્વ અને પર છેજ નહિ 'હું' અને 'તું' મુદ્દા માનવાનાજ નથી—પિંડ તેજ બ્રહ્માડ છે*. એજ મોક્ષ દૈવલ્ય.

* પ્રખ્યાત બિરાપ બટ્થર વગેરેનો “કોન્શીઅન્સ” એટલે બુદ્ધિનો વાદ કાંઈક આવોજ છે એ એમ માનેછે કે સર્વ મનુષ્યોમા, સારાસારને

અંતઃકૌલા વહિઃ શૈવાઃ સમામધ્યેચ વૈષ્ણવાઃ । નાનારૂપધરાઃ
 શાક્તાવિચરન્તિ કલૌયુગે ॥ કલિયુગમાં કહેા કે ઓગણીસમી સદીના
 સુધારામા કહેા તે એકનુ એકજ છે. માણસો જ્યા એકએકને જનાવર
 કરતા પણ વધારે કૂરતાથી ને નિર્દયતાથી રંજીડવામાજ સદાચાર
 સમજે છે. એ કલિ-કલહ-નહિ તો ખીજું શું ? સુધારામાં પણ ખીજું
 શું થાય છે ? દયા અને પ્રેમ એતો નામમાત્રજ રહ્યા છે. એક જીવ
 માટે ખાધપીને મરન થવામાટે, માણસો જ્ઞાનયુક્ત કરતા પણ વધારે
 જુઠાં, ઝેર ભર્યા, જીવિત ગાળે છે, ને ઉપર ઉપરથી ટાપડીપ કરી,
 પોતાનો સદાચાર ખીજને ભેષે છે !! મન, કર્મ, વાણી ત્રણે ત્રણમાર્ગે
 ચાલે છે, “ હાથમાં માળા, ને પેટમાં લાળા ” એવો આચાર, નીતિ,
 સુધારો એમ ગણાય છે !! અરે ! અનાચરે પોતાનું અંતરસડીને ગંધ
 મારી રહ્યું હોય છે, ને વાણીમાત્રમાંજ જેના સદાચારનો સમાસ છે;
 જેવા છુટ્તોળને અસ્માવાળા, રસ્તે જતા પોતાનાં બાધભગિનીના,
 પોતાની કપોતકલ્પનારૂપ કોઇ અનાચારને જોઈ કમકમાટ ખાય છે, ને
 મોઢું ફેરવી, તેનાથી વેગળા નાસેછે. પણ એનામાં ને તમારામાં શો ફેર
 છે ? એને છુપાયતા ન આવડ્યું, તમને આવડ્યું, આટલોજ;જોકે, એના
 એક અનાચાર જેવા તો અનેક ખરેખરે તમારી મીઠીચાણી નીચે દગાઈ
 રહેલા છે. ત્યારે સદાચારી કોણ ? લોકલાજ, વ્યવહાર, ‘ ફેશન ’ એ

એકજ સરખો નિર્ણય કરવાની, બુદ્ધિ છે, ને તેને ન અનુસરી મનુષ્યો
 સ્વચ્છંદીને અનાચારી બનેછે. આ વાદ આપણા પિંડબદ્ધાદેક્ય વાદને તો
 ગણતો નથી, પણ સર્વાત્મવાદને કાંઈક રીતે મળેછે જે ખટલર બિરાપ
 એટલે ક્રીસ્તીઅન પાદરી અર્થાત્ તટસ્થેશ્વરવાદનો માનનાર નહોત તો તે
 જ્ઞાનઃ અદ્વૈત પિંડબદ્ધાંડવાદ સમજી શક્યો હોત, એમ તેનો બુદ્ધિવાદ સૂચવેછે.

બધા શું છે ? માણસોને, ગમે તેવી, પશુઓને પણ લાજ આવે તેવી,
 રીતભાત ચલાવતા હતા, સદાચારી, સુધરેલા, જણાવવાના રસ્તા
 છે. ગરીબ પીડાતી, રોગી, છતાં માથે પાચમણનો બોળો ઉપાડના
 મથતી, ફાટાતુડા લુગડાએ વીટેલા બેચાર બાલકોથી વીટળાયેલી,
 અમલાને જોઈ આપણો સુધરેલો બુટમોજાવાળો પંદરમણની ગાસડી
 ઉપાડે તેવા બલવાળો હતા, કમકમાટ ખાઈ પાછો પડશે, વખતે ખી-
 ચારીને રસ્તામાંથી દૂર કરવા એકાદ ફટકો પણ પોતાના હાથમાં
 નાચી રહેલી 'સિટક'થી લગાવશે । પણ તેજ વખતે લટકમટક ચા-
 લતી, બમકાદાર કપડા પહેરી જરા હસતે વદને 'કેમ છે' કહી વિવેક
 કરી ચાલી જતી, એકાદ સ્ત્રીના હાથમાંનો બશેરનો બાર પણ 'લાવો'
 કરી ઉચકી લેવામાં પોતાને માન મળ્યું ગણશે । પોતે કરોડો મણ
 દુર્ગંધથી ભર્યા હતા પણ, એ દુર્ગંધનો બાસમાત્રજ એક ઘોળે કપડે
 ન વીટેલા એવા ગરીબને આરોપી, તેનાથી અમડાતો હોય એમ
 અળગો ઉભો રહેશે ! આટલેથીજ અટકતું નથી. એજ ઘોળા બ-
 ગલાને એની પણ મરજી થઈ આવે છે કે પેલી બાઈને પાચમણને
 બાર માથે ચઢાવવામાં મદદ કરે, પેલા ગરીબને ધધે વળગવાનું બ-
 ત.વું, બે આના આધુ, પણ તેમ કરી શકતો નથી । શા માટે ?
 પેલી 'કેમ છે' કહી મો મવકાવનારી એને હસે તે માટે । સુધારા-
 વાળા એને કુધરેલો જમણી માને તે માટે । એનો વેશ પૂરો બજ-
 વાય નહિ તે માટે । આવા સદાચારાળા વાતો કરી સદાચારનું
 વર્ણન કરવા બેસે તો જાણે દુશ્મિર પોતેજ બોલતા હોય એમ લાગે,
 પણ એની પોતાની ગુણવૃત્તિ જુઓ તો તેને માણસમાં મળતા પણ
 આપણને શરમ આવે. આવા લોક પછી ખીજને હમે, બોળા,

ગલી, વહેમી, ગાયલા, કહે ! પ્રેમ સમગ્ર પ્રેમમય આત્મભાવ વિસ્તાર
 નારને, મનકર્મ વાણીની એકતાથી વર્તનારને, આત્મવત્ સર્વ બાણુ-
 નારને, ગાડા, બોળા બાયલા, ગણે ! ' કેમ છે ' કહી, રિમત કર-
 નારીનો બશેર બાર ઉપાડીલઈ વંદના કરવામાજ જોના પ્રેમની પરિ-
 સીમા છે તેવા લોક આત્મવત્ સર્વ એ પરપ્રેમને હસે છે ! પ્રેમીને
 બાયલો કહે છે !! બાયલો તે કેણુ ? સર્વમય પ્રેમભાવે પેલીનો
 આરો ચઢાવનાર, પેલા ગરીબને રસ્તે ચઢાવનાર, કે તે બન્નેને મદદ
 કરવાનું મન છતાં બુટમેજાને વળગી રહી પોતાના હૃદયોદ્ગારને
 મારી નાખનાર ? આજકાલ સદાચારનું લક્ષણ શું છે ? કેવલ
 બાયલાપણું, મનમા કાઠક, અને વાણીમા કાઠક, સારીરીતે સંભા-
 ળથી ગુમ રહે એવો દુરાચાર તેજ આજે સદાચાર કહેવાય છે. વિ-
 જયથી દુરાચાર તે સદાચાર ! પાપપચાસને ઠગી સ્વાર્થ સાધનારો
 ડાહ્યો, સુબુદ્ધિમાન, અને આબરૂદાર ! નિષ્કપટથી સત્યપરાયણતામા
 રહી પોતાની બાજુ હારેલો તે બોળો, ગાડો, ને ગેરઆમરૂદાર ! એક
 ખુન કરનાર હાશીએ ચઢે, અનેક ખુન કરનાર પૂજાય ! એકનો જીવ
 લેવો એ ગુનો, અનેકનો જીવ લેવો તે પરાક્રમ, વિજય !! શાશા
 રૂપાંતરે સ્વાર્થમય પશુધર્મ તે નીતિને નામે પ્રવર્ત્યો છે ! સ્વાર્થમાત્ર
 સાધવાનેજ માણસોએ એક એકને બંધનમા નાખવા વિચિત્ર-વિચિત્ર
 વ્યવસ્થાઓ રચી, તેને કાયદા, નીતિ, ધર્મ, એવાં નામ આપી કે-
 વલ પશુધર્મજ વિસ્તાર્યો છે. પ્રેમભાવનો મહિમા કોઈ સમજતું !
 નથી. સુનારાનો પ્રેમ પણ સુધરેલો છે. દેડકાને મન ખુમસુરતીનો
 નમુનો પોતાની દેડકીજ !! પ્રેમનું નામ લેનારા પણ પુત્રપ્રેમ ને પિ-
 તૃપ્રેમ, મિત્રપ્રેમ ને પત્નીપ્રેમ, એવા નિયમોમા પ્રેમના વિભાગ કરે

છે, ને આમ પ્રકારાન્તરે સ્વાર્થભાવનેજ પ્રેમનું નામ આપી જગતને
 છેતરે છે । આમ વિનૂયી દુરાચારજ સદાચારને નામે ખરે છે !
 મન અને તનના રોગીઓ માટે બાધેલી શાલાઓ ભરાઈ ગયેલી
 રહેવામા આવે છે, પણ અમે બાણીએ છીએ કે એમ કરવા કરતા
 મન અને તનના રોગખિનાનાને માટે શાલાઓ બાધી હોય તો તેમા
 વસનારાજ નહિ મળે. અરે ! હૃદય પાછુ હઠે છે, બુદ્ધિ પિકલ થઈ
 'જાય' છે, વાણી બોમડી થઈ જાય છે, જડવાદના ઝગઝગતા સુધારાને
 ક્યા ક્યા બોધએ, ક્યા ક્યા ઝાંખીએ, ક્યા ક્યા વર્ણવીએ । 'યાવ-
 જ્ઞીવ સુસં જીવેત્ ક્ષણં કૃત્વા મૃતં પિવેત્ ભસ્મીમૃતસ્ય દેહ-
 સ્ય પુનરાગમનં કુતઃ એ સૂત્રને નમસ્કાર । । ।

પ્રિય વાચક ! પ્રેમભાવ એજ ઐશ્વર્ય છે. માણસમા, આખાનિ-
 થમા પણ, જો ઇશ્વરનુ રૂપ કંડી પણ દેખતો હોય તો પ્રેમમાજ દેખ
 એ પ્રેમ તે સર્વાત્મભાવ એજ—આત્મવત્ સર્વ—હું તેજ તું—વચમા
 નહિ લોકલાજ કે દેશનનો પટતર. એ પટતરે સંતાપકંડી રમવી અને
 કાળા ઉપર ઘોળો રંગ ચોપડી તેને પ્રેમને નામે ચલવતુ, એ કામ સુધા-
 રાને સોપ, તારે તો પટતર છેજ નહિ, મનકર્મવાણી એકજ છે, પ્રે-
 મમય આત્મભાવમા તારે કેવલ અદૈતજ છે. જડવાદ—અદૈતચૈતન્ય
 વાદ ! હવે તમારો હીસાગ મતવો, તમારી લડાઈનો છેડો લાવો. પ્રેમ
 પ્રેમ ને પ્રેમ એજ આચારમાત્રનુ રહસ્ય છે, ધર્મની પરાકાષ્ઠા છે,
 જીવન્મુક્તિ છે પ્રેમ તેજ બ્રહ્મ, તેજ અદૈત, તેજ સર્વ* તેજ મોક્ષ,
 જેમ જેમ આપણે અદૈતસિદ્ધાન્તને પાશ્ચાત્ય જડવાદ કે ગમે તે વાદ

*સ્મરણુકર તુલસીવાક્ય દયા ધર્મકો મૂલહે પાપમૂલ અભિ-
 માન । તુલસી દયા ન છાંડિયે જવ લગ ઘટમેં પ્રાન.

સાથે સરખાવતા જઈએ છીએ તેમ તેમ આપણને તેની મહત્તા અને ગૂઢતા સહજમા પ્રતીત થાય છે, અને એજ પરમ રહસ્યરૂપ પરમસત્ય છે એમ નિશ્ચય થઈ, આપણને આપણા આર્થવિચાર ઉપર પ્રેમ પ્રેરનાર થાય છે. અદ્વૈતદર્શન એ એવું પરમ સત્ય છે ? આપણા આર્થદેશનાજ અનેક તત્ત્વવિચાર- (દર્શનો) . સ પ્રદાય ? થયથી તે અગત્ય નથી, સમાજને અને સુધારાથી તે અજાણજાતું નથી ને પાશ્ચાત્ય જડવાદથી જરાપણ ડગતું નથી. આટલુંજ નથી, પણ એ સર્વેકરતા શ્રેષ્ઠ, રહસ્યરૂપ, પરમાર્થમય, અને પરમસત્ય, છે. ઈત્દેશના પ્રાચીન ધર્મોમા પણ અદ્વૈતદર્શનવિના ખીજી તત્ત્વ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. પરસ્પર વિરુદ્ધ જાણાતા, અન્યોન્યના દ્વેષ કરત સર્વ ધર્મો અદ્વૈતબ્રહ્મને નમવામા પરપ્રેમ રાખે છે પરપ્રેમમયતામ વિરોધ છેજ નહિ. અહો ! “ ઝોગણીસમી સદીનો સુધારો ” પણ હવે હળવે હળવે અદ્વૈતનાદ બહુ વળતો જાય છે, એ થોડી આશ્ચર્યની વાત નથી. ક્યો વિચારવાન માણસ હવે યુગવ્યવસ્થા ઉપર અપ્રતીતિ કરશે ? યુગયુગે નવા નવા વિચારો એની મેળેજ સ્ફુરે છે. અદ્વૈતનો પણ હવે યુગ આવ્યો છે*. ત્યારે એ અદ્વૈતજ

• કોઈ એવી તકરાર કરશે કે અદ્વૈતધર્મ સર્વમાન્ય તો છે, પણ તે કામનો નથી કેમકે બહુ ગંઢન તથા અત્યંત બુદ્ધિમાનનેજ સમજાય તેવો છે પરમ ધર્મનું સ્વરૂપ.આવું હોય નહિ, અર્થાત્ લાઘવવિનાનું હોય નહિ. આ તકરાર ખોટી નથી, પણ જરી વિચારવાની આવશ્યકતા છે ધર્મોત્સાર વિશ્વવ્યવસ્થાનું તત્ત્વ સમજવાને ગંઢન બુદ્ધિની જરૂર છે, ને તે ક્યા ધર્મમાં નથી ? બધેજ છે-પાશ્ચાત્ય જડવાદમા તેમ ઈસુને બહુ મોક્ષ મેળવવાના સહજ માર્ગમાં પણ, છતાં શ્રુત્ત્વવારા સહજ ઉપદેશ પામી ધર્માચાર અદલ કરવામા લેરાપણ બુદ્ધિમાહાત્મ્યની આવશ્યકતા નથી, એક અસ્પષ્ટ

જૂઠ સાધન અશુદ્ધ.

શુદ્ધ.

૭૧ ૨૨ ઠા

ઝઠા

૭૩ ૧ ઠાશરૂપ

પ્રઠાશરૂપ

૮૫ ૧૫ બ્રહ્મણ્યવર્ગ

બ્રાહ્મણ્યવર્ગ

૮૬ ૧ પ્રધાનપણ્યાન

પ્રધાનપણ્યાને

૮૮ ૧૮ વિશ્વા યમરૂપ

વિશ્વનિયમરૂપ

૮૯ ૧૭ દશ

દશ

૯૦ ૧૬ મુધી

મુધી

૯૧ ૧૯ ભોગ

ભોગ

૯૧ ૧ આય

આય

૯૬ ૧૦ જગદુપતિ

જગદુપતિ

૧૦૨ ૧૪ કહેવા

કહેવાય

૧૦૪ ૧૮ શ્રીત

શ્રીત

૧૦૬ ૧૧ સખદ

સખદ

૧૦૯ ૧૦ પોતાના

પોતાના

૧૧૧ ૬ વસ્યનું

વસ્યનું

૧૧ ૬ દાસત્વવાચક

દાસત્વવાચક

૧૧ ૭ નામક સુ.

નામકરણ

૧૧૪ ૭ પાગડનાં

પાગડનાં

૧૨૨ ૧૬ તે સેજ

તેજસેજ

૧૩૫ ૧ વેદા, સામન

વેદા, સામન

૧૩૫ ૧૯ રરવો

રરવો

૧૪૦ ૪ ચાંચાં

ચાંચાં

૧૮ લાક્ષ્મી અશુદ્ધ.

૧૪૭	૩	મહોત્સાહે
૧૫૨	૬	ચેતન્ય
૧૬૮	૧	જનમતમા
"	૧૧	નિત્યાનિત્યના
૧૮૮	૬	શ્રુતિ
૧૮૮	૧૭	દ્વૈતાદ્વૈત
૧૯૭	૯	વર્ષતુ
"	"	પદાર્થમાજ
"	૧૬	નામનો
૨૦૨	૨	બન
૨૦૫	૫	પાપ
"	૨૦	કારણ
૨૧૪	૨૨	ધમ
૨૨૩	૬૩	સ્વભાવ
૨૩૧	૧૪	ચદ્રથી
"	૧૮	ઈડા
"	૧૮	સવેનું
"	૧	મધુશ્રમિક
૨૩૬	૨૧	મનોજવિવિના
"	૧	પ્રાપ્તયે આરભતુ
૨૪૦	૧	માગને
૨૪૪	૬	માગને
"	૭	સવર્ગ

શુદ્ધ
પહોચાડે
ચેતન્ય
જૈનમતમા
નિત્યાનિત્યના
શ્રુતિ
દ્વૈતાદ્વૈત
વસ્તુ
પદાર્થમાજ
નામને
બની
હોય
કરણ
ધર્મ
સ્વભાવ
ચદ્રથી
ઈડા
સવેનું
મધુશ્રમિક
મનોજવિવિના
પ્રાપ્તયે આરભતુ
માગને
સ્વર્ગ

પૃષ્ઠ લાઘવન	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ
૨૪૭	૧૭ વ્યવથા	વ્યવસ્થા
૨૪૯	૨૨ ૧	૭
૨૫૦	૧૬ વશેષિક	પેશેષિક
૨૫૨	૧૦ તા -	તો
૨૬૪	૧૨ 'માનાધીત	માનાધીનત્વ
૨૬૫	૧૭ રીતે	રીતે
૨૭૨	૧ પાપણાદિ	પાપાણાદિ
૨૭૪	૫ કેટલીક	કેટલીક
૨૭૫	૨૧ કૃતરથ	કૃતરથ
૨૭૭	૭ આચાર	આચાર
"	૧૩ કર્મ	કર્મ
૨૮૬	૮ તે	ને
૩૦૪	૭ કાલાવિભાગ	કાલ વિભાગ
૩૦૫	૨૧ વત	વાત
૩૦૭	૧૧ આત્મ	આત્મા
"	૧૨ વિષ્ટના	વિષ્ટતો
૩૦૯	૨૧ દર્શોનો	દર્શનોનો
૩૧૩	૪ પ્રવૃત્તિનું	પ્રવૃત્તિનું
"	૫ બાધને	બાધને
૩૨૮	૧૬ ઇશ્વરસાન	ઇશ્વરસાન
૩૩૦	૧૬ ગર્ધ	યર્ધ
૩૩૯	૧૯ ચેતન	ચેતન

૫૪	લાઇન	અગુદ્ધ
૩૪૪	૧૮	ભોદ્ધ
૩૫૬	૧૬	બતાવવાને
૩૬૭	૮	ગવેલું
૩૭૬	૨	તત્તવિચાર
૪૦૦	૧	સામે તેમ
૪૦૨	૧૧	પામ્યો-
૪૦૪	૧૫	પ્રાદુર્ભાવ
૪૧૦	૪	કંઠાશ
૪૩૧	૨	સ્વર્થ
૪૧૯	૨૩	પેપ
૪૨૫	૧૮	થયો
૪૨૭	૮	બલ
૪૩૩	૨૪	મેનોપી, ઈસિમ
૪૩૯	૧	ટેલો
”	૨	સુધારો
”	૫	ગમતાગમ
૪૪૧	૧૩-૧૪	પણપણ
૪૪૬	૧	માછા
૪૪૯	૧૮	કેઇ
૪૫૦	૧૬	પ્રેક્ષર

શુદ્ધ
બુદ્ધ
બતાવવાને
ગણાવેલું
તત્તવિચાર
સામે સાર્થક રીતે ઉ-
ટેલો છે તેમ એલ વસંત
સપ્રદાયની અનીતિ સામે
પામ્યા
પ્રાદુર્ભાવ
કંઠાસ
સ્વાર્થ
પેપ
થયો
બલ
મેનોપીઈસિમ
એટલો
સુધારો
બતાવાય
પણ
માછા
કેઇ
પ્રેક્ષર

१४ लाघनि अशुद्ध.

४५२ १३ गुह्रत्वा

४५७ ३७ कर्त्तृ

४६८ २४ विताण्डा

४७० १० अनु

४७५ १८ भवकावनारी

४७८ ५ सय

१ " १३ परित्यज्य

" १८ सवनी

शुद्ध.

गुह्रत्वा

कर्त्तृ

विताण्डा

—आनु

भलकावनारी

सत्य

परित्यज्य

सर्वनी